

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA **MƏSƏLƏLƏRİ**

№ 13

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2019

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.ü.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.ü.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.ü.e.d., prof. Rüfət Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. Əsgər Rəsulov, f.ü.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.ü.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.ü.e.d., prof. Həbib Zərbəliyev, f.ü.e.d., prof. İlham Tahirov, f.ü.e.d., prof. Tofiq Hacıyev, f.ü.e.d., prof. Sevil Mehdiyeva, f.ü.e.d., prof. Buludxan Xəlilov, f.ü.e.d., f.ü.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.ü.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.ü.e.d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.ü.e.d., prof. Azadə Musayeva, f.ü.e.d. Paşa Kərimov, f.ü.f.d., dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli

Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2019, № 13

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2019

[www. filologiyameseleleri.net](http://www.filologiyameseleleri.net)

DİLÇİLİK

NADİR MƏMMƏDLİ
Filologiya elmləri doktoru, professor
Ayna Sultanova küçəsi, 5
elm. ve. tehsil@mail.ru

ESTETİKA VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

Xülasə

Estetika nitq fəaliyyətində özünəməxsusluğu ilə seçilir: nitq mədəniyyəti mənəvi xarakterə malikdir, onun predmetinə estetik informasiya, bədii dəyərlər daxildir.

Şəxsiyyətin nitq mədəniyyətinin təkmilləşməsinə kömək edən estetik mədəniyyətin metodoloji mahiyyəti, onun inkişafının əsası belə ümumiləşdirilir:

- gerçəkliyin dərk edilməsi hissi qavrayışla başlanır, deməli, idrak prosesi hiss və rəşionallığın vəhdətidir – estetik düşüncə idrak vasitəsi kimi çıxış edir;
- estetiklik insanın mənəvi formalaşmasıdır;
- estetiklik ümumbəşəri xarakter daşıyır, bu hisslərin, emosional münasibətlərin əsasında həm də danışiq mədəniyyəti dayanır.

Nitq mədəniyyətində ictimai əhəmiyyətli norma belədir: insanın ən böyük sərvəti digər adamlarla (adamlarla) ünsiyyəti. Bu halda cəmiyyətin həm estetik mədəniyyəti formalaşır, həm də fərdin bilavasitə gerçəkliyə münasibəti və spəsifikliyi aydınlaşır, o, estetik idrakın obyektinə çevrilir: düşünür və danışır.

Vətəndaş cəmiyyətində estetik mədəniyyətlə nitq mədəniyyətinin bir-birilə vəhdəti ictimai şüur formalarından biri və gerçəkliyin estetik dərk olunmasının spəsifik formasıdır. Nitq mədəniyyəti estetik hiss sayəsində bütöv bir prosesdir; estetik hiss sinkretik funksiyadır, insanların əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri, intellektual inkişaf səviyyələri bir-biri ilə müəyyən əlaqəyə malik olsa da, məhz nitq sayəsində tərəflər arasındakı əlaqə, bütövlük ayrılmaz tərkib kimi çıxış edir.

Açar sözlər: nitq mədəniyyəti, estetika, estetik mədəniyyət, estetik şüur, estetik idrak, estetik duyğu, emosiya

Nitq mədəniyyətinin formalaşması prosesində estetik idrakın özünəməxsus yeri vardır. Gözəllik, ülvilikdən tutmuş ictimai idealların ali səviyyəsinə qədər böyük bir sferanı əhatə edən estetik idrak müasir insanın hissi və zehni inkişafına, danışiq mədəniyyətinə, mənəvi aləminin zənginliyinə təsir edən bilən güclü amildir. İctimai şüurun hər bir forması gerçəkliyi özünəməxsus şəkildə əks etdirərək digər ictimai şüur formaları ilə sıx əlaqədədir. Nitq mədəniyyətinin estetik idrak, nəzəri-fəlsəfi problemlərinin öyrənilməsi həm müasir dövrün ictimai-estetik idealların formalaşması, həm də insanlığın mənəvi kamilliyə qovuşması yollarının öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nitq mədəniyyəti mənəvi dəyərlərə əsaslanır – deyim taktikasının seçilməsində estetik məzmun, ümumi rəy nəzərə alınır. Nitq mədəniyyəti və estetika – hər ikisi insanların etik normalar və davranışlarını tənzimləyir.

Estetik şüur tipikləşdirilmiş, ümumiləşdirilmiş, zənginləşdirilmiş təcrübə verdiyi üçün nitq mədəniyyəti ilə qarşılıqlı münasibəti zəruridir. Onların hər ikisi insanların müxtəlif tələbatlarına, mənəvi simasının formalaşmasına xidmət edir. Elə bir sosial gerçəklik yoxdur ki, təbiəti etibarlı ilə estetik fəaliyyətin predmeti olmasın. M.Məmmədovun fikrincə, nitq mədəniyyəti estetik düşüncənin məhsuludur, estetik şüur və hisslərin təsiri ilə formalaşır (1, 113). İctimai həyatın ən yüksək mənəvi forması olan nitq mədəniyyətində ictimai, siyasi, etik-estetik dərk, çoxcəhətli mənəvi keyfiyyətlər birləşir. Nitq mədəniyyəti fərdi şüur formasıdır, gördüyünü nitqdə canlandırır, ona özünəməxsus duyğu əlvanlığı, emosional çalar, fikir zənginliyi verir – gerçəklik gözəllik qanunları ilə dərk edilir. Nitq mədəniyyəti ictimai təcrübədə yaranır və fərdin şüur strukturunda təsbit edilir. Məsələn, şüurun praktik fəaliyyəti özünü mənəvi-predmet təcəssümündə (folklorda, incəsənətdə, ədəbiyyatda və s.) göstərir, onun texnologiyası və dəyərləri cəmiyyətin bədii mədəniyyətində təsbit olunur. Bunlar insanın gerçəkliyə estetik münasibətini müəyyənləşdirir – cəmiyyətlə birlikdə doğulur və inkişaf edir. Gözəllik insan duyğu anladığı zamandan onun şüurunun məzmunudur, estetik düşüncəsi məntiqi olanla hissi, etik və estetik olandan ayrılır, bütövlükdə mövcuddur. Bu sinkretiklikdə düşüncə nitqdə, ictimai şüurun bu və ya digər formasında özünün sosial həllini tapır. Deməli, nitq, spesifikliyi ilə fərqlənən mədəniyyətdir, idrakın kamil inkişafında özünün xarakterik xüsusiyyətlərini göstərir və bu düşüncə abstrakt-məntiqi xarakter daşıyır.

Gerçəkliyin estetik dərk zamanı tək-cə hadisə və predmetlərin daxili mənası və xassəsi yox, həm də hissi-emosional qavrayışın tələblərinə cavab verən konkret müəyyənliyi də vacibdir. Estetik dərk hissi-emosional təfəkküрдən, obyektin subyektlə yaratdığı hiss, duyğu, həyəcədən ayrı deyildir, belə ki, insanın həm dünyaya çeşidli münasibətində, həm də nitq aktında estetik-bədii fəaliyyətin yaradıcılıq elementləri çox güclüdür.

Estetika nitq fəaliyyətində özünəməxsusluğu ilə seçilir: nitq mədəniyyəti mənəvi xarakterə malikdir, onun predmetinə estetik informasiya, mədəniyyət dəyərləri (ədəbiyyat, incəsənət, dilçilik və s.) daxildir. Məsələn, ədəbiyyat söz sənətidir, ədəbi əsərlərdə bədii obraz söz vasitəsilə yaranır. Bu sənət mənşəyini ibtidai insanların oxuduqları əmək və mərasim nəğmələrindən alır, xalq yaradıcılığında şifahi ədəbiyyat kimi inkişaf edir, yaşayır. M.Məmmədov yazır: “Sözün qüdrəti kimi ədəbiyyatın da qüdrəti böyükdür. Sözle bütün həyat hadisələrini, insan xarakterlərini, mürəkkəb hissləri və fikirləri ifadə etmək mümkündür. Müəllif söz vasitəsilə oxucu təsəvvürünə yol açır, zəruri hesab etdiklərini xəyalın güzgüsündə ona göstərə bilər” (1, 113-114). S.Xəlilova görə, bədii yaradıcılıq formaları əqli və hissi təsir imkanlarına görə düşüncəni, yoxsa duyğuları inkişaf etdirmək baxımından fərqlidir (2, 502). Yaradıcılıq formalarından biri kimi nitq mədəniyyəti də estetik düşüncə tərzinin əqli və hissi qovuşuğu, kombinasiyasıdır.

Estetiklik şəxsiyyətin nitq mədəniyyətinin təkmilləşməsinə kömək edir. Bu prosesin metodoloji mahiyyəti və estetik mədəniyyəti belə ümumiləşdirilir:

- gerçəkliyin dərk edilməsi hissi qavrayışla başlanır, idrak prosesi hiss və rasionallığın vəhdətidir, estetik düşüncə idrak vasitəsi kimi çıxış edir;
- estetiklik insanın mənəvi formalaşmasıdır;
- estetiklik ümumbəşəri xarakter daşıyır, bu hisslərin, emosional münasibətlərin əsasında həm də danışq mədəniyyəti dayanır.

Nitq mədəniyyətinin ictimai əhəmiyyətli norması, insanın ən böyük sərvəti digər adamlar və ya adamlarla ünsiyyətidir. Bu halda cəmiyyətin həm estetik mədəniyyəti formalaşır, həm də fərdin bilavasitə gerçəkliyə münasibəti və spesifikliyi aydınlaşır. O, estetik idrakın obyektinə çevrilir – düşünür və danışır. Nəticədə estetik münasibətlər əsasında şəxsiyyət digər şəxslərlə mənəvi zənginliklərin qarşılıqlı mübadiləsində dəyərini dərk edir, hərtərəfli formalaşır. Azad estetik münasibətlər fantaziya üçün geniş meydan açır və subyektə bərqərar olmuş təfəkkür, davranış stereotiplərindən kənara çıxmağa imkanı verir, insanın praktik nitq fəaliyyəti formalaşır.

“Estetik mədəniyyət” “nitq mədəniyyəti” anlayışından daha genişdir, gözəllik qanunu əsasında yaradıcı əməyin bütün növlərini əhatə edir. Estetik prinsiplər cəmiyyətdə insanların praktik fəaliyyəti ilə reallaşır. Təsadüfi deyildir ki, hər bir nitq dərhal estetik mədəniyyətin obyektı olmur, o, cəmiyyətin tələbatının ideya-bədii dəyəri və estetik idrak stereotipləri ilə müşayiət olunur. Nitqdən zövq almaq üçün mənəvi cəhətdən zəngin olmaq lazımdır. Ümumi mədəni səviyyədə, maddi həyat şəraitindən asılı olaraq ətraf aləm insanların şüurunda müxtəlif formada dərk olunur. Nitq mədəniyyəti estetik tərbiyə, ənənə, yaranmış ictimai fikir əsasında formalaşır və ümumbəşəri dəyərlərin məcmusunu əks etdirir. O, cəmiyyətin estetik mədəniyyətinin yalnız bir hissəsidir.

Estetika insanın davranışını, nitqini cəmiyyətin qəbul etdiyi və bəyəndiyi normalara uyğun istiqamətləndirir; insanların nitq mədəniyyətinin səviyyəsini yüksəltmək üçün estetik tərbiyə və estetik ideal başlıca amillərdən biridir. Estetik ideal həyatın ən zəruri atributu, kamilliyin ifadəsidir, onun ümumiliyi daha dərin məzmunla zənginləşir.

Estetika gözəllik nəzəriyyəsi, hissi idrak, sonsuz aləmin zənginliklərini daha geniş mənimsəmək və ona daha dərindən münasibət bəsləmək meyarıdır. Vətəndaş cəmiyyətində estetik mədəniyyətlə nitq mədəniyyəti bir-birilə vəhdət təşkil edir; nitq mədəniyyəti ictimai şüur formalarından biri və gerçəkliyin estetik dərk olunmasının spesifik formasıdır. Onun estetik dərkinin üç amili vardır:

- 1) obyektiv estetiklik;
- 2) subyektiv estetiklik;
- 3) subyektiv və obyektiv estetikliyin vəhdəti

Nitq mədəniyyətində estetikanın, konkret olaraq, bu qanunauyğunluqları təzahür edir.

Onun predmetinə estetik şüurun, biliklərin, hisslərin, zövqlərin, idealların məzmunu, ictimai kommunikasiyada yaradıcılığın xarakteri daxildir; estetika mənəvi tərəqqiyə, ünsiyyət potensialının yüksəlməsinə xidmət edir. Ona görə də estetik cəhətdən zəngin dil daha əlvan, çevik, metaforik cəhətdən məcazi, paradoksal və emosionaldır. O, əxlaq normalarını, fəlsəfi dünyagörüşü formalaşdırır – ağıl və ürəyə təsir edir, katarsis affekti yaradır, hedonist, tənzimləyici və təmizləyici rol oynayır. İnsan mənəviyyəti yalnız yüksək, işıqlı, estetik cəhətdən harmoniyalı sözlərlə təsirlənir və cilalanır.

Estetik kateqoriyalardan savayı, nitqdə təzahür edən estetik şüur sisteminin başqa elementləri: estetik hiss (həyəcanlanmaq, başqasının dərdinə şərik olmaq, həzz almaq); estetik zövq (gözəlliyin müxtəlif təzahür formaları haqqında fikir söyləmək); estetik qiymət (qavranılan şeyə müsbət və ya mənfi münasibət bildirmək) geniş mühakimə formasında ifadə edilir və insan bütün cəhətləri - psixoloji, sosioloji, əxlaqi tərəfləri ilə nitq mədəniyyətinin predmeti olur.

Estetik mədəniyyətin əsası estetik fəaliyyətdir, o da nitq mədəniyyəti kimi, mənəvi xarakterlə, gerçəkliyin bilavasitə dərk və ya təsəvvür edilə bilən hər hansı bir obyektı ilə ölçülür. Estetik fəaliyyətə insanların ictimai həyatı, sosial davranışı, daxili və mənəvi aləmi daxildir, onun predmeti olmayan sosial gerçəklik yoxdur, əsas funksional struktur elementi kommunikatıv vasitələrlə hissi münasibətdir. Nitq mədəniyyəti sinkretik funksiyalı estetik hiss sayəsində bütöv bir prosesdir, insanların əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri, intellektual inkişaf səviyyələri bir-biri ilə müəyyən əlaqəyə malik olsa da, tərəflər arasındakı münasibət məhz nitq sayəsində bütövlük, ayrılmaz tərkib kimi çıxış edir. Sinkretik funksiya şəxsiyyətin inkişafındakı ahəngdarlığın, hərtərəfliliyin təmin edilməsində mühüm amildir. Bu, estetik hissin təbiətindən irəli gəlir. Belə ki, estetik hiss insanın dünyaya, onun ümumi ahənginə qovuşması, bütövlüyü, dünya ilə vəhdətidir. Təsadüfi deyil ki, bir çox tədqiqatçılar insanın mənəvi inkişafında mühüm amillərdən biri kimi nitq mədəniyyətini estetik tələbatla eyni səviyyədə görürlər. Nitqin sinkretik təbiətini Hegel belə ifadə edir: "Mən əminəm ki, bütün ideyaları əhatə edən ali zəka məqa-

mı estetik şüurdur. Həqiqət və fayda doğma tellərlə ancaq gözəllikdə birləşir. Estetik hissə mənlik olmadan nitq mədəniyyətini mənəvi cəhətdən inkişaf etdirmək mümkün deyil" (3, 479-480).

Estetikliyin universal funksiyası nitq mədəniyyətinə göstərdiyi təsirdə daha konkret şəkildə ortaya çıxır. Ünsiyyət, canlı danışiq, insanın əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərinin emosionallığı üçün əsas vasitə təkcə rasionallıq yox, həm də estetik hissdır. Rasional düşüncə nitqin qısa müddətli emosional-psixoloji yaşantısıdır. Bu zaman insanın emosional-psixoloji halı ilə fikirləri instinkt və emosiyaya çevrilir. Nitq özünüifadə formalarından biri kimi fərdin mənəvi-emosional vəziyyətini, estetik duyğularını ifadə edir və o zaman sosial status qazanır ki, onu dinləyən olsun.

Ədəbiyyat

- 1.Mehdi Məmmədov. Estetika haqqında söhbətlər. Bakı, "Gənclik", 1975.
- 2.S.Xəlilov. Təhsil, təlim, tərbiyə. Bakı, "Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı", 2005.
- 3.Гегель. Эстетика. В четырех томах, т.I. М., «Искусство», 1971.

Н. Мамедли

Эстетика и культура речи

Резюме

Эстетика в культуре речи отличается своеобразием: культура речи имеет нравственный характер, его предмет включает в себя эстетическую информацию, художественные ценности.

Можно обобщить методологическую сущность эстетической культуры и основы ее развития, способствующие совершенствованию речевой культуры личности:

- чувство восприятие реальности начинается с постижения, а это значит, что процесс познания это единство чувств и рационализма – выступает в качестве средства познания эстетического мышления;
- Эстетичность — это нравственное формирование человека;
- Эстетичность носит вселенский характер, в основе которого имеются эмоциональные отношения.

В культуре речи общественно-значимые нормы таковы: самое ценное в человеке это общение с другими людьми. В этом случае формируется как эстетическая культура общества, так и проявляется специфика и отношение к действительности непосредственно индивида: он мыслит и говорит.

В гражданском обществе единство культуры речи с эстетической культурой является одной из форм общественного мышления и специфической формой понимания эстетической реальности.

Культура речи в сфере эстетических чувств является целым процессом; эстетическое чувство – это синкретическая функция, несмотря на определенную связь между уровнями интеллектуального развития и нравственно-моральных качеств человека, именно связь и целостность между сторонами выступает как ее составная часть.

Ключевые слова: культура речи, эстетика, эстетическая культура, эстетическое мышление, эстетические чувства, эмоция.

N.Memmedli

Aesthetics and speech culture
Summary

Aesthetics is distinguished by its peculiarities such as it includes moral abilities, its subject matter includes aesthetic information, cultural contexts - artistic values.

It is possible to summarize the methodological essence of aesthetic culture and the basis of its development, which helps to improve the speech culture of the person:

- the perception of reality begins with perception, which means that the cognitive process is the unity of senses and rationality - aesthetic thinking acts as a means of perception;
- aesthetics is the spiritual formation of a person;
- aesthetics is universal, and the discourse culture is based on these feelings and emotional relationships.

The certain publicly important norms in speech culture is considered to be the following: the main richness of a person is his/her relationship with the other one. In this case, both the aesthetic culture of the society is formed, and the attitude and specificity of the individual to the immediate reality become clear, and he/she becomes the object of aesthetic cognition: thinking and speaking.

Aesthetic culture and speech culture in civil society are known to be one of the forms of public consciousness and a specific form of aesthetic understanding of reality.

The speech culture is considered to be a complete process in the level of the aesthetic feeling. The aesthetic feeling is believed to have a synchronous function. Though the moral and spiritual qualities of a person his/her intellectual development levels are known to have relationship with each other, it is the speech culture that that acts as a inseparable complete whole.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.09.2019

Akademik Nizami Cəfərov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

MAHİRƏ HÜSEYNOVA
filologiya elmləri doktoru, professor,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
huseynova.mahira@yandex.ru

AKADEMİK MƏMMƏDAĞA ŞİRƏLİYEVİN YARADICILIĞINDA ÜMUMTÜRK DİLLƏRİ DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN TƏDQIQI

XÜLASƏ

Türkcələrin ədəbi dilləri və ya dialektləri çox qədim ortaq kökə malikdir və tarixən baş vermiş müxtəlif siyasi – coğrafi ayrılmalara baxmayaraq bu qohum dillər öz qədim köklərini, lüğət fondunu, qrammatik quruluşunu, fonetik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. Bu gün də bu dillərin daşıyıcıları çətinlik çəkmədən ümumi bir dilləbir- birlərini anlaya bilirlər. Dialektoloji araşdırmalarda türkcələrin dialekt və şivələrinin leksik xüsusiyyətlərindən danışarkən ənənəvi olaraq həm terminoloji səciyyə daşıyan, həm də daşımayan sözlərdən bəhs olunur. Çağdaş zamanəmizdə ortaq türk dilinin formalaşdırılması ideyasından danışılarkən dialektologiyaya aid ümumtürk türk xalqlarının alimləri tərəfindən yazılmış əsərlər, monoqrafiyalar və məqalələr də göz önünə gətirilir. Məlumdur ki, müəyyən bir quruluş, formasiya dəyişərkən arxaik sözlər ədəbi dildən çıxır, lakin dialekt və şivələrin lüğət tərkibində bunlar uzun müddət qalır. M. Şirəliyev doğru olaraq göstərir ki, arxaik sözləri müəyyənləşdirməkdə, mənalarını dəqiqləşdirməkdə bir tərəfdən qədim yazılı abidələrimiz, keçmiş dövr yazıçılarımızın əsərləri, digər tərəfdən də türk dillərinin materialları köməyə gəlir. Bu baxımdan böyük Azərbaycan dialektoloqu və türkoloq alimi, akademik Məmmədağa Şirəli oğlu Şirəliyevin əsərləri də böyük əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqatçı ümumtürk dilləri və dialektləri üçün səciyyəvi olan bir sıra sözləri müqayisəli şəkildə şərh edərək dəyərli elmi fikirlər söyləmişdir. Alim Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində əsas nitq hissələrindən olan sifətin quruluşca növləri, dərəcələri haqqında araşdırmalar aparmış və yeri gəldikcə sifətin dərəcə morfoloji göstəricilərinin ümumtürk dillərində və dialektlərində qarşılıqlı integrasiyasına da toxunmuşdur. M. Şirəliyev Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənən əvəzliliklərin spesifik xüsusiyyətlərini də tədqiqatdan kənarda qoymamış və onları bəzi türkcələrin həm ədəbi dilləri, həm də dialektləri ilə müqayisə etmiş, oxşar və fərqli cəhətləri əsl dialektoloq səriştəsi ilə meydana çıxarmışdır. Burada da müsbət nəticələr əldə etmişdir. Burası da aydın məsələdir ki, akademik M.Şirəliyevin yaradıcılığından, nəinki Azərbaycan dialektoloqları, dilçi mütəxəssisləri, həmçinin dünya türkologiya elmi qədərincə bəhrələnmiş və bundan sonra da bəhrələnəcəklər. M. Şirəliyevin ümumtürk dillərinin dialekt və şivələrinin fonetik, morfoloji, leksik xüsusiyyətləri haqqında apardığı araşdırmalar bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Bu məqalədə əsas mənbə kimi M. Şirəliyevin “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” adlı əsəri əsas götürülmüş və alimin bu dəyərli kitabında ümumtürk dillərinin dialekt və şivələrində özünü göstərən fonetik, leksik, morfoloji kateqoriyaların necə təhlil edilməsinə aydınlıq gətirilmişdir.

Açar sözlər: integrasiya, fonetik xüsusiyyət, morfoloji kateqoriya, tədqiqatçı, ədəbi dil

2019-cu ilin sentyabr ayında görkəmli dilçi alim, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, Dövlət mükafatı laureatı, Əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor Məmmədağa Şirəli oğlu Şirəliyevin anadan olmasının 110 illiyi tamam olur. Bu böyük dialektoloq və türkoloq alimin 110 illiyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Pre-

zidenti cənab İlham Əliyev 19 iyul 2019-cu il tarixində sərəncam imzalamışdır. Sərəncamda deyilir ki, Akademik Məmmədəğa Şirəliyev mühüm elmi əhəmiyyətə malik sanballı tədqiqatları ilə Azərbaycan dilçiliyini zənginləşdirmiş, onun bir çox istiqamətlərinin müəyyənəlməsi və formalaşmasında təqdirəlayiq xidmətlər göstərmişdir. Alimin dilçiliyin aktual problemlərinin öyrənilməsində, xüsusən Azərbaycan dialektologiyasının əsaslarının yaradılmasında və türkoloji dilçilik sahəsində ardıcıl nailiyyətlər qazanılmasında müstəsna rolu vardır. Azərbaycan dilinin ilk dialektoloji atlası və lüğətlərinin tərtibi Məmmədəğa Şirəliyevin adı ilə bağlıdır. SSRİ Elmlər Akademiyasının Bakıda iyirmi ilə yaxın bir dövr ərzində Məmmədəğa Şirəliyevin rəhbərliyi altında işıq üzü görən “Sovetskaya tyurkologiya” jurnalı bu səpkidə yeganə nüfuzlu nəşr olub, beynəlxalq elm məkanında dünya türkoloqlarının mötəbər tribunasına çevrilmişdir. Alim respublikada və onun hüddudlarından kənarda filoloqların yeni nəslinin müasir elmi-nəzəri biliklərə dərinlən yiyələnməsi üçün var qüvvəsini əsirgəməyərək uzun illər ali təhsil ocaqlarında dilçilik kursu üzrə mühazirələr oxumuş, həmçinin yüksəkixtisaslı dilçi kadrların hazırlanması işinə böyük əmək sərf etmişdir. Məmmədəğa Şirəliyev, eyni zamanda, mövcud elmi potensialdan daim ölkənin və xalqın mənafeələrinə uyğun səmərəli istifadə olunmasına çalışan bacarıqlı elm təşkilatçısı kimi tanınırdı.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, ölkədə dilçilik elminin inkişafına qiymətli töhfələr vermiş görkəmli alim Məmmədəğa Şirəliyevin anadan olmasının 110-cu ildönümünün qeyd olunmasını təmin etmək məqsədi ilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ilə birlikdə akademik Məmmədəğa Şirəliyevin 110 illiyinə dair tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.
2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

Qədim və orta qökə malik türkcələrin dialekt və şivələrinin fonetik xüsusiyyətlərinin elmi əsaslarla, tarixi müqayisəli şəkildə tədqiqi vaxtilə türkologiya elmi qarşısında duran ən aktual məsələlərdən biri olmuş və bu vacib məsələ görkəmli Azərbaycan dialektoloqu, akademik Məmmədəğa Şirəliyevin bütün yaradıcılığı boyu diqqət mərkəzində olmuşdur. Keçən əsrin 50-ci illərinin ortalarında türkcələrin dialekt və şivələrində burun samitlərinin mövcudluğunu ilk dəfə olaraq M.Şirəliyev müşahidə etmiş və türkologiyada burun samitlərinin tədqiq edilmədiyini nəzərə alaraq bunları əmələ gətirən fonetik şərait, deyiliş yeri, üsulu haqqında geniş və ətraflı fikirlər söyləmişdir. Əlbəttə, M. Şirəliyevə qədər bu məsələ haqqında professor N. İ. Aşmarin də müəyyən fikirlər söyləmişdir və bu fikirlər yalnız Azərbaycan dilinin Şəki dialektinin materialları əsasında işıqlandırılmışdır. Qeyd etməliyik ki, N. İ. Aşmarin Şəki dialektində e, ö saitlərindən başqa bütün saitlərin burun variantını meydana çıxarmış, bunların işləndiyi yeri və əmələ gəlməsinin səbəblərini də ətraflı surətdə izah etmişdir. N. İ. Aşmarindən fərqli olaraq M. Şirəliyev 1945-ci ildə, 1941- 1942- ci illərdə, 1946-cı ildə, 1950-1955- ci illərdə Şəki, Ağdaş, Zaqatala, Qax, Naxçıvan, Ordubad, Şərur, Culfa, Sabirabad, Şahbuz və digər dialekt və şivələrimizdən material toplamış və burunda deyilən saitlərin yeri və mövqeyi barədə əsaslı elmi fikirlər irəli sürmüşdür. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində diftonqların mövcudluğu məsələsinə ilk dəfə aydınlıq gətirən də M. Şirəliyev olmuşdur. Bu böyük dialektoloq alim həm alçalan, həm də yüksələn diftonqlara aid Qazax, Qarabağ, Gəncə, Bakı, Şəki, Muğan, Tovuz, Şahbuz, Şərur, Şirvan, Zaqatala, Qax dialekt və şivələrindən zəngin materiallar toplamış və diftonqların hansı səsləri əhatə etməsini ətraflı şəkildə şərh etmiş, türkoloq Dmitriyevə və türk araşdırıcısı Korkmaza əsaslanaraq bir sıra türk dillərində və onların dialektlərində diftonqların ou, öü; əi tiplərinə də aydınlıq gətirmişdir. M. Şirəliyev qeyd edir ki, ou, öü diftonqlarına başqırd dilində (*torou* “durmaq”, *yotou* “udmaq”, *yöröü*, “yerimək”, *kötöü* “gözləmək”), türk dialektlərində (*souuk*,

köü), əi diftonquna isə türk dialektlərində (*pənçərəi*, *övəndirəi*, *götürəin*) rast gəlmək mümkündür.

M. Şirəliyevin istər Azərbaycan dilinin, istərsə də ümumtürk dillərinin dialekt və şivələrində baş verən sait əvəzlənməsi ilə bağlı apardığı araşdırmaları da xüsusi maraq doğurur. Səslərin əvəzlənməsi hadisəsinin tədqiqi əhəmiyyətindən danışan alim xüsusi olaraq vurğulayır ki, dialekt və şivələrimizdə rast gəldiyimiz bir çox səslərin əvəzlənməsi hadisəsi həm ayrı-ayrı dialekt və şivələrimiz arasında, həm dialektlərimizlə ədəbi dil arasında olan fərqli cəhətləri, həm dilimizin qədim xüsusiyyətlərini meydana çıxarmaq, həm də Azərbaycan dili ilə başqa türk dilləri arasında oxşar və ayrılan cəhətləri göstərmək üçün olduqca qiymətli material verir. Bu isə öz növbəsində dilimizin mənşə və inkişaf tarixini aydınlaşdırmaq və onun hansı qəbilə dilləri arasında təşəkkül etdiyini müəyyənləşdirməkdə dil tarixinə olduqca böyük fayda verə bilər. Ümumtürk dillərinin dialekt və şivələrinin müqayisəli təhlilində böyük xidmətləri olan M. Şirəliyev arxasına saitlərinin əksərsə saitləri ilə əvəzlənməsi hadisəsini saf-çürük edərək göstərir ki, *a* səsinin *ə* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə Azərbaycan dilinin bütün dialekt və şivələrində, demək olar ki, az və ya çox dərəcədə rast gəlmək mümkündür. Lakin bu hadisə şərq və cənub dialekt və şivələrində daha geniş yayılmışdır. M. Şirəliyev onu da qeyd edir ki, *a* səsinin *ə* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsini bir sıra türk dilləri ilə, o cümlədən Azərbaycan dili ilə tatar və başqırd dillərini müqayisə etdikdə açıq-aydın görmək mümkündür. İsxakovdan, Dmitriyevdən, Korkmazdan misallar gətirən M. Şirəliyev qeyd edir ki, *a > ə* hadisəsinə başqırd və tatar dillərində təsadüf edilir. Türk dialektlərində belə bir hadisə Anadolunun cənub-qərb dialektlərində qeyd olunmuşdur. M. Şirəliyev *ı* səsinin *ə* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsini Azərbaycan dilinin şərq dialekt və şivələrində təsadüf edildiyini göstərir. *ı* səsinin *ə* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsini özündə əks etdirən özbək dili və Anadolunun şimal-şərq dialekti olduğu da M. Şirəliyevin diqqətindən yayınmamışdır. Həm Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində, həm də bəzi türkcələrdə əksərsə saitlərinin arxasına saitləri ilə əvəzlənməsi (*ə > a*; *i > ı*; *ö > o*; *ü > u*) hadisələrini M. Şirəliyev aşağıdakı kimi şərh edir: “... *ə* səsinin *a* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi ən çox ahəngi gözləyən qərb dialekt və şivələrinə aiddir. Lakin bu hadisəyə Şahbuz, Şərur, Zaqatala, Qax, Muğan şivələrində, Bakı və Qubanın müəyyən kənd şivələrində təsadüf edilir. GÜNEL Alınma sözlərdə *ə* səsinin *a* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsini türkmən, başqırd, tatar, çuvaş dillərində də görmək mümkündür. Azərbaycan dilinin Muğan, Culfa, Zaqatala və Qax şivələrində rast gəlinən *i > ı* səs əvəzlənməsini türkmən, tuvin və türk dillərində də müşahidə etmək mümkündür”. *ö > o*; *ü > u* səs əvəzlənmələri ilə bağlı olaraq M. Şirəliyev aşağıdakıları göstərir: “*ö* səsinin *o* səsi ilə əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bir o qədər geniş yayılmış hadisə deyildir. *ö* səsinin *o* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə türk dialektlərində də rast gəlirik. Belə bir hadisə Anadolunun şimal-şərq və orta dialektlərində daha geniş yayılmışdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bir o qədər yayılmamış *ü > u* səs əvəzlənməsi Anadolunun şimal-şərq dialektlərində və Aga-Kala dialektində rast gəlmək mümkündür”. Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində dodaqlanan saitlərin dodaqlanmayan saitlərlə əvəzlənməsi (*o > a*; *u > ı*; *u > a*; *u > i*) hadisələri geniş müşahidə olunur. M. Şirəliyev qeyd edir ki, *o > a* səs əvəzlənməsi türk, türkmən, tatar dilləri üçün də səciyyəvidir. M. Şirəliyevin araşdırmalarından belə aydınlaşır ki, Azərbaycan dilinin Muğan, Şəki, Bakı, Naxçıvan, Ordubad, Culfa, Şərur, Şahbuz dialekt və şivələrində müşahidə edilən *u > ı* səs əvəzlənməsinə tuva, noqay dillərində, eyni zamanda türk dialektlərində rast gəlinir. *u > a* səs əvəzlənməsi ilə bağlı M. Şirəliyev Azərbaycan dilinin Bakı dialekti ilə türkmən dilin Təkə şivəsi arasında müqayisələr aparmış və oxşar cəhətlərin olduğunu meydana çıxarmışdır.

ü > i səs əvəzlənməsi ilə bağlı M. Şirəliyev Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələri üzrə müqayisələr aparır və belə qənaətə gəlir ki, bu tip səs əvəzlənməsini qaraqalpaq, qazax, noqay və bəzi hallarda türkmən dilində də müşahidə etmək mümkündür.

Dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitlərlə əvəzlənməsi hadisəsi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində geniş yayılmışdır. $a > o$ əvəzlənməsi ilə bağlı M. Şirəliyev qeyd edir ki, bu hadisə Azərbaycan dilinin Bakı, Qobustan, Naxçıvan, Muğan dialekt və şivələrində geniş yayıldığı kimi, özbək, uyğur, yakut və türk dialektlərində geniş şəkildə müşahidə edilməkdədir.

Məlumdur ki, $a > u$ səs əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin Bakı, Qarabağ, Qazax dialektlərində az və ya çox dərəcədə müşahidə olunur. M. Şirəliyev göstərir ki, bu hadisəni çuvaş, türkmən və türk dialektlərini müqayisə etdikdə də aydın şəkildə görmək mümkündür.

Açıq saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsi ($a > ı$; $a > e$; $a > i$; $ə > i$; $ə > e$; $ə > ü$; $o > u$; $o > ı$; $o > ü$; $o > u$) hadisələri Azərbaycan dilinin Qarabağ, Qazax, Naxçıvan, Muğan, Şəki, Bakı, Quba, İsmayilli və s. dialekt və şivələrini əhatə edir. M. Şirəliyev bu səs əvəzlənmələrinin ümumtürk dillərində və ya dialektlərində işlənməsini belə xarakterizə edir: “ a səsinin $ı$ səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə yakut, tuva, çuvaş dillərində və türk dialektlərində də müşahidə etmək mümkündür. a səsinin e səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsini ən çox uyğur dilində görmək olur və bu hadisə türk dialektlərində geniş yayılmışdır. a səsinin i səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsini müasir uyğur dilində bəzi şəkilçilər qarşısında sözün sonunda görmək mümkündür $ə > i$ hadisəsinə tatar, başqırd, xakas dillərində və türk dialektlərində də rast gəlmək mümkündür $ə > e$ səs əvəzlənməsi oryot, qazax, qaraqalpaq, qırğız, qumuq, noqay, tuva, türkmən, özbək və türk ədəbi dilində də geniş yayılmışdır. $o > u$ səs əvəzlənməsinə başqırd, tatar və türk dialektlərində təsadüf edilir. $ö$ səsinin $ü$ səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə başqırd, tatar, çuvaş və türk dialektlərində də rast gəlinir. $ö > ü$ səs əvəzlənməsi çuvaş dilində də müşahidə olunur”.

Qapalı saitlərin açıq saitlərlə əvəzlənməsi ($ı > a$; $e > ə$; $e > a$; $i > ə$; $u > o$; $ü > ö$) Azərbaycan dilinin Bakı, Quba, Muğan, Culfa, Şahbuz, Qax, Qazax, Qarabağ, Naxçıvan və s. dialekt və şivələri üçün xarakterikdir. M. Şirəliyev göstərir ki, $ı > a$ hadisəsinə türkcələrdə olduqca az hallarda təsadüf edilir, lakin bu hadisə türk dialektlərində geniş şəkildə müşahidə olunur. M. Şirəliyev $u > o$ hadisəsinin tatar və başqırd dillərində də müşahidə olunduğunu qeyd edir və həmçinin $ü > ö$ səs əvəzlənməsinin də bu dillərdə geniş müşahidə olunduğunu yazır. Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələri üçün xarakterik olan qapalı saitlərin əvəzlənməsi ($e > i$; $i > e$) hadisələrinə geniş şəkildə aydınlıq gətirən M. Şirəliyevin araşdırmalarına görə, bu səs əvəzlənmələrinə tatar, başqırd, uyğur dilləri ilə bərabər türk dialektlərində də bəzi sözlərdə rast gəlmək mümkündür.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində ahəng qanunu ədəbi dilə nisbətən bir o qədər möhkəm deyildir və dialekt və şivələrimizdə həm damaq, həm də dodaq ahəngini hərtərəfli bir şəkildə və zəngin misallarla təhlil edən M. Şirəliyev qeyd edir ki, türk dillərində açıq dodaq saitlərinin ardıcılığını qabarıq şəkildə özündə əks etdirən qırğız ədəbi dilidir və burada həm söz əsaslarında, həm də şəkilçilərdə açıq dodaq saitlərinin ardıcılığını görmək olar. M. Şirəliyev eyni zamanda dodaq ahənginin pozulması hallarını qaraqalpaq, noqay, türkmən, xakas və şor dilləri ilə müqayisə edir və maraqlı nəticələr meydana çıxarır.

Sözün əvvəlində, ortasında, sonunda sait səslərin artımı hadisələri Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələri üçün xarakterik hal hesab olunur. Azərbaycan dilinin Bakı, Şəki, Muğan, Qarabağ, Qazax, Gəncə, Naxçıvan dialektlərində u səsinin artımı, Muğan, Tovuz dialekt və şivəsində e səsinin artımı, Bakı, Şərur, Muğan, Ordubad, Şəki, Qax dialekt və şivələrində i səsinin artımı hadisələrinə aydınlıq gətirən M.Şirəliyev alınma sözlərdə söz əvvəlinə saitlərin artımını tatar, başqırd, türkmən, çuvaş, türk, monqol dillərində də rast gəldiyini göstərir. Tədqiqatçı eyni zamanda alınma sözlərdə söz əvvəlində saitlərin artımını türk dialektlərində də müşahidə olunduğunu qeyd edir.

Azərbaycan dilinin Muğan, Bakı, Şəki, Şahbuz, Şərur, Ağsu, Qazax, Zaqatala, Naxçıvan, Borçalı, Culfa dialekt şivələrində söz ortasında saitlərin artımı (i səsinin artımı; $ı$ səsinin artımı; u səsinin artımı; $ü$ səsinin artımı; o səsinin artımı) (enenteza) hadisələri geniş şəkildə mü-

şahidə olunur. M. Şirəliyevin araşdırmalarından belə məlum olur ki, bu hadisələri yakut, başqırd, qaqauz, türk dillərində və ya dialektlərində görmək mümkündür.

Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində saitlərin düşümü hadisəsinə aydınlıq gətirən M. Şirəliyev bu hadisənin daha çox dialekt və şivələrimizə aid olan saitlərin bir tərəfdən vurğu, digər tərəfdən sözlərin birləşməsi ilə izah edir və vurğunun yerdəyişməsi nəticəsində saitin düşməsinə bütün türk dillərinə xas olan bir hadisə kimi səciyyələndirərək göstərir ki, bu hadisələr tuva, qırğız, qumuq, türkmən, özbək, türk dillərində və ya dialektlərində geniş yayılmışdır. M. Şirəliyev Azərbaycan dilinin və eyni zamanda türkcələrin dialekt və şivələrində işlənən samitləri də sistemli şəkildə araşdırmışdır. Alim türkcələrin dialekt və şivələrində işlənən samitləri deyiliş yerlərinə və deyiliş üsullarına, sədanın iştirakına görə üç yerə ayırmış, ümumtürk dillərinin dialekt və şivələrinə xas olan k , x , η , ts (η), $\hat{z}$, $\overline{z}$ samitlərinin xüsusiyyətlərini təhlil etmişdir.

Türkcələrin dialekt və şivə xüsusiyyətlərini əks etdirən hadisələrdən biri də samitlərin əvəzlənməsidir, M. Şirəliyev bu hadisələrə də geniş aspektdən yanaşmış, həm söz əvvəlində, həm söz ortasında, həm də söz sonunda rast gəlinən bu hadisələrə aydınlıq gətirmişdir. Alimin fikrincə, Azərbaycan dilinin Naxçıvan, Ordubad, Şərur, Şahbuz, Zaqatala, Qax, Qazax, Gəncə, Qarabağ dialekt və şivələrində rast gəlinən $b > p$ samit əvəzlənməsini çuvaş, xakas, tatar, türkmən, türkcənin həm ədəbi dilində, həm də dialektlərində müşahidə etmək mümkündür.

$b > m$ səs əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri üçün bir o qədər səciyyəvi deyildir. M. Şirəliyev bu hadisəni əsasən qıpçaq tipli dillərə aid edir, qaazax və noqay dillərində bu hadisənin geniş şəkildə müşahidə olunduğu qənaətinə gəlir.

M. Şirəliyevə görə, $f > p$ əvəzlənməsi Zaqatala, Qax şivələrində əsasən alınma sözlərdə özünü göstərir. Türkmən, uyğur, türk dialektlərində də dərinədən müşahidə apararıq alim fikirlərini zəngin nümunələr əsasında isbat edir.

Ümumiyyətlə, görkəmli dialektoloq alim həm Azərbaycan dilinin, həm də ümumtürk dillərinin dialekt və şivələrində söz əvvəlində müşahidə olunan $f > p$; $d > t$; $t > d$; $d > \check{c}$; $s > z$; $s > \check{s}$; $k > \check{c}$; $\check{c} > k$; $c > g$; $k > g$; $g > q$; $k > q$; $k > \acute{k}$; $y > d$; $x > h$; $h > x$; $m > n$; $n > m$; $n > l$ samit əvəzlənmələrini əsaslı şəkildə, müqayisə üsulu ilə tədqiq etməyə çalışmışdır.

Ümumtürk dillərinin dialekt və şivələrində söz ortasında müşahidə olunan $b > v$; $v > b$; $b > p$; $b > f$; $p > f$; $f > p$; $f > h$; $v > f$; $v > q$; $f > v$; $t > d$; $d > t$; $t > k$; $c > \check{g}$; $c > \check{s}$; $k > y$; $k > h$; $y > g$; $y > q$; $y > v$; $v > y$; $\check{g} > q$; $q > \check{g}$; $h > \check{g}$; $h > y$; $r > y$; $r > l$; $l > r$; $m > n$; $n > m$; $n > l$ samit əvəzlənmələri də M. Şirəliyevin araşdırmalarında hərtərəfli bir şəkildə öz əksini tapmışdır.

Türkcələrin dialekt və şivələrində söz əvvəlində müşahidə edilən $b > p$; $b > f$; $p > f$; $b > v$; $v > y$; $d > t$; $z > s$; $c > \check{s}$; $\check{c} > \check{s}$; $c > j$; $\check{s} > s$; $q > x$; $k > g$; $n > m$; $r > l$ samit əvəzlənmələrini M. Şirəliyev müqayisəli üslulla və təsviri planda tədqiq etmişdir.

Türkcələrin dialekt və şivələrində söz əvvəlində, ortasında, axırında müəyyən samitlərin (y , h , g , x , n və s.) artımını M. Şirəliyev türkcələrin ədəbi dillərindən fərqli bir şəkildə, eyni zamanda təsviri planda araşdırmaya cəlb etmişdir ki, bu da türkologiya elmi üçün bu gün də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində olduğu kimi, türkcələrin də dialektlərində söz əvvəlində, ortasında, sonunda samitlərin (h , y , k , r , l , n , m , f , d , t) düşümü hadisəsi geniş yayılmışdır. M. Şirəliyevin araşdırmalarında Azərbaycan dilinin şivə materialları ilə türkcələrin dialekt materialları qarşılaşdırılmış və samit səslərin düşümü ilə bağlı əsas xüsusiyyətlər təhlil edilmişdir.

Türkcələrin dialekt və şivələrinə xas olan fonetik xüsusiyyətlərdən biri də assimilyasiya-dır və alimin fikrincə, bu hadisə danışığ dilinə xas olduğuna görə türk dillərində geniş şəkildə yayılmışdır. M. Şirəliyevin araşdırmalarında assimilyasiyanın 1) tam irəli assimilyasiya: $rl > rr$; $nl > nn$; $nd > nn$; $zl > zz$; $zd > zz$; $dl > ll$; $st > ss$; $ml > mm$; $ld > ll$; 2) yarımçıq irəli assi-

milyasiya: $zl > zd$; $tl > td$; $sl > sd$; $şl > şd$; $md > mn$; $pm > pb$; 3) tam geri assimilyasiya: $rl > ll$; $nm > mm$; $ts//ds > ss$; $zs > ss$; $zç > çç$; $tç > çç$; $çs > ss$; $çş > şş$; $ts > ss$; 4) yarımçıq geri assimilyasiya: $nb > mb$; $zç > cz$; $şc > çc$; $sc > çc$; $xt > td$; $kd > td$; $fd > td$; $tg > kg$ tipləri zəngin nümunələr əsasında təhlil süzgəcindən keçirilmişdir

Ümumtürk dillərinin dialekt və şivələrinə xas olan səciyyəvi fonetik hadisələrdən biri də dissimilyasiyadır və bu hadisənin bəzi tipləri də türkcələrin dialekt və şivələrində özünü əsaslı şəkildə büruzə verir. M. Şirəliyev irəli dissimilyasiyanın $r > l$ tipinin Azərbaycan dili dialekt və şivələri ilə bərabər, tatar dilinin dialektlərində müşahidə olunduğunu qeyd edir. Geri dissimilyasiyanın isə Azərbaycan dilin Qax, Qazax, Borçalı, Ağsu dialektləri ilə bərabər Türkiyə türkcəsinin dialektlərində və qırğız şivələrində rast gəldiyini göstərir.

Beləliklə, akademik M. Şirəliyevin türkcələrin dialekt və şivələrində özünü göstərən səciyyəvi fonetik xüsusiyyətlərin öyrənilməsində böyük əməyi vardır və bu böyük alimin uzun illərdir ki, dialektoloqların, dil tarixçilərinin, türkoloqların ixtiyarında olan “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” adlı fundamental əsəri olduqca dəyərli bir mənbə funksiyasını yerinə yetirmiş və uzun illər bundan sonra da öz dəyər və əhəmiyyətini qoruyub saxlayacaqdır.

Türkcələrin dialekt və şivələrində morfoloji kateqoriyalar da M. Şirəliyevin araşdırmalarında mühüm yer tutur akademik M. Şirəliyev “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” əsərində türkcələrin ədəbi dillərindən morfoloji cəhətdən fərqlənən və ya oxşarlıq təşkil edən morfoloji kateqoriyaları ümumtürk dillərinin dialekt və şivələri ilə müqayisə etmiş, tutuşdurmuş və mükəmməl araşdırmalar aparmışdır. Türkcələrin dialekt və şivələrində isim kateqoriyası morfoloji xüsusiyyətləri ilə ədəbi dillərdən seçilməkdədir və M. Şirəliyev tərkibində *-quç* şəkilçili sözlərin Azərbaycan dilinin Şirvan, Muğan dialektlərində müşahidə edildiyini və eyni zamanda bu şəkilçinin türkmən dilində məhsuldar olduğunu, dörd variantda işləndiyini misallar əsasında şərh edir. M. Şirəliyev tərkibində *-acağ//acax* şəkilçili düzəltmə isimlərə Bakı, Salyan, Muğan, Şərur dialekt və şivələrində rast gəldiyini göstərir və bu morfoloji forma ilə düzələn sözlərin türk dialektlərində işləndiyini diqqətə çatdırır. Tədqiqatçı Azərbaycan dilinin Muğan qrupu dialekt və şivələrində tərkibində *-əm* şəkilçili sözləri də nəzərdən qaçırmır və bu şəkilçili (*-am*, *-em*, *-m*) sözlərin türkmən dilində də işləndiyini zəngin nümunələr əsasında təhlil edir. Məlumdur ki, tərkibində *-anağ*, *-ənək*, *-ənəx* şəkilçili sözlər Azərbaycan dilinin Bakı, Ordubad, Muğan dialektlərində işlənir. M. Şirəliyev qeyd edir ki, bu şəkilçiyə *-anak*, *-enek* şəklində türk dialektlərində də rast gələ bilərik. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində ismin hal kateqoriyasını hərtərəfli şəkildə araşdırmaya cəlb edən alim ismin təsirlik halında işlənən *-yı*, *-yi*, *-yu*, *-yü* formalarına müasir türkcələrin ədəbi dillərində və ya dialektlərində də rast gəldiyini vurğulayır.

Azərbaycan dilinin bütün dialekt və şivələrində ismin yerlik halı damaq ahənginə uyğun olaraq *-da*, *-də* şəkilçiləri ilə ifadə olunur. M.Şirəliyev yazır ki, bəzən yerlik halın assimilyasiya hadisəsi nəticəsində *z* səsi ilə bitən sözlərdə *-za*, *-zə*; *s* səsi ilə bitən sözlərdə isə *-sa*, *-sə* şəkilçiləri ilə ifadə olunan variantlarına təsadüf edilir. Şəki dialektinin Zunud və İncə kənd şivələrində *m*, *n* səsləri ilə bitən sözlər yerlik halda *-na*, *-nə*; *l* səsi ilə bitən sözlər isə *-la*, *-lə* şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Yerlik halda işlənən bu müxtəlif şəkilçiləri ayrı-ayrı türk dillərində və ya onların dialektlərində görmək olur. Türkmən dilinin qoqlan dialektində yerlik halda həm *-la*, həm *-za*, həm də *-sa* şəkilçilərinin işlədilməsini görmək mümkündür. *-na* şəkilçisinə qumuq dilində *m* və *n* səsi ilə bitən sözlərdə təsadüf edilir. *-la* şəkilçisi başqırd dilində saitlə bitən sözlərdə özünü göstərir. *-za*, *-zə* şəkilçilərinə başqırd dilində də təsadüf edilir.

Azərbaycan və o sıradan türkcələrin dialektologiyasının bütöv bir mərhələsinin inkişafında xüsusi xidmətləri olan M. Şirəliyev ismin çıxışlıq halının morfoloji göstəricilərinin ümumtürkcələrin həm ədəbi dilləri, həm də dialektləri ilə müqayisə edərək göstərir ki, çıxışlıq hal bütün dialekt və şivələrimizdə damaq ahənginə əsasən ikivariantlı *-dan*, *-dən* şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Lakin dialekt və şivələrimizdə *m*, *n* səsləri ilə bitən sözlərdə çıxışlıq hal assimilya-

siya nəticəsində - *nan*, - *nən*; *z* səsi ilə bitən sözlərdə - *zan*, - *zən*; *s* səsi ilə bitən sözlərdə - *san*, - *sən* şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Şəki dialektinin Zunud və İncə kənd şivələrində *l* səsi ilə bitən sözlər çıxışlıq halda – *lan*, -*lən* şəkilçiləri ilə ifadə olunur.

Dialekt və şivələrimizdə işlənən çıxışlıq halın müxtəlif variantlarını ayrı-ayrı türk dillərində və ya onların dialektlərində görmək mümkündür. Türkmən dialektlərində çıxışlıq hal şəkilçisi assimilyasiya hadisəsi nəticəsində - *lan*, - *zen*, – *san* şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Başqırd dilində -*zan*, -*zən* şəkilçilərinə rast gəldiyimiz halda, Altay, qazax, qaraqalpaq, tatar, xakas, şor dillərində isə - *nan*, - *nen* şəkilçiləri ilə də çıxışlıq hal ifadə olunur.

M. Şirəliyev isimlərdə mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji göstəricilərini də türkcələrin dialekt və şivələri ilə müqayisə etmiş və maraqlı ümumiləşdirmələr əldə etmişdir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində ikinci şəxs cəm mənsubiyyət şəkilçilərində daha çox müxtəlifliyin olduğunu nəzərə alan alim bu şəkilçilərin işlədilməsini 3 qrupa ayırır: 1) Damaq ahənginə görə dörd variantda ifadə edilən mənsubiyyət şəkilçiləri: -*ıñız*, -*ıñiz*, - *unuz*, - *ünüz* (Qazax, Gəncə, Qarabağ) ; -*iniz*, - *ınız*, - *unuz*, - *ünüz* (Zaqatala, Qax). Bu qrupa qərb dialekt və şivələri, İrəvan və Zaqatala- Qax şivələri daxildir. İrəvan şivəsində *n* səsinə *y* səsi uyğun gəlir: -*ıyız*, - *iyiz*, - *uyuz*, - *üyüz*. Qax rayonu və Dağıstanın Tabasaran rayonu şivələrində *n* səsinə *v* səsi : *iviz*, -*ıvız*, - *uvuz*, -*üvüz*: Cəbrayıl şivəsində isə *n* səsinə *ğ* səsi uyğun gəlir: *ığız*, -*ığiz*, -*uğuz*, -*üğüz*. Özbək dialektlərində də mənsubiyyət şəkilçiləri ikinci şəxs cəmdə - *ıyız*, -*iyiz* ; türk dilinin Urfa dialektində II şəxs cəm - *ıyız*, -*iyiz* mənsubiyyət şəkilçiləri ilə ifadə olunur. 2) Yalnız dodaq samiti ilə ifadə olunan ikivariantlı mənsubiyyət şəkilçiləri : -*uuz*, - *üüz*, - *uŷ*, -*üz*, - *vuz*, - *vüz* (Qax). Bu rayona şərq dialekt və şivələri daxildir. Özbək dialektlərində -*vuz*, -*uvuz* ancaq birinci şəxs cəm mənsubiyyət şəkilçilərini ifadə edir. 3) Sözlün ahənginə tabe olmayaraq bir şəkildə işlədilən mənsubiyyət şəkilçiləri: - *uüz*, - *oöz*, - *iz* (Naxçıvan), -*uz*, - *üz* (Naxçıvan, Şərur). -*üz*, - *oöz*, - *uüz* (Şərur).M. Şirəliyev Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində əsas nitq hissələrindən olan sifətin quruluşca növləri, dərəcələri haqqında araşdırmalar aparmış və yeri gəldikcə sifətin dərəcə morfoloji göstəricilərinin ümumtürk dillərində və dialektlərində qarşılıqlı inteqrasiyasına da toxunmuşdur. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələrində - *rağ*, - *rək* şəkilçilərinin izlərini görən alim qeyd edir ki, türk dillərinin çoxunda müqayisə dərəcəsi - *rak* şəkilçisi ilə ifadə olunur ki, bunun da müxtəlif variantlarına təsadüf edilir. Bu şəkilçi özbək dilində birvariantlı -*rək*, tatar dilində ikivariantlı -*rak*, - *rək*, çuvaş dilində dördvariantlı -*rax*, - *rex*, - *tarax* – *terex*, başqırd dilində altıvariantlı - *rak*, - *rək*, - *ırak*, - *erək*, - *orak*, - *örək* və s. işlənməkdədir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənən sayların müəyyən xüsusiyyətləri ilə ədəbi dildən fərqləndiyini şərh edən alim türkcələrin ədəbi dilində və ya dialektlərində bu xüsusiyyətləri tutuşdurmuş və bunları sistemli yanaşma əsasında işıqlandırmışdır. Tədqiqatçı göstərir ki, dialekt və şivələrimizdə sıra sayları, ədəbi dildən fərqli olaraq, bir çox hallarda – *ımcı*, - *ımcı*, - *ımcu*, - *ümcü* şəkilçiləri ilə ifadə olunur; ədəbi dildə *n* ünsürü işlənirsə, dialekt və şivələrimizdə *m* ünsürünə daha çox üstünlük verilir. Bu vəziyyətin bir sıra türkcələrdə müşahidə edildiyini nəzərə alan alim göstərir ki, türkcələrin ədəbi dillərində də sıra sayları – *ıncı*, - *ıncu*, - *üncü*, - *ncı*, - *ncı* şəkilçiləri ilə ifadə olunur, lakin bu dillərin dialektlərində -*ımcı*, - *ımcu*, - *ümcü*, - *mcı*, - *mcı* şəkilçilərinə müxtəlif variantlarda rast gəlmək mümkündür. Türkmən dialektlərində -*mji*, - *ümji*, - *mji*, - *lanəji*, - *lenəji*, - *lamji*, - *lemji* şəkilçiləri ilə də sıra sayları ifadə olunur. Özbək dilinin Daşkənd şivəsində sıra sayları -*lançb*, -*lançb* şəkilçiləri ilə ifadə olunur.

M. Şirəliyev Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənən əvəzliliklərin spesifik xüsusiyyətlərini də tədqiqatdan kənarda qoymamış və onları bəzi türkcələrin həm ədəbi dilləri, həm də dialektləri ilə müqayisə etmiş, oxşar və fərqli cəhətləri əsl dialektoloq səriştəsi ilə meydana çıxarmışdır. Şəxs, işarə, qayıdış, sual əvəzliliklərinin müxtəlif fonetik formaları və hallanarkən müxtəlif şəkillərə düşməsi özbək. uyğur, qazax, qırğız, tatar, çuvaş, qaraqalpaq, noqay, tuva, türkmən, xakas və s. dillərin materialları alim tərəfindən müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb olun-

muşdur. M. Şirəliyevin “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” əsərində əsas nitq hissələrinə biri olan feil də müqayisəli planda öyrənilir. Əsərdə feilin şəkilləri (əmr, xəbər, arzu, şərt) Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri ilə türkcələrin həm ədəbi dilləri, həm də dialektləri ilə qarşılaşdırılır və faktik nümunələr əsasında təhlil edilir. M. Şirəliyevin həm Azərbaycan, həm də türkcələrin dialekt və şivə materialları üzrə apardığı araşdırmalarının hər biri ayrı-ayrılıqda diqqətəlayiqdir. Alim ümumtürk dillərində və dialektlərində mövcud olan zərflər, modal sözlər, bağlayıcılar, qoşmalar, ədatlar haqqında da maraqlı təhlillər aparmışdır. Türkcələrin dialekt və şivələrinin leksik xüsusiyyətlərinin tədqiqində M. Şirəliyevin əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Alim bu sahədə də xeyli işlər görmüş, ayrı-ayrı türkcələrin həm ədəbi dillərində, həm də dialektlərində müşahidə olunan spesifik leksik xüsusiyyətləri monoqrafik tədqiqata cəlb etmişdir. Məlumdur ki, türkcələrin dialekt və şivələrinin lüğət tərkibi uzun əsrlərin məhsuludur və türk xalqlarının qədim təsərrüfat həyatını, məişətini, etnoqrafiyasını, qohumluq münasibətlərini özündə çox gözəl bir şəkildə əks etdirir. M. Şirəliyev Azərbaycan dilinin və eyni zamanda türkcələrin dialekt və şivələrində özünü göstərən və müasir türkcələr üçün arxaikləşən tayfa adları üzərində səmərəli tədqiqat işi aparmış, *uruğ, com, tavun, şaqqa, göbəklər//göbəylər, coğalar, aqrəbalar, təbehlər* və s. kimi sözlərin həm Azərbaycan, həm də türkmən, özbək, başqırd, qırğız, tuva, xakas, türk, oyrot dillərinin dialekt və şivələrində işləndiyini diqqətə çatdırır. Türkcələrin dialekt və şivələrində qohumluq münasibəti bildirən sözlər xeyli saydadır və M. Şirəliyev bu aspektdə də xeyli araşdırma aparmışdır. Belə ki, tədqiqatçı ümumtürk dilləri və dialektləri üçün səciyyəvi olan *güni, quda, yengə, elti, göm, bacanax* və s. kimi sözləri müqayisəli şəkildə şərh edərək dəyərli elmi fikirlər söyləmişdir.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində, eyni zamanda ümumtürk dillərinin lüğət tərkibində daha qədim dövrlərlə bağlı olan alət adlarını (*xış, cüt, ulama, cəhrə, kirkirə, şadara* və s.), köhnə təsərrüfatla bağlı olan gün və ay adlarını (*şaban, ramazan, məhərrəm, çilla, keçiqıran, quyruq doğan// quyruq dovan, adına //adna* və s.), keçmiş köçəri həyatı ilə bağlı olan gün adlarını (*düz günü, sut günü* və s.), vergi ilə bağlı olan sözləri (*bidəx, dinməver, vaxtı, çorbaşı, mənzil, biyar, tüstü vergisi* və s.), vəzifə, rütbə və təbəqələri bildirən sözləri (*darğa, koxa, yüzbaş, çovuş, muğruğ, murov, dərzbəyi, qalabəyi, silisçi* və s.), ticarət, müəamilə və kirayə ilə bağlı olan sözləri də (*çərçi// xırdavatçı, allaf, sərraf, baqqal, səvdəgər, atdar, çodar, tacir, çalvadar* və s.) görə bilirik və M. Şirəliyev bu sözlərin bəzilərini türkcələrin həm ədəbi dilləri, həm də dialektləri ilə tutuşdurmuş, türkologiya elmi və ya tarixi dialektologiya üçün maraqlı təhlillər aparmışdır.

Məlumdur ki, müəyyən bir quruluş, formasiya dəyişərkən arxaik sözlər ədəbi dildən çıxır, lakin dialekt və şivələrin lüğət tərkibində bunlar uzun müddət qalır. M. Şirəliyev doğru olaraq göstərir ki, arxaik sözləri müəyyənləşdirməkdə, mənalərini dəqiqləşdirməkdə bir tərəfdən qədim yazılı abidələrimiz, keçmiş dövr yazıçılarımızın əsərləri, digər tərəfdən də türk dillərinin materialları köməyə gəlir. Ümumtürk dilləri və ya dialektləri üçün səciyyəvi olan çoxlu sayda leksik vahidlərə (*çin, tuğ, tuş, tuğay, alağuz, yazı, ün, damı, ayama, arğalı, küz, yey, sayru, soy, xır, qırım, arı* və s.) M. Şirəliyev ayrı-ayrılıqda dialektoloji öçerklər həsr etmiş və bunlar vasitəsilə də qohum dillərin geneoloji xüsusiyyətlərini əsaslandırmışdır.

Dialektoloji araşdırmalarda türkcələrin dialekt və şivələrinin leksik xüsusiyyətlərindən danışarkən ənənəvi olaraq həm terminoloji səciyyə daşıyan, həm də daşımayan sözlərdən bəhs olunur. M. Şirəliyev “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” monoqrafiyasının “Dialekt və şivələrimizin leksik xüsusiyyətləri” adlı hissəsində terminoloji səciyyə daşıyan və daşımayan sözləri, alınma sözləri, omonimləri, sinonimləri də təhlilə cəlb etmiş və sanballı fikirlər söyləmişdir.

Beləliklə, akademik M. Şirəliyev nəinki Azərbaycan dilinin, o sıradan ümumtürk dillərinin dialekt və şivələrinin həm leksik, fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinin tədqiqini bütün

yaradıcılığı boyu diqqət mərkəzində saxlamış, yüzlərlə maraqlı məqalələr və onlarla sanballı monoqrafiyalar da çap etdirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Şirəliyev M. Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008.
2. Şirəliyev M. Azərbaycan dili dialektlərinin Türk dili dialektləri ilə mukayiseli öyrənilməsi (Fonetik materiallar əsasında), VIII Türk Dil Kurultayında okunan Bilimsel Bildiriler. 1957-dən, (ayrılışım), Ankara, 1960.

M .Huseynova

The investigation of Turkic dialects in the creation of academician

Mammadagha Shiraliyev's

Summary

Turkish literary languages or dialects have a very long common roots, and despite various political and geographical divisions that have historically existed, these related languages have preserved their ancient roots, vocabulary, grammatical structure, and phonetic features. Even today, the carriers of these languages can easily understand each other in a common language. Speaking of lexical features of Turkish dialects in dialectological studies, traditionally speaking of both terminological and non-terminological words. The works, monographs and articles written by scholars of Turkic peoples in dialectology also come to mind when speaking of the idea of forming a modern Turkic language in our modern age. It is well known that archaic words come out of the literary language when a particular structure or form changes, but the dialects and syllables remain for a long time. M. Shiraliyev correctly points out that the ancient archaeological monuments, the works of our writers of the past, and the materials of the Turkic languages on the one hand help to identify archaic words and to clarify their meaning. In this regard, the works of the great Azerbaijani dialectologist and Turkish scientist, academician Mammadagha Shirali oğlu Shiraliyev are of great importance. The researcher made a comparative commentary on a number of words that are typical of the Turkic languages and dialects. The scientist has researched the structure, types, and levels of adjective, which is a key part of the dialects of the Azerbaijani language, and has also touched upon the interrelationship of the morphological characteristics of the quality in Turkish languages and dialects. M. Shiraliyev did not exclude specific features of pronouns used in dialects of the Azerbaijani language and compared them with the literary and dialects of some Turkic languages, revealing the similarities and differences of the original dialectologist. Here, there were positive results too. It is also clear that not only Azerbaijani dialectologists, linguists, but also the world of Turkology will benefit from the work of academician M. Shiraliyev. The research conducted by M. Shiraliyev on the phonetic, morphological and lexical features of dialects and dialects of the Turkic languages is still relevant today. The main source of this article is M. Shiraliyev's book "Fundamentals of Azerbaijani dialectology", and this valuable book explains how to analyze phonetic, lexical, morphological categories in the dialects of Turkic languages.

Keywords: integration, phonetic feature, morphological category, researcher, literary language

М.Гусейнова

Исследование тюркских диалектов в творчестве академика Мамедага Ширалиева

Резюме

Турецкие литературные языки или диалекты имеют очень длинные общие корни, и, несмотря на исторически существовавшие различные политические и географические различия, эти родственные языки сохранили свои древние корни, словарный запас, грамматическую структуру и фонетические особенности. Даже сегодня носители этих языков могут легко понимать друг друга на общем языке. Говоря о лексических особенностях турецких диалектов в диалектологических исследованиях, традиционно говорят как о терминологических, так и о не терминологических словах. Работы, монографии и статьи, написанные учеными тюркских народов в области диалектологии, также приходят на ум, когда мы говорим об идее формирования общего тюркского языка в современную эпоху. Хорошо известно, что архаичные слова выходят из литературного языка, когда изменяется определенная структура или форма, но диалекты и слогги остаются в течение длительного времени. М. Ширалиев правильно указывает, что древние археологические памятники, произведения наших писателей прошлого и материалы тюркских языков, с одной стороны, помогают идентифицировать архаичные слова и уточнить их значение. В связи с этим большое значение имеют работы великого азербайджанского диалектолога и турецкого ученого, академика Мамедага Ширали оглы Ширалиева. Исследователь сделал сравнительный комментарий по ряду слов, характерных для тюркских языков и диалектов. Ученый исследовал структуру, типы и уровни прилагательного, который является ключевой частью диалектов азербайджанского языка, а также коснулся взаимосвязи морфологических характеристик качества в турецких языках и диалектах. М. Ширалиев не исключил специфических особенностей местоимений, используемых в диалектах азербайджанского языка, и сравнил их с литературными и диалектами некоторых тюркских языков, выявив сходства и различия оригинального диалектолога. Здесь тоже были положительные результаты. Также очевидно, что трудом академика М. Ширалиева будет полезен не только азербайджанский диалектолог, лингвист, но и мир тюркологов. Исследования, проведенные М. Ширалиевым по фонетическим, морфологическим и лексическим особенностям диалектов и диалектов тюркских языков, актуальны и сегодня. Основным источником данной статьи является книга М. Ширалиева «Основы азербайджанской диалектологии», и в этой ценной книге объясняется, как анализировать фонетические, лексические, морфологические категории в диалектах тюркских языков.

Ключевые слова: интеграция фонетическая функция морфологическая категория исследователь литературный язык

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.09.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Cəfər Cəfərov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

HÜSEYN ƏSGƏROV
Filologiya elmləri doktoru, professor
huseynasgerov@gmail.com
huseyn.asgerov@baku.edu.gov.az
Ünvan: Zəhid Xəlilov küçəsi 23

TABELİLİK ƏLAQƏSİ ƏSASINDA YARANAN PEŞƏ-SƏNƏT SÖZLƏRİ

Xülasə

Azərbaycan dilinin peşə-sənət leksikasında mürəkkəb quruluşlu peşə-sənət sözləri xüsusi yer tutur. Belə leksik vahidləri əmələ gətirən komponentləri həm tabelilik, həm də tabesizlik əlaqəsi ilə bağlanır.

Azərbaycan dilinin peşə-sənət leksikasının tədqiqi göstərir ki, bu leksikaya aid mürəkkəb quruluşlu peşə-sənət sözləri arasında yanaşma, idarə və uzlaşma əlaqələri olur.

Yanaşma əlaqəsi əsasında yaranmış mürəkkəb quruluşlu peşə-sənət sözlərinin aşağıdakı struktur tipləri daha işləkdir: 1) sadə isim+sadə isim; 2) düzəltmə isim+sadə isim; 3) sadə isim+düzəltmə isim; 4) sifət+sadə isim; 5) sifət+ düzəltmə isim; 6) düzəltmə sifət+sadə isim; 7) mürəkkəb sifət+sadə isim; 8) sadə sifət + mürəkkəb isim; 9) sadə sifət + düzəltmə isim; 10) say+sadə isim; 11) say+düzəltmə isim; 12) sadə sifət+düzəltmə sifət; 13) sadə isim+düzəltmə sifət.

İdarə əlaqəsi əsasında yaranmış mürəkkəb quruluşlu peşə-sənət sözlərinin aşağıdakı struktur tipləri vardır: 1) sadə isim+*-an* şəkilçili fəli sifət; 2) sadə isim+*-ar* şəkilçili fəli sifət; 3) qeyri-müəyyən təsirlik halda olan sadə isim+ *-ma* şəkilçili fəli isim; 4) qeyri-müəyyən təsirlik halda olan düzəltmə isim+ *-ma* şəkilçili fəli isim; 5) yönlük halda olan sadə isim+ *-ma* şəkilçili fəli isim; 6) çıxışlıq halda olan isim+ *-ma* şəkilçili fəli isim.

Mürəkkəb peşə-sənət sözləri ikinci növ təyini söz birləşməsi modelində də yaranır. Belə sözlərin komponentləri bir-birinə idarə və ya uzlaşma əlaqəsi ilə bağlanır.

Açar sözlər: komponent, mürəkkəb vahidlər, peşə-sənət leksikası, tabelilik əlaqəsi, mürəkkəb peşə-sənət sözləri, quruluş, idarə əlaqəsi, uzlaşma əlaqəsi, struktur – semantik tip.

Azərbaycan dilinin peşə-sənət leksikasının müəyyən bir qismini də mürəkkəb quruluşa malik sözlər təşkil edir. Bu sözləri komponentlər arasında olan qrammatik əlaqə baxımından iki böyük qrupa ayırmaq olar:

1. Tabelilik əlaqəsi əsasında düzələn sözlər;
2. Tabesizlik əlaqəsi əsasında düzələn sözlər.

Azərbaycan dilinin peşə-sənət leksikasının tədqiqi göstərir ki, bu leksikaya aid mürəkkəb quruluşlu peşə-sənət sözləri arasında yanaşma, idarə və uzlaşma əlaqələri mövcuddur.

1. Yanaşma əlaqəsi əsasında əmələ gələn peşə-sənət sözlərini aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

a) hər iki komponenti sadə isimdən ibarət mürəkkəb sözlər: *dəmir don* «dəmir geyim», *taxtamicə* «palazın taxta və micə şəklində zolaqlı toxunması», *ilmədiyün* «ilmə növü», *badambuta* «1. xovlu xalçaların ara hissəsinə vurulan naxış adı; 2. badamı gülləri olan çit parça», *hilbuta*, *cıqqabuta*, *gölbuta* «xovlu xalçaların ara hissəsinə vurulan naxış adı»,

cömcəmədəxil, güldüymə, cadiyələn, butayələn, şanakotan, nəlbəkiyələn, qeycibalıq «xovlu xalçaların haşiyəsinə vurulan naxış adları», *şanagül* «həsirçilikdə naxış adı», *dəmirmaşa* «xovlu xalçaların ara hissəsinə vurulan naxış adı», *çərgəgül* «boyunbağı adı», *saltoqqa* «qızıl və gümüşdən işlənmiş kəmər», *gülmix* «üzlüyü qaltağa bərkitmək üçün istifadə olunan kiçik dəmir mıx», *çilləçarx* «şərbaf toxucu-luq alətinin hərəkəti hissəsi», *gülməxmər* «üzərində iri gülləri olan və qadın paltarını tikmək üçün işlədilən nazik ipək parça», *sağayaq* «1. dəmirdən hazırlanmış məişət əşyası; 2. sacı saxlamaq üçün onun altına qoyulan gil dayaq».

Sonuncu nümunəni bu qrupa şərti daxil etmişik. Əslində bu mürəkkəb sözü əmələ gətirən komponentlər arasında yanaşma deyil, idarə, yaxud idarə əlaqəsi ilə birlikdə uzlaşma əlaqəsi vardır, çünki indi *sacayaq* formasında olan bu söz tarixən *sa-cayağı* şəklində, yəni II növ təyini söz birləşməsi qəlibində formalaşmışdır. Azərbaycan dilinin sonrakı inkişafında *sacayağı* sözündəki sonuncu -ı səsi, yəni mənsubiyyət funksiyasındakı şəkilçi itirilmiş və bunun nəticəsində söz özünün daxili formasını itirmişdir. *Sacayaq* sözündə komponentlərin bir-biri ilə birləşməsi motivlənmir. Lakin indiki halda *sacayaq* sözünü yalnız bu qrupa aid etmək olar.

F.R.Zeynalov hər iki tərəfi isimdən ibarət olan birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfinin şəkilçisiz – qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan söz hesab edir və göstərir ki, müasir Azərbaycan dilində bu forma geniş yayılmamışdır. Digər türk dillərində isə hər iki tərəfi şəkilçisiz olan birləşmələr tez-tez müşahidə olunur. O, belə sözlərə türkmən dilindəki *ayakqab, aşqazan, başdaraq* sözlərini nümunə göstərir (8, s.48).

b) birinci komponenti düzəltmə, ikinci komponenti sadə isimdən ibarət olan sözlər: *gəlintac* «baş bəzəyi». Peşə-sənət leksikasında bu quruluşa malik başqa nümunə qeydə alınmamışdır.

c) birinci komponenti sadə, ikinci komponenti düzəltmə isimdən ibarət olan sözlər: *misqaynaq* «sink, bürünc və tənəkərdən hazırlanan, dayaz mis qabların calaq edilməsində istifadə olunan lehim».

ç) birinci komponenti sadə sifət, ikinci komponenti isə sadə isimdən ibarət olan sözlər: *tayqulp* «1. dəmir məişət əşyası; 2. piti bişirmək üçün saxsı qab (bəzi yerlərdə «piti bərnisi» adlanır)», *qaranal* «nalı olmayan», *təqulaq* «dəmirçi zindanının bir növü», *qaratapdaq* «1.dəmirin soyuq döyülməsi; 2. çarxa verilməmiş mis məmulatı», *qaraqapaq* «samovarin qaynamasını azaltmaq üçün onun odluğunun başına qoyulan və odun közərməsinə mane olan qapaq», *uzunboğaz, uzunqunc* «uzunboğaz», *dikdaban* «çəkmə növü», *quzdaban* «dikdaban», *qarasağrı* «xəncərin qınına çəkilən dəri», *baladəmir* «dərinin lətini təmizləmək üçün alət», *saldaş* «dərinin suyunun getməsi üçün istifadə edilən daş parçası», *təkarğac* «hər çindən sonra bir arğac keçirilən xalça», *cütarğac* «hər çindən sonra iki arğac keçirilən xalça», *təkgöl* «ara sahəsində bir göl toxunmuş xalça», *cütgöl* «ara sahəsində iki göl toxunmuş xalça», *qoşagöl* «ara sahəsində üfüqi istiqamətdə iki göl yerləşən xalça», *ağçiçək, dəstəgül, süzəninaxış, köhnəanaxış, qoşabuynuz, cütbuynuz, qoşaquyruq, qoşakəman, kiçikgöl, qızılgül* (bu sözdəki qızıl sözü «qırmızı» mənasındadır) (bax: 5, s.145-147) «xovlu xalçaların ara hissəsinin naxış adları», *təksu, qaragöz, qoşapitik, qoşaqarmaq, qədimheykəl* «xovlu xalçaların haşiyəsinin naxış adları», *qoşaquş* «xovsuz xalçalarda naxış adı», *təqanət* «xalçanın kəsilməsi zamanı ipin qanadlarından birinin qaçması», *təqat* «ilməni küt bıçaqla kəsdikdə ipin qatının qaçması», *girdəgül* «həsirçilikdə naxış adı», *ağanaxış* «həsir çeşnişi», *yalınqat* «əriş və arğacı bir ipdən toxunmuş təpmə şal», *alaköynək* «cecimin bir növü», *yanpara* «daşın layını parçalamaq üçün istifadə edilən paz», *qalaqburun* «iri daşları doğramaq üçün işlədilən alət», *ağlay* «tikinti üçün işlədilən çox davamlı və möhkəm daş», *alatava* «saf daş», *qaraqaruf* «çaxmaqdaşı», *qızılağac* «1.qırmızı rəng almaq üçün istifadə olunan ağac»; «2. məişət əşyaları hazırlanan ağac növü», *sarıgül* «sarı rəng almaq üçün istifadə olunan boyaq bitkisi», *ağqızıl* «platin», *qaraçöhrə* «xışın

kötüyü hazırlanan bərk oduncaqlı ağac», *ağbuynuz* «qabığı soyulmuş quru ağac», *girdəburun* «böyük mişar».

d) birinci komponenti sadə sifət, ikinci komponenti düzəltmə isimdən ibarət olan sözlər: *qaraqaynaq* «qalay, qurğuşun və duzdan hazırlanan, dərin qabların calaq edilməsində istifadə olunan lehim», *sütüldaraq* «xovlu xalçaların haşiyəsinin naxış adı», *qoşasıraq* «təkalıduzluqda tikiş növü».

e) birinci komponenti düzəltmə sifət, ikinci komponenti sadə isimlərdən ibarət olan sözlər: *əyributa*, *güllüaylıq*, *böyükxal*, *taftalığül*, *dişlipərə* «xovlu xalçaların ara hissəsinin naxış adı».

ə) birinci komponenti mürəkkəb sifət, ikinci komponenti isə sadə isimdən ibarət olan sözlər: *yadelligül* «xovlu xalçaların ara hissəsinin naxış adı».

f) birinci komponenti say, ikinci komponenti isə sadə isimdən ibarət olan sözlər: *üçdüymə*, *beşdüymə*, *qırxdüymə*, *üçbucaq*, *beşguşə*, *səkkizguşə* «zərgərlikdə baş bəzəkləri adları», *dördəyaq* «şərbaf dəzgahı», ikiqat «həm ərişi, həm də arğacı ikiqat ipdən toxunmuş təpmə şal», *altıyum*, *dördtoxmaq*, *altıçaxmaq* «xovlu xalçaların ara hissəsinin naxış adı», *beşbarmaq* «silah adı».

g) birinci komponenti say, ikinci komponenti isə düzəltmə sifətdən ibarət olan sözlər: *dördəyaqlı* «sacayaq növü», *üçəyaqlı* «dəmir məişət əşyası», *birəlli* «mis su qabı», *ikiqulplu* «xovlu xalçaların ara haşiyəsinin naxış adı», *təkəlli* «mis su qabı».

h) birinci tərəfi sadə sifət, ikinci tərəfi isə düzəltmə sifətdən ibarət olan sözlər: *ağyerli* «saya cecimdən hazırlanan döşəküzü», *ağəbirli* «saya toxunmuş cecim döşəküzü».

x) birinci komponenti sadə isim, ikinci komponenti düzəltmə sifətdən ibarət olan sözlər: *nalşəkili*, *dirsəkşəkili*, *əlibəyli* «xalça çeşnisi», *poladqarışıq* «dəmirin poladla qarışığı».

1) birinci komponenti feldən düzələn isim, ikinci tərəfi sadə isimdən ibarət olan sözlər: *qablamaqazan* «böyük dəmir qazan», *gəlməgül* «xalçaçılıqda naxış adı», *dolamaqarmaq*, *dolamaquyruq* «xovlu xalçaların haşiyəsinin naxış adı».

i) birinci komponenti sadə sifət, ikinci komponenti feli isimdən ibarət olan sözlər: *qaraçapma* «daşın ilkin olaraq kobud şəkildə yonulması», *cümməçapma* «qara-çapma edilmiş daşın balta vasitəsilə yonulub hamar hala salınması».

j) hər iki komponenti feldən düzələn isimlərdən ibarət olan sözlər: *salmadöymə* «xalçaçılıqda ərişlərin ilmələrə bağlanması».

2. İdarə əlaqəsi əsasında meydana çıxan peşə-sənət sözlərinin aşağıdakı struktur-semantik tiplərini müəyyənləşdirmək olar:

a) birinci komponenti sadə isim, ikinci komponenti isə *-an²* şəkilçisi vasitəsilə düzələn feli sifətdən ibarət olan sözlər: *naltökən* «nəlbəndlikdə çınqıllı, daşlı yola verilən ad», *qırstutan* «zindan üzərinə ağız-ağıza qoyulmuş qızmar mis təbəqəsini iki böyük kəlbətinlə tutan və təbəqə tapdandıqca onu fırladan usta», *misəridən* «misgərxanada misin əridilməsinə nəzarət edən şəxs», *misəyan* «qızardılmış qırsları zindan üzərində çəkiclə döyən tapunçular», *misəsidən* «soyumuş qırsları təkrar tov kürəsində qızdıran şəxs», *misqızdıran* «misəsidən», *gülabşüzən* «misdən hazırlanmış məişət əşyası», *cavahirsatan* «qiymətli daş-qaş satan şəxs», *naxışaçan* «qiymətli metallar üzərində müxtəlif naxışlar açan şəxs», *zərvuran* «zərgərlikdə istifadə olunan alət», *telbasan* «qiymətli metallardan hazırlanmış baş bəzəyi», *yəhərqayıran* «yəhər tikən usta», *tüktəpən* «başmağın elastik олмасы цчцн башмабын дабанына, еляъя дя топ иля кяфин арасына тцк долдуран алят», *күляштянян* «паландузлугда истифадя олунан алят», *дяриашылайыгы* «даббаг», *дярибойайан* «ашыланмыш дяринин бойанмасы иля мяшыул олан шыахс», *сусяпян* «биргулплу сахсы, йахуд дямир габ», *сучияйян* «сусяпян», *аиуэзян* «сахсыдан, йахуд дямирдян щаэырланмыш мятбях яшыасы», *чиловэцян* «ашэцзян», *күлябасан* «чюряк мямулатларыны бязямяк цчцн мцхтялиф

орнаментли сахсы алят», *кечяатан* «кечячи», *кечябасан* «кечячи», *кеçəbiçən* «кеçəçi», *кеçəтəпən* «кеçəçi», *ховөлçən* «халçanın ховуну өлçән кичик хəткеш», *қызқаридан* «ховлу халçaların һашиёсинин нахыш ады», *даşьонан* «даşьонан уста», *даşьыхаран* «даşь yatağında даşьын чыхарылması ilə məşğul olan şəxs», *даşьдəлən* «yatağı yarmaqla даşь чыхаран şəxs», *лəпəдöйən* «dibək», *dilqanadan* «bəzi növlərinin tərkibində rəng və dərman maddələri olan birillik və çoxillik ot-bitki», *süddöyən* «boyaq bitkisinin adı», *taxtaçəkən* «dülгər peşəsi».

b) birinci komponenti sadə isim, ikinci komponenti isə *-ar*, *-ər*, *-maz*, *-məz* şəkilçiləri ilə düzələn feli sifətdən ibarət olan sözlər: *quşkeçər* «hündürdaban ayaqqabı», *inyəbatmaz* «qalın parça növü», *qeyçikəsməz* «qalın parça növü».

Qeyd etmək lazımdır ki, sonuncu üç sözü (*quşkeçər*, *inyəbatmaz* və *qeyçikəs-məz*) buraya şərti daxil etmişik. Bu sözlərin arasındakı qrammatik əlaqə *misəridən*, *naltökən*, *keçəтəпən* tipli sözlərin komponentləri arasındakı qrammatik əlaqədən fərqlənir, yəni *misəridən*, *naхышаçan*, *gülabсүзən* tipli sözlərin komponentləri tarixən idarə əlaqəsi ilə birləşmişdir və bu sözlər təsirlik hallı feli birləşmələr kimi formalaşmışlar. Azərbaycan dilinin sonrakı tarixi inkişafı nəticəsində təsirlik hallı feli birləşmələrin tərəfləri birləşərək öz müstəqil mənalərini itirmiş və bir vurğu ilə tələffüz olunmuşlar. Bunun nəticəsində isə göstərilən struktura malik mürəkkəb sözlər yaranmışdır. Bu sözlərin tarixən təsirlik hallı feli birləşmə olmasını sübut etmək üçün onların birinci komponentinə təsirlik hal şəkilçisi əlavə etmək olar. Bu zaman mürəkkəb sözlə feli birləşmə arasında semantik baxımdan böyük fərq yaranmaz. Məsələn, *misəridən* – *misi əridən*, *zərvuran* – *zəri vuran*, *susəpən* – *suyu səpən*, *daşьonан* – *daşı yonan*, *dakəsən* – *daşı kəsən* və s. Bu tip sözlərdən fərqli olaraq, *quşkeçər*, *inyəbatmaz*, *qeyçikəsməz* sözləri tarixən təsirlik hallı feli birləşmə olmamışlar və elə buna görə də bu sözlərin birinci komponentinə təsirlik hal şəkilçisi əlavə oluna bilmir: *quşkeçər* – **quşu keçər*, *inyəbatmaz* – **inyəni batmaz*, *qeyçikəsməz* – **qeyçini kəsməz* və s. Azərbaycan dilinin qrammatik qaydaları *quşu keçər*, *inyəni batmaz*, *qeyçini kəsməz* tipli feli birləşmələrin yaranmasına imkan vermir. Bunu yuxarıdakı mürəkkəb sözlərin bir qisminin *-an*, *-ən* şəkilçisi, digər qisminin isə *-ar*, *-ər*, *-maz*, *-məz* şəkilçisi ilə yaranan feli sifətlərlə formalaşması ilə bağlamaq olmaz. Biz bu fikirdəyik ki, *quşkeçər*, *inyəbatmaz*, *qeyçikəsməz* kimi sözlər tarixən adlıq hallı feli birləşmə olmuş, dilin sonrakı inkişafında mürəkkəb söz şəklində formalaşmışdır. *Quşkeçər* sözünün *quşkeçən* «hündürdaban qadın ayaqqabısı» variantının varlığı bu tip sözlərin fərqli xüsusiyyətinin feli sifət şəkilçisi ilə bağlı olmadığını bir daha sübut edir. Azərbaycan dilində söz birləşmələrini tədqiq edən Y.M.Seyidov adlıq hallı feli birləşmələrlə bağlı yazır: «Türk sistemli dillərin feli birləşmələrini başqa dillərdəki feli birləşmələrdən ayıran əsas cəhətlərdən biri həmin birləşmələrdə ismin adlıq halındakı sözlərin iştirak edə bilməsidir. Bir sıra dillərdə, məsələn, rus dilində ismin adlıq halı felle birləşib qeyri-predikativ feli birləşmə əmələ gətirə bilmədiyi halda, türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində bu yolla yaranan birləşmələr feli birləşmələrin böyük bir qismini təşkil edir, həm də bu dillərdə həmin birləşmələr daha müstəqil, daha artıq formalaşmış birləşmələr hesab edilir. Doğrudur, Hind-Avropa dillərində də belə birləşmələrin varlığı qeyd edilir, lakin bu birləşmələr heç bir dildə türk dillərində olduğu qədər inkişaf etməmişdir» (7, s.254-255).

Qeyd etmək lazımdır ki, adlıq hallı feli birləşmələrdə birinci komponentin, yəni tabe olan tərəfin ismin hansı halında olması və tərəflər arasındakı qrammatik əlaqənin səciyyəsi indiyə qədər mübahisəli şəkildə qalmaqdadır. Ə.Abdullayevə görə, bu tip birləşmələrdə (*quşkeçən* və s.) birləşmələrin birinci komponenti qeyri-müəyyən yiyəlik haldadır və tərəflər arasında idarə əlaqəsi mövcuddur. Bu münasibətlə o yazır: «Feli tərkiblərdə (feli sifət, feli bağlama və feli isim tərkiblərində) iş görən vəzifəsi daşıyan və şəkilçisiz işlənən, əvəzlilik və ya isim qeyri-müəyyənlik ifadə edən şəkilçisiz yiyəlik haldadır və buna görə də mübtəda deyildir. Mübtəda ilə xəbər arasında mövcud olan əlaqənin xarakteri ilə feli tərkiblərdəki iş görən və işi ifadə edən sözlər arasındakı əlaqənin xarakteri eyni deyildir. Birincilər arasında

uzlaşma, ikincilər arasında isə idarə əlaqəsi mövcuddur» (1, s.67). Məlum olduğu kimi, idarə əlaqəsi əsasən obyekt və relyativ əlaqəli birləşmələrin tərəfləri arasında olur. İdarə əlaqəsinin əsas xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, burada tabe söz tabe olduğu sözün tələbi ilə ismin bu və ya digər halında durmalı olur. İdarə əlaqəsi ismin halları ilə əlaqədar olduğundan, bu əlaqə əsasında yaranan birləşmələrin tabe tərəfi hallana bilən, yəni substantiv, ya da müvəqqəti olaraq substantivləşən sözlərdən ibarət olur (2, s.18). Y.M.Seyidova görə, adlıq hallı feli birləşmələrin tərəfləri arasında əlaqə mənaca, əsasən işlə iş görən arasındakı əlaqədən ibarətdir. Lakin belə bir əlaqə bir qayda olaraq, subyektlə predikat, qrammatik cəhətdən isə mübtəda ilə xəbər arasında olur ki, buradan da predikativ birləşmələrdən fərqli olaraq, bu birləşmələrdə işlə iş görənin münasibəti çox donuq şəkildədir, fəaliyyət göstərmir. Buna görə də cümlənin mübtədası kimi çıxış edən adlıq haldakı sözlə bu birləşmələrdəki adlıq haldakı sözü fərqləndirmək lazımdır» (7, s.278). Buradan aydın olur ki, Y.Seyidov, Ə.Abdullayevdən fərqli olaraq, bu tip birləşmələrdə tabe tərəfin qeyri-müəyyən yiyəlik halda deyil, adlıq halda olması fikrindədir. Adlıq hallı feli birləşmələri əmələ gətirən tərəflər arasında qrammatik əlaqənin xarakteri ilə bağlı isə Y.Seyidov yazır: «Bu birləşmələrin tərəfləri arasında nə uzlaşma, nə də idarə əlaqəsi vardır. Belə olduqda, üçüncü bir qrammatik əlaqə növü qalır, o da yanaşma əlaqəsindən ibarətdir. Adətən, belə hesab edirlər ki, tabelilik əlaqəsində olan iki söz arasında uzlaşma və idarə əlaqələri yoxdursa, belə sözlərin əlaqəsi yanaşmadır. Bunu nəzərə alıqda, bu birləşmələrin tərəfləri arasında yanaşma əlaqəsinin olduğunu irəli sürmək lazım gəlir, çünki burada uzlaşma və idarə əlaqələrinin heç biri yoxdur, həm də birləşmənin sözləri tabesizlik deyil, tabelilik əlaqəsi əsasında birləşmişdir» (7, s.279-280). Bütün bunlara əsasla-naraq biz *quşkeçər*, *iynebatmaz* və *qeyçikəsməz* mürəkkəb sözlərini feli sifətlərlə yaranan bu struktur-semantik tipə şərti olaraq daxil etmişik.

Qeyd etmək lazımdır ki, adlarla feli sifətin birləşməsindən əmələ gələn mürək-kəb sözlərə digər türk dillərində də rast gəlirik. Məsələn, müasir tatar dilində isimlərlə feli sifətlərin birləşməsindən mürəkkəb isimlər yaranır: *jilkuar* «yelqovan», *yulba-sar* «yolbasan, quldur», *ilbasar* «işğalçı», *İlgizər* «şəxs adı» (eli gəzən), *İlsöyər* «şəxs adı» (Müq. et: Elsevər)» və s.(12, s.154-155).

c) birinci komponenti qeyri-müəyyən təsirlik halda olan sadə isim, ikinci komponenti isə *-ma*, *-mə* şəkilçisi ilə əmələ gələn feli isimlərdən ibarət olan sözlər: *ağızaçma* «qızdırılmış dəmir parçasında 1,5-2 sm dərinlikdə yarıq açılması», *küpaçma* «nacaq, kərki, toxa, çəkil kimi alətlərin hazırlanmasında spesifik üsul», *dibçixarma* «dəryaz və qırxlıq kimi alətlərin hazırlanmasında istifadə olunan spesifik üsul», *sulğucçixarma* «dəhrə, bıçaq, qiyməkeş kimi alətlərin hazırlanmasında istifadə olunan spesifik üsul», *novsalma* «xəncər, qılinc kimi soyuq silahların hazırlanmasında istifadə olunan üsul», *məftilçəkmə* «mis calğaların bir-birinə mis məftil vasitəsilə birləşdirilməsi», *köktutma* «başmağın dabanındakı topun yanları boyunca kəfin kənarlarını başmağın altlığına tikmə», *tüktəpmə* «elastiklik üçün başmağın dabanına, eləcə də top ilə kəfin arasına tük qoyulması», *pəstahavurma* «yəhər ləvazimatının ayrı-ayrı hissələrinin biçilməsi», *gülsalma* «yəhərin üzlüyünə naxış salınması», *köbətutma* «yəhərin kənarları boyu köbə salınması», *ləttökmə* «gönün tükünün əhəng, yaxud kəpək vasitəsilə tökülməsi», *tumtökmə* «sağırdakı tərə və baləng tumunu tökmək üçün onun vələs çubuğu ilə çırpılması», *suçiləmə* «sağırdakı bıçaq izlərini itirmək üçün onun su çilənərək qaşovlanması», *çəşnihesablama* «xalçanın ölçüsünə və çəşnisinə uyğun modelin müəyyənləşdirilməsi», *hanaqurma* «dəzgahqurma», *ərişçəkmə* «xalçanın əriş iplərinin çəkilməsi», *gücükəçirmə* «ərişlərin ardıcıl şəkildə paralelləşdirilməsi və çarpazlaşdırılması», *ağıztutma* «xalçanın ilk arğacının sünbülvarı şəkildə toxunması», *dəhnəvurma* «xalçanın möhkəmliyi üçün 2-3 sm ölçüdə palaztoxuma texnikası ilə dəhnə adlanan zolağın toxunması», *dəhnədöymə* «dəhnəvurma», *arğackeçmə* «alt və üst arğacın ərişlərin arasından keçirilməsi», *ilməsalma* «ərişlərə ilmələrin bağlanması», *susəpmə* «yunun bir-birinə keçməsinə təmin etmək üçün keçə

basılacaq yunun ilıq su ilə isladılması», *ağızaçma* «toxunduqca xalçanın enlənməsi», *rəngvermə* «ipin düzgün boyanmaması nəticəsində yaranan qüsurlar», pəzvurma «dolaşmış düşmüş çillə tellərini nizamlama prosesi», *dükçatma* «pəzvurma», *putatma* «ipək parça toxuma prosesi», *daşyonma* «daşın balta ilə yonulması».

ç) birinci tərəfi qeyri-müəyyən təsirlik halda olan düzəltmə isim, ikinci komponenti isə *-ma*, *-mə* şəkilçisi ilə əmələ gələn feli isimlərdən ibarət olan sözlər: *qaynaqetmə* «mis məmulatının ayrı-ayrı hissələrinin bir-birinə birləşdirilməsi», *sığalçəkəmə* «dəmir məmulatı üzərində son tamamlama işlərini görmək», *calaqetmə* «poladın dəmirə calaq olunması», *quraqetmə* «yəhər ləvazimatının ayrı-ayrı hissələrinin bir-biri ilə calanması».

d) birinci komponenti yönük halda olan sadə isim, ikinci komponenti isə *-ma*, *-mə* şəkilçiləri ilə əmələ gələn feli isimlərdən ibarət olan sözlər: *suyatutma* «kəsər alətlərin itiliyini təmin etmək üçün qızmış dəmirin suya salınması»; *duzaqoyma* «tük-dən və lətdən təmizlənmiş dərinin duz məhluluna salınması», *aşaqoyma* «tük və lətdən təmizlənmiş dərinin aş maddəsinə salınması», *çarmıxaçəkəmə* «sağrını qaşovla-maq üçün düz yerə mıxlarla bərkidilməsi».

e) birinci komponenti ismin çıxışlıq halında olan isim, yaxud substantivləşmiş digər nitq hissəsi, ikinci komponenti isə *-ma*, *-mə* şəkilçiləri ilə əmələ gələn feli isimlərdən ibarət olan sözlər: *aradansalma* «ilməsalmada ipin iki əriş arasından çıxarılması», *yandansalma* «ilməsalmada ipin iki ərişdən sonra dolanıb çıxarılması».

ə) birinci komponenti *-a*, *-ə* şəkilçisi ilə düzələn feli bağlama, ikinci komponenti isə *-ma*, *-mə* şəkilçili feli isimlərdən ibarət olan sözlər: *tökəvermə* «ipin ərişlərin arasına dişvari verilməsi». Belə strukturlu mürəkkəb isimlər peşə-sənət leksikasında demək olar ki, yoxdur. Əslində *tökəvermə* mürəkkəb sözünü əmələ gətirən komponentlər arasında həm semantik bağlılıq motivlənməmişdir, həm də bu komponentlər arasındakı qrammatik əlaqənin xarakteri *daşyonma*, *duzaqoyma* tipli sözlərdəki qrammatik əlaqəyə uyğun gəlmir. Əgər *tökəvermə* mürəkkəb isminin birinci komponenti-nin *-a*, *-ə* şəkilçili feli bağlama ilə ifadə olunduğunu qəbul etsək, onda *tökəvermə* Sözünün komponentləri arasındakı qrammatik əlaqənin yanaşma əlaqəsi olması şübhəsizdir, çünki feli bağlamalar nə başqa nitq hissəsi tərəfindən idarə olunur, nə də başqa nitq hissələri ilə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşırlar. Felin afinit forması olduğuna görə bu cəhət feli bağlamaların fərqləndirici xüsusiyyəti sayılır. *Tökəvermə* sözünün birinci komponentini yönük halda olan isim kimi qəbul etsək, onda *tökəvermə* sözünü yuxarıda qeyd etdiyimiz «d» bəndinə aid etməliyik. Bu mürəkkəb sözü əmələ gətirən komponentlərin semantik baxımdan motivlənməsini və sözün daxili formasını nəzərə alsaq, fikrimizcə, *tökəvermə* mürəkkəb sözündə *-a*, *-ə* şəkilçili feli bağlama ilə *-ma*, *-mə* şəkilçili feli isim birləşərək mürəkkəb bir vahid əmələ gətirmişlər. Lakin sözün üzvlənməsi müəyyən qədər mübahisəli olduğundan biz bu struktur-semantik tipi ayrıca verməyi məqsəduyğun hesab etdik.

3. Mürəkkəb quruluşa malik peşə-sənət sözlərinin müəyyən qismi ikinci növ təyini söz birləşməsi qəlibində meydana çıxmışdır. Bu tip mürəkkəb sözlər bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Bu qəlibdə meydana çıxan mürəkkəb sözlərin komponentlərinin ifadə vasitələri çox məhduddur. Onların komponentləri, əsasən, isimlərlə ifadə olunur. Bundan başqa, bu tip mürəkkəb sözlərin komponentləri arasındakı qrammatik əlaqənin xarakteri digər mürəkkəb sözlərdəkindən fərqlənir. Y.Seyidova görə, ikinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında qarşılıqlı tabelilik əlaqəsi vardır: birinci tərəf idarə əlaqəsi ilə ikinci tərəfə, ikinci tərəf isə uzlaşma əlaqəsi ilə birinci tərəfə tabe olur (7, s.44). Dilçilikdə bu tip əlaqəni bəzən izafət əlaqəsi adlandırırlar (9, s.193). Araşdırma göstərir ki, mürəkkəb quruluşa malik peşə-sənət sözlərinin böyük qismi bu struktur-semantik tip əsasında meydana çıxır. Bunu ayrı-ayrı sənət sahələrinə aid gətirdiyimiz aşağıdakı nümunələr də aydın şəkildə göstərir: *itqolu* «dəmirçilikdə istifadə olunan maşanın bir növü», *qarğaburnu* «dəmiri əymək üçün is-tifadə

olunan kəlbətin», *saciçi* «dəmir məişət əşyası» (dəmirçilik leksikası); *gülabqabı* «misdən hazırlanmış gülab qabı» (misgərlik leksikası); *cütqabağı*, *təsəkqabağı* «zərgərlikdə baş bəzəyi adları», *qolaxçası* «qol, bilək bəzək adı», *yaxagülü* (*yixəgülü*) «zərgərlikdə libas bəzəyi adları», *qələmqabı*, *tənbəkiqabı*, *başmaqadabanı* «zərgərlikdə qiymətli metallardan hazırlanan məişət əşyalarının adı», *belbağı* «zərgərlikdə bel bəzəyi adı» (zərgərlik leksikası); *ayaqqabı*, *qarınaltı* «yəhəri və ya qaltağı bərkitmək üçün atın (eşşəyin, qatırın) qarnı altından çəkilib bağlanan qayış», *quyruqaltı* «iş heyvanlarının quyruqlarının altından keçirilən örkən və onun qalın dəridən tikilmiş quyruq altından keçirilən orta hissəsi», *yəhəraltı* «yəhəri atın belinə bərkidən qayış», *boğazaltı* «yüyəndə atın boğazının altından keçib başına bağlanan qayış», *təkaltı* «yəhərin altından atın belinə qoyulan üstü dəri, qalın astarlı keçə parçası», *döşbağı* «atın döşünün altından keçirilən qayış», *qançıbağı* (*qançığa*) «yəhərin qaşındakı nazik qayışlar», *yəhəriçi* «yəhərin üzünə çəkilən keçi və ya heyvan dərisi», *qalabaşmağı* «qadın ayaqqabısı», *qurdağzı* «yarımboğaz, xəzli ayaqqabı», *atağacı* «dabbaqxa-nada gönün suyunu sıxmaq üçün işlədilən ağac alət», *ayıqulağı*, *quşarmudu* «güclü aşıləyici xassəyə malik bitkilər» (dəriçilik leksikası); *çarxbaşı* «dulus çarxının yuxarıdakı lövhəsi», *oxucu* «dulus çarxı oxunun ucuna keçirilən metal», *pitidopusu* «piti bişirmək üçün saxsı qab», *həlimqabı* «plovun həlimini içmək üçün saxsı qab», *qəndqabı* «saxsı qəndqabı» (dulusçuluq leksikası); *küçüüstü* «ərişin istiqamətini dəyişən 2 m uzunluğunda ağac», *gücüaltı* «xalçaçılıqda istifadə olunan 50-70 sm uzunluğunda ağac», *hanayarı* «hananın yan ağacları», *siçandişi* «diş-diş formalı ensiz zolaq», *başaltı* «uzun, toxunma yastıq», *yəhəraltı* «yəhərin altından atın belinə qoyulan çul», *yüküzü* «camaxatını örtmək üçün palaz», *taxçaqabağı* «taxçanın qabağına salınan kiçik palaz», *ocaqbaşı* «ocağın üst tərəfindən yerə salınmaq üçün toxunan kiçik xalça», *tuğbaşı*, *dəvələpiri*, *dəvədabanı*, *heykəlbəşi*, *oxbaşı*, *kilimgülü*, *yaylıqgülü*, *alçaqgülü*, *çörəkgülü*, *heyvagülü*, *balıqqulağı*, *təhəngyarpığı*, *quşəppəyi*, *toyuqayağı* «xovlu xalçaların ara hissəsinə vurulan naxış adları», *siçandişi*, *cücəgözü*, *tağqabağı*, *atdili*, *gərdəkqabağı*, *mollabaşı*, *bayramgülü*, *tirməsayağı*, *reyhanyarpığı*, *xalçaqırağı* «xovlu xalçaların haşiyəsinə vurulan naxış adları», *dəvəboynu* «xalçanın ağzında yaranan nahamarlıq» (xalçaçılıq leksikası); *müşəbağı* «corabda gözəmə», yorğanüzü «cecim tipli ipək məmulatı», *dəhrəburnu* «pambıq parça növü», *qəlyədaşı* «parçanın toxumalarını sıxlaşdırmaq üçün bezin bişirilməsində istifadə olunan maddə» (toxuculuq leksikası); *qəbirdaşı* «qəbrin üzərinə qoyulan tava daşı», *dingdaşı* «çəltiyi döyüb dənələrini qabığından çıxaran alətə keçirilən daş», *damdaşı* «damın üstünə tökülən torpağı bərkitmək üçün daş alət», *sinədaşı*, *ayaqdaşı* «qəbir kompleksinə daxil olan daşlar», *alçıdaşı* «inşaatda işlədilən daş növü», *qumdaşı* «gil, əhəng və s. ilə qarışmış bərkimiş qumdan ibarət süxur», *dəvəgözü* «qara, şüşəyəbənzər daş», *qurdqulağı* «pəncərənin yanlarına hörülən bəzəkli daş» (daş emalı leksikası); *tovuzquşu*, *tutuquşu* «bədi tikmədə istifadə olunan naxış adları», *boyaqotu* «əsasən dağlıq ərazilərdə bitən və boyaqçılıqda istifadə olunan çoxillik ot bitkisi», *dəvəqulağı* «sarı rəng əldə etmək üçün istifadə olunan çoxillik bitki», *qıcıtıkanı* «yaşıl rəng almaq üçün istifadə olunan yabanı bitki», *qırmızböcəyi* «boyayıcı maddə istehsal edilən böcək cinsi».

Qeyd etmək lazımdır ki, bu struktur-semantik tip üzrə formalaşan mürəkkəb sözlər türk dillərində də müşahidə olunur, lakin qədim türk yazılı abidələrinin dilində ikinci növ təyini söz birləşməsi modelində yaranan mürəkkəb sözlər yoxdur. Bu, ikinci növ təyini söz birləşmələrinin abidələrin dilində seyrək işlənməsi ilə bağlıdır (10, s.76). Ə.Rəcəbli qədim türk yazılı abidələrinin dilində ikinci növ təyini söz birləşməsi modelində mürəkkəb isimlərin olduğunu göstərir və onlara nümunə kimi *sü başı* «sərkərdə», *urun başı* «bayraqdar», *Quş başı* «yer adı», *Şip başı* «yer adı», *kişi oğlu* «insan oğlu» kimi birləşmələri göstərir (6, s.405). Lakin onun gətirdiyi nümunələr ikinci növ təyini söz birləşməsi qəlibində formalaşan mürəkkəb sözlər olmayıb, hələ də komponentləri öz müstəqil mənasını saxlayan ikinci növ təyini söz birləşmələridir. Bu baxımdan XI əsr abidəsi olan «Kutadqu bilig»in dilini tədqiq edən

R.Əsgərin qeydləri maraqlıdır: «Kutadqu bilig»dəki mürəkkəb isimlər müasir qrammatik qaydalara uyğun, çünki əsər yazılan dövrdə indi mürəkkəb isimlərə xas olan keyfiyyətləri daşıyan, yəni iki sözdən ibarət olub insan adı bildirən, heç bir şəkilçi qəbul etmədən birləşən və bitişik yazılan, üstəlik bir vurğu ilə deyilən adlar silsiləsi yoxdur» (3, s.183). Bununla bərabər, R.Əsgərin «Kutadqu bilig»dən verdiyi nümunələr arasında ikinci növ təyini söz birləşməsi modelində yaranan mürəkkəb sözlər də müşahidə olunur. Belə mürəkkəb sözlərə nümunə kimi *Buğdaybaşı* «Qız bürcü», *hilbaşı* «manqa rəisi», *sübaşı* «sərkərdə, general, hərbiyyə naziri», *ilbaşı* «vali» söz-lərini göstərmək olar (3, s.184).

Tədqiqatçılar müasir türk dillərində də ikinci növ təyini söz birləşməsi qəli-bində mürəkkəb sözlərin yarandığını qeyd edirlər. Fərzanə uşğurlarının dilini tədqiq edən Q.Sadvakasov belə sözlərə nümunə kimi *Dovətəqi* «məhəllə adı; hərfən: təpənin ətəyi», *ombeşi* «onbaşı» sözlərini göstərir (13, s.142). Karaim dilini tədqiq edən K.Musayev də bu qəlib üzrə mürəkkəb isimlərin yarandığını göstərir (11, s.118). Türk dillərində bu qayda üzrə mürəkkəb isimlər yaranmasını F.R.Zeynalov da qeyd edir (8, s.40-41). İraq-türkman ləhcəsində də uyğun dil hadisəsi müşahidə olunur (4, s.117).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: Maarif, 1974, 419 s.
2. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Maarif, 1972, 476 s.
3. Əsgər R. Kutadqu-bilik. Bakı: Elm, 2003, 320 s. 49
4. İmamquliyeva K. Morfologiya. İraq-türkman ləhcəsi. Bakı: Elm, 2004, s.113-252. 69
5. Qıpçaq M. Söz aləminə səyahət. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, 248 s. 82
6. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2004, 428 s. 113
7. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992, 408 s. 119
8. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (adlar). Bakı: ADU-nun nəşri, 1974, 142 s. 127
9. Кодухов В.И. Общее языкознание. М.: Высшая школа, 1974, 303 с. 246
10. Кыпчак М. Категория падежа в тюркских языках. Баку: Изд.-во Бакинского университета, 1994, 152 с. 261
11. Мусаев К.М. Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология. М.: Наука, 1964, 344 с. 287
12. Сабиров К.С. Имя существительное. Современный татарский литературный язык. М.: Наука, 1969, с.126-159. 318
13. Садвакасов Г. Язык уйгуров Ферганской долины. Лексика, морфология и языковая интерференция. Алма-Ата: Наука, 1970, 287 с. 321

Г..Аскеров

Профессионально-ремесленные слова, образованные
на основе подчинительной связи
Резюме

В профессионально-ремесленной лексике азербайджанского языка профессионально-ремесленные слова со сложной структурой занимают особое место. Компоненты, образующие такие лексические единицы, связаны как подчинительной, так и сочинительной связью.

Исследование профессионально-ремесленной лексики азербайджанского языка показывает, что между компонентами профессионально-ремесленных слов со сложной структурой имеются связи примыкания, управления и согласования.

Среди сложных профессионально-ремесленных слов, образованных при помощи примыкания, более употребительны следующие структурные типы: 1) простое существительное + простое существительное, 2) составное существительное + простое существительное, 3) простое существительное + составное существительное, 4) прилагательное + простое существительное, 5) прилагательное + составное существительное, 6) составное прилагательное + простое существительное, 7) сложное прилагательное + простое существительное, 8) простое прилагательное + сложное существительное, 9) простое прилагательное + составное существительное, 10) числительное + простое существительное, 11) числительное + составное существительное, 12) простое прилагательное + простое прилагательное, 13) простое существительное + составное прилагательное.

Профессионально-ремесленные слова со сложной структурой, образованные на основе связи управления, имеют следующие структурные типы: 1) простое существительное + причастие на *-an*, 2) простое существительное + причастие на *-ar*, 3) простое существительное в неопределенном винительном падеже + отглагольное существительное на *-ta*, 4) составное существительное в неопределенном винительном падеже + отглагольное существительное на *-ta*, 5) простое существительное в дательном падеже + отглагольное существительное на *-ta*, 6) существительное в исходном падеже + отглагольное существительное.

Сложные профессионально-ремесленные слова могут быть образованы по модели определительных словосочетаний второго типа. Компоненты таких слов связаны связью управления или согласования.

H.Askarov

Professional-handicraft words that formed based on the subordinating connection Summary

In the professional-handicraft vocabulary of the Azerbaijani language, the professional words with the compound structure occupy a special place. The components that form such lexical units are connected by both subordinating and coordinating connections.

The study of the professional-handicraft vocabulary of the Azerbaijani language shows that the components of the professional-handicraft words with the compound structure are connected by adjunction (parataxis), government and agreement.

Among the compound professional-handicraft words formed by adjunction (parataxis), the following structural types are more prevalent: 1) a simple noun + a simple noun, 2) a compound noun + a simple noun, 3) a simple noun + a compound noun, 4) an adjective + a simple noun, 5) an adjective + a compound noun, 6) a compound adjective + a simple noun, 7) a compound adjective + a simple noun, 8) a simple adjective + a compound noun, 9) a simple adjective + a compound noun, 10) a numeral + a simple noun, 11) a numeral + a compound noun, 12) a simple adjective + a simple adjective, 13) a simple noun + a compound adjective.

The professional-handicraft words with the compound structure formed on the basis of the government relationship have the following structural types: 1) a simple noun + Participle with *-an*, 2) a simple noun + Participle with *-ar*, 3) a simple noun in the indefinite accusative case + a verbal noun in *-ma*, 4) a compound noun in the initial

definite accusative case + a verbal noun in *-ma*, 5) a simple noun in the dative case + a verbal noun in *-ma*, 6) a noun in the initial case + a verbal noun.

The compound professional-handicraft words can be formed according to the models of the 2-nd type attributive word combinations. The components of such words are connected by the government or agreement relationship.

Keywords: component, complex units, job-profession lexics, subordinate clause, compound job-profession words, structure, management, sequence, structural-semantic type.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.09.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

İDRIS ABBASOV
AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə elmlər doktoru, prof.
idris.abbasov.2017@mail.ru

GÜNEL BAYRAMOVA
AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
gunelf@mail.ru

VERBAL İRONİYAYA MÜASİR KOQNİTİV YANAŞMALAR

Xülasə

Müasir tədqiqatlarda ironiyaya yanaşma təkcə linqvistik müstəvidə deyil, eyni zamanda psixologiya, linqvopsixologiya, fəlsəfə, koqnitiv elmlər çərçivəsində aparılır. Bu baxımdan ironiyanın birmənalı tərifini vermək mürəkkəb məsələyə çevrilir. Dilçilik ədəbiyyatında ironiyanın müxtəlif formaları fərqləndirilmiş, onun linqvistik və qeyri-linqvistik formalarına maraq artmışdır. Verbal ironiya ilə bağlı yeni yanaşmalar kommunikativ implikatura nəzəriyyəsi, exo nəzəriyyəsi, bənzətmə nəzəriyyəsi və s. kimi maraqlı tədqiqatların yaranması ilə nəticələndi. Bu nəzəriyyələrin hər biri ironiyanı özünəməxsus şəkildə şərh etməyə çalışmışdır. İstər klassik ritorikada cümlə səviyyəsində, istərsə də müasir tekstoloji yanaşmalarda ironik mənanın müəyyənləşdirilməsində kontrastivlik əsas rol oynamışdır. Bir çox hallarda ironiya haqqında tədqiqatlar onun standart formalarının təhlili ilə məhdudlaşmışdır. Lakin elə ironik ifadələr vardır ki, onlar deyilənin birbaşa əksini nəzərdə tutmaya da bilər. Ironiyanın koqnitiv elmdə tədqiqı təfəkkürün inkişaf mərhələlərini müəyyənləşdirməyə xidmət etmişdir. İfadənin ironikliyi müəyyənləşdirməkdə kontent mühüm rol oynayır. Ironiyada nitq iştirakçılarının ortaq bilik sistemi mühüm rol oynayır. Belə ki, eyni biliklərə malik olan şəxslər arasında qeyri-səciyyəvi ironiya formaları da başa düşülür. Ironiyaya müasir yanaşmalar sübut edir ki, ironik məna heç də həmişə literal mənanın əksini ifadə etmir. Ironiyanın koqnitiv cəhətdən tədqiqı onun sosial və pragmatik baxımdan təhlilini önə çəkir. Bu çərçivədə ironiya deyilənin əksini ifadə etməkdən daha çox, tənqid və mühakimədən yayınmaq, pragmatik cəhətdən effektivlik əldə etmək məqsədi daşıyır.

Açar sözlər: verbal ironiya, exo nəzəriyyəsi, kontent, kommunikativ implikatura, literal.

Ənənəvi görüşlərdə ironiya troplar sırasında dəyərləndirilən və çox vaxt antifrazis və ya inversiya ilə paralel təhlil olunan ritorik fiqurdur. İtalyan alimi C.Viko ilk dəfə olaraq ironiyanı fundamental forma kimi metafora, metonimiya və sinekdoxa ilə bir sırada sadalamışdır. Ironiya haqqında fikir yürütmək üçün onun təkcə ritorik fiqur kimi dəyərləndirilməsi kifayət deyil. Müasir tədqiqatlarda ironiyaya linqvistik yanaşma psixologiya və fəlsəfə ilə paralel müstəvidə nəzərdən keçirilir.

Ironiyanın birmənalı tərifini vermək heç də həmişə asan olmamışdır. Bəzi alimlər qeyd edirlər ki, ironiyanı müxtəlif formada ifadə etmək olar. Məsələn italyan dilçisi B. Qaravelli qeyd edir ki, ironiyanı “istər səthi və bayağı ifadələrlə, istər acı, satirik fikirlər və ya sarkazmla, istərsə də “sərsəm yumor”la” ifadə etmək mümkündür. Ironiya bu formaların hamısında işləyə bilər, lakin onların heç biri ironiyanı tam ifadə edə bilmir, çünki ironiyanın mahiyyətində gülüş və kədər in vəhdəti gizlədir. O hətta M.Montenin yalan haqqında dediklərini ironiyaya şamil edir: “Yalanın da həqiqət kimi bir üzü olsaydı, bizə daha rahat olardı. Biz yalançının dediyinin əksini

düşünərdik, ancaq həqiqətin əksi olan yalanın yüz min üzü var. İroniyanın tərifini vermək istəyəndə məhz belə bir çətinliklə qarşılaşırsan” [1, səh.45].

İroniya müsbət mənada zarafat etmək və ya gülüş doğurmaq, səhvi düzəltmək və s. məqsədlə və ya mənfi mənada gülüş doğurmaq, istehza etmək və s. işləyə bilər. Buna görə də “xoş”, “yüngül”, “incə”, “ağıllı” ironiya və “acı”, “sərt”, “istehzalı”, “sancan”, “kəskin” ironiya formaları fərqləndirilir [2].

İroniya düşünülənin və nəzərdə tutulananın əksini ifadə edir. İstər klassik ritorikada cümlə səviyyəsində, istərsə də müasir tekstoloji yanaşmalarda ironik mənənin müəyyənləşdirilməsində kontrastivlik əsas rol oynamışdır. İroniyanın koqnitiv elmdə tədqiqi təfəkkürün inkişaf mərhələlərini müəyyənləşdirməyə xidmət etmişdir. İroniyanın qavranılmasının müxtəlif yaş mərhələlərinə görə fərqləndirilməsi ilə bağlı pedaqogika və psixologiya sahəsində aparılan tədqiqatlar, onun fərqli bacarıqların inkişafı ilə əlaqəsini üzə çıxardı [bax: 3].

B.Qaravelli antifrazis, dissimulyasiya, enantiosemiya, litota kimi ritorik fiqurları da ironiyanın manifestasiyası hesab edir. Antifrazisi ironiyanın “daha aqressiv və açıq forması” kimi qeyd edən Qaravelli digər sadaladığı fiqurları ironik yayınmanın paradoksal və işarəedici məqsədi ilə əlaqələndirir [1, səh.43]. Başqa mövzuya işarə etməklə də ironiya yaratmaq mümkündür. Əgər başqa mövzuya istinadda insan öz sözlərini təkrarlayırsa bu zaman *avto-ironiya* yaranır. Başqasının ifadəsindən istifadə etməklə ironiyadan sarkazma, parodiyaya, yumoristik deformasiyaya keçid baş verir. İroniya sözünün etimologiyasına nəzər yetirsək görürük ki, bu söz – yunan dilində *eirōneia* (εἰρωνεία) “hiylə” sözündən olub, *éirōn* (εἰρων) “(özünü bilməməzliyə qoyaraq) sual verən adam” mənasından yaranmışdır [2]. Latin dilində isə “*simulatio*” – “simulyasiya”; “*illusio*”-“lağa qoyma”; “*permutatio ex contrario ducta*” – “əks fikirdən yaranan (məna) dəyişmə” mənələrindən yaranmışdır [1, səh.47]. İroniya uzaqlaşmadır: bu zaman üstüörtülü şəkildə deyilənə etibar etməmək ifadə olunur. İroniya görünən və ya düşünülənlə həqiqətdə olan şey arasında kontrastdır.

Bir çox alimlər ironiyanı kontekstual asılılığa malik fenomen hesab edərək onun sırf pragmatik cəhətdən təhlilə cəlb olunmasını qeyri-mümkün hesab etmişlər. Lakin bununla belə, son 15-20 il ərzində bu istiqamətdə araşdırmalar çoxalmışdır. İroniya təkcə deyilənin əksini ifadə etmək kimi yox, həm də diskursiv tipologiya və mətn növlərini müəyyənləşdirmək məqsədilə də təhlil olunur. Bundan başqa, son zamanlar dilçilik görüşlərində ironiyanın linqvistik və qeyri-linqvistik formalarına maraq artmışdır. Linqvistik ironiyanı verbal ironiya da adlandırırlar. B.Qaravelli hekayə və dram janrlarının mətnlərindən asılı olaraq “tragik ironiya” və ya “situativ ironiya”-nı fərqləndirir. V.Kori isə ironiyanın formaları arasında “verbal ironiya”, “situativ ironiya”, “sokrat ironiyası”, “drammatik ironiya” və s.-ni təhlil edir. O, verbal ironiyanın tədqiqində mühüm mövzu olan “kontrast” problemini koqnisianın müxtəlif sahələrinə şamil edərək genişləndirmişdir. Məsələn antonimik münasibətlərdə kontrarlıq əlaqəsinə əsaslanan anlayışların təhlili üzə çıxarır ki, məkanla bağlı kontrarlığın perseptiv xüsusiyyətləri ironiyanın dərk edilməsində birbaşa rola malikdir.

Son dövrlər ironiyanın koqnitiv perspektivdən təhlili maraqlı nəticələr vermişdir. H.P.Qraysın “kommunikativ implikatura” nəzəriyyəsi ilə ironiyaya diqqət artmışdır. Bu nəzəriyyəyə görə, bizim gündəlik nitqimiz məntiqi ardıcılığa bağlı olub “kooperasiya prinsipi” əsasında fəaliyyət göstərir. Belə ki, insan hər hansı bir fikri nə deyilməsindən yox, onun necə deyilməsindən asılı olaraq dərk edir. İnsanlar gündəlik nitqdə “kommunikativ implikatura”dan istifadə etdiklərinin fərqiində olurlar. H.P.Qrays bu fikirlərin əsasında 4 maksima (aksioma) müəyyən etmişdir: kəmiyyət maksiması, keyfiyyət maksiması, əlaqə (relevantlıq) maksiması və tərz maksiması [4]. Kəmiyyət maksimasının əsas prinsipi ondan ibarətdir ki, insan lazım olan miqdarda informasiya ötürür. Lazım olduğundan artıq və lazım olduğundan az miqdarda ötürülən informasiya düzgün nəticələr vermir. Keyfiyyət maksimasının əsas prinsipi ondadır ki, insan maksimal dərə-

cədə həqiqət olanı ifadə etməlidir. Relevantlıq maksimasına əsasən, ünsiyyətin mövzusunə uyğun olmaq mühümdür. Tərz maksimasında isə fikrin aydın ifadəsi, ikimənəlilikdən yayınmaq və dəqiqlik əsasdır. Hesab olunur ki, Qraysın maksimalarında ziddiyyət mövcuddur, yəni həmin qaydaların birini pozmadan digərinə əməl etmək bəzən mümkün olmur. İroniya bu maksimalardan ikincisinin, yəni keyfiyyət maksimasının pozulması ilə əlaqələndirilir.

Bunun ardınca D.Sperber və D.Vilson “relevantlıq prinsipi” əsasında “exo nəzəriyyəsinə” (echoic theory) hazırladılar. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları hesab edirlər ki, ironik ifadələr “təqlidi” olub xatırlatma ehtiva edir. İstənilən “exo” (təqlid) xatırlatmadır. Sosial cəhətdən qəbul olunan davranış normaları çox vaxt “xatırlatma” mənbəyinə çevrilə bilər. Məs: yağışlı bir gündə “Nə gözəl gündür!” dedikdə dərhal fərqlilik aydın olur və yaxud pis bir iş görəndə adama “əhsən” demək həqiqət meyarlarına uyğun gəlmir. İroniya insanın normativ davranışlarının “polyarizasiyasını” əks etdirir [3, səh.6]. Ironik ifadə işlədərkən danışan şəxs xatırlatma (exo) obyektindən uzaqlaşır. Dinləyənin əsas rolu burada ondan ibarətdir ki, o “xatırlatma” obyektini fərqləndirə bilsin və danışanın ona münasibətini müəyyən etsin. Bu nəzəriyyə ironiyanın qavranılmasında danışanın rolunu önə çıxarır və ironiyanın dərk edilməsinin ilkin şərti kimi “fikrin təqlidi olmasının” vacibliyini vurğulayır [5, səh.9].

D.Sperber və D. Vilson “Irony and the use – Mention distinction” adlı məqalədə ironiyanın bu günə qədər olan bütün nəzəriyyələrinin iflasa uğradığını qeyd edirlər. Onların fikrincə, ironiya haqqında tədqiqatları ənənəvi semantik müstəvidən nisbətən müasir pragmatik müstəviyə köçürməklə qarşıya qoyulan məsələlərin heç biri həll olunmamışdır. Hətta Qraysın “komunikativ implikatura” nəzəriyyəsi “daha çox vəd verici” olmuş və özündən əvvəlki semantik yanaşmadan fərqlənməmişdir. İstər ənənəvi, istərsə də pragmatik görüşlər izah edə bilmir ki, nəyə görə biz hərfi mənanın əvəzinə ironik mənadan istifadəyə üstünlük veririk [6, səh.296]. İroniyadan bəhs edərkən müəlliflər “fiqurativ mənə” anlayışından istifadə etməirlər və ironiyaya “əvəzləmə mexanizmi” kimi baxırlar (dırnaq bizimdir).

Bir çox hallarda ironiya haqqında tədqiqatlar onun standart formalarının təhlili ilə məhdudlaşmışdır. Lakin ironiyanı konkret nümunələr və məlum formalar çərçivəsində şərh etmək düzgün deyil. Elə ifadələr vardır ki, onlar deyilənin birbaşa əksini nəzərdə tutmaya da bilər, lakin bununla belə deyilən fikir ironiklikdən uzaq olmur. Məsələn, ailədə idmanı sevən ər və sevməyən arvad arasında olan ünsiyyətdə ərin: “bəlkə səhər dəniz kənarına qaçmağa gedək?” təklifinə cavab olaraq qadın “gözəl fikirdir” – deyirsə, burada mütləq deyil ki, nəzərdə tutulan mənə “pis fikirdir” kimi interpretasiya olunsun. Və yaxud vaxtının çoxunu oynamaqla keçirən uşağa ana: “dərslərini oxuyan uşaqlardan xoşum gəlir” – deyirsə, burada deyilənlə nəzərdə tutulan fərqlənmir. Lakin fikrin ironikliyi göstərən cəhət ondadır ki, mövcud situasiya ilə gözlənilən situasiya üst-üstə düşmür. Bəzi fikir və ya ifadələr bu və ya digər dərəcədə ironikliyə malik ola bilər. Bunu aydınlaşdırmaq üçün *ünsiyyətin psixologiyasını* müəyyənləşdirmək lazımdır.

Praqmatikada ifadənin birmənalı şərhə önə çəkilir. Belə ki, danışan və ya dinləyən verilən ifadənin çoxsaylı mənələrindən birini seçə bilər. Lakin istənilən söz və ya ifadə özünün hərfi, denotativ çərçivəsində də çoxsaylı interpretasiyalara malik ola bilər. Ünsiyyət aktının iştirakçıları çox vaxt özləri də bilmədən bu mənələrdən birini fəaliyyətə cəlb edirlər. Bu zaman kontekst mühüm rol oynayır. Bu mənada Sperber və Vilson, ümumiyyətlə, fiqurativ mənə anlayışını sual altında qoyurlar. Məsələn, müəlliflər yağışlı bir gündə iki nəfər arasında işləmə biləcək ifadələrə diqqət çəkir: “what a lovely whether”, “what awfull weather”... Bu ifadələrdən birincisi çox güman ki, ironikdir, yəni danışanın həqiqətini əks etdirmir. Bunu intonasiya və səs tonu da müəyyənləşdirir. Lakin məlumdur ki, ironik ifadələr literal ifadələrdən bəzən səs tonuna görə fərqlənmir. Demək ironik mənəni məhz kontekstin köməyi, yəni xarici faktorla müəyyən edə bilərik. Danışanın hava ilə bağlı inancları haqqında məlumatlılıq ironiyanın təyin olunmasında ilkin şərt rolunu oynayır. Digər tərəfdən danışanı birbaşa “what awfull weather” deməkdən yayındıran

nədir? İstər semantik, istərsə də pragmatik yanaşmalarda “nə gözəl havadır”/ “nə pis havadır” anlayışları ironik baxımdan fərqləndirilmir (yəni bu mənada “nə gözəl havadır” = “nə pis havadır”) və nəticədə ironiklik özü sual altına alınır. Ironikliyin bu günə qədər olan izahları tam olaraq özünü doğrultmur. Əlbəttə “gözəl havadır!” dedikdə aydın olur ki, burada deyilənlə düşünü-lən arasında ziddiyyət var. Ancaq bu yeganə mənə (gizli qalan mənə!) deyil, burada həm də kontent (məhiyyət, fikir) mühüm rol oynayır. Yağışlı bir gündə “nə gözəl havadır” deyən şəxsin niyyətində təkcə bunun əksini demək yox, həm də başqa məqsəd ola bilər. Məsələn, çoxdan planlaşdırılmış və arzulanan bir gəzinti üçün həmin ifadə onu demək istəyə bilər ki, “yaxşı hava olsaydı təəccüblənərdim vallah!”. Deməli ironiyada təkcə deyilənin əksi yox, həm də kontentin tutumu nəzərə alınmalıdır [6, səh.298 - 301].

İfadənin ironikliyini müəyyən etməkdə kontentin rolunun vacibliyini başqa bir misalda da görmək olar: Siz uzun müddət əvvəl uzaq səyahətə çıxmağı planlaşdırırsınız və bunun üçün müəyyən işlər görürsünüz. Lakin, həmin səyahətə az qalmış nə isə baş verir və plan pozulur, aldığı-nız biletlər və ya etdiyiniz ödənişlər batır, bu zaman siz: “başqa cür ola bilməzdi!” ifadəsini iş-lədirsizsə, bu o deməkdir ki, “əslində başqa cür olacağını ümid edirdim, lakin taleyimin həmişə keşməkeşli olduğunu bilərək mənim üçün hər şeyin belə asan başa gələcəyi şübhəli idi və asan başa gələydi, təəccüb edərdim!” Göstərdiyimiz bu nümunədə yuxarıda qeyd olunan ironiya hallarının sanki “qarışıq” forması yer alır. Bir tərəfdən deyilənlə ifadə olunanın əksi özünü gös-tərsə, digər tərəfdən deyilənlə gözlənti sanki üst-üstə düşür. Digər tərəfdən, nümunədə situativ ironiya və verbal ironiyanın vəhdəti özünü göstərir. Bu baxımdan dilçilikdə fərqləndirilən “situ-ativ ironiya” (tale ironiyası) və verbal ironiya halları bir çox dilçilərin bildirdikləri kimi bir-bi-rindən ayrı fenomenlər də deyil. Daha da dəqiqləşdirsək, əgər situativ ironiya verbal ironiyasız mümkün ola bilirsə, verbal ironiya bir çox hallarda situativ ironiya nəticəsində ortaya çıxır.

Klark və Gerriq də ironiyanın izahını özünəməxsus şəkildə verməyə çalışmışdılar. Onların “pretense theory” adlı nəzəriyyəsi ironiyanı danışanın deyilənə münasibəti, dinləyənin mövqeyi və bilikləri müstəvisində nəzərdən keçirmişdir. Ironiyanın yaranması onun ünvanlandığı audito-riyadan və onların ortaq biliklərindən asılıdır. Çünki, ironiyada niyyət açıqlanmır, məlumatın dekodlaşdırılması dinləyənin üzərinə düşür. Ironiyada nitq iştirakçılarının ortaq bilik sistemi mühüm rol oynayır. Belə ki, eyni biliklərə malik olan şəxslər arasında qeyri-səciyyəvi ironiya formaları da başa düşülə bilər [3, səh.7].

Kognitiv linqvistika dilin yaradıcı formada istifadəsini önə çəkir. Burada ironiya, yumor, metafora, metonimiya, freymlər insan təcrübələrinin strukturunu əks etdirir. S.Attardonun fik-rincə, ironiya prototipik kateqoriyadır. Ironiyanın bəzi formaları digərlərinə nisbətən daha “mər-kəzi/mühüm” xarakter daşıyır. Ironiyanın prototipikliyi üç əsas şərtlə bağlıdır: gözləntiyə alluzi-ya (istinad, xatırlatma), pragmatik prinsipin pozulması, gözlənilənin əksinə neqativ hərəkətlə bağlı dolayı ifadə forması. S.Attardo ironiyanı “nümunəvi” kateqoriya (exemplar category) he-sab edir, çünki ironiya konkret sərhədləri olmayan binar mərkəzli kateqoriyadır [5, səh.39-46]. Dil fəaliyyətinin ümumilikdə şüurla əlaqələndirilməsinə baxmayaraq, bu fəaliyyətin bir çox mərhələləri şüurdan aşağı səviyyədə həyata keçir. S.Attardo ironiyanın da yumor kimi şüuraltı səviyyədə həyata keçdiyini iddia edir. O qeyd edir ki, “artıq psixologiyada təsdiq olunmuşdur ki, bir sıra mürəkkəb fəaliyyət növləri (məs: avtomobil sürmək və s. kimi) şüuraltı səviyyədə, mexaniki formada yerinə yetirilir. Dilin formalaşmasının mexanikliyi nəzərə alsaq, onda iro-niyanın yaranması ilə bağlı fikir aydınlaşar.” S.Attardo belə nəticəyə gəlir ki, şüuraltı proses ki-mi ironiyanın mənası qeyri-müəyyəndir və bir fikir çərçivəsində ixtisar oluna bilməz. Ironik ifa-dələrin yaranması qeyri-ironik ifadələrin yaranması üçün lazım olan mexanizmləri tələb edir [5, səh.50].

İroniyanın tədqiqi çox vaxt onun verbal forması, kontekstlə əlaqəsi, sosial funksiyası, ironik mənanın qavranılmasında təfəkkürün təkamülü və s.-ni əhatə edir. Son dövrün psixolinqvistik

tədqiqatları sübut edir ki, danışanın peşəsi haqqında biliklər, psixoloji və kontekstual təsirlər və s. figurativ dilin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Hətta kontekst, danışanın bilikləri və s. faktorlar ilk baxışdan gizli görünən koqnitiv, perseptual və sensor proseslərə də təsir göstərir. Bundan başqa son dövrün neyropsixoloji araşdırmaları sübut edir ki, beyinin sağ yarımkürəsinin zədələnməsi koqnitiv bacarıqların zəifləməsi ilə yanaşı verbal ironiyanın qavranılmasında da çətinlik törədir. Beyinin sağ yarımkürəsi zədələnən insanlar ironiyada işlədilən prosodik vasitələrin tətbiqində çətinlik çəkir, ironik formada danışanın emosional vəziyyətini, insanın fikrinə tutduğunu qavramaqda problemlərlə üzləşirlər [7, səh.9].

S. Balaşov koqnitiv nəzəriyyə çərçivəsində verbal ironiyanın çoxsəviyyəli interpretasiyasının metodologiyasının dərinədən öyrənilməsinə təklif edir. İroniya mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqə fenomeni kimi başa düşülür. Ona görə də, onun tədqiqi linqvistik və kulturoloji araşdırmaların integrasiyası əsasında qurulur [8]. Yu.N.Muxina verbal ironiyanın koqnitiv kontekstlərinin modelləşdirilməsinə həsr etdiyi əsərində ingilis və rus dillərinin materialları əsasında müasir dilçilik baxımından bir çox aktual məsələləri şərh edir. Onun araşdırmasının mərkəzində ironik fikiryaratmanın modelləşdirilməsi prosesi dayanır. Modelləşdirmə ironiyanın dərk edilməsini stimullaşdıran koqnitiv kontekstləri təqdim edən iyerarxik mental məkanlar şəklində gerçəkləşir [9, səh.21]. Herbert L.Kolston “İroniya və sarkazm” adlı məqaləsində verbal ironiyaya geniş yer ayırmış, ingilis dilinin materiallarına müraciət edərək gətirdiyi nümunələri düzgün şərh etmişdir [10].

K.M.Şilixina *Müasir ironiya nəzəriyyələri* adlı məqaləsi, müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi, H. L. Kolston və R. W. Gibbssin redaktorluğu ilə tərtib olunmuş *Irony in Language and Thought: A Cognitive Science Reader* kitabına rəy xarakteri daşıyır. 7 bölmə və 24 məqalədən ibarət külliyyat verbal ironiya, diskursda ironiyanın analizinin müxtəlif nəzəri və empirik üsulları haqqında qənaətbəxş məlumat verilir. K.Şilixinaya istinadən belə qənaətə gəlmək olar ki, koqnitiv yanaşma digər ritorik fiqurlar kimi ironiyanın da öyrənilməsində gələcək tədqiqat perspektivləri açır. Koqnitiv yanaşmanın daha bir üstünlüyü ondan ibarətdir ki, verbal ironiyanın analizi digər semiotik sistemlər vasitəsilə yaradılan ironiyanın öyrənilməsi ilə birləşmək imkanına malikdir. Bu perspektivlər tədqiqatın nəzəri bazasının genişlənməsini tələb edir və ironiyanı müasir koqnitiv elmdə tədqiqatın mühüm obyektinə çevirir [10; 11, səh.230].

İroniyaya müasir yanaşmalar sübut edir ki, ironik məna heç də həmişə literal mənanın əksini ifadə etmir. İroniyanın mənası çox vaxt sözlərin özündən yox, qeyri-verbal faktorlar və kontekstin görünməyən tərəflərindən asılı olur. Kontekstin gizli qalan bu işarəviliyindən meydana çıxan ironik məna deyilənlə nəzərdə tutulanan “fərqli” olduğunu bilməyə imkan verir. Buradan da belə çıxır ki, ironiya konkret semantik korrelyantları olmayan pragmatik fenomendir [7, səh.155]. Göründüyü kimi, müasir ironiya nəzəriyyələri, xüsusilə verbal ironiyanın koqnitiv cəhətdən tədqiqi onun sosial və pragmatik baxımdan təhlilini önə çəkir. İroniyadan istifadə bu çərçivədə deyilənin əksini ifadə etməkdən daha çox, tənqid və mühakimədən yayınmaq, pragmatik cəhətdən effektivlik əldə etmək məqsədi daşıyır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Garavelli B.M. Il parlar figurato, manualetto di figure retoriche. Editori Laterza, 2010, 178 p.
2. <http://www.treccani.it/vocabolario/ironia/>
3. Cori V. In che senso l'ironia dice il contrario? I vincoli cognitivi dell'ironia verbale. Università degli Studi di Macerata, Dottorato di ricerca in Human sciences, 2014-2016, 108 p.
4. <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
5. Gurillo L.R., Ortega M.B. Irony and Humor. John Benjamins Publishing 2013, 270 p.

6. Sperber D., Wilson D. Irony and the use-mention distinction. Reprinted from *Radical pragmatics* 2003, 295-318 pp.
7. Gibbs R.W., Herbert L.C. Irony in language and thought: A cognitive science reader, Psychology press 2007, 607 p.
8. <http://cheloveknauka.com/kognitivnaya-priroda-ironii-paradigma-modeley-v-sopostavitel-nom-opisanii#ixzz62zyioS3F>
9. Мухина Ю. Моделирование когнитивных контекстов вербальной иронии // Известия Саратовского университета. Новая серия. 2012. Т. 12. Сер. Филология. Журналистика, вып. 4, с. 21-26.
10. Colston H. Irony and Sarcasm // *The Routledge Handbook of Language and Humor*, by ed. Attardo S. New York and London: Taylor & Francis, 2017, 540 p., pp. 234-250.
11. Irony in Language and Thought: A Cognitive Science Reader / ed. by H. L. Colston and R. W. Gibbs, Jr. – New York : Lawrence Erlbaum Associates, 2007. – 619 p.
12. Шилихина К. Современные теории иронии // Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2010. № 1, с. 228-231.

Идрис Аббасов
Гюнель Байрамова

Современные когнитивные подходы к вербальной иронии
Резюме

В современных исследованиях подход к иронии ведется не только с лингвистической точки зрения, но и в рамках психологии, лингвопсихологии, философии и когнитивных наук. С этой точки зрения сложно дать четкое определение иронии. В лингвистической литературе были выделены различные формы иронии, и интерес к ее языковым и нелингвистическим формам возрос. Новые подходы к вербальной иронии привело к интересным исследованиям таким как теория коммуникативной имплицатуры, теория-эха, теория притворства и так далее. Каждая из этих теорий пыталась интерпретировать иронию по-своему. Как в классической риторике на уровне предложений, так и в современных текстовых подходах контраст сыграл ключевую роль в определении иронического значения. Во многих случаях исследования иронии были ограничены анализом ее стандартных форм. Но есть ироничные выражения, которые могут даже не означать прямую оппозицию. Исследования иронии в когнитивной науке способствовали выявлению этапов развития мышления. В определении ироничности выражения контент играет важную роль. Система общих знаний участников речи играет важную роль в иронии. Так как, среди тех, кто обладает такими знаниями, неспецифичные формы иронии могут быть поняты. Современные подходы к иронии доказывают, что иронический смысл не всегда отражает противоположность буквального значения. Когнитивное исследование иронии подчеркнуло его анализ с социальной и прагматической точки зрения. В этом контексте, вместо выражения противоположности употребления иронии стремится избежать критики и суждений, чтобы достичь прагматической эффективности.

Ключевые слова: вербальная ирония, теория эха, контент, коммуникативная имплицатура, literalный.

Idris Abbasov
Gunel Bayramova

Modern cognitive approaches to verbal irony
Summary

In modern research, the approach to irony is not only linguistic, but also within the framework of psychology, linguopsychology, philosophy and cognitive sciences. From this point of view, it is difficult to give a clear definition of irony. Different forms of irony were distinguished in the linguistic literature, and interest to its linguistic and non-linguistic forms were increased. New approaches to verbal irony led to interesting studies such as the theory of conversational implicature, echoic theory, the theory of pretense, and so on. Each of these theories attempted to interpret irony in its own way. Both in classical rhetoric at the sentence level, and in modern textual approaches the contrast played a key role in defining the ironic meaning. In many cases, research on irony has been limited to an analysis of its standard forms. But there are ironic expressions that may not even mean direct opposition. Research of irony in cognitive science has contributed to identify the stages of development of thinking. Content plays an important role in determining the ironic expression. The common knowledge system of speech participants plays an important role in irony. Since, among those who possess such knowledge, non-specific forms of irony can be understood. Modern approaches to irony prove that ironic meaning does not always reflect opposite of literal meaning. The cognitive research on irony emphasized his analysis from a social and pragmatic point of view. In this context, instead of expressing the opposite of irony aims to avoid criticism and judgments, to achieve pragmatic efficiency.

Key words: verbal irony, echoic theory, content, conversational implicature, literal

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.06.2019

Akademik Nizami Cəfərov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

Prof. ANAR KƏRİMOV
anarkerimov.bdu@mail.ru
VÜSAL YÜZBAŞYEV
vusalyuzbashyev@mail.ru
BDU

FARS DİLİNDƏ MƏKAN İFADƏ EDƏN ZƏRFLƏR

Xülasə

Məqalə fars dilində zərflərin məkan münasibətlərinin ifadə olunmasındakı rolunun araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Burada zərfləri tədqiq edən bir sıra İran və Avropa alimlərinin bu məsələ ilə bağlı fikirləri öz əksini tapmışdır. Məlum olduğu kimi zərflərin xüsusi əlaməti mövcud deyil, ona görə də bir tərəfdən sifət, digər tərəfdən isimlə əlaqəlidir. Məqalədə kontekstdə onların arasındakı fərqlər tədqiq edilmişdir. Məkan bildirən zərflərlə isim arasında bir sıra fərqlər var: Məsələn, bir tərəfdən müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik əlaməti onlardan sonra işlənir, digər tərəfdən isimdən daha az qoşma ilə müşayiət olunur. Məkan (yer) bildirən zərf ədəbi dildə qoşmasız işlənir, halbuki danışiq dilində ismin qoşmasız işləncə halları məhduddur.

Məqalədə eyni zamanda zaman və məkana görə başlanğıc və sonu bildirən zərflər göstərilmişdir. Burada məkan mənalı zərflərin tədqiqinin əhəmiyyətindən də bəhs edilmişdir. Məsələn, fars dilində məkan zərflərinin və ya bu funksiyada çıxış edə bilən sözlərin araşdırılması dilə bağlı bir sıra problemlərin üzə çıxması ilə nəticələnə bilər. Zaman, məkan, inkarlıq və s. bu kimi kateqoriyaların məhz bu vasitələrlə ifadə olunduğu müəyyən edilə bilər.

Məkan münasibətlərinin ifadə olunması baxımından fars dilindəki zərflər iki qrupa bölünür: Məkan zərfləri və məkan zərfləri rolunda çıxış edən sözlər. Fars dilində məkan zərfliyi rolunda çıxış edən sözlərin əksəriyyəti, demək olar ki, leksik cəhətdən məkan çaları daşıyan sözlərdir.

Açar sözlər: məkan, məkan münasibətləri, zərf, məkan mənalı zərflər, qoşmalar

Fars dilində zərflərin məkan münasibətlərini ifadə olunmasında rolunu araşdırmazdan əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə zərf fars dilçiliyinin əsas problemlərindən biri olaraq qalır və zərflə bağlı ayrı-ayrı məsələlərə fars dili dərslikləri və qrammatika əsərlərində rast gəlmək olur və bu əsərlərdə zərflə bağlı ümumi məsələlərə toxunulur. Zərfin fars dilçiliyində işlənməməsinin əsas səbəblərindən biri fars dilində zərfin xüsusi əlamətinin olmamasıdır. J.Lazar qeyd edir ki, fars dilində zərf kateqoriyası tam aydın deyil, ona görə ki bir tərəfdən sifət, digər tərəfdən isimlə əlaqəlidir:

1) sifətlərin böyük bir qismini zərf kimi işlətmək olar: Məsələn: تند sözü

حرکت تند

تند حرف می زند

عاقلاً انه: رفتار عاقلانه

عاقلاً انه جواب داد

دسته جمعی: امنیت دسته جمعی

دسته جمعی مسافرت کردند

2) məkan və zaman zərflərinin çoxu ismin xüsusiyyətlərinin bir hissəsini özündə daşıyır və onları zərflə isim adlandırmaq olar. Bu zərflər bəzən qoşmadan sonra və ya izafətin əlamətin-

dən əvvəl gəlir, bəzən işarə bildirən isimlə işlənir və bəzən də “ha” cəm şəkilçisi ilə işlənir. Məsələn:

بالا، از بالا، ببالا، در بالا (اسم مکان)
بالا کوه
آن بالا، آن بالاها
بالای کوه آنجاست.

Belə zərflərlə isim arasındakı oxşarlıq onda özünü göstərir ki, məkan və zaman bildirən isim zərf rolunda da önqoşma olmadan işləyə bilər. Məsələn:

رفت منزل، منزل نیست
رفت بالا، بالا نیست

Lakin buna baxmayaraq zərf-isimlər morfoloji cəhətdən aşağıdakı xüsusiyyətlərə görə isimdən fərqlənir: bir tərəfdən qeyri-müəyyənlik və müəyyənlik əlaməti onlardan sonra işlənmir və digər tərəfdən isimdən daha az qoşma ilə müşayiət olunur. Məkan bildirən (yer) zərf ədəbi dildə qoşmasız işlənir, halbuki danışiq dilində ismin qoşmasız işlənmə halları məhduddur. Məsələn:

بالا رفت
بخانه رفت (خونه رفت: danışiqda)

Zaman zərfləri həmişə qoşmasız işlənir, lakin zaman məfhumu daşıyan isimlər zərflik funksiyasında qoşma ilə işləyə bilər. Məsələn:

تابستان، در تابستان
lakin “در حالا” qoşma ilə işlənmir:

İsmi xüsusiyyətlərə az və ya daha çox malik olması baxımından da zaman və məkan zərfləri arasında fərqlər var. Onlardan bəziləri, məsələn بالا ismə çox yaxındır, bəziləri isə daha məhdud işlənmə dairəsinə malikdir. Misal üçün sözümdən əvvəl از və ta qoşması işlənir, lakin در qoşması ondan əvvəl görünür. حالا işarə ismi (əvəzlilik) ilə işləyə bilər (همین حالا), cəmlənə bilər (حالاها), lakin ondan sonra təyin gəlmir və nəhayət, başqa zərflər bu xüsusiyyətlərə malik deyil. Onlar təmiz zərflərdir. Məsələn: عنقریب (8, s.113-114)

J.Lazar məkan zərflərinə bunları aid edir: عقب، جلو، زیر، پس، پیش، پایین، بالا، بیرون، گرد، نزد، در تابستان، دور (ətraf, əhatə mənasında) (8, s.115)

Müəllif qeyd edir ki, bütün bu sözlər zərf-isimlərdir və qoşma ilə işləyə bilirlər və hətta məkan zərfləri rolunda da önqoşma ilə müşayiət oluna bilirlər, izafətin əlamətini qəbul edən bilirlər, işarə isimlər ilə (əvəzlilikləri) işləyə bilirlər, cəm halında işləyə bilirlər. Bu zərf-isimlərdən izafətin əlaməti və sadə bir qoşma ilə mürəkkəb qoşma düzələ bilər. (8, s.115)

Müəllif daha sonra bildirir ki, öz isim formasını saxlamış və daha obyektiv mənaya malik kimi sözlər (məsələn, می کند پشت isim kimi işlənir və müstəqil mənaya malikdir) çox işlənir, lakin bu sözlər məkanın bir hissəsinə işarə etmək üçün işləndiyi və zərf-isim xüsusiyyətlərini daşdığı zaman bu qrupda yer almalıdırlar. Məsələn: رو (böyür, yan), (üzəri, üzərinə, üzərində - həqiqi mənası “üz”dür) (8, s.115)

Məkan haqqında fikirlərini davam etdirərək müəllif yazır ki, bəzi hallarda məkanı təsvir etmək üçün ismi birləşmələrdən istifadə olunur. Məsələn:

طرف راست، طرف چپ
دست راست، دست چپ

Müəllif belə qeyd edir ki, müasir fars dilində پیش və پس daha az hallarda məkan məfhumunu ifadə etmək üçün işlənilir və ümumiyyətlə bu mənada جلو və پشت onların yerinə daha çox işlənir. نزد sözü yalnız izafətlə, yəni nəzd-e şəklində işlənilir, زیر sözü müasir fars dilində زیر کردن kimi birləşmələrdə rast gəlinir. (8, s.115)

Yuxarıda qeyd edilənlərdən göründüyü kimi, müəllif zərflərin bütün xüsusiyyətlərini əhatə etmir (xüsusilə məkan-yer zərflərinin) hətta bütün yer zərflərini qeyd etmir, lakin etiraf etmək

lazımdır ki, o kifayət qədər maraqlı məsələlərə toxunmuş və əslində bir sıra problemlər qaldırmışdır. Məsələn, zərf-isim, zərf-sifət, zərf-qoşma və s. münasibətləri, zərflərin işlənmə halları və s. Müəllifin məkanla bağlı qeydləri də maraqlıdır, məsələn o, məkanın müəyyən hissələrindən ibarət olduğuna işarə etmişdir.

Fars dilçiliyində zərflərə yanaşma baxımından Məhəmməd Rza Batinin fikirlərini qeyd etmək lazımdır. Bateni zərfləri, zərf tərkiblərini iki qrupa bölür: əlamətsiz zərflər və əlamətli zərflər. Müəllif əlaməti olan qruplara aid zərflər haqqında yazır ki, bu qrup da öz növbəsində iki yerə ayrılır: tənvin əlaməti olan zərflər və qoşma ilə formalaşan zərflər. (2, s.172) Tənvinli zərflər, məlumdur ki, ərəb dilindən fars dilinə keçmiş sözlərdir və bu zərflərin məkanla əlaqəsi olmadığından onların üzərində dayanmağı məqsəduyğun hesab etmirik. Müəllif zərf qrupları düzəldən qoşmaları iki yerə ayırır: izafətlə işlənən qoşmalar və izafətsiz işlənən qoşmalar. İzafətsiz işlənən qoşmalara bunları aid edir:

از، با، بر، به، تا، جز، بجز، در

izafətlə işlənən qoşmalara isə bunları aid edir:

برای، از برای، بدون، برابر، بهر، بیرون، پایین، پس، پشت، بیش، نزد، جلو، عقب، پهلوی، بالا، دم، دنبال، زیر، سر، برسر، از سر، کنار، گرد، دور، میان، نزدیکی، همراه، پا، پی، تو، رو، از رو، بررو، سو، جهت (2, s.175)

Müəllif əlamətsiz zərflər qrupu haqqında yazır ki, bu qrupa aid olan sözlər onları fərqləndirə biləcək xüsusi formal əlamətə malik deyil və bu qrup da iki yarım qrupa bölünür: a) leksik açıq yarımqrup, b) qrammatik qapalı yarımqrup (2, s.175) Müəllif bu yarımqruplar haqqında ətraflı məlumat verir və onların xüsusiyyətlərini sadalayır, lakin mövzumuzla bağlı olmadığına görə onun üzərində çox dayanmaq fikrində deyilik. Müəllif məkanla bağlı yalnız onu qeyd edir ki, məna baxımından məkan bildirən ismi qruplar çox vaxt qoşmasız, bəzən isə qoşma ilə əlamətsiz zərf qrupuna aiddir.

او رفت شهر (یا به شهر)

برادرم خانه نیست (یا در خانه)

بچه رفتند مدرسه (یا به مدرسه)

(2, s.177) او اینجا تلفن کرد (یا به اینجا)

Müəllif məkan-yer zərflərinə çox yer vermir, ümumi şəkildə onlara toxunmuşdur, lakin ümumiyyətlə zərflər haqqında dediyi fikirlər, zərflərin təsnifatı prinsipləri maraq doğurur.

Məhəmməd Cavad Şəriət zərf probleminə toxunaraq qeyd edir ki, zərfin fərqləndirici əlaməti ondan ibarətdir ki, zərfi cümlədə ixtisar etmək olar, belə ki, zərf (zərflik) cümlənin mənasına nəşə artırır, məsələn, tamamlıq kimi cümlənin natamamlığını aradan qaldırmır. Lakin müəllif onu da qeyd edir ki, heç də bütün hallarda onu ixtisar etmək olmur. (10, s.299)

M.C.Şəriət zərfləri iki qrupa bölür: zərflər (həmişə zərf kimi işlənən sözlər) (قید مختص) və müstəraq zərflər (yəni həm zərf, həm də başqa nitq hissəsi kimi işlənən sözlər) (قید مشترک) (10, 300). Müəllif zərfləri mənaya görə 14 yerə bölür və məkan zərfləri haqqında yazır: məkan (yer) zərfləri hərəkətin baş verdiyi yeri bildirir. Məsələn: پیش، پایین، آنجا، اینجا، نزدیکی، درون، بیرون، دور، پیرامون، ایدر، خانه به خانه، گوشه به گوشه ərəb dilindən də bir sıra məkan bildirən zərflər fars dilinə keçmişdir: məsələn: جنوبا، شمالا، غربا، شرقا (10, s.303)

Müəllif zərflər, quruluşca və mənaca növləri ilə bağlı dediyi fikirlər mövzumuzla bilavasitə bağlı olmadığına görə onların üzərində dayanmağı düşünmürük. Müəllifin dediklərini ümumiləşdirərək onu deyə bilərik ki, əslində bu fikirlər, yəni zərflərin iki yerə bölünməsi ənənəvi fars dilçiliyi üçün xarakterdir, yəni fars dilinin qrammatikası haqqında yazılmış əsərlərin çoxunda zərflərə yanaşma bu şəkildədir. Əslində bu yanaşmada müəyyən həqiqət və məntiq də var, belə ki, fars dili nümunələri üzərində apardığımız müşahidələr və təhlillər göstərir ki, həqiqətən də fars dilində zərflər sırf zərflər və zərf mənasında işlənə bilən sözlər vasitəsilə formalaşır, lakin burada qoşmaları, onların zərflərin formalaşmasındakı rolunu da nəzərə almaq lazımdır.

M.M.Dini zərf probleminə sırf sintaktik nöqteyi-nəzərindən yanaşır. Müəllif qeyd edir ki, zərf zərf (zərflilik) qrupunun əsas sözünü (əsasını) təşkil edir və bu sözlər arasında bəziləri sifət rolunda da işləyə bilər, başqa sözlə, bəzi sözlər işlənməsinə görə zərf və ya sifət ola bilər, bəzi başqa sözlər isə həmişə zərf kimi işlənir, məsələn ərəb mənşəli tənvinli sözlər (9, s.208). Müəllif sifətlə müştərək zərflərə bunları aid edir:

عجب (əcəb) خوب (yaxşı) بد (pis) بلند (uca)

پیوسته (daimi, həmişə) آهسته (yavaş) زیاد (çox) کم (az)

بیرون (bayır) پایین (aşağı) بالا (yuxarı) پس (arxa)

نزدیک (yaxın) دور (uzaq) جلو (qabaq) زیر (alt) کنار (qıraq, kənar)

Müəllif zərfin ismi və qoşmalı birləşmələri ilə qrammatik əlaqəsinə toxunaraq qeyd edir ki, ismi birləşmələr və qoşma ilə formalaşan birləşmələr zərflə qrammatik əlaqədə işlənir və belə hallarda ismi birləşmə və qoşma birləşmələri zərfin mənalarından birinə işarə etməklə cümləyə və ya feili birləşməyə aid olur. Məsələn:

سال های پیاپی، این جا زیاد بارندگی بود.

Müəllif qeyd edir ki, burada سال های پیاپی ismi birləşmə zamanı zərf ilə qrammatik əlaqədə "məkan-yer" zərfliliyi ilə əlaqəli ismi birləşmədir.

در روستا، طبیعت را بیش تر می توان احساس کرد.

Bu cümlədə isə, müəllifin fikrincə, در روستا məkan-yer zərfliliyi ilə əlaqəli qoşmalı birləşmədir.

در همه ی نقاط جهان، مردم باید به زندگی مسالمت آمیز با یکدیگر عادت کنند.

Burada isə müəllif hesab edir ki, در همه ی نقاط جهان məkan-yer zərfliliyi ilə əlaqəli qoşmalı birləşmədir. (9, s.209)

Bu misallara nəzər saldıqda müəllifin fikirləri ilə razılaşmamaq olmur, həqiqətən də bu sözlər zərflərə aid deyil, lakin birləşmə və cümlədəki mövqeyinə görə zərflilik funksiyasında çıxış edir.

Müəllif zərfləri mənaya görə bir neçə qrupa bölür və məkan zərfləri haqqında aşağıdakı misalları verir:

(9, s.210) در خانه، درخیابان، در باغ، در دانشگاه

Müəllif zaman və məkana görə zərfləri iki qrupa ayırır:

1) zaman və məkana görə başlanğıc bildirən zərflər: məsələn:

از فردا، از صبح، از پارسال، از قرن های پیش، از سال ۷۱۳۵، از سال آینده، از این جا، از تهران، از یستگاه-، از خانه، از مدرسه

2) zaman və məkana görə sonu bildirən: məsələn:

(9, s.211) تا فردا، تا شب، تا سال آینده، تا مدرسه، تا تبری، به تهران، به مدرسه

Müəllif məkan zərfləri, zərflərin məkan mənaları haqqında geniş məlumat verməsə də, onun zərflərlə bağlı fikirlərini və ümumiyyətlə problemlərə yanaşması böyük maraq doğurur. Məsələn, onun sonuncu fikirləri həqiqətən də zərflərə yeni yanaşmadır, belə ki, adətən tədqiqatçılar belə birləşmələri qoşma ilə əlaqələndirirlər, lakin müəllif burada onları zərflilik kimi götürmüşdür.

A.K.S.Lambton zərflər haqqında qeyd edir ki, fars dilində formaya görə yalnız zərf olan sözlər yoxdur, lakin müəyyən sözlər zərf kimi işləyə bilər. Bunlar əsas etibarilə isimlər və əvvəllər isim kimi işlənən sözlər və qoşmalarla birləşmə yaradan isimlərdir. Müəllif bildirir ki, bir çox sifətlər də zərf kimi işlənir:

فرو – فرود

این جا – آنجا – کجا

بالا – پایین

دور (1, s.61-62)

A.K.S.Lambton digər müəlliflərdən fərqli olaraq fars dilində ümumiyyətlə zərflərlik olmasını istisna edir, yəni müəllifin fikrincə, fars dilində zərflər mövcud deyil və yalnız bir sıra sözlər zərflər funksiyasında işlənir. Digər məsələlərlə bağlı Lambtonun fikirləri ilə digər müəlliflərin fikirləri əsasən üst-üstə düşür.

Yuxarıdakı fikirlərdən də görürük ki, fars dilini tədqiq edən alimlər zərflərə, xüsusilə məkan zərflərinə xüsusi diqqət yetirməmişlər, halbuki fars dilində məkan zərflərinin və ya bu funksiyada çıxış edə bilən sözlərin araşdırılması dillə bağlı bir sıra problemlərin üzə çıxarılması ilə nəticələnə bilər. Məsələn, zaman, məkan, inkarlıq və s. bu kimi kateqoriyaların məhz bu vasitələrlə ifadə olunduğu müəyyən edilə bilər.

Fars dili nümunələri üzərində apardığımız araşdırmalar göstərir ki, bu dildə məkan mənasının ifadə olunmasında zərflərin rolu kifayət qədər böyükdür. Məkan münasibətlərinin ifadə olunması baxımından fars dilindəki zərfləri iki qrupa bölmək olar:

1) məkan zərfləri və 2) məkan zərfliyi rolunda çıxış edən sözlər.

Birinci qrupa anca, inca, dur, nəzdik, piş, pəs, birun, bala, payin və s. kimi zərflər aiddir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlər başqa mənə və funksiyada çıxış edə bilər: Məsələn:

بعضی شبها آنجا می خوابید.

Bəzi gecələr orada yatırdı. (5, s.60)

دو دختر حاج رضا برای ادامه ی تحصیل به خارج از کشور سفر کرد و نزد تنها عمه شان به زندگی ادامه دادند و همان جا نیز ازدواج کردند.

Hacı Rzanın iki qızı təhsillərini davam etdirmək üçün ölkədən xaricə gedib, yeganə bibilərinin yanında yaşamağa davam etdilər və elə orda da evləndirlər. (6, s.90)

پدرم اینجا کار می کند.

Atam burada işləyir. (6, s.102)

Hər üç cümlədə *آنجا* və *اینجا* sözləri məkan zərfliyi kimi işlənir və hərəkətin icra olunduğu məkanı bildirir. Lakin aşağıdakı cümlələrə diqqət edək:

او هم هفته ی پیش با ناراحتی آنجا را ترک کرده بود.

O da keçən həftə narahatlıqla oranı tərk etmişdi. (5, s.94)

ربابه مجبور بود خودش را با محیط آنجا وفق دهد.

Rübabə özünü oranın mühitinə uyğunlaşdırmağa məcbur idi. (5, s.128)

Bu cümlələrdə *آنجا* müxtəlif vəzifələrdə çıxış edir. Birinci cümlədə vasitəsiz tamamlıq, ikinci cümlədə isə təyin funksiyasında işlənmişdir.

دور və نزدیک sözləri də əsasən məkan bildirən zərflər qrupuna aid edilə bilər, lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlər yalnız zərflər kimi işlənir, başqa nitq hissələri vəzifəsində də çıxış edə bilər, məsələn sifət, isim, qoşma və s. Bu sözlər bir çox hallarda elə məkan bildirən qoşmalarla müşayiət olunur. Məsələn:

پسر همسایه را دید که هنوز پشت پنجره بود و داخل آپارتمان را از دور می کاوید.

Hələ də pəncərənin arxasında olan və mənzilin içərisini uzaqdan izləyən qonşunun oğlunu gördü. (6, s.90)

او فقط از دور برای میرزا دست تکان داد.

O sadəcə uzaqdan Mirzəyə əl salladı. (7, s.113)

هر گز منظره ای به آن با شکوهی از نزدیک ندیده بود.

Heç vaxt belə bir möhtəşəm mənzəri yaxında görməmişdim. (7, s.149)

سپس از نزدیک وسایل زندگیش را بررسی می کردند.

Sonra yaxında əşyalarını yoxlayırdılar. (5, s.126)

Yuxarıdakı cümlələrdə məkan bildirən əz önqoşması ilə işlənən zərflər məkan mənası ifadə edir. Bu sözlər leksik cəhətdən məkan mənası daşıyır, əz önqoşması sadəcə olaraq onları məkana görə mənasını dəqiqləşdirir.

Məlumdur ki, zərflərin əlamətlərindən biri də onların dərəcələnməsidir, başqa sözlə, fars dilində zərflər تر tər müqayisə dərəcəsinin əlamətini qəbul edir ki, bu da xüsusiyyət bu sözlərin zərf olduğunu təsdiqləyir. Məsələn:

مردی سوار بر اسب دورتر ایستاده بود.

Ata minmiş bir kişi bir qədər (daha) uzaqda dayanmışdı. (4, s.212)

ناگهان از بیرون ناصر را صدا زدند که یکی از دوستانش جلوی در خانه با او کار دارد.

Birdən bayırdan Nasiri çağırıdılar ki, dostlarından birinin evin qapısı ağzında onunla iş var. (5, s.123)

معلم کلاس سوم، معلم پارس‌ال خودمان و خانم رسولی آن بالا ایستاده بودند.

3-cü sinif müəllimi, keçən ilki müəllimimiz və xanım Rəsuli yuxarıda dayanmışdılar. (7, s.260)

Yuxarıdakı cümlələrdə از بیرون və آن kimi birləşmələr şübhəsiz, zərflik mənasında işlənmişdi, lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlər fars dilində yalnız zərf kimi işlənir, hətta çox vaxt bu sözlərin mənalarını və funksiyalarını bir-birindən fərqləndirmək çox çətin olur. Məsələn, aşağıdakı cümlələrə diqqət yetirək:

با ورود ناصر همه به احترام بلند شدند و او را بالای اتاق نشان‌دادند.

Nasirin gəlişi ilə hamı hörmət əlaməti olaraq ayağa qalxdı və onu otağın yuxarı başında əyləşdirdilər. (5, s.122)

من از روی نیمکت پایین آمده و به تخته سیاه خیره بودم.

Mən partanın üzərindən düşüb yazı taxtasına gözümlü zillədim. (3, s.5)

چند لحظه رو بروی خانه می ایستم.

Bir neçə an evin qarşısında dayanıram. (6, s.208)

انگار همین الان دم در ایستاده بودم.

Sanki elə indicə qapının ağzında dayanmışdı. (3, s.119)

خودم را جلوی در می رساندم.

Özümlü qapının qarşısına çatdırdım. (7, s.98)

نزدیک کتابخانه روی نیمکت نشستم.

Kitabxananın yanında skamya üzərində oturdum. (3, s.227)

Məkan baxımından ikinci qrupa yer-məkan zərfliyi rolunda çıxış edən hər bir söz aid edilə bilər. Məsələn:

محمد برای صدیقه در بهترین منطق‌هی شیراز خانه خریده و می خواهد او را به زیارت مشهد ببرد.

Məhəmməd Sədiqə üçün Şirazın ən yaxşı bölgəsində ev alıb və onu Məhşəd ziyarətinə aparmaq istəyir. (5, s. 109)

آن شب وقتی ربابه به اتاق خودش رفت میرزا و همسرش مدتی دربارہ ی او بخت و گتق‌گو داشتند.

O axşam Rübabə öz otağına gedəndə Mirzə və həyat yoldaşı bir müddət onun haqqında mübahisə və söhbət etdilər. (5, s.127)

از جیغ او ربابه سراسیمه از اتاق بیرون آمد.

Onun qışqırığından Rübabə tələm-tələsik otağından çıxdı. (5, s.126)

پس از چند لحظه زنی که در همسایگی زندگی می کرد سرش را از پنجره بیرون آورد و گفت.

Bir neçə dəqiqədən sonar qonşuluqda yaşayan qadın başını pəncərədən çıxardı və dedi: (7, s.129)

تازه فهمیدم که آنها به مدرسه ی من می آیند.

Təzə başa düşdüm ki, onlar mənim məktəbimə gəlirlər. (6, s.262)

آن شب شهاب زودتر از همیشہ به خانه آمد.

O axşam Şahab həmişəkindən daha tez evə gəldi. (6, s.127)

پدر ماشین را از حیاط بیرون برد.

Ata maşını həyətdən çıxartdı. (7, s.222)

وقتی به خانه رسیدیم سودابه خانم جلو آمد کیسه را گرفت و به آشپزخانه برد.

Evə çatanda Sūdabə xanım qabağa gəldi, kisəni aldı və mətbəxə apardı. (4, s.174)

زن و شوهر روی پله ها، توی حیاط نشستند.

Ər-arvad həyətdə pilləkənin üstündə oturdular. (4, s.199)

Göründüyü kimi, bütün bu cümlələrdə məkan zərfliyi işlənmişdir. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, məkan zərfliyi rolunda çıxış edən sözlərin, demək olar ki, əksəriyyəti leksik cəhətdən məkan çaları daşıyan sözlərdir. Məsələn, xane, otaq, həyat və s. Məkan zərfliyi rolunda bu sözlər, adətən qoşmalarla (məkan bildirən) müşayiət olunur. Lakin bəzi hallarda, xüsusilə danışıq dilində bu sözlər qoşmasız da işlənir və bu normal bir haldır, belə ki, onun mənası həmin söz və feillə müəyyən olunur. Məsələn:

به امتحان فیزیک نزدیک می شدم، مامان دویی بود.

Fizika imtahanı yaxınlaşanda ana Dubeydə idi. (3, s.187)

Bu cümlədə Dubay sözü در(dər) önqoşması ilə işlənmişdir, lakin bu cümlədə qoşma işlənməyib, buna baxmayaraq mənada heç bir anlaşılmazlıq nəzərə çarpmır, belə ki, burada iki söz – Dubay və bud – hər ikisi məkan bildirir.

Məkan zərfləri haqqında deyilənlər əsasında belə bir nəticə hasil olur ki, məkan-yer zərfliyi rolunda çıxış edən hər bir söz məkan mənasını alır və məkan münasibətlərini ifadə olunmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat

İngilis dilində:

1. Lambton A.K.S., Persian grammar, L., 2003, 300 p.

Fars dilində:

2. باطنی محمد رضا، توصیف ساختمان دستوری زبان فارسی، امیر کبیر، تهران، ۱۳۸۵، ۱۹۳ ص

3. پریما سراب، وقتی بزرگ شدم، تهران، ۱۳۹۰، ۴۲۸ ص

4. ترقی گلی، اتفاق، تهران، نیلوفر، ۱۳۸۹، ۳۰۲ ص

5. حسن کریم پور، درمندگان عشق، تهران ۱۳۷۷، ۴۱۸ ص

6. صنیعی پری‌نوش، پدر آن دیگری، تهران، روزبه- 7. ریاحی مریم، همخونه، تهران، پرس‌مان، ۱۳۸۹، ۴۵۸ ص

ان، ۱۳۸۸، ۲۸۹ ص

8. ۳۰۲ ص لازار ژیلبر، دستور زبان فارسی معاصر، تهران، ۱۳۸۵، ۴۱۳۸ ص

9. ص مهدی مشکوه‌الدین، دستور زبان فارسی، مشهد، ۱۳۷۹، ۲۴۲ ص

10. ص شریعت مهمد جواد، دستور زبان فارسی، ۱۳۸۸، ۴۵۹ ص

A. Kerimov

V. Yuzbashyev

Adverbs expressing the space in persian language

Summary

The article is devoted to the study on the role of adverb in the expression of spatial relationships in Persian. The views of some Iranian and European scholars regarding the topic were described in the article. As it is known, the adverb does not have any specific features. Therefore, it is associated with the adjective on one hand, and with the noun on the other hand. The article explores differences between them in context. There are some differences between adverbs and nouns. For instance, the sign of definite and indefinite is not followed after them. In other words, it is accompanied with less prepositions than noun. An adverb of place is used without

preposition in a literary language, whereas the use of noun without preposition is limited in spoken language. In addition, adverbs indicating start and end points due to time and location were presented in the article. It also discusses the importance of further research on adverbs of place. For instance, a research on adverbs of place or words in this function in Persian may result a number of language problems. It might determine that the categories like time, place, denial and etc. are only expressed by these means. In terms of spatial relationships, adverbs in Persian are divided into two groups: adverbs of place and the words which can function in the role of adverbs of place. Most of the words in Persian as adverbs of place are words that carry lexically spatial terms.

Key words: space, spatial relations, adverb, adverbs of spatial meaning, postposition

Проф. А. Керимов
В.Юзбашев

Пространственные наречия в персидском языке
резюме

Статья посвящается исследованию роли выражения пространственных отношений наречий в персидском языке. Здесь нашли свое отражение мысли многих иранских и европейских ученых, занимающихся исследованием наречий, по этому вопросу. Как известно, у наречий отсутствуют специальные признаки, поэтому связаны с именем прилагательными с одной стороны, с именем существительным с другой стороны. В статье исследованы различия между ними в контексте. Между наречием пространства и именем существительным существует множество различий: например, с одной стороны, после них многие признаки определенности и неопределенности не используются, с другой стороны, сопровождаются предлогами еще меньше, чем имя существительное. Наречие пространства (места) употребляется в литературном языке без предлога, тогда как в разговорном языке случаи использования беспредложной формы наречия ограничены. В статье в то же время указываются наречия, выражающие начало и конец во времени и пространстве. Здесь также повествуется о важности исследования наречий со значением пространства. Например, исследование в персидском языке наречий пространства или слов, которые могут выступать в этой функции, может привести к выявлению целого ряда проблем, связанных с языком. Можно было установить, что время, пространство, отрицание и тому подобные категории выражались именно данными средствами. С точки зрения выражения пространственных отношений наречия в персидском языке делятся на две группы: наречия пространства и слова, выступающие в роли наречий пространства. Множество слов, выступающих в роли наречий пространства в персидском языке, являются, можно сказать, словами, несущими с лексической точки зрения оттенок пространственности.

Ключевые слова: пространство, пространственные отношения, наречие, пространственные наречия, приставки

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Tahir Cəfərli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ƏSMƏTXANIM MƏMMƏDOVA
filologiya üzrə fəlsəfə dokтору, dosent
UOT 84/34.BDU
Zahid Xəlilov23
E-mail: kamillik@mail.ru

YENİ FARS DİLİNİN FONEM İNVENTARI

Xülasə

Əsrlər boyu bəşəriyyət cəmiyyətində baş verən dəyişikliklər və inkişafın səbəblərini təhlil etmək, öyrənmək və araşdırmaq üçün tarixə müraciət etmiş, ondan kömək gözləmişdir. Müasir fars dili öz inkişafı tarixində 3 mərhələ keçmiş və hər bir mərhələnin özünə məxsus fonem inventarı olmuşdur. Müasir dilin tarixi mərhələlərini araşdırarkən təbii ki, tarixi mənbələrə istinad edirik. Bu məqalədə müasir fars dilinin Yeni(Dəri)fars dilində mövcud olmuş, lakin hal-hazırda tələffüzü unudulmuş aşağıdakı səslərdən bəhs edilmişdir:

نون غنه ، ذال معجمه ، واو مجهول، واو معدوله ، یای مجهول و غیره

Beləliklə, tədqiqatdan aydın olur ki, fars dilinin fonetik quruluşu öz inkişafı yolunda hər biri çoxəsrli tarixə malik üç mühüm və uzun mərhələni qət etmişdir. Bu tarixin qədim dərinliklərindən qaynaqlanan uzunmüddətli təkmilləşmə fars dilinin bugünkü fonetik sisteminin yaranması ilə nəticələnmişdir. Bu fonetik quruluşu hərtərəfli tədqiq etmək üçün fars ədəbi dilinin tarixini, inkişaf dövrləri və mərhələlərini tədqiq etmək vacibdir.

Açar sözlər: Yeni fars dili, Dəri fars dili, fonem, fonetika, müasir fars dili

Giriş. Hər hansı bir dilin (ləhcə və dialektin) daşıyıcısı olan xalqın dili malik olduğu xüsusi yaşam tərzini, yaşadığı ölkənin şəraiti, təbiəti, məşğuliyyət tərzini illər boyu davam edən tarixi inkişaf prosesinin qonşuluq etdiyi ölkələrin qarşılıqlı təsiri nəticəsində əsrlər boyunca dəyişilmiş və dəyişilməkdə davam edir. Əlbəttə, davam edən bu dəyişiklik təbiətin başqa hadisələrinə nisbətən çox aşağı tempdə gedir. Lakin bu dəyişiklik labüddür, qaçılmazdır. Belə olmasa idi, hər bir xalqın qədimdən bəri malik olduğu səslər də heç bir dəyişikliyə uğramadan bugünkü, çağdaş zamanımıza keçmişdə olduğu kimi gəlib çatardı. Bu məsələ heç də bəsit və sadə deyildir. Hər bir xalqın tarixinə, mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə həyat boyu keçdikləri inkişafa və tərəqqiyə rəğmən tarix boyu malik olduqları səslər də dəyişilmiş onların bəziləri (çox az bir hissəsi) vaxtı ilə olduğu kimi qalmış, bəziləri, sadələşmiş, bəziləri tamamilə itmiş (bəziləri isə həmin dildə danışan xalqların gen yataşına ötürülmüşdür) sonuncular hələ də dialekt və ləhcələrdə qorunub saxlanılır istənilən vaxt bərpa oluna bilər.

1. Fars dilinin tarixi inkişaf mərhələləri

Fars dilinin fonetik quruluşu ümumilikdə böyük tarixi təkamül prosesi və mürəkkəb inkişaf yolu keçmiş, müxtəlif mərhələlərdə bir-birini əvəz edən bu prosesin məntiqi sonluğu olaraq bugünkü fars dilinin fonetik sisteminin yaranması ilə nəticələnmişdir.

Fars dilinin tarixi inkişaf mərhələləri öz xüsusiyyətlərinə görə 4 dövrə bölünür:

1.Qədim fars dili; 2. Orta fars dili; 3. Dəri və yaxud yeni fars dili; 4.Müasir fars dili. Qədim fars dili mixi əlifbası ilə, orta fars dili 5 növlü əlifba ilə, Dəri və müasir fars dili isə ərəblər-

dən əxz olunmuş əlifba ilə yazılmışdır. Fars dilinin qədim və orta fars dilində yazılı, ədəbi dil materiallarının mövcudluğu bu dilin tarixi inkişaf prinsipi üzrə tədqiqinə geniş imkanlar yaradır. Fars ədəbi dilinin ümumxalq ədəbi dili əsasında formalaşması və inkişaf edib, genişlənməsi dövrünə aid edilən əsas istinadlar mahiyyət etibarilə fars dilinin qədim mərhələlərinə aid olsa da bu özünü daha çox leksik,

morfoloji, sintaktik, üslubi və s. baxımdan göstərir. Belə ki, dil faktları dili fonoloji baxımdan tamlıqla əks etdirmir. Buna baxmayaraq, dilin fonetik baxımdan inkişaf prinsipləri haqda müəyyən ilkin təəssürat yaradır.

Göstərilən tarixi inkişaf dövrlərində fars dili müxtəlif dəyişikliyə uğramış, diqqətlə araşdırılarsa hər mərhələnin özünə məxsus ciddi fərqlərə malik olduğu aşkarlanır. Həmin fərqləri dilin bütün səviyyələrində istər fonetik, istər qrammatik, istərsə də leksik quruluş baxımından müşahidə etmək mümkündür.

Məsələn, qədim fars dili dəyişkən, mürəkkəb quruluşlu fonem sisteminin mövcudluğu ilə xarakterizə olsa da, müasir mərhələdə milli ədəbi dilin, daha doğrusu müasir fars dilinin yaranması və onun fonem tərkibinin sabitləşməsinə və formalaş-masına müəyyən töfhələr bəxş etmişdir.

Hər bir dildə linqvistik vəzifəli danışiq səsləri-fonemlər üç qrupa bölünür: saitlər (vokallar), sonorlar (resonantlar) və samitlər (konsonantlar). Fonemləri müəyyən nöqtəyi nəzərlə əlaqədar olaraq iki yerə ayırmaq olar: sonantlar (musiqili tona malik olan danışiq səsləri) və konsonantlar (küylü danışiq səsləri). (1, 54)

Orta fars dilinin əmələ gəlmə və işlənmə dövrünü eradan əvvəl IY əsrdən eramızın VII-YIII əsrinə qədər, təxminən min illik bir tarix çərçivəsində hesablamaq olar. Orta fars dili İran dillərinin cənubi- qərb qrupuna aid olmaqla qədim fars dilindən sonra formalaşmış, demək olar ki, onun xələfidir. Qədim fars dilinin mixi əlifbasını yaradan Əhəməni şahlarının, parfiyalıların uzun sürən hakimiyyətindən sonra Fars imperiyasını yaratmış Sasanilərin vətəni İranın cənubi Parsiya (Pars) idi. "Herodot Parsiya dedikdə bütünlükdə İranın cənubunu nəzərdə tuturdu" (14,93).

Artıq bu dilin dalınca onun xələfi kimi (əlbəttə, bir neçə fərqli dialektləri ilə birlikdə) klassik fars, Dəri dili formalaşır.

2.Yeni /Dəri/fars dilində mövcud olmuş bəzi fonemlər:

Bu tədqiqat işində biz vaxtı ilə fars dilində olmuş, hal-hazırda isə böyük əksəriyyəti tam şəkildə dildə mövcud olmasa da hələ də izləri qalan səslərdən bəhs edəcəyik. M.T. Bəhar məşhur 3 cildlik "Səbkşenasi" əsərinin birinci cildində. müxtəlif mənbələrə əsaslanaraq Avestada olan səslərin cədvəlini vermiş P.N.I Xanlari (7), M.Bağeri (11), V.S Rastorquyeva (14), D.I.Edelman (16) V.V. Bartold (1), D.N.Mak-kenzi (10) və başqaları öz əsərlərində hal-hazırda müasir fars dilində olmayan, lakin bərpası böyük çətinlik törətməyən səslərdən bəhs etmişlər. Mənbələrdən aldığımız məlumatlara görə:

1. Qədimdən bəri fars dilində mövcud olmuş /θ/ samiti dildən itmiş, məxrəcə /s/ və /h/-ya keçmişdir

2. /r/ samiti əvvəllərdə malik olduğu heca əmələ gətirmə funksiyasını itirmişdir.

3. Qədim fars dilində yalnız bir neçə xüsusi isimlərin tərkibində işlənən , Avəstə dilində olmayan /l/ samiti orta fars dilində artıq inkişaf edərək bir çox hallarda /rd/- nın /l/ -ya keçməsi ilə tam hüquqlu fonem statusu almışdır.

4.Müasir fars dilinin mövcud /j/ samitinin məsələsi isə bir qədər mübahisəlidir. Ona görə ki, orta fars dilinin yazılı abidələrinin heç bir qolunda bu səsin yazılı , grafik nümunəsi verilməmişdir.

“Fonetik və fonoloji xüsusiyyətinin təyin edilməsi çox mübahisəli və çətin olan samit fonemlərdən biri, həm qədim, həm də orta fars dilində olan /xv/, /xʷ/ samitidir. Bu samit səs bir, yaxud iki samitdir, tələffüzü necədir və sair suallar cavabını gözləyən məsələlərdəndir.”(14, 20)

Biz bu tədqiqat işimizdə qədim, orta və Dəri fars dilində mövcud olmuş bütün konsonant və vokallardan deyil, müasir dildə bu və ya başqa şəkildə izləri qalmış, bəzən də tələffüzü, hətta qrafik nümunələri də mübahisəli olan bir neçə səsi araşdırmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

2.1. آ - burun səsi əlif

آ – این حرف الفی بوده است که توی بینی میافتاد و متمایل به پیش بوده . (8 ، 95)

Tələffüzü nazalisasiyalaşmış bu sait səsi xüsusi ilə sözlərin sonunda özündən əvvəl “əlif” gəldikdə bu səs tələffüz olunmuş, bu barədə M.T. Baharın “Səbkşenasi” əsərində verdiyi qeyd də maraqlıdır : “Bu səs əmələ gəlməsi zamanı ön tərəfə meyilli olan, burunda tələffüz olunan bir əlifdir....Bəlkə də bu gün sadə xalqın tələffüzündə (Tehran dialekti nəzərdə tutulur – Ə.M.) “mim” və cəm əlaməti “nun” (o da əslində “mim” olmuşdur) – dan öncə gələn “əlef” olmuşdur. Məs.: “iryanam-e dəxyunam” , “xəşisiya xəşisiyanam” sözlərində olduğu kimi.”(3,190)

Bundan əlavə saitlər həm də burunda tələffüz oluna bilirlər. Göründüyü kimi qədim fars dilində burun saiti mövcud olmuşdur. Hind–Avropa dilləri ailəsinə daxil olan fransız dilində bu növ sait səslər qrupu indi də mövcuddur. Məs.: “*enfant*”- *uşaq* , “*bon*” – *xeyrxah* , “*bonte*” – *xeyrxahlıq* , “*plainte*”- *şikayət* və s . sözlərdə səslənən saitlərin tələffüzü zamanı hava cərəyanının ağızdan çıxma yolu qapanır və səsin formalaşmasında burun yolu əsas rol oynayır.

Müasir fars dilinin Tehran dualektində hal-hazırda /m/ və /nun/ - dan əvvəl gələn /a/ səsinə /u/ - ya çevirərək , bir qədər burun daxilində ifadə olunan bir səsə tələffüz edirlər. Bu bəlkə də vaxtı ilə dildə mövcud olmuş həmin səsin indiyə qədər qalmış təsiridir (3, 190). Biz bəzən hər hansı bir səs haqqında danışarkən, bu səs dildən itmişdir dedikdə çox ehtiyatlı olmalıyıq. Ona görə ki, əslində səslər dildən itmir, yox olmur, bəlkə həmin dildə danışan xalqların gen yaddaşına ötürülür və orada potensial vəziyyətdə qalır. Lazım olduqda, əlverişli şəraitdə çox asanlıqla reabilitasiya yolu ilə özünü bərpa edir. Belə sözlərə misal olaraq : /badam/- /badum/, /anan/-/anun/, /işan/-/işun/, /nan/ - /nun/ kimi leksemləri göstərmək olar.

2.2. واو مجهول - vav-e məchul

واو – (واو ما قبل مضموم) چنانکه در کلمات نوش، موش و خو میاید. (8 ، 97)

u -səsi dilarxası, ön qalxım, dodaqlanan, qapalı, uzun, qalın saittir. /u/ saitinin tələffüzü zamanı alt çənə bir qədər aşağıya düşür. Dilin arxa hissəsi yumşaq damağa doğru qalxır və azca arxaya çəkilməmiş olur. Dil arxaya çəkildiyi və yuxarı qalxdığı üçün ağız boşluğunun həcmi də daralır. Dodaqlar isə önə doğru uzanaraq dairəvi şəkil alır. /u/ saitinin formalaşmasında ağız orqanlarının vəziyyəti “Fars dilinin fonetikasi” kitabında belə təsvir edilir: “Dilin əsas hissəsi dilin ön tərəfinin və ucunun daha çox arxaya və bir qədər də yanlara çəkilməsi ilə dairəvi vəziyyət alır.”(4,30)

Müasir fars dilində /u/ saiti nisbətən uzun kəmiyyətlə tələffüz olunur. İngilis dilindəki book, moon sözlərində olduğu kimi. Lakin bir neçə əsr bundan əvvəl fars dilində /u/ saitinin başqa bir forması “vav-e məchul” واو مجهول də olmuşdur ki, biz bunun o zaman tələffüzünün necə olduğunu bilmirik.

Həmzə İsfəhani واو مجهول səsi haqqında məlumat verərək yazır:

حرفی که به واو شبیه است چنانکه در کلمات فارسی نو بمعنی جدید و بو به معنی رایحه میلید. (8, 229)

Xacə Nəsirəddin Tusinin bu barədə verdiyi məlumat da maraqlıdır:

حرفی که میان ضمه و فته باشد و چنانکه در لفظ "شور" افتد که بتازی مالم باشد. (5,193)

Lakin fars dilinin təşəkkül tapdığı ilk dövrlərdə/fars Dəri dili nəzərdə tutulur - Ə.M./ bu hərf xüsusi məxrəcə malik olub "vav-e məruf"-dan (bizim indi başa düşdüyümüz u-dan) fərqlənsə də, əsrlər keçdikcə bu fərq aradan qalxmış, nəticədə "vav-e məchul"- "vav-e məruf"-a çevrilmişdir. Qədim dövrlərdə bu iki hərf arasında o qədər fərq olmuşdur ki, hətta şairlər bu hərflərin iştirak etdiyi iki sözü bir-biri ilə qafiyə etməmişlər:

شاعران قرون چهارم تا هفتم "واو" و "ياء" مجهول را با "واو معروف" و "ياء معروف" قافیه نمی کرده اند و از همین جا پیداست که تلفظ آنها بجدی متفاوت بوده که شنوندگان باسانی آن تفاوت را در میافته اند. (5,193)

M.T.Bəharin qeydinə görə "bu səslər qədim fars dili və Avəstədə olmaqla yanaşı Dəri fars dilində də mövcud olmuşdur. Lakin istifadə etdiyimiz ərəb əlifbası bunlar arasındakı fərqi göstərməkdən acizdir" (3,194).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi müasir dildə "vav-e məchul" və "vav-e məruf" bir /u/ məxrəcində tələffüz olunur. Müasir tələffüzdə bir çox hallarda "vav-e məchulların bir çoxunun tələffüzü "o"-laşmışdır.

2.3. یای مجهول - yay-e məchul

یای ما قبل مکسور چنانکه در کلمات پیر و بینی میاید. (5,195)

Müasir fars dilində /i/ saitinin xarakteristikasından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bu dilöni, incə, ön qalxım, dodaqlanmayan, qapalı, uzun saıtdır. Bu səsin tələffüzü zamanı alt çənə azacıq aşağı düşür, dodaqlar yana dartılmış vəziyyət alır. Dilin ön hissəsi ilə bərabər orta hissəsi də sərt damağa doğru qalxır. Dilin qalxma dərəcəsi çox olduğundan dil ilə damaq arasında əmələ gələn dar cığırdan səs axını süzülərək, dil ilə üst dişlər arasındakı yoldan xaricə çıxır. Qədim (IV-VII) və Yeni fars dilinin klassik (Dəri fars dili) dövründə /u/ saıtdə olduğu kimi, bu saıtdə bir "yaye məchul" یای مجهول ekvivalenti var imiş. Bu saıtə (ya-ye məchula) /i/-yə oxşayan və ya /ə/ ilə /e/ arasında tələffüz olunan səs kimi tərif vermiş və fikirlərini sübut etmək üçün دیر /dir/ زیر /zir/ və شیر /şir/ sözlərini misal çəkmişlər. Hal-hazırda bu səsin ilkin tələffüzü unudulmuş, indi "yay-e vəhdət" və "yay-e nəkərə" adlanan qeyri müəyyənlik və vahidlik bildirən /i/ - lərin tələffüzünə uyğundur. (3,193)

M.T.Bəharin dediyinə görə "Avəstada sözün hansı pozisiyasında (əvvəli,ortası və sonu) dayanmasından asılı olaraq /i/- nin altı, /u/-nun isə səkkiz qrafik nümunəsi olmuşdur. Bir qədər yaxına, Firdövs dövrünə yaxınlaşaq,orada da bir çox saıt və samit səslər olmuş, lakin bu gün onların məxrəcələrinin dəyişilməsi lazımı diqqət və qoruyub saxlama olmadığından o səslər dildən ya itmiş,yaxud da xeyli dərəcədə səslənmələri dəyişmişdir (3,194). Lakin müasir fars dilində "vav-e məchul"-un da tələffüzü dəyişdiyi kimi, "yay-e məchul"-un da tələffüzü dəyişilmişdir. Qədim zamanda bu saıtlərin necə tələffüz edildiyi bizə məlum deyildir. Müasir fars dilində /zir/, /şir/ sözlərindəki /i/ ilə /dizi/, /pir/ sözlərindəki /i/-nin tələffüzü arasında heç bir fərq qoyulmur. Fars dilində /i/ səsi həm sözlərin əvvəlində, həm ortasında, həm də sonunda işlənir.

2.4. "vav-e mə"dule" - واو معدوله

این واو نماینده ی تلفظی است که وقتی رایج و معمول بوده و شاید هنوز هم نزد برخی از طوایف فارسی زبان معمول باشد. (5,133)

M.T. Bəhar üç cildlik "Səbkşenasi" əsərinin birinci cildində "vav-e mədule/haqqında yazırdı: "Bu qədimdə bir hərf,sonra isə iki mürəkkəb hərf kimi yazılmışdır. Səslənməsi Pəhləvi dilində xva/ imiş. Ərəb əlifbasında o səsi vermək üçün "خ" hərfindən sonra bir əlavə etmiş, bu səsi "yüklənmiş vav" adlandırmışlar. Tələffüzü isə /x/ və /v/ -nin birləşməsindən alınan səs olmuşdur. Məsələn: خوتای

/xvətay/, خوارزم/xvərəzm/, خوراسان/xvərasan/ və başqa sözlərdə olduğu kimi.(16,119,120,12)

Göründüyü kimi söhbət “v”-dan deyil, “x”-dan və onun fonem variantından gedir. Bu cəhətdən H.Fərruxun da fikri maraqlıdır. Müəllif “x”səsini şərh edərək, “v”-nın növlərindən danışır: “Qədim fars dillində bir-birindən tamamilə fərqlənən bir neçə “vav” olmuşdur. Pəhləvi xəttində hətta onların yazı şəkilləri də müxtəlif idi. Bunlardan biri elə bir “x” səsidir ki, onun başqa dillərdə oxşarı yoxdur. Məhz bu “x”səsini fərqləndirmək üçün ona bir “v” səsi də əlavə olunmuşdur” (9,33). Başqa mənbələrdən də göründüyü kimi pəhləvi qrafikası ərəb əlifbasına dəyişilərkən həmin səsin tələffüzündən itməməsi üçün və ərəb əlifbasında yalnız bir خ/x/səsi olduğundan خ səsinin yanına bir و səsi də artırıbmışlar. Həmin artırılan “v” səsi hal-hazırda tələffüz edilmir. Sanki و səsi bu tərkibdə artıq bir yük kimi qalır. Ona görə də bu səsə ərəbcə عدل/ədlun/“yük” sözündən واو معدوله (vav-e mədule), yəni “yüklənmiş vav” deyilir. P.N.Xanlariyə görə “...bu saitin tələffüzü zamanı iki məxrəc (dildibi – dilçək və dodaqlar) iştirak edir. Belə ki, tələffüz zamanı bu səs boğazda “x” səsi kimi, dodaqlarda ərəb dilindəki “v” kimi formalaşır. Bu samitin elmi termini isə “dilçək-dodaq” (labio-velaire)səsi adlanır.(7, 50)

Nəticə olaraq göstərmək lazımdır ki, fars dili tarix boyu inkişaf və təkmilləşmə prosesində malik olduğu bir sıra səsləri itirmişdir ki, bunları yalnız o dövrə məxsus əsərlərdən toplanmış faktiki dil materialları əsasında müəyyənləşdirmək mümkündür. Həm qədim, həm orta, həm də Dəri fars dilinin formalaşdığı ilk əsrlərdə tələffüz edilib, işlədilər, hal-hazırda unudulmuş hərflər kimi واو معدوله və bir vaxtlar orta fars dilində müəyyən şəkllə və tələffüz məxrəcinə, səsə malik olmuş, sonralar müəyyən mənada unudulmuşdur.

Tədqiqatdan gördüyümüz kimi, istər tələffüzü/səsi/, istərsə də şəkli /qrafik nümunəsi/ ilə sonrakı dövr fars dilində mövcud olan خو/xvə/, /xve/, /xv/ -nin klassik fars dilində izləri qalmış, çoxlarının “qulaq qafiyəsi” adlandırdığı səs, məhz orta fars dilində olduğu kimi tələffüz edilmiş, həm də bu səs و/v/-nin deyil, خ/x/ səsinin bir növü, allafonu olmuşdur.(ətraflı məlumat almaq üçün bax: (12; 16)

Dəqiq tədqiq olunarsa, hal-hazırda da İranın müxtəlif əyalətlərində, bölgələrində bu səslərə bənzərən səsləri tələffüz edirlər. Lakin əlbəttə ki, tamamilə Avəstədə olduğu kimi deyil, hətta bəlkə Firdövs dövründəki kimi də tələffüz edilmir. Məlumdur ki, hal-hazırda “xorşid” sözünü biz “porsid” vəznində tələffüz etdiyimiz halda o dövrdə “xvərşiz” kimi, “şoma” vəznində tələffüz etdiyimiz “xoda” sözünü “xvəzay”, “xvətay” kimi “vav-e mədule” ilə tələffüz etmiş və işlətmişlər.” (3,195) Əfqanıstan, Xorasan və Yəzd əyalətlərində میوه sözünü “məyvə” kimi, خود “xod” və خوش “xoş” sözlərini “xəd” “xəş” kimi tələffüz edirlər.

2.5. “zal-e mo” cəme - ذال معجمه

ذال معجمه – این صامت در فارسی دری صورت دیگرگون شده ی صامت دندانانی بی آوای (ت) است که در مرحله ی بعد بصامت دندانانی آوایی /د/ بدل شده است (7,50)

Bu samit fars Dəri dilində dil, diş, kar samit /t/-nin bir qədər dəyişilmiş formasıdır. Sonrakı mərhələlərdə bu səs öz cingiltili variantı /d/ ilə əvəz olunmuşdur. Özündən sonra sait səslər gəldikdə bu səs /z/ yəni ذ “zal” kimi yazılmış və tələffüz edilmişdir. Şəms Qeys Razinin bu haqdakı fikri maraqlıdır:

هر دال که ما قبل آن یکی از حروف مد و لین است، چنانکه باذ و شاذ و شوذ و شنوذ و دیز و کلید یا یکی از حروف صحیح متحرک است، چنانکه : نمذ و دذ همه ذال معجمه اند . (15, 221)

Fars dilinin klassik qrammatika kitablarında bu iki hərf (səs) “dal” və “zal” arasında fərq qoymaq, yaxud onları bir-birindən fərqləndirmək üçün müxtəlif üsullara əl atmışlar. Bunlardan ən çox yayılmışı şeir formasında yazılan vəznli qrammatika qaydaları, şərhəlidir. Xacə Nəsi-rəddin Tusinin معیار الاشعار-ında oxuyuruq:

انان که به پارسی سخن می رانند	در معرض دال ذال را ننشانند
ما قبل اگر ساکن و جز "وای" بود	دال است و کر نه ذال معجم خوانند (197, 5)

Bu hərfin əvvəlki dövrlərdəki qrafik nümunəsi və onun dal hərfinə dəyişilməsi haqqında mənbələrdə maraqlı məlumatlar mövcuddur.(11,12,14,6....) Mənbələrdən aşkar olur ki, “ذ” hərfinin “د” ilə yazılması İranın müxtəlif ərazi və əyalətlərində müxtəlif dövrlərə aid olmuşdur. P.N. Xanlərinin dediyinə görə “IV əsrin sonu və V əsrin əvvəllərindən VII əsrin sonlarına qədər aid olan əlyazmaların bir çoxunda /z/ hərflərinin üzərində nöqtə qoyulmamışdır. Yəni hər yerdə bu samiti nöqtəsiz “dal” kimi yazmışlar. Lakin bununla yanaşı əlimizdə X əsrə aid, katiblərin say edərək “dal” və “zal” səslərini bir-birindən fərqləndirdiyi əlyazmaları da vardır” (7,51)

2 6. نون غنه “nun-e ġonne”

نون - نون که در بینی به طریق نون غنه تلفظ می‌شده است. (3,190)

Burunda tələffüz edilən müasir dildə mövcud olan “nun”- dan fərqli olan bir səsdır. Bu səs indiki tələffüzdə unudularaq sıradan çıxsa da Xorasan, Send əyalətlərində hicri ilinin YI-YII-YIII əsrinə qədər tələffüz edilmişdir.Bu gün də Hindistanın fars dilli xalqının tələffüzündə bu səsi eşitmək mümkündür. “Fars dilli hindlilərin tələffüzündə sözün sonunda “əlif” hərfindən sonra gələn “nun” ları bu şəkildə deyir və hətta qrafikada onun üçün xüsusi bir əlamət,yəni nöqtəsiz “nun” qəbul etmişlər.Məs.:اسمان /aseman/ sözünün sonundakı “nun”-u nöqtəsiz yazırlar.Belə ki, Pəncab və Əfqanıstanda /mən/ sözünə /mə/-deyir və “nun-e ġonne” kimi burunda tələffüz edirlər.Məhz bu səbəbdən də مەن/mən/--- مە/mə/olduğundan Dəri fars dilində/mə-ra/ sözündəki “nun” da məhz ona görə tələffüzdən düşmüşdür. (3,190)

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

- 1.Бартольд В.В.. Историко-географический обзор Ирана,VII т.Москва,1971,658 с.
- 2.Benveniste E., Le systeme phonologique de L`iranien ancien, BSL , 1968, 262 p.
- 3.Bəhar Məhəmməd Təği (Mələk-oş şöra), Səbkşenası, cəld-e əvvəl,mo`əssese-ye əmir-e kəbir, çar-e nohom, Tehran:1382, 467 s.
- 4.Гаприндашвили Ц.Г.,Гиунашвили Дж.Ш.,Фонетика персидского языка, Тбилиси, 1964, 327 с.
- 5.Xacə Nəsirəddin Tusi, Dər me”yar - ol əş”ar,Tehran:1389,631 s.
- 6.Xanləri P.N. , Vəzn-e şer-e farsı, Tehran: 1337,306 s.
- 7.Xanləri P. N., Tarix-e zəban-e farsı, se cəldi; cəld-e dovvom,Tehran: 1382, 408 s.
- 8.Əbu Əli Əbdullah Həmze ben əl-Həsən Esfəhani,Əltənbi-əla hodus ət-Təsnif o təshih-əş-Şeyx Məhəmməd Həsən əl-Səmin, Bağdad:1937
- 9.Fərox Homayun Əbdorrəhim, Dəstur-e came`e zəban-e farsı, həft cəld dər yek mocəlləd, nəşriyye-ye Əli Əkbər-e Elmi,Tehran:1337, 1142 s.
- 10.Mac-Kenzie D.N., A concise pahlavi dictionery, London, Oxford University Press, 1969,235 p.
11. Mehri Bağeri, Tarix-e zəban -e farsı, nəşr-e qətre, Tehran: 1380, 212 s.
12. Məmmədova Ə.B. Fars dilinin fonetik quruluşunda “vav-e mədule”, AMEA, Şərqşünaslıq İnstitutu,Şərq filologiyası məsələləri, 3-cü buraxılış, səh. 301-324, Əli nəşriyyat evi, Bakı: 2007, 668 s.
- 13.Məmmədova Ə.B., Qədim fars mixi yazılarında dilin fonem inventarının səciyyəsi, Bakı Universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, № 2, səh. 225-232, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, Bakı: 2018, 239
- 14.Основы Иранского языкознания, Среднеиранские языки, ответственный ред. В.С.Расторгуева, Изд. Наука, Москва:,1981
- 15.Şəmsəddin Məhəmməd ben Qeys ər-Razi, əlmo`cəm fi məğayir hş`ar ol-əcəm, enteşarat-e Ferdousi, 1373, 408 s.

16.Эдельман Д. И. Л фонемному составу общеиранского /офонологического статусе х^v/ ВЯ, № 4, Москва:1973 стр. 73-79

А.Мамедова

Фонемный инвентарь Новоперсидского языка

Резюме

На протяжении веков человечество глядя на общество, пытаюсь понять причин изменений, происходящих в нем, обращалось за помощью к истории.

Этот звук отличается от современной «монахини» в современном языке. Хотя этот звук выходит за рамки забвения в нашей личной жизни, добро пожаловать в год хиджры в провинциях Сенд. Он был экстрадирован с 15 по 15 века. Вы можете услышать этот звук во рту. Слово «монахиня» в терминологии персидскоязычного индийского слова после слова «алфавит», которое они произносят на изображении, и даже на граффити сделали для него особый знак, то есть «совершенный». В этой исследовательской работе мы придумали все концерты и голоса, доступные на средних и средних персидских языках. Иногда на современном языке то или иное изображение имеет некоторые следы, иногда И выучить несколько голосов, которые должны бороться с их первородством и даже с их граффити. У нас нет цели.

Современный персидский язык в своем развитии прошел, три этапа и каждый из этих этапов обладая, себе инвентарный системы фонемы. Письменность является творческим способом языка, а также является методом его развития и прочности. Письменность является показателем высокого и культурного развития народа. Исследуя эти этапы с точки зрения современного языкознания, естественно, мы обращаемся к истории. В этой статье исследуются нижеследующие звуки, которые существовали в языке фарси Дари. Сегодня они остались в истории.

نون غنه /nun-e qonne / ذال معجمه، /zal-e mo`ceme/, واو مجهول /vav-e mæchul/, واو معدوله /vav-e mæ`dule/, يای مجهول /yay-e mæchul/ и др.

Key words: Now Persian language, Dari language, phoneme, phonetics, Modern Persian language

A.Mammadova

The phoneme inventory`s of Nye Persian languages

Summary

During centuries the mankind looking at a society, trying to understand the reasons of the changes occurring (happening) in it (him), addressed for the help to history.

It is a sound different from the modern “nun” in the modern language. Even though this sound goes beyond forgetting in our personal lives, you are welcome, the year of the Hijra in the provinces of Send. It has been extradited from the 15th to the 15th centuries. You can hear that sound in your mouth. The word "nun" in the terminology of the Persian-speaking Indian

word after the word "alphabet" they say in the image, and even in the graffiti they have made a special sign for him, that is, the "perfect"

Modern Persian language in the development has passed (has taken place) three stages and each of these stages possessing phonetics inherent in. Line and writing is a creative feature of a language and also shows its development and stability.

In this research work, we came up with all the concerts and voices available in the Middle and Middle Persian languages. Sometimes, in modern language, this or that image has some traces, sometimes And to learn a few voices that have to contend with their birthright and even their graffiti We have no purpose.

Writing is a high issue of culture of its people. Investigating (researching) these stages from the point of view of modern linguistics, naturally, we address to history. In this clause (article) are investigated (researched) below-mentioned:

نون غنه /nun-e qonne / ذال معجمه، /zal-e mo`ceme/, واو مجهول /vav-e məchul/, واو معدوله /vav-e mə`dule/, یای مجهول /yay-e məchul/ и др.

Ключевые слова: Новый персидский язык, язык Дари, фонема, фонетика, современный персидский язык

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.04.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.09.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Leyla Mahmudova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

RAHIMA MAMMADOVA
filologiya elmləri namizədi, dosent
FRANGİZ EYVAZOVA
ADNSU
rus.fat.126@gmail.com

INTERPRETATION AND TRANSLATION

Summary

This article is about interpretation and translation. As we know interpretation and translation are closely related linguistic fields. There are some differences and similarities between interpretation and translation. The main difference between them is in the timing. Interpretation takes place on the spot while translation can happen long after the source text is created. The process can occur in person, over the phone, or via video. This gives translators enough time to utilize technologies and reference materials to generate accurate, high-quality translations. Another difference between them is the difference in the medium. The interpreter translates orally and it sounds only one time, while a translator interprets written text. Both interpreting and translation deep knowledge of more than one language.

The differences in skills are greater than their similarities. The key skills of the translator are the ability to understand the source language and the culture of the country, using a good library of dictionaries and reference materials, to render that material clearly and accurately into the target language. An interpreter must be able to translate in both directions on the spot, without using dictionaries or other supplemental reference materials. The biggest difference between interpreters and translators is that most translators use computer-aided tools in their work. Translators work on any information in written form: Websites, print, video subtitles, software, multimedia, while interpreters have a fundamental proficiency in spoken communication. Another difference between interpretation and translation is that oral translation is included in the services of almost every translation agency. Interpretation is required at conferences, meetings and in any event involving people that speak different languages. Different types of translation and interpreting is discussed in the article. There are following types of interpretation: consecutive interpreting, simultaneous interpreting, whispered interpreting, written text interpreting, sign language interpreting. Administrative translation, commercial translation, computer assisted translation, literary translation, written translation are the main types of translation. Each of them is analyzed in the article separately.

Key words: interpretation, translation, difference, type, language

Interpretation and translation, as closely related linguistic fields are often cited interchangeably—but each has a distinct role to play in certain situations. The difference between translation and interpretation lies in each service's medium: interpreters translate spoken language orally, while translators translate the written word. The two professions also have similarities, such as deep cultural and linguistic understanding, expert knowledge of the subject matter, and ability to communicate clearly. Interpretation isn't word-for-word translation of a spoken message. (Larson, Mildred L., *Translation: Theory and Practice, Tension and Interdependence*, 1991.) The difference between interpreting and translation is only the difference in the medium: the interpreter translates orally, while a translator interprets written text. Both interpreting and translation deep knowledge of more than one language. (Duff, A. *Translation*, 1989 Murphy, B.

Teaching translation and teaching through translation, 1988.). A key difference between translation and interpretation is in the timing. Interpretation takes place on the spot. The process can occur in person, over the phone, or via video. Translation can happen long after the source text is created. This gives translators enough time to utilize technologies and reference materials to generate accurate, high-quality translations. Interpretation requires a somewhat lower level of accuracy to translation. Interpreters must be fluent in both the source and target language, as they're required to translate in both directions instantaneously without the aid of reference materials. The differences in skills are greater than their similarities. The key skills of the translator are the ability to understand the source language and the culture of the country where the text originated, then using a good library of dictionaries and reference materials, to render that material clearly and accurately into the target language. While linguistic and cultural skills are still critical, the most important mark of a good translator is the ability to write well in the target language. An interpreter must be able to translate without using dictionaries or other supplemental reference materials. Interpreters must have extraordinary listening abilities, especially for simultaneous interpreting. Simultaneous interpreters need to process and memorize the words that the source-language speaker is saying now, while simultaneously outputting in the target language the translation of words the speaker said 5-10 seconds ago. Interpreters must also possess excellent public speaking skills and the intellectual capacity to instantly transform idioms, colloquialisms and other culturally-specific references into analogous statements the target audience will understand. The interpreter listens to a speaker in one language, grasps the content of what is being said, and then paraphrases his or her understanding of the meaning using the tools of the target language. Interpreters work on projects involving live translation: Conferences and meetings, medical appointments, legal proceedings, live TV coverage, sign language. The biggest difference between interpreters and translators is that most translators use computer-aided tools in their work. This involves converting the source content into a file type that's easy to work with applying a translation memory to the text to automatically translate anything the tool has translated before, and filling in the gaps from scratch. While interpreters have a fundamental proficiency in spoken communication, translators need excellent written skills. They're often specialists in particular fields and perfectionists by nature, having to adhere to source content's style and tone as well as grammar rules and overall accuracy. Translators work on any information in written form: Websites, print, video subtitles, software, multimedia. Oral translation is included in the services of almost every translation agency. Interpretation is required at conferences, meetings and in any event involving people that speak different languages. Interpretation is often put in the context of conference interpreting as it is most often used at conferences. When ordering interpretation services one must always take into account that for a successful performance at least a three-week prior notice, preferably even a month's advance notice, of the event is required. Client should be as dutiful as possible in ensuring that the authors of presentations would send their reports by a given deadline and provide interpreters with necessary materials at least five days before the event is due. In case of easier speeches or texts, two-three days will also be sufficient. In that way the interpreter can ensure best results, for there is enough time to go through the subject of presentations, the terms used, the speaker's language use and other relevant details. With the lack of presentation related information provided in advance, interpreters may ask a higher price for the simultaneous interpretation. There are following types of interpretation: consecutive interpreting, simultaneous interpreting, whispered interpreting, written text interpreting, sign language interpreting. Let's analyze them separately. In consecutive interpreting speaker's text is interpreted usually by time slots of 5 to 15 minutes, depending on the difficulty of the text, interpreting by shorter phases is also called parroting. Consecutive interpretation requires no special equipment; interpreters use their notes taken during the spe-

ech. Simultaneous interpretation is performed at interpreter's booth simultaneously with the speaker's presentation and the text in the target language reaches the listeners through special headphones. There are normally at least two interpreters in the interpreter's booth since one interpreter cannot interpret for more than half an hour on a continuous basis. Whispered interpreting is similar to simultaneous interpretation in that the interpretation takes place simultaneously with the speaking, but is characterized by no requirement of special equipment and the interpretation is whispered to only a few people. In written text interpreting not spoken text is interpreted, instead, the source-language text is read from sheet and interpretation is given orally. Sign language interpreting as the name says the text is either interpreted into or from sign language in order to ensure the linguistic equality of all parties involved. Interpretation often refers to A, B and C language. A language is the mother tongue of interpreter, from and into which he or she interprets. B language is an active foreign language that interpreter commands at a very good level and into and from which he/she can interpret. C language is a passive foreign language from which interpreter interprets only into his/her native language and not vice versa. Interpreter usually (also translator) has one B language and one or two C languages. There is also conference interpreting, which usually entails simultaneous interpreting and may in turn be court interpreting, media interpreting, public sector interpreting and so on. Behind the online translation tool, a software program analyses the text according to predefined linguistic rules and reconstructs the text in a different language according to the corresponding rules of the target language. They do not produce perfect copy of the submitted text in another language. A free translation service or online translation tool can never substitute a human translator and should only be used when you want to translate text written in a foreign language into your native language or a language you understand (Newmark, P. *About Translation: Multilingual Matters*. Clevedon, Philadelphia, Adelaide, Multilingual Matters Ltd., 1991.) Computer translation refers to translations of anything to do with computers such as software, instructions and help files. Financial Translation is the translation of text of a financial nature like banking, stocks, commodities, and investment funds. General translations are less complicated and the language used is not high level. In general translation, there is no specific or technical terminology used. Legal translation requires highly trained translators as it involves the translation of legal documents such as statutes, contracts and treaties..(Jaaskelainen, R. *Translation studies: what are they?* 2005) Literary translation is the translation of novels, poems, and plays. A literary translator must be capable of also translating feelings, cultural nuances, humor and other subtle elements of the literary work. Medical translations are also highly complex and will involve translating medical packaging, textbooks, medical equipment manuals and drug labeling. specialization is necessary. Now that you understand the vast field of translation. Having a professional translator is necessary in order for your translation to be accurate and professionally prepared. (Williams, J; A. Chesterman . *A Beginner's Guide to Doing Research in Translation Studies*. Manchester, Saint Jerome Publishing. pp. 12–13, 2002.) As the time for contemplation is very scarce in the case of simultaneous interpreting, interpreters may fall into difficulties when trying to convey e.g. jokes or idioms, as the detection of equivalents may require more time that is available in the interpretation process. Simultaneous and whispered interpreting leaves minimum time to think, one must react immediately when the speaker has begun a sentence. Consecutive interpreting offers a bit more time, for interpreting is slightly delayed. Written translation provides as much time as stipulated by the deadline, and, as a rule, translator has time to go over the translation. Team work applies to simultaneous interpretation where each booth has two or three interpreters that help each other if necessary. Translators, however, mostly work alone, although they may consult with specialists, etc.

References

1. Duff, A. Translation, 1989 Murphy, B. Teaching translation and teaching through translation, 1988.
2. Harvey, M. A beginner's course in legal translation: the case of culture-bound terms, 2003
3. Jaaskelainen, R. Translation studies: what are they? 2005
4. Newmark, P. About Translation: Multilingual Matters. Clevedon, Philadelphia, Adelaide. Multilingual Matters Ltd., 1991.
5. Williams, J; A. Chesterman . A Beginner's Guide to Doing Research in Translation Studies. Manchester, Saint Jerome Publishing. pp. 12–13, 2002.
6. Larson, Mildred L., Translation: Theory and Practice, Tension and Interdependence, 1991.

R.Məmmədova

F.Eyvazova

Şifahi və yazılı tərcümə

Xülasə

Bu məqalədə yazılı və şifahi tərcümədən bəhs edilir. Bildiyimiz kimi yazılı və şifahi tərcümə bir-birinə yaxın dilçilik sahələridir. Onlar arasında bəzi fərq və oxşarlıqlar vardır. Aralarındakı əsas fərq zaman amilidir. Yazılı tərcümə material əldə edildikdən bir müddət sonra da tərcümə oluna bilər. Proses şəxsən, telefon və ya video vasitəsilə baş verə bilər. Bu, tərcüməçilərə dəqiq, yüksək keyfiyyətli tərcümə etmək üçün texnologiyalardan və istinad materiallarından istifadə etmək üçün kifayət qədər vaxt verir. Onlar arasında digər bir fərq isə dilmancın şifahi tərcümə etməsi, tərcüməçinin isə yazılı tərcüməsidir. Həm dilmanc, həm də tərcüməçi, bir və birdən çox dilin dərin biliyini ehtiva edir. Şifahi və yazılı tərcümə bacarıqlarındakı fərqlər oxşarlıqlarından daha böyükdür. Tərcüməçinin əsas bacarıqları lüğət və istinad materiallarından yaxşı istifadə etməklə materialı və ölkənin mədəniyyətini başa düşmək, həmin materialı qarşı dilə son dərəcə dəqiqliklə çatdırmaq bacarığıdır. Dilman isə lüğətlərdən və ya digər əlavə istinad materiallarından istifadə etmədən yerində hər iki istiqamətdə tərcümə edə bilməlidir. Tərcüməçilərlə dilmanlar arasındakı ən böyük fərq ondadır ki, əksər tərcüməçilər işlərində kompüter vasitələrindən istifadə edirlər. Onlar istənilən məlumat üzərində yazılı formada işləyirlər: Veb saytlar, çap, video yazıları, proqram təminatı, multimedia və s. Yazılı tərcümədə tərcüməçi müxtəlif lüğət və kitablardan istifadə etməklə yanaşı məsləhət və göstərişlər də ala bilər. Dilmanlar isə danışmaq ünsiyyətində əsas biliklərə malik olmalıdırlar, çünki onların tərcüməsi bir dəfə edilir və onu yalnız bir dəfə eşitmək olur. Şifahi və yazılı tərcümə arasındakı digər bir fərq, şifahi tərcümənin demək olar ki, hər tərcümə agentliyinin xidmətlərinə daxil olmasıdır. Şifahi tərcümədə fərqli dillərdə danışan insanların iştirakı ilə keçirilən konfranslarda, yığıncaqlarda və hər hansı bir tədbirdə şərh tələb olunur. Yazılı tərcümədə isə tərcüməçi bu sahədə sərbəstdir. Məqalədə şifahi və yazılı tərcümənin müxtəlif növlərindən bəhs edilir. Şifahi tərcümənin aşağıdakı növləri vardır: ardıcıl tərcümə, eyni vaxtda tərcümə, pıçıltı ilə tərcümə, yazılı mətn tərcüməsi, işarə dilinin tərcüməsi və s. İnzibati tərcümə, komersiya tərcüməsi, kompüterlə tərcümə, bədii tərcümə, yazılı tərcümə və s. yazılı tərcümənin əsas növləridir. Məqalədə onların hər biri ayrıca təhlil edilir.

Açar sözlər: şifahi tərcümə, yazılı tərcümə, fərq, növ, dil

**Р.Мамедова
Ф.Ейвазова**

**Устный и письменный перевод
Резюме**

В этой статье говорится об устном и письменном переводе. Как мы знаем, интерпретация и перевод тесно связаны между собой лингвистическими полями. Есть некоторые различия и сходства между толкованием и переводом. Основное различие между ними заключается в сроках. Устный перевод происходит на месте, в то время как перевод может произойти спустя много времени после создания исходного текста. Процесс может происходить лично, по телефону или через видео. Это дает переводчикам достаточно времени для использования технологий и справочных материалов для создания точных, высококачественных переводов. Другое различие между ними - это различие в среде. Устный переводчик переводит устно и звучит только один раз, в то время как переводчик переводит письменный текст и может использовать разные словари, книги, а также может получить советы и указания. При письменном переводе перевод можно прочитать по несколько раз, делать изменения, проанализировать и заново переводить. Как устный, так и письменный перевод предполагают глубокое знание более чем одного языка. Различия в навыках больше, чем их сходства. Ключевыми навыками переводчика являются способность понимать исходный язык и культуру страны, используя словари и справочные материалы, чтобы четко и точно перевести этот материал на другой язык. Устный переводчик должен уметь переводить на месте в обоих направлениях без использования словарей и других материалов. Самое большое различие между устными и письменными переводчиками состоит в том, что большинство переводчиков используют компьютерные средства в своей работе. Переводчики работают с любой информацией в письменном виде: веб-сайты, печатные издания, видео-субтитры, программное обеспечение, мультимедиа, в то время как устные переводчики обладают базовыми навыками устного общения. Другое различие между устным и письменным переводом заключается в том, что устный перевод включен в услуги почти каждого бюро переводов. Устный перевод требуется на конференциях, совещаниях и в любом случае с участием людей, говорящих на разных языках. Способом, используемым устным переводчиком при переводе, является текст и его знание. В статье рассматриваются различные виды письменного и устного перевода. Существуют следующие виды интерпретации: последовательный перевод, синхронный перевод, шепотный перевод, письменный перевод текста, перевод языка жестов. Административный перевод, коммерческий перевод, компьютерный перевод, литературный перевод, письменный перевод являются основными видами перевода. Каждый из них анализируется в статье отдельно.

Ключевые слова: интерпретация , письменный перевод , разница, вид, язык

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.04.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.09.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Sevil Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ŞÖVKƏT TAĞIYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ADİU
İstiqlaliyyət küç.31.Bakı.

şövkət.@com.ru.

**ÜMUMDİLÇİLİK SİSTEMİNDƏ FRAZELOGİZMLƏRİN ELMİ ƏDƏBİYYATDA
ÖYRƏNİLMƏ TARİXİ VƏ DİLÇİ ALİMLƏRİN RƏY VƏ MÜLAHİZƏLƏRİ
(İngilis və Azərbaycan dilləri materialları istinadən)**

XÜLASƏ

Nitqin dəqiqliyi və ifadəliliyi sözlərin ifadələrin qanunauyğun şəkildə işlədilməsindən asılıdır. Biz nitqimizi müəyyən qrammatik qaydalar əsasında qururuq. Sözlər kimi bütövlükdə bir məna ifadə edən sabit birləşmələr də dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynayır. Bir çox hallarda müəyyən mənanı bildirmək məqsədi ilə tək bir sözdən yox, vəhdət təşkil etmiş sözlər qrupundan da istifadə olunur.

Dildə olan bütün sabit söz birləşmələrinin, bölünməz ifadə və ibarələrin məcmusuna *frazzeologiya* deyilir. Frazzeologiya mənşəcə yunan sözü olub, phrases -ifadə, logos-nəzəriyyə, elm sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Frazzeologiya sabit söz birləşmələrinin qanunauyğun inkişafını, mənşəyini və yaranmasını, xüsusiyyətlərini, forma və məzmun zənginliyini, işlədilmə imkanını, semantik və qrammatik strukturunu, söz və sərbəst birləşmələrlə və s. tədqiq edir. "Frazzeologiya" terminini dilçilik aspektində ilk dəfə Şarl Balli işlətməmişdir. O, söz birləşmələrinin iki tipini qeyd edərək yazır ki, birləşmələrin birisi sözlərin sabit olmayan birləşməsidir. Bunlar daimi olmur, nitq prosesində yaranır və ona görə də nitq vahidlərini təmsil edir. Birləşmələrin bəziləri frazeoloji tərkiblər yaradır. Bunlar dil sisteminə onun vahidləri kimi daxil olur.

Açar sözlər: dilçilik, frazeologiya, İngilis dili, Azərbaycan dili. semantika.

Ümumi və xüsusi frazeologiyanın öyrənilməsi tarixi.

Dilçilikdə dil haqqında elmin başqa sahələri kimi, frazeologiya da iki hissəyə ayrılır: 1) ümumi frazeologiya; 2) xüsusi frazeologiya.

1. Ümumi frazeologiyada bir sıra inkişaf etmiş dillərin frazeoloji materialların tədqiqindən alınan nəticələr ümumiləşdirilir və bunun əsasında frazeologiyanın ümumi problemləri müəyyən edilir.

2. Xüsusi frazeologiyada isə hər bir konkret dilin faktları əsasında həmin dilin frazeoloji sistemi, semantik strukturu və s. cəhətləri təsvir olunur. (1-s.164)

Frazzeologiya az öyrənildiyindən onun əsas tədqiqat obyekti təşkil edən söz birləşmələri üçün vahid konkret termin yaranmamışdır. Odur ki, bu sabit söz birləşmələri bir sıra dilçilərin əsərlərində müxtəlif adlar altın verilmişdir. Onlar sabit söz birləşmələrini frazeoloji vahidlər, frazeoloji birləşmələr, tərkib hissələrinə bölünməyən söz birləşmələri, idiomatik ifadələr, idiomlar, frazemlər, frazeologizmlər və s. kimi çoxlu terminlər vasitəsilə adlandırmışlar. Belə müxtəliflik frazeoloji məsələləri dəqiq anlamağa maneçilik törədir və fikri yayındırır. Dildəki belə sabit söz birləşmələrinin "frazzeologizm" termini ilə verilməsi daha məqsədə uyğundur.

Fikrin ifadəsində nitqin bilavasitə tərkib hissəsini təşkil edən iki və daha artıq sözün birləşməsindən ibarət olub, komponentləri sintaktik və semantik cəhətdən parçalanmayan, quruluş-ça sərbəst söz birləşmələrinə və ya cümləyə oxşayan, dildə hazır şəkildə olub ənənəyə görə ya bir formada, ya da qrammatik cəhətdən dəyişdirilərək işlədilən konstruksiyalara frazeologizmlər deyilir. Frazeologizmi təşkil edən sözlər onun tərəfləri, yaxud komponentləri hesab olunur. Onlar frazeologizmlərdə üzvi surətdə elə birləşir ki, onları bir- birindən ayırmaq və hər bir sözü müstəqil mənada düşünmək qeyri- mümkündür. Frazeologizmi təşkil edən sözlərin hamısı ümumilikdə bir məna ifadə edirlər. (2-s.3-59)

Frazeologizmlər dilin xalq fizionomiyası, onun orijinal vasitəsi, varlıq və zəka zənginliyidir. Onların həm məzmun, həm də forma etibarı ilə zənginliyi və dildə həddindən artıq işlədilməsi alimlərin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Ona görə də frazeologiya dilçilik elminin bir şöbəsi olan leksikologiyanın xüsusi bir bölməsinə çevrilmişdir. Frazeologizmlərin daxili məna quruluşunun və xarici strukturunun, onların ayrı-ayrı dillərdə yeri və mövqeyinin açıqlanması, tərcümə olunma imkanlarının öyrənilməsi, milli və beynəlmiləl mahiyyətinin şərhı, onların işlənmə xüsusiyyətlərinin və istifadə olunma sahələrinin təhlili həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən aktualıq kəsb edir.

Frazeologizmlərdən istifadə insanlara öz fikirlərini dəqiq, qısa və idiomatik ifadə etmək imkanını verir. Onlar məfhumu dolayısı olsa da, konkret ifadə edir. Frazeologizmlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların obrazlı, emosional, ifadəli olmasıdır. Belə ki, frazeologizmlər dilin ekspressivliyində onun emosionallığında xüsusi rol oynayır. Onlur bu və ya digər anlayışı ayrı-ayrı sözlərdən dəfələrlə təsirli və obrazlı əks etdirir.

Frazeologizmlərdən həm bədii, həm publisist, həm də digər üslublarda istifadə olunur. Onlur ədəbi dilin yazılı növündə, əsasən bədii üslubda yazılan əsərlərdə, xüsusi üslubi rola malikdir. Frazeoloji birləşmələr yazıçı fikrinin tutumunu böyüdür, bədii emosionallığın, üslubi keyfiyyətlərinin zənginləşməsinə xidmət edir. Yazıçı frazeoloji birləşmələri cümlədə işlədərkən mətnlə frazeoloji birləşmənin qarşılıqlı münasibətini əsas götürür, yəni mətn frazeologizmlərin semantik çalarlarını dəqiqləşdirir. Böyük yazıçı və şairlərin əlində frazeologizmlər bu və ya başqa surətin danışğını fərdiləşdirmək, tipikləşdirmək üçün əsas vasitələrdən birinə çevrilmişdir.

Frazeologizmlər möhkəm milli xüsusiyyətə malikdirlər. Hər hansı bir xalqın frazeologizmlərini öyrənməklə biz həmin xalqın mədəniyyəti, tarixi, həyat və yaşayış tərzı ilə yaxından tanış oluruq.

Hər bir dilin özünəməxsus frazeologizmləri var. İngilis dilinin də frazeologiya dünyası çox böyük və müxtəlifdir. İngilis dilinin tarixi inkişafı nəticəsində əmələ gəlmiş bu mürəkkəb frazeoloji sistem o dərəcədə zəngindir ki, danışq prosesində, frazeologizmlərin vasitəsi ilə bu və ya digər fikri aydın şəkildə başqasına çatdırmaq mümkündür. Bu dilin frazeologizmləri minillik tarixə malikdir. Onlar müxtəlif ictimai tarixi şəraitdə və çox müxtəlif səbəblər əsasında əmələ gəlmişdir. İngilis dilinin frazeologizmlərinin əmələ gəlmə mənbəyi, əsasən, xalq danışq dili, yazılı ədəbiyyat və folklor olmuşdur.

2. Frazeologizmlərin öyrənilmə tarixi.

Məlum olduğu üzrə dil tarixi, ictimai hadisədir. Onun bu cəhəti dilin başqa sahələri kimi onun frazeologiyasına da aiddir. Belə ki, hər bir konkret dilin frazeoloji vahidləri də zəruri ehtiyac nəticəsində tədricən formalaşaraq zənginləşmə prosesi keçirib və sistem halına düşmüşdür. Frazeologizmlər hər bir xalqın həyat və yaşayış tərzı, sənəti-peşəsi, mifik rəvayətləri, dini və möhvümi təsəvvürləri, adət-ənənəsi, dünyagörüşü ilə əlaqədar yaranmış və indi də yaranmaqdadır.

Həm dildəki frazeoloji materialın məcmusu və həm də bunlar haqqında elm şöbəsi frazeologiya adlanır. Frazeologiyanın belə iki məna ifadə etməsi dilçilikdə qüsurdur.

Dilin leksik tərkibi leksika, leksikadan bəhs edən şöbəsi leksikologiya adlandırıldığı kimi, frazeoloji tərkibi bildirmək üçün frazika, frazika haqqında biliyi isə frazeologiya adlandırmaq lazımdır.

Dilçilikdə az işlənmiş nəzəri problemlər hələ də çoxdur; məsələn, leksem və frazemlərin qarşılıqlı münasibəti, frazemlərin nitq hissələrinə olan münasibəti və s. Bütün bu məsələlərin həm xüsusi, həm də ümumi dilçilik planında həll edilməsi frazeologiya şöbəsinin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir.

bunların xüsusiyyətlərinə, mənə və quruluşlarına, müxtəlif tipə malik olduqlarında fikir verilməməmişdir.” Rusiyada belə məcmuələr üç yüz il bundan əvvəl meydana gəlmişdir.”

Dilçilik ədəbiyyatında frazeologiyanın tədqiqat obyektindən bəhs edən müəllifləri iki qrupa bölürlər:

1. Ümumiyyətlə hər hansı bir dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını frazeologiya hesab edənlər.

2. Dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını deyil, onlardan nitq və ya dil vahidlərinə ekvivalent olub, komponentləri mənə və quruluşca parçalanmayan qismini frazeologiya adlandıranlar.

Rus dilçilərindən L.A. Bulaxovski frazeologiyaya hazır şəkildə sitat materialı kimi baxaraq, ümumiyyətlə fikir mübadiləsi zamanı istifadə edilən sabit söz birləşmələrinin hamısını frazeologiyanın tədqiqat obyektinə hesab edib, ona belə tərif vermişdir:

“Fazeologiyaya, adətən, dildə mənə cəhətdən parçalanmayan, lakin işlək sitat materialı kimi möhkəmlənən atalar sözləri, məsəllər, yazıçıların “qanadlı sözlər” şəklində düşmüş ifadələr və bunun kimiləri daxildir. Onlar müəyyən bütövlük təşkil edən söz birləşmələridir. (3-s. 139-142)

Rus dili lüğətində frazeologiyaya verilmiş tərifdə sabit söz birləşmələrin və ifadələrin məcmusu ilə yanaşı ədəbi cərəyanlara, müəyyən dövrdəki ictimai təbəqələrə ya qruplara məxsus üslubi ifadələr də frazeoloji vahid hesab olunur.

Rus dilçiliyində N.M. Şanski frazeologiya üzərində əhəmiyyətli araşdırmalar aparmışdır. N.M. Şanski “fazeoloji ifadə” adı ilə dildəki iki və daha artıq çox vurğulu sözdən ibarət məna tam söz tərkibi və quruluşca sabit şəkildə işlənən vahidləri nəzərdə tutur. (4-s. 14-18)

A.A. Reformatski yuxarıda tədqiqatçıların qeyd etdiklərindən əlavə olaraq dildəki “spesifik sözləri” də frazeoloji vahid hesab edir və əhalinin müxtəli qrupunun nitqi üçün spesifik olan sözləri və söz birləşmələrini “fazeologiya” adlandırır.

O, öz dərslərinin sonrakı nəşrlərində bu meyarı dəyişdirərək frazeologiyaya aşağıdakı tərifini verir: və sintaktik quruluşundan asılıdır. Bu cür söz birləşmələri düzəldilmir, bunlardan dildə hazır şəkildə istifadə olunur. (5-s. 2-9)

Ədəbiyyat:

1. H. Bayramov: Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı-1961. Maarif nəşr. səh. 164
2. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası, Bakı, 1963 səh 3-59. Seyidov 3. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri, Bakı, 1966 səh 139-142.
4. Hacıyeva Ə.H., Hacıyeva A.K. İngiliscə-azərbaycanca frazeoloji lüğət Bakı, 2006. səh. 14-18.
5. Həsənov H. Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı, 1979 səh 2-9.

SH.Taguieva

English phraseologisms in scientific context
(different approaches of linguists)

Summary

This article deals with the analysis of the phraseological units upon the different approaches of the distinguished linguists in the scientific context. Linking to the modern approaches and views of either the Western or Russian linguists, the author has investigated the different peculiarities of the phraseological units in English language. So, in her article the author showed that the classification of phraseological units has been carried out in different directions in linguistics. That is why in her first study, she could say that the Swiss linguist, the founder of “The theory of Phraseology” Charles Balli’s classification has greatly influenced the development of phraseology.

Charles Balli gave the first classification of the word combinations in his first work, “Summary of Stylistics”. In his second book, “French Stylistics” Charles Balli noted that the use of phraseology was a tradition, and a number of words tended to be closer to one another than the other words in French language. He divided the word combinations into four groups:

- 1) free word combinations,
- 2) ordinary combinations,
- 3) phraseological group,

4) phraseological associations. On the basis of the Russian language material called “frazеological associations”, frazeological adjacencies” and “frazеological combinations” academician V.V.Vinogradov divided the frazeological units into three semantic groups. While speaking about frazeological compounds, he wrote that there was no relationship, no connection, or even no potential relationship between the meaning of the components and their common one. Although their constituent parts have the same sound content in one language or in another.

Keywords: lingwstic, phrazeological, English, Azerbaijan,semantic.

Ш.Тагизаде

Английские фразеологизмы в научном контексте
(различные точки зрения лингвистов)

Резюме

Данная статья анализирует фразеологические единицы с точки зрения различных подходов, предпринятых выдающимися лингвистами в научном контексте. Автор статьи провела исследование различных аспектов фразеологических единиц английского языка, увязывая свои исследования с современными подходами и взглядами, существующими в западной и российской лингвистике. Исходя из этого, автор статьи отметила, что классификации фразеологических единиц были проведены по различным направлениям лингвистики. Поэтому в своем первом исследовании она утверждает, что классификация швейцарского лингвиста, основателя “Теории фразеологии” Чарльза Балли оказала огромное влияние на развитие фразеологии.

Чарльз Балли первым разработал классификацию словосочетаний в своей первой работе “Выводы о стилистике “. В своей второй работе “ Стилистика французского языка” Чарльз Балли отмечал, что использование фразеологии было традиционным, а ряд

слов во французском языке имеет тенденцию сочетаться с одними словами, а с другими нет. Он разделил словосочетания на четыре группы:

- 1) свободные словосочетания,
- 2) обычные сочетания,
- 3) фразеологические группы,
- 4) фразеологические ассоциации.

Автор статьи также отметила, что академии В.В.Виноградов на материале русского языка разделил фразеологические единицы на три семантические группы: << фразеологические ассоциации фразеологические сращения и фразеологические сочетания . Говоря о фразеологических единствах, он писал, что не существует связи, даже потенциальной связи, между значением составных частей фразеологизма и его общим значением. Несмотря на то, что составные компоненты имеют одинаковую звуковую оболочку в любом языке.

Ключевые слова: лингвистика, фразеология, Английский язык, Азербайджанский язык, семантика

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.10.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəfiq Cəfərov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

GÜLNARƏ CABBAROVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
SƏHRAYƏ NƏBİYEVƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
H.Əliyev küç.92.Bakı.
Gulnarə.@mail.ru.

**MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ QRAMMATİK MATERIALIN
TƏDRİSİ METODİKASI
XÜLASƏ**

Müasir ingilis dili analitik dillər qrupuna daxildir. Bu isə o deməkdir ki, müasir ingilis dilində söz birləşməsində və cümlədə sözlər arasındakı qrammatik– sintaktik əlaqələr köməkçi sözlər və cümlədə sözlərin sırası ilə ifadə edilir.

Müasir ingilis dilində vəziyyət həqiqətən də belədir: bu dildə sözlər arasındakı sintaktik əlaqələr başlıca olaraq, köməkçi sözlərlə · sözönləri, köməkçi fellər, artikl və söz sırası vasitəsilə ifadə edilir. Müasir ingilis dilində fələ xas olan zaman formalarının əksəriyyəti köməkçi fellər vasitəsilə düzəldilir: (1) indiki və keçmiş zamanların davam formaları to be köməkçi feli, (2) indiki və keçmiş zamanların bitmiş formaları to have köməkçi feli, (3) gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması shall/will köməkçi felləri, (4) gələcək zamanın davam forması shall/will və to be köməkçi felləri, (5) indiki və keçmiş zamanların davam edib bitmiş formaları to have və to be köməkçi felləri, (6) gələcək zamanın davam edib bitəcək forması isə shall/will, to have və to be köməkçi felləri vasitəsilə düzəldilir.

Açar sözlər: *diskurs, intonasiya, kommunikativ, İngilis dili, metod.*

Müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası morfoloji ifadə baxımından çox zəifdir. Sintetik dillərdə, məsələn, Azərbaycan və rus dillərində ismin halşəkilçilərinin ifadə etdiyi qrammatik mənalar, müasir ingilis dilində sözünü adlanan köməkçi nitq hissəsi ilə ifadə edilir.

İngilis dilində ismə xas olan qeyri-müəyyənlik və müəyyənlik kateqoriyası da analitik yolla, daha doğrusu artikl adlanan köməkçi nitq hissəsi ilə ifadə edilir. Müasir ingilis dilində sözlərin cümlədə və habelə söz birləşməsində sırası da sözlər arasında sintaktik əlaqələrin ifadəsində ciddi rol oynayır. Bunu aşağıdakı misallarda aydın görmək olar Yuxarıda verilmiş söz birləşməsi və cümlələrdə mövcud olan sözlər arasındakı sintaktik əlaqələr ancaq sözlərin sırası ilə ifadə edilmişdir. Müasir ingilis dilində qrammatik mənaların bu tərzdə ifadə edilməsinə dair daha bir çox misal vermək olar. Bunlardan tamamilə aydın olur ki, müasir ingilis dili qrammatik quruluşunun ümumi mənzərəsini təşkil edən başlıca cəhət analitizmdir.(1-s.202)

XIX əsrin başlanğıcında məşhur alman filoloqu F. Şlegelin dillərin tipologiyasına dair verdiyi bölgü elm aləminə məlum olduğu ilk illərdən belə bir həqiqət də aydın olmuşdur ki, bu bölgünün özü də qüsurludur; heç bir dil saf sintetik və ya analitik ola bilmir; sintetik dillərdə analitizm ünsürləri, analitik dillərdə isə sintetik ünsürlər mövcud olur. Qeyd etmək lazımdır ki, analitik dillərin klassik forması hesab edilən ingilis dili də bu, həqiqətdən kənarda qala bilmir: müasir ingilis dili analitik dil olmasına baxmayaraq, bu dildə də qrammatik mənaların bir qismi sintetik vasitələrlə ifadə edilir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1) ismin kəmiyyət kateqoriyasını ifadə edən ·s, ·es, ·en suffiksləri: tables. foxes, oxen;

Doğrudur, bu üsullardan heç biri müasir ingilis dilində geniş miqyasda işlənmişdir: onun qrammatik quruluşu üçün produktiv sözdəyişmə üsulu hesab edilə bilməz; daxili infleksiya üsulu ilə yalnız bir neçə ismin cəm forması (man-men, woman-women, tooth-teeth, goose-geese,

mouse-mice, louse-lice), bir qisim qaydasız fellərin keçmiş zaman qeyri–müəyyən və keçmiş zaman feli sifət forması (to speak– spoke–spoken, to write–wrote–Written-to begin–began–begun və s.) düzəldilir. Supletiv yolla isə cəmi bir neçə felin keçmiş zaman qeyri–müəyyən forması (to be–was/were, to go–went) və bəzi şəxs əvəzliliklərinin obyekt hal forması (I–me, we–us) düzəldilir. (2-ср.76)

Hətta öz formasının düzəldilməsində istifadə edilən bu üsulları da sintetik üsul hesab etsək, yenə demək mümkündür ki, müasir ingilis dilinin qrammatik (morfoloji) quruluşunun ümumi mənzərəsini səciyyələndirən başlıca cəhətlərdən biri də onun sintetik forma baxımından kəsib olmasıdır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək istərdik ki, müasir ingilis dilinə xas olan bu xüsusiyyət, yəni sözlərdə sintetik formaların xeyli dərəcədə az olması bəzən adamda belə bir təsəvvür yaradır ki, bu dilin qrammatikası çox asandır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu, sadəcə olaraq illüziyadan başqa bir şey hesab edilə bilməz. əslində hər hansı bir dildə, o cümlədən də müasir ingilis dilində morfoloji–sintetik formaların azlığı dilin qrammatikasının asanlılığına deyil, onun (qrammatik quruluşun) mürəkkəbliyinə, çətinliyinə dəlalət edir. Çünki bu dillərdə formal sintetik əlamətə malik olmayan qrammatik mənaları yerli–yerində işlətmək daha çətin olur. əslinə qalsa, bizcə, dilləri qrammatik baxımdan “asan” və ya “çətin” deyər qruplaşdırmaq nə nəzəri, nə də praktik cəhətdən inandırıcı ola bilməz.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dili morfoloji-sintaktik forma baxımından heç də həmişə indiki kimi kəsib olmamışdır. Qədim ingilis dili (700–1100-cü illər) zəngin və mürəkkəb sintetik formalar sisteminə malik olmuşdur. Bu dövrdə isim qrammatik cins, hal və kəmiyyət kateqoriyalarına malik olmuşdur: ismin üç qrammatik cinsi (kişi, qadın və orta) və dörd halı (adlıq, yiyəlik, təsirlik və yönlük) var idi. Hər bir cinsi və halı bildirmək üçün qədim ingilis dilində, müasir rus dilində olduğu kimi, isimlə hala, kəmiyyətə və cinsə görə uzlaşırdı. Təbiidir ki, bunun üçün dildə müvafiq şəkilçilər olmuşdur. Şəxs və kəmiyyət kateqoriyaları fellərdə xüsusi şəkilçilər vasitəsilə ifadə edilmişdir və s.

Bu da məlumdur ki, dil ictimai bir hadisə olaraq statik vəziyyətdə, donmuş qalmır, insan cəmiyyətinin bilavasitə məhsulu olan dil cəmiyyətin inkişafı və dəyişməsi ilə paralel olaraq inkişaf edir və dəyişir. İngilis dili də ümumiyyətlə, dilə xas olan bu qanunauyğunluqlardan kənarda qalmamış zaman keçdikcə öz daxili inkişaf qanunu əsasında inkişaf etmiş və dəyişməmişdir. Orta ingilis dili dövründə (1100-1500-cü illər) baş vermiş bir sıra hadisələr, xüsusən the Great Vowel Shift adlanan fonetik hadisə nəticəsində ingilis dilinə xas olan bir sıra sintetik formalar şəkilçilər zəifləməyə başlamış və sonra isə istifadədən çıxmış, yox olmuşdur. Məlumdur ki, qrammatik formanın yox olması, qrammatik mənənin yox olması demək deyildir. Buna görə də sintetik formaları itirmiş qrammatik mənalar hər hansı digər bir vasitə, forma ilə ifadə edilməli idi. Forma və məzmun arasında olan dialektik vəhdət bunu tələb edir. Buna müvafiq olaraq orta ingilis dövründə sintetik formasını itirmiş qrammatik mənaların ifadəsi üçün yeni qrammatik formalar, həm də əvvəlki formalarda keyfiyyətcə fərqli formalar -analitik formalar əmələ gəlmişdir ki, bu da ingilis dilinin qrammatik–morfoloji quruluşunun ümumi mənzərəsini əsaslı şəkildə dəyişdirmişdir; qədim ingilis dili dövründə əsasən sintetik dil olan ingilis dili, orta dövrdə əsasən, analitik dilə çevrilmişdir.

Sözün analitik forması nədir? Sözün analitik forması onun (sözün) elə bir şəkildir ki, o, distant vəziyyətdə işlənən iki və daha artıq komponentdən ibarət olur. Bunlardan biri (adətən sonuncu) tərkibin nominativ mənasını, qalanı, yaxud qalanları həmin tərkibdə xas qrammatik mənaları ifadə edir. Yeni materialın təqdimatı dilin öyrənilməsi zəncirində çox mühüm həlqə olan şifahi nitqin formalaşması prosesində güclü təsir göstərir. Materialın təqdimatı zamanı əsas fəallıq müəllimin üzərinə düşsə də, tələbələr də passiv qalmamalıdırlar. Metodikada belə bir qayda var ki, müəllim tələbələrin bildiyini təkrar söyləmir və çalışır ki onlara yeni, maraqlı material təqdim etsin. İngilis dilinin tədrisinin ilkin mərhələsində əyanilik ön plana çəkilməlidir. Be-

lə ki tələbə əşyanı və ya yaranmış situasiyanı gözləri ilə görməklə ona aid söz və ya qrammatik konstruksiyanı daha tez öyrənməyə nail olur.

Teacher: (miming that she is very hot and looking at the fan make sure it is switched off!) I am very hot and looking at the fan make sure it is switch What do I say? Students: Switch fan on please; Teacher: Good ,nearly right. Listen. Would you switch the fan on please; Students: Would you switch the fan on please

3. Şəkil üzərində danışmaq zamanı ; Teacher: (showing a picture of the people. One is boarding a train.) Who do you think these people are? Student A : Husband and wife; Student B : Brother and sister; Teacher : Where do you think the man is going?

Student C: To the city ; Teacher : He has a very smart suit on. Why do you think he “s going to the city? Dil bütöv bir sistem təşkil etdiyindən onun bütün aspektləri fonetika , qrammatika, dilin lüğət tərkibi , şifahi nitq bar0-barilə vəhdətdə öyrənilməlidir. Onagörə də ayrı-ayrı aspektlərin təqdimatına ayrıca nəzər salmaq daha məqsədəuyğundur. Məsələn : dilin lüğət tərkibinin təqdimatı zamanı bəzi müəllimlər 25-35 yeni söz təqdim edir. Bir şeyi yaddan çıxarmaq olmaz ki , hər hansı sözü təkliddə nəzərdən keçirmək mümkün deyildir. Belə ki, sözlər daima başqaları ilə birləşmələr əmələ gətirir, cümlə dailində müxtəlif kombinasiyalar qurur . Yəni hər bir sözü əslində onun əmələ gətirə biləcəyi minimum kombinasiyalar daxilində nəzərdən keçirmək lazımdır. Məsələn: cotton wool black and white to hold your tongue, to be over the moon. Lüğət tərkibinin təqdimatının bir necə səmərəli yolu vardır. Onlardan bir neçəsini sadalamaq yerinə düşərdi:

- əsasən feil, zərf, müxtəlif hiss, həyacanlarla bağlı olan sözləri təqlid etmə yolu ilə:

- lövhəyə çəkilmiş və ya qəzet və jurnallardan toplanmış şəkillər vasitəsi ilə:

- müxtəlif əşyaları sinfə gətirməsi ilə: sinonim və antonimlərin verilməsi yolu ilə: Ask “What is another word for? Or “What is the opposite of.....?”

- müxtəlif situasiyaların köməyi ilə: sözü xarakterizə edəcək bir neçə söz deməklə. Məsələn: “I worked till 10 o’clock every night last week. I feel very tired. I have no energy. I want to sleep. I am absolutely..... (answer exhausted) (3-p.145)

- abstrakt anlayışlarla bağlı olan sözlərin ana dilində tərcüməsinin verilməsi ilə. Məsələn: “freedom”- azadlıq, “justice”- ədalət sözlərinin təqdimatında ən səmərəli üsul onların azərbaycan dilində tərcüməsinin verilməsidir.

Dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək üçün qrammatikaya yiyələnmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada qrammatik materialın tələbələrə müxtəlif yollarla təqdim olunması vacib məsələdir. Seçiləcək metod və üsullar tələbələrin bilik səviyyəsindən, materialın xarakterindən, tədris üslubundan asılıdır. Qrammatik materialı bir neçə üsulla təqdim etmək olar. Qrammatik materialın birbaşa təqdimatı o zaman mümkün olar ki , tələbələr ilkin qrammatik anlayışlara yiyələnmiş olsunlar. Məsələn, ingilis dilində inkar formasının düzəlməsini izah edərkən müəllim əvvəlcə cümləni təsdiq formasında lövhəyə yazır. Jane likes football. Sonra lövhədə həmin cümlənin altından həmin strukturda başqa bir cümlə inkarda yazır: Jim Does Not like football . Subject +auxiliary verb+not+infinitive(without “to”) +object. Yeni qrammatik material təqdim edildikdən sonra tələbələr mətni oxumaqla həmin qəbildən olan cümlələrin ya altından xətt çəkir .ya da ki onları dəftərlərinə köçürürlər. Sonra öyrənilmiş qrammatik qayda artıq ünsiyyət prosesində sınaqdan keçirilir. Qrammatik material müqayisə üsulu ilə də təqdim edilə bilər. Məsələn: -“enough” sözü ismin qarşısında işlənməklə sifət, fərdən və ya sifətdən sonra gəlməklə zərf rolunda çıxış edə bilər. Hər ikisi oxşar strukturla lövhəyə yazılır və tələbələr onun oxşar və fərqli cəhətlərini müxtəlif cümlələrdə müqayisə edərək müzakirə edirlər. (4-s.239)

Qrammatik materialın dolayısı yolla təqdimatı zamanı birdən-birə qrammatik materialın izahını vermir. Çünki bu halda materialın başa düşülməsi tələbə üçün ciddi çətinlik və ya narahatçılıq yaratdığından o dolayısı yolla izah edilir , tələbə bu strukturun işlənmə qaydasını konkret situasiyalarda nəzərdən keçirir. Məsələn, “present continuous” zamanının izahatı zamanı

müəllim belə bir situasiya düzəldə bilər: Our house was flooded last week so we are living with my grandparents. We hope to go back our own house next week” .”In” sözünün işlənməsi zamanı lövhədəşəkil çəkib ,həmin şəklin içərisində başqa bir əşya təsvir etmək olar. Məsələn: place the board cleaner in a box and say. “The cleaner is in the box” Qrammatik materialı izah edərkən müəllim tələbənin ana dilində olan biliklərinə də

Ədəbiyyat

1. Kərimov F., Şifahi nitqin inkişafı yolları. Bakı: BSU nəşriyyatı-2002.səh.202
2. Гусейнзаде Г. Принципы ситуативного подхода к обучению иноязычно речевой коммуникации. АДУ, Elmi xəbərlər, №5 2002.стр.76.
3. Asher J. Motivating children and adults to acquire another language. The teacher trainer 1/3. 1987(3-145)
4. Allan M. Teaching English with video. London: Longman, 1985.(4.-s.239)

G.Cabbarova,
S.Nabiyeva

On the discourse structure of the english language

Summary

This article deals with the discourse structure in the English language teaching. In the article the attempt is made to analyze the discourse function within the short conversations. To give information about the role of the discourse in language teaching.

While analyzing the discourse structure great attention was given to the facts taken from the methodological literature, in this article great attention is given to the formation of the discourse while developing reading, speaking, hearing and writing abilities.

In this article we look at different ways of presenting new vocabulary grammar and functional language using speaking. As we know speaking is an important part of a lesson. In this kind of lesson the teacher usually presents some new language material. Then the students do speaking activities during the practice phase of the lesson to learn this new material. This article deals with the difficulties of scientific-technical literature in Azerbaijani and English has got some ways of training.

The article gives the whole analysis of their learning. Problem arising during the translation and elimination methods of these matters have been reflected in this article, too. Important terms of the translation are those that the text should be rich in content; idea should be fully clear and laconic and should keep the norms of the literary language. The article is deal about the appropriation process new English term-words is used in Modern Azerbaijan language. In this process the most stage loan-term-words was compared national words including semantic, graphic, phonetic, morphological sides. Also in article is took basis appropriation level of loan-term-words phonetic, graphic, grammatical, orthographical and semantic accommodation. Including is took information about being grouped on composition phonetic and method of writing English words which used in Modern Azerbaijan literary language.

Key words: *discourse, intonation, communicative, English, method.*

С.Джабарова,
С.Набиева

Методика обучение грамматики в современном английском языке
Резюме

В статье рассматриваются различные пути презентации словарного состава ,грамматики и функционального языка с помощью использования разговорной речи на уроках английского языка ,так как общение –это значимая часть урока.С использованием разговорной речи преподаватель имеет возможность новыми материалами.Во время практической части урока практикуется использование разговорной речи закрепления нового материала.

В этой статье рассматриваются также трудности научно-технического перевода и техническое развитие, проблемы. Трудности, возникающие при переводе и методы их устранения также нашли за свое отражение. Основными условиями при переводе является то, что текст должен быть содержательны, идея – ясной и лаконической, обязательное сохранение норм литературного языка. Научно-техническая литература в азербайджанском и **английском** языках имеет некоторые способы изучения. В статье дается полным анализ их присвоение.В статье говорится об использовании в азербайджанском языке новых английских слов-терминов и их присвоении. Важным этапом в этом процессе является сопоставление полученных терминов с национальными словами с семантических, фонетических, графических, а также морфологических точек зрения. В статье основной акцент делается на фонетические, графические, грамматические, орфографические и семантические адаптации в процессе присвоения слов-терминов.Кроме этого, в статье говорится об использовании в современном азербайджанском литературном языке английских слов, их правописании и группировании по фонетическому составу.

Ключевые слова:дискурс,интонация,коммуникация,Английский язык,метод

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.03.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Hüseynova Tamilla tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

LEYLA MƏCİDOVA
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Lənkəran Dövlət Universiteti
kameliya-76@mail.ru

VƏRQA VƏ GÜLŞA ƏSƏRİNDƏ SUFI TƏRIQƏT İDEYALARI

Məqalədə, "Vərqa və Gülşə" əsərinə görə, sufi təriqətlərinin qanun qaydalarına uyğun olmadığı bildirilir. Orta əsrlərdə Məsihi'nin "Verga və Gülsha" əsərində digər sənət adamlarının eyni mövzuda eyni zamanda sufi-panteist fikirlərini əks etdirdiyi vurğulanır. Məqalədə 17-ci əsr boyu, ümumiyyətlə feodal dünyasının əsas xüsusiyyətlərini göstərilmişdir. Şəbüstəri ilə yanaşı, Marağalı Əvhədinin sufi şeiri üslubunda yazılmış və panteist məzmun daşıyan əsərləri də mövcud quruluşa, onun qanun-qaydalarına qarşı xalq etirazının ifadəsidir. Məsihinin qələmə aldığı "Vərqa və Gülşə" poemasında sufilik təriqətində daha çox istifadə edilmişdir. Bildiyimiz kimi, sufizm Azərbaycanda orta yüzillikdə yaranmışdır. Onların fikirlərinə görə, nə qədər insan varsa, bir o qədər də haqqa gedən yol vardır. Sufilər digər dinə sitayiş edən insanlara hörmətlə yanaşırlar və hətta onları yanlarına çəkməkdən belə çəkinmirdilər. Eyni zamanda əsər Təbrizi də Şərqdə tanınan "Məhr və müştəri" poemasında irəli sürdüyü humanist ideyalar və demokratik fikirlər baxımından sələflərinə yaxın olmaqla həm də sufiliyi əks etdirməyə nail olmuşdur. Bütün bunlar sadalanan əsərləri "Vərqa və Gülşə" əsərindəki sufi ideyalarla birləşdirir. Təriqət baxımından burada sufi ideyalarına məxsus elementlərin əks olunması müasir dövrdə dini mədəniyyət mühitində tolerantlığın elementləri ilə müqayisə oluna bilər.

Açar sözlər: sufizm, ideologiya, lirika, poema, təriqət ideyaları, eşq tərnnümü

XIII əsr Azərbaycan bədii ədəbiyyatının inkişafında da bir sıra ciddi dəyişikliklər baş verdi. Saray ədəbiyyatı, qəsidə şeiri nisbətən zəifləyir. Monqol əsarəti və daxili feodal müharibələri poeziyada bədbinlik motivləri doğurur. Bu isə öz növbəsində, sufi ədəbiyyatının xüsusilə də, onun mövcud quruluşdan mistik formada narazılıq ifadə edən panteist cərəyanlarının güclənməsinə səbəb olur. Dövrün ən mühüm ədəbi hadisəsi isə, sözsüz ki, türkdilli Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının yaranması sayılmalıdır.

Vərqa və Gülşə poemasında sufi təriqətlərinə rast gəmək mümkündür. Poemada iki sevən gəncin nakam məhəbbəti qələmə alınmışdır. Mövzu şifahi xalq ədəbiyyatından götürülmüş bu əsər də öz süjet xətti və ideyası ilə Nizaminin "Xosrov və Şirin" poeması ilə səsləşir. Poemada qəhrəmanların təmiz və saf məhəbbəti, arzu və ümidləri, sevinc və kədərləri olduqca həyati-canlı şəkildə verilmişdir.

XV əsr Azərbaycan poeziyasında lirika janrı da mühüm yer tutur. Bu janrda yaranmış əsərlər də bir tərəfdən XIII əsr yazılı ədəbiyyatın, digər tərəfdən isə şifahi xalq yaradıcılığının təsiri altında inkişaf edirdi. Bununla yanaşı, bu dövrdə çox geniş yayılmış sufi-panteist cərəyanlar, xüsusilə, hürufilik təriqəti lirik şeirlər yazan şairlərin də elmi-fəlsəfi görüşlərində silinməz izlər buraxmışdır. Ona görə də bu şairlərin fəlsəfi lirikasında feodal zülmünə, soyğunçu müharibələrə, ədalətsizliyə etiraz motivləri öz bədii ifadəsini mistik formada tapır. Sufi poeziyasının ən görkəmli nümayəndələrindən biri Şeyx Mahmud Şəbüstəri idi. Dövrünün təbiət elmlərini və panteist-fəlsəfi cərəyanlarını yaxşı öyrənmiş, bir çox Yaxın Şərq ölkələrinə səyahət etmiş bu mütəfəkkir alim şeirlə yazdığı "Gülşəni-raz" əsərində təriqət ideyalarını sadə və aydın dillə bildirir. O, bu əsərdə bir dildə sufi terminlərinin şərhini vermişdir. Hüseyni Sadatın 15 sualına cavab olaraq yazılmış bu əsərdə müəllif verilmiş sualları dini –idealist baxımdan şərh etməyə çalışsa da, bir sır dərin elmi mühakimələrə də yer verir, bəzi etik-əxlaqi məsələlərə toxunur. O , insanın böyük, uca, qadir olduğunu söyləyir və göstərir ki, əgər insan ruhən yüksəlmək, kamil olmaq istəyirsə, xudbin, loğva olmamalıdır. Şairlikdən çox sufi

alimi kimi tanınan Şeyx Mahmud Şəbüstəri “Gülşəni-raz” məsnəvisində, eləcə də, nəslə yazdığı bir sıra başqa əsərlərində insana və kainata öz dövrünün qabaqcıl ziyalılarının baxışlarını əks etdirmişdir. Şeyx Mahmud Şəbüstərinin elmi yolla ifadə etmək istədiyi fikirləri dövrünün ən böyük şairlərindən olan Marağalı Əvhədi daha canlı və poetik dillə vermişdir. Nizami romantik şeirinin ən görkəmli davamçılarından olan Əvhədinin yaradıcılığı, çoxcəhətliliyi, mövzu kamilliyi və humanizmi ilə seçilir. O, ədəbiyyatımızı bir çox yeni ideyalar və yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə zənginləşdirmişdir. Şairin sufi şeiri üslubunda yazılmış və panteist məzmun daşıyan əsərləri mövcud quruluşa, onun qanun-qaydalarına qarşı xalq etirazının ifadəsidir. Şair istər lirik şeirlərində, istərsə də, irihəcmli “Dəhnamə” və “Cami-cəm” adlı poemalarında yaşadığı cəmiyyətin həyatını əks etdirməyə çalışmışdır. Romantik-lirik poema olan “Dəhnamə” əsərində iki gəncin eşq sərgüzəşti, təmiz məhəbbəti təsvir olunur. Şair göstərir ki, insan öz məqsədinə çatmaq üçün tələsməməli, ruhdan düşməməli, uzun müddət əzab-əziyyətlərə dözməlidir. Real insan sevgisini tərənnüm edən bu əsərin yığcam forması, lirik vüsəti və başqa bədii keyfiyyətləri “Dəhnamə” janrının sonrakı əsərlərdə də Şərq poeziyasında davam etdirilməsinə səbəb olmuşdur(3, 232). Əvhədi yaradıcılığının zirvəsi hesab olunan “Cami-cəm” poeması isə Nizami humnaist fikirləri ilə yaxından səsləşən, Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında mühüm yer tutan didaktik poema janrını məzmun və formaca xeyli zənginləşdirən bir əsərdir. Müqəddimə və üç fəsildən ibarət olan bu poemada şairin altmış illik həyat təcrübəsinin yekunu və onun fəlsəfi, elmi, dini, etik görüşləri öz əksini tapmışdır. Bunların içərisində şairin pedaqoji görüşləri haqqında mülahizələri böyük maraq doğurur, çünki bu məsələlərə heç bir şair onun qədər ciddi və dərinlən yanaşmamışdır. O, uşaqları cəmiyyət üçün faydalı adamlar kimi tərbiyə etməsi ata-ananın ən başlıca borcu hesab edir. Gözəllik və ədalətin təntənəsi üçün çirkinliklərin və eybəcərliklərin ifşası bu poemanın əsasını təşkil edir. Şair gah nəsihət vermək, gah da ictimai eyibləri tənqid etmək yolu ilə zülmkar hakimlərə, rüşvətxor məmurlara üz tutaraq, onları ədalətli və insafli olmağa çağırır.

XIV əsrdə Nizami ədəbi məktəbinin humanizmi, dostluq və məhəbbət ideyalarını yeni şəkildə davam və inkişaf etdirən ən görkəmli şairlərdən biri də Şəmsəddin Məhəmməd Əssar Təbrizi (1325-1390) olmuşdur. Gözəl astronom, görkəmli ədəbiyyatşünas və mahir bir şair olan Əssar lirik şeirlərində və bütün Yaxın Şərqdə tanınan “Mehr və müştəri” poemasında irəli sürdüyü humanist ideyalar və demokratik fikirlər baxımından sələfi Nizamiyə və müasiri Əvhədiyə çox yaxındır (1, 79).

Mövzusu qədim xalq ədəbiyyatından alınmış “Mehr və müştəri” poemasında sədaqət və qəhrəmanlıq motivləri, insanın mənəvi gözəlliyi, səmimiyyət və dostluğu, cəsarət və mərdlik kimi keyfiyyətləri öz əksini tapmışdır.

Həmçinin, şair qəhrəmanlarını ulduzlarla əlaqələndirməklə sanki insanın əməllərində, arzu-larında, mənəvi aləmindəylə göyü birləşdirir (3, 88). Əssarın bu poeması həyatiliyi və sənətkarlıq keyfiyyətləri ilə XIV əsr ədəbiyyatımızda əhəmiyyətli hadisədir.

Əgər Marağalı Əvhədi və Əssar Təbrizi öz əsrlərinin fikri-ruhi meylləri ilə Nizami ənənələrini davam etdirirdilərsə, XIV əsrin başqa bir tanınmış şairi Arif Ərdəbili “Fərhadnamə” poemasının bilavasitə Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərinin təsiri ilə yazmışdır. Bununla belə, Arif Ərdəbili tamamilə orijinal bir əsər meydana çıxarmışdır. Arifin poemasında Fərhad və Şirin haqqında Azərbaycanda yayılmış şifahi xalq ədəbiyyatı motivləri üstünlük təşkil edir. Şirin və Xosrov surətləri isə burada Nizaminin poemasına nisbətən çox zəif verilmişdir. Arif həyatiliyə, reallığa daha çox meyl edir, Nizamidən fərqli olaraq o, ciddi ictimai, fəlsəfi ümumiləşdirmələr yolu ilə getmir, əsərindəki surətləri adi insanlar səviyyəsinə endirir. Arif ayrı-ayrı epizodların təsvirində bəzən Nizamini təkrar etsə də, məzmun və sujet istiqaməti baxımından öz dövrünün ədəbi-ictimai həyatı ilə səsləşən yeni bir əsər yaratmışdır. Bu əsərlərlə yanaşı, görürük ki, o dövrdə bir çox şairlər sufi təriqət ideyalarına əsaslanaraq, poema, şeir və əsərlər yazmışlar. Məsihinin qələmə aldığı “Vərqa və Gülşə” poemasında sufilik təriqətində daha çox istifadə edilmişdir. Bildiyimiz kimi, sufizm Azərbaycanda orta yüzillikdə yaranmışdır. Onlar üçün nə qədər insan varsa, bir o qədər də haqqa gedən yol vardır. Sufilər digər dinə sitayiş edən insanlara hörmətlə yanaşırlar və hətta onları yanlarına çəkməkdən belə çə-

kinmirdilər. Sufizm haqqında olan əsərləri tədqiq edib, araşdıran Əliyar Səfərli və Həmid Araslı olmuşdur. Dini adətlərin ictimai həyata mənfi təsirini (3, 134) qeyd edən Məsihi poemanın girişində yazır:

*“Çün fərq idi ol iki güzidə,
Həmqədr oluban misal didə.
Bu ona müti, o muna müinqad
Əhyan xərab olar, din abad (1, 23)*

Sənətkar aydın poetik təfəkkürə malik olduğundan iki misrada bütün XVII əsr, ümumiyyətlə feodal dünyasının əsas xüsusiyyətini dolayısı ilə də olsa göstərməyə müvəffəq olmuşdur (4, 134). Feodal dünyasını çürüdüb məhv edən şöhrət və rəyasət ehtirası idi. Bu hiss, bir tufan kimi birinci növbədə şah saraylarını uçurtdu. Şöhrət və rəyasət düşgünü şahzadələr əvvəl bir-birini, sonra bütün məmləkəti məhv etdilər. Ölkəni ancaq şah idarə etməlidir deyə düşünən Məsihi bu şahzadələri müsbət planda təsvir edir (4, 134). Onlar həyatda olan şahzadələrə bənzəmirlər. Şahzadələrin övladı yoxdur. Məsihi burada sələfləri Nizami və Füzulinin fikirlərini (4, 134). yeni poetik vasitələrlə bir növ təkrar etməyi lazım bilir:

*“Fərzənd ki, yaxşıdır sifəti.
Hətta olur atənin həyatı.
Oğul kişidən qalır nişanə,
Oğulsizi itirür zəmanə.” (1, 23)*

Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı sahəsində mühüm xidmətləri olan görkəmli ədəbiyyatşünaslardan söz düşərkən bu sırada ilkin yada düşən, hörmətlə adı çəkilən alimlərimizdən biri Əliyar Səfərlidir. Humanitar elmlər sahəsində çalışanların çoxunun yaxından tanıdığı bu görkəmli ədəbiyyatşünas alim əlli ildən çoxdur ki, klassik Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin aşkara çıxarılması istiqamətində yorulmadan çalışır, səmərəli fəaliyyət göstərir. Əlyar Səfərli “Vərqa və Gülşə” poemasını 1966-cı ildə tədqiq etmişdir. Onun bu tədqiqindən sonra bəlli olur ki, bu poema məhz sufizmə aid yazılmasını sübut etmişdir.

Poema 1628-1629-cu illərdə yazılmışdır. “Vərqa və Gülşə” poeması Yaxın Şərq xalqları arasında məşhur olan qədim əfsanənin süjeti əsasında yazılmışdır. əsər Səfəvi şahı I Abbasın ölüm ilində tamamlanmışdır. Şah Abbasın mədhi ilə başlayan poema, Şah I Səfiyə həsr edilmiş qəsidələr və şairin oğluna vəsiyyəti ilə tamamlanır. “Vərqa və Gülşə” poeması orta əsrlərdə Azərbaycan dili ədəbiyyatının ən yaxşı romantik poema nümunələrindən biri hesab edilir. Dini adətlərin ictimai həyata mənfi təsirini qeyd edir. Sənətkar aydın poetik təfəkkürə malik olduğundan iki misrada bütün XVII əsr, ümumiyyətlə, feodal dünyasının əsas xüsusiyyətini dolayısı ilə də olsa, göstərməyə müvəffəq olmuşdur. M. Quluzadə qeyd edir ki, “Məsihinin poeması dövrün tarixi şəraiti ilə, müasir həyatla bağlı olan yeni əsər kimi əhəmiyyətli hadisədir” (5, 335). “Vərqa və Gülşə” poemasının Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasının təsiri ilə yazıldığı və müəllifinin Füzuli ədəbi məktəbinə mənsub olduğunu akademik H. Araslı, professor M. Quluzadə və Ə.Səfərov əsərlərində elmi dəlillərlə sübut etmişlər (6, 131). Q. Cahani isə yazır ki, “XVII əsr “Leyli və Məcnun” motivlərini yeni süjet və üslubda qələmə alan Məsihi dövrünün dövrünün ictimai həyatını real, canlı obrazlar, təbii və inandırıcı hadisələr vasitəsi ilə əks etdirmişdir.” (4, 134).

Feodal dünyasını çürüdüb məhv edən şöhrət və rəyasət ehtirası idi. Bu hiss, bir tufan kimi birinci növbədə şah saraylarını uçurtdu. Şöhrət və rəyasət düşküni şahzadələr əvvəl bir-birini, sonra bütün məmləkəti məhv etdilər. Ölkəni ancaq şah idarə etməlidir deyə düşünən Məsihi bu şahzadələri müsbət planda təsvir edir. Onlar həyatda olan şahzadələrə bənzəmirlər. Poemanın məzmununa nəzər salsaq, görürük ki, burada sufizmə və məhəbbətə yol verilmişdir. Poemanın əsas qəhrəmanı Vərqadır. Məsihi onu ideya və idealist insan səviyyəsində yüksəltmişdir. Onu sədaqətli, mübariz, fədakar, yüksək bir ideal uğrunda maneələrini dəf edən cəsur bir insan kimi səciyyələndirir. Vərqanın əsas qüvvət mənbəyi məhəbbət və humanizmdir. Gülşanın anası və zəmanəsinin tələbi aşıqların görüşməsinə mane olur. Lakin ayrılıq çox çəkmir, Gülşanı Vərqaya nişanlayırlar və çox keçmədən toy

başlanır. Ancaq qara qüvvələr aşiqlərin səadətini yenidən kölgə altına alır. Toy günü Əmrin quldur dəstəsi Gülşanı qaçırır. Vərqa isə böyük şücaət göstərərək, sevgilisini düşmən əlindən qurtarır. Poemada olan bir çox xüsusiyyətlər bizim əlimizə tam şəkildə gəlib çatmamışdır. 1988-ci ildə Ə.Səfərli tərəfindən toplu şəkildə nəşr edilmişdir.

İstifadə olunmuş dəbiyyat:

1. Məsihi, "Vərqa və Gülşa", Bakı, Azərnəşr-1977
2. X.Yusifli, "Orta əsrlər dövrü ədəbiyyatı", Bakı, Şərq-Qərb, 2007
3. Ə.Səfərli, "Qədim və Orta əsrlər ədəbiyyatı", Bakı-1998
4. Cahani, Qasım Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələri. Bakı: Elm, 1979.
5. Quluzadə, M.Y. Füzulinin lirikası, 1965.
6. Araslı, Həmid XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 1956.
7. İnternet resursları.

Key words: Sufism, ideology, lyrics, poem, sect, pantheistic movements, laws of the era

L.Majidova

Sufi sects ideas in the work "Verga and Gülsha"

Summary

In the article, according to the work "Verga and Gülsha", it is told that sufi sects are not compatible with the rules of the law. In the Middle Ages, Masihi's "Verga and Gulsha" work emphasizes that other artists also express Sufi-pantheist views on the same subject. The article shows the main features of the feudal world in general throughout the 17th century. In addition to his poetry, his works, written in the style of Sufi poetry of Maragali Avhadi and pantheistic, are also expressions of popular protest against the existing structure and its rules. The poem "Varga and Gulshah" written by Masihi is most often used in Sufism. As we know, Sufism has existed in Azerbaijan for the middle ages. According to them, the more people they have, there is a way to the honesty. Sufis treat people who worship other religions with respect and do not even hesitate to draw them. At the same time, Tabrizi has also been able to reflect Sufism by being close to his predecessors in terms of humanist ideas and democratic ideas put forward in the Orientalist poem "Mehr and Mushtari". All of these combine the mentioned works with the sufi ideas in the book "Varga and Gulsha". From the point of view of the sect, the reflection of elements of the Sufi ideas here can be compared to the elements of tolerance in the modern religious culture.

Л Меджидова

Суфий сектит идеи в работе «Варга и Гульша»

Резюме

В статье, согласно работе «Варга и Гульша», говорится, что суфийские секты не совместимы с нормами закона. В средние века работы Масихи «Варга и Гульша» подчеркивают, что другие художники также выражают суфийско-пантеистские взгляды на ту же тему. В статье показаны основные черты феодального мира в целом на протяжении 17 века. В дополнение к его поэзии, его произведения, написанные в стиле суфийской поэзии Марагали Авхади и пантеизма, также являются выражением народного протеста против существующей структуры и ее правил. Стихотворение «Варга и Гульша», написанное Масихи, чаще всего используется в суфизме. Как известно, суфизм в Азербайджане существовал уже в средние века. По их словам, чем больше у них людей, тем честнее путь. Суфии с уважением относятся к людям, которые поклоняются другим религиям, и даже не стесняются их рисовать. В то же время Табризи также смог отразить суфизм, будучи близким к своим предшественникам с точки зрения гуманистических идей и демократических идей, выдвинутых в востоковедной поэме «Мехр и Муштари». Все они объединяют упомянутые работы с суфийскими идеями в книге «Варга и Гульша». С точки зрения секты, отражение элементов суфийских идей здесь можно сравнить с элементами толерантности в современной религиозной культуре.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.03.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Yədulla Ağazadə tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

VAFA ISGANDAROVA

Zahid Xalil

Baku State University, Azerbaijan,

yafa1.aslan@gmail.com

ETHICAL ISSUES IN JOURNALISM

Summary

In this article deals with the ethics needed in all areas of journalism and its basic principles. Firstly here some historical aspects of the matter are investigated. Different legal processes and examples are considered as well. At the same time, information is provided about the ethical norms and codes developed by various international organizations and media outlets. There are 3 main stages of ethical decision making and in this chapter is researched each of them vastly. To produce accurate, fair and honest journalism is directly related to the ability to succeed in those challenging situations. And here is emphasized that main issue is looking for the truth. It is important to make society aware of the truth by bringing public attention to what they have learned and discovered.

The main condition is usage of appropriate tools by phases such as searching, collecting the information. So the audience will not lose confidence in that information. Journalistic ethics keeps the problem of media trust, the importance of occupational standards in this regard, the rule agreed by professionals and the public, and therefore keeps its actuality.

The solutions offered by media experts are addressed to eliminate problems that can be encountered in various situations related to ethical decision-making. At the end the author comes to certain conclusions and considers various suggestions.

Key words: Codex, fundamental principle, obedience, impartiality, netiquette, privacy

The word ethics derives from the Greek word "ethos", meaning the guiding spirit or traditions that govern a culture. Each occupation and activity area as well as journalism has got ethical norms and rules. These norms are formed by the profession's development history and become inevitable attributes for the people of that area. Since its inception the pivotal principle of journalism was to search for truth, by bringing the information to the public to achieve the decision of the community on what the truth is. Unfortunately, often in many societies the ethical norms are violated when searching for the truth. Violation of ethical rules does not only mean the article that appears as a ready-made product. The main issue is how the journalist deals with the ethics of the journalist or the conduct of the investigation. In our society a group of "media presenters" create opportunities for the media to come out of the press, even by themselves, from the objectivity and ethics-distortion, libel, or slander and disinformation that are completely contrary to the principles of journalism in the name of "hot" news in the market. However, every journalist must take into account human rights, democratic principles and ethical conduct when performing his or her service. Journalists' violations of this golden law are causing certain dissatisfaction in society today.

Media researcher Jahangir Mammadli considers that occupational ethics arise in the form of unnamed laws. The human pursued two main goals in any field of activity, based on the sound of conscience, justice, and the generally accepted rules in the society: 1. to increase the le-

vel of professionalism and professionalism of the occupation; 2. to understand society's responsibility before a person (Mammadli Jahangir, 2012, p. 197).

If we look at history, after Hutchins Commission (Commission on Freedom of the Press) professionals in this area launched to perceive fundamental principles of journalism -- to serve the truth and recognize the right of the public to access information actually a vital reassertion of modern media's role in a democratic society. Journalists must be ethically or morally responsible for what they have published. And one of the four major normative theories of the Press proposed by Fred Siebert, Theodore Peterson and Wilbur Schramm was namely social responsibility.

According to professional researcher in this field John C. Merrill, thus media ethics concerns right and wrong, good and bad, better and worse actions taken by people working in the field of journalism and mass communication. Media themselves, of course, cannot be ethical or unethical—only workers in the media can. When we deal with media ethics, we are really concerned with standards media people have and the kinds of actions they take (11).

As well as various documents adopted by international organizations in the field of media: conventions, resolutions and recommendations develop new principles and norms of journalism. These documents enter the member states' legal system. For instance, the following code of conduct, which is part of the European Council's media policy, should be an integral part of all journalists' activities: 1. Respect the right of the audience to receive accurate information about facts and events; 2. Gather information correctly; 3. To present information, interpretation and critique in the right form, without prejudice to personal life and without accusation; 4. To correct the published and spread information later, when it is known to be inaccurate (Mammadli Sabir, 2018, p. 60).

Despite the fact throughout thousands of years various principles, laws and codes in this field have been developed and adopted by international organizations and governmental agencies, lots of scientific studies have been realized, journalists still are not able to act in accordance with professional ethics. Actually according to media experts, the problem of ethics in journalism is considerably more important, but there are many practical problems.

There are lots of such types of media cases, scandals or decisions of the European Court of Human Rights on freedom of the press samples, even lawsuits in many countries' media history. For instance, Watergate scandal, Boston Globe's "Spotlight" issue, Lingens v. Austria, The New York Times Co. v. Sullivan, Castells v. Spain, Goodwin v. United Kingdom, Wingrove v. United Kingdom, De Haes and Gijssels v. Belgium Bowman v. United Kingdom court processes etc.

Nigel Wingrove, a film director residing in London, was refused a certificate by the British Board of Film Classification, because his videofilm "Visions of Ecstasy" was considered as blasphemous. The film evokes the erotic fantasies of a sixteenth century Carmelite nun, St Teresa of Avila, her sexual passions in the film being focused inter alia on the figure of the crucified Christ. As a result of the Board's determination, Wingrove would have committed an offence under the Video Recordings Act 1984 if he were to supply the video in any manner, whether or not for reward. The director's appeal was rejected by the Video Appeals Committee. Wingrove applied to the European Commission of Human Rights, relying on Article 10 of the European Convention for the protection of human rights and fundamental freedoms (Dirk Voorhoof, Tarlach McGonagle. A publication of the European Audiovisual Observatory. Freedom of Expression, the Media and Journalists, Case-law of the European Court of Human Rights, p. 39).

Another more celebrated case of a journalist embroidering the facts is Janet Cooke, who was a reporter for the "Washington Post" in 1980 when she wrote "Jimmi's world," a story about an 8-year-old heroin addict. After she was awarded the Pulitzer Prize for the story in April

1981, reporters began to check up on her background, and the Post learned that she had lied on her resume. The editors then questioned her for several hours about the story. She was allowed to resign. In her resignation letter she has written that Jimmi's world was in essence a fabrication. And I apologize to my newspaper, my profession, the Pulitzer board and all seekers of truth (Hasret Azer, 2014, p.347).

As for the situation in Azerbaijan, in December 2018, almost all the media in Azerbaijan covered the news about the psychologist who insulted and slandered Mubariz Ibrahimov, the national hero. Many prominent individuals, public figures, sued the psychologist for insulting national values. Within a month, social media also posted information that was not accurately investigated. However, journalists who spread fake information have not been brought to justice. There is even a tendency that the Internet media are stealing and storing this type of news which leads to plagiarism. Another issue is related to racket journalism which is especially widespread in regions. Journalists are forced to write in return for money because of their financial benefits and incompleteness of their professional skills.

In general, up to now thousands of lawsuits have been filed related to the press. "The European Court has concluded that, in addition to good and harmful information, the ECHR (European Convention on Human Rights) maintains that, even at times, insulting information, which is acknowledged by the states with anxiety and causing public excitement, is primarily due to the essence of democratic society, pluralism and tolerance comes forward" (Mammadli Sabir, 2018, p. 35).

But nowadays the situation with the new media is relatively opposed. Discrimination, terrorism and other extremist information disseminated in online media may be related to excessive freedom of expression. Every year international organizations namely UNO, EU, Amnesty International report about hundreds of different incidents related to violation of civil liberties including suspension or censorship of newspapers and blocking websites. One of them happened in Russia has been mentioned in the report of Amnesty International: "Freedoms of expression and peaceful assembly remained severely restricted; the authorities dominated the print and broadcast media, and further extended their control over the internet; growing numbers of individuals were arrested and criminally charged for criticizing state policy and publicly displaying or possessing materials deemed extremist or otherwise unlawful under vague national security legislation; refugees faced numerous obstacles in accessing international protection; serious human rights violations continued in the North Caucasus, and human rights defenders reporting from the region faced harassment" ("Independent" 24 february, 2016).

The majority of journalists have to make ethical choices in their practice. For instance, where does someone's privacy begin and where does it end? In general, ethics deals with the philosophical foundations of decision making, or choosing among the good and bad options that one faces.

There are 3 main stages of ethical decision-making which the all journalists have to fulfill: instinctive; rule obedience and reflection and reasoning.

Our ability to produce accurate, fair and honest journalism is directly related to our ability to succeed in those challenging situations. And the main issue as we mentioned before is looking for the truth. It is important to make society aware of the truth by bringing public attention to what they have learned and discovered. Here the main condition is usage of appropriate tools by phases such as searching, collecting the information. So the audience will not lose confidence in that information. Journalistic ethics keeps the problem of media trust, the importance of occupational standards in this regard, the rule agreed by professionals and the public, and therefore keeps its actuality.

Ethical principles that have been formally and verbally written since the foundation day of the press have become an integral part of the journalist's creative principles at our time. Various prominent as well as local media outlets and international journalistic organizations have tried to codify ethical judgments to ensure the outcomes in difficult situations. They prepare specific laws, declarations of different principles, codes and norms to provide occupational ethics and conduct seminars, trainings, and discussions about compliance with these documents (Media Ethics, 2008, p. 193).

Ethical dilemmas faced by the media can be described using mainly four categories: 1. truthfulness; 2. fairness; 3. privacy; 4. responsibility

Simultaneously the journalists as well as all informers have to follow these profound items such as accuracy and fact-based communications, independence, impartiality, humanity, accountability and transparency.

Journalists should always be open and transparent in their work except in the most extraordinary of circumstances. When they make mistakes they must correct them and expressions of regret must be sincere.

Ethical Journalism Network (EJN) published this five point test for journalists to help them identify hate speech and to understand better the possible impact of its dissemination.

Modern information technologies allow solving many problems that have not been previously resolved in the field of media, creating favorable conditions for both producers and consumers (Gunduz Osman, 2009, p. 6). But here can be occurred various problems regarding to new media system. A central question is how do traditional standards of media ethics fit with the digital immediate and interactive news media that is "always on" actually do the "new media require new ethical approaches and guidelines?

Generally, digital news media includes online journalism, blogging, digital photojournalism, citizen journalism and social media. Digital media ethics deals with the distinct ethical problems, practices and norms of digital news media.

As regards social media, it's strategy; it refers to the activities, behaviors and behaviors among the human communities that come together online using the conversation-based media for sharing information and ideas. Social media; are content-based applications that allow the content to be created in the form of pictures, videos and audio elements (Pelin Vardarlier, 2016, p. 18). It includes questions about how professional journalism should use this 'new media' to research and publish stories, as well as how to use text or images provided by citizens.

Nowadays the majority of online journalists violate ethical norms. Journalists sometimes make poor ethical judgments because the work quickly and their actions can be haphazard; because the lust to be first with a story can override the desire to be right and they sometimes don't know enough to question the truthfulness of what they are told; because they can win attention and professional success quickly by ignoring ethical standards. These issues are related to social media platforms closely. Because this free word place is open for all and everybody can share there any information and ideas. Internet technologies are fundamentally transforming the nature of journalism and it's ethics. Anyone with a smartphone or some access to the internet can become an online publisher. The internet fosters new and diverse forms of the interactive, online journalism.

In the new media world, digital information is transmitted, and there is also interactivity, so older ethical codes and regulations may somewhat decline and not work. New media ethics need to change their goals and norms at a time when global access is a convergent environment and power of influence.

The first ethical codex on the Internet RFC1855 was published in 1995 by the International Internet Society. This codex contained a number of challenges among network prospective

applicants, including anti-personal insults, libel, plagiarism, and advertising (New Media Journalism, 2017, p. 57).

The Communications Decency Act (CDA) 230 of 1996 is one of the most valuable tools for protecting freedom of expression and innovation on the Internet in US. According to this Section, however, a person that creates a forum on the Internet is immune from liability for the defamatory statements published by a third party. Section 230 says that "No provider or user of an interactive computer service shall be treated as the publisher or speaker of any information provided by another information content provider" (Communication Decency Act, 47 U.S.C. §230).

At this point occurs a new term "netiquette" (netiket). It is behavioral rules, traditions and culture accepted by internet users. Actually there are some rules that should be fulfilled on the Internet area. Collection of rules called Netiquette on the Internet has been identified by members of the popular Fido Net network in the 80s. The core rules of netiquette have been identified by Virginia Shea in her book "Netiquette": 1. Remember the Human; 2. Adhere to the same standards of behavior online that you follow in real life; 3. Know where you are in cyberspace; 4. Respect other people's time and bandwidth; 5. Make yourself look good online; 6. Share expert knowledge; 7. Help keep flame wars under control; 8. Respect other people's privacy; 9. Don't abuse your power; 10. Be forgiving of other people's mistakes (<http://www.albion.com/netiquette/corerules.html>).

Theorists consider that users who succeed in keeping those 10 rules feel comfortable, also are not condemned by other users and benefit from internet access. But those who failed to comply with the rules is often undesirable situations (Hasret, Azer, 2014, p. 20)

There are plenty of facts and information everywhere and professional journalists have to create qualitative news from them. According to researcher in the area digital media ethics by Stephen J.A. War considers that the challenge is to construct an ethics for this new area of journalism. The ethical challenge is to articulate guidelines for dealing with rumors and corrections in an online world that are consistent with the principles of accuracy, verification, and transparency. It is also to develop social media guidelines that allow reporters to explore the new media world but also to draw reasonable limits on personal commentary (<http://mediamorals.org/digital-media-ethics/>).

Today media ethics must find the resolution of the conflict of these values and decide which principles to preserve and what to create and provide new guidelines to fit with both off-line and online journalism.

Journalists as well as citizens should not only know the right to freedom of speech and press, the right to receive and disseminate information, the media's slander, defamation, honor and dignity, insult, protection of state secrets, national security issues, journalists' right to protection of their sources of information and other points also must perceive it profoundly.

Thomas W. Volek from University of Kansas suggests different solution models for ethical decision-making. For instance, Sissela Bok model, Elliot model, Lu Hode model, John Ginn's model, Murphy, Patrick E.; Gene R. Laczniak; Norman E. Bowie's ethical marketing model etc (Media Ethics, Media Law Institute 2008, p. 119-120).

In our opinion the journalist should realize that he is the owner of the word spreaded. The responsibility of the word is extremely huge. That is, the journalist regulates the responsibility of society towards readers, listeners, spectators for the correct, objective information. Precisely, the journalist is morally responsible. Actually for solution of these issues, it should be in all media outlets self-regulation mechanism. In order for this mechanism to operate, every media outlet must first ensure that those principles are within the scope of the principle that it is important to follow them.

There are many organizations around the world regulating mass media activity. For instance, in Azerbaijan institutions, such as the Press Council, the Union of Journalists, the National Television and Radio Council which oversee the professionalism of both traditional and on-line media, and tries to prevent the violation of ethical standards against citizens.

By the way of conclusion, in each country, both professional codes of conduct and other self-regulation mechanism should be existed, actually all professional media outlets should have a handbook of ethical norms for staff, and it will be able to impact on the development of mass media positively.

REFERENCES:

1. Biagi Shirley. (2001). *Media/ Impact. An introduction to Mass Media*. California State University, Sacramento
2. Elliot Deny. (2009). *Ethical Challenges: Building an Ethics Toolkit*. 1663 Liberty Drive, Suite 200, Blumington: Author House
3. Hasret Azer. (2014). *Expectation of ethical norms in the virtual world*. CASCEN. Baku: CASCEN
4. Gunduz Osman. (2009) *Information technologies for journalists*. Baku: Multimedia Merkezi
5. Mammadli Jahangir. (2012). *Theory and Practice of Journalism*. Baku: Zardabi LTD. MMC
6. Media Ethics. (2008). *Media Law Institute*, 119-120
7. Mammadli.Sabir (2018). *European Council and OSCE's media policy*. Baku: Elm ve təhsil
8. New Media Journalism. (2017). *Programmatic Cooperation Framework*. European Union, Council of Europe
9. Vardarlier Pelin. (2016). *Sosyal medya stratejisi*. Ankara :
10. The newspaper "Independent" 24 february, 2016
11. <http://dangillmor.com/>
12. <http://mediamorals.org/digital-media-ethics/>
13. <http://www.albion.com/netiquette/corerules.html>
14. <http://cw.routledge.com/textbooks/9780415963329/data/overview.pdf>
15. <http://dte-wsuv.org/jcohen/tools-for-ethical-decision-making/boks-model.html>

V.İsgandarova

Jurnalistikada etik məsələlər xülasə

Məqalədə jurnalistikanın bütün sahələrində gərəkli olan etika və onun əsas prinsiplərindən bəhs olunur. Əvvəlcə burada məsələnin bəzi tarixi tərəfləri araşdırılır. Müxtəlif hüquqi proseslər və nümunələr də nəzərə alınır. Eyni zamanda, müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar və media qurumları tərəfindən hazırlanan etik normalar və məcəllələr haqqında məlumat verilir. Mediada etik qərarlar qəbul etməyin 3 əsas mərhələsi var. Burada onların hər biri geniş araşdırılır. Dəqiq, ədalətli və vicdanlı informasiya istehsal etmək çətin situasiyalarda uğur qazanmaq bacarığı ilə birbaşa bağlıdır. Burada əsas məsələnin həqiqətin axtarılması ilə bağlılığı vurğulanır. Əsas məsələ ictimai marağa səbəb olan məlumatlar barədə həqiqəti cəmiyyətə çatdırmaqdan ibarətdir. Bu zaman gərəkli vasitələrdən, məlumatların axtarılması, toplanması və emal edilməsi prosesində yararlanmaq lazımdır. Bundan sonra oxucunun və ya dinləyicinin təqdim olunan informasiyaya inamı itməyəcək. Bu mənada, mütəxəssislər və ictimaiyyət tərəfindən razılaşdırılmış qaydalar və peşə standartları öz aktuallığını qoruyur. Eyni zamanda media mütəxəssislərinin təklif etdiyi

həll yollarına da müraciət olunur. Bu həll yolları qarşıya çıxan problemlərin aradan qaldırılmasına yönəlib. Düzgün, ədalətli və vicdanlı informasiya istehsal etmək çətin vəziyyətlərdə uğur qazanmaq bacarığı ilə birbaşa bağlıdır. Və burada əsas məsələnin həqiqəti axtarmaqdan ibarət olduğu vurğulanır. Sonda müəllif müəyyən nəticələrə gəlir və fərqli təkliflər təqdim edir.

Açar sözlər: Kodeks, təməl prinsip, itaət, qərəzsizlik, netiket, məxfilik

В.Исгандарова

Этические проблемы в журналистике

Резюме

В этой статье рассматривается этика, ее основные принципы необходимые во всех областях журналистики. Во-первых, здесь исследуются некоторые исторические аспекты вопроса. Также разные правовые процессы и примеры рассматриваются. В то же время информация при условии соблюдения этических норм и кодексов, разработанных различными международными организациями и СМИ. Есть 3 основных этапа принятия этических решений и в этой статье исследуется каждый из них в значительной степени. Производить точные, справедливые и честную информацию напрямую связана со способностью преуспевать в сложных ситуации. И здесь подчеркивается, что главная проблема - поиск истины. Это важно информировать общество об истине, привлекая внимание общественности к тому, что они узнали и обнаружили. Основным условием является использование соответствующих инструментов по фазам, таким как поиск, сбор информации. Итак, читатели не потеряют уверенности в такой информации. Журналистская этика сохраняет проблему доверия СМИ, важность профессиональные стандарты в этом отношении, правило, согласованное профессионалами и общественностью, и поэтому сохраняет свою актуальность. Решения, предлагаемые медиа-экспертами, адресованы устранить проблемы, которые могут возникнуть в различных ситуациях, связанных с этическим принятием решений. В конце автор приходит к определенным выводам и предлагает различные предложения.

Ключевые слова: кодекс, фундаментальный принцип, послушание, беспристрастность, сетевой этикет, конфиденциальность

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.06.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.09.2019

Filologiya elmləri doktoru Vüqar Əliyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SƏYANƏ BAĞIROVA
ADU

Rəşid Behbudov küç
sayanamovsum@gmail.com

İNSANLARDA RAST GƏLINƏN DİL POZUNTULARI

Xülasə

Verilən məqalə insanlarda rast gəlinən dil pozuntuları haqqındadır. Dilin mənşəyi, təbiəti və istifadəsinin müxtəlif mənbələrini təmin edir. Danışığın beyinlə əlaqəli olan hissələri ilə bağlı çox kəşflər aparılıb və artıq beynin hansı hissələrinin dillə əlaqəli olması məlumdur. Bilinən budur ki, beyində dillə əlaqəli olan hissə beynin qabaq hissəsi və sol qulağa yaxın olan hissəsidir. Bəzi dilçilərin qənaətinə görə, beyin və nitqin bərabər şəkildə işləməsi çətin hesab edilə bilər.

Beyin zədəsi almış insanların danışdıqlarında müşahidə edilən qüsurlar çoxdur. Məqalədə bu qüsurlardan bəziləri ətraflı təsvir edilmişdir. Dillərin mənşəyi ilə bağlı bir sıra maraqlı nəzəriyyələrin olduğuna inanılır. Bu nəzəriyyələrin bəziləri məqalədə əhatə olunmuşdur. Məqalədə göstərildiyi kimi, hamımız bütün dillər üçün əsas olan əsas qrammatika bacarıqları ilə doğulmuşuq. Başqa sözlə, dil insanlar üçün əsas instinktdir.

Bu nəzəriyyə geniş tənqid edilmişdir - bu günə qədər. Bununla birlikdə, tanınmış dilçi Xomskinin fikri daha məqsədəuyğundur. Dilçilikdə ana dili biliyi ilə bağlı düşüncələr qəbul edilmədi.

Digər tərəfdən, yazı dilin nitqlə əlaqəsini izah edir. Hər iki proses müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərsə də, onların əməkdaşlığı tam hüquqlu bir sistemdir.

Açar sözlər: sağ yarımkürə, sol yarımkürə, neyrolinqvistika, bilinqvizm, funksional, qavrama

Təbii dil öyrənmə xüsusi təlim olmadan baş verir. Mütəxəssislərin qənaətinə görə, təbii dil öyrənmədə bir neçə beyin sahələri, məsələn, sağ kürəcik, sol kürəcik və s. birgə fəaliyyət göstərərək insanın danışmasına səbəb olur. Bəzi halda, məsələn, zədə aldıqda, yaşlandıqda, ağır zərbəyə məruz qaldıqda və s. dilin kəkələməsi, topuq vurma, tələffüsdə qüsurlar müşahidə oluna bilər. Elmi dildə buna “vulnerabellik” deyilir, yəni (zədələnmə) (7, s. 69).

Dil və beynin əlaqəsinin öyrənilməsi “neyrolinqvistika” adlanır. Bu termin olduqca yenidir. Bu sahənin öyrənilməsi 19-cu əsrdən başlayıb. 1848-ci ildə Kavendiş yaxınlığında tikintidə F.Keyc adlı usta işləyirdi. Tikinti zamanı bir metal parçası cənab Keycin başını yaralayır. Beyin zərbəsi alan F.Keycin nə hissiyatında, nə də danışığında heç bir dəyişiklik müşahidə edilmir. Doğrudur, yaxınları ilk əvvəl onun ağılını itirməsindən, yaxud danışığında bir qüsurun qalmasından narahat oldular, lakin zaman keçdikcə heç bir təhlükə olmadığı görüldü.

Böyük metal parçası F.Keycin beyninin bir hissəsinə dəyib keçir və onun dil qabiliyyəti zədələnmir. Alimlərin dediklərindən belə məlum olur ki, ustanda beyninin yalnız arxa hissəsi zədə alır ki, bunun da danışığı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bunun kimi təcrübələr olduqca çoxdur. Sübut olunub ki, beynin dillə əlaqəli olan hissəsi qabaq hissədir (9, s.26).

Danışiq qüsurlarından biri “dil sürüşməsi” hesab edilir. İngilis dilində dil sürüşməsi zamanı müşahidə olunan bəzi cümlələrin deyilişini müşahidə edək: /Ba long shory short/; düzgün forması: /a long story short/, /use the door to open the key/ və /a fifty-poundn dog of bag food/ və s. V.Spuner bu cür beyin səhvlərini ingilis dilində “spoonerisms” adlandırır. Terminə izah verək: /spoon/ (sözün kökü, Azərbaycan dilində “qaşıq”) + -er (isim əmələ gətirən şəkilçi) + -ism (isim əmələ gətirən şəkilçi) + -s (cəm şəkilçisi). Terminin Azərbaycan dilində qarşılığını vermək düzgün alınmır. Hərfi tərcüməsi isə “qaşıqlaşmalar” kimi səslənir. Yəni “sözlərin qaşıqdan süzülməsi, yaxud sürüşməsi” kimi. V.Spuner Oksford Universitetində işləyirdi. O, dil sürüşməsindən istifadə etməyi xoşlayırdı və öz dil sürüşməsi ilə məşhur idi. Onun dil sürüşməsində əsasən səslərin yerdəyişməsi müşahidə edilirdi (12). Məsələn,

Noble (alicənab)	elbon
Son (oğul)	nos
Soil (ruh)	lios

Qeyd edək ki, bəzi dil sürüşmələri heç də könülaçan hesab edilmir. Onların bir qismi özündən əvvəlki sözlərin tələsik deyilməsilə tələffüz edilən sözlərdir. Məsələn: /black boxes/ (qara qutular) sözünün əvəzinə /black bloxes/. Bəzi dil sürüşmələrində isə sözlər özlərindən sonra gələn sözlərin hərflərilə birləşir. Məsələn: /roman numeral/ sözünün yerinə /notrman numeral/, yaxud /a cup of tea/ birləşməsinin yerinə /a tup of tea/ və s. (13).

Sürüşmələr bəzən artikulasiya səhvləri kimi qəbul edilsə də, onlar çox halda “beyin sürüşməsi” kimi qəbul edilir ki, bu da onlarda müşahidə edilən linqvistik dəyişiklik yaradır və dilçiləri maraqlandırır. Qeyd edək ki, dil sürüşməsində dillə yanaşı qulaqların da rolu vardır. Bu zaman beyin qəbul etdiyi auditor signalı hislərlə əldə edir. Bu “qulaq sürüşməsi” adlanır (10, s.7). Məsələn: iş yoldaşımız otağa daxil olur və soruşur:

Where is the *great ape*?

Əlbəttə *great ape* sözü bizi təəccübləndirəcəkdir. Çünki bizim qulaq sürüşməsindən xəbərimiz yoxdur. Lakin biz bilməliyik ki, /great ape/ sürüşməyə məruz qalıb və əslində /gray tape/ (boz bant) mənasını verir. Bu cür sürüşmələr əsasən uşaqlarda müşahidə edilir. Məsələn, ingilis ailələrindən birində belə situasiya ilə qarşılaşıyıq. Ana oğluna ayı haqqında nəğmə oxuyur. Nəğmədə təsvir olunan ayı üçün “Gladly who was cross-eyed” sürüşməsi işlədilir. Bu nəğmədə işlədilən sürüşmənin tarixi qədim dini nəğməyə gedib çıxır. Düzgün variant belədir: /Gladly the cross I’d bear/

Ana dili ilə yanaşı ikinci, yaxud daha çox dilin öyrənilməsi tarix kimi qədim və daima davam edən. İnsan beyni insan dilinin mənbəyi hesab edilir və onun koqnisiasının öyrənilməsi təxminən 200, yaxud 300 il əvvələ gedir çıxır (9, s. 120). Qədim misirlilər insanın dil öyrənmə qabiliyyətində beyin və təvəkkür əlaqəsinin olduğunu güman edirdilər, amma nə Platon, nə də Aristotel dildə, yaxud koqnisiyada beyinin əhəmiyyətli funksiyası olduğu məsələsinə toxunmamışlar. V.Fromkin və R.Rodman Aristotelin məcazi mənada işlətdiyi “...beyin qanı soyutmaq üçün işlədilən soyuq süngər hesab edilir” fikrinə qarşı çıxırlar” (11, s. 190). Onlar Hippokratın beyini “anlamanın müdəcəsi, carçısı” hesab etməsi fikrini dəstəkləyirlər və idda edirlər ki, insanın bilinqual qabiliyyətinin əsasında beyin və təfəkkürün biliyi müşahidə olunur. Beyin və təfəkkür əlaqəsi dilin inkişafının keçdiyi uzun yolla öyrənilir. İnsanların və qeyri-insanların beyinin öyrənilməsi anatomik, psixoloji və sosioloji faktorlarla əlaqələndirilir ki, bu da neyroloji tədqiqatlara aparıb çıxardır. İnsanın bilinqvizmin qabiliyyətinin öyrənilməsi dilin bioloji və neyroloji əsaslarla öyrənilməsi ilə əlaqəlidir və bu da neyrodilçiliyin yaranmasına səbəb olmuşdur. İnsanın dilöyrənmə qabiliyyətinin beyin mexanizmi adı altındakı tədqiqat isə psixolinqvistikanı yaratmışdır.

Hazırda sürətlə qloballaşan dünyada bilinqvizm termini oldqca çox eşidilir.

Digər dil qüsuru üçün işlədilən terminlərdən biri də afaziya terminidir ki, bu artıq bizə tanışdır. Xatırlatmaq üçün qeyd edə bilərik ki, afaziya yunancadan tərcümədə “mənfi zərrəcik” və “təzahür, mülahizə” mənasını ifadə edir. Afaziya beyin qabığında, yaxud beyinin sol yarımkürəsində yaranan, artıq formalaşmış və qüsurlu olan danışiq fəaliyyəti hesab edilir. Afaziya baş beyin qabığının danışiq mərkəzlərinin üzvi surətdə travma, şiş, insult, tərbiyə vermə prosesi zamanı və bir neçə psixiki xəstəlik səbəbilə zədələnməsi zamanı yaranır (15).

Bilinqvizmin neyropsixoloji əsaslarının öyrənilməsində beyin anadangəlmə rolunu önə çəkən V.Fromkin və R.Rodman yazırlar: “Beyin insanın dil qabiliyyətinin sütunu hesab edilir və o, yaddasın ehtiyat anbarıdır” (11, s. 191). İnsanın dil qabiliyyətini formalaşdıran beyin iki hissədən ibarətdir. Sağ yarımkürə və sol yarımkürə. Onlardan biri *Broka* mərkəzi hesab edilir (fransız neyroluq həkimi P.Brokanın adı ilə), digəri isə alman neyroluqu K.Vernikenin adı ilə *Vernike* adlanır. Birinci beyin sol yarımkürəsinin arxasında yerləşir və danışmağa nəzarət edir. “Danışmağa nəzarət edir” birləşməsinə xüsusi diqqətə almaq lazımdır. Belə ki, əgər bu yarımkürə zədələnersə, o halda insanın danışığında sintaktik strukturların sadələşməsi, morfoloji strukturun və köməkçi nitq hissələrinin buraxılması müşahidə olunur. Bəzi insanlarda müşahidə olunan kəkələmə, qırıq-qırıq danışma bunun nəticəsində olur. Belə nümunə vermək olar: *Ah . . . Monday . . . ah Dad and Paul . . . an Dad . . . hospital. Two . . . ah . . . doctors . . . and ah . . . thirty minutes . . . and yes . . . ah . . . hospital. And er Wednesday . . . nine o'clock. And er Thursday, ten o'clock ... doctors. Two doctors ... and ah ... teeth (from Googleglass, 1976, p.278).*

Sağ yarımkürədə yerləşən Vernike mərkəzinin zədələnməsi isə semantik cəhətdən danışığa təsir göstərir. Hər iki halda beyin normal fəaliyyəti pozulur. Tələffüz və anlamada çətinlik müşahidə olunur. Beyin bilinqvizmin neyropsixoloji əsaslarının öyrənilməsi XIX əsrin ortalarından diqqət cəlb etməyə başlanmışdır. Bu zaman ikinci dil öyrənmə qabiliyyətinin və beyin arasında birbaşa əlaqənin olması güman edilir. N.Xomskinin dili ilə desək: “Bilinqvizmin neyropsixoloji əsaslarında kompetens və performans arasındakı əlaqə birbaşa hər iki beyin yarımkürəsinin birlik mərkəzində müşahidə olunur” (9, s.86).

On doqquzuncu əsrin ilk vaxtlarında F.C.Gall beyinin xüsusi hissələrində insanın ikinci dil öyrənmə qabiliyyətinin və davranışlarının əsaslarını öyrənən *lokalizasiya* nəzəriyyəsini irəli sürür. Onun irəli sürdüyü nəzəriyyənin iddialarına əsasən ikinci dil öyrənən insanların beyinlərinin qabaq hissəsi ikinci dildə danışma qabiliyyətinin yerləşməsidir. O, bunu öz müşahidəsi ilə əlaqələndirir. F.C.Gall gənc olanda müşahidə edir ki, onun yoldaşlarından daha ağıllıların və daha yaradıcı olanların gözləri bir qədər irəli çıxmış, yəni böyümüş formada olur. Gall bu üz formasının ikinci dili öyrənmək yükünün ağırlığı ilə əlaqəli olduğunu yazır. Gallın iddia etdiyi bu nəzəriyyə onun Spruzheim adlı yoldaşlarından birinin “prenologiya” adlanan syedo-elm (yalançı elm) adlı nəzəriyyəni yaratması ilə nəticələnir. Bu nəzəriyyə əsasən şəxsin fərdi dil öyrənmə vərdisləri, intellektual qabiliyyətləri və beyində müşahidə olunan digər hissələrin funksiyalarını araşdırır. Doğrudur, prenologiya elm kimi qəbul edilməmişdir, amma insanın bilinqvizm qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsində beyin sağ yarımkürəsinin rolu olduğu iddia edilir.

1861-cil ildən dilin mənimzsənilməsində beyin sol yarımkürəsinin rolunun olduğu iddia edilməyə başlandı. Parisdə keçirilən elmi konfransda P.Broka belə çıxış edir: “Biz beynimizin sol yarımkürəsi ilə danışırıq. Sağ yarımkürənin dil mənimzsənilməsində və danışılmasında rolu o qədər də böyük deyildi. Bu iddiaya baxanda belə qənaətə gəlmək olar ki, dil beyində yerləşən koqnitiv qabiliyyətdir. Elə bu səbəbdən də bilingual insanların beyin yarımkürələrində sol yarımkürənin sağ yarımkürəyə nisbətən daha tutarlı olduğu iddia edilir. Dil öyrənmənin beyində lokalizasiyası hər iki yarımkürədə yerləşən koqnitiv funksiyaları əhatə edir. Şəxsin fərdi, genetik, kultural neyropsixoloji durumundan asılı olaraq dil lokalizasiyasının yarımkürələr üzrə böl-

güsü paylaşdırılır (11, s. 223). Apardığımız müşahidələrə əsasən iddia edə bilərik ki, bəzi insanlarda ikinci dil öyrənmə qabiliyyəti tamamilə yoxdur. Onlar nə qədər çalışsalar da, ən yaxşı müəllimlərlə məşğul olsalar da, heç bir nəticə əldə etmək mümkün deyildir. Bu həmin insanların beyin yarımkürələrində olan çatışmazlıqla əlaqəlidir. Bu cür beyin zədələnməsindən əziyyət çəkən xəstələrin (onlar özlərini xəstə hesab etməslər belə) zədələnmiş beyin hissələri Brokanın afaziyası (Broka's aphasia) adlanır. Afaziya neyroloji termin hesab edilir (50). Onun anlamı beyində baş verən hər hansı bir qüsurlu nəticəsində dil çatışmazlığını əks etdirir. Brokanın afaziyası xəstəliyindən əziyyət çəkənlər əsasən söz tapmaqda, sözləri ardıcıl düzməkdə çətinlik çəkirlər. Bu cür xəstələrdə bilinçsizlik qabiliyyətinin olması müşahidə olunmur. Brokanın afaziyasında əsasən sintaktik çatışmazlıqlar üstünlük təşkil edir.

1873-cü ildə K.Vernik beynin sol yarımkürəsində bəzi hissələrin insanların ikinci dil öyrənmə bilmə qabiliyyətlərini üzə çıxarda biləcəyini iddia edən bir təqdimat keçirdir. Broka afaziyasından fərqli olaraq, Vernik afaziyasında dil öyrənlərdə intonasiya və tələffüz aydınlığı müşahidə oluna bilər. Doğrudur, onlar nəinki öyrəndikləri dildə, həmçinin ana dilində belə həddindən artıq leksik və fonoloji səhvlər edə bilirlər.

Dildə baş verən dəyişikliyin ən əsası "Brokanın afaziyası" adlanır. Afaziyanın bu növündə artikulyasiya yavaş olur və danışq alçaq formada təzahür edir və danışqda əsasən leksik morfemlər (məsələn, isimlər, feillər və s.) işlədilir. Funksional morfemlər (məsələn, artikullar, sözlönləri) tez-tez buraxılır. Bundan əlavə, "Broka afaziyası"-nda tez-tez cəmdə isimlərin sonuna artırılan cəm şəkilçisi və keçmiş qeyri-müəyyən zamanın /-ed/ şəkilçisi buraxılır. Bəzi alimlər bu qüsuru "agrammatic" adlandırırlar (). Gördüyümüz kimi, bu cür dil qüsurlarında qrammatik markerlərin istifadəsi müşahidə olunmur. Aşağıdakı nümunəyə baxaq:

/I egg and eat and drink coffee breakfast// (Mən yumurta və yemək və içmək kofe səhər yeməyi).

Bu cümlə belə başa düşülür ki, "Mən səhər yeməyində yumurta yeyirəm və kofe içirəm".

"Brokanın afaziyası"-nda tərəddüdlər və uzun olan fasilələr müşahidə edilir. Məsələn:

/my cheek ... very annoyance main is my shoulder ... achin' all round here// (mənim yanağım çox narahatlıqəsas mənim çiyinim ... ağrı ... hər tərəf).

Bu nümunədən də başa düşülür ki, xəstə bədən hissələrinin ağrımağından şikayət edir.

Bəzi "Broka afaziyalı" xəstələrdə tək sözlərin tələffüzündə belə çətinlik müşahidə edilir. Məsələn, /steamship/ sözü /a stail ... you know what I mean .. tal .. stail// və s. Broka afaziyasında dərk etmə (anlama) tələffüzdən daha yaxşıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Babayev A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Nurlan, 2004.
2. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1976.
3. Rəcəbov Ə. Dilçilik tarixi. Bakı: Maarif, 1987.
4. F. de Sössür. Ümumi dilçilik kursu (ingilis dilindən tərcümə edən: fil.e.d., prof.N.Q.Cəfərov). Bakı: BDU nəşriyyatı, 2003.
5. Veysəlli F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. Bakı: Mütərcim, 2015.

Rus dilində

6. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград: Наука, 1974.

İngilis dilində

7. Bialystok E., Majumder S. The relationship between bilingualism and the development of cognitive processes in problem solving. *Applied Psycholinguistics* 19(1), pp.69-85, Oxford: Oxford University Press, 1998.
8. Crystal D. The English Language. UK: Penguin Books, 1988.
9. Chomsky N. Knowledge of Language. New York: Praeger, 1986.
10. Edwards J. Foundations of bilingualism. In: Bhatia TK, Ritchie WC, eds. *The handbook of bilingualism*. Malden, Mass: Blackwell Publishing, pp.7-31, 2004.
11. Fromkin V. and Rodman R. An introduction to the Language. New York: Harcourt Brace College Publishers, 1993.
12. Montrul S. Age of onset of bilingualism effects and availability of input in first language acquisition. In *Bilingualism across the lifespan*, pp.141-161, Washington, DC: De Gruyter Mouton and APA, 2016.

İnternet mənbələri

13. www.bilingualismhistory.com
14. www.languagedefect.com
15. www.afaziyaedefect.com

S. Baghirova

The Language disorders found in humans

Summary

The given article is about the language disorders found in humans . It provides various sources of origin, nature and usage of language. Numerous discoveries have been made regarding the brain's parts of speech, and it is already known what parts of the brain are related to the language. It is known that the language-related part of the brain is the anterior part of the brain and the part of the brain closest to the left ear.

Some linguists believe that brain and speech work equally well. There are many defects in the conversations of people who have suffered brain damage. Some of these defects are explained detailly in the article. It is believed that there are a number of interesting theories about the origin of language. Some of these theories have been covered in the article.

As it has given in the article, we are all born with an innate knowledge of grammar that serves as the basis for all language acquisition. In other words, for humans, language is a basic instinct. The theory, however, has long been met with widespread criticism — until now. Nevertheless, the idea raised by the famous linguist Chomsky is considered more appropriate. His thoughts on native language competence have not been accepted in linguistics.

On the other hand, in the article has been explained the relation of the language with the speech. Although both processes have independent functioning, their cooperation is the full-fledged system.

Key words: right hemisphere, left hemisphere, neurolinguistics bilingualism, functional, perception

С.Багирова

Нарушения языка обнаруженные у людей

Резюме

Он предоставляет различные источники происхождения, природы и использования языка. Многочисленные открытия были сделаны относительно частей речи мозга, и уже известно, какие части мозга связаны с языком. Известно, что языковая часть мозга - это передняя часть мозга и часть мозга, ближайшая к левому уху.

Некоторые лингвисты считают, что мозг и речь работают одинаково хорошо. Есть много дефектов в разговорах людей, которые перенесли повреждение мозга. Некоторые из этих недостатков подробно объясняются в статье.

Известно, что существует ряд интересных теорий о происхождении язык. Некоторые из этих теорий были освещены в статье. Как было сказано в статье, мы все рождены с врожденным знанием грамматики, которое служит основой для любого овладения языком. Другими словами, для людей язык является основным инстинктом. Теория, однако, уже давно встречает широкую критику - до сих пор.

Тем не менее мысль, высказанная известным лингвистом Хомским, считается более обоснованной. Его мысли о языковые компетенции не были приняты однозначно в лингвистике.

С другой стороны, в статье было объяснено отношение языка к речи. Хотя оба процесса имеют независимое функционирование, их сотрудничество является полноценной системой.

Ключевые слова: правое полушарие, левое полушарие, нейролингвистика, билингвизм, функциональный, восприятия

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.10.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Minaxanım Hacıyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

SEVİNC QULİYEVA
ADİU

H.Əliyev 92.Bakı.
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimi

sevinc.@com.ru.

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ HİSS, HƏYACAN, EMOTİV MƏNALI FRAZEOLOGİZMLƏRİN SİNTAKTİK BÜTÖVLÜYÜ VƏ VERBAL STEREOTİPLƏRİ

XÜLASƏ

Emosemiyalı frazeologizmlər sahəsində ən ardıcıl tədqiqatçıları sayılan V. Şaxovskinin də qeyd etdiyi kimi, son dövr araşdırmalarında ənənəvi dilçilik və aktiv dilçilik (Rolan Barta görə isə, "aktiv filologiya") arasında ciddi sərhəd fərqləndirilməsi aparılmaqdadır. Aktiv filologiya deyildikdə, "dil qüvvələrinin filologiyası" nəzərdə tutulur. Başqa sözlə desək, aktiv filologiyanın dil şəxsiyyətinin verbal davranışı və konkret məişət nitq situasiyaları, onların ekspressiyası və pragmatikası, yəni "dil effektləri"nin ehtiva edildiyi düşünülür. Aktiv lingvistik və ya aktiv filologiya bilavasitə real danışan şəxsin canlı nitqinin bütün emosional-ekspressiv yükünü əhatə etmək iqtidarındadır ki, bu da heç şübhəsiz ki, nitq rituaları üçün xarakterik olan frazeorefleksləri və eləcə də müəyyən fiziki və ya verbal kontekstin tələbilə meydana çıxan reaksiyaların, yəni kommunikasiyaların da ehtiva edilməsi anlamına gəlir. Məsələn, *Holy cats! Well met!* - frazeorefleksinə diqqət edək. Məlumdur ki, bu frazeorefleks ingilis danışığı dilində "Sən bir işə bax! Gör kimi görürəm!", "İşə bax! Nə xoş təsadüf!" (hərfi tərcümədə isə: "Müqəddəs pişiklər! Xoş görüş!") anlamlarını ifadə edir. Müqayisə edək, rus dilinə tərcümədə *Holy cats! Well met!* frazeorefleksi "Елки-палки! Кого я вижу!" anlamını ifadə edən kommunikasiyaya qarşılaşdırılır. Göründüyü kimi, bu frazeorefleks və ya "kommunikativ oriyentasiyalı (yönümlü) vahidlər" (habelə, "nitq formulları", "pragmatik klişelər") V. A. Şemarovanın da haqlı olaraq bildirdiyi kimi, "öz etiket realizasiyası" funksiyasının icrasında "verbal və qeyri-verbal davranışın milli-mədəni spesifikasiyası" "möhr"ünü əks etdirir [1-, s. 192].

Açar sözlər: frazeoreflekslər emotiv, frazeoloji vahidlər, ingilis dili, mürəkkəb sintaktik bütöv

Maraqlıdır ki, bu ifadənin sintaktik aspektdən təhlili "dil oyunu" anlayışını xatırlatmaq zərurəti yaradır. Belə ki, "görüş/salamlaşma, ayrılıq-xudafizləşmə" konseptsferasını araşdırmış olan V. A. Şemarovanın da bildirdiyinə görə, "dil oyunu" termini XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərindən etibarən xüsusi aktuallıq qazanmışdır. Dilçinin qeyd etdiyinə görə, "dil oyunu" müvafiq məramlı replikaların semantik, fonetik, leksik, sintaktik (metafora, qafiyə, ritm, omonim, paronim, ellipsis) əsaslı texnikalara uyğun "şəkillənməsini" əhatə edir. Özü də "dil oyunu"nun vacib məqamı komizm, yumor, zarafatla bağlı münasibətin verbal ifadəsidir. Konkret olaraq, *Holy cats! Well met!* frazeorefleksində həm komizm məqamını, həm də "dil oyunu"na uyğun şəkildə daxili təşkilatlanmanı müşahidə edirik. *Holy cats!* frazeoloji vahidinin bilavasitə *Well met!* ifadəsilə birləşmədə tərkibi strukturlu frazeologizm yaratması, məhz görüş anındakı, özü də yaxın, familiar münasibətlərə malik insanlar arasındakı görüş anındakı zarafatyana, komik tonun dilə gətirilməsidir. Belə ki, V. V. Ximik yazır: "parodiya komik həyata keçirilir [2-, s.

190]. Tərkibi frazeorefleksin birinci komponenti də məhz bu əsasda yaranmışdır: *Holy cats!* emosemiyalı frazeoloji vahidi digər emosemiyalı ifadənin, konkret olaraq *Holy Christ!* frazeologizminin "imitasiyası" əsasında formalaşmış evfemistik "əvəzləmə"sindən başqa birşey deyil. Bu "tanınmaz sintaktik obyekt"in fonetik təşkilatlanması məsələsinə gəlincə, əlavə edək ki, müasir mətn dilçiliyi, pragmatik sahəsindəki araşdırmalar mətnin formalaşmasında fonetik təkrarlar amilinin önəmli rol oynadığını etiraf etmişlər. Məlumdur ki, "nitq prosesində insan eyni zamanda müəyyən fəaliyyətləri icra edir. O, soruşur, məlumatlandırır, inandırır və ya xəbərdar edir. Söz oyunu əsasında yaranan və frazeoloji vahidlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi ayrı-ayrılıqda tamamilə fərqli semantik anlam kəsb edən leksik vahidlərin "tanınmaz sintaktik obyekt" təşkil etməsi əsasında yaranmış digər emosemiyalı frazeo-refleksə diqqət edək. "Aman Tanrım!" mənasında işlədilən *Good golly, Miss Molly!* variantlarının timsalında bunun şahidi oluruq. Polifunksional frazeoleksiv olan *Good golly!* frazeoloji vahidi həm təəccüb, hey-rət, həm təəssüf, həm də heyranlıq ifadə edə bilir: "Gör ha!", "İşə bir bax!", "Vallah!", "Lənət olsun!".

Good golly, Miss Molly! this place is a mess!; Good golly, Miss Molly, that's awful! [26, s. 268]. Nümunələr hər iki sintaktik variantın işləkliyini ortaya qoyur. Mahiyyət etibarilə *Miss Molly!* əlavəsi heç bir məzmun dəqiqləşdirməsi, anlamını ifadə etmir. Bu əlavə sadəcə olaraq, "söz oyunu" mahiyyəti kəsb edir. Bu isə öz növbəsində, "dil oyunu-həmişə köhnə dil işarələrinin yeniləri tərəfindən əvəz edilməsi"nə xidmət edir-həqiqətini bir daha əyani şəkildə sübut edir.

Kommunikativ davranışın verbal və qeyri-verbal stereotipləri" mövzusunda araşdırma aparmış N. Y. Katsenelenbogen "idioreflekslərin istənilən dil işarələri kimi, həm ifadə, həm də məzmun planında xarakterizə edildiyini" vurğulayaraq aşağıdakı qrupların fərqləndirilməsini məqsəduyğun hesab edir: 1) etiket formulları, 2) qeyri-adi səslərə (məsələn, asqırmaq səsinə) reaksiya, *God bless you!* 3) hər hansı bir qəfil baş vermiş və ya təkrarən baş vermiş hadisəyə reaksiya: *Perish the thought!*, 4) müəyyən situasiyaya reaksiya: *Hello stranger!*, 5) söhbət zamanı həmsöhbətin sözlərinə, hərəkətinə reaksiya, 6) danışılan sözlərin qiymətləndirilməsi, məsələn, *I am a Dutchman* (həmsöhbətin fikirlərinə inamsızlığın ifadəsi zamanı istifadə edilən frazeorefleks), 7) təşviqedici, ruhlandırıcı frazeoreflekslər, 8) zarafatyana ifadələr. Biz isə öz növbəmizdə, emotiv xarakterli frazeoreflekslərin aşağıdakı qruplar çərçivəsində fərqləndirilməsini daha məqsəduyğun hesab edirik:

1) etiket xarakterli olub müəyyən emosional durumla bağlı reaksiyanı ifadə edən frazeoreflekslər, məsələn, *so help me God!* Əslində bu ifadə təşviq emosiyasının verbal representasiyasına xidmət etsə də, bilavasitə andıçmə mərasimi zamanı istifadə edilir. [19, s. 416]. *So help me, I haven't enough cash to pay for the tickets.* [19, s. 416]. *I will do it. I really will, so help me, God!* .I, A.B., do swear that I will be faithful and bear true allegiance to Her Majesty Queen Victoria (now Elizabeth the Second), Her heirs and successors according to law. *So help me God* [27]. Nümunədə Avstraliya konstitusiyasında təsbitini tapmış və ölkə parlamentinin hər bir üzvünün keçdiyi andıçmə ritualında səsləndirdiyi məndən iqtibas gətirilmişdir.

2) söhbətin axarına, söhbətin obyektinə emosional reaksiyanı ifadə edən frazeoreflekslər, məsələn, "vallah" anlamını ifadə edən hərfi tərcüməsi "Allah görür" olan *God wot!* frazeorefleksini qeyd etmək olar. *'You have almost as much sense as a man-' ('far more, God wot, 'she muttered to herself, 'Than many men'). (Ch. Bronte, 'Shirley', ch. XXVI) - he is a lovesome thing, God wot.* (M. Innes, 'Secret Vanguard, (4-s.516.]. Göründüyü kimi, burada frazeorefleksin modal söz mövqeyində çıxış etdiyini müşahidə edirik. Xatırladaq ki, S. V. Korostovanın qeyd etdiyi kimi, müasir dilçilikdə "emotivlik" həm də "qiymətləndiricilik" anlamının sinonimi kimi çıxış edir. Qiymətləndiriciliyin özü isə modallıq kimi dəyərləndirilir. Analoji vəziyyəti *God willing!* frazeorefleksinin nümunəsində izləmək mümkündür. "Ümid-arzu" frazeosemantik

sahəsinə aid olan bu frazeorefleks "Allah qoysa!" anlamını əks etdirir. Məsələn: *How they fared in the commercial, social and political life of London and how it all ended will be related, God willing, in Volume Two...* (J. B. Priestley, 'Out of Town'). "Sevinc" frazeosemantik sahəsinə daxil olan emosemiyalı frazeoloji vahidləri araşdırmış Y. M. Kryuçkova bu qrup ifadələrin məhz modallığın inikası potensialına xüsusi diqqət çekerek qeyd edir ki, həmin emosemiyalı frazeologizmləri "modal frazeoloji vahidlər" qrupu çərçivəsində fərqləndirmək lazımdır. Dilçi konkret olaraq, "sevinc" frazeosemantik sahəsinə daxil olan emosemiyalı frazeologizmlərin təxminən 11%-nin məhz bu növ "modal frazeoloji vahidlərdən ibarət olduğunu bildirmişdir. Dilçi bu sırada *Carry me out!* 'Gülməkdən öldüm!', *apretty go!* 'Yaxşı işdir!', *what a lark!* 'Kəfdir!', *lick all creation* 'Çox gülməlidir! *well met!* 'Xoş gördük!', "Nə xoş təsadüf!" və s. frazeologizmləri qeyd edir. Növbəti nümunələr də Y. M. Kryuçkovanın gəldiyi qənaətin həqiqətdən uzaq olmadığını ortaya qoyur. *My* (və ya *your*) *foot!* "Ay, inandım ha!", "Ay aldatdın ha!": *"He says his car isn't working."* *"Not working my foot. He's just too lazy to come. Your prices are the best in town, my foot! I know two places cheaper.,*

3) hər hansı bir hadisəyə, fiziki kontekstə reaksiyanı ifadə edən frazeoreflekslər, məsələn, *Good God!, Good heavens! Good Grief!* və ya *Great God!* "Tanrım!", "Allahım!" frazeorefleksi, *Good God -it's after five o'clock. I'll creep away quietly.* (J. B. Priestley, 'London End') *. Good Grief! You're not going to start all over again. Bill: There are seven newborn kittens under the sofa! Jane: Good Grief! Jane: Ouch! John: Good heavens! What happened? Jane: I just stubbed my toe.* Nümunələrdən də aydın göründüyü kimi, bu ifadələr öz mahiyyətilə frazeorefleks kanonlarına tam şəkildə uyğun gəlir. Yəni, həmin frazeologizmlər bilavasitə prepozisiyadakı modusun ardınca frazeorefleks səciyyəli diktum mövqeyində çıxış edirlər. Başqa sözlə desək, bu frazeoreflekslər müəyyən verbal və ya fiziki kontekstə reaksiyaya əsaslanır və özü özlüyündə prepozisiya mövqeyində dayana biləcək məlumat və ya kontekst olmadığı təqdirdə işlənilə bilməzlər. Prepozisiya, postpozisiya şərtlənməsi isə artıq **mürəkkəb sintaktik bütövdən** danışmaq zərurəti yaradır. Xatırladaq ki, **mürəkkəb sintaktik bütöv** deyildikdə, "mətnin komponent-lərindən biri nəzərdə tutulur: xüsusi şəkildə tərtiblənən cümlələrin qapalı qrupu"

Təqdim edilən nümunələrdə frazeoreflekslərin əsas xüsusiyyətlərindən biri-sinsematizm mahiyyətli komponentar (tərkibi) fəaliyyəti əyani şəkildə aşkarlanır. Belə ki, bir çox hallarda polifunksional olan, yəni yerinə və mövqeyinə görə fərqli emosional çalarlıqların ifadəsinə xidmət edə bilən frazeoreflekslər bilavasitə aid olduğu mürəkkəb / aşkara çıxarmaya müvəffəq olurlar. "Mətnin emotivliyi - linqvistik problem kimi" mövzulu araşdırmasında S. V. İonova tam haqlı olaraq ona diqqət çəkir ki, "daxili hiss və həyəcanların verbal ifadə vasitələrinin vacib xüsusiyyəti kimi onların sinsematizmini, yəni hər hansı bir dil vasitəsinin çətin emosional durumun ifadəsi üçün yetərsizliyi, emosiyaların dolğun və adekvat representasiyası üçün isə müxtəlif vasitələrin bütöv kompleksinin cəlb edilməsi, aktuallaşdırılması vacibdir".

Ədəbiyyat

1. Hacıyeva Ə. H. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Nurlan, 2004, 192 s.
2. Hacıyeva Ə. H. İngiliscə-Azərbaycanca və Azərbaycanca-İngiliscə somatik frazeoloji birləşmələr lüğəti. Bakı, 2005, 190 s.
3. Məmmədov A. Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi : filologiya elm. dok. ... dis. avtoreferatı: 10.02.19; AMEA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu. B, 2003, 54s.
4. Veysəlli F. Y. Dilçilik Ensiklopediyası. I cild. Bakı: Mütərcim, 2006, s. 516.

S.Kulieva

Syntactic specificity of phraseoreflexes with emotive essence and complex syntactic whole in the English language
summary

In the given article phraseoreflexes with emotive essence taking account their syntactic specificity are analyzed. Phraseoreflexes usually are in the interjection form and grammatically can be in the structure of complete or incomplete sentences. Also, complex syntactic wholes such as, *Perish the thought!*, *Thank heavens!*, *Damn your eyes!* and some others are investigated in the article.

The author states This article deals with the analysis of the phraseological units upon the different approaches of the distinguished linguists in the scientific context. Linking to the modern approaches and views of either the Western or Russian linguists, the author has investigated the different peculiarities of the phraseological units in English language. So, in her article the author showed that the classification of phraseological units has been carried out in different directions in linguistics. That is why in her first study, she could say that the Swiss linguist, the founder of "The theory of Phraseology" Charles Balli's classification has greatly influenced the development of phraseology.

Charles Balli gave the first classification of the word combinations in his first work, "Summary of Stylistics". In his second book, "French Stylistics" Charles Balli noted that the use of phraseology was a tradition, and a number of words tended to be closer to one another than the other words in French language. He divided the word combinations into four groups: 1) free word combinations, 2) ordinary combinations, 3) phraseological group, 4) phraseological associations.

Key words: phraseoreflexes, emotive, the English language, complex syntactic whole

С. Кулиева

Синтаксические спецификации фразорефлексов с эмотивной сущностью и сложное синтаксическое целое в английском языке

Резюме

В статье исследуются фразорефлексы с эмотивной сущностью, принимая во внимание их синтаксические спецификации в английском языке. Фразорефлексы обычно бывают в междометной форме, в грамматической структуре может быть полное и неполное предложение. В статье исследуются сложное синтаксическое целое как например, *Perish the thought!*, *Thank heavens!*, *Damn your eyes!* и др. Автор отмечает что такие выражения рассматриваются как один из компонентов текста и образуют вместилище с логической и грамматической структурой предложения.

Данная статья анализирует фразеологические единицы с точки зрения различных подходов, предпринятых выдающимися лингвистами в научном контексте. Автор статьи провела исследование различных аспектов фразеологических единиц английского языка, увязывая свои исследования с современными подходами и взглядами, существующими в западной и российской лингвистике. Исходя из этого, автор статьи отметила, что

классификации фразеологических единиц были проведены по различным направлениям лингвистики. Поэтому в своем первом исследовании она утверждает, что классификация швейцарского лингвиста, основателя теории фразеологии .Чарльза Балли оказала огромное влияние на развитие фразеологии. Автор статьи также отметила, что академии В.В.Виноградов на материале русского языка разделил фразеологические единицы на три семантические группы: фразеологические ассоциации , фразеологические сращения и фразеологические сочетания .

Ключевые слова: фразеорефлексы, эмотивные, английский язык, сложное синтаксическое целое

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.09.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.10.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Yusif Süleymanov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

KÖNÜL MƏMMƏDOVA
FƏXRİYYƏ ABDULLAYEVA
Azərbaycan Texniki Universiteti
H.Cavid pr.25.Bakı.
könül.fəxrıyyə.@com.ru.

**MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ PREDİKATİV BİRLƏŞMƏLƏRİN
VƏ CÜMLƏDƏ SÖZ SİRASININ STİLİSTİK FUNKSİYASININ SEMANTİK-Tİ-
POLOJİ ASPEKTDƏ ARAŞDIRILMASINA DAİR
(İngilis və Azərbaycan dilləri materialları əsasən)**

XÜLASƏ

İngilis və Azərbaycan dillərində bütün müxtəlif sistemli dillərdə olduğu kimi , söz birləşmələrini , cümlə və söyləmlərin , predikativ birləşmələrin düzəldilməsində söz sırasının norma və vəzifələri müxtəlif olur. Qeyd edək ki , söz sırası bir sırası bir sıra amillərlə , ilk növbədə həmin dilin quruluşu , onun tipologiyası , qrammatik qaydaları , üslubu , ritmi , eləcə də bu və ya digər dərəcədə cümlənin aktual üzvlənməsinin quruluşu ilə müəyyənləşir.(1-s.89)

Ədəbi dildə üslubi cəhətdən neytral sayılan söz sırası “tema-rema” prinsipi ilə düzəlir ki , bu ardıcılığı tədqiqatçılar “ obyektiv söz sırası” adlandırdılar. Məsələn , “I sent my mother some flowers” cümləsində I- mübtədası tema , sent – xəbəri isə rema sayılır . Söz sırası ingilis dilində sabit olduğundan , cümlənin sintaktik quruluş səviyyəsində qrammatik səviyyə daşıyan tema və remanı ifadə etmək üçün daha əlavə bir vasitə - intonasiya , fraza vurğusu , məntiqi vurğu, ədatlar , artıqlıq və s. işlədilməsi tələb olunur. Azərbaycan dilində isə söz sırası sərbəstliyi , hərəkliyi ilə fərlənərək , aktual üzvlənmədə daha fəal iştirak edir. Təsədüfi deyildir ki , O. Musayev ingilis və Azərbaycan dili cüm-lələrində söz sırasının vəzifələrini müqayisələndirərək göstərmişdir ki , “ anali-tik quruluşlu dillərdə , o cümlədən də müasir ingilis dilində söz sırası əsasən sintaktik-semantik funksiya daşıyır , sintetik dillərdə, o cümlədən müasir rus dilində söz sırası başlıca olaraq stilistik funksiya daşıyır , iltisaf dil-lərdə isə , o cümlədən müasir Azərbaycan dilində söz sırası hər iki funksiya nöqtəyi - nəzərindən analitik quruluşlu dillərlə sintetik quruluşlu dillər arasın-da orta mövqe tutur.

Açar sözlər: müqayisə , bağlayıcı , mürəkkəb cümlə , ifadə , söz , qrammatik

Nəticədə o, üslubi funksiyanı Azərbaycan dili üçün ön sıraya çəkir. Dilçilər dilin tipologiyasına , qrammatik qaydalarına və üsluba əsaslanaraq ingilis və azərbaycan cümlələrində söz sırasının aşağıdakı vəzifələrini irəli sürürlər :

- 1) Cümlə üzvləri arasında qrammatik münasibətləri ifadə etmək ;
- 2) Məlumatın anlam mərkəzi sayılan remain təyin etmək ;
- 3) Cümlənin kommunikativ cəhətdən növünü müəyyənləşdirmək ;

4) Cümlə üzvləri arasında əlaqə və qarışıq cümlələrin üzvləri arasında möv-qe yaxınlığını yaratmaq ; Bütün bu sadalananlar cümlənin fəal üzvlənməsində söz sırasının kommunktiv , qrammatik və üslubi cəhətdən səciyyələndirir . Hər bir dildə , o cümlədən müasir ingilis dilində işlədilən sintetik və analitik formalar bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olur və dialektik vəhdət təşkil edir. Həmin əlaqə və vəhdət bir tərəfdən bu formaların dildəki funksiyası baxımından , digər tərəfdən də onların mənşəyi baxımından nəzərə çarpır. Özünün leksik mənasına , morfoloji əlamətinə , sintaktik roluna , əlaqəyə girmə xüsusiyyətlərinə və əsas düzəltmə xassəsinə görə sözlər müasir ingi-lis dilində əsas , köməkçi və sərbəst nitq formasında səciyyələnir.(14-16)ş

Müasir ingilis dilində mövcud olan nitq hissələri dildəki və nitqdəki rollar- ına görə bir-birindən fərqlənir. Onların bir qismi ,məsələn , isim , sifət , fel və s. həm normativ , həm də

qrammatik mənaya malik olduqlarından müstəqil kommunikativ funksiya daşıyır və müstəqil cümlə üzvü olurlar. Lakin digər bir qisim sözlər, məsələn, artıqlar, sözünü, bağlayıcı və s. müstəqil normativ mənaya malik olmadığından cümlədə müstəqil ola bilmirlər. Nidalar, modal sözlər istər morfoloji və istərsə də sintaktik baxımdan digər fəal qrammatik nitq kateqoriyaya malik deyillər, yəni onlar qeyri-fəal qrammatik mənaya daşıyırlar. Fəal qrammatik minimumun seçilməsi xarici dildəki sözlərin morfoloji quruluşuna şüurlu münasibəti inkişaf etdirməyi səciyyələndirir:

a) İsmnin tədrisində - onun mənaları, quruluşu, ümumi, xüsusi, konkret əşya və ya mücərrəd məfhum bildirən, sayıla bilən və ya sayıla bilməyən növlərinin nəzərdə tutulmuş normativ qaydaları.

b) Sifətin tədrisində-onların mənalarına görə növləri, quruluşları, dərəcə kateqoriyaları və s. öyrənilməsi.

c) Sayların tədrisində - onların növləri, quruluşları, oxunması və yazılış qaydaları.

d) Əvəzliliklərin tədrisində -onların növləri, quruluşları, oxunması və yazılış qaydaları və s. haqqında.

e) Fəllərin tədrisində - onların şəxs, kəmiyyət, zaman, növ, tərz və forma (şəkil) kateqoriyalarına malik olması və Azərbaycan dilində qarşılıqlı izahı.

f) Zərflərin tədrisində-morfoloji quruluşuna görə, mənalarına görə növlərinin, dərəcə kateqoriyası baxımından izahı. Bütün bunlar müasir ingilis dilində formalaşmış konkret nitq hissələri üzrə nəzərdə tutulmuş normativ qaydaların dərinlən mənimsənilməsinə əsaslanır. İngilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinin funksional- semantik cəhətlərinin müqayisəli-tipoloji aspektdə öyrənilməsi, hər şeydən əvvəl, dilin ümumi, universal nəzəriyyəsinin işlənilib hazırlanması baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Məlum olduğu kimi ingilis dilində çox geniş yayılmış qeyri - müəyyənlik və müəyyənlik artıqlarının mənaları Azərbaycan dilində müxtəlif ifadə vasitələrinin Azərbaycan dilində qarşılıqlı mənimsənilməsi, bütün mənə növlərinin ifadəsinin göstərilməsi bunların konkret nümunələri əsasında əyani izahını tələb edir.

İngilis dilinin qrammatik quruluşunun tədqiqi ilə məşğul olan dilçilər belə hesab edirdilər ki, sözün leksik və qrammatik səciyyələrini yalnız kontekstdə vermək olar. Kontekst isə sintaktik baxımdan formalaşmış ayrı - ayrı cümlə üzvlərindən təşkil olunmuşdur.

İngilis dilinin öyrənilməsi ilə məşğul olan tədqiqatçıların gəldiyi nəticə odur ki, fəal və qeyri-fəal qrammatik təhlil baxımından ingilis dilində sözün sintaktik funksiyası daha aparıcı və əhəmiyyətlidir. İngilis dilində nitq hissələrinin təsnifi zamanı bəzi tədqiqatçılar sözlərin ayrılıqda kəsb etdiyi leksik mənanı deyil, həmin sözün daxil olduğu qrupun ehtiva etdiyi qrammatik mənayı götürürlər. Məsələn, qrammatik mənaya görə isim əşya, sifət əlamət və keyfiyyət, fəal hərəkət, proses bildirirsə, forma dedikdə, hər bir nitq hissəsinin morfoloji xüsusiyyətləri və qrammatik kateqoriyaları nəzərdə tutulur. İngilis dilində isim nitq hissəsi kimi kəmiyyət və hal, sifət dərəcə, fəal zaman, növ, şəkil və s. nitq hissələrinin heç bir kateqoriyası olmadığı üçün "dəyişməyən sözlər" kimi səciyyələndirir.

Azərbaycan germanşünası O.Musa-yev modal sözləri və nidaları sərbəst nitq hissələrinə, artıqlar, sözünü, bağlayıcı və ədatları isə köməkçi nitq hissələrinə aid edir ki, müasir İngilis dilində dörd köməkçi nitq hissəsinin olması qəbul edilmişdir. Köməkçi nitq hissələri ilə köməkçi sözlərin qruplaşdırılması dildə diqqəti cəlb edən məsələlərdən-dir. Köməkçi sözlər müstəqil cümlə üzvü yerində işlənə bilməyən, əsas nitq hissələrinə məxsus sözlər arasında semantik-sintaktik əlaqə yaradan sözlər hesab olunur və tərcümə zamanı Azərbaycan dilindəki qoşmaların ingilis dilində müxtəlif qarşılıqlına rast gəlmək olar.(4-s.8-12)

Tabesizlik bağlayıcıları həmcins üzvləri, söz birləşmələrini və müstəqil cümlələri bir-birinə bağlamaq üçün işlədilir və ifadə etdikləri qrammatik mənaları müvafiq olaraq aşağıdakı ya-

rımqrupa bölünürlər : a) Bitişdirici bağlayıcılar – and , as well as , besides , moreover , bothand , not onlybut (also) , neighternor . b) Bölgü bildirən bağlayıcılar –or , or else , otherwise , eitheror.

İngilis və Azərbaycan dillərində işlənən sadə cümlələrdə sözlərin sırası sintaktik vasitələrdəndir.Sadə cümlə komponentlərinin bağlanması söz sırasının rolunu nəzərə alıb-almamasına görə dilçilər, məsələn Ə.M.Cavadov: K.M.Abdullayev,K.N.Vəliyev və başqaları sadə cümlə komponentlərinin əlaqələndirilməsində söz sırasının əhəmiyyətini göstərirlər. Lakin digər Azərbaycan dilçisi Ə.Xəlilov bu fikri müdafiyyə etmir.Sadə cümlədə söz sırası da intonasiya kimi cümlə strukturunun və onun əmələ gəlməsini təmin edən dil vasitəsidir. Sadə cümlədə sözlərin sırasından danışarkən ilk növbədə onun başqa dil qanunları arasındakı mövqeyini müəyyənləşdirmək lazımdır. Dil qanunlarını iki qrupa bölmək mümkündür: a)xüsusi dil qanunları,b)ümumi dil qanunları. Bütün dil sistemində özünü göstərən dil hadisələrinə sıralanma, intonasiya, vuğu və təkrar daxildir. Hər bir dilin morfoloji quruluşu onun sintaktik quruluşuna və ya əksinə, sintaktik quruluşu morfoloji quruluşuna uyğun gəlir.Sistemlər arasındakı uyğunluq,ahəng, məhz ümumi qanunlar əsasında mümkün olur.Məsələn: Azərbaycan dilində söz vurğusu axırıncı hecanın üzərinə, məntiqi vurğu isə xəbərdən əvvəlki,sözün üzərinə düşür. Deməli,istər sözdə,istərsə də cümlədə vurğu eyni yerə düşdüyü üçün vahid vurğu sistemi yaranır. Söz sırası da vurğu kimi morfoloji quruluşu sintaktik quruluşlu bir-birinə bağlayır və vahid ahəngə salır.Məsələn:Azərbaycan dilində Yazı-çı-liq və yaz-dır -ıl(maq) ayrı-ayrı nitq hissələrinə məxsus quruluşdur.Lakin sıralanma prinsipinə görə bunlar eynidir.Çı-lıq; dır-ıl şəkilçilərinin eyni mövqedə yerləşməsi təsadüfi xarakter daşıyır. Çı- şəkilçisinin isimlər üçün yaratdığı mənanı-dır fellər üçün yaradır.-Lıq şəkilçisi mücərrədliyin, -ıl şəkilçisi isə məchulluğun əlamətidir.Məchulluqla mücərrədlik isə bir-birinə yaxındır. Deməli,nitq hissəsindən asılı olmayaraq abstraktlıq və ya mücərrədlik bildirən şəkilçilər kökdən uzaq düşür.Buna görə də B.A.Serebrennikov yazır ki, iltisəqi dillərdə şəkilçilərin sıralanmasında müəyyən bir qanun vardır.Abstraktlıq bildirən şəkilçilər isə kökə yaxın yerləşir. İstər cümlələr,istərsə də şəkilçilərin sıralanma prosesini üç mərhələyə bölmək olar. I mərhələ: Sıralanmanın 1-ci mərhələsində hadisə, əşya,hərəkətlə, əlaqədar olaraq məntiqi-semantik ardıcılıq əsasında dilin lüğətindən sözlər, qrammatik formalar seçilir.Əgər <<ev>> haqqında danışılacaqsə -<<ev, -divar, -qapı,-pəncərə>>və sair sözlər seçilir. Bu mərhələ seçmə və ya seleksiya adlan ıII mərhələ: Seçilmiş sözlərin və qrammatik formaların bir-birinə olan münasibəti müəyyənləşir,onların birləşmə qabiliyyəti aşkar olunur,valentliyi təyin edilir. Çünki,sıra komponentinə daxil olan sözlərin,şəkilçilərin,cümlələrin hamısı eynihüquqlu (eyni-valentli) olmur. Sözlərin,şəkilçilərin.cümlələrin müxtəlif hüquqluğu (müxtəlif valentliyi) onların sıralanması üçün şərait yaradır,kiçik valentli ünsür yüksək valentli ünsürə güzəştə gedir. divarı>> və sair birləşmələri yaranır. Dildəki şəkilçilər müəyyən vəzifə daşıyır.Şəkilçilərin mənası onların semantik valentlik münasibətinin meydana çıxmasına şərait yaradır.Cümlə səviyyəsində semantik valentlik zamana,məkana və aspektə görə müəyyənləşir.Bir qayda olaraq keçmiş, indiki və gələcəkdən,böyük məkan kiçikdən, təsdiq forma inkar formadan əvvəli gəlir. III mərhələ: Əgər birinci və ikinci mərhələ bütün dillər üçün eynidirsə, 3-cü mərhələ dilin quruluşu ilə bağlıdır.Buna görə də eyni məqsəd üçün seçilmiş eyni valenti <<stol>>,<<ayaq>> (Azərbaycan dilində), -<<leg>>, -<<table>>(ingilis dilində) sözləri müxtəlif şəkildə sıralanır.

ƏDƏBİYYAT:

- 1) . Breen , MP . And Candlin , C.N The Essentials of a Communicative Curriculum in Language Teaching . Applied Linguistics , 1980 , v .1 p.89-112
- 2) A .Axundov “ Ümumi dilçilik” . ”Maarif” . Bakı 1979 s.98.
- 3)A.Hacıyev:Qrammatikanın tədrisində tarixiliyin nəzərə alınması.B.1998.
- 4) A.Əsədov . Azərb. və ingilis dillərində cümlənin üzvlənməsi .”Maarif”B.1967s.14-21.

K.Mammadova,
F.Abdullaeva

Concerning to the reashersh on the semantic-tipological aspect of stylistic unction of words order in a sentence and predicative unit in different systematic linguistic.

Summary

This article deals with the analysis of the phraseological units upon the different approaches of the distinguished linguists in the scientific context. Linking to the modern approaches and views of either the Western or Russian linguists, the author has investigated the different peculiarities of the phraseological units in English language. So, in her article the author showed that the classification of phraseological units has been carried out in different directions in linguistics. That is why in her first study, she could say that the Swiss linguist, the founder of "The theory of Phraseology" Charles Balli's classification has greatly influenced the development of phraseology. Charles Balli gave the first classification of the word combinations in his first work, "Summary of Stylistics". In his second book, "French Stylistics" Charles Balli noted that the use of phraseology was a tradition, and a number of words tended to be closer to one another than the other words in French language. He divided the word combinations into four groups: 1) free word combinations, 2) ordinary combinations, 3) phraseological group, 4) phraseological associations.

On the basis of the Russian language material called "phraseological associations", "phraseological adjacencies" and "phraseological combinations" academician V.V. Vinogradov divided the phraseological units into three semantic groups. While speaking about phraseological compounds, he wrote that there was no relationship, no connection, or even no potential relationship between the meaning of the components and their common one. Although their constituent parts have the same sound content in one language or in another.

Key words: comparison, conjunction, compound, sentence, word, grammatical

К.Маммадова,
Ф.Абдуллаева

Предикатная связь в разносистемных языках и стилистическая функция ряда слов и анализ семантического и типологического аспекта.

Резюме

Данная статья анализирует фразеологические единицы с точки зрения различных подходов, предпринятых выдающимися лингвистами в научном контексте. Автор статьи провела исследование различных аспектов фразеологических единиц английского языка, увязывая свои исследования с современными подходами и взглядами, существующими в западной и российской лингвистике. Исходя из этого, автор статьи отметила, что классификации фразеологических единиц были проведены по различным направлениям лингвистики. Поэтому в своем первом исследовании она утверждает, что классификация Швейцарского лингвиста, основателя «теории фразеологии» Чарльза Балли оказала огромное влияние на развитие фразеологии. Чарльз Балли первым разработал классификацию словосочетаний в своей первой работе «Выводы о стилистике». В своей второй работе «Стилистика французского языка» Чарльз Балли отмечал, что

использование фразеологии было традиционным, а ряд слов во французском языке имеет тенденцию сочетаться с одними словами, а с другими нет. Он разделил словосочетания на четыре группы: 1) свободные словосочетания, 2) обычные сочетания, 3) фразеологические группы, 4) фразеологические ассоциации.

Автор статьи также отметила, что академик В.В.Виноградов разделил фразеологические единицы на три семантические группы: «фразеологические ассоциации», «фразеологические сращения» и «фразеологические сочетания». Говоря о фразеологических единствах, он писал, что не существует связи, даже потенциальной связи, между значением составных частей фразеологизма и его общим значением. Несмотря на то, что составные компоненты имеют одинаковую звуковую оболочку в любом языке.

Ключевые слова: сравнение, союз, сложное предложение, выражение, слова, грамматика.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.09.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Tamilla Hüseynova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ŞƏFİQƏ ƏLİYEVƏ
SƏKİNƏ SEYİDOVA

Azərbaycan Texniki Universiteti H.Cavid prospekti 25.Bakı.
şəfiqə-səkinə.@mail.ru.

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ ŞİFAHİ NİTQIN MÜRACİƏT- NƏZAKƏT FORMALARI ÜNSİYYƏT PROSESİNİN MÜHÜM KATEQORİYALARINDAN BİRİ KİMİ

Xülasə

Müasirlik keyfiyyətinə malik olan xarici dilə maraq ildən-ilə artır. Xarici dilin öyrənilməsi respublikamız üçün nisbətən cavan tədris kursu sayılsada, artıq onun ali məktəblərimizdə xarici dilin tədrisinə ayrılan saatların miqdarı azdır. Odur ki, rəsmi, stabil dərslərlə yanaşı, xarici dil proqramlarına daxil olan mövzuları, problemləri anlaşıqlı, tələblərin başa düşə biləcəyi bir dildə şərh edən nəşrlərə hələ də ehtiyac vardır. Belə nəşrlər sırasında dərs vasitələrinin, metodik göstərişlərin özünəməxsus yeri vardır. Dilçilik ədəbiyyatından danışan dinləyənə müraciət edir. Bu müraciət forması xitab adlanır.

Müraciətlər (**xitablar**) bütün dünya dillərində mövcuddur. Dünya dillərində insanlara, heyvanlara, quşlara, real varlıqlara, suya, oda, torpağa, çaya, dağa, Vətənə-bir sözlə, canlı və cansız hər şeyə müraciət edilə bilər. Bütün dillərdə yazılmış əsərlərdə xitabdan istifadə olunur. İngilis dilində müraciət formalarının aktuallığı həm də onunla onunla şərtlənir ki, dilçilər arasında dil və mədəniyyət problemlərinə, eləcə də ünsiyyət prosesinin mühüm kateqoriyalarından biri olan xitabın nitq etiketləri sırasında yerinin və rolunun aydınlaşdırılmasına kömək edir. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər isə cümlə üzvləri ilə tabəsizlik əlaqəsi ilə bağlanmır, cümlədə heç bir suala cavab vermir, müəyyən bir vəzifə daşmır.

Açar sözlər: məzəmmət, bərabər hüquqlu, təbəqə, qohumluluq, sosial qruplar.

Artıq müəyyənləşdirilmişdir ki, təfəkkür prosesləri, dillərdən asılı olmayaraq bütün insanlarda (bütün millət nümayəndələrində) eyni cür baş verir. Lakin o da müəyyənləşdirilmişdir ki, təfəkkür proseslərinin dil vasitələri ilə reallaşdırılması müxtəlif millətlərin nümayəndələrində müxtəlif şəkildə təzahür edir, yəni bəşəri olan təfəkkürün proseslərini hər milli dil öz vasitələri ilə verballaşdırır. Dillərin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu müxtəlif və fərqli olduğu üçün təfəkkürün ümumi (bəşəri) proseslərinin verballaşdırılmasında dillər arasında mühüm fərqlər təzahür edir. Ənənəvi nəzakət formaları tək-tək hallarda da işlənir, yəni adsız və ya soyadsız “madame” müasir ingilis dilində xaricilərə müraciət işlənir. “**Lady**” sözü, əsasən titullu şəxslərə müraciətdə işlədilir. Məsələn: You, ll change your tone of voice, young lady. Sən səsinin tonunu dəyişməlisən cavan qız. (1-s.93).

Müraciətdə “**sir**” sözünün sevilməsi danışanın ictimai statusu və adresatın şəxsi zövqündən aslıdır. Belə ki, “sir” sözü yüksək təbəqənin nümayəndələri tərəfindən işlədilir. Amerika ingiliscəsində Britaniya ingiliscəsinə nisbətən “sir” sözü hər yerdə işlədilir. Müraciət formasının dəyişdirilməsi onu göstərir ki, adresata yeni tərəfdən baxılır. Müraciətin bu və ya digər formasının dəyişilməsi həmin şəxsin bəyənilməsi və ya məzəmmət olunması adresatın cəmiyyətin aşağı təbəqəsinə məxsusluğunu göstərir.

“**Mister**” sözünün tək işlənməsi adrestatın danışana olan küskünlüyünü göstərirş u müasir ingilis dilində “müraciət” normalarının pozulması ilə əlaqədardır və cəmiyyətin savadsız təbəqələri tərəfindən işlədilir.

“**Madam**” sözü xidmət sahəsində olan işçilərin müştərilərə olan münasibətidir. Digər hallarda “Madam” danışq dilində-slenq kimi işlənir. Qulluqçular öz sahiblərinə ma’am deyər müraciət edirlər.Məsələn: No, ma’am that’s why she complained. Xeyr, madam, bunun üçün də o şikayət edir.Britaniya ingiliscəsində yaşlı xanımlara və ya təbəqəyə yüksəkdə olan xanımlara ma’am müraciət nəzakətsizlik hesab edilirsə, Amerika ingiliscəsində bu forma yaşlı xanımlara müraciət hər gün işlədilir.(2-s.124).

Bunlar şəxsin adı,soyadı,atasının adı,təxəllüs və ləqəbini bildirir. Bəzən hörmət əlaməti olaraq ingilis dilində xitabları əvvəl mister,signior,miss,madam və s. Azərbaycan dilində yoldaş, vətəndaş sözləri işlənir.

Bəzən hörmət əlaməti olaraq ingilis dilində xitablardan əvvəl mister,signior,miss , madam və s. işlənir. Məsələn: Trust me, madam Julia. Mənə inanın, Culiya xanım.Şəxsi qohumluq və ailə münasibəti bildirən xitablar vardır.Məsələn:Ah,Mom, let me stay up! “Ah, ana, icazə ver, qalım.”Qohumluq terminləri olan “**father**”,**“daddy”**,**“papa”** bütün sosial qruplar tərəfindən istifadə olunur. Pop, mom isə Britaniya və Amerika ingiliscəsinin şimal dialektinə aiddir.

Qohumluq əlaqələrini bildirən emosional isimlər ya affiksasiya yolu ilə (mammy,daddy), ya da hecanın qisaldılması yolu ilə düzəlir.**Father,daddy,papa** kimi müraciət formasının seçimi,situasiya,hiss,adresatın olması və ya olmaması faktorları ilə müəyyən edilir.Şəxsin cinsə görə əlamətini bildirən müraciət formasına aid cümlə:Lay still today,boy. Bu gün sakit dur, oğlan.Şəxsin hərbi rütbəsini bildirən müraciət formasına aid cümlə:I must tell you,admiral. Mən sizə deməliyəm,admiral.Şəxsin daşdığı vəzifənin adını bildirən müraciət formasına aid cümlə:Bu müraciət nadir hallarda müstəqil işlədilir. Hörmət əlaməti olaraq ingilis dilində “mister”, Azərbaycan dilində “yoldaş” sözü vəzifə bildirən xitabdan əvvəl gəlir.Director, may I say? Direktor, mən söz deyər bilərəm?Şəxsin peşə,sənət və ixtisasını bildirən müraciət formasına aid cümlə:You’re very kind, doctor. Siz çox xeyirxahsınız, həkim.Şəxsin yaşını bildirən müraciət formasına aid cümlə:On the contrary,old man, nothing surprises me. Digər tərəfdən, qoca, heç nə mənə təəccübləndirmir.Şəxsin zahiri əlamətini bildirən müraciət formasına aid cümlə:

Hey, you, tall man, look at me. Ey, sən, uca boylu adam, mənə bax.Şəxsin xasiyyətini, əlamətini, xasiyyətlə əlaqəli olan işgörmə bacarığını bildirən müraciət formasına aid cümlə:Oh, dishonest wretch! Ay vicdansız, miskin adam!

Qonşuluq, yaxınlıq bildirən müraciət formasına aid cümlə:Indeed, neighbor, look at me! Əlbəttə, qonşu, mənə bax!İctimai vəziyyət, həmrəylik, sənət dostluğu bildirən müraciət formasına aid cümlə:As you wish, comrade. Necə istəyirsən, yoldaş.

Şəxsin dini adını bildirən müraciət formasına aid cümlə:

Oh, holy father! Throw away that thought. Ay, müqəddəs ata! Bu fikri başınızdan çıxarın.Keçmişlə müqayisədə cəmiyyətin yüksək və orta təbəqəsinin bütün nümayəndələri tərəfindən indiki dövrdə ataya öz adı ilə müraciət olunur.

Məsələn: William, do I have to? Villiam, mən də etməliyəm? Bu cür müraciət dilin demokratlaşmasından xəbər verir. Valideynlərə öz adları ilə müraciət,əsasən, ABŞ-da geniş yayılırsa, İngiltərədə buna çox nadir hallarda rast gəlinir.Adla çağırılmada iki model nəzərə çarpır:

1. Müəyyən məsafəni nəzərdə tutan bütöv şəxs adı ilə. Bu Azərbaycan dilində “sən” əvəzinə ekvivalentdir. Adla müraciət İngiltərədə formallığın atılması ilə bağlıdır.

2.Bir neçə şəxs bildirən müraciət formaları: Burada şəxsin adı, soyadı, təxəllüsü işlənmir. Belə ki, danışan dinləyənlərin hamsının adını, soyadını bilməyə bilər. Ona görə də xüsusi sözlər işlənmir. Onun əvəzinə **friends**, **brothers**, Azərbaycan dilində yoldaşlar, dostlar ,qardaşlar kimi sözlər işlədilir.

İnsanlar tərəfindən heyvanlara verilmiş ləqəbi bildirənmüraciət formaları vardır.

Məsələn: Look behind you, mother cat! Arxana bax , ana pişik!

Cansız əşyalara və müraciət varlıqlara müraciət digər müraciətdən fərqlənir. Onlar insanı eşitməyə qadir deyillər. Bu zaman danışan dinləyəndən cavab gözləmir. Bu müraciət formalarından ifadənin təsirini qüvvətləndirmək üçün istifadə olunur. Belə müraciət formaları bədii ədəbiyyatda, poeziyada işlənir. Məsələn: Twinkle, twinkle, little star! Parılda, parılda kiçik ulduz! Şəxsin müəyyən zaman daxilində məşğuliyyətini bildirən xitablar formasına aid cümlə: You and I, my dear reader , may drop into this condition one day. “Sən və mən, mənim əziz oxuyucum bir gün bu vəziyyətə düşə bilərik” İsim maddi varlıqların və mücərrəd anlayışların adını bildirir, xitab da bunlara müraciət edir. Xitab ismin bütün məna növləri ilə ifadə edilir. “Xitabın leksik-semantik mənası” fəslində xitabların müxtəlif məna növləri ilə işlənməsi verildiyi üçün burada ifadə vasitələri konkret verilir. (3-s.86).

. Dil yalnız ünsiyyət yaratmır, mədəniyyətləri, tarixi, insani keyfiyyətləri və soykökü təyin edir. YUNESKO 1999-cu ildə fevralın 21-ni Beynəlxalq ana dili günün kimi təsis edib. Bu günün qeyd olumasında məqsəd ana dilinin təbliği, inkişafı və öyrənilməsinin bütün formalarını müdafiə etməkdən ibarətdir. Hər bir dil ayrılıqda dünya haqqında bilik, dünyanı görmək və anlamaq üçün vasitədir. Hər millətin özünəməxsus ana dili onun mənəvi diriliyidir. Əbəs yerə deyilmir ki, bir millətin malını, dövlətini və hətta vətənini işğal etsən, ölüb-itməz, amma dilini alsan, məhv olar və ondan nişan qalmaz. Yəni hər bir kəs ömrünün axırınadək dilinə arxalanır. Ana dili insan həyatının əsasını təşkil edir, onun gələcək inkişafını şərtləndirir. Bununla belə ulu öndərimiz həmişə tövsiyyə etmişdir ki, ana dili ilə yanaşı gənclərimiz dünyanın inkişaf etmiş dillərini yüksək səviyyədə öyrənməlidirlər ki, elm və təhsil sahəsində daim uğur qazana bilsinlər. Ali məktəblər arasında ingilis dili öyrənilmə səviyyəsinə görə xarici dillər içərisində şəksiz liderdir. Beynəlxalq münasibətlərin formalaşmasında ingilis dilinin rolu əvəzsizdir. (4-s.231).

Hazırda ölkə rəhbərliyi tərəfindən uğurla davam etdirilən Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət kursu özünün tarazlığı, dinamikası və geniş əhatə dairəsi ilə seçilir. Müstəqilliyimiz qazandığımızdan indiyədək ötən müddət ərzində dövlətçiliyimizin, suverenliyimizin və ərazi bütövlüyümüzün möhkəmləndirilməsi istiqamətində çox mühüm addımlar atılmışdır. Hazırda Bakı şəhərində xarici ölkə diplomatik nümayəndəliklərinin sayı qırxndan çoxdur. Azərbaycanın xaricdəki korpusu isə altmışa yaxın səfirlik, baş konsulluq və daimi nümayəndəliklərdən ibarətdir. Əsgər cəbhədə silahla mübarizə aparırsa, diplomat sözün qüdrəti ilə mübarizəyə girir. Ona görə də diplomat həm ana dilini, həm də dünyada geniş yayılmış ingilis dilini yüksək səviyyədə bilməlidir ki, bu mübarizədən qalib ayrılınsın. Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemində öz layiqli yerini tutması, dünyada gedən qloballaşma və inteqrasiya prosesi ölkəmizdə ingilis dilinin intensiv şəkildə öyrənilməsinə, dilin yeni səmərəli metodlarla tədrisinə olan tələbatı daha da artırır. Beynəlxalq münasibətlər ixtisasında ingilis dilinin tədrisi iki mərhələyə ayrılır: praktik ingilis dili, diplomatik ingilis dili. Praktik dilin öyrənilməsi xarici dilin tədrisinin birinci mərhələsini təşkil edir. Bu dövrdə qrammatik minimum kimi felin zamanları, məsdər tərkibi, feli sifət və cerund formaları, sifətin və zərfin müqayisə dərəcələri, müxtəlif konstruksiyalar öyrənilir. Danışiq materialı üçün ictimai-siyasi, beynəlxalq münasibətlərlə bağlı mətnlər tədris edilir. Qloballaşma prosesinin gedişində və geniş vüsət almasında ingilis dilinin müstəsna rolu danılmazdır. Hüquqi, sivil dövlət olan Azərbaycanın ali məktəblərində, eləcə də orta məktəblərində ingilis dilinin tədrisinə diqqət hal-hazırda daha da artmaqdadır. Bu gün ingilis dilinin tədrisində əsas diqqət məhz şifahi nitqin inkişaf etdirilməsində yönəlmişdir. Sovetlər dövründə xarici dillərin tədrisində bir qayda olaraq fonetika və qrammatikanın tədrisi ön plana çəkilirdi. (5.-s.156).

Əslində bu dövrdə xarici dillərin tədrisində əsas çatışmazlıq tədris prosesində fonetik və qrammatik qaydaların öyrənilməsinə aludəçilik olmuşdur. Tələbə ingilis dilinin qrammatikasına

və lüğət fonduna mükəmməl yiyələnsə də, dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməkdə çətinlik çəkirdi. Bu isə məqsədin tamamilə kölgədə qalmasına gətirib çıxarırdı. Hal-hazırda Respublikamızda xarici dillərin tədrisində şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi ön plana şəkildir. Əgər öyrənilən xarici dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilmirsə, onda bu dilin öyrənilməsi öz əhəmiyyətini xeyli azaldır. Xarici dillərin tədrisinin səmərəliliyini artırmaq üçün əməli danışiq vərdisləri yaratmaq, şagird və tələbələr kollektiv danışiq prosesinə cəlb etmək müəllimdən yüksək bacarıq və təcrübə tələb edir. Mövcud proqramlara əsasən şagird və tələbələr kommunikativ vərdis və bacarıqlara yiyələnməlidirlər. Kommunikativ bacarıqlar isə dil mühiti olmadan ancaq tədris prosesində həyata keçirilir. Tədrisin mərhələsindən asılı olaraq lətifələr sadə və orta çətinlikdə olur və sonralar tədrisən mürəkkəbləşir. Başqa sözlə lətifələrin öyrədilməsi sadədən mürəkkəbə prinsipi ilə seçilir. Bu zaman təbii ki, bir sıra amillər nəzərə alınmalıdır. verir

Ədəbiyyat

1. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı 1979.s.93
2. Seydiyev Y. Azərbaycan dilində xitab. Bakı 1955.s.124.
3. Ə. Dəmirçizadə "azərbaycan dilinin üslubiyyəti", BAKI. 1979.s.86.
4. o. musayev. "ingilis dilinin qrammatikası", B. 1979.s.231.
5. H. M. Nağıyeva "English" baki. maarif nəşriyyəti 1982.s.156.

Alieva Shafiga
Seyidova Sakina

Forme politeness and ethical Summary

This article deals with the discourse structure in the English language teaching. In the article the attempt is made to analyze the discourse function within the short conversations. To give information about the role of the discourse in language teaching. The article is devoted to the role meaning of the translation in bicultural communication, some thoughts and philosophical appreciating of translation in modern linguistics also about stylistically translation in literature and humanitarian sphere. In the given article some parts of translation in contemporary literature of Azerbaijan and literature of Western-European countries and Russia are analyzed. The article deals with the use of the Past Subjunctive Mood and the Present Subjunctive Mood in the English grammar. The Past Subjunctive Mood is widely used in the literature and in the poems to denote unreality.

This article is devoted about the interference between Azerbaijan and English languages. All the problems have been discussed in the article. And also here is shown and explained the examples about structural – semantic changes in these languages. The process of the interference according to the structural – semantic changes between Azerbaijan and English languages are analyzed and shown completely in this article.

The article deals with the problem of translation of polysemantic words and their study at the English classes. The problem of meaning in general linguistics deals mainly with such aspects of the as the interrelation between meaning and concept, meaning and sign, meaning and referent.

We should acquire meaning imposed on the words by the words by the context. This meanings are called contextual meanings. The ability of a word to be polysemantic, i.e. to comprise several lexical meanings, becomes a crucial issue for stylistic studies.

Key words: rebuke, personal kinship, social groups, outwardsing, seudonum.

Ш.Алиева
С. Сейинова

Вежливая и этическая формы в Английском языке

Резюме

В предлагаемой статье из множества проблем, касающихся пополнения словарного состава современного английского языка рассмотрены будут только некоторые, а именно: проблемы изменения семантической структуры ряда слов, проблема многозначности. Многозначность слова – эта реалья английской лингвистики и эта проблема остается всегда в центре внимание ученых-лингвистов.

Эта статьи посвящено о процессе интерференции при контакте языков между Азербайджанским и английским. В этом статьи дано структурно семантический процесс интерференции между Азербайджанским и английскими. Тоже здесь указаны и объяснены много примеров о структурно-семантических изменение в процессе интерференции при контакте языков.

Уномреждения "условное наклонение" в английском языке

Статья посвящена изучению употребления "условное наклонение" в английском языке. Условное наклонение широко используется в поэзии, в художественной прозе для обозначения нереальных действий.

В предлагаемой статье из множества проблем, касающихся пополнения словарного состава современного английского языка рассмотрены будут только некоторые, а именно: проблемы изменения семантической структуры ряда слов, проблема многозначности. Многозначность слова – эта реалья английской лингвистики и эта проблема остается всегда в центре внимание ученых-лингвистов.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.06.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.10.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Həbib Mirzəyev** tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

HƏQIQƏT MEHDİYEVƏ
Azərbaycan Tibb Universiteti
Mərdanov qardaşları
mehdiyeva@mail.ru

ALMAN DİLİNİN AZƏRBAYCAN AUDİTORİYASINDA
ÖYRƏNİLMƏSİNİN İLKİN MƏRHƏLƏSİ

Xülasə

Məqalədə Alman dilinin mənimsənilməsi prosesində həm doğma dilin təsirindən həm də digər səbəblərdən doğan səhvlər təhlil edilir və fonetik, qrammatik, leksik və orfoqrafik səhvlər olaraq qruplaşdırılır. Alınma sözlərin öyrənilməsində ortaya çıxan səhvlərin səbəbi olaraq orfoqrafik qaydqların mənimsənilməsi göstərilir. Müəllif Alman dili təliminin başlanğıc mərhələsində tələbələrin xarici dil bacarıq və vərdişlərinin aşağı səviyyədə olmasına diqqəti çəkir. Tələbənin xarici dil bacarıq və vərdişlərinin inkişaf dinamikasına nail olmağın yolları göstərilir. Pedaqoji prosesin düzgün təşkili və öyrənənlərin motivasiyası dilin öyrənilməsində uğur gətirən amillər kimi qiymətləndirilir. Xarici dillərin tədrisində ən müxtəlif metodlardan istifadənin və müasir yanaşmalara istinad edilməsinin vacibliyi vurğulanır.

Məqalədə xarici dillərin tədrisində 3 mərhələ və hər bir mərhələdə təlimin nəticələri müəyyənləşdirilir. Tələbənin nitq fəaliyyətinin əsasını təşkil edən danışmaq dinləyib anlama, oxu yazı vərdişlərinə yiyələnməsində linqvistik biliklərin praktikasında tətbiq etmək bacarığının formalaşmasının əhəmiyyətli olduğu göstərilir. İlk mərhələdə tələbənin yiyələnməli olduğu nitq bacarıqları fərqləndirilir. Monoloji və dialoji nitq prosesində təsadüf edilən leksik və qrammatik xətlər qeyd edilir.

Monoloji nitqin təşkilində tələbələrin rast gəlinən çətinliklər fikirləri ardıcıl ifadə edə bilməmək, mürəkkəb cümlələrdən istifadə edə bilməmək olduğu göstərilir.

Dialoji nitqin formalaşmasında tələbələrin dialoji nitqin mürəkkəb hadisə olduğu və struktur xüsusiyyətləri ilə fərqləndiyini bilmələrinin zəruri olduğu açıqlanır. Məqalədə dialoji nitq bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişafı məsələsinə xüsusi yer ayrılışdır.

Dialoji nitqin kommunikativ xarakterli olması fikrinə ayrıca diqqət çəkilir. Dialoji nitqin keyfiyyət və həcm baxımından təhlil edilərək qiymətləndirilməsi əsaslandırılır.

Dialoji nitqin inkişafında müəllim nitqinin, müəllim-tələbə mükəllimlərinin vacibliyi göstərilir. Tədrisin başlanğıc mərhələsində tətbiq edilən müəllim-tələbə dialoqları nümunələri verilir.

Həm monoloji, həm dialoji nitqin inkişafında zəruri dil mühitinin yaradılması və əlavə oxu materiallarından istifadə edilməsi yolları göstərilir.

Açar sözlər: ilkin mərhələ, nitq xətləri, alınma sözlər, müasir yanaşmalar, təlim nəticələri, fikir ardıcılığı, monoloji və dialoji nitq bacarıqları, quruluş xüsusiyyətləri, münasib dil mühiti

Alman dilinin azərbaycan auditoriyasında öyrənilməsinin ilkin mərhələsi.

Xalqımızın dil mədəniyyəti gündən günə inkişaf edir. Xarici dillərin öyrənilməsinin elmin və mədəni həyatın müxtəlif sahələrində böyük əhəmiyyəti vardır.

Son illər ali məktəbə qəbul olunan tələbələrin xarici dillər üzrə biliklərinin keyfiyyətini müəyyənləşdirmək üçün böyük səy göstərilir. Tələbələrin biliklərindəki nöqsanları aradan qaldırmaq üçün ümumiləşdirmək zərurəti yaranır.

İndiki dövrdə nəinki bir, hətta iki və daha artıq dil bilmək zəruri bir hala çevrilmişdir.

Xarici dilləri öyrənən 17-18 yaşlı gənclərin təfəkkür fəaliyyətinin, psixoloji xüsusiyyətinin dəyişməsi qanunauyğundur. Tədrisin bütün mərhələlərində fonetik və qrammatik cəhətdən düzgün və səliqəli, leksik cəhətdən zəngin, məntiqi cəhətdən rəhbərli nitqin əldə olunmasına cəhd göstərilir. (səh. 80-108)

Xarici dillərin tədrisində yaddaş möhkəmliliyi əsas amildir. Dil vərdişlərinin inkişafı müəyyən dil materialının mənimsənilməsi əsasında mümkündür.

Söz ehtiyatının zənginləşməsi əksər hallarda səhvsiz olmur. Tələbələrin etdiyi səhvlərin qarşısını almaq üçün həm öyrədən, həm də öyrənən şəxs fəal iştirak etməlidir.

Həm şifahi, həm də yazılı nitqdə tələbə etdiyi səhvlərin səbəbini bilsə, onları daha tez düzəldə bilər və lazımı vərdişlərə yiyələnər.

Tədris prosesində biz ana dilinin təsiri və digər səbəblərdən doğan səhvləri təhlil edir, onları aşağıdakı kimi qruplaşdırırıq:

Fonetik səhvlər:

Sözlərin tələffüzü ilə bağlı olan səhvlər:

ich [`iç] əvəzinə *[ix]

Zimmer [`tsimer] əvəzinə \*[ `simer]

2. Sözlərin tələffüzünün təhrif olunması halları (tələffüz qaydalarına əməl etməmək nəticəsində) :

Licht [`liçt] əvəzinə *[li:ext]

Ferien [`fe:ri:en] əvəzinə \*[feri`jen]

Text [`tekst] əvəzinə *[teksti]

3.Sözlərin düzgün olmayan vurğu ilə tələffüzündə ortaya çıxan sözlər:

Berl`in əvəzinə \*`Berlin

`Monate əvəzinə Mona`te

Qrammatik səhvlər:

1.Nəqli cümlələrdə söz sırasında ortaya çıxan səhvlər (Alman və Azərbaycan dillərində söz sırasında olan uyğunsuzluq nəticəsində):

Im Winter war das Wetter kalt. əvəzinə

*Im Winter das Wetter war kalt.

Einige Jungen spielen am Sportplatz. əvəzinə

* Einige Jungen am Sportplatz spielen.

Müqayisə edək:

Qışda hava soyuq idi.

İdman meydançasında bir neçə gənc oynayırlar.

2. Sual cümlələrində söz sırasında və sual sözlərinin işlədilməsində ortaya çıxan səhvlər:

(Alman və Azərbaycan dillərinin söz sırasında uyğunsuzluq olduğuna görə) Ist er Student? əvəzinə

* Er ist Student? O tələbədirmi?

Wann geht er in die Universität ?

əvəzinə

* Er geht wann in die Universität?

O Universitetə nə vaxt gedir?

3. İsmi xəbərin bağlayıcı hissəsinin işlədilməsində ortaya çıxan səhvlər (Azərbaycan dilində ismi xəbərin bağlayıcı hissəsinin ad hissəsinə qoşulması səbəbindən) :

Der Tisch ist schwarz und breit.

əvəzinə

*Der Tisch schwarz und breit.

Nach einigen Minuten war die Hausaufgabe fertig.

əvəzinə

*Nach einigen Minuten die Hausaufgabe fertig.

Baku ist sehr schön.

əvəzinə

*Baku sehr schön.

Stol qara və enlidir.

Bir neçə dəqiqədən sonra ev tapşırığı hazır idi.

Bakı çox gözəldir.

4. Uzlaşmadan ortata çıxan səhvlər (Azərbaycan dili xüsusiyyətlərinin alman dilinə köçürülməsi nəticəsində.

Die Schule hat viele Klassen. əvəzinə

* Die Schule hat viele Klasse.

Überall singen die Vögel. əvəzinə

*Überall singt die Vögel.

Məktəbin çoxlu sinfi var.

Hər yerdə quşlar oxuyur.

5. Əvəzlik, artikl, sözlərin işlədilməsində əmələ gələn səhvlər.

Sein Buch ist interessant. əvəziə

*Seine Buch ist interessant.

Der Student sollte nach Hause gehen. əvəzinə * Der Student sollte zu Hause gehen.

Er sah einen Menschen. əvəzinə *Er sah ein Menschen.

ein großes helles Zimmer. əvəzinə

* ein großer helles Zimmer.

Müqayisə edək:

Onun kitabı maraqlıdır.

O, bir adam gördü.

Bir böyük işıqlı otaq.

Yazıda və yaxud lüğətdə aşağıdakı səhvlərə rast gəlirik:

a) isimlər artikelsiz və cəm formasında yazılır.

b) sifətlər hallanmış formada yazılır.

c) fəllər işləndikləri zaman formasında yazılır.

d) fəllərin prefiksləri unudulur və yaxud sözlərlə qarışdırılır.

e) nisbi zərflər sual əvəzlilikləri ilə qarışdırılır.

f) söz birləşmələri parçalanır və s.

Leksik səhvlər:

Sözlərin möhkəmlənməməsi nəticəsində oxşar səslənən sözlərdə səhvlər meydana çıxır:

-Berlin ist die Hauptstadt.

əvəzinə

*-Berlin ist Hauptstaat

-In Baku leben etwa drei Millionen Einwohner. əvəzinə *-In Baku lieben etwa drei Millionen Einwohner.

-Was sagte man? əvəzinə

*-Was sagte Mann?

-Wo liegt Berlin? əvəzinə

*-Wo legt Berlin?

Müqayisə edək:

-Berlin mərkəzi şəhərdir. (paytaxtdır) (Stadt –şəhər Staat- dövlət)

*Berlin mərkəzi dövlətdir. (səh. 3-50)

-Bakıda təxminən üç milyon əhali yaşayır. (leben yaşamaq, lieben-sevmək)

- Nə dedilər? (əvəzlilik „man“ , „Mann“ sözü səhvən yazılıb)

Berlin harada qoyulur? (liegen – yerləşmək, sözü legen – qoymaq sözü ilə qarışdırılır)

Orfoqrafik səhvlər:

a) Alman sözlərində orfoqrafik qaydaları bilməmək nəticəsində bir çox səhvlər ortaya çıxır:

Mein Vater əvəzinə * main Vater

Heimat əvəzinə *Haimat

Bäume əvəzinə Beume və s.

Denkmäler əvəzinə *Dänkmälär

wer əvəzinə * ver b) Alınmış sözlərdə ortaya çıxan səhvlər (orfografik qaydaları bilməmək nəticəsində):

Apotheke əvəzinə *Apotek

Bibliothek əvəzinə *Bibliotek və s.

Theater əvəzinə * Teater

Kabinett əvəzinə *Kabinet

Alınan nəticələr abituryentlərin alman dilində bilik və bacarıq vərdişlərimin aşağıdakı vəziyyətdə olduğunu göstərir:

1. Tələbənin oxu bacarığı lazımı səviyyədə deyil. O tələffüz qaydaları zəif bilir. Səslərin tələffüzü hələ formalaşmayıb.

2. Tələbə lüğət minimumuna və leksikoloji biliyə malik olmadığına görə mətni oxuyub anlamama bacarığı zəifdir.

3. Tələbənin grammatik biliyi aşağı səviyyədə olduğuna görə qrammatik gaydadan düzgün istifadə edə bilmir və beləliklə onun nitqi də aşağı səviyyədədir.

4. Tələbənin lüğətdən istifadə etmək bacarığı yoxdur. O, lüğətdən ismi, sifəti, feili və s. nitg hissələrini lazımı şəkildə seçə bilmir.

5. Dinləyib anlama qabiliyyəti aşağı səviyyədə olduğundan o, dinlədiyini yaxşı başa düşmür.

Xarici dil təliminin başlanğıc mərhələsində pedaqoji prosesin düzgün təşkili, gələcək işin müvəffəqiyyəti üçün əsas amillərdən biridir.

Alman dili tədrisinin ilk mərhələsində tələbələrin bacarıq və vərdişlərinin dinamikasına xüsusi fikir verməli, nikbinlik prinsipindən çıxış edərək tələbədə əldə etdiyi müvəffəqiyyətlərə inam oyadılmalıdır.

Dillərin öyrənilməsi və onlardan praktikada istifadəsi xarici dil müəllimlərinin üzərinə daha ciddi vəzifələr qoyur. Buna görə də xarici dillərin tədrisində müxtəlif metodlardan istifadə olunmalıdır.

Xarici dilin tədrisi əsasən üç mərhələdə aparılır:

I mərhələ - tələbələrin xarici dillərin əsaslarını mənimsəməsi.

II mərhələ - tələbələrin nitg fəaliyyətinin formalaşdırılması və gələcək inkişafı.

III mərhələ - tədrisin I və II mərhələlərində əldə olunmuş bacarıq vərdişlərin təkmilləşdirilməsi.

Birinci mərhələdə tələbə xarici dil tələffüzünə, lüğət minimumuna yiyələnir və nitq quruluşunun əsasını mənimsəyir. Bundan başqa tələbə nitq fəaliyyətinin əsas proseslərinə: danışmaq, dinləyib anlama, oxu və yazı vərdişlərinə yiyələnir.

Bilirik ki, nitg müəyyən bir fəaliyyətdir, onun əsasında dilin fonetika, leksika və qrammatikası durur. Lakin əldə edilən linqvistik bilikləri praktikada tətbiq etməyi bacarmaq lazımdır. İlk mərhələdə danışmaq prosesində nitq bacarıqları bir – birindən fərqlənir.

-Monoloji nitqdə mətnin məzmunu söylənilir.

- Dialoji nitqdə mətnin məzmunu üzrə müsahibə, keçilmiş mövzu üzrə fikir mübadiləsi aparılır. (səh. 13-32)

Monoloji nitq ilk mərhələdə çətinlik törətmir. Tələbələr mətni hazırlayırlar, lakin mətni nəql etmək əvəzinə, onu əzbər söyləyirlər. Müşahidə göstərir ki, tələbə mətni yaxşı təhlil etmədən onu əzbərlənmiş cümlələrlə nəql etməyə cəhd göstərir. Bu zaman iki - üç cümlədən sonra tələbənin fikri qarışır.

Tələbə mətnin nəqli zamanı mürəkkəb cümlələrdən də istifadə etmək istəyir, lakin qrammatik səhvlərə yol verir. Əgər bu səhvlər müəllim tərəfindən düzəldilmirsə, tələbə istədiyi kimi və istədiyi qədər danışarsa qrammatik qaydalara tabe olmayan , qeyri müəyyən dolaşq danışıq vərdişi yaranır. Sonralar belə nitqi praktikada düzəltmək çətin olur. Buna görə də tələbə cümləni qrammatik cəhətdən düşünüb formalaşdırmalıdır.

Dialoji nitq bacarığının inkişafında çətinlik mətnin məzmunundan kənara çıxdıqda özünü göstərir, çünki dialoji nitq mürəkkəb hadisədir. Dialoji nitq dil sisteminə daxil olub, onun ümumi qanunlarına , o cümlədən, cümlə quruluşu qaydalarına tabe olsa belə, nitqdə struktur xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Dialoji nitq müxtəlif bacarıqların bir birini əvəz etməsini tələb edir. Dialoji nitq tədris məqsədinə xidmət etməklə yanaşı, kommunikativ xarakterdə olmalıdır.

Tələbələrin dialoji nitqinin keyfiyyət və həcm baxımından təhlili çox vacibdir. Məqsədimiz aşağıdakı sualları araşdırmaqdır: tələbə öz müsahibini necə başa düşür, onun suallarına və replikalarına necə cavab verir? Tədris zamanı tələbələrin müsahibi daimi müəllim olur. Tədriscən müəllimin nitqinə alışan tələbə onun replikalarına da reaksiya verir. Müəllimin nitqinə qulaq asmaqla yanaşı tələbə müəllimin hərəkətlərinə, mimikasına da baxmağa adət edir. Müəllimi başqa müəllim əvəz etdikdə , tələbə həmin müəllimi başa düşməkdə çətinlik çəkir. Bu vaxt o, deyilənləri tərcümə və ya təkrar etməyi xahiş edir.

İlk mərhələdə dialoji nitq kiçik cümlələrdən ibarət olmalıdır və sual-cavab əsasında qurulmalıdır. (səh. 4-32)

Məsələn müəllim tələbə ilə belə bir dialoq aparır.

Guten Tag. Wie geht es Ihnen?

Danke, Es geht mir gut. Wie heißen Sie? Ich heiße Ali.

Wie ist Ihr Familienname? Mein Familienname ist Ahmedow.

Welche Sprachen sprechen Sie?

Meine Muttersprache ist Aserbajdschanisch. Ich spreche auch Russisch und Türkisch.

Sprechen Sie Englisch? Ja, ich spreche ein bisschen Englisch

Wie alt sind Sie? Ich bin 17 Jahre alt.

Woher kommen Sie? Ich komme aus Gendsche.

Gefällt Ihnen das Studium an der Hochschule?

Ja, gewiss. Das Studium an der Hochschule gefällt mir sehr.

Ich wünsche Ihnen viel Erfolg.

Danke schön.

Danışiq bacarıq və vərdişlərini inkişaf etdirərkən yalnız dərslıkdəki mətn materialı ilə məhdudlaşmaq olmaz. Ev oxusu kitablarından oxunmuş materialdan da səmərəli istifadə etmək lazımdır.

Şifahi nitqi öyrənmək üçün dil şəraiti lazımdır, əlbəttə dil şəraiti olmadıqda , imkan daxilində süni dil şəraiti yaratmaq lazımdır.

Nitqi inkişaf etdirmək həm də başqasının danışığına qulaq asmaq və danışanı başa düşməy öyrətmək lazımdır. Tələbələrin nitqinin inkişafı onların şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafı ilə qırılmaz surətdə bağlı olmalıdır. (səh. 60-90)

Dinləyib anlama prosesi xarici dil tədrisində əsas yerlərdən birini tutur. Müəllimin nitqini başa düşmək çətin deyil. Onun nitqinin məzmunu elədir ki, tələbələr onu tam başa düşməsələr də söhbətin nədən getdiyini duyurlar.

Xarici dil tədrisinin əsasını mətn təşkil edir. Xarici dilin tədrisində həm dərslik, həm də oxu kitablarından istifadə olunur. İlk mərhələdə iki mənbə oxu üçün mühüm rol oynayır :

1. Analitik oxu. Dərslikdə verilmiş mətnlərin oxunması.
2. Sintetik oxu. Oxu kitablarında verilmiş materialın oxunması.

İlkin mərhələdə hər iki oxu növünə eyni dərəcədə fikir verilməlidir. Tələbə tədrisin başlanğıcından dərsliyə və oxu kitablarına alışdırılmalıdır. Bu proses tədrisin sonuna qədər davam etdirilməlidir.

İlkin mərhələdə oxu prosesinin əsas məqsədi lüğət ehtiyatını genişləndirmək və şifahi inkişaf etdirməkdir.

İstifadə olunan dərsliklərin əksər mətnləri analitik oxu məqsədini güdür. Tələbə analitik oxu zamanı aşağıdakı vərdislərə yiyələnirlər :

- oxunmuş mətni dərk etmək;
- dəyişilmiş formalarda olan leksik vahidləri tanımaq;
- qrammatik hadisələri zahiri əlamətlərinə görə tanımaq;
- mətnin məzmununu söyləmək;
- mətni tərcümə etmək;
- ucadan düzgün və səliqə oxumaq.

Bu oxu növü auditoriyada müəllimin rəhbərliyi altında aparılmalıdır. Sintetik oxunun məqsədi isə oxumağı öyrənmək və oxunulanı başa düşməkdir. Sintetik oxu zamanı tələbə mətnin məzmununu qavramalı və aşağıdakı bacarıq və vərdislərə yiyələnməlidir:

- oxunmuş materialı başa düşmək;
- qrammatik hadisələri fərqləndirmək;
- oxunmuş materialı təkrar edərək yadda saxlamaq;
- lüğət kitablarından istifadə etmək.

Alman dilinin öyrənilməsinin ilk mərhələsində daha çox yazı işləri vermək lazımdır. Yazı işləri dilin yaxşı mənimsənilməsinə təsir göstərir. Ona görə də yazı işləri xüsusi diqqət tələb edir.

Beləliklə alman dilinin azərbaycan auditoriyasında öyrənilməsinin ilkin mərhələsinin qısa xülasəsini verməklə kifayətlənmək olar.

Ədəbiyyat:

1. Ə. Əliyeva. Deutsch I (səh. 13-32) Bakı 2001
2. S.H. Bondar. “Учебник немецкого языка для медицинских вузов “ Москва,1977
- 3.Duden. „Richtiges und gutes Deutsch“ Duden Band 9. Dudenverlang Mannheim – Zürich, 2011
4. Langenzeit. Großwörterbuch . Deutsch als Fremdsprachen. München, 2010
5. Maria Györffy. Deutsch für Mediziner 2007

H.Mehdiyeva

The initial stage of teaching German in Azerbaijani auditorium.

Summary

The aim of the article is to reveal the specific features of teaching German in Azerbaijani auditorium at the initial stage. Respectively the difficulties in learning German Phonetics, Grammar and Lexics frequently faced in practice are determined. The article shows the speech errors resulted from the influence of the naïve language as well as other various factors. These errors are grouped as phonetic, grammatic and orthographic mistakes made by learners at the initial stage of the teaching. Poor knowledge

of the orthographic rules is defined as the main reason in learning of some borrowings.

The author also states the learner's German language level at the beginning of the teaching.

The ways to achieve the dynamic progress of the learners in teaching German are determined. Properly organized pedagogical process as well as the motivation of learners are assessed as the factors leading to success. The necessity of applying various foreign language methodics based on modern approaches is also emphasized.

Three main stages in teaching foreign languages and the learning outcomes of each stage are analyzed in the article, too.

The importance of developing practical language skills in improving speaking, reading, listening understanding and writing in foreign language is stressed. The author also differentiates the speaking skills that the learners should acquire at the initial stage of learning German language. Grammar and

lexic mistakes in learners' monological and dialogical speech revealed during teaching practice are analysed. These are systemized as the inability of coherence or using complex sentences in monological speech.

Special attention is paid to the formation and developing the dialogical speech skills. The author points out the necessity of knowledge in dialogical speech and in its structural peculiarities. It is stated that the learners must vary the communicative character of the dialogical speech. And for analyzing and

Assessing the dialogical speech, it is essential to take into consideration its quality and volume.

Teachers' speech, teacher-learner dialogue (interaction) are pointed as the leading factor in developing the dialogical speech at the initial stage of learning, some models of teacher-learner dialogues used in Azerbaijani auditorium are suggested. It is also emphasized that relevant language, atmosphere, reading of additional literature might promote dialogical speech activities of learners.

Keywords: initial stage, speech errors, borrowings, modern approaches, learning outcomes, coherence, monological and dialogical speech skills, structural peculiarities, relevant language atmosphere

Н.Мехдиева

Первые этапы изучения немецкого языка в азербайджанской аудитории.

Резюме

В статье анализируются ошибки, возникающие в процессе освоения немецкого языка, которые порождены воздействием национального языка и другими причинами. Также проводится подразделение этих ошибок в фонетические, грамматические, лексические и орфографические группы. Причиной возникновения ошибок в освоении немецких слов является освоение орфографических правил. Автор уделяет внимание на то, что, в начальном этапе изучения немецкого языка способности студентов по освоению языка находятся на низком уровне. Уделяется внимание путям достижения динамики, в области усвоения студентами иностранного языка. Правильная организация педагогического процесса и мотивация обучающихся оцениваются как элементы успешного изучения языка. Подчеркивается важность использования различных методов и ссылок на современные подходы при изучении иностранных языков.

В статье указывается, что обучение иностранным языкам состоит из трех этапов и в каждом этапе определяются итоги обучения. В освоении умения слушать и понимать, способности чтения и правописания, которые являются основой речевой деятельности студента, большую роль играет формулирование практики лингвистических знаний. Выделяются речевые способности, которыми должен овладеть студент на первом этапе обучения. Указывается на лексические и грамматические ошибки, возникающие во время монологической и диалогической речи. Трудности студентов при составлении монологической речи заключаются в неспособности последовательно изъяснять свои мысли, а также составлять сложные предложения.

В формировании диалогической речи большую роль играет осознание студентами того, что диалогическая речь является трудным процессом и очень важно знать, что она отличается структурными особенностями. В статье уделяется особое место вопросам формирования и развития освоения диалогической речи.

Особое внимание уделяется мнениям, касающимся коммуникативной характеристики диалогической речи. Диалогическая речь анализируется с точки зрения качества и количества.

Указывается на важность педагогической речи и обсуждения, которые ведутся между педагогом и студентами. Приводятся примеры диалогов, необходимых в начальных стадиях обучения.

Показываются пути создания необходимых условий, необходимых для развития монологической и диалогической речей и использования дополнительных материалов для чтения.

Ключевые слова: первоначальная стадия, речевые ошибки, заимствованные слова, современные подходы, итоги обучения, способности восприятия монологической и диалогической речей, особенности построения, соответствующая речевая обстановка.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.08.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.10.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Zenfira Məmmədova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

KÖNÜL NƏCƏFOVA
Azərbaycan dövlət Pedaqoji Universiteti
Üzeyir Hacıbəyov 68
e-mail: najafova.konul1982@gmail.com

BRİTANIYA LEKSİK İNKİŞAFINA MULTİKULTURALİZM TERMINLƏRİNİN TƏSİRİ

Xülasə

Aydındır ki, dil yalnız leksik cəhətdən yeni söz kimi meydana çıxan vahidlər hesabına deyil, həm də mövcud olan sözlərin mənacə dəyişməsi ilə də zənginləşir. Bu zaman mənanın qismən və tam dəyişməsi hadisəsi baş verə bilər. Belə proses yalnız terminlərin yaranması ilə bağlı deyil, söz yaradıcılığı üsullarından da biridir. Bu ədəbiyyatda “leksik”, “leksik-semantik” və “semantik” üsul adlandırılır. Burada sözün həm mənacə, həm də formacə dəyişməsi də nəzərdə tutulur. Yeni söz lüğətdə əvvəl olmayan sözdür. Sözün yeni məna qazanması və ya onun mənasının dəyişməsi isə başqa hadisədir. Yeni dildə mövcud olan leksik vahidin yeni məna qazanması hadisəsi baş verir. Forma planı qalır, məzmun planında dəyişmə baş verir. İstər yeni sözün yaradılması, istərsə də sözün semantikasında dəyişmənin baş verməsi adlandırılan vasitələrin (leksik səviyyədə sözlərin) həcmində genişlənməni səciyyələndirir. Yeni söz lüğətə yeni vahid kimi daxil olur. Əvvəl mövcud olmuş sözün mənasında dəyişmə yarandıqda isə lüğət fonduna yeni söz daxil edilmir, əvvəlki sözün mənalari sırasında yeni mənanın qeydə alınması hadisəsi baş verir. Dillərarası əlaqələrin kökünü araşdırsaq görürük ki, bu tarix çox qədimdir. Belə ki, məntiqi təfəkkürün formalaşdığı vaxtdan, xalqlar arasında yaranan iqtisadi və hərbi əlaqələrin meydana gəldiyi dövrdən dillər arasında da müəyyən münasibətlər yaranmağa başlamışdır. Artıq çoxdan sübut olunmuşdur ki, dünyada heç bir dil təcrid edilmiş şəkildə inkişaf etmir. Xarici aləm daim ona təsir edir və onun müxtəlif sahələrində diqqət cəlb edən izlər buraxır. Qeyd etmək lazımdır ki, dillərin qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri hələ qədim zamanlardan mövcud olmuşdur. Dünyada başqa xalqlardan tam təcrid olunaraq yaşamış xalq təsəvvürə gətirmək çətinidir. Cəmiyyət yaranandan müxtəlif tayfa, qəbilə, xalq və millətlər həmişə bir-biri ilə təmasda olmuşdur. Bu təmasın forma və məzmunundan asılı olmayaraq, güclü etnik birləşmələr zəif etnik birləşmələri özünə tabe etmiş, müxtəlif xalqlar arasında müxtəlif əlaqələr yaratmışlar. Bütün bunların nəticəsində xalqlar, onların dilləri qaynayıb-qarışmış, bir-birinə qarşılıqlı təsir və bir-birindən sözləmə prosesləri baş vermişdir. Ona görə də xalqların həyatında dil əlaqələrinin rolu inkaredilməz dərəcədə böyükdür. Dil əlaqələrini xalqlar və millətlər arasındakı digər əlaqələrdən ayırmaq mümkün deyil. Bu ilk növbədə, bir ölkədə mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirində müəyyən “keyfiyyət”ə nail olunmasına yönəlmiş demokratik dövlət strategiyasıdır.

Açar sözlər: alınmalar, danışiq, meyar, dil, söz

Leksik səviyyədə aparılan araşdırmaların əsas obyektii dilin ən qədim qatına aid olan və lüğət fondunu təşkil edən sözlərdir. Bunlara məişətlə (yaşam tərzi, adət-ənənə, alət, məişət əşyaları, yemək, geyim adları), təbiətlə (məkan, zaman, səma cisimləri, teonim, fitonim, soonim), fəaliyyətlə (sənət-peşə, ov, döyüş silahlarının adları), münasibətlə (şəxs əvəzlilikləri, qohumluq terminləri, müraciət titulları) bağlı sözlər, semantik leksika və s. sözlər daxildir.

Britaniya multikulturalizminin leksik inkişafına nəzər saldıqda eyni zamanda Tüdor dövründən bəri tanınan “denization”, “ailen” və s. sözlər bu qəbildəndir. Semantik təhlil zamanı bu sözlərin orta əsrlərdə böyük mahiyyət daşıdığına şahidi oluruq. Belə ki, Britaniyaya olan güclü mühacir dalğası bu sözlərin formalaşmasına təsir göstərmişdir. Təhlil zamanı aydın olur ki, bu ifadələr öz içində müxtəlif insanların peşə fəaliyyətlərini, həyat tərzlərini də zaman-zaman qoruyub saxlamışdır.

Hər bir dilin lüğət tərkibi qədim dövrdən başlayaraq bu günə qədər uzun tarixi yol keçmişdir. Eyni zamanda inkişafın müxtəlif mərhələlərində təkmilləşmiş, cilalanmış və bölünməz kristal strukturları əmələ gətirmişdir. Dil sistemi ilə bağlı müqayisələr göstərir ki, baş verən dəyişmələrin səviyyəsi bir-birindən fərqlənir. Məsələn, onlar daha çox dövr baxımından dəyişir. Ona görə də lüğət tərkibində baş vermiş dəyişmə, çarpazlaşma, müxtəlif dillərlə genetik-kontakt əlaqələri leksik quruluşda tez bir zamanda üzə çıxır. Bizə belə gəlir ki, dünyada elə bir dil yoxdur ki, onun lüğət tərkibi bütövlükdə saf olsun. Dilin lüğət tərkibinin tam şəkildə saf olmaması səbəblərindən ən başlıcası budur ki, hər bir xalq, millət digərləri ilə ərazi cəhətdən qonşuluq münasibətində yaşayır. Bu münasibət zamanı, təbii olaraq, dillərin əlaqəsi, çarpazlaşması baş verir. Həm də təbii olaraq, əlaqələrin tarixi də dillərin ən qədim, qədim, orta, yeni, ən yeni dövrləri səviyyəsində üzə çıxır. Bəzən əlaqələrin tarixi o qədər qədimlərə gedib çıxır ki, səbəbdən-nəticəyə, sadədən mürəkkəbə olan yolu, yaxud da bunun əksini tapmaq, görmək çox çətin olur. Belə demək mümkünsə, ən qədim dövrlərə aid dil əlaqələrinin səbəbini, dəqiq tarixini açmaq üçün yazılı mənbələr də bir çox zaman az qala rolunu itirir. Məhz onda müəyyən suallar, problemlər yaranır. Onların cavabı da bəzən qeyri-müəyyənliyə, aydın olmayan mücərrəd bir təhlilə, izaha söykənmiş olur. Dillər arasında olan tarixi əlaqələr dil faktı vasitəsilə təsdiqlənir. Lakin ən qədim dövrlərdə dil əlaqələrini törədən, mənbə, başlanğıc, səbəb və s. kimi hallar çox vaxt qeyri-müəyyənliyə yaxınlaşır. Bu gün də söz verib-alma prosesi davam edir. “Linqvo- franca” dünyada bu baxımdan aparıcı rola malikdir.

Beləliklə, Birləşmiş Krallıq Multikulturalizm siyasətini uzun müddətdir qəbul etmiş bir dövlətdir. Eyni zamanda müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub insanların orada yaşamasını təmin edir. Onları “British ways” seçməyi deyil, öz mədəniyyətlərini burada təbliğ etməyə dəvət edir. Qeyd etməliyik ki, Britaniya xarakteri haqqında əsatirlər vardır. Belə ki, əgər bir ingilis əl sıxaraq görüşsə bu müəyyən bir hadisəyə dayanır. Almaniyə əsgərlərinə qarşı ruslarla birgə döyüşən “Tommies” adlanan ingilislər onlara yaxınlaşanda əl sıxmışlar. O vaxtdan bu adət birmənalı qarşılanmır. Çünki bu ingilislər üçün “routine “ deyil, yad adamlarla evdə və ya haradasa rastlaşanda davranışlarıdır [6, s.89].

Yuxarıda qeyd etdik ki, alınma terminlər bütün dillərdə vardır. Belə alınmaların bir qismi mənşəyindən asılı olmayaraq, bütün dillərin sahə terminologiyalarında eyni şəkildə işlənir. Maraqlısı budur ki, mühacirlər də bu ölkənin müxtəlif peşə sahələri üzrə terminologiyasının inkişafını sürətləndirmişlər. Belə terminləri beynəlmiləl terminlər kimi də qiymətləndirirlər. Britaniya multikultural leksikasında ingilis dilinin lüğət tərkibi rəngarəngliyi ilə seçilir. Bu dildə müxtəlif dillərdən alınmaları dilin ümumişlək sözləri səviyyəsində də çoxdur. Terminlərdə qeyd olunan cəhət də daha yüksək səviyyədədir. Bunun nəticəsidir ki, orta əsr ingilis dilində birbaşa alınmalara daha çox rast gəlinir. Vaxtilə dildə ümumişlək xarakter daşıyan yüzlərlə ümumişlək söz terminləşməyə doğru inkişaf etmiş, orta əsrlərdə də termin yaratmaq xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır [5, s.89]. Aşağıdakı bəzi məsələlərə nəzər salaraq XV əsrdə İngiltərəni evi hesab edən müxtəlif peşə sahiblərinin həyat tərzinin bəzi tərəflərini təhlilə cəlb edək:

Orta əsr Britaniya multikulturalizminə nəzər salsaq, mühacirlərin özləri ilə gətirdiyi leksika bu ölkənin dilinə öz töhvəsini vermişdir [4, s.4]. Bu eyni zamanda peşə terminlərinin meydana gəlməsinə rəvac vermişdir. Belə ki, İngiltərədə mövcud olmayan, amma öz ölkələrinə xas peşə ilə Britaniyada məşğul olması sözügedən terminlərin zənginləşməsinə şərtləndirmişdir. XV

əsrə İngiltərəni evi hesab edən müxtəlif peşə sahiblərinin həyat tərzini və Britaniya leksikasına təqdim etdikləri bəzi terminləri təhlilə cəlb edək: Alice Spynner 1140-cı ildə İngiltərədə yaşayan və işləyən irlandiyalı qadın olmuşdur. Alisyanın doğulduğu məkan onun soyadından bəlli olur. O yun üzrə “spinner”(əyirici) idi. Onun fəaliyyəti İngiltərə tikiş sənayesi üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Alisyanın tərəfdaşlarından çoxu başqa ölkələrə üz tutmuşdular. O orta əsrlərdə vacib peşə sahəsinə malik az sayda qadın obrazlarından biri idi. Onun şəxsi ticarəti subay, sərbəst qadın sözünə sinonim olaraq, “spinster” sözünün meydana gəlməsinə təkan vermişdir[3, s.45]. Uilyam Pulayn keşiş olub 1140-cı ildə Yorkşirdə yaşayırdı. Yerli ingilislər onu şotlandiyalı kimi tanıyırdılar. Şotlandiya ayrıca krallıq olmasına baxmayaraq, onları “aliens”(qərib) adlandırırdılar. “Chaplain”lər burada keşiş işləyirdilər. Digərləri 1440-cı ilin vergi hesabatlarına əsasən məktəb müəllimləri və “confessors (dindar) olaraq evlərdə fəaliyyət göstərirdilər. Uilyam da bu cür insanlardan idi. Şotlandlar cənubi İngiltərədə çoxluq təşkil edənlərdən idilər. Benedikt Nicoll 1440-cı illərin hesabatlarında İsveçrədən gələn az sayda mühacirlərdəndir. O özü, Magnus, Olaf adlı dostları da daxil olmaqla, beş nəfər digərləri ilə birlikdə Kembridcə tələbə idilər. Onlar bu Universitetin həyatında mühüm rol oynayırdılar. Lakin 1440-cı illərdə növbəti vergi hesabatlarında onlar haqqında məlumat yoxdur. Buradan aydın olur ki, artıq vergilər otra əsr mühacir insanının gərginliyinə səbəb olurdu. Digər orta əsrə dair mühacir hekayələrindən biri də John Danyell adlı hollandiyalı artistlə bağlı olmuşdur. 1440-cı ildə Linkoln şəhərində rəssam işləmişdir. Aleksandr Plaustrel orta əsrlərdə Londonda yaşayan italyalı tacir olmuşdur. Mənşəcə Piasenzadan olan bu şəxs yerlilərlə mühacirlər arasında gərginlik yaratmaqda ittiham olunurdu. Göründüyü kimi, orta əsr Britaniya mühacir həyatına nəzər salarkən, burada mühacirlərin özləri ilə bərabərində gətirdikləri həm pozitiv, həm də neqativ cəhdlərin və məramların şahidi oluruq. Qeyd etməliyik ki, Britaniya cəmiyyətində irq və etnos məsələsi həmişə gündəm olmuşdur. Burada görünən (visible) və görünməyən (invisible) azlıqlar məsələsi diqqət çəkmişdir. Burada “görünməyən(invisible minorities)” azlıqlara BAME (Black, Asian, and Minority Ethnic) aid edilir. Buraya İrlandiyalı, Polşa, Alman, Amerikan, Şimali Afrika, Avstraliya, İtaliya, Fransa vətəndaşları aid edilir[1, s.62]. Lakin “görünən azlıqlar” (visible minorities) Britaniyanın imperiya tarixi və son 500 il ərzində Afrika, Karib və Hindistan subkontinentinin mühacirətilə bağlı olmuşdur[2, s.62]. Amma yenə də Birləşmiş Krallıq müxtəlif mədəniyyətlərə açıq olduğunu zaman - zaman sübuta yetirmiş, bu işdə maraqlı olduğunu həmişə göstərməklə, seçilmişdir.

Beləliklə, aydın olur ki, orta əsr mühacir həyatı yaşayan insanlar öz bacarıqları, sahib olduqları peşələri də orta əsr Britaniyasına töhvə idi. Sadaladığımız peşə sahibləri öz sahələrində fəaliyyət göstərmələri ilə bərabər, həm də bu ölkənin leksik inkişafına öz köməkliklərini və töhvələrini əsirgəmədilər. Belə ki, araşdırmalar fonunda onların bəzi peşə sözlərini orta əsr ingilis dilinin leksik inkişafına təqdim etdiyinin şahidi olmaq olur.

Britaniya leksik inkişafında lüğət tərkibinin zənginləşməsində sözlərin yanaşdırılması və birləşdirilməsinin də rolu az deyildir. Bu müxtəlif mənşədən ola bilər. Bu cür hallar Britaniya multikulturalizmində leksik inkişafa səbəb olmuşdur. Belə qovuşma və ya birləşmələrdə yalnız formanı nəzərə alıb, məna və məzmunu yaddan çıxarmaq, əlbəttə dilin təfəkkürü ilə bilavasitə əlaqədardır. İnsanın idrak fəaliyyətinin müvəffəqiyyətləri sözlər şəklində və söz birləşmələri vasitəsilə cümlələr şəklində dildə qeyd olunur. Dil öz inkişafında sadəcə olaraq, məhdud bir çərçivə və dairəsində deyil, aşağıdan yuxarıya, sadəcədən mürəkkəbə doğru inkişaf edir. Məhz belə bir inkişafın nəticəsidir ki, ingilis multikulturalizmində leksik inkişaf baş vermişdir. Mürəkkəb sözlərin və söz birləşmələrinin miqdarı artmışdır. Bu mənada Britaniya multikulturalizminin leksik inkişafında sözün məna strukturu onun ifadə etdiyi əşya və ya məfhumla bağlıdır.

Bu mənada ingilis dilində sözdüzəltmə prosesində fəal olan əsas köklər çoxdur. Məs: agr, ad, alte, anima, anthro, aqua, ann, carn və s. Belə köklərin əvvəlinə ön şəkilçisi, sonuna suffiks

artırılması ilə yeni sözlər düzəlir. Qeyd olunan köklər termin yaradıcılığında da fəaldır [7, s.90]. Semantik üsulla termin yaradıcılığı terminoloji sistemin inkişafının müxtəlif mərhələlərində özünü fərqli şəkildə göstərir. Ümumişlək sözlərin semantikasında baş verən dəyişmələr əsasında onların, yəni ümumişlək sözlərin terminə çevrilməsinin ən məhsuldar dövrü yeni terminoloji sistemin yaranması dövrünə təsadüf edir. Britaniya multikulturalizminin leksik inkişafında köklərin təkan verdiyi yeni sözlər kifayət qədərdir.

Ədəbiyyat

1. Браницкий А.Г., Чуприков П.Б. Основные факторы мирного процесса в Северной Ирландии на современном этапе // Международные отношения. Политология. Регионоведение Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского, 2008, № 4, с. 178–183.
2. Зонова Т.В. От Европы государств к Европе регионов / Т.В. Зонова // Журн. "Полис", 1999, № с.155–164.
3. Капитонова Н.К. Приоритеты внешней политики Великобритании (1990–1997 гг.). М.: МГИМО (У); РОССПЭН, 1999, с. 39–44.
4. Орлова М. Е. Модернизация и мирный процесс в Северной Ирландии // Журн. «Полис»: <http://www.politstudies.ru/fulltext/1998/2/15>
5. Степаненко О.А. Роль правительства Великобритании в Североирландском этнополитическом конфликте // Вестник СГУТИКД, 2011, № 3 (17), с.200-204.
6. Darby, J. Conflict in Northern Ireland. The Development of a polarized community. Dublin, 1976.
7. Ross D. Ireland. History of a Nation. New Lanark: Geddes & Grosset, 2006, 384 p. 1st ed.: David Ross, Geddes & Grosset, 2002.

K. Nacafova

the influence of multicultural terms in british lexical development

Summary

A number of medieval authors, ranging from missionaries like William of Rubruck to merchants like Marco Polo to pilgrims like Ibn Battuta and Anselmo Adorno, wrote accounts of different cultures, sometimes including aspects of their own. This rich, contemporary ethnographic literature reveals how medieval people viewed the multicultural world in which they lived. Each country in modern Europe also contains ethnic or religious minorities often receiving bad treatment, and in the Middle Ages things were worse. So we might look at French multiculturalism and consider the Bretons, now or then. But if we examine the medieval past where national boundaries were often vague or non-existent, multiculturalism evokes those cultures fated to be absorbed or persecuted by powerful majorities. Most medievalists would concede that the history of how people in the United States have studied medieval history and literature foreshadowed in an eerie way the current, global approach to multiculturalism.

A century ago medieval Europe meant the law, politics, and literature of the Anglo-Norman kingdom, and only adventurous American scholars studied France after the English left for good. Consider that monument to American medievalism, the essays presented to Charles Homer Haskins in 1929. Two essays on Norway and Monte Cassino, and sixteen on Anglo-centric topics. Back then the rest of Europe received little attention, and the histories of Jews, women, gays and. lesbians, and other groups remained mostly outside the pale. The story over the last

decades has been the opening up of medievalism to the entire continent and its people, or the invention of a multicultural Europe. A multicultural basis for medieval history probably came from French scholars. Historians owe a great debt to the Annales school and Marc Bloch for the noble vision of a total history incorporating the range of sources and peoples making the Middle Ages.

Ключевые слова: заимствовании, разговор, критерия, язык, слова

К. Наджафова

Действие терминов мультикультурализма на британских
лексических развитии

Резюме

Сегодня одна из основных задач подготовки специалистов на языковых факультетах вузов заключается в формировании у них коммуникативных умений на таком уровне, который позволил бы осуществлять контакты на изучаемом иностранном языке в различных сферах и ситуациях, как с носителями языка, так и с людьми, использующими данный язык в качестве коммуникации, но не являющихся его носителями. В подобной ситуации одной из первоочередных задач учителя иностранных языков становится выявление наиболее оптимальных путей, позволяющих студенту овладеть изучаемым языком как деятельностью в максимально короткие сроки. Важнейшими проблемами, которые решает современный преподаватель иностранного языка являются: приспособление учебной программы к потребностям и индивидуальным способностям студентов, отбор учебных материалов, подлежащих использованию в данной аудитории, определение наиболее рациональных путей использования информационных- коммуникационных технологий, а также разработка наиболее оптимальных методов, содействующих максимальному ускорению процесса овладения языком как средством общения.

Говоря об обучении являющемуся основным языком общения на глобальном уровне английскому языку в условиях языкового вуза следует отметить, что здесь перед преподавателями ставится задача чрезвычайной важности: научить студентов адекватно, использовать английский язык в качестве средства речевого общения. Максимальное развитие коммуникативных способностей студентов, изучающих английский язык в условиях языкового вуза - вот основная, перспективная, но очень нелегкая задача, стоящая перед преподавателями английского языка.

Key words: borrowings, speaking, criteria, language, word

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.08.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.09.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ƏLƏVİYYƏ NURİ
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Universitet şəhərciyi7012
mayis_nuri@mai.ru

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ ŞİFAHİ NİTQ VƏRDIŞLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN LİŖQVİSTİK ƏSASLARI

XÜLASƏ

Qloballaşma şəraitində xarici dillərin, xüsusilə də ingilis dilinin tədrisinin əsas məqsədi linqvistik biliklərin mənimsənilməsi və nitq vərdişlərinin dilöyrənənlərə aşılması deyil, ixtisas dilində ünsiyyət qurmaq qabiliyyətinin formalaşması olduğu halda, başlıca vəzifə öyrənilən xarici dildə kommunikativ səriştənin komponentləri olan linqvistik, diskursiv, sosiomədəni və strateji səriştənin formalaşdırılmasıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində şifahi nitq vərdişlərinin aşılmasının əsasını təşkil edən linqvistik amillərin müəyyənləşdirilməsi həmin prosesin daha səmərəli şəkildə təşkil edilməsini mümkün edir. İngilis dildində şifahi nitq vərdişlərinin daha səmərəli şəkildə təlimini təmin edən motivləşdirici amillərdən biri də dilin təlimi prosesinin dilöyrənənlərin maraq, ehtiyac və tələbatları üzərində qurulmasıdır. Dilöyrənənlərin ingilis dilində şifahi nitq vərdişlərinə yiyələnərkən rast gəldikləri problem və çətinlikləri aradan qaldırmaq məqsədilə onları törədən səbəblər araşdırılmalı və onların metodik təhlili aparılmalıdır. Bəzən dilöyrənənlər kifayət qədər linqvistik resurslara malik olmalarına baxmayaraq, onlar ingilis dilində baş verən kommunikasiya prosesinə qoşula və burada fəal iştirak edə bilmir. Çox vaxt dilöyrənənlər aktuallığını itirmiş, yəni dil daşıyıcıları tərəfindən artıq istifadə edilməyən ifadələrdən istifadə edirlər. Mövcud vəziyyəti dəyişdirmək üçün xarici dilin təliminə məhz kommunikativlik prizmasından baxılmalıdır. Bu da bilavasitə dilöyrənənlərin dilin mənimsənilməsi səviyyəsinə təsirini göstərir.

Açar sözlər: şifahi nitq, kontekst, tələbə, dil

Kommunikativ yanaşma tədris edilən xarici dildə dilöyrənənlərin nəyi bacarmalı olduqlarını bildirən məna kateqoriyaları əsasında qurulan proqram və dərslərlərin sayının artırılmasında öz əksini tapır. Şifahi nitqin inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş proqram və dərslərlər onun aşağıdakı komponentlərdən ibarət olduğunun nəzərə almaqla tərtib edilməlidir:

- **leksik vahidlərin və grammatik strukturların funksional-yönümlü mənimsənilməsi;**
- dil materiallarından müxtəlif situasiyalarda istifadə etmək bacarığının inkişaf etdirilməsi;
- ayrı-ayrı kommunikativ məna kəsb edən cümlələri mətn daxilində birləşdirmək bacarığı;
- verbal və qeyri verbal strategiyalardan istifadə etməklə bilik və bacarıqların çatışmazlığı səbəbindən yaranan mürəkkəb situasiyalardan kompetensiya vasitəsilə çıxış yolu tapmaq bacarığı;
- öyrənilən dilin istifadə edildiyi sosio-mədəni kontekstlə tanışlıq;
- başqa insanlarla ünsiyyət qurmaq arzusu və bunun üçün vacib olan özünə əminlik.

Şifahi nitq vərdişlərinin aşılması prosesinin daha səmərəli şəkildə təşkil edilməsi məqsədilə dildə daşıyıcılarının verbal və qeyri-verbal davranış kodunun formalaşmasına təsir göstərən amillər tədqiq edilməli, dilöyrənənlərdə ingilis dilində şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinin xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilməlidir.

Məlum olduğu kimi, xarici dillərin, o cümlədən ingilis dilinin tədrisinin baş verdiyi sosial mühitin dəyişməsi bilavasitə dilin öyrənilməsi məqsədlərinin dəyişməsi ilə müşayiət edilir.

Xarici dillərin, o cümlədən ingilis dilinin tədrisinə dəyişikliklərin tətbiq edilməsinin zəruriliyindən danışarkən, onu şərtləndirən amilləri araşdırmaq lazımdır. Şifahi nitq vərdişlərini şərtləndirən amilləri araşdırarkən, ilk növbədə dilçilik, sosiolinqvistikanın inkişafı və iqtisadi xarakterli dəyişiklikləri qeyd etmək lazımdır. Kommunikativ kompetensiya müxtəlif mədəniyyətlərin təmsil edən insanların kommunikasiya prosesində fəal iştirakçı qismində iştirak etmək, bir-birilə adekvat şəkildə ünsiyyət qurmaq qabiliyyəti kimi başa düşülür. Adekvatlıq eyni zamanda beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş verbal və qeyri-verbal normalara riayət etməyi nəzərdə tutur.

Beləliklə, şifahi nitq vərdişlərinin aşılınması zamanı nitq situasiyası iki formada həyata keçirilir: əyani-situativ-ekstralingvistik və kontekstual-situativ. Əmələ gəlmə şəraitindən asılı olaraq, təbii və yaxud təlim situasiyalarını da qeyd etmək olar. Təbii şəraitdə şifahi nitq real, canlı və yaradıcı ünsiyyət prosesində formalaşır.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, müvafiq şərait olduğu halda mütləq real situasiyalardan bəhrələnmək vacibdir. Burada xarici dili, o cümlədən ingilis dilini tədris edən müəllimin üzərinə düşən əsas vəzifə ünsiyyət prosesini stimullaşdırmaqdan və əmələ gələn təbii situasiyanın dilöyrənənlər tərəfindən nitq reaksiyasına səbəb olmasını təmin etməkdən ibarətdir.

Təlim situasiyaları öz növbəsində aşağıdakı növlərə bölünür:

a) audio-vizual vasitələrdən istifadə etməklə dilöyrənənlərin həyat təcrübəsinin üzərində qurulan situasiyalar;

b) gerçəkliklə bağlı olan şərti kommunikativ situasiyalar;

c) oxunulan materiallar əsasında təşkil edilən situasiyalar;

d) müəllim tərəfindən stimullaşdırılan və təsəvvürlər üzərində təşkil edilən situasiyalar.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sinif şəraitində baş verə bilən təbii situasiyalardan fərqli olaraq, spontan şəkildə əmələ gələn təlim situasiyaları müəllim tərəfindən planlaşdırılır və dilöyrənənlərə təqdim edilir. Çox vaxt həmin situasiyaları təqdim edərkən müəllim tərəfindən mənimsənilməli olan konkret lingvistik materialların istifadə edilməsi tövsiyə edilir.

Əsasən şərti-real situasiyalar əyani-nitq, oxunulan materiallar və audio-vizual vasitələr vasitəsilə təşkil edilən situasiyalar təsviri-nitq situasiyalara aid edilə bilər [5,s.45].

Təlim situasiyaları onlarda real və qeyri-real komponentlərin nisbətindən asılı olaraq, səciyyələndirilir. Bu göstəricini əsas tutaraq, məhz real modellər olan şərti-real situasiyalar təbii situasiyalara ən yaxın hesab edilə və uğurla istifadə edilə bilər. Problemli situasiyalarda baş verən proseslər dilöyrənənlərin ingilis dilində nitqinin fəallaşdırılması, mənimsənilmiş lingvistik materialların aktuallaşdırılması və şifahi nitqin əsasını təşkil edən potensial fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün və beləliklə dilöyrənənlərdə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi üçün səmərəli şəraitin yaradılmasını tələb edir.

Dilöyrənənlərdə bu və ya digər tipik olan situasiyanı ona uyğun olan leksik vahidlər və söz birləşmələri ilə əlaqələndirmək bacarığının şifahi nitqin tərkib hissəsi kimi inkişaf etdirilməsi zəruridir. İngilis dilinin və ana dilinin kommunikativ baxımdan müqayisəli təhlili, konkret kommunikativ situasiyalara uyğun olan nitq və struktur modellərinin müqayisəsi tövsiyə edilə bilər. Bu istiqamətdə müqayisəli tədqiqatın həyata keçirilməsi iki dildə mövcud olan analogi kommunikativ situasiyaların, və eyni zamanda müqayisə edilən dillərin yalnız birinə xas olan situasiyaların mövcudluğunu aşkar etməyə kömək edəcək.

Bundan əlavə, situativ modellərin müəyyən edilməsi dilöyrənənlərin diqqətini xarici dil vahidlərinin istifadə edilməsi normalarına cəlb etmək və onlarda mənimsənilmiş lingvistik materiallarını real gerçəkliklə yaradıcı şəkildə əlaqələndirmək bacarığı və şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi üçün səmərəli şərait yaradır.

Beləliklə, ingilis dilində şifahi nitq bacarıqları formalaşdıraraq, mütləq müvafiq linqvistik materialların və nitq modellərinin dilin normalarına uyğun kommunikasiya prosesində işlədilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. İngilis dili dərslərində təlim situasiyalarından geniş şəkildə istifadə etməkə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi prosesini daha səmərəli şəkildə təşkil etmək və bu istiqamətdə daha yüksək nailiyyətlər əldə etmək mümkündür.

Təqdim edilən situasiyalar real ünsiyyət situasiyalarına yaxın olmalı və konkret kommunikativ situasiyalarıda dilöyrənənlərin bilavasitə “iştirak etmə effekti”ni təmin etməlidir [3, s.28]. İngilis dilində təqdim olunan situasiyalar onları maksimum dərəcədə fəallaşdıraraq, öyrənilən xarici dildə şifahi nitq ünsiyyətinə qoşulmalarına həvəsləndirməlidir. Dilöyrənənlərin ingilis dilində danışmağa maraqlı olması ən önəmli şərtlərdən biridir [2,s.119].

Onu da yadda saxlamaq lazımdır ki, müəyyən dil materiallarının səmərəli şəkildə fəallaşdırılmasına səbəb ola bilən zəruri şərtlərdən biri mənimsənilməli olan linqvistik materialların və nitq modellərinin dilöyrənənlərin kommunikativ baxımdan tələbatlarına uyğun olmasıdır [1,s.120]. Dilöyrəninin hər hansı tələbatına cavab verən və onun fəaliyyətini istiqamətləndirən şərtlərdən ən önəmlisi onlarda dilin öyrənilməsinə olan həvəsidir. Dillərin tədrisində motivasiya mənimsənilməli olan linqvistik materialların öyrənilməsinin zəruriyyəti və dilöyrənənlərin yerinə yetirdikləri müxtəlif fəaliyyət növlərinin məqsədəuyğunluğu kimi çıxış edir. Bu tədrisin səmərəliliyini təmin edən vacib şərtlərdəndir. Hər hansı dil materiallarının mənimsənilməsi zamanı tədrisən mürəkkəbləşən tapşırıqların yerinə yetirilməsi və mərhələli şəkildə yaradıcı nitq ünsiyyətinə keçməyi mümkün edən amillərdən ən vacibi dilöyrənənlərin dilin öyrənilməsi və ondan kommunikativ məqsədlərlə istifadə edilməsinə olan marağıdır [6,s. 89]. Şifahi nitqin aşılmasına kommunikativ yanaşma tədris edilən xarici dil sahəsində biliklərin hazır şəkildə təqdim edilməsi deyil, əldə edilmiş bilik və bacarıqların təbii kommunikativ fəaliyyəti prosesində təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur. Qeyd olunduğu kimi, situativ nitqlə bərabər kontekst-situativ və kontekst üzərində qurulan nitq növü mövcuddur. Adı çəkilən nitq növü kontekst situasiyaları geniş şəkildə istifadə etməklə əmələ gəlir və hər hansı mətnə və yaxud nitqdə dilin şərait, münasibətlər və real gerçəkliyin əlaqəli şəkildə dil vasitəsilə əks etdirilməsi kimi başa düşülür. Tədris edilən xarici dildə şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi prosesində dil daşıyıcılarının yaşadığı ölkələrdə rast gəldikləri situasiyalara mümkün dərəcədə uyğun olan situasiyaların təqdim edilməsi daha məqsədəuyğundur. Bu da dilöyrənənlərin gələcəkdə dilin təbii ünsiyyət vasitəsi olduğu şəraitdə sərbəst şəkildə fəaliyyət göstərmək imkanlarını inkişaf etdirir. Sınıf şəraitində bu yanaşmanın həyata keçirilməsi məqsədilə bədii ədəbiyyatda olan problemlı situasiyalardan istifadə etmək tövsiyə edilə bilər [4, s.64]. Hər hansı mətnin tərkibində olan semantik informasiya şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi üçün stimula ola bilər. Eyni zamanda mətnə olan linqvistik xarakterli informasiya kommunikasiyanın adekvat linqvistik vasitələrlə və nitq modellərindən istifadə etməklə həyata keçirilməsinə xidmət edir. Dil daşıyıcılarının yaşadıkları mühitdə rast gəldikləri və onların nitq davranışlarının nümunələri kimi qəbul edilə bilən kommunikativ situasiyalar əsasında təsvir edilən kontekstual situasiya sınıf şəraitində analoji nitq situasiyaların yaradılması üçün bir model hesab edilə bilər. Həmin situasiyaların yaradılması mənimsənilməli olan dil materialları və nitq modellərinin kommunikasiya prosesində istifadə edilməsi məqsədini güdür. Oxu zamanı əldə edilmiş informasiya müzakirə obyektinə dair müəyyən fikirlərin və yanaşmaların yaradılmasına səbəb olaraq, dilöyrənənlərdə şifahi nitq vərdişlərinin səmərəli şəkildə inkişaf etdirilməsini təmin edir [5, s. 65].

Fikrimizcə, şifahi nitq fəaliyyətinin stimullaşdırılması yolları müəyyən edilərkən, üstünlük real kommunikasiya situasiyalarının modelləri tələbinə cavab verən kontekstual situasiyaya verilməlidir.

Metodist-alimlərin fikrincə, kontekstual situasiya dilöyrənənlərin danışiq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün istifadə edilə bilən ən səmərəli vasitələrdən hesab edilə bilər[6,s.45].

Hər hansı dili bilmək və həmin dildən adekvat şəkildə istifadə etməyin nə demək olduğu sualına birmənalı şəkildə cavab vermək əslində mümkün deyil. Bu suala cavab bir çox amillərdən asılıdır. Belə ki, dillərin tədrisi sahəsinə bilavasitə təsir göstərən amillərdən danışarkən ilk növbədə yaşadığımız tarixi dövr, milli-mədəni kontekst və eləcə də yaşadığımız cəmiyyətin üzləri olan insanların fərdi tələbatları, maraq və ehtiyaclarıdır. Hər hansı dilə yiyələnmək həmin dilin linqvistik baxımdan savadlı dil daşıyıcısına xas olan dərk etmə qabiliyyəti və səlistlik, ləksik, qrammatik və üslubi baxımdan düzgün olan cümlələri və danışiq mətnlərini qurmaq qabiliyyəti, fikir və ideyalarını yazılı şəkildə ifadə etmək bacarığını nəzərdə tutur.

Dillərin tədrisi sahəsində baş verən dəyişikliklər əsasən iki istiqamətdə həyata keçirilir. Bir tərəfdən ingilis dilinin dünya miqyasında "lingua franca" kimi istifadə edildiyi zaman nitqin qrammatik baxımdan düzgünlüyü dilin mənimsənilməsinin əsas göstəricisi kimi qəbul edilmir. Bu mövqeyə əsaslanaraq, ünsiyyət qurmaq bacarığı yalnız qismən qrammatik qaydaların mənimsənilməsi dərəcəsindən asılıdır. Mənimsənilmiş qrammatik qaydaları ümumi pragmatik kompetensiyaya onu təşkil edən komponentlərdən biri qismində daxil etmək qabiliyyətinə yiyələnmək kommunikativ təlimi şərtləndirən əsas amillərdəndir.

Əhəmiyyətli olan mənimsənilmiş qaydaların bilavasitə kommunikasiya prosesində adekvat şəkildə tətbiq etmək qabiliyyətinə yiyələnməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Fox, K. Watching the English. The Hidden Rules of English Behavior. Palimpsest Book Production, Polmount, 2005, 424p.
2. Gerhard, J.C. Teaching English as a foreign language: a teacher self-development guide. Ann Arbor: Michigan University Press, 1996, 277p.
3. Holliday A. The House of TESEP and the Communicative Approach: The Special needs of English Language Education. ELT Journal, 1994,v.48(1), pp. 3-11.
4. Harmer J. The Practice of English language teaching. Harlow, UK, Longman, 1991, 296 p.
5. Jenkins J. "Native Speaker, Non-Native Speaker, & English as a Foreign Language: Time for a Change: IATEFL. Newsletter 13, 2001, pp.10-11.
6. Krashen S.D. Explorations in Language Acquisition. Heinemann, 2003, 93p.

Nurİ A.

The linguistic basis of developing oral speech in ELT

Summary

The article deals with the rules of using linguistic materials in developing oral speech. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. In communicative output, the learners' main purpose is to complete a task, such as obtaining information, developing a travel plan, or creating a video. To complete the task, they may use the language that the instructor has just presented, but they also may draw on any other vocabulary, grammar, and communication strategies that they know. In communicative activities, the criterion of success

is whether the learner gets the message across. In everyday communication, spoken exchanges take place because there is some sort of information gap between the participants. Communicative output activities involve a similar real information gap. In order to complete the task, students must reduce or eliminate the information gap. In these activities, language is a tool, not an end in itself. In a balanced activities approach, the teacher uses a variety of activities from these different categories of input and output. Learners at all proficiency levels, including beginners, benefit from this variety, it is more motivating, and it is also more likely to result in effective language learning. Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process.

Ключевые слова: устная речь, контекст, студент, язык

Нури А.

**Лингвистические основы в формировании устной речью на преподавании
иностранного языка**

Резюме

В данной статье рассматриваются вопросы лингвистических основах на формировании устной речью на преподавании иностранного языка. Процесс обучения английскому языку в целом и процесс обучения устной речи должен базироваться на коммуникативно - функциональном принципе. Обучение устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. Сегодня одна из основных задач подготовки специалистов на языковых факультетах вузов заключается в формировании у них коммуникативных умений на таком уровне, который позволил бы осуществлять контакты на изучаемом иностранном языке в различных сферах и ситуациях, как с носителями языка, так и с людьми, использующими данный язык в качестве коммуникации, но не являющихся его носителями. В подобной ситуации одной из первоочередных задач учителя иностранных языков становится выявление наиболее оптимальных путей, позволяющих студенту овладеть изучаемым языком как деятельностью в максимально короткие сроки. Важнейшими проблемами, которые решает современный преподаватель иностранного языка являются: приспособление учебной программы к потребностям и индивидуальным способностям студентов, отбор учебных материалов, подлежащих использованию в данной аудитории, определение наиболее рациональных путей использования информационных-коммуникационных технологий, а также разработка наиболее оптимальных методов, содействующих максимальному ускорению процесса овладения языком как средством общения на интеркультурном уровне.

Key words : oral speech, context, student, language

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.09.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.10.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

SAIDA GAMARLI
Azerbaijan State Oil And Industry University
16/21 Azadlıq prospekti, Bakı
saida qamarli@mail.ru

THE FUNDAMENTAL THESES OF OPERATIONAL SEMANTICS

Summary

Operational semantics refers to the meanings of the basic linguistic elements that are necessary for any linguistic expression, that is, mainly “grammatical” words and morphemes. Operational semantics are significantly different from other theories. In fact, in linguistics, some of these basic elements are often considered complex, and in some cases ambiguous.

Operational semantics is a systematic theory of the meaning of these linguistic elements, which, according to these facts, is considered to have a simple and unique meaning. The main premise of Operational semantics is that the meanings of such linguistic elements are essentially sequences of elementary mental operations, among which key roles play a key role.

In fact, OS offers a solution to the problem of the meaning of language expression (if thesis is at least grounded): 1) only to a certain level of depth, as the OS determines or explains; One of the two main components that the language defines in terms of certain mental functions (attention, memory, etc.), without yet being able to explain how these functions occur; 2) only partially because the OS does not shine any other fundamental component that the language, ie, the content of phenomenal consciousness. The best example of introducing operational semantics is a concrete example. Each discrete element of the language, i.e., each word, denotes at least one meaning.

Keywords: thought, language, operational semantics, linguistics, grammar, philosophy, meaning, fundamental, element

Operational Semantics concerns the meanings of the basic linguistic elements that are indispensable for any linguistic expression, that is, mainly the “grammatical” words and morphemes. Operational Semantics differs significantly from the other theories. In fact, in linguistics several of these basic elements are often considered to have a complex meaning and, in some cases, to be polysemous (such as some prepositions/cases and some verbs). Operational Semantics is a systematic theory about the meaning of these linguistic elements, which it considers, in agreement with such facts, as having a simple and (substantially) unique meaning. The fundamental presupposition of Operational Semantics is that the meanings of such linguistic elements are essentially sequences of elemental mental operations, amongst which the ones of attention play a key role¹ (¹ G. Benedetti. Operational Noology as a new methodology for the study of thought and language: theoretical aspects and possible practical applications, Cognitive Processing).

The best way to introduce Operational Semantics is starting from a concrete example. Every discrete element of language, that is, every word, designates at least one meaning (in many languages however, many single words designate more than one meaning together, like, for instance: the basic meaning of a noun plus the plural; a verb and its tense, mood and person; etc.). Therefore, each word designates one or more “atoms” of thought. Let’s ask ourselves

what these “atoms” are, what their nature is. As far as their nature is concerned, it seems that the meanings of words can be divided into at least two main classes.

1) The words “children”, “wood”, “stack”, “stoves”, “fireplaces”, “winter”, “[to] light”, “fire”, “[to] heat”, “rooms” seem to designate something physical (apart from the endings that indicate the plural). It is easy to realize that there are so many of these words that they probably make up most of the lexicon of any language. Therefore, there is a big class of words that make an evident and specific reference to something physical.

2) There are then the following words: the verbs “to be” and “to have”, the article “a”, the prepositions “upon”, “at”, “of”, “in”, “to”, the demonstrative adjective “those”, the negations “no” and “not”, the conjunctions “and” and “but”, the numerals “once” and “one”, the adverb “there” and the morpheme “-s” (or “-ren”, in “children”), which indicates the plural. These words (or morphemes: morphemes instead of words are used in other languages) seem to be clearly different from those in class 1. In fact, unlike the words in class 1, these words do not seem to refer (or refer only) to something physical. Although they are certainly often used to describe the physical word, they do not seem by any means to necessarily and specifically refer to something physical. If, for example, instead of saying “this stone”, “two trees”, “all the grass” (phrases where the words in italics refer to physical things), we say “this problem”, “two considerations”, “all his thought” (phrases where there is no reference to something physical), the meaning of the words “this”, “two” and “all” does not seem different at all. In a language, items of this kind are all the “grammatical” words or morphemes, that is:

- 1) prepositions (with, of, to, at, from, by, in, for, on, between, among etc.);
- 2) conjunctions (and, or, if, because, but etc.);
- 3) interrogative-indefinite-relative pronouns and adjectives (who, what, which, whoever, whatever, whichever etc.);
- 4) demonstrative adjectives and pronouns (this, that, other, the same etc.);
- 5) main adverbs of place, time, manner etc. (here, there, where, when, how, why etc.);
- 6) pronouns and adjectives of quantity (all, whole, many, some, few etc.);
- 7) negation (not, no, in- or un- as a prefix);
- 8) numerals (one/first/once; two/second/twice; three/third, etc.);
- 9) “grammatical” verbs like “to be”, “to have”, “can”, “must” etc.;
- 10) most morphemes in the large number of languages that have a more or less rich morphology (the ones which indicate cases, in languages that have cases; the number of nouns and, in many languages, of adjectives; tenses, moods, forms, aspects of the verb etc.). Besides the “grammatical” words, the vocabulary of a language contains other words that, like the former, do not seem to refer (or refer only) to something physical. The passage contains two of these words: “small” and “piece”. Other examples of words of this kind can be: “big”, “part”, “beginning”, “end”, “to get”, “to make”, “to look for”, “to find” etc. It is easy to realize that the number of items in class 2 is quite limited (definitely much less than in class 1), but, as a class, they are used in an extremely frequent way. If we choose samples of language at random, we can see that the words/morphemes of class 2 are, in a large majority of the cases, the main component of sentences and that they are absolutely indispensable in order to speak, that is, to construct any speech. Therefore, it is logical to consider them fundamental. All the words of a language are certainly useful (otherwise, they would not exist) and many words in class 1 can also be considered fundamental from a certain point of view. A word such as “water” is surely, from a certain point of view, fundamental. However, it is possible to write a whole book without using the word “water”. Instead, one can easily realize that it is impossible to form even the simplest sentence without using some of the words/morphemes in class 2. Therefore, we can say that the words/morphemes in class 2 are the fundamental structural component of language,

and then of linguistic thought. Until we understand the nature of the meaning of these words/morphemes, we shall not be able to understand the deep nature and structure of language and linguistic thought.

Well, what do these words or morphemes indicate? Let us consider a list of basic words.

Words: *woman, man, animal, bird, dog, eye, nose, drink, eat, fly (verb), walk, sun, moon, water, stone, sky, fire, red, green, night, day, warm, cold, I, you, in, with, of, have, get, make, this, that, here, there, who, what, where, when, how, not, all, many, some, few, other, big, small, long, short, wide, narrow, thick, thin, near, far, right, left.*

Dictionaries have long lists of relationships for words such as “with” and “of”, which are said to represent the many meanings of these prepositions (for the preposition “with”: company or union, means or instrument, manner, cause etc; for the preposition “of”: possession, association, belonging to a group, composition, containing, participation in an action as an agent or as a patient, origin, cause, purpose, quantity, quality, denomination, plenty or lack, topic, in respect to, fault, accusation and similar things, age etc). One could easily object by saying that it seems highly unlikely for words, which occur so frequently and are so indispensable, to have so many meanings. These prepositions are more likely to have only one, more general

.A small core of meanings are therefore fundamental for the very existence of common language and science. Accounting for these meanings is not a practical problem, of course. As a matter of fact, we understand and are able to use these meanings very well, even if we are not able to define them. But from the theoretical point of view, this problem is obviously extremely interesting. Well, what are these meanings? They are clearly very different from the meanings of words such as “stone,” “water,” “air,” i.e., physical objects. So what are they? At first sight, one may think that these words indicate relationships amongst physical objects. Words such as “above/below,” “far/near,” “in,” “before/after” etc. may seem to indicate spatial or temporal relationships, and space and time are dimensions of the physical world (nevertheless, these words are also used in situations that have nothing to do with the physical world, for example “in this list,” “two comes before three”). In other cases, the solution is said to be an extensive polysemy. I have tried to show that this solution does not seem satisfactory either (the reasons for this cannot be explained in depth in a short article such as this. Here, we can only briefly mention the emblematic case of the genitive—or other linguistic element with an equivalent meaning³ (³G. Benedetti, G. Marchetti, Al. A. Fingelkurts, An. A. Fingelkurts, *Mind Operational Semantics and Brain Operational Architectonics*: (2009)). The supposed polysemy of the genitive, which is one of the most-used elements of language, is so extensive that it seems to include any possible kind of relationship. Nevertheless, there are also a few meanings that are not included in the “semantic primitives”. Here we have to note that, even if we must surely analyze all the mental categories included in the “semantic primitives” of SM, this does not mean that we have to analyze these mental categories exclusively. Indeed, the fact that a meaning is paraphrasable does not imply that we learned and understand this meaning by means of such a paraphrase, or that the corresponding word was introduced instead of a longer expression, which can be its paraphrase. This probably happens only in some cases. For example, the word “bachelor” was probably introduced to substitute, more briefly, the equivalent expression “man who is not married”, and we learned and understand this word by means of this paraphrase. But meanings such as, for example, the conjunction “and” and the preposition “with” (which are included in the Swadesh list, but are missing among the “semantic primitives”) surely were not introduced to substitute expressions that can paraphrase them, and they are learnt and understood directly. Moreover, a paraphrase, which is considered satisfactory at present, might be considered unsatisfactory in the future (as we said, the list of the “semantic primitives” has been expanded over time). For these reasons, I have considered fundamental some meanings that seem very important, even if

they are not included among the “semantic primitives” of SM. As regards the Swadesh list, we have to note that it is a list of words (since it was conceived to compare languages), not of meanings. Because of this, meanings that are probably very important, but in many languages are expressed by means of morphemes or word order, may be missing (this is probably the case, for example, of the meaning of the genitive case). Once we have thus established which are the fundamental mental categories (those to be analyzed first), the analysis of the single category always starts from a careful study of the linguistic contexts where the corresponding word is used. That is, we examine all the examples that are quoted by a good dictionary (or more dictionaries), taking into consideration all the “meanings” listed and the corresponding definitions (even though these definitions generally are, as we saw, completely inadequate, sometimes they give us some useful suggestions; the whole of the “meanings” is always a matter that must always be carefully considered). A second step is a careful study of the data of historical comparative linguistics that concern the word under examination. Historical comparative linguistics often gives us precious indications.

. In fact, OS offers (if its theses are, at least substantially, correct) a solution to the problem of the meaning of the linguistic expression: 1) only up to a certain level of “depth”, because OS defines, or describes, one of the two fundamental components of what language designates in terms of certain mental functions (attention, memory, etc.), without yet being able to explain how these functions take place; 2) only partially, because OS does not throw any light on the other fundamental component of what language designates, that is, the contents of phenomenal consciousness.

References

1. G. Benedetti, Operational Noology as a new methodology for the study of thought and language: theoretical aspects and possible practical applications, Cognitive Processing, 7 (2006).
2. G. Benedetti, G. Marchetti, Al. A. Fingelkurts, An. A. Fingelkurts, Mind Operational Semantics and Brain Operational Architectonics: (2009).
3. J.G. Benjafeld, Cognition. Prentice-Hall International, Englewood Cliffs, 1997.
4. L. Bloomfield, Language, Holt, Rinehart & Winston, New York, 1933.

Səidə Qəmərlı

Əməliyyat semantikasının əsas nəzəriyyələri Xülasə

Əməliyyat semantika hər hansı bir linqvistik ifadə üçün, yəni əsasən “qrammatik” sözlər və morfemlər üçün vacib olan əsas linqvistik elementlərin mənalari ilə bağlıdır. Əməliyyat semantika digər nəzəriyyələrdən fərqlənir. Əslində, dilçilikdə bu əsas elementlərin bir çoxu tez-tez mürəkkəb məna daşıyır və bəzi hallarda çoxsaylı olmalıdır.

Əməliyyat semantika, bu kimi faktlarla razılaşdıqda, sadə və (əsasən) unikal mənaya malik olan bu linqvistik elementlərin mənası ilə bağlı sistemli bir nəzəriyyədir. Əməliyyat semantikasının əsas prinsipi ondan ibarətdir ki, bu linqvistik elementlərin mənalari əsasən elementar zehni əməliyyatlar sıralarından ibarətdir.

Əslində, OS dil ifadəsinin mənası probleminin həllini təklif edir (əgər tezisləri ən azı əsaslı olarsa): 1) yalnız müəyyən bir “dərlik” səviyyəsinə qədər, çünki OS müəyyən və ya izah edərsə; Hələ bu funksiyaların necə baş verdiyini izah edə bilmədən dilin müəyyən zehni funksiyaları (diqqət, yaddaş və s.) baxımından təyin etdiyi iki əsas komponentdən biri; 2) yalnız

qismən, çünki OS dilin təyin etdiyi digər fundamental komponentə, yəni fenomenal şüurun məzmununa heç bir işıq atmır.

Əməliyyat semantikasının tətbiq edilməsinin ən yaxşı yolu konkret bir nümunədən başlayır. Dilin hər bir ayrı elementi, yəni hər söz, ən azı bir mənanı ifadə edir.

Açar sözlər: düşüncə, dil, əməliyyat semantikasi, dilçilik, qrammatika, fəlsəfə, məna, fundamental, element

Саида Гамарли

Фундаментальные тезисы операционной семантики
Резюме

Оперативная семантика относится к значениям основных лингвистических элементов, которые необходимы для любого лингвистического выражения, то есть главным образом «грамматические» слова и морфемы. Операционная семантика значительно отличается от других теорий. Фактически, в лингвистике некоторые из этих основных элементов часто считаются сложными, а в некоторых случаях - многозначными.

Оперативная семантика - это систематическая теория о значении этих лингвистических элементов, которое, по мнению этих фактов, рассматривает как имеющее простой и уникальный смысл. Основная предпосылка Оперативной семантики состоит в том, что значения таких лингвистических элементов являются, по существу, последовательностями элементарных умственных операций, среди которых ключевые роли играют ключевую роль.

Фактически, ОС предлагает решение проблемы значения выражения языка (если тезис хотя бы обоснован): 1) только до определенного уровня глубины, как ОС определяет или объясняет; Один из двух основных компонентов, которые язык определяет в терминах определенных психических функций (внимание, память и т. Д.), Но пока не может объяснить, как эти функции происходят; 2) только частично, потому что ОС не светит никаким другим фундаментальным компонентом, кроме языка, т. Е. Содержанием феноменального сознания.

Лучший пример введения оперативной семантики - это конкретный пример. Каждый дискретный элемент языка, т. е. каждое слово, обозначает по крайней мере одно значение.

Ключевые слова: мысли, язык, оперативная семантика, лингвистика, грамматика, философия, смысл, фундаментальный, элемент

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.09.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.10.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevil Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

KÖNÜL HƏSƏNOVA
e-mail: hasanovakonul35@yandex.ru
ADPU,
Filologiya fakültəsi

HÜSEYN CAVIDİN DRAM ƏSƏRLƏRİNİN DİLİNDƏ NİTQ ETİKETİ FORMALARI

Xülasə

Hüseyn Cavidin dram əsərlərinin dilində nitq etiketləri hər şeydən əvvəl kontaktyaratma funksiyasını yerinə yetirmişdir. Dahi şairimiz Hüseyn Cavidin dramlarının dilində müraciət nitq etiketləri formulları istənilən qədərdir. Personajlar müxtəlif situasiyalarda bir-biri ilə nitq ünsiyyətinə girir və hər bir ünsiyyət situasiyasında müvafiq nitq etiketlərindən istifadə edirlər. Bu etiketlərə dinləmə, sual və suala cavab vermə, söhbətəqoşulma, şad və bəd xəbəri çatdırma, rəy söyləmək, münasibət bildirmək, mühakimə yürütmək, məsləhət verməklə və s. bağlı nitq formulları aiddir. Ən parlaq etiket nişanəsi olan müraciət formulları kommunikasiya funksiyalarının daşıyıcısı kimi Hüseyn Cavidin dramlarının dilini bəzəmişdir. Xalqımızın milli təfəkkürünə, etnoqrafiyasına, adət-ənənələrinə, mentalitetinə uyğun nitq etiketlərindən bacarıqla istifadə edən Hüseyn Cavid dram əsərlərinin dilini çoxçeşidli edə bilmiş və personajların nitq aktlarını bu ifadə vasitələri ilə çox məharətlə zənginləşdirmişdir. Dahi şairin dramlarında personajların bir-birinə müxtəlif müraciət formulları (dialoq şəratində) mövcuddur ki, bu situasiyalarda əsas yeri *tanışlıq, salamlaşma, vidalaşma, təbrik, dilək, arzu, təşəkkür, üzristəmə, xahiş, dəvət, təklif, məsləhət, razılıq, icazə, rəddetmə, təsəllivermə, şəfqət göstərmə, tərifləmə* kimi nitq etiketləri tutur. Dahi Azərbaycan şairi və dramaturqu Hüseyn Cavidin əsərləri nitq etiketi formaları ilə zəngindir. Bu nitq etiketi formalarında xalqımızın çoxəsrlik ünsiyyət ənənələrinə əsaslanan təcrübəsi, abidələri, həyat tərzini əks olunur. Böyük Cavidin yaradıcılığında, xüsusən də dram janrında qələmə aldığı əsərlərinin dilində nitq etiketi formalarının, ünsiyyət situasiyasından asılı olaraq personajların nitq aktlarında necə işlədilməsinin qanunauyğunluğunun öyrənilməsi dilimizin nitq mədəniyyəti baxımından böyük maraq doğurur. Həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatımızın dilində, o cümlədən Hüseyn Cavidin dramlarında müşahidə olunan nitq etiketlərini kommunikativ situasiyalar və ifadə etdiyi hiss və emosiyalar baxımından araşdırmaq da olduqca maraqlıdır. Bunların hər biri Hüseyn Cavidin dram əsərlərinin dilində personajların nitq aktlarına uyğun olaraq işlədilmişdir. Ümumiyyətlə, Hüseyn Cavidin dram əsərlərindən götürdüyümüz birçün mətn əsasında xitablar, onların quruluşu, bədii funksionallığı, mətnyartamada rolu məsələsinə qısaca nəzər salınmışdır. Bütün bu deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Hüseyn Cavidin bütövlükdə yaradıcılığında sadə və geniş xitablardan yerində istifadə edə bilmişdir. Böyük dramaturqun əsərləri xitablarla da olduqca zəngindir. Xitablar mətnin təşkili mexanizmindəki rolunu geniş və sistemli bir şəkildə araşdırılmışdır. Bu tədqiqat işi Azərbaycan dilçiliyinin, o cümlədən türkologiyanın qarşısında duran ən mühüm məsələlərdəndir. Məqalədə bunların bəzilərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *nitq, etiket, müraciət, personaj*

Hüseyn Cavid Azərbaycan ictimai-fəlsəfi, ədəbi-bədii fikrinin inkişafında misilsiz xidmətləri olan şəxsiyyətlərdəndir və onun yaradıcılığında mühüm dil vasitələrinin linqvistik istiqamətdə tədqiqi zəruri əhəmiyyət kəsb edir. Mütəfəkkir Azərbaycan şairi və dramaturqu Hüseyn Cavidin dil sirləri müəyyən baxımdan dilçilər və türkoloqlar tərəfindən araşdırılmasına

baxmayaraq hələ də bu dil sistemində tədqiq olunmalı sahələr çoxdur. Bu baxımdan dahi Azərbaycan şairi və dramaturqunun yaradıcılığında əksini tapan əsas və köməkçi nitq hissələrinin kommunikativlik keyfiyyətləri, xitablar və onların poetik funksionallığı və mənşə məsələləri də istisna deyildir. Hüseyn Cavidin zamanəmizdən bir əsrdən çox zaman məsafəsi ayırsa da, bu gün onun dili müasir Türkiyə və Azərbaycan türkcəsi ilə olduqca doğma səsləşir. Görkəmli ədibin hər bir əsərində qurduğu mətnlər müəyyən modelə əsaslanır və model quruculuğunda köməkçi nitq hissələri bütövlükdə dil vasitələri intensiv şəkildə çıxış edir.

Dahi Azərbaycan şairi və dramaturqu Hüseyn Cavidin əsərləri nitq etiketi formaları ilə zəngindir. Bu nitq etiketi formalarında xalqımızın çoxəsrlik ünsiyyət ənənələrinə əsaslanan təcrübəsi, abidələri, həyat tərzini əks olunur. Böyük Cavidin yaradıcılığında, xüsusən də dram janrında qələmə aldığı əsərlərinin dilində nitq etiketi formalarının, ünsiyyət situasiyasından asılı olaraq personajların nitq aktlarında necə işlədilməsinin qanunauyğunluğunun öyrənilməsi dilimizin nitq mədəniyyəti baxımından böyük maraq doğurur. Həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatımızın dilində, o cümlədən Hüseyn Cavidin dramalarında müşahidə olunan nitq etiketlərini kommunikativ situasiyalar və ifadə etdiyi hiss və emosiyalar baxımından araşdırmaq da olduqca maraqlıdır. Şair və dramaturqun dramalarının dilində müxtəlif müraciət formalarına rast gəlirik. Bunlar personajın personaja həm müsbət, həm də mənfi münasibətini əks etdirir. Mənfi münasibət bildirən müraciət formaları peyorativ konnotasiyalı nitq etiketi vahidlərinə aid edilir ki, bunlara dramaların dilində az təsadüf olunur (1, 83). Məsələn, dramaturq “Şeyx Sənan” faciəsində Şeyx Kəbirin nitq aktında müraciət bildirən nitq etiketinin müxtəlif formalarından istifadə etmişdir ki, bunlar müsbət münasibəti əks etdirir:

Şeyx Kəbir

(*Sənan*)

*Oğlum! Er-gec tutar cahanı adın,
Söylənir ictihadü irtadın (2, 20);*

Şeyx Kəbir

(*Sənan*)

Söylə, yavrum, sıxılma, yox icbar (2, 22) və s.

Dramların dilində personajların bir-birinə adları ilə müraciət edilmiş nitq etiketləri də geniş şəkildə müşahidə olunur. Məs:

Xumar

(sıtmalı bir ahənglə)

Sənan!

Nə çapıq çıxdı xatirindən? (2, 23).

Oğuz

Özdəmir, Özdəmir! Bax işlə odur,

Dəli dəvışə bax, nasıl gəlir (2, 42) və s.

Göründüyü kimi, müraciət bildirən bu nitq etiketi vahidləri – *oğlum, yavrum, Sənan, Özdəmir* personajlar arasındakı mehriban, xoş münasibəti əks etdirən sözlərdən ibarətdir.

Bəzən dramların dilində hörmət əlaməti olaraq personajın adından deyil, dini titulundan istifadə olunur. Belə məqamlarda personajın adı ixtisar edilir. Məsələn, “Şeyx Sənan” faciəsində müxtəlif personajlar Şeyx Kəbirə adı və titulu ilə birlikdə deyil, sadəcə olaraq tək cə titulu ilə müraciət edirlər:

Şeyx Sənan

Şeyxim, əfv et, fəqət bir ərzim var (2, 22);

Xumar

Şeyx! Gəl-gəl! Sevimli Sənan, gəl!

Sana layiq deyil o yer, yüksəl (2, 9) və s.

“Şeyx Sənan” darmının dilində **“möhtərəm”** sözündən Şeyx Kəbirə və Şeyx Sənana qarşı daha çox istifadə edilmişdir ki, bu müraciət nitq etiketi müsbət konnotasiyalıdır. Bu nitq etiketi formulası dioloji nitq aktlarında personajların xarakteri haqqında müsbət məlumat daşıyır. Səciyyəvi nümunələrə nəzər salaq:

Şeyx Sədra

(onu təskin ilə)

Möhtərəm Şeyx! Bir düşün zira

Sana layiq deyil bu hal əsla (2, 45);

Şeyx Mərvan

Möhtərəm Şeyx! Altı gün əvvəl

Sənanla vardı bir mübahisəmiz (2, 14);

Şeyx Sənan

Möhtərəm Şeyx! Sorma, heç sorma (2, 17) və s.

“Möhtərəm” müsbət konnotasiyalı müraciət nitq etiketi “arxadaş” leksik vahidinə də qoşularaq işlədilmişdir ki, bu da personajların nitq aktlarında müsbət çalar ifadə edir. Məs:

Şeyx Hadi

(ümumə)

Möhtərəm arxadaşlar! On sənədir.

Tərk qılmış cahanı Şeyx Kəbir (2, 32).

Tarixi-siyasi hadisələrlə əlaqədar olan müraciət formulları “...rabitəli nitqin elementlərindən biridir və məntiqə uyğun olaraq, o, bu və ya başqa halda nitq mühiti ilə əlaqədardır” (3, 68). Hüseyn Cavidin dramlarının dilində əzizləmə məqsədilə işlədilən “sevimli” formulu da diqqəti cəlb edir, qoşulduğu sözlərdə təyin vəzifəsində çıxış edərək müraciəti bir qədər də qüvvətləndirir. Məs:

Xumar

Şeyx! Gəl-gəl! Sevimli Sənan, gəl!

Sana layiq deyil o yer, yüksəl!

İstər xalq danışığı dilini, istərsə də klassik yazı dilini eyni dərəcədə dərinlən bilən böyük dramaturq dialoqlar zamanı müraciətlərdə etiket normalarını mümkün qədər yüksək səviyyədə saxlamağa nail olmuş və bu baxımdan “Tanrıya, Allaha, Yaradana” formulları da istisna deyildir:

Ey böyük Tanrı, ey böyük Yaradan!

Hər qulun halı, fikri sənə əyan.

Məni səndən gözəl bilən, tanıyan

Varmı ey xalığı-zəminü zaman! (2, 22)

Dramların dilində nitq etiketi ilə bağlı situasiyalardan biri də vidalaşma ilə bağlıdır və belə formullar personajların bir-birilə ayrılması, yəni ayrılıq məqamında işlədilir:

Şeyx Sənan

(Əzraya)

Saqın Əzra!

Onu gözdən ayırmayın əsla.

(dörd-beş addım uzaqlaşaraq)

Əlvida!... Əlvida!... Gözəl Zəhra (2, 39).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, vidalaşmaq üçün dilimizdə nitq formulları mövcuddur ki, Hüseyn Cavidin bu formulların hər birindən yerli-yerində istifadə etmişdir.

Dramlarda personajlar bir-birinə müraciət zamanı müraciət funksiyasını yerinə yetirən və nəzakətli ünsiyyət formulu olan **“buyurun”** nitq etiketindən də intensiv şəkildə istifadə edirlər. Dramların dilində bu nəzakətli ünsiyyət formulu, əsasən, neytral mahiyyətə malikdir. Çünki o, həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi situasiyalarda işlədilir və personajın personaja hörmətini nümayiş etdirir. Məs:

Serqo

Vay, əfəndim, nasılsınız?

Özdəmir

Eyiyiz

Serqo

Buyurun... (2, 57-58)

Şeyx Əbuzər

Ya Allah!

Şeyx Hadi

Buyurun...

Şeyx Əbuzər

Keyfiniz nasıl? (2, 81-82) və s.

Göründüyü kimi, **buyurun** nitq etiketi Serqo və Şeyx Hadinin nitq aktlarında işlədilərək nəzakət qaydalarına bu personajların düzgün riayət etdiyinə göstəricisi kimi özünü nümayiş etdirir. B.J.Qoldinə görə, nəzakətlik etiketin bir kateqoriyası kimi nitq adresatına rolun ayrılması anlayışı vasitəsilə müəyyənləşir. Bu tədqiqatçının fikrincə “...adətən, o etiket hərəkətləri adresata qarşı nəzakətsizlikdir ki, onlar adresatın müəyyən cəmiyyətdə **birincilik** (rolların mühümlüyü dərəcəsi) haqqında qəbul olunmuş təsəvvürlərə uyğun rolunu kiçildir. O zaman adresata münasibətdə o etiket hərəkəti nəzakətli ki, adresatın müəyyən cəmiyyətdə **birincilik** haqqında qəbul olunmuş təsəvvürlərə malik olduğunu kiçiltmir” (4, 28). Qeyd etməliyik ki, Serqo və Şeyx Hadinin nitq aktlarında işlədilən **buyurun** etiket formulu tərəfmüqabillərə hörmətlə, nəzakətlə yanaşmanın təzahürüdür.

Dahi şairimiz Hüseyn Cavidin dramlarının dilində müraciət nitq etiketləri formulları istənilən qədərdir. Personajlar müxtəlif situasiyalarda bir-biri ilə nitq ünsiyyətinə girir və hər bir ünsiyyət situasiyasında müvafiq nitq etiketlərindən istifadə edirlər. Bu etiketlərə yuxarıda təhlil etdiklərimizdən əlavə, dinləmə, sual və suala cavab vermə, söhbətəqoşulma, şad və bəd xəbəri çatdırma, rəy söyləmək, münasibət bildirmək, mühakimə yürütmək, məsləhət verməklə və s. bağlı nitq formulları aiddir. Həmin formulların hər biri milli xüsusiyyətlərə malikdir ki, Hüseyn Cavid dramlarının dilində bu nitq vahidlərindən ustalıqla yararlanmışdır. Hər bir xalqın özünə-məxsus milli adət-ənənələri, tarixi, etnoqrafiyası, milli mətbəxi, ədəbiyyatı olduğu kimi müraciət formaları da vardır. Bütün dünya xalqları öz soy-kökünə hörmətlə yanaşdığı kimi xalqımız da öz köklərinə bağlıdır və onu ciddi cəhdlə qorumağa çalışır. Nitq etiketlərinə yanaşma da belədir.

Xalqımızın milli təfəkkürünə, etnoqrafiyasına, adət-ənənələrinə, mentalitetinə uyğun nitq etiketlərindən bacarıqla istifadə edən Hüseyn Cavid dram əsərlərinin dilini çoxçeşidli edən bilmiş və personajların nitq aktlarını bu ifadə vasitələri ilə çox məharətlə zənginləşdirmişdir.

Ümumiyyətlə, Hüseyn Cavidin dram əsərlərindən götürdüyümüz bircə mətn əsasında xitablar, onların quruluşu, bədii funksionallığı, mətnyartamada rolu məsələsinə qısaca nəzər saldıq. Bütün bu deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Hüseyn Cavidin bütövlükdə yaradıcılığında sadə və geniş xitablardan yerində və yaradıcı istifadə edilmişdir. Böyük dramaturqun əsərləri xitablarla olduqca zəngindir və onların mətnin təşkili mexanizmindəki rolunu geniş və sistemli bir şəkildə araşdırılması Azərbaycan dilçiliyinin, o cümlədən türkologiyanın qarşısında duran ən mühüm məsələlərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilində nitq etiketləri. Bakı, 2016
2. Hüseyn Cavid. Dram əsərləri. Bakı, "Azərnəşr", 1975.
3. Eminli B. Azərbaycan danışq dilində müraciət formaları. Bakı, 2013
4. Гольдин В.Е. Речь и этикет. М., 1983

Konul Hasanova

The forms of speech labels in the language of Husein Javid's dramatic works.

Summary

In the language of Husein Javid's dramatic works, first of all, speech labels fulfill the function of contacting. In the language of our great poet Husein Javid's dramatic works appealing speech labels are much more. In different situations the personages are in contact with one another and use suitable speech labels in every communication category. To these labels belong such as speech formulas listening, question, giving a question, connecting a talk, giving good and bad news, giving advice and etc. The appealing formulas which are the brightest label symbolize the language of Husein Javid's dramas, as carrier of communication functions. Husein Javid, who skillfully used speech inscriptions in accordance with our peoples' national mentality, ethnography, traditions and mentality, could make the language of dramatic works very versatile and enriched his speech by means of these means. In the dramas of the great poet there are the different forms of addressing of personage (in the context of dialogue) in which contain the main place of interest of speech labels like familiarization, greetings, commendation, wishes, gratitude, apology, pleasure, invitation, suggestion, advice, consent, compliments, compassion and praise. The great Azerbaijani poet and playwright Hussein Javid's works are rich in speech etiquette. These speech forms reflect the experience, monuments, and lifestyle of our people based on centuries-old traditions of communication. Studying the language of speech labels in the work of the great Javid, especially in the language of dramatic genres, and the legitimacy of how characters use speech acts, depending on the situational context, is of great interest to our language culture. It is also interesting to examine the speech etiquette in both oral and written literature, including Hussein Javid's dramas in terms of communicative situations and feelings. Each of these works has been used in the language of the dramatic works of Husein Javid, in accordance with the speeches of characters. In general, the only text taken from Hussein Javid's dramatic works is a brief overview of the issues, its structure, artistic functionality, and role in texting. From all of this, it can be concluded that Hussein Javid was able to use simple and extensive responses to his creativity as a whole. The works of the great playwright are also very rich in hits. The speeches have been extensively and systematically examined for their role in the mechanism of text organization. This research work is one of the most important issues facing Azerbaijani linguistics, including turkology. In the article some of characteristic features have been investigated.

Key words: *speech, tag, appeal, personage*

Конул Гасанова

Формы речевых меток на языке драматических произведений Гусейна Джавида

Резюме

На языке драматических произведений Гусейна Джавида, прежде всего, речевые ярлыки выполняют функцию контактирования. На языке драматических произведений нашего великого поэта Гусейна Джавида гораздо больше привлекательных речевых ярлыков. В разных ситуациях персонажи находятся в контакте друг с другом и используют подходящие речевые ярлыки в каждой категории общения. К этим ярлыкам относятся такие, как речевые формулы слушания, вопроса, дачи вопроса, соединения речи, дачи хороших и плохих новостей, дачи советов и т. д. Привлекательные формулы, являющиеся самым ярким ярлыком, символизируют язык драм Гусейна Джавида как носителя коммуникационных функций. Гусейн Джавид, который умело использовал речевые надписи в соответствии с национальным менталитетом, этнографией, традициями и менталитетом наших народов, мог сделать язык драматических произведений очень универсальным и обогатил свою речь с помощью этих средств. В драмах великого поэта есть разные формы обращения к персонажу (в контексте диалога), в которых содержатся основные достопримечательности речи: знакомство, приветствие, похвала, пожелания, благодарность, извинения, удовольствие, приглашение, предложение, совет, согласие, комплименты, сострадание и похвала. Произведения великого азербайджанского поэта и драматурга Гусейна Джавида богаты речевым этикетом. Эти формы речи отражают опыт, памятники и образ жизни наших людей, основанные на многовековых традициях общения. Изучение языка речевых надписей в творчестве великого Джавида, особенно на языке драматических жанров, и законности того, как персонажи используют речевые акты, в зависимости от ситуационного контекста, представляет большой интерес для нашей языковой культуры. Интересно также изучить речевой этикет в устной и письменной литературе, включая драмы Гусейна Джавида с точки зрения коммуникативных ситуаций и чувств. Каждое из этих произведений использовалось на языке драматических произведений Гусейна Джавида, в соответствии с речами персонажей. В общем, единственный текст, взятый из драматических произведений Гусейна Джавида, - это краткий обзор проблем, его структуры, художественной функциональности и роли в текстовых сообщениях. Из всего этого можно сделать вывод, что Гусейн Джавид смог использовать простые и обширные ответы на свое творчество в целом. Произведения великого драматурга также очень богаты хитами. Речи были тщательно и систематически исследованы на предмет их роли в механизме организации текста. Эта исследовательская работа является одной из наиболее важных проблем, стоящих перед азербайджанской лингвистикой, включая тюркологию. В статье исследованы некоторые характерные черты.

Ключевые слова: *речь, метка, обращение, персонаж*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.07.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.09.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Mahirə Hüseynova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ZƏRİFƏ MƏMMƏDOVA

Səməd Vurğun, Bakı

ATU

zarife@mail.ru

NEOLOGİZMLƏRİN BƏDİİ MƏTNƏ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Dili insan yaradır. Belə ki, o müəyyən funksiyaları yerinə yetirmək üçün hər şeydən əvvəl normal nitq fəaliyyətini həyata keçirmək üçün yaradılır. Bu zaman nitq fəaliyyəti məqsədyönlü olur. Bu da məlumdur ki, bu və ya digər sözə müxtəlif müstəvilərdən baxmaq olar. Bu neologizmlərə də aid edilir. Dildə neologizmlərin miqdarına müəyyən hədd qoyulması, onlara dilin lüğət tərkibində müəyyən qədər yer ayrılması ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. Alimlərin bir qismi belə hesab edir ki, yeni yaranan sözlər yeni realiyaların və anlayışların adlandırılması üsuludur. İctimai həyatda baş verən hadisələri adlandıran ingilis mənşəli neologizmlərin böyük əksəriyyəti semantik dəqiqliyə malik olub, konkretliyi ilə seçilir. Məsələn, *spiçmeyker* (*speechmaker*) “yüksək vəzifəli şəxslər üçün nitq hazırlayan”, *sammit* (*summit*) “dövlət başçılarının görüşü və danışıqları” və s. deyilənlərə nümunə olaraq göstərilə bilər. Bundan əlavə, *diler* (*diler*) “öz adından vasitəçilik fəaliyyəti göstərən fiziki şəxs və ya şirkət”; *broker* (*broker*) “alqı-satqı işlərinin görülməsi zamanı birja adından və ya müstəqil şəkildə müştərinin hesabına vasitəçilik edən ticarət yaxud maliyyə agentı”; *peycer* (informasiyanın ötürülməsi və qəbulu üçün istifadə olunan portativ simsiz qurğu) və s. kimi sözlər buraya aiddir.

Qeyd edək ki, dildə yeni sözlərin yaranmasına təkan verən və mane olan bir sıra səbəblər mövcuddur. Yeni sözə müraciət etmək intralinqvistik və ekstralinqvistik səbəblər kompleksindən bəhrələnir. Intralinqvistik səbəblərə dildaxili proseslər, ekstralinqvistik səbəblərə isə siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni sahələrdəki dil əlaqələri daxildir.

Əvvəl məlum olmayan predmet və hadisələrin adlandırılması zərurəti yeni sözün yaranmasına səbəb olur. Ekstralinqvistik amillər cərgəsində psixoloji, estetik səbəblər olduğu kimi, yeni sözlərin yaranması prosesində əhəmiyyətli rol oynayan tarixi şərait, dini mənsubluq, ölkənin siyasi vəziyyəti kimi şərtlər də az deyildir. Neologizmlərin dildaxili və dilxarici səbəblərini ayırmaq çətin olsa da, bunları müəyyənləşdirmək mümkündür.

Açar sözlər: neologizm, dil, nitq, mətn, kontekst

Neologizmlərin əsas səbəblərindən biri onun ifadə etdiyi hadisə və əşyaları adlandırmaq üçün dilin öz sözlərindən başqa digər dillərə məxsus sözlərdən də istifadə etməsidir. Söz yaradıcılığı da bu çatışmazlığı aradan qaldıran yollardan biridir. Lakin digər dilə məxsus elə sözlər vardır ki, onları dəyişmək həmin sözlərin adlandırdıqları əşyaların qavranılmasına xələl gətirir. Məsələn: *funt-sterlinq*, *pens*, *lord*, *ledi*, *miledi*, *fut*, *konstebl*, *miss*, *missis* və s.

Dilçilik ədəbiyyatında neologizmlərin yaranması üçün aşağıdakı səbəblər qeyd edilir: reseptor dilin koqnitiv bazasında müvafiq anlayışın olmaması;

Məsələn: *noutbuk*, *laptop*, *audiobuk*, *peycer*, *taymer*, *şreder*, *plotter*, *skayner*, *printer*, *tüner*, *toner*;

reseptor dildə müvafiq adın olmaması;

Məsələn: *virtual*, *investor*, *dayjest*, *spiçrayter*, *sponsor*, *sprey*, *prays-list*, *imcj* (*obraz*), *top-model*.

Qeyd edək ki, bədii mətnin təşkilində də neologizmlər uğurla iştirak edirlər. Dil sadəcə olaraq belə qurulmamışdır, çünki onu insan yaradır, o müəyyən funksiyaları yerinə yetirmək üçün, hər şeydən əvvəl normal nitq fəaliyyətini həyata keçirmək üçün yaradılır. Buna görə də aydındır ki, nitq fəaliyyətinin və onun mexanizmlərinin öyrənilməsi məhz tədqiqatların elə istiqamətləri ilə bağlıdır ki, onda da danışan adam nitq fəaliyyətini idarə edən və bunun üçün müəyyən strategiya hasil edən kimi, həmçinin operativ sistemlər qaydası kimi araşdırılır. Hansı mənada isə təsdiq etmək olar ki, insan amillərinin dildə tədqiqi, hər şeydən əvvəl, nitq törətmə prosesinin təhlili ilə bağlanmalıdır. İnsanın dilə və ondan istifadəyə təsiri bilavasitə düzgün və birbaşadır. Adam danışır ki, başqasına nəse desin, ondan nəyisə və s. xahiş etsin. Bu zaman nitq fəaliyyəti həmişə məqsədyönlü olur. Bu da məlumdur ki, bu və ya digər sözə müxtəlif müstəvilərdən baxmaq olar. Bu zaman bunlar neologizmlərə aktualıq qazandırır. Qapalılıq (sosial cəmiyyətin) dildə bilavasitə öz ifadəsini tapır. Başqa sözlə, əgər korporasiya məqsədlərinin identifikasiyası səviyyəsində və sosial “ustanovka” ilə təyin olunursa, onda onun xarakteristikasını nitq təşkil edir. Məhz, bu planda bədii əsərdə personajların dilinə diqqət yetirmək yerinə düşərdi. Personajın dili xarakterik vasitə və ya əlavə xüsusiyyətə vasitə hesab olunur. Bu halda, belə hesab edilir ki, ən böyük xarakteristika personajların hərəkətlərində təqdim olunur. Bununla belə, nə qədər ki, bədii əsər özü ilə verbal məkan təqdim edir, o qədər də personaja xas olan verbal vasitələr, bizim fikrimizcə, onun xarakteristikası baxımından birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Onu da qeyd etməliyik ki, nitq xüsusiyyəti baxımından müəyyən sosial qrup nümayəndələrinin dili ilə bədii əsər personajlarının dili arasında mövcud fərqlər yoxdur. Bundan əlavə, personajların dili sosial differensiasiya əsasında tipizasiya aparmağa imkan verir. Ünsiyyətin əsasını insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlər təşkil edir. Verbal ünsiyyət insanlar arasında canlı və üz-üzə ünsiyyət qurmağın bir növüdür. Verbal ünsiyyətin əsas komponentləri səslər, sözlər, danışmaq və dildir. İnsan fəaliyyətinin hər bir tərəfi, bu fəaliyyətin özülünü təşkil edən psixoloji-fizioloji amillərin hər biri ayrı-ayrılıqda müxtəlif elmi araşdırmaların və konkret tədqiqatların obyekti ola bilər. Danışmaq, görmək, eşitmək, yerimək, ətraf aləmin siqnallarına reaksiya vermək (gülmək, əsəbləşmək, cavab vermək, görüb eşitdiklərini, dillə, rəsmlə və digər vasitələrlə təsvir etmək və s.) gündəlik fəaliyyətimizin bir qismini təşkil edir. Elə bir sahə yoxdur ki, orda dil və ünsiyyətlərdən istifadə olunmasın. İnsanlar öz fikirlərini bir-birlərinə dil vasitəsilə çatdırır. Dilin əsas vəzifəsi ünsiyyəti təmin etmək, dil haqqında elmin də əsas vəzifəsi bunun mexanizmini açıb göstərməkdir. “Dilçiliyin mühüm vəzifələrindən biri onun əsas obyekti olan sözlü (verbal) ünsiyyəti açıb göstərməkdir. Bu da heyvanların ünsiyyətindən, mimika və jestlərlə (non-verbal) danışmaq üsullarından fərqlənir. İnsanlar mürəkkəb dil fəaliyyətində iştirak edərək bir-birlərini başa düşürlər və hətta sözlü ünsiyyətin mahiyyətini açıb göstərmək istəyəndə sözsüz ünsiyyəti də nəzərə alırlar. Dil bizim hər birimizin həyatında istənilən sahədə mühüm rol oynayır. İnkişafımız, iqtisadiyyatımız, ailədə, cəmiyyətdə, siyasi, elmi və ümumiyyətlə, gündəlik fəaliyyətimiz dillə bağlıdır. Oxuyuruq, yazırıq, zəng edirik, cavab veririk, görüş təyin edirik, əhvalat danışırıq, bütün bunlar, habelə alış-veriş, uzaq-yaxın, dostlar və qohumlarla əlaqələrimiz dillə mümkündür. Yəni dil səsləndirilməlidir, səslə verilən məlumat eşidilməlidir və qavranılaraq dərk edilməlidir. Yalnız belə olduqda dil səriştəsi, dil bilikləri (kompetents) həyata keçir (performance), yəni ünsiyyət baş tutur. Dilin ünsiyyət vasitəsi olması onun sistemliliyindən irəli gəlir. Peşyə demişkən, struktura xas olan üç əlamətin üçü də dildə özünü göstərir: 1) bütövlük, 2) transformasiya və 3) özünüidarə. Beləliklə, dilin inkişafı sinif, peşə, vəzifə, yaş qrupu və digər sosial amillərə təsir edir.

C. Lakof və T. Conson neologizmlərin mətnlərdə açıla bilmək xüsusiyyətini geniş izah edir. Xüsusi təhlillər neologizmlərin mətnlərdə müvafiq ssenariyə əsasən açıla biləcəyini qeyd edirlər [4, s. 45]. Neologizmlər dildə mövcud olan sözlərin yeni məna çalarlarını yaratmaqla sözdüzəldici kateqoriyaya daxil olur. Neologizmlər dildə yeni yaranan sözlərdir, ona görə də leksi-

kologiya dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən bu növ sözlərin öyrənilməsi ilə məşğul olan sahələrdən biridir. Neologizmlər fikir, hiss və emosiyamızın, mənalı, həyəcanlı, təsirli və obrazlı ifadəsi kimi dildə yeni söz və söz mənalının yaranmasında heç bir rol oynamır.

Bəzi neologizm nümunələrinə nəzər salaq: “Prada is one of the few big Italian firms seen intent on keeping family control? Even as if adds brands to its stable” “But it’s only gone three!” said George in an injured tone, when it had finished. “Well, and how many did you want it to go?” replied the constable. “Why, nine”, said George, showing his watch.

“Do you know where you live?” said the guardian of public order severely [6, s.34].

Burada “Prada” sözü neologizm olaraq yazıçının söz seçiminə daxil edilmişdir. Bunlardan əlavə, “constable” sözü sifət, “guardian of public order” söz birləşməsi də şəkilçili isim elementi daşıyan ifadə kimi verilmişdir. “Quivering from the defeat of his hopes, with the green morocco case still flat against his heart. Soames revolved thoughts bitter as death”. (Yaşıl morokko tərzinin ürəyinə sancdığı, puç olmuş arzularından titrəyən Soms düşüncələrini acı ölüm atəşinə tutdu.)” [5, s.123]. Burada altından xətt çəkilmiş sözlər neologizmlərdir.

Aşağıdakı cümləyə nəzər yetirək: “We ran in full field uniform as usual, the word was. “You go out together, you stick together, you work as a unit, and you come in together. If you don’t come in together, don’t bother to come in!” [8, s.46] (Biz uniformla sahədə qaçdıq. Həmişə olduğu kimi, söz belə idi. “Çölə birlikdə gedin. Birlikdə bir-birinizdən yapışın. Əgər birlikdə içəri gələ bilmirsinizsə, bu haqda fikirləşməyin). Burada “uniform” sözü isim kimi işlədilmişdir.

Göründüyü kimi, bədii mətnə neologizmlər fəal rola malik olub, mətnin təşkilində öz mövqelərini müəyyənləşdirirlər.

Növbəti cümlələrə nəzər salaq:

“The last boy in the world to make himself conspicuous or cause public disturbance, Jolly grew rather red or shut his lips.

The queer hostility he had always felt towards his second - cousin was strongly and suddenly reinforced” [5, s.152].

Yuxarıdakı cümlələrdə disturbance, hostility, reinforced sözləri neologizm sözlər olaraq verilmişdir. Burada “disturbance, reinforced” sözləri prefiksli fellərdir. “Disturbance” sözü –dis, “reinforced” sözü isə -re prefiksi vasitəsilə prefiksli fel kimi çıxış etmişdir. “Hostility” sözü isə şəkilçili zərf kimi çıxış etmişdir. Burada –ity şəkilçisi sözdəyişdirici xarakteri ilə diqqət çəkir. “I wonder if I told you about the little affair in Paris? No? Well, normally I don’t want to rake it up, it’s too painful. But today I was reminded of it when I filled in my Insurance Medical” [5, s.144]. (Maraqlıdır, Parisdəki kiçik əhvalatı sənə danışmışam? Yox? Bilirsən, əslində mən köhnə dərdi təzələmək istəmirəm, bu çox təsirlidir. Lakin bu gün Tibbi Sığorta kağızını doldurmaq bunu mənə xatırlatdı).

Burada Insurance Medical söz birləşməsi neologizm olaraq yazıçı tərəfindən işlədilmişdir. Beləliklə, dilin inkişafı sinif, peşə və digər sosial amillərdən qaynaqlanaraq yeni sözlərin yaranmasına vəsilə olur. This was it: the Mystery of the Unseen, the Gate of Sorrow, that leads to the Grace of the Redeemer. I pressed my lips together, and my hands gripped the window – sill. I saw the Hand of Fatima, and all the visible world sank away from me [7, s.234].

Altından xətt çəkilmiş bu söz birləşmələri neologizmlərin bədii nəsr əsərlərində uğurla istifadəsindən xəbər verir. Burada “mystery of the Unseen” söz birləşməsi prefiksli feldir. “Gate of Sorrow, Grace of the Redeemer” söz birləşmələri də neologizmlər sırasında müvafiq yerini tutur. Dilin linqvistik vahidlər və onların münasibəti sistemi kimi başa düşülməsi onun daxili formasını, dil vahidlərinin, yəni mətnə tabe olan fonem, morfem, qrammatik forma, cümlə modellərinin birliyi və müqayisəsini obyektiv olaraq özündə əks etdirməsi kimi başa düşülür.

Neologizmlərin işlənməsi baxımından aşağıdakı mikromətnlər də əhəmiyyət kəsb edir.

“Bulgary, Gucci, Prada and LVMH all scrambled for Fendi, which is owned by five sisters is famous for its “Baguett” handbag. (Bulgary, Gucci, Prada və LVMH brendləri, beş bacıya məxsus olan, “Baguett” çantası ilə tanınan (məşhur) Fendi firmasına görə mübarizə aparırlar); Gianné Versace with his mother, brother and sister, he built a fashion empire that catapulted him to the astonishing riches. (Gianné Versacenin anası, qardaşı və bacısı ilə yaratdığı dəb imperiyası, onun inanılmaz dərəcədə varlanmağına böyük təkan verdi).

Digər cümlələrə nəzər salaq: “The arithmetic computations involved are simple. If you have a high-end office suite such as Open Office or Microsoft Office, and you are not familiar with the spreadsheet package, you will probably find that you can set up a table in a word processor program which will do the job just as well and will be less daunting to use”.

Burada da altından xətt çəkilmiş söz birləşmələri son dövr neologizmlərini göstərir.

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, belə bir işləm məqamları xüsusi spesifik xüsusiyyətlərə malik olurlar. Eyni zamanda bədii əsərlərin dilinin Azərbaycan dilinə tərcüməsində maraqlı məqamlarla qarşılaşıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilində
2. Veysəlli F. Y. German dilçiliyinə giriş Bakı : Mütərcim, 2001, 289 s.
3. Məmmədov A. Mətn yaradılmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. (Müqayisəli təhlil təcrübəsi) Bakı: FZM-2001, 144 s.
4. rus dilində
5. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. М. 1990. 500 с.
6. ingilis dilində
7. Lakoff C., George P. Cognitive Scientist Looks at Daubert. American Journal of Public health / Supplement 1, 2005, Vol. 95, No 1, pp.22-24
8. İstifadə olunmuş mənbələr
9. John Galsworthy. “The Forsyte Saga “. In chancery Book: II Progress, 1987, 303p.
10. Jane Austen .” Pride and Prejudice”. Oxford University Press, 1998, 108 p.
11. Kurban Said.” Ali and Nino”, 2003, 234p.
12. Making it all right. Modern English Stories. M: Прогресс, 1978, 478 p.

Z. Mammadova

The characteristics of using neologisms in literary works Summary

The article is devoted to the neologisms in modern Linguistics. While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect and find out the reasons of neologisms. The author emphasizes its role in Linguistics. Since its emergence this notion caught the attention and new researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly and use the language more competently. Perhaps the most remarkable aspect of human language is the range of purposes it served, the variety of different things that people make language do for them. Casual interaction in home and family, instruction of children, activities of production and distribution like building and marketing and more specialized functions such as those of religion, literature, law and government - all these may readily be covered by one person on one day's talk. We can define a 'developed' language as one that is used freely in all the functions that language serves in the society in question. Correspondingly an 'undeveloped' language would be one that serves only

some of these functions, but not all. This is to interpret language development as a functional concept, one which related to the role of a language in the society in which it is spoken. They are, of course, perfectly well aware that English is used in all these functions in Britain, the USA and elsewhere. But they cannot accept that the homely English that they themselves speak (although dialectally it is of quite 'standard' type that is readily understood by speakers from outside) is the same language as English in its national or international guise. In the same way, English in medieval England was not a developed language, since many of the social functions of language in the community could be performed only in Latin or in French. Not unnaturally, the members of a society tend to attach social value to their languages according to the degree of their development. A language that is 'developed', being used in all the functions that language serves in the society, tends to have a higher status, while an undeveloped language is accorded a much lower standing, even by those who speak it as their mother tongue.

Key words: neologizm , language, text, speech, context

3. Мамедова

Характеристики использования неологизмов в художественной литературе

Резюме

Статья посвящена к неологизму на современном лингвистике. В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из литератур. Автор пытается раскрыть роль неологизма. Ссылаясь на работы ученых исследовавших, автор также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает вспоминать смысл текстов во время анализа еще более ясно, а также более разнообразном колорите. В процессе обучения студентов навыкам речевого общения на изучаемом языке важную роль играют ситуативные упражнения, суть которых заключается в свободной, творческой речевой реакции студентов на комплекс воображаемых или условно-реальных обстоятельств, содержащих некоторую трудность, проблему или конфликт и вовлекающих студентов в предполагаемые проблемные ситуации в целях поиска возможных, наиболее рациональных путей их разрешения. Основу ситуативных упражнений составляет микротекст, описывающий в сжатой форме модель естественной коммуникативной ситуации. Отсюда иное название этого упражнения – учебно-речевая ситуация (УРС). Учебно-речевая ситуация состоит из 3 основных, обязательных и 3 необязательных компонентов. В число обязательных компонентов входят: задание, описание ситуации и речевая реакция. К дополнительным необязательным компонентам относятся : ключевые слова, вопросы и визуальные средства, планы, схемы и т.д. В зависимости от конкретной цели и вида ситуативного упражнения задание к нему может иметь самую разнообразную направленность, суть которой состоит в том, чтобы обучаемые вербально отреагировали на ситуацию.

Ключевые слова: неологизм, язык , текст, речь, контекст

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.03.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.10.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Məfkurə Hüseynova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ZEYNƏB SALAMOVA
Bakı Slavyan Universiteti
Bakı ş., S.Rüstəm 33
pearl2383@mail.ru

DİL SİSTEMİNDƏ KONSEPT NƏZƏRİYYƏSİ

Dillərin struktur tipoloji araşdırılması müasir dilçilikdə aktual məsələlərdəndir. İqtisadi və mədəni əlaqələrin qurulmasında dillərin əhəmiyyəti həmişə ön planda olmuşdur. Konsept anlayışı müxtəlif dillərdə müqayisəli-tipoloji aspektdə araşdırma obyektı olmuşdur. Konseptin təbiəti, onun tədqiqat metodları və representasiya üsulları öyrənilsə də, konsept probleminə vahid yanaşma hələ də yoxdur. Bundan əlavə, konseptin strukturu, onun modelləşdirmə imkanları, konsepti obyektivləşdirən dil vahidlərinin semantik problemləri haqqında da vahid fikir yoxdur. Göstərilən məsələlərə vahid baxışın olmaması həm konseptin tədqiqi sahəsinin nisbətən yeni olması, həm də mental mahiyyətin mürəkkəbliyi və çoxfunksiyalılığı ilə bağlıdır.

Müasir dilçilikdə dilə antroposentrik və kulturoloji istiqamətdən yanaşma xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bunun əsas səbəbi dil ilə mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqə və təsirini aşkara çıxarmaq, dildəşiyici etnosun dünyagörüşü və təfəkkürü ilə vəhdətini izah etməkdir. Koqnitiv dilçilik dili məlumatın transformasiya və kodlaşdırılmasında müəyyən rol oynayan koqnitiv mexanizm kimi öyrənir. Koqnitiv dilçilik dil və təfəkkür arasında mürəkkəb münasibətlərin və problemlərin öyrənilməsinin yeni mərhələsidir. Xarici ölkələrdə koqnitiv dilçiliyə aid çoxsaylı əsərlər yazılsa da, Azərbaycanda koqnitiv dilçiliyə həsr olunmuş əsərlərin sayı çox azdır. Koqnitiv dilçiliyin predmeti dilin köməyi ilə biliklərin mental representasiyası üsulları, məlumatın mənimlənməsi xüsusiyyətləri kimi götürülür.

***Açar sözlər:** dil və cəmiyyət, mürəkkəb qarşılıqlı təsir, müasir dilçilik, dil fəaliyyətinin koqnitiv aspektləri, dil ifadələrinin təhlili, dil vahidlərinin strukturu.*

Məlumdur ki, dil və cəmiyyət arasında mürəkkəb qarşılıqlı təsir münasibətləri mövcuddur. Dil və dildəşiyiciləri kollektivinin qarşılıqlı təsir münasibətlərindən danışarkən təbii ki, onların müəyyən mədəniyyəti təmsil etdiyini vurğulamaq lazımdır. Dil yalnız cəmiyyətin həyatını əks etdirmir, eyni zamanda ona böyük təsir göstərir. Son onilliklərdə müasir dilçilik öz maraq dairəsini genişləndirərək diqqətini dil fəaliyyətinin koqnitiv və mental aspektlərinə cəlb edir. Dil ifadələrinin koqnitiv təhlili leksik vahidin lüğətdən məndəki funksionallığına gedən inkişaf yolunu özündə ehtiva edir. Bu araşdırmalara koqnitiv yanaşma sübut edir ki, dil vahidlərinin strukturu və məzmununun klassik kateqoriyalar vasitəsilə izahı heç də həmişə müasir tədqiqatların tələblərinə cavab vermir (1, 116-118).

Müxtəlif dillərin semantik quruluşunu müəyyən edərkən dilçilər insanın koqnitiv fəaliyyətinin xüsusiyyətləri barədə bəzi məlumatlar əldə etmişlər. Koqnitiv dilçilik termini 1989-cu ildə Almaniyanın Duysburq şəhərində keçirilən simpoziumda Avropa alimləri Rene Dirven və digərləri tərəfindən dilçiliyə gətirilmişdir. “Koqnitiv dilçilik” adlı elmi məcmuənin baş redaktoru Dirk Herarts yeni dilçilik elminin istiqamətlərini belə dəyərləndirirdi: “Bu dilçilik istiqaməti dilin informasiya vasitəsi kimi təşkilini, informasiyanın ötürülməsi və təkmilləşdirilməsini müəyyən edir. Bu aspektdə dil formaları müstəqil olaraq deyil, ətraf aləmin insan təfəkküründə əks olunması baxımından dərkinin, nitqin dildə konseptuallaşma üsullarının və informasiyanın təşkilinin və təkmilləşdirilməsinin kateqoriallaşmasının ümumi prinsiplərinin insanın dərk etmə təcrübəsi və ətraf mühitin ona təsiri nöqteyi-nəzərindən izahı müşahidə olunur.

Koqnitiv dilçiliyin predmeti dilin köməyi ilə biliklərin mental reprezentasiyası üsulları, məlumatın mənimsənilməsi xüsusiyyətləri kimi götürülür. Bu barədə polyak alimi Boduen de Kurtenin fikirləri maraqlıdır: Dil təfəkkürdə əks olunan bütün məişət və qeyri-məişət sahələrini, dünyadakı material, fərdi-psixoloji və sosial görüşlərin ifadəsini əks etdirir.

Müasir koqnitiv dilçilik xüsusi metodlarla bir çox elmlərin öyrəndiyi koqnisiyanı tədqiq edir. Bununla əlaqədar olaraq koqnitiv elm bir çox elmlərin qovşağında yerləşir. Rus alimi Y.S.Kubryakovanın qeyd etdiyinə görə, müasir dövrümüzdə koqnitiv dilçilik, koqnitiv psixologiya, koqnisiyanın fəlsəfi nəzəriyyəsi, dilin məntiqi təhlili, neyrofiziologiya, koqnitiv antropologiya, koqnitiv sosiologiya, koqnitiv ədəbiyyatşünaslıq kimi elm sahələri meydana gəlmişdir (2, 90-93).

Koqnitiv dilçilik klassik Amerika koqnitivizmi və rus semantik strukturalizmi istiqamətlərində inkişaf etməyə başlamışdır. Hər iki istiqamət bir-birindən asılı olmayaraq müstəqil surətdə müxtəlif terminologiyadan istifadə etsə də, bir çox hallarda bu koqnitiv dilçilik terminləri üst-üstə düşür. Dirk Herartsın fikrincə, koqnitiv dilçilik informasiyanın ötürülməsi, təsviri və təşkili olan dilin araşdırılmasını özündə ehtiva edən dilçilik cərəyanıdır. Bu zaman dil formaları öz-özlüyündə avtonom şəkildə deyil, insanın həyata və cəmiyyətə baxışları prizmasından və onların konseptləri baxımından təsvir olunur. Burada insanın həyat təcrübəsi və ətraf mühitin təsiri ifadə olunur.

Dillərin struktur tipoloji araşdırılması müasir dilçilikdə aktual məsələlərdəndir. İqtisadi və mədəni əlaqələrin qurulmasında dillərin əhəmiyyəti həmişə ön planda olmuşdur. Konsept anlayışı müxtəlif dillərdə müqayisəli-tipoloji aspektdə araşdırma obyektinə olmuşdur. Konseptin təbiəti, onun tədqiqat metodları və reprezentasiya üsulları öyrənilsə də, konsept probleminə vahid yanaşma hələ də yoxdur. Bundan əlavə, konseptin strukturu, onun modelləşdirmə imkanları, konsepti obyektivləşdirən dil vahidlərinin semantik problemləri haqqında da vahid fikir yoxdur. Göstərilən məsələlərə vahid baxışın olmaması həm konseptin tədqiqi sahəsinin nisbətən yeni olması, həm də mental mahiyyətin mürəkkəbliyi və çoxfunksionalılığı ilə bağlıdır.

Müasir dilçilikdə dilə antroposentrik və kulturoloji istiqamətdən yanaşma xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bunun əsas səbəbi dil ilə mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqə və təsirini aşkara çıxarmaq, dildəşyıcı etnosun dünyagörüşü və təfəkkürü ilə vəhdətini izah etməkdir. Koqnitiv dilçilik dili məlumatın transformasiya və kodlaşdırılmasında müəyyən rol oynayan koqnitiv mexanizm kimi öyrənir. Koqnitiv dilçilik dil və təfəkkür arasında mürəkkəb münasibətlərin və problemlərin öyrənilməsinin yeni mərhələsidir. Xarici ölkələrdə koqnitiv dilçiliyə aid çoxsaylı əsərlər yazılsa da, Azərbaycanda koqnitiv dilçiliyə həsr olunmuş əsərlərin sayı çox azdır. Koqnitiv dilçiliyin predmeti dilin köməyi ilə biliklərin mental reprezentasiyası üsulları, məlumatın mənimsənilməsi xüsusiyyətləri kimi götürülür.

Müasir dilçilik elmi çox uzun təkamül və formalaşma dövrü keçmişdir. Dilçiliyin qarşısında duran problemlər zamanın tələblərinə cavab verməli idi. Bəşəriyyətin təkamül tarixinin hər bir dövrü zamanın və insan cəmiyyətinin tələb etdiyi şəkildə olan elmi istiqamətləri müəyyən edirdi.

V.M.Alpatovun qeyd etdiyi kimi, dilçilik ənənələrinin yaranmasının və inkişafının əsas məqsədi fərqli mədəniyyətlərə məxsus insanların dilinin öyrənilməsi idi. Bundan əlavə, V.M.Alpatov daha bir neçə yeni dilçilik ənənəsini qeyd edirdi: mətnlərin izahı, ritorikanın əsaslarının öyrənilməsi, milli dillərdə linqvistik qanunların inkişafı.

XXI əsr qloballaşma dövrü kimi milli mədəniyyətlərin birləşməsinə, müxtəlif xalqların vahid iqtisadi və mədəni məkanının yaradılmasını özündə ehtiva edir. Bu isə ümumbəşəri mədəniyyət fenomeni və hər bir etnosun mədəni tarixinin öyrənilməsinə geniş imkanlar yaradır.

Koqnitiv dilçiliyin formalaşmasında Avropa və Amerika alimləri Vilhelm fon Humboldtun, E.Sepirin, E.Uorfun, U.Çeyfin, F.Boasın, K.Levi-Strassın, T.A.Van-Deykin və başqalarının

xüsusi rolu olmuşdur. Rus koqnitiv dilçiliyi V.D.Arakinin, M.V.Bondarenkonun, V.Q.Qakin, V.İ.Karasikin, Y.S.Kubryakovanın və başqalarının əsərlərində təmsil olunur (9,31-34; 10,42-46; 11, 206-207).

Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə araşdırma aparan alimlərdən F.Veysəllinin, A.Məmmədovun, H.M.Zərbəliyevin, A.İ.Məmmədbəylinin, X.Ş.Musayevanın, M.M.Seyidovun, N.Q.Cəfərovun, F.Məmmədovun, E.Piriyevanın, T.Yusifovanın adlarını çəkmək olar. Koqnitiv elm və bundan çıxış edərək koqnitiv linqvistika anlayışına aydınlıq gətirmək üçün əvvəlcə bu elmin əsasında duran, onun özəlliyini müəyyənləşdirən predmetə aydınlıq gətirmək, yəni koqnitiv elm nəyi öyrənir, onun predmeti nədir sualına cavab vermək lazımdır.

Koqnitiv elm insanın öz təfəkkür fəaliyyətində istifadə etdiyi, onun təcrübə və biliklərini əks etdirən və şüurunda xüsusi mental strukturlar şəklində saxlanılan mənalara öyrənir ki, bunlar da konseptlər adlanır. Koqnitiv dilçiliyin özünəməxsus terminləri mövcuddur. Müasir dilçilik ədəbiyyatının araşdırılması bu qəbildən olan anlayışları müəyyənləşdirməyə imkan yaratsa da, bunlardan bəziləri hələ də mübahisəli olaraq qalmaqdadır. «Konsept», “konseptosfer”, “dilnin semantik fəzası”, “dünyanın dil mənzərəsi” kimi ifadələr deyilənlərə misal ola bilər. Bu terminoloji anlayışların məna nüvəsini sözsüz ki, konsept anlayışı təşkil edir. Dilçilərin fikrincə, konsept termini semantika nəzəriyyəsində əsas yerlərdən birini tutur.

Məlumdur ki, müxtəlif xalqların konsept anlayışı öz tərkibinə və quruluş prinsiplərinə görə fərqlidir. Dünya dillərinin tipoloji tədqiqatları prosesində iki dilin kontrastiv öyrənilməsi və xarici dillərin tədrisi zamanı bu fərqlər çox hiss olunur.

Z.D.Popova qeyd edir ki, koqnitiv semasiologiyaya qədərki dövrdə bəzi problemlər düzgün araşdırılmamışdır. Bu alimlərin fikrincə dilin semantik fəzası semem yığını deyil, çoxsaylı və müxtəlif struktur birləşmələrin və qrupların kəsişməsi və birləşməsi nəticəsində yaranan çox mürəkkəb şəbəkəyəbənzər sistemdir (14, 31-32). Bu şəbəkə məna nüvəsini kənar anlamlarla, konnotativ sememlərlə birləşdirən zəncirdir və daimi dövrü əlaqədədir. Bu münasibətlər dilin konsept fəzasında konseptlərin yerini müəyyənləşdirir. Semantik fəzada yerləşən mənalara münasibətləri hər hansı milli, etnik semantikanı özündə ehtiva edir.

Konseptlərin milli özəlliyi dillərin semantik fəzasının milli xüsusiyyətləri ilə əks olunur. Müxtəlif xalqların oxşar konseptləri hər hansı əlamət əsasında qruplaşa bilər. Dilin semantik fəzası və konseptosfer – təfəkkür kateqoriyalarıdır. Beləliklə, dildə sistem münasibətlərinin və milli semantik fəzanın araşdırılması dünyanın dil mənzərəsinin iki dəfə modelləşdirilməsi sayıla bilər.

Təfəkkür kateqoriyaları hesab olunan dilin semantik fəzası və konseptosfer anlayışları arasındakı fərq mənanın bilavasitə dil işarəsinə aid olduğundadır. Konseptosfer anlayışının elementi olan konseptin isə konkret dil işarələrinə heç bir aidiyyəti yoxdur. O, müxtəlif dil əlaqələri ilə ifadə oluna və dil sistemində bilavasitə təcəssüm oluna bilər. Belə bir fikir mövcuddur ki, konsept dil işarələrinə - sözlərə alternativ hesab edilən jestlər və mimika, musiqi və rəngkarlıq, heykəltaraşlıq və rəqslərlə də ifadə oluna bilər. Rus alimi Y.M.Lotman “konseptosfer” termini əvəzinə “semiosfer” terminindən istifadə etməyi təklif etmişdir.

Konsept nəzəriyyəsinin banilərindən biri rus alimi S.A.Askoldov-Alekseyevdir. Onun “Konsept və söz” məqaləsi 1928-ci ildə “Rus nitqi” jurnalında dərc olunmuşdur. Bu məqalədə müəllif konseptləri iki tipə bölür: dərkətdirici (elm sahəsində) və bədii (incəsənət sahəsində). Alimin fikrincə, müxtəlif tipli konseptlər vasitəsilə mücərrəd və ümumi anlayışlar konkret və fərdi sözlərlə ifadə oluna bilər (16, 30-37). S.A.Askoldovun fikrincə dərkətdirici konseptlər məntiqi baxımdan sabitdir və vahid təfəkkürlə əlaqədardır.

Bədii konseptlərdə də ümumilik hiss olunur, lakin onlar məntiqi sabitliyi ilə səciyyələnir (16, 30-37). V.Z.Demyankov “Термин “концепт” как элемент терминологической культуры” (“Konsept” termini terminoloji mədəniyyət elementi kimi”) adlı məqaləsində “anla-

yış” və “konsept”terminlərinin fərqi barədə yazır: “Anlayış” və “konsept” terminləri tarixi dubletlərdir.Rus dilindəki “anlayış” sözü latınca “conceptus” sözünün kalkasıdır.” Lakin müasir dil-də bu terminlər öz işlənmə dairəsinə görə fərqlidir (17, 606-607).

Ədəbiyyat

1. Попова Н.Б. Концептуальные представление семантического пространства многозначного слова// Вестник Челябинского государственного университета, 2011, №10, с.116-118
2. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З. Краткий словарь когнитивных терминов. Москва: МГУ,1996, с. 90-93.
3. Гак В.Г. Человек в языке. Москва,1999, с. 73-80.
- 4.Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. Москва: Прогресс, 1984, с. 39-42
- 5.Сепир Э. Язык. М.-Л. Союз ,1934, стр.41-46.
- 6.Принципы и методы семантических исследований. Москва: Наука,1976, с. 21-24.
- 7.Будагов Р.А. Сравнительно-семасиологические исследования. Москва: МГУ, 1963, с.15-24.
8. Будагов Р.А. Что такое развитие и совершенствование языка? Москва: Наука,1977, с. 58-62.
- 9.Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. Л., 1979, стр.31-34.
10. Бондаренко М.В. Тенденция развития в лексике и синтаксисе германских языков. Самара, 1997, с. 42-46.
- 11.Карасик В.И. Этноспецифические концепты. Кемерово, 2004, с. 206
- 12.Красных В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. М., 2002
- 13.Залевская А.А.Психоллингвистический подход к проблеме концепта. Воронеж, 2001, с. 31-34.
- 14.Попова З.Д.Лексическая система языка. Воронеж, 1984, с.31-32.
- 15.Язык, сознание коммуникация. Выпуск 30. Москва, 2005, стр.41-47.
- 16.Аскольдов С.А. Межкультурная коммуникация. Практикум, часть I, Нижний-Новгород, 2002, с. 30-37.
- 17.Демьянков В.З. Термин «концепт» как элемент терминологической культуры // Язык как материя смысла. Москва, 2007, с. 622.

З.С.Саламова

Теория концепта в языковой системе

Резюме

Современная лингвистика в последние десятилетия сконцентрировала внимание на когнитивных аспектах языковой деятельности. Есть все основания рассматривать значение слова не только как единство мышления и речи, но и как единство обобщения и общения, коммуникации и мышления.

Когнитивизм рассматривает язык как систему знаков и предполагает в нем наличие народного духа, современная когнитивная лингвистика учитывает данные факторы развития общества. Когнитивные языкознание направление в лингвистике, позволяющие выявить механизм порождения речи, языковой коммуникации и закономерности познавательной деятельности человека. Концепты языка-отражение универсальных семантических смыслов. Язык в устной форме- это часть общего зачинателя культур. Языковые обобщения охватывают все более широкие круги, и все

более соединяют языкознание с другими науками: с психологией, антропологией, социологией и биологией.

Структурно-типологическое изучение языков довольно-таки одно из актуальных вопросов в современном языкознании. Для создания экономических и культурных отношений значение языков выводится на первый план. Понятие концепта было объектом изучения в сравнительно-типологическом аспекте в различных языках. Несмотря на то, что методы репрезентации изучались, к самому термину концепт нет единого подхода. Помимо этого, не существует единого мнения относительно структуры концепта, семантической проблемы языковых единиц концепта. Отсутствие единого мнения касательно указанных вопросов связано и с тем, что исследование концепта относительно новая сфера, и со сложностью и многофункциональностью ментального значения.

Ключевые слова: язык и общество, сложные взаимодействия, современная лингвистика, когнитивные аспекты языковой деятельности, анализ языковых выражений, структура языковых единиц.

Z.S.Salamova

Concept Theory in Language System

Summary

In recent decades modern linguistics has focused on the cognitive aspects of linguistic activity. There are all reasons to consider the meaning of the word not only as a unit of thinking and speech, but also as a unit of generalization and communication, communication and thinking.

Cognitivism considers language as a system of signs and suggests the presence of a folk spirit in it, modern cognitive linguistics takes into account these factors of development of society. Cognitive linguistics is a direction in linguistics, allowing to identify the mechanism of generation of speech, language communication and the laws of cognitive activity of a person. Language concepts are reflection of universal semantic meanings. Language in oral form is part of the general pioneer of cultures. Language generalizations cover ever wider circles and increasingly connect linguistics with other sciences: psychology, anthropology, sociology and biology. Structural typological research of language is one the actual problems of modern linguistics. Languages play an important role in the establishment of economic and cultural relations. The notion of concepts has always been the object of research in comparative-typological aspect of different languages. In spite of the fact that the nature of concept, its research methods and ways of representation have studied, there is not a holistic approach to conceptual problem. In addition, there is not a holistic approach to the structure of concept, its modeling capability, to the semantic problems of language units that objectify the concept. The lack of a holistic approach to the mentioned problems is due to the relatively new conceptual field of study of the concept, as well as the complexity and versatility of the mental nature.

Key words: language and society, complex interactions, modern linguistics, cognitive aspects of language activities, analysis of language expressions, structure of language units.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.07.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.10.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor İkrəm Qasımov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

SEVİL MİKAYİLOVA
Bakı Slavyan Universiteti
sevil@mail.ru
Bakı ş., S.Rüstəm 33

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN TƏDRİSİ

Məqalə ali məktəblərdə söz birləşmələrinin tədrisinin öyrənilməsinə həsr edilib. Bu sintaksis vahidlərinin öyrənilməsində iştirak edən vacib elementləri aşkarlayır.

Söz birləşmələri sintaksisin tədqiqat obyektlərindəndir. Söz birləşmələri haqqında ilk məlumat ibtidai sinifdə verilir. Yuxarı sinifdə isə bu məlumat genişləndirilir. Söz birləşməsinin tədrisinə keçməzdən əvvəl yaxşı olar ki, o mürəkkəb sözlərlə müqayisə olunsun. Bu müqayisə mövzunun mənimsənilməsində müsbət nəticə verir. Müəllim ismi və feili birləşmələri, onların növlərini misallar vasitəsilə izah etməlidir. Söz birləşmələri cümlənin müxtəlif üzvləri rolunda çıxış edə bilirlər. «Cümlə» mövzusunun tədrisində də onun söz birləşməsi ilə müqayisə olunması məqsədəuyğundur.

Şagirdlər söz ehtiyatlarından yararlanaraq istənilən sayda misallar söyləyə bilirlər. Bu misallar ədəbiyyat fənnindən keçilən mətnlərdən, şeir parçalarından gətirilə bilər. İsmi birləşmələrin tədrisində müəllim bir faktı da vurğulamalıdır ki, bəzi söz birləşmələri ismi birləşmə olduqları halda təyini söz birləşmələrinə daxil olurlar. Belə ki, bu ismi birləşmələr təyini söz birləşmələrinə aid olan tələblərə cavab vermirlər: Gözləri yaşlı, boynu bükük, dağlardan uca, vətəne sevgi və s. birləşmələr bu qəbildəndir. İsmi birləşmələr haqqında danışarkən müəllim onların cümlədəki rolunun da üzərində xüsusi dayanmalıdır. Şagirdlər təyini söz birləşmələrinin hər bir növünə aid cümlələr söyləyir, müəllimin iştirakı ilə həmin birləşmənin cümlənin hansı üzvü olduğunu aydınlaşdırılır.

Açar sözlər: söz birləşməsi, mürəkkəb söz, ismi birləşmə, feili birləşmə, ismi birləşmələrin növləri, söz birləşmələrinin cümlədə rolu.

Məlum olduğu kimi, yunan sözü olan «sintaksis» birləşmə, tərtibat mənasını verir. Söz birləşmələri də məhz sintaksisin tədqiqat obyektlərindəndir.

Söz birləşmələri sintaksisin tədqiqat obyektlərindəndir. Söz birləşmələri haqqında ilk məlumat ibtidai sinifdə verilir. Yuxarı sinifdə isə bu məlumat genişləndirilir. Söz birləşməsinin tədrisinə keçməzdən əvvəl yaxşı olar ki, o mürəkkəb sözlərlə müqayisə olunsun. Bu müqayisə mövzunun mənimsənilməsində müsbət nəticə verir.

Müəllim ismi və feili birləşmələri, onların növlərini misallar vasitəsilə izah etməlidir. Söz birləşmələri cümlənin müxtəlif üzvləri rolunda çıxış edə bilirlər. «Cümlə» mövzusunun tədrisində də onun söz birləşməsi ilə müqayisə olunması məqsədəuyğundur.

Söz birləşməsi haqqında ilkin məlumat ibtidai sinifdə verilir. Bu mövzunun daha geniş və ətraflı izahı isə yuxarı siniflərə, daha dəqiq desək, VIII sinifə aiddir.

Söz birləşmələri iki və daha artıq sözün birləşməsindən yaranır. Başqa sözlə, söz birləşməsində ən azı iki söz olur. Bununla da söz birləşməsi sözdən fərqlənir. Lakin mürəkkəb sözlər də iki və daha çox sözün birləşməsindən yaranır və şagirdlər bu haqda məlumatı hələ morfolojiya bəhsini keçərkən almışlar.

Fikrimizcə, söz birləşməsinin tədrisinə elə onun mürəkkəb sözlərlə müqayisəsindən başlamaq lazımdır. Bununla əlaqədar müəllim diqqəti aşağıdakı misallara cəlb edə bilər:

I
Qaraqaş, qaragöz

II
qara rəng

Ağbirçək
Ayaqqabı
Ağacdələn

ağ paltar
mürəbbə qabı
ağac əkən

Göründüyü kimi, hər iki sütundakı nümunələr iki sözdən ibarətdir. Bu, onların oxşar cəhətidir. Lakin mürəkkəb sözlər söz birləşmələrindən fərqlidirlər. Bu fərq verilən misallar üzərində izah oluna bilər. Müəllim nəzərə çatdırmalıdır ki,

A) mürəkkəb sözlər bir vurğu altında tələffüz edildiyi halda söz birləşməsində hər tərəfin öz vurğusu olur

B) mürəkkəb sözə bir sual verilir, söz birləşməsində isə hər tərəfin ayrılıqda sualı olur ağbirçək (kim?), ağ paltar (necə? Ağ, nə? paltar)

C) söz birləşməsinin tərəfləri başqa sözlərlə də birləşə bilər (qara rəng, qara qələm, qara bulud: ağ rəng, boz rəng, tənə rəng və s.)

Ç) söz birləşməsinin tərəfləri arasında sintaktik əlaqə özünü göstərir (ağ paltar – yanaşma əlaqəsi) mürəkkəb sözlərdə isə bu əlaqə hiss edilmir.

Söz birləşməsinin öyrədilməsinə həsr olunmuş ilk dərstdə müəllim cümlə daxilində sözlərin öz aralarında əlaqəyə girdiklərini aydınlaşdırmalıdır. Məhz bu aydınlaşdırmadan sonra dərsin izahına keçmək olar.

Diqqət belə bir misala yönəldilir.

1. Anam bizə çatna aldı.
2. Anam bizə məktəb çantası aldı.
3. Anam bizə yol çantası aldı.

Birinci cümlə ancaq sözlərdən ibarət olduğu halda, ikinci və üçüncü cümlələrin tərkibinə söz birləşməsi iştirak etmişdir. «Məktəb çantası», «yol çantası» söz birləşmələridir. «Çanta» sözündə ümumilik vardır.

Məktəb və *yol* sözləri isə onların növünü müəyyənləşdirir və söz birləşməsi yaranır. Şagirdlər nəticə çıxarırlar ki, söz birləşməsi mənanı konkretləşdirir, sözə nisbətən dar məna ifadə edir. Digər misallar gətirməklə də öyrəndiklərini şagirdlərin yaddaşında möhkəmlətmək yaxşı nəticə verir.

Söz birləşmələrinin xüsusiyyətləri izah olunarkən onun tərəflərindən birinin əsas, digərinin isə təbə, yəni asılı olduğunu qeyd etmək vacibdir. Eyni zamanda o da göstərməlidir ki, bir qayda olaraq əsas söz (təbə edən tərəf) asılı sözdən (təbə tərəf) sonra işlədilir.

Söz birləşmələri haqqında yuxarıda göstərilənlər mənimsənildikdən sonra müəllim Azərbaycan dilində söz birləşmələrinin iki formada özünü göstərdiyini aydınlaşdırmalıdır.

- 1) Sözlər məna və intonasiyaya görə bağlanır.
- 2) Sözlər məna və şəkilçilər vasitəsilə bağlanır.

Şagirdlər bilməlidirlər ki, dilimizdə tərəfləri arasında heç bir formal əlamət olmayan söz birləşmələri də vardır: daş bina

İkinci qrupdan olan söz birləşmələrində isə tərəflərdən biri, ya hər ikisi şəkilçi qəbul edir.

Söz birləşmələrinin növlərindən olan ismi birləşmələr keçilərkən bu göstərilənlər misallar əsasında ətraflı şəkildə izah oluna bilər.

Ümumən, söz birləşmələri ismi və feili birləşmələr adı altında iki növə bölünür.

Müəllim, hər şeydə əvvəl, bunların fərqi şagirdlərin nəzərinə çatdırmalıdır: bu birləşmələrin adları onlar haqqında ilkin fikir yaradır.

İsmi birləşmələrdə ikinci tərəf adlarla (isim, sifət, say, zərf, həm də substantivləşmiş sözlərlə) ifadə olunur: gülün ətri, böyük qardaş, uşaqların beşi, bülbülün oxumağı və s. bu misalların sayı şagirdlər tərəfindən sərbəst şəkildə artırıla bilər.

Bundan sonra müəllim izah edir ki, Azərbaycan dilində ismi birləşmələrin təyini söz birləşmələri deyilən növü vardır və təyini söz birləşmələri də öz növbəsində üç yerə ayrılır:

1. Birinci növ təyini söz birləşmələri
2. İkinci növ təyini söz birləşmələri
3. Üçüncü növ təyini söz birləşmələri

Bu birləşmələrə aid olan bəzi misallarla şagirdlər artıq söz birləşmələri haqqında məlumat alarkən tanış olmuşlar. Həmin misalların ətraflı izahını isə müəllim təyini söz birləşmələrinin xüsusiyyətlərini öyrədərkən verə bilər:

Birinci növ təyini söz birləşmələrində tərəflər heç bir formal əlamət qəbul etmir. Məsələn: ağır yük, gözəl hava, beş kitab, daş hasar və s.

İkinci növ təyini söz birləşmələrində birinci tərəfdə şəkilçi olmur, ikinci tərəf isə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir: gül ətri, ana nəfəsi, universitet tələbəsi.

Üçüncü növ təyini söz birləşmələrində birincə tərəf yiyəlik hal şəkilçisi, ikinci tərəf mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir: gülün ətri, ananın nəfəsi, universitetin tələbəsi.

Şagirdlər eyni nümunələrin müəyyən dəyişikliklə (birinci tərəfə yiyəlik hal şəkilçisi əlavə etməklə) həm ikinci, həm də üçüncü növ təyini söz birləşmələrinə aid misallarda verildiyini görürlər. Məhz bu şəkilçinin birinci tərəfə artırılması bu birləşmələrin fərqi müəyyən edir: gül ətri – gülün ətri.

Müəllim qeyd edir ki, ikinci növ təyini söz birləşmələri qeyri-müəyyənlik bildirir. Belə ki, *gül ətri* dedikdə məlum olmur ki, ətir məhz hansı gülə məxsusdur. *Gülün ətri* birləşməsində isə müəyyənlik vardır.

Bir fərq də üçüncü növ təyini söz birləşməsində tərəflərin arasına söz əlavə etməyin mümkün olmasıdır: gülün gözəl ətri.

Şagirdlər söz ehtiyatlarından yararlanaraq istənilən sayda misallar söyləyə bilərlər. Bu misallar ədəbiyyat fənnindən keçilən mətnlərdən, şeir parçalarından gətirilə bilər.

İsmi birləşmələrin tədrisində müəllim bir faktı da vurğulamalıdır ki, bəzi söz birləşmələri ismi birləşmə olduqları halda təyini söz birləşmələrinə daxil olurlar.

Belə ki, bu ismi birləşmələr təyini söz birləşmələrinə aid olan tələblərə cavab vermirlər: Gözləri yaşlı, boynu bükük, dağlardan uca, vətənə sevgi və s. birləşmələr bu qəbildəndir.

İsmi birləşmələr haqqında danışarkən müəllim onların cümlədəki rolunun da üzərində xüsusi dayanmalıdır.

Şagirdlər təyini söz birləşmələrinin hər bir növünə aid cümlələr söyləyir, müəllimin iştirakı ilə həmin birləşmənin cümlənin hansı üzvü olduğunu aydınlaşdırılır.

1. *Ağ dumanlar* ucalır göy üzünə dağlardan (A.Səhhət)

Göstərilən misalda birinci növ təyini söz birləşməsi verilmişdir. Cümlə təhlil edilərkən I növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri ayrılıqda cümlə üzvü olur. Bu nümunədə *dumanlar* mübtəda, *ağ* isə təyin rolundadır.

2. İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşməsində isə tərəflər birlikdə bir cümlə üzvü olur:

1. *Məktəb direktoru* (mübtəda) on birinciləri təbrik etdi.
2. O, çiçəkləri *məktəb direktoruna* (tamamlıq) təqdim etdi.
3. Danışan *məktəb direktorudur* (xəbər).
4. *Müəllimin sözü* (mübtəda) bizi utandırdı.

Söz birləşmələrinin ikinci növü olan feili birləşmələrin tədrisinə başlamazdan əvvəl müəllim şagirdlərə morfologiya bölməsindən onlara tanış olan feilin təsriflənməyən formalarını təkrar etdirə bilər.

Şagirdlər feili sifət, məsdər və feili bağlamanın şəkilçilərini sadalayıb misallar söyləyirlər. Müəllim qeyd edir ki, feili birləşmələrin ikinci tərəfləri ya məsdər, ya feili sifət, ya da məsdərlə ifadə olunur. Bu izah şagirdlərin yaddaşında yaxşı qalır, onlar misallar söyləyir, dərsi şüurlu surətdə mənimsəyirlər.

Vətəni qorumaq, Vətəni qoruyan, vətəni qoruyarkən.

Misallar söyləyərkən feili sifətin və feili bağlamanın digər şəkilçilərindən də istifadə etmək olar.

Fikrimizcə, mövzunun belə sadə yolla izahını şagirdlər yazşı mənimsəyə bilərlər.

«Söz birləşmələri»ndən sonra «Cümlə» mövzusu tədris olunarkən cümlə və söz birləşmələrini müqayisə etmək də məqsədəuyğundur.

Mövzu ilə əlaqədar bir neçə çalışma təqdim edirik.

Çalışma 1.

Gözəl, birinci, maraqlı, müqəddəs, oxuyan, qızıl sözlərinə uyğun tərəflər tapıb onlardan birinci növ təyini söz birləşməsi düzəldin.

Çalışma 2.

Ana nəsihəti, sinif rəhbəri, bulaq suyu, dağ havası, musiqi səsi birləşmələrində tərəflərin arasına söz əlavə edib üçüncü növ təyini söz birləşməsi yaradın.

Çalışma 3.

Sözlərə məsdər, feili sifət, feili bağlama şəkilçiləri artırıb yeili birləşmələr düzəldin.

Evə, dərsi, məktəbdən, dostlarla....., dənizdə, yaxşı, sənə

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). Bakı, Maarif, 1972.
2. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi. I hissə. Bakı, Maarif, 1976.
3. Seyidov Y., Əsədova T. Azərbaycan dili (VIII siniflər üçün dərslik). Bakı, 2005.

S.Микаилова

Обучение словосочетаниям

Резюме

В статье изучаются пути и способы обучения таким синтаксическим единицам, как словосочетание. Показываются важные элементы в их изучении. Словосочетания являются объектами исследования синтаксиса. Первая информация о словосочетаниях дается в начальной школе. В высшем классе эта информация расширена. Прежде чем перейти к обучению словосочетаний, лучше сравнить его со сложными словами. В обучении словосочетаний педагог должен обратить внимание учащихся в первую очередь на то, что некоторые словосочетания будучи именными, не могут войти в состав определенных словосочетаний. То есть данные именные словосочетания не отвечают данным требованиям. Это сравнение дает положительные результаты в освоении предмета. Учителя должны объяснять сочетания имен и глаголов, их типы на примерах. Словосочетания могут выступать в качестве разных членов предложения. Желательно также сравнить при обучении тему «Предложение» со словосочетаниями.

Студенты, воспользовавшись своим лексическим запасом слов могут произнести желаемое количество слов. Эти примеры могут быть взяты из текстов, взятых из художественной литературы, из стихотворения. В обучении словосочетаний педагог должен обратить внимание учащихся в первую очередь на то, что некоторые словосочетания будучи именными, не могут войти в состав определенных словосочетаний. То есть данные именные словосочетания не отвечают данным требованиям. Говоря об именных словосочетаниях, педагог должен обратить на них

внимание учащихся. В статье дается множество примеров из азербайджанского языка, показываются их отличительные особенности.

Ключевые слова: словосочетания, составные слова, сочетания имен, сочетания глаголов, типы сочетаний имен, роль словосочетаний в предложениях.

S.Mikayilova

Learning Collocations

Summary

The article is devoted to the study of vocabulary teaching in universities. It reveals important elements involved in the study of syntax units. Collocations are objects of syntax research. The first collocation information is given in elementary school. In the upper class, this information is expanded. Before moving on to learning collocations, it is best to compare it with complex words. This comparison gives positive results in mastering the subject. Teachers should explain combinations of names and verbs, their types with examples. Collocations can act as different members of a sentence. It is also advisable to compare the topic "Sentence" with phrases during training. In the teaching of nouns, the teacher must also point out the fact that some word combinations do not include definite vocabulary while their names are associations. As such, the definition of compounds does not meet the requirements for vocabulary: Tears are high, neck is bent, high up in the mountains, love for the motherland and so on. compounds are of this type.

Students can use any of the vocabulary words and cite any number of examples. These examples can be cited from literary texts and poems.

In the teaching of nouns, the teacher must also point out the fact that some word combinations do not include definite vocabulary while their names are associations. As such, the definition of compounds does not meet the requirements for vocabulary: Tears are high, neck is bent, high up in the mountains, love for the motherland and so on. compounds are of this type. Speaking of nouns, the teacher should emphasize their role in the sentence as well.

Pupils identify sentences that refer to each type of vocabulary, and with the teacher's participation it is clarified that the unit is a member of the sentence. The article gives many examples from the Azerbaijani language, showing their distinctive features.

Key words: word combinations, compound words, name combinations, verb combinations, types of name combinations, role of word combinations in sentences.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.09.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.10.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor İkrəm Qasımov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

САМАЯ КЕРИМОВА

Бакинский славянский университет

Доктор философии по филологии, доцент

samayya@mail.ru

ОЗНАКОМЛЕНИЕ С ЖАНРАМИ ДЕЛОВОЙ РИТОРИКИ В КУРСЕ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ

В статье рассматривается коммуникативный подход при овладении жанрами деловой риторики в процессе изучения культуры речи. Автор анализирует приемы формирования коммуникативной компетенции и культурно-речевой образованности студентов в процессе проведения делового спора и дискуссии. Процесс обучения в рамках коммуникативного подхода строится по модели коммуникации. Коммуникативность речевых жанров проявляется в том, что они всегда существуют только в определённой ситуации общения. Обучение полноценному общению – это прежде всего обучение речевым действиям, цель которых заключается не в построении отдельных предложений, а в передаче определенного замысла, т. е. обучение созданию и интерпретации жанров речи. Особое место в курсе культуры речи занимает риторика. Примерно со второй половины XX века идет ее интенсивное обновление, которое свидетельствует о стремлении риторики стать универсальным знанием о речевой коммуникации. Это проявляется в том, что риторика активно обращается, с одной стороны, к знаниям смежных разделов науки о языке и речи (психолингвистики, общего языкознания, поэтики, стилистики), с другой стороны, к данным других гуманитарных наук (социологии, социальной психологии, экономики), к идеям некоторых философских направлений (философии, герменевтики), пытаясь их синтезировать. В курсе культуры речи риторика актуализирует готовность учащихся к порождению текстов различных типов и жанров, формирует умения, связанные с анализом чужих и собственных речевых произведений. В данной статье мы рассмотрим практические возможности деловой риторики при изучении курса культуры речи. Деловая риторика – это наука и искусство убедительной и эффективной речи в различных видах (или жанрах) делового общения. Деловая риторика включает такие виды (жанры) делового общения, как: деловые беседы, ведение заседаний, публичные выступления, ведение дискуссий, споров, ведение переговоров, телефонные переговоры, деловую переписку, разрешение конфликтов. Деловые отношения требуют определенных знаний и умений, необходимых в процессе коммуникации. Основная задача деловой риторики – обучение различным видам делового общения с опорой на творческое развитие личности учащегося.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, речевой жанр, деловая риторика, культура речи, спор, дискуссия.

Современное общество характеризуется развитием речевых коммуникаций. Это согласуется с утвердившейся в педагогике тенденцией к использованию в обучении специалистов коммуникативного подхода, который предполагает введение учащегося в речевую ситуацию, умение в ней ориентироваться, то есть ясно представлять себе собеседника, условия речи и задачи общения. Коммуникативный подход в обучении призван научить учащихся свободно ориентироваться в речевой среде, а также уметь адекватно реагировать в различных языковых ситуациях. Объектом обучения с позиции названного подхода становится речевая деятельность (4). Процесс обучения в рамках

коммуникативного подхода строится по модели коммуникации. Коммуникативность речевых жанров проявляется в том, что они всегда существуют только в определённой ситуации общения. Обучение полноценному общению – это прежде всего обучение речевым действиям, цель которых заключается не в построении отдельных предложений, а в передаче определенного замысла, т. е. обучение созданию и интерпретации жанров речи. Владение набором основных речевых жанров на практике считается важным аспектом коммуникативного поведения: степень овладения жанрами речи является одним из показателей речевой компетенции, владение речевыми жанрами есть одна из «статусных характеристик личности» (5, с. 135). В настоящее время понятие «речевой жанр» принадлежит к числу важнейших теоретических понятий таких речеведческих дисциплин, как риторика, стилистика, культура речи. Культура речи – чисто русский феномен, термин, введенный в русскую науку в 20-30-е годы XX столетия Г.О. Винокуром, В.В. Виноградовым, С.И. Ожеговым. Курс «Культура речи» повышает уровень коммуникативной компетенции учащихся, под которой понимается умение человека организовывать свою речевую деятельность языковыми средствами и способами, адекватными ситуации общения. Цель этого курса предполагает формирование активной языковой личности, обладающей умением эффективного использования языка в профессионально значимых сферах и ситуациях общения, формировании образа ратора (говорящего или пишущего). В деловом общении часто применяются дискуссии. Деловая дискуссия – обсуждение какого-либо спорного вопроса, возникшего в процессе делового общения. Дискуссия рассматривается как один из видов спора. В современной научной, методической, справочной литературе слово спор служит для обозначения процесса обмена противоположными мнениями. В риторике спор – это характеристика обсуждения проблемы, способ ее коллективного исследования, при котором каждая из сторон отстаивает свою правоту. Спор может служить средством поиска истины, для проверки какой-либо мысли, идеи, для ее обоснования. Такой спор возможен между компетентными людьми, знающими данную проблему, заинтересованными в ее решении. В устном споре важную роль играют внешние и психологические моменты. Дискуссия – это публичный диалог (или полилог), в процессе которого сталкиваются различные, возможно, противоположные точки зрения. Целью дискуссии является выяснение и сопоставление позиций, поиск правильного решения. Любая дискуссия должна быть хорошо подготовлена. Дискуссия открывается вступительным словом организатора, который объявляет тему, дает ее обоснование, выделяет предмет спора – положения и суждения, подлежащие обсуждению (7, с.16). Успех полемического обсуждения во многом определяется умением его участников правильно оперировать в споре понятиями и терминами. Необходимо уметь выделять основные понятия, связанные с предметом дискуссии, тщательно отбирать термины, необходимые для обсуждения выдвинутой проблемы. Чтобы все участники дискуссии одинаково понимали употребляемые слова, целесообразно в ее начале договориться о содержании понятий, необходимых для рассмотрения проблемы.

Важным в дискуссии является умение слушать: слушание представляет собой процесс восприятия, осмысления и понимания речи говорящего. Это возможность сосредоточиться на речи оппонента, способность выделить из его сообщения идеи, а также отношение говорящего, умение понять своего собеседника. Умение слушать – необходимое условие правильного понимания позиции оппонента, верной оценки существующих с ним разногласий, элемент культуры дискуссии.

В дискуссии приходится доказывать или опровергать те или иные положения, убеждать, объяснять сущность выдвигаемых положений, делать определенные выводы.

Поэтому необходимо уметь мыслить правильно, логично и последовательно строить свое выступление, давать аргументированные ответы. Эти умения и навыки помогает вырабатывать риторика, как составная часть курса культуры речи. Умение доказывать свою точку зрения выражается в возможности формулировать в процессе выступления те или иные суждения, строить умозаключения, защищать тезис, не допускать логических ошибок. Важно правильно подбирать аргументы, среди которых выделяются логические и психологические аргументы. Логические аргументы – доводы, отвечающие научному методу дедукции, методу движения от общего к частному. Логические аргументы обращены к разуму слушателей. Психологические аргументы – доводы, которые апеллируют к чувствам (обещания, угрозы), эмоциям и потребностям человека, к нравственным и морально-этическим нормам (сопереживанию, отвержению и др.). Однако надо помнить, что искусство аргументации состоит не только в доказательстве истинности своих суждений, но и в умении опровергать точку зрения оппонента, разоблачать неверные утверждения противника. Для этого необходимо уметь пользоваться таким логическим аргументом, как опровержение. Оно заключается в установлении ложности необоснованного положения, выдвинутого в качестве тезиса, и направлено на разрушение ранее состоявшегося доказательства. Если для доказательства характерна конструктивная роль обоснования какой-либо идеи, для опровержения – критическая. Опровержение чаще всего осуществляется опровержением ложного тезиса фактами или критикой доводов оппонента. Основными этапами организации коллективной дискуссии являются следующие: 1. Вводное информирование. На этом этапе предоставляется слово ведущему, излагающему основной замысел организуемой дискуссии. 2. Постановка проблемы, выделение направлений дискуссии. Здесь также на передний план выступает ведущий. 3. Выступление основного докладчика. Как правило, это наиболее подготовленный, авторитетный, компетентный в данной проблеме специалист. 4. Выступления содокладчиков. Содокладчики могут раскрыть свое видение проблемы и свои способы, подходы и средства ее решения. Одно из ведущих требований и принципов их выступлений – критика должна быть аргументированной и конструктивной. 5. Прения по докладу и содокладам. Это этап аналитических выступлений, расстановка акцентов как «за», так и «против» той или иной точки зрения. 6. Выработка решения проблемы. На этом этапе обсуждения и исследования проблемы идет активный поиск и проверка всевозможных вариантов решения проблемы, активное противоборство сторон и концепций, устанавливаются общие тенденции, находится оптимальное решение. 7. Завершение дискуссии и обобщение результатов (6, с.33-35).

Умение компетентно и плодотворно обсуждать деловые проблемы, аргументировано отстаивать свою точку зрения, опровергать доводы оппонента, владеть культурой дискуссий и споров предполагает не только наличие профессиональных знаний, но и высокий уровень речевой культуры.

В речевую подготовку участника дискуссии, как публичного выступления, входят: 1) отработка речевой техники (дикция, громкость, темп, ритм); 2) лексика (отбор словарного материала, помогающего наиболее точно передать содержание); 3) грамматика и синтаксис (организация материала по законам языка); 4) логика (определение структуры содержания и закономерности выражения ее в живой речи); 5) стилистика (выбор речевой формы, наиболее точно и выразительно раскрывающей данное содержание в конкретных условиях выступления); 6) кинесика (совокупность телодвижений, применяемых в процессе общения, а также соответствие жеста, мимики, позы, внешнего вида выступающего произносимым словам). Среди элементов культуры устной речевой деятельности, от которых зависит успех выступления в ходе дискуссии,

можно выделить: 1) логическое построение речи с помощью аргументов и доказательств; 2) использование средств убеждения; 3) содержательность, глубину и обстоятельность информации, убедительность; 4) совершенство форм языка, стиля, образную и эмоциональную выразительность речи; 5) умение достигать наибольшей взаимной связи с аудиторией, воздействие личности выступающего на аудиторию (2, с. 13). Овладение деловой риторикой и ее эффективное применение может иметь немаловажное, а порой и решающее значение для роста престижа, конкурентоспособности и творческого потенциала молодого специалиста любого профиля. Практически ориентированные риторические знания и умения становятся решающими в ситуациях публичного выступления (спора, ведения дискуссии, переговоров), разрешения производственных конфликтов.

Использованная литература

1. Андреев В. Деловая риторика. М.: 1996.
2. Бабаев О.А. Ораторское искусство и деловое общение. М., 2005.
3. Евтюгина А.А. Риторика и культура речи в системе речеведческих дисциплин // Риторика в системе коммуникативных дисциплин: записки горного института. Санкт-Петербург, 2005. Т. 160. Ч.1. С. 22–24.
4. Ипполитова Н. А. Текст в системе обучения русскому языку в школе: учеб. пособие для студентов пед. вузов. М.: Флинта: Наука, 1998.
5. Карасик В. И. Язык социального статуса. М.: Ин-т рус. яз. РАН, 1992.
6. Мельникова С.В. Деловая риторика (речевая культура делового общения): Учебное пособие. Ульяновск, 1999.
7. Павлова Л.Г. Спор, дискуссия, полемика. М., 1991.

S.Ə.Kərimova

Nitq mədəniyyəti kursunda işgüzar ritorikanın janrları ilə tanışlıq Xülasə

Məqalədə nitq mədəniyyətinin öyrənilməsi prosesində işgüzar ritorikanın janrlarının açılmasına kommunikativ yanaşma araşdırılır. Müəllif işgüzar mübahisə və diskussiya prosesi zamanı tələbələrdə kommunikativ kompetensiya və mədəni nitqin formalaşma üsullarını təhlil edir. Kommunikativ yanaşma çərçivəsində tədris prosesi kommunikasiya modeli üzərində qurulur. Nitq janrlarının kommunikativliyi müəyyən ünsiyyət situasiyalarında özünü biruzə verir. Tamhəcmli ünsiyyətin tədrisi ilk növbədə nitq hərəkətlərinin öyrənilməsidir, onların məqsədi ayrı-ayrı cümlələrin quruluşunda deyil, müəyyən fikrin ötürülməsindədir, yəni nitq janrlarının interpretasiya və yaradılmasındadır. Nitq mədəniyyətində ritorika xüsusi yer tutur. XX əsrin ikinci yarısından onun intensiv yenilənməsi gedir, bu da ondan xəbər verir ki, ritorika nitq kommunikasiyası haqqında universal bilik olmağa cəhd edir. Bu ritorikanın qarışıq elmlərə (psixologiya, ümumi dilçilik, poetika, üslubiyyat) bir tərəfdən, humanitar elmlərə (sosiologiya, sosial psixologiya, ekonomika) ikinci tərəfdən, bəzi fəlsəfi istiqamətlərin ideyalarına (fəlsəfə, germenetika) digər tərəfdən fəal müraciətində görsənir və onları sintezləşdirir. Nitq mədəniyyəti kursunda ritorika tələbələrin müxtəlif tipli və janrlı mətnlərin yaradılmasına hazırlıqlı olmağı, yad və öz nitq əsərlərinin təhlili etmə bacarıqları formalaşdırmağı aktuallaşdırır. Məqalədə həmçinin nitq mədəniyyəti kursunun öyrənilməsində işgüzar ritorikanın praktik imkanları araş-

dırılır. İşgüzar ritorika – işgüzar ünsiyyətin (və ya janrların) müxtəlif növlərində effektiv nitqin sənət və elmidir. İşgüzar nitqə işgüzar ünsiyyətin (janrların) növləri daxildir: işgüzar söhbətlər, iclasların aparılması, ictimai çıxışlar, diskussiyaların aparılması, mübahisələr, danışığların aparılması, telefon danışığı, işgüzar yazışma. İşgüzar münasibətlər kommunikasiya prosesində gərəkli olan müəyyən bilik və bacarıq tələb edir.

Açar sözlər: kommunikativ kompetensiya, nitq janrı, işgüzar ritorika, nitq mədəniyyəti, mübahisə, diskussiya.

S.A.Karimova

Acquaintance with the genres of business rhetoric in the speech culture course

Summary

The article discusses the communicative approach in mastering the genres of business rhetoric in the process of studying the culture of speech. The author analyzes the methods of forming communicative competence and cultural and speech education of students in the process of conducting a business dispute and discussion. The learning process in the framework of the communicative approach is built on the model of communication. The communicative nature of speech genres is manifested in the fact that they always exist only in a certain communication situation. Training in full communication is, first of all, training in speech actions, the purpose of which is not to build separate sentences, but to convey a certain idea, that is, teaching to create and interpret speech genres. A special place in the course of speech culture is rhetoric. Around the second half of the twentieth century, there has been an intensive update of it, which testifies to the desire of rhetoric to become universal knowledge of speech communication. This is manifested in the fact that rhetoric actively refers, on the one hand, to the knowledge of related branches of the science of language and speech (psycholinguistics, general linguistics, poetics, stylistics), and on the other hand, to the data of other humanities (sociology, social psychology, economics), to the ideas of some philosophical directions (philosophy, hermeneutics), trying to synthesize them. In the course of speech culture, rhetoric actualizes the readiness of students to generate texts of various types and genres, and forms skills related to the analysis of others' and their own speech works. In this article, we will examine the practical possibilities of business rhetoric when studying a course in speech culture. Business rhetoric is the science and art of persuasive and effective speech in various types (or genres) of business communication. Business rhetoric includes such types (genres) of business communication as: business conversations, conducting meetings, public speaking, conducting discussions, disputes, negotiating, telephone calls, business correspondence, conflict resolution. Business relationships require certain knowledge and skills necessary in the communication process. The main task of business rhetoric is to teach various types of business communication based on the creative development of the student's personality.

Keywords: communicative competence, speech genre, business rhetoric, speech culture, dispute, discussion.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.04.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şərqiyyə Həsənova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

VƏFA MƏHƏRRƏMOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Mingəçevir Dövlət Universiteti
vefa2012@box.az

MÜASİR AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ NEOLOGİZMLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Xülasə

Neologizmlərin pragmatik –üslubi xüsusiyyətləri araşdırılarkən maraqlı məqamlara rast gəlinir. Belə ki, yeni sözlərin yaranmasında müxtəlif üslubi keyfiyyətlər onu daha sirli və rəngarəng edir. Adi halda yeni sözün istifadə edilməsinin pragmatik funksiyası onların leksik mənasından irəli gəlir. Yeni şeylərin qısa müddətdə mövcudluğu daha çox geyimlə, saçla, dəblə əlaqədar ola bilər. Dildə köhnə sözlər ola bilər ki, mənaca dəyişilir və yeni məna daşıyır. Yaxud yeni məfhumla bağlı yeni sözlər yaradılır. Beləliklə, neologizm yeni yaradılmış söz və ya söz birləşməsi, mövcud söz üçün yeni məna, yaxud başqa dildən alınmış sözdür. Səmərəli ünsiyyət odur ki, qısa vaxt ərzində öz fikrini çatdırasan. Bu zaman bəzi uzun sözləri qısaltmaq məcburiyyətində qalırsan. Bu səbəbdən dildə həm yeni leksik vahidlər, həm də yeni söz yaratma üsulları və yolları işə düşür. Məsələn, radio ixtira edilərkən radio ilə bağlı bir neçə yeni sözlər yaradıldı. Məsələn: radio detection and ranging. Bu söz çox uzun olduğundan onu daha asan etmək üçün bu söz birləşməsində olan hər bir sözün ilk hərflərinin qısaldılması ilə yeni söz yaradıldı ki, bu söz “radar” kimi işlək oldu. Bu gün də fəal olaraq işlədilir. Sözü yaratmaq asandır. Lakin həmin sözləri lüğətə daxil etmək və işlək vəziyyətə salmaq və istifadəyə təqdim etmək çətin prosesdir. Bu mənada neologizmlər arasında müxtəlif fikirlə tədqiqatçılar da vardır. Neologizmlər protologizmlər kimi məqsədli şəkildə deyil, sürətlə yaranırlar. Neologizmlərin təkamülü onları öyrənmək üçün xüsusi bir motivdir. Dilə daxil olan yeni yaradılmış sözlər aşağıdakı mərhələlərdən keçir:

- 1.Qeyri-sabit. Yalnız kiçik cəmiyyətlər tərəfindən istifadə olunan yaxud təklif olunan son dərəcə yeni söz. (bu həmçinin protologizm kimi də tanınır);
- 2.Dağınıq: İstifadənin pik nöqtəsinə çatmış, ancaq qəbul olunmamış;
- 3.Sabit: Başadüşülən olması, dəbdə olması və uzunmüddətliliyi;
- 4.Tarixi: Söz yeni olmaqdan çıxaraq, adi danışiq dilinə keçir və hətta şablon söz də ola bilər.
- 5.Uzunmüddətli olmayan: Neologizmdən istifadə edilmir. Belə ki, söz dəbdən düşür. Çünki onun istifadəsi dəyişmiş mədəniyyətin normalarına yad görünür. Demək olar ki, neologizm leksikondan çıxır.

Açar sözlər: neologizm, dil, nitq, şəkilçi, kontekst

Muasir söz danışiq dilində sürətlə inkişaf edir. Həyatın hər bir istiqamətində baş verən dəyişiklik dildə əks olunur. Yeni ixtiralar, kəşflər, sözlər yeni lüğət fondu tələb edir. Yeni sözlər, yəni neologizmlər insan düşüncəsinin məhsuludur. Sonra onlar gündəlik ünsiyyətdə istifadə edilir.

Hal-hazırda dilimizdə gündəlik istifadə etdiyimiz “stol, səma” kimi sözlər bir vaxtlar neologizm olmuşdur. Ancaq sonradan bu sözlər geniş istifadə olunaraq, dilin bir hissəsinə çevrilmişlər. Müxtəlif

dövlərdə ölkəyə yeni daxil olan meyvə və tərəvəzlərə də adlar verilmişdir. Məsələn: Azərbaycan dilində noxud, gilə, istiot və s. Xristian dininin yayılması ilə bağlı yeni məfhumlar və sözlərin meydana gəlməsi ilə sürətləndi. Məsələn: kilsə, şam və s. Norman işğalları zamanı ingilis dilinin lüğət tərkibi daha da genişlənməyə başladı. Sənayenin, texnologiyanın inkişafı, ixtiralar yeni sözlərin yaranmasına səbəb oldu. Məsələn: film, televizor və s. kimi sözlər yarandı. Müasir Azərbaycan dilində neologizmlərin böyük qismi sosial təbəqələrə bölünmə zamanı yaranmışdır. Məsələn: maşın, bank, yatırım və s. Fransada Burjua inqilabından sonra bürokratiya, çevrilmiş, rejim, terrorizm kimi sözlər yarandı. Blackout, kamuflaj, hava hücumu kimi sözlər isə I Dünya müharibəsi dövründə yaranmışdı. II Dünya müharibəsindən sonra isə hidrogen bombası, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT), soyuq müharibə kimi sözlər dilə daxil oldu. XX əsrin 70 - ci illərində isə neologizmlər həyatın müxtəlif sahələrinə nüfuz etdi. Belə ki, kompüterləşmə dövrü (multi-user, neurocomputer, liveware, telepost, telebanking, finger-print), kosmosun kəşfi (space-bike, cargo-module, link-up), incəsənətin inkişafı (soft art, action painting, kinetic art), kino, televiziyanın, videonun inkişafı (inflight video system, satellite-delivered show, kidvid), teatr sənətinin yaranması (theatre of absurd, son et lumiere, revolve), sosial inkişaf (Lib movement, libbie) ilə əlaqədar xeyli sözlər yaranmışdı. Bu səbəbdən bəzi sənət, peşə adları dəyişdirildi. Məsələn: “cameraman” “operator” sözü ilə, “fireman” “fire-fighter”, “chairman” “chair-person”, “policeman” isə “police-officer” sözü ilə əvəz edildi.

Neologizmlərin mənbələri çox fərqli, müxtəlif ola bilər. Neologizmlərə aid misallara elmin müxtəlif sahələrində, bədii ədəbiyyatda, linqvistikada, mədəniyyətdə rast gəlmək olar. Elmi söz və ifadələr yeni elmi kəşfləri, ixtiraları adlandırmaq üçün yaradılır. Məsələn: Bluetooth, Broadband, Network, IW, Melatonin, Cyber stalking.

Aşağıdakı müxtəlif dövrlərə və sahələrə aid neologizmlərə nəzər salaq:

- *x-ray yaxud rentgenograph(1995)
- *radar from Radio Detection and Ranging(1941)
- *black hole(1960)
- *laser from Light Amplification by stimulated Emission of Radiation(1960)
- *lidar from Light Detection and Ranging(1990)
- *alien space(1998)
- *genocide(1943)
- *homophobia(1969)
- *political correctness(1970)
- *pro-choice(1975)
- *heterosexism(1979)
- *doe-whistle politics(1990)
- *soccer mom(1992)
- *corporatocracy(2000)
- *saddle backing (2009)
- *İnternet(1974)
- *queercore(1980)
- *plus-size(1990)
- *webinar(2000)
- *wardrobe malfunction (2004)
- *truthiness(2005) bu sözlər indi ümumi istifadədə olan sözlərdir.

Dilçilər də terminləri və yeni məfhumları adlandırmaq üçün çoxlu neologizmlərdən istifadə etmişlər. Məsələn: hyperonym(1980), backronym(1983), aptonym(2003), snowclone(2004), protologizm(2005) kimi qeyri – tipik sözlər yalnız xüsusi hallar üçün yaradılmış və işlədilir.

Bundan əlavə, çoxlu neologizmlər də vardır ki, ədəbiyyatda müxtəlif formalarda işlənir. Çox vaxt onlar hekayədə işlənən bir sözdən götürülür. Məsələn: grok, Mcjob, Vyberspace, nymphet və s. Bu misallar Vladimir Nabakovun “Lolita” əsərindən götürülmüşdür.

Bunlar bədii ədəbiyyatda məşhur xarakterlərə aid sözlər də ola bilər. Məsələn, quixotic- Manşanın “Don Quixote” əsərində başlıca xarakterə istinadən istifadə edilmişdir. “A scrooee- Dickensin “A Christmas Carol” əsərində əsas obrazdan götürülmüşdür. Məhz buna görə də Lewis Carroll “neologistik şeirlərin kralı” adlandırılmışdır. Onun “Jabberwocky” şeirində çoxlu yeni sözlər vardır. Neologizm yeni söz kimi izah edilir. Ancaq hansıların yeni sözlər olduğunu müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu zaman problem ortaya çıxır. Yenilik məfhumu ilə əlaqədar təzadlar yaranır. Yenilikləri isə zaman yaradır. Bu sözün yeni olmaq imkanını nə qədər saxlamaq imkanına malik olmasına işarədir. Ukrayna filoloqu Mostovi iddia edir ki, linqvistik fenomen kimi neologizmi müəyyən etmək üçün ayrıca bir kriteriya yoxdur [4, s.97]. Buna görə də biz neologizmi araşdırarkən ilk başlanğıcda ikimənalılıqla rastlaşırıq. Baxmayaraq ki, müxtəlif dilçilər tərəfindən neologizmə müxtəlif təriflər verilmişdir, amma T. Mostovinin neologizmə tərfi fərqlidir. O yazır: Neologizm linqvistik sahəyə aid olub, yeni məfhumu adlandırmaq üçün yaradılır. O, yeni sözlərin xüsusiyyətlərini dərinləşdirmir, onun əsas ideyası yeni əşya və hadisəni ifadə etməsidir [4, s.170]. Məşhur “Linqvistik terminlər lüğəti”ndə neologizmin ətraflı tərfi verilmişdir. Bu lüğətdə neologizmə iki tərfi verilmişdir. I tərfidə deyilir ki, neologizm yeni əşyanı və yaxud yeni anlayışı ifadə edən söz, frazadır [3, s.263]. II tərfidə isə qeyd edilir ki, neologizmlər dildə vətəndaşlar tərəfindən qəbul edilməyən yeni söz və yaxud ifadələrdir [5, s.263].

Beləliklə, semantik söz yaradıcılığı sözün mənasındakı dəyişiklikləri nəzərdə tutur. Məsələn: “bench” sözü taxtadan yaxud daşdan olan skamyadır (carpenter table). Dilçilərin əksəriyyəti semantikanı yalnız omonimlərin yaranmasına səbəb olan sözün mənasında dəyişiklik kimi başa düşürlər. Məsələn: flower – çiçək və flour – un. Çoxmənalı sözlərin inkişafına görə omonimlərin yaranmasında söz yaradıcılığının tətbiqi aşağıdakı səbəblər üçün mübahisəli görünür. Sözün bir başqa mənası, omonimin isə tamamilə ayrı mənası olur. Buna görə də onları müəyyən etmək çətinidir. Məsələn: “To sit in” feli Azərbaycan dilinə kart oynamaq üçün qrupa qoşulmaq mənasında işlənir. Yeni mənada isə üsyanda iştirak etmək yaxud nümayiş etmək mənasında işlənir. Bu mənalara baxanda aydın olur ki, mənalar bir-birindən tamamilə fərqlənir, ancaq onlar omonim kimi işlənirlər. Eyni fikir “heel” sözü haqqında da deyilə bilər. “Heel” həm “xain” mənasında işlənir, həm də “daban” mənasında işlənir. Bu sözlərdə semantik əlaqə yoxdur. Semantik əlaqə “hot” sözünün müxtəlif mənaları arasında hiss olunur. “Hot” sözü musiqidə caz janrında həvəsləndirici, təkanverici ritmin olması anlamında, maliyyədə “just issued” (istifadədə olan) mənasında və slang kimi “hot money” birləşməsində cinayətlə əlaqəli təhlükəli mənasında işlənir. Burada “hot” sözünün müxtəlif mənaları arasında semantik mənə çalarları vardır. Sözlərin yeni mənalarının çoxu insan fəaliyyətinə aid olan müxtəlif sahələrdə işlənən sadə sözlərdə yaranır. Yeni mənalar daha çox gündəlik lüğətdə əmələ gəlir. Məsələn: a beehive- qadın saç stili, lungs- insan çox olan yerdə insanların nəfəs almaları üçün yerlər mənasında işlədilir. Qeyri-ixtisaslaşdırılmış və qeyri-terminoloji mənaların inkişafı üçün ixtisaslaşdırılmış və terminoloji sözlərdə güclü tendensiyalar görünməkdədir. Məsələn: “parameter” sözü inkişaf edərək, yeni mənada işlənir. Scenario sözü Azərbaycan dilinə planlı hərəkət, iş mənasında da işlənir. Umumi lüğətlərdə çoxlu yeni sözlər var ki, onlar danışq dilində, jarqon, şivələrdə fərqli, yeni mənada işlənirlər. Məsələn: juice. Bu söz jarqon kimi güc, təsir mənasında işlənir, “bread” sözü Azərbaycan dilinə pul mənasında, “straight” sözü isə siyasətdə mövcud normalara tabe olmayan mənasında işlənir. Dildə müxtəlif semantik proseslər mövcuddur. Bura metafora, metonimiya, mənənin genişlənməsi, mənənin daralması daxildir. Bunlar arasında metafora daha üstündür. Metaforik mənə qabarıq bənzətmə tələb edir. Adrenalin ürəyə təkan vermək üçün bir hormondur, ancaq bu söz məcazi mənada işləndikdə mənası daha da genişlənir. Nəyisə hərəkətə gətirmək mə-

nasında işlənir. “Brandy” sözü də “adrenalin” sözü kimi qabarıq bənzətmə tələb edir. “Brandy” sözünün Azərbaycan dilinə tərcüməsi üzüm suyundan hazırlanan güclü alkoqollu içkidir, ancaq yeni mənada həyəcanlandıran bir şey kimi işlənir. Elə sözlər var ki, onların mənaları malik olduqları səs kombinasiyalarından açıq – aydın görünür. Dildə belə sözlər mövcuddur, ancaq dərhal ağla gəlmir. Bəzi sözlər var ki, onların səs sistemi birbaşa onların mənasını əks etdirir. Bunlar onomotepik sözlər adlanır. Belə sözlər heyvan səsləridir. Məsələn: bow-wow, miaow, cheep, cook-a-doodle-doo. Ancaq burada xalqların sahib olduqları mədəniyyət böyük rol oynayır. İngilis dilinin lüğət tərkibi gündən-günə dəyişir. XX əsrdə ilk dəfə istifadə edilən sözlər təhlil edilsə, buraya “jazz, gizmo” və s. sözlərini də aid etmək olar. Dilçilikdə neologizm yeni istifadə olunan söz yaxud söz birləşməsidir. Neologizmlər sosial, mədəni dəyişikliklər, yeni ixtiraları adlandırmaq üçün işlədilir. Texnologiyada, mediada, muasir cəmiyyətlərdə, elmdə baş verən dəyişikliklər sosial, mədəni mətnlərdə öz əksini tapır. Bu dəyişikliklər yeni sözlərdə əks olunur. Dilçilərin böyük əksəriyyəti yeni sözlərin kütləvi media, muasir mədəniyyətlər vasitəsilə dilə daxil olmasını qeyd edirlər. Çünki gənc nəsil bunda maraqlıdır. Neologizmlər dildə qəbul olunur, ancaq eyni zamanda onları tamamilə ümumi istifadədən çıxartmaq da olur. Əgər yeni söz bu kriteriyaları yerinə yetirərsə, müasir leksikonda qalmaq şansı daha çoxdur. Neologizm ya birdəfəlik lüğətə daxil olur, ya da yeni kimi istinad edilməsi dayandırılır. Bu uzunmüddətli olmasına baxmayaraq neologizm kimi başa düşülür. Əgər ictimaiyyət yeni sözü istifadə etməkdədirsə, bu ümumilikdə qəbul edilmiş hesab edilir.

Ədəbiyyat

1. Adger David. Language variability in syntactic theory. In Game Picallo, ed. Linguistic Variation in the Minimalist Framework, 2014, OUP, s.6
2. A Comprehensive Grammar of the English Language. Randolph Quirk, Sidney Greenbaum, Geoffrey Leech, Jan Svartvik. London and New York Longman Group Limited 1985, 1779 p.
3. Bühler, K. Theory of Language, Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2011, 241 p.
4. Bloomfield J. Language, New York: George Allen, Unwin LTD, 1933, 553 p.
5. Chambers synonyms and antonyms edited by Martin H. Manser, Chambers Harrap Publishers Ltd. 2004, 424p.

V. Maharramova

The comparative analyses of neologisms in Azerbaijani and English languages

Summary

During the 16th century there was a flood of new publications in English, prompted by a renewed interest in the classical languages and literatures, and in the rapidly developing fields of science, medicine, and the arts. This period, from the time of Caxton until around 1650, was later to be called the “Renaissance”, and it included the Reformation, the discoveries of Copernicum, and the European exploration of Africa and the Americas. The effects of these fresh perspectives on the English languages were immediate, far-reaching and controversial. The focus of interest was vocabulary. There were no words in the language to talk accurately about the new concepts, techniques, and inventions which were coming from Europe, and so writers began to borrow them. Most of the words which entered the language at the time were taken from

Latin, with a good number from Greek, French, Italian, Spanish, and Portuguese. Then, as the period of word-wide exploration got under way, words came into English from over 50 other languages, including several indigenous languages of North America, Africa, and Asia. Some words came into English directly; others came by way of an intermediate languages. There were many translations of classical works during the 16th century, and thousand of Latin and Greek terms were introduced, as translators searched for an English equivalent and could not find one. Some, indeed, felt that English was in any case not an appropriate vehicle for the expression of the new learning. English, in this view, did not compare well with the tried and tested standards of Latin or Greek, especially in such fields as theology or medicine.

Key words: neologizm , language, suffix, speech, context

B. Магерамова

Сопоставительные анализы неологизмов в Азербайджанском и английском языках
Резюме

Необходимым условием успешного внедрения новаторских идей является активность, в том числе коммуникативная активность участников процесса обучения языку. Успешное внедрение новых идей предполагает, в первую очередь, определение проблемы а также , разработку потенциальных способов решения поставленной проблемы. В числе факторов, содействующих успешному внедрению нововведений, следует особо отметить информированность и соответствующую подготовленность предполагаемых участников данного процесса и проведение консультации с теми, кто использует новые идеи, с тем, чтобы выявить моменты, являющиеся потенциальным источником проблем. Важным является также сбор отзывов и предложений по улучшению тех или иных идей, с их последующим анализом. Модификация предлагаемых новаторских идей в свете откликов, полученных от учителей, непосредственно занимающихся их внедрением в практику обучения, проведение соответствующей подготовки и переквалификации учителей, способных проводить внедрение новых идей в практику преподавания, а также мобилизация необходимых ресурсов также являются вопросами, которые необходимо последовательно решать в процессе внедрения инноваций. В процессе приобретения определенного опыта предполагается оценка путей решения проблемы, а также пересмотр этих способов, в случае, если таковая, необходимость появится. Весьма значимым мотивирующим фактором является также их убежденность в том, что цена проводимых нововведений (в плане затрачиваемого времени, энергии, ресурсов и.т.д.), будет адекватна тем преимуществам, достижение которых предполагается в результате внедрения соответствующих новаторских идей.

Ключевые слова: неологизм, язык, окончание, речь, контекст

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.08.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.10.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

SƏDAQƏT QASIMOVA
ADNSU
sedaqet1971@mail.ru

DİALEKTLƏR, ONLARIN TƏDQİQİ VƏ BÖLGÜSÜ
(V.V.Radlovun lüğəti əsasında)

XÜLASƏ

Dövr dəyişdikcə dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərdə həm fonetik, həm də leksik - semantik dəyişmələrin baş verdiyini bilirik. Qədim tarixə malik olan əsərlərlə tanış olduqda bunun bir daha şahidi oluruq. Eyni zamanda V.V. Radlovun "Опыт словаря тюркских наречий" lüğətində də bəzi sözlərin fonetik dəyişikliyə uğradığını və bəzi sözlərin mənalarındakı dəyişikliyi müşahidə etmək mümkündür.

Ədəbi dildən müəyyən fonetik dəyişikliklərlə fərqlənən dialekt və şivələrimizə məxsus bir çox nümunələri qeyd etdik. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi illər keçdikcə sözlərdə baş verən fonetik dəyişmələrlə yanaşı, onlarda məna cəhətdən də bəzi dəyişikliklər baş verir. Cəmiyyət özü dəyişdiyi kimi, həyat tərz, məişət də dəyişir. Bu cür dəyişmə prosesi sözlərdə və onların mənasında da gedir. Deməli, dildəki sözlər mənasına görə inkişaf edib dəyişir.

Dilçilikdə mürəkkəb sayılan məsələlərdən biri də Azərbaycan dili şivələrinin təsnifatıdır. Azərbaycan dilində müxtəlif şivələrin olduğunu ilk dəfə görkəmli ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli müəyyənləşdirmişdir. Azərbaycan dili şivələrinin təsnifatı ilə ardıcıl surətdə məşğul olan M.Şirəliyev coğrafi prinsip əsasında qruplaşdırma aparmışdır. O, ilk təsnifatında Azərbaycan dili şivələrini dörd qrupa ayırmış və sonralar bu təsnifatın üzərinə qayıdaraq dönə-dönə işləmiş, onu təkmilləşdirmişdir.

Açar sözlər: izahlı lüğət, dialektlər, ədəbi dil, leksika, zənginləşmə.

M.Şirəliyev Azərbaycan dialektologiyasının əsasları kitabında göstərir ki, dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində bir tərəfdən ədəbi dilin təsiri altında, digər tərəfdən də müxtəlif yerlərdə söz yaradıcılığı vasitəsi ilə zənginləşmə gözə çarpır. Ədəbi dilin məktəb, mətbuat, radio və s. vasitələrlə kəndə geniş sürətdə yayılması dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibinin yeni quruluş, yeni həyat, məişət, mədəniyyət, yeni təsərrüfat və s. əlaqədar olan söz və terminlərin hesabına zənginləşməsinə səbəb olur. Dialekt və şivələrimizin özündə də yeni sözlər yaradılır. Kənd təsərrüfatında əmələ gələn yeni vəzifələrə, yeni alətlərə dilimizin sözdüzəltmə vasitələrindən istifadə edərək adlar, ya da köhnə adlara yeni məzmun verilir. (4, 331)

Dialektizmlər bədii obrazların səciyyəvi keyfiyyətlərini və onların hansı dialekt və şivənin nümayəndəsi olmasının müəyyənləşdirməkdə mühüm rol oynayır. Eyni zamanda dildəki sinonim sözlər cərgəsini zənginləşdirir.

Ədəbi dildən müəyyən fonetik dəyişikliklərlə fərqlənən dialekt və şivələrimizə məxsus bir çox nümunələri qeyd etdik. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi illər keçdikcə sözlərdə baş verən fonetik dəyişmələrlə yanaşı, onlarda məna cəhətdən də bəzi dəyişikliklər baş verir. Cəmiyyət özü dəyişdiyi kimi, həyat tərz, məişət də dəyişir. Bu cür dəyişmə prosesi sözlərdə və onların mənasında da gedir. Deməli, dildəki sözlər mənasına görə inkişaf edib dəyişir.

V.V.Radlovun " Опыт словаря тюркских наречий " lüğətində qeydə alınmış, lakin müasir mənasına uyğun gəlməyən bəzi sözlərə nəzər salaq :

ағыз [ағз, аз] - прово, возможность, смелость.

Müasir Azərbaycan dilində ağız (sözü) yemək yemək üçün və danışmaq zamanı istifadə etdiyimiz, dil və dişlərin yerləşdiyi orqanizmin bir hissəsidir. Radlovun adı çəkilən lüğətində isə bu söz haqq, hüquq, ixtiyar, hünər kimi tərcümə olunmuşdur. Deməli, ağız sözü XIX əsrdə daha geniş mənada işlənmişdir. Hal - hazırda isə bu söz mənə daralması nəticəsində yalnız bir mənada işlənir. V.V.Radlov "ağız" sözünün mənasını daha aydın izah etmək üçün bir neçə cümlədən də istifadə etmişdir.

Sənin ağzın nədir? - как ты смеешь? (6, 168). Bu cümlədən hal - hazırda adi danışmaq dilində "sənin nə ixtiyarın var?" mənasında istifadə edilir.

Onun ağzı yok - он не имеет право (6, 168)

Burada ağız sözü ixtiyar mənasında işlədilmişdir. Onun ağzı yok. Yəni, onun ixtiyarı yoxdur. aralan (f.) [ara + la + n] - сражаться (6, 254)

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində aralanmaq - uzaqlaşmaq mənasında işlənir.

"Опыт словаря тюркских наречий" lüğətində akademik Radlov bu sözün tərcüməsini vuruşmaq, döyüşmək mənasında vermişdir. Bu da müasir dilimizdə işlənən mənasına tamamilə uyğun gəlir. aləm - век (6, 371)

Aləm sözü müasir Azərbaycan dilində dünya, kainat mənasında işlənir. Burada tərcüməsi "век" yəni, "əsr" kimi verilmişdir. Tərcümədən aydın olur ki, aləm (dünya, kainat) sözü "əsr" kimi tərcümə olunmuşdur. Bu da müasir dildə işlənən mənasına uyğun gəlir.

alın dərisi, alın damarı - безстыдство

Qıraq (qıraq) sözü müasir ədəbi dilimizdə yalnız sahil mənasında işlənir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bu sözün üç mənası göstərilmişdir:

1. Bir şeyin kənarı, həddi, son xətti, yan tərəfi, yanı.

2. Sahil kənar.

3. sif. Kənar, yad, özgə (1, 137).

onda - там (7, 1079).

Bu sözün tərcüməsini Radlov öz lüğətində orada (yer mənasında) vermişdir. Onda sözü dilimizdə üç mənada işlədilir:

1. zərf. İndi yox, o zaman, o vaxt.

2. Elə isə, o halda, elədə.

3. O (şəxs əvəzliyi I şəxsin tək) əvəzliyi yerlik hal şəkilçisi qəbul etdikdən sonra. Mənim qələmim onda qaldı.

ondan - отсюда (7, 1079).

Burada da sözlə tərcüməsi arasında uyğunsuzluq var. Çünki, "оттуда" sözü Azərbaycan dilinə tərcümədə "ondan" yox, "oradan" mənasındadır.

iradə - желание. (7, 1457).

İradə sözü əvvəllər istək, arzu, könül, tələb, əmr, hökm, fərman, niyyət, məram mənalarda işlənsə də hal - hazırda bu söz aşağıdakı mənada işlənir.

İradə (isimdir) - İnsan psixikasının, insanın öz qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmaq, arzu və istəklərini həyata keçirmək qabiliyyətində təzahür edən xüsusiyyətlərindən biri. (1,565). irəli - раньше. (7, 1458). Irəli sözünün " əvvəl", "qabaq" kimi tərcüməsi bu günkü yəni, müasir dövrdəki mənası ilə uyğun gəlir. Çünki, irəli sözü müasir Azərbaycan dilində (zərf kimi işlənərək) hərəkətin istiqamətinə görə qabağa, qabaq tərəfə (geri əksi). Irəli yerimək, irəliyə addımlamaq (1, 567) mənalarda işlənir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, XVIII - XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinə nəzər saldıqda "irəli" sözünün əvvəl, qabaq, keçmişdə, keçmiş zamanda, əvvəllər, qabaqlar mənalarda da işləndiyinin şahidi oluruq. məsələn: Gəlməyindən irəli eylə xəbərdar məni .(S.Ə.Şirvani). Irəlilərdə mən də sənin kimi eşitmişdim. (S.S.Axundov).

Keçmişin izləri dialekt və şivələrımızdə qorunub saxlandığına görə bu sözün də dialektlərdə həm hərəkətin istiqaməti mənasında, həm də zaman mənasında işlənməsini müşahidə etmək mümkündür. istə (f) - схватить. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinə nəzər saldıqda istəmək feilinin altıya yaxın mənasının qeyd olunduğunu görürük. (1, 581 - 582). 1) Arzu etmək, ürəyindən keçirmək, bir şeyin qəsd və niyyətində olmaq, ürəyində bir istək duymaq. məs: Əsgərin dediyi odur ki, səninlə qohum olmaq istəyir. (Ü.Hacıbəyov) // Bir şeyə ehtiyac hiss etmək. məs: Ürəyim yaman su istəyir. 2) Sevmək, məhəbbət yetirmək, əzizləmək. Ana oğlunu çox istəyir. Ana, axı sən bilirsən, mən Sara bacımı nə qədər istəyirəm. (C. Məmmədquluzadə). 3) Xahiş etmək, rica etmək, təmənnə etmək. Deyin görüm, gözəl xanımlar, nə istəyirsiniz. (Ü.Hacıbəyov). // Diləmək, İmdad istəmək. Yardım istəmək.- Kimə kim dərdimi izhar qıldım, istəyib dərman; Özümdən həm dərdimi izhar qıldım, istəyib dərman; Özümdən həm bətər bir dərdə onu mübtəla gördüm. (M.Füzuli).

4) Çağırmaq, çağırtdırmaq. Yusif şah baxıcıları hüzuruna istəyib dedi ki: Hakimi - vilayətlərə mənim tərəfimdən elan edərsiz ki, xalqı talayıb-dağıtmasınlar. (M.F.Axundzadə).

5) Öz adamına almaq, evləndirmək üçün (yaxud özü üçün) xahişlə birinə müraciət etmək. Qohumdan qız istəmək. Ana oğlu uçun qız istəyir. (H.Sarabski)

Lakin istəmək feilinin tərcüməsini V.V.Radlov "Опыт словаря тюркских наречий" lüğətində tutmaq, yapışmaq mənasında göstərmişdir. Bu da müasir dilimizdə işlənən mənalarına uyğun gəlmir.

İş tut ! - продолжай это дело.

İş tut ! əmr cümləsini müasir dilimizdə adətən, özünə bir iş tap!, Bir iş əldə et !, Bir işdən yapış! mənalarından birini bildirmək üçün işlədirik.

İş tutmaq - iş görmək, bir işlə məşğul olmaq, işləmək. (1, 591).

V.V.Radlovun lüğətdə verdiyi tərcümədən də aydın olur ki, XIX əsrdə iş tutmaq iş görmək, işini davam etdirmək mənalarında işlədilmişdir. Biz buna XVIII- XIX əsrə aid ədəbiyyat nümunələrində də rast gəlirik. məsələn: İtil cəhənnəmə deyirəm, əlimdə işim var, qoy işimi tutum! (M. F.Axundzadə). Cəlil anasına iş tutmağa daha çox mane olduğu üçün anası Zəhra onu aparıb, məscid məktəbinə qoydu. (İ. Musabəyov).

İş tutdurdum - я заказал что нибудь.

iş tutdurmaq, adətən, işi gətirmək - xeyir görmək, qazanmaq, fayda görmək, bəxti gətirmək, işi uğurlu olmaq mənalarında işlənir. Lakin lüğətdə “mən nə isə sifariş etmişəm” kimi tərcümə olunmuşdur. yerimək - бегать (8, 339).

Müasir Azərbaycan dilində yerimək feili - gəzmək, addımlamaq, hərəkət etmək mənasında işlənir. Akademik V.V.Radlovun lüğətində isə bu söz “qaçmaq” kimi tərcümə olunaraq göstərilmişdir. yeritmək - заставит бегать.

Yerimək və yeritmək sözləri eyni kökdən yarandığına görə yaxın mənalı sözlərdir. Yeritmək sözü feilin icbar növündədir. Yeriməsinə çalışmaq, hərəkət etməsinə çalışmaq, cəhd etmək mənalarında işlənir. Bu sözdə də yerimək qaçmaq kimi götürülərək, yeritmək - qaçıdırmaq, qaçmağa məcbur etmək kimi tərcümə olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin müxtəlif ariallarda yayılması xalqın tarixi ilə bağlı olub, dilin incə qatlarının öyrənilməsində mühüm mənbə sayılır. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq 1924-cü ildə Azərbaycanı öyrənən (Azərbaycan tədqiq və tətəbbə) cəmiyyəti tərəfindən dialekt və şivələrimizin öyrənmək və onların lüğətinin tərtibi işinə başlanmışdır. 1924-cü ildə Nuxa şəhəri və kəndlərinin dialektini araşdıran N.İ.Aşmarin 1926-cı ildə əldə etdiyi materiallar əsasında “Общий обзор народных тюркских говоров в гор. Нухи” adlı 4 fəsildən ibarət əsərini nəşr etdirdi. Professor M.Qasimovun qeyd etdiyi kimi, N.İ.Aşmarin bu əsəri Azərbaycan dilçiliyində dialektologiya sahəsində təməl daşını qoymuşdur. M.İ.Aşmarinin əsərini yüksək qiymətləndirən Ə.Dəmirçizadə isə belə qeyd etmişdir: “Professor Aşmarin bu əsərdə daha çox fonetik və mor-

foloji xüsusiyyətlərin təsvirinə yer vermişdir. Lüğət və sintaktik quruluş bu əsərdə özünə demək olar ki, yer tapmamışdır. Bu əsas nöqsanına baxmayaraq, professor Aşmarinin bu əsəri şivələrin öyrənilməsi işində ilk və səmərəli addım olmuşdur” (2, 168).

Tarixən müasir Azərbaycan dilinin formalaşması üç əsas ləhcənin (cənub, qərb, şimal-şərq) qovuşması nəticəsində baş vermiş və qarşılıqlı şəkildə dialektlərin bir-birinə təsiri əsas ləhcələr arasında keçid tipli şivələrin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin təsnifatında ilk növbədə məhəlli prinsip vacib sayılır və əsas götürülür. Məhz məhəlli əlamətlərin yaranmasına tarixi səbəblər və fiziki-coğrafi amillər səbəb olmuşdur. Azərbaycan dili şivələrinin təsnifatı ilə ardıcıl surətdə məşğul olan M.Şirəliyev coğrafi prinsip əsasında qruplaşdırma aparmışdır. O, ilk təsnifatında Azərbaycan dili şivələrini dörd qrupa ayırmış və sonralar bu təsnifatın üzərinə qayıdaraq dönə-dönə işləmiş, onu təkmilləşdirmişdir. Şirəliyev 1942-ci ildə çap olunmuş məqaləsində həmin bölgünü saxlayaraq yalnız “orta qrup dialektləri” əvəzinə “mərkəz qrup dialektləri” ifadəsini işlətmişdir. Deməli, əsas yenilik “orta qrupu” ləğv edərək burada olan Gəncə və Qarabağ şivələrini qərb qrupuna aid etmək olmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatlar:

- 1.Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili (fonetika), Bakı:Maarif, 1984, 307səh.
- 2.Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, Bakı: Maarif, 1979, 268səh.
- 3.Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin semantikasi, Bakı:Xəzər nəşriyyatı, 2006, 372 səh.
- 4.Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Bakı:ADTPƏN,1962, 421 səh.
5. Xəlilov. B.Ə. Azərbaycan dilinin leksikologiyası, Bakı:Nurlan, 2008, 441 səh.

Rus dilində olan ədəbiyyatlar:

6. Radlov V.V. Опыт словаря тюркских наречий, I с, 2- ci hissə, Sank- Peterburq, 1893, 1450 səh.
7. Radlov V.V. Опыт словаря тюркских наречий, I с., 1-ci hissə, Sank-Peterburq, 1893, 1000 səh.
8. Radlov V.V. Опыт словаря тюркских наречий, III с, 1-ci hissə, Sank-Peterburq, 1893, 1200 səh.

Диалектика - их исследование и разделение (По словарю В.В. Радлова) Резюме

Мы знаем, что со временем в словах вошедших в словарный запас языка происходят фонетические и лексико-семантические изменения. Когда мы знакомимся с произведениями древней истории, мы видим это снова. В то же время, в Радловском словаре “Опыт словаря тюркских наречий” можно видеть, что некоторые слова были изменены фонетически, а некоторые по значению.

Мы отметили много примеров наших диалектов и слогов, которые отличаются от литературного языка до определенных фонетических изменений. Как мы упоминали ранее, наряду с фонетическими изменениями слов за эти годы, есть некоторые существенные изменения в значении. Как меняется само общество, так и меняется стиль

жизни. Такое изменение происходит в словах и в их значениях. Это означает, что слова в языке развиваются и меняются в значении.

Одним из самых сложных вопросов в лингвистике является классификация азербайджанского языка. Известный литературовед Фиридун бек Кочарли впервые обнаружил существование разных акцентов на азербайджанском языке. М. Ширалиев, который последовательно занимался классификацией азербайджанского языка, сгруппировался по географическому принципу. В своей первой классификации он разделил азербайджанские диалекты на четыре группы, а затем работал над ними и пересматривал классификацию.

Ключевые слова: толковый словарь, диалекты, литературный язык, лексика, обогащение.

Dialectics - their research and division
(Based on V.V. Radlov's dictionary)
Summary

We know that phonetic and lexical-semantic variations occur in words that are included in the language vocabulary as time goes on. As we get acquainted with the works of ancient history, we see it again. At the same time, V.V. Radlov's vocabulary also reveals that some words have been phonetically changed and some words have changed in meaning. We have mentioned many examples of our dialects and syllables, which are characterized by certain phonetic changes in the literary language. As we mentioned earlier, along with the phonetic changes in words over the years, there are some significant changes in meaning. As society itself changes, so does the lifestyle.

This kind of change takes place in words and in their meanings. It means that words in a language are evolving and changing in meaning. One of the most difficult issues in linguistics is the classification of Azerbaijani language. For the first time, a well-known literary scholar Firidun bey Kocharli has identified the existence of different scribes in Azerbaijani. M. Shiraliyev, who is consistently engaged in the classification of the Azerbaijani language, has grouped on a geographical principle. In his first classification, he divided the Azeri dialects into four groups, and subsequently worked on and revised the classification.

Key words: explanatory dictionary, dialects, literary language, vocabulary, enrichment.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.08.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aida Salahova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

AYGÜN ZEYNALOVA
“Dil və ictimai fənlər” kafedrası
aygün@mail.ru

**AZƏRBAYCAN TÜRKÇƏSİNİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ
FORMALAŞMA TARIXINƏ BİR NƏZƏR
XÜLASƏ**

Azərbaycan türkcəsinin təşəkkülü və formalaşma tarixi

Azərbaycan türkcəsi ümumtürk dilinin diferensiasiyası nəticəsində təşəkkül tapmışdır. Bu dildə təkcə respublikamızda, deyil, həm də dünyanın azərbaycanlılar yaşayan bütün ölkələrində istifadə edilir. Statistik məlumata görə, dünyanın 87 ölkəsində bu dildə danışanlar vardır. “Azərbaycan dili öz mahiyyətinə görə, indi dünyanın ən zəngin milli dillərindəndir. Bu dilin özünəməxsus gözəlliyi və səlisliyi vardır. Azərbaycan dili, hər şeydən əvvəl, xoş avaz yaradan səslər sisteminə, zəngin və rəngarəng söz ehtiyatına tam sabitləşmiş qrammatik quruluşa malikdir” (2, 9).

Azərbaycan türkcəsində ən dərin fəlsəfi fikirləri, mürəkkəb elmi problemləri, hətta ən incə duyğuları heç bir çətinlik çəkmədən sərbəst və aşnaqla ifadə etmək mümkündür. Dilimizin bu cür mükəmməl qüdrətli bir dil olması onun konkret coğrafi məkanda beynəlmiləl səciyyə daşması ilə də özünü təsdiq etmişdir. Belə ki, Azərbaycan türkcəsi XIX əsrdə Dağıstan xalqları arasında ümumiyyətlə funksiyasını da uğurla həyata keçirmişdir.

Bundan dörd əsr əvvəl, yəni XVI əsrdə Səfəvilər dövlətində Azərbaycan türkcəsi sarayda və orduda hakim dil olmaqla, ilk rəsmi dövlət dili kimi yüksək nüfuza malik idi. Azərbaycan türkcəsi ümumtürk dilinin diferensiasiyası ilə özünə aid xüsusiyyətlər qazanaraq, digər türk dillərindən fərqli mövqeyə malikdir. Hələ XI əsrdə Azərbaycan türkcəsi Qafqazda və qonşu ölkələrdə geniş yayılır və inkişaf edirdi. Yerli əhalinin əsas dili olan Azərbaycan türkcəsi XI əsrin ortalarında oğuz tayfaları dilinin güclü təsiri altında tam şəkildə formalaşmışdır.

Türk mənşəli Azərbaycan dili eramızın ilk əsrlərindən etibarən Azərbaycanda məskunlaşan hun türklərinin, şimaldan gələn qıpçaq və cənubdan gələn oğuzların etnolinqvistik konsentrasiyası nəticəsində formalaşmışdır.

Açar sözlərEtnokulturologiya, etnolinqvistika, diferensiasiya. Türki, ümumtürkcə, morfoloji quruluş, konsentrasiya, Ümumtürk ədəbi dili, tarixi təsnifat, qeyri-türk etnosları

Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının milli dilidir. Bu dil Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət dilidir.

Azərbaycan dilindən təkcə respublikamızda deyil, həm də dünyanın azərbaycanlılar yaşayan bütün ölkələrində istifadə edilir. Statistik məlumata görə, dünyanın 87 ölkəsində bu dildə danışanlar vardır. Bir sözlə, ana dili kimi bu dildə 50 milyona yaxın adam danışır. Bundan başqa, ta qədimdən bu torpağın sakinləri olan azsaylı xalqlar da ikinci ana dili kimi Azərbaycan dilindən ümumi ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edirlər. Belə xalqlara nümunə olaraq talış, tat, ləzgi, udin, yengiloy, kürd, lahıc, qırz və b. göstərmək olar.

“Azərbaycan dili öz mahiyyətinə görə indi dünyanın ən zəngin milli dillərindəndir. Bu dilin özünəməxsus gözəlliyi və səlisliyi vardır. Azərbaycan dili hər şeydən əvvəl, xoş avaz yaradan səslər sisteminə, zəngin və rəngarəng söz ehtiyatına, tam sabitləşmiş qrammatik quruluşa malikdir”[2,9].

Dilimizin morfoloji quruluşunda möhkəm qanunlar vardır: bütün isimlər eyni qayda ilə hallanır, hallanmadan kənarda qalan isim yoxdur. Bütün feillər eyni cür təsriflənir, təsrif qayda-

larına tabe olmayan feil yoxdur. Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşu da zəngindir. Hər cür cümlə quruluşları bu dildə mövcuddur:

Quruluşuna görə: I- sadə cümlə. Sadə cümlənin özünün rəngarəng növləri vardır:

a) Baş üzvlərin iştirakına görə - cüttərkibli, təkərkibli. Cüttərkibli cümləyə müəyyən şəxslə cümlə daxildir.

b) Hansı baş üzvün iştirakına görə təkərkibli cümlələr özləri də iki cür olur:

1. Xəbər əsasında formalaşan. Buraya müəyyən, ümumi və qeyri-müəyyən şəxslə cümlələr daxildir.

2. Mübtəda əsasında formalaşan təkərkibli cümlə - bu adlıq cümlədən ibarətdir.

Eyni zamanda, fikrin tam və yarımçıq ifadəsi, cümlə üzvlərinin əksəriyyətinin, yaxud da bəzilərinin iştirakına görə də sadə cümlə iki yerə bölünür: bütöv və yarımçıq cümlələr.

II-Mürəkkəb cümlə. Qrammatik əsasın (mübtəda və xəbərin) kəmiyyəti baxımından : tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr və b.

Bu dili dinləyən hər kəs dilin ahəngdar, musiqili olduğunu dərhal duyur.

Azərbaycan dilində ən dərin fəlsəfi fikirləri, mürəkkəb elmi problemləri, hətta ən incə duyğuları heç bir çətinlik çəkmədən sərbəst və asan tərzdə ifadə etmək mümkündür.

Azərbaycan dili tarixən qonşu xalqların dilləri ilə yaxın təmasda olmuşdur. Dilin mənşəcə lüğət tərkibinə dərindən araşdırıcı nəzər saldıqda məlum olur ki, sözlərin nisbətində görə, qonşu dillərə dilimizdən daha çox söz keçmiş, nəinki əksinə.

Azərbaycan dili o qədər mükəmməl bir dildir ki, istənilən dildən bu dilə heç bir çətinlik çəkmədən tərcümə etmək mümkündür. Bu baxımından da dünya ədəbiyyatının müxtəlif janrlı əsərləri dilimizə çevrilmişdir. Eləcə də bizim zəngin söz xəzinəmizin inciləri dünya xalqlarının dilinə tərcümə edilmiş və bugün də sevilərək mütaliə olunur.

Dilimizin bu cür mükəmməl, qüdrətli bir dil olması onun konkret coğrafi məkanda beynəlmiləl səciyyə daşması ilə də özünü sübut etmişdir. Belə ki, Azərbaycan dili XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Dağıstan xalqları arasında ümumiyyətlə funksiyasını da uğurla həyata keçirmişdir. Bu möhtəşəm missiyanın müvəffəqiyyətindən təkcə milli tədqiqatçılarımız deyil, həm də o dövrün məşhur əcnəbi şair, yazıçı və tədqiqatçıları da ürək dolusu danışmış, öz əsərlərində bunu xüsusi vurğulamışlar. Məsələn, Lermantov Azərbaycan dilinin Şərqdəki mövqeyini fransız dilinin Avropadakı vəziyyətinə bərabər tutur: “Tatarca (azərbaycanca) öyrənməyə başlamışam, bu dil burada və ümumiyyətlə, Asiyada fransız dili Avropada vacib olan qədər lazımdır. Heyif ki, indi öyrənib başa çatdırı bilməyəcəm, sonra lazım ola bilərdi”. [2,6]. Sonralar o, Şamaxıda Tircanlı aşiq Orucun danışdığı dastanların təsiri altında özünün “Aşiq Qərib” əsərini yazmışdır.

XIX əsrin Qafqazşünas alimi, akad. Y.A. Veydenbaum yazırdı: “Sadəliyi və öyrənmək üçün asan olması Azərbaycan dilini bütün Şərqi Zaqafqaziya üçün xalqlararası dil eləmişdir. İl-bəil Dağıstan dağlıları arasında bu dil daha çox adamı əhatə edir”.

Bundan üç əsr əvvəl, yəni XVI əsrdə Səfəvilər dövlətində Azərbaycan türkcəsi sarayda və orduda hakim dil olmaqla ilk rəsmi dövlət dili kimi yüksək nüfuza malik idi. Rus alimi V.V.Bartold 1912-ci ildə bu barədə yazırdı:

“... xanədanın təşəkkül etdiyi yerdə Azərbaycan əhalisi türkcə danışdı və nəticədə “türkcə” Səfəvilər dövlətində saray və ordu dili olaraq qaldı”[5,37].

Azərbaycan türkcəsi ümumtürk dilinin diferensiasiyası nəticəsində təşəkkül tapmışdır. Bu isə o deməkdir ki, dilimiz öz mənşə əlaməti cəhətdən ümumtürkcənin varisidir.

Təbii olaraq başqa xalqlardakı kimi, türk dünyasını təşkil edən hər bir xalqın da öz doğma, zəngin ədəbi dili yaranıb formalaşmışdır.

-Türklərin meydana çıxmasına qədər Azərbaycanda İber-Qafqaz (şimalda) və İran (əsasən cənubda) etnosları mövcud olmuşdur. Lakin bu etnosların Azərbaycanın aparıcı tayfasını yaratmış olduqlarını güman etmək nəinki çətindir, hətta demək olar ki, qeyri-mümkündür;

-Azərbaycana gələn hun türkləri, qıpçaqlar, oğuzlar da həmin regiondakı qeyri-türk mənşəli etnoslarla (tayfalarla) daha çox “diplomatik əlaqədə” olmuşdular. Xüsusilə oğuzlar, nəinki qeyri-türk mənşəli etnoslara, özlərinə qədər Azərbaycanda yayılmış türk mənşəli etnoslara da xüsusi iddia ilə yanaşmışlar.

Azərbaycanın eramızın I minilliyindəki etnik mənzərəsindən, xüsusilə türk tayfalarının burada məskunlaşması prosesindən bəhs edən tədqiqatçılar, bilavasitə mənbə məlumatlarının azlığından sadəcə həmin tayfaların adını çəkməklə kifayətlənir, onları çox müstəqil etnik hadisə olaraq qəbul edir, müxtəlif dövrlərdə mövcud türk tayfalarının adını sayırlar. Bu da müəyyən qarışıqlıq yaradır.

“N.A.Baskakovun tədqiqatları göstərir ki, tarixən türk dilləri əsasən üç dialekt nümayiş etdirir: oğuz, qıpçaq və karluq “dialektləri”. Tədqiqatçı buraya o qədər də möhkəm tarixi yeri olmayan bulqar “dialekti”ni də əlavə edir. Lakin bulqar dialekti, görünür, türk “dialektlərindən” çox erkən təcrid olunduğundan, I minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərində formalaşmış türk dillərində bulqar qatı axtarmaq özünü doğrultmur. Azərbaycan dilinin təşəkkülündə isə N.A.Baskakovun “türk dillərinin tarixi təsnifatında” xüsusi yeri olan oğuz və qıpçaq “dialektləri” iştirak etmişlər”. [4,109]

Azərbaycan türkcəsinin – Ümumxalq Azərbaycan dilinin formalaşdığı dövrün sonlarına doğru Azərbaycanda və onunla sərhəd olan regionlarda yazı dili olaraq türki fəaliyyət göstərir. Nəsimidən Füzuliyə qədər Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri məhz bu dildə yazıb yaratmışlar. Ümumtürk ədəbi dilinin (türkinin) təşəkkülü, təkamülü və tənəzzülü-millili (müasir) türk ədəbi dillərinin formalaşması türkologiyasının aktual problemlərindən biri olaraq qalır: ümumtürk ədəbi dili (türki) nə zaman, hansı lingvistik, etnokulturoloji, sosial-siyasi əsaslar üzərində inkişafını tapır? Nə cür inkişaf edir? Necə regionlaşır?

“Türkinin ümumtürk mədəniyyəti tarixində oynadığı rolun miqyasını təsəvvür etmək üçün təkcə onu demək kifayətdir ki, II minilliyin əvvəlindən XVII-XVIII əsrlərə qədər yüzlərlə, minlərlə bu və ya digər dərəcədə mükəmməl yazılı abidə məhz bu dildə...qələmə alınmışdır”. [4,107]

Alimlərin tədqiqatlarının nəticələrindən görünür ki, azərbaycanlıların bir xalq kimi təşəkkül tapdığı ilk mərhələdə (təqribən XI-XV əsrlərdə) onun yazılı ədəbi dili də təşəkkül tapmış, sonralar milli dilimiz öz ilkin formalaşmasını başa çatdıranaqədər azı 7-8 əsrlik tədrici inkişaf (evolüsiya) keçirmişdir.

Dilçilik ədəbiyyatında bu dövrü hərəsi bir neçə pilləyə bölünə bilən iki böyük mərhələyə ayırmaq olar:

1. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül və formalaşma mərhələsi –təqribən XI-XV əsrləri əhatə edən bu mərhələdə ədəbi dilin funksiya dairəsi hələ məhduddur; gətirilmə-yad ədəbi dillər də işlənir(dövlət idarələrində əksərən farsca, din-şəriət işlərində əsasən ərəbcə). Bədii dilimizin şeir qolu isə, əksinə, qonşu xalqlar arasında da anlaşılır.

2. Azərbaycan ədəbi dilinin təkmilləşmə mərhələsi-təqribən XVI-XVIII əsrləri əhatə edən bu mərhələdə ədəbi dilimiz əvvəlki məhduddluq halından qismən çıxır. Mərhələnin elə ilk pilləsində (XVI əsrdə) dövlət idarələrinə də yol taparaq rəsmi statusunu genişləndirir. Hətta dövlətlərarası diplomatik münasibətlərdə də qismən istifadə edilir. Eyni zamanda, bədii dil (əsasən şeir sahəsində) klassik ədəbi səviyyəsinə yüksəlir.

Beləliklə, türk mənşəli Azərbaycan dili get-gedə formalaşmış, qədim dövrlərdən Azərbaycanda yaşayan müxtəlif mənşəli (Qafqaz, İran, türk) etnosların ümumi ünsiyyət vasitəsi olaraq geniş yayılıb inkişaf etmişdir.

Çağdaş dövrdə bu dil səddini aradan götürüb, ulu dili,dini, canı və qanı bir olan türk xalqları üçün **ümumtürk ədəbi dilinin** yaradılmasına böyük ehtiyac duyulur. Bu dili yaratmaq dövrün tələbidir. Çünki ümumtürk ədəbi dili vasitəsilə türk xalqlarının əlaqələri möhkəmləndikcə onlar iqtisadi, siyasi və mədəni cəhətdən yüksək inkişafa nail olmaq imkanı əldə edə biləcəklər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z. "Azərbaycan dili məsələləri", "Bakı Universiteti nəşriyyatı", Bakı, 1992
Həsənzadə N.Ə., Pənahova G.Ə., Abbasov Ə.M. "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti", "Ecoprint" Bakı, 2016
Cəfərov N.Q. "Azərbaycanşünaslığın əsasları", "Pedaqogika", Bakı, 2005
Cəfərov N.Q. "Seçilmiş əsərləri", Beş cildə (3-cü cild), "Elm" Bakı, 2007
Cahangir M. "Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü", "Elm", Bakı, 1978

A.Зейналова

История становления и формирования азербайджанцев и турок Резюме

Азербайджанский турецкий язык был сформирован в результате дифференциации тюркского языка. Этот язык используется не только в нашей республике, но и во всех странах мира, где проживают азербайджанцы. Согласно статистике, в 87 странах есть носители этого языка. «Азербайджанский язык по своей сути является одним из самых богатых национальных языков в мире. Этот язык имеет свою красоту и изысканность. Во-первых, азербайджанский язык имеет грамматическую структуру, которая полностью стабилизируется приятной звуковой системой, богатым и красочным словарным запасом» (2, 9).

Самые глубокие философские мысли, сложные научные проблемы и даже самые деликатные эмоции в азербайджанском турецком языке могут быть выражены свободно и дружелюбно. Такой мощный языковой омбудсмен нашего языка подтвердил свой международный характер в конкретном географическом положении. Таким образом, в XIX веке азербайджанский тюркский народ успешно реализовал общечеловеческую функцию среди народов Дагестана.

Четыре века назад, в шестнадцатом веке, в государстве Сефевидов турецкий язык доминировал во дворце и армии как первый официальный язык. Турецкий азербайджанский язык имеет свою отличительную черту с дифференциацией тюркского языка и отличается от других тюркских языков. Еще в одиннадцатом веке азербайджанский турецкий язык был широко распространен и развит на Кавказе и в соседних странах. Азербайджанский язык, основной язык местного населения, полностью сформировался в середине XI века под мощным влиянием огузских племен.

Турецкий язык турецкого происхождения сформировался с первого века нашей эры в результате этнолингвистической концентрации гуннских турок, проживающих в Азербайджане, кипчаков с севера и огузов с юга.

Ключевые слова

Этнокультурология, этнолингвистика, дифференциация. Турецкий, общетюркский, морфологическая структура, концентрация, общетюркский литературный язык, историческая классификация, нетюркский этнос

Senior teacher of "Language and social disciplines" department

A.Zeynalova

History of formation and formation of Azerbaijani Turkish

Summary

Azerbaijani Turkish was formed as a result of differentiation of the Turkic language. This language is used not only in our country, but also in all countries of the world where the Azerbaijanis live. According to statistics, there are 87 countries with native speakers of this language. "Azerbaijani is by its essence one of the richest national languages in the world. This language has its own beauty and sophistication. First of all, the Azerbaijani language has a grammatical structure, which is completely stabilized by a pleasant sound system, rich and colorful vocabulary" (2, 9).

The deepest philosophical thoughts, complicated scientific problems, and even the most delicate emotions in Azerbaijani Turkish can be expressed freely and friendly. Such a powerful language ombudsman of our language has confirmed itself with its international character in a specific geographical location. Thus, in the nineteenth century, the Azerbaijani Turkic people successfully implemented the universal function among the peoples of Dagestan.

Four centuries ago, in the sixteenth century, in the Safavid state, the Turkish language dominated the palace and the army as the first official language. The Azerbaijani Turkish has its own distinctiveness with the differentiation of the Turkic language and has a different position than the other Turkic languages. Even in the eleventh century, Azerbaijani Turkish was widely spread and developed in the Caucasus and neighboring countries. Azerbaijani, the main language of the local population, was fully formed in the middle of the 11th century under the powerful influence of the Oguz tribes.

The Turkish language of Turkish origin has been formed since the first century AD as a result of ethnolinguistic concentration of Hun Turks living in Azerbaijan, Kipchaks from the north and Oguz from the south.

Key words

Ethnolinguistics, differentiation. Turkish, All-Turkish, Morphological Structure, Concentration, All-Turkish Literary Language, Historical Classification, Non-Turkic Ethnos

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.07.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.09.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ədalət Abbasov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ŞƏHLA MƏMMƏDOVA

AzTU

H.Cavid pr.25.Bakı

Şəhla.@/mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ ÇOXMƏNALILIĞIN LİŖQVİSTİK CƏHƏTLƏRİ VƏ KONTEKSTƏ UYĞUNLAŞMASI MƏSƏLƏSİ

Xülasə

Bu məqalə feili leksemlərdə polisemiyanın meydana çıxması şəraitini və səbəbləri haqqındadır. Çoxmənalılıqla bağlı problemlərin aradan qalxmasına kömək edəcək üsullardan biri də polisemiyanın mənbəyindən xəbərdar olmaqdır. Bildiyimiz kimi bir sözün müxtəlif məna çalarları ola bilər. Dildə olan sözlərin mənalılarını anlamaq üçün lüğəvi mənasını, qrammatik quruluşunu bilmək kifayət etmir. Həmçinin sözlər arasındakı semantik əlaqəni də izah etmək lazımdır. Çoxmənalılıq bəzən səhv anlaşılmaya gətirib çıxarda bilər. Qeyd etdiyimiz kimi sözün mənasının aydınlaşdırılmasında kontekst köməyə gəlir, lakin, bəzən elə hallar olur ki, hətta kontekst belə bu zaman çarəsiz qalır. Bu kimi hallar azlıq təşkil etsə də, yenə də təhlilə ehtiyac duyulur. Çoxmənalı sözlərin tədrisində yarana biləcək linqvistik problemlərdən biri də öyrənənlərin sözün ehtiva etdiyi mənalılarını kontekstə uyğunlaşdırma bilməməsidir. Belə ki, o, sözün bir, yaxud iki mənasını bilsə də, kontekstin tələb etdiyi mənanı bilmirsə, çətinlik çəkəcək və problemi həll etməyə meylli olacaq. Sözlərin çoxmənalılığı kontekstlərlə yanaşı idiomatik ifadələrdə də özünü göstərir. Belə ki, ilkin mənanı xatırladan bu ifadələr məcazi mənada işlənir. Tərkibində polisemantik sözlər olan ifadələr idiomatic polysemy adlanır. Sonda, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dildə bu kimi problemlər aktual məsələlərdən biri olmuşdur.

Açar sözlər: sözün mənası, dildə olan modifikasiya, polisemiyanın tezliyi

Polisemiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hansısa əşyanın, hadisənin adı başqa bir əşyaya, hadisəyə köçürülür və beləliklə, bir söz eyni zamanda bir neçə əşyanın, hadisənin adlandırılmasına xidmət edir.

Çoxmənalılıqla bağlı problemlərin aradan qalxmasına kömək edəcək üsullardan biri də polisemiyanın mənbəyindən xəbərdar olmaqdır. Bildiyimiz kimi bir sözün müxtəlif məna çalarları ola bilər. Burada təqdim olunan təsnifat bir tərəfdən “mikrokosmos” kimi sözün daxili xüsusiyyət və əlaqələrini, digər tərəfdən isə xarici aləmlə münasibətlərini nəzərə almaq üçün bir addımdır. (1-s.280)

I. Tətbiqi keçirilmə çoxmənalılığın əsas mənbəyidir.

Green sifəti “mavi və sarı arasında ortaqlıq təşkil edən rəng”, meyvələrə və ya bitkilərə aid olanda isə bəzi əlavə xüsusiyyətlər daşıyır:

- 1) Kal - The apple is still green.
- 2) Cavan və zəif - Don't hurt the green blade for you shall have not corn.
- 3) Çiçəklənən
- 4) Təbii nəmliyini saxlayan və quru olmayan - green crop (kal vəziyyətdə olarkən

ərzaq üçün istifadə olunan məhsul)

Cry feli;

- 1) Yalvarıb yaxarmaq - The drowning man *cried* for help.
- 2) Açıq şəkildə elan etmək, kütlə içində bildirmək - The proclamation was cried

throughout the country.

3) Göz yaşı tökmək - The child was *crying* for his mother.

Bu iki sözdə mənə keçirilməsi əsas anlayışın verilən cəhətini ifadə edir. Bu kimi keçirilmə xarici əlaqələri əks etdirmir. Yaşıl bitki ilk olaraq rəng baxımından yaşıldır, daha sonra isə o digər cəhətləri də əks etdirir. Lakin digər mənalarına baxmayaraq bu sözün ilkin mənası əsas götürülür. Bu *cry* felinə də aiddir.

Bu baxımdan daha bir maraqlı misal olaraq *wear* felini nəzərdən keçirə bilərik: One wears a dress and from long use it wears out.

Aydındır ki, burada *wear* sözü iki əks mənalarda işlədilib. Sadəcə kontekstdən bilmək olar ki, söz bu iki yerdə hansı mənəni daşıyır. Bu sözün antonimlik təşkil edən mənalarını göstərən yeganə misal deyil. Qəribəsi odur ki, təcrübədə nadir hallarda anlaşılmazlıq yaranır.

II. *Xüsusiləşmə* çoxmənəlilik digər mənbəyidir. Söz texniki termin kimi işlədildikdə əlavə mənalar kəsb edir.

Action:

- 1) Fəaliyyət göstərmə şəraiti və ya prosesi;
- 2) Edilən iş, əməl;
- 3) Dramda səhnəyə qoyulan iş;
- 4) Alətin fəaliyyət göstərdiyi üsul və ya buna təsir edən mexanizm.

Texniki termin kimi isə:

- 1) Hüquqi prosesin qəbul edilməsi;
- 2) Hüquqi proses;
- 3) Düşmənin və ya döyüş əleyhinə fəal əməliyyat və s.

Cock - ev quşlarının erkəyi. Texniki termin kimi isə:

- 1) Kran;
- 2) Odlu silahda hissələri boşaldan və birləşdirən mexanizm;
- 3) Balans göstəricisi və s.

Bədənin hissələrini bildirən sözlər tez-tez texniki terminlər kimi istifadə olunur. Belə ki, *head, hand, finger, foot* bir sıra mexaniki hissələri ifadə etmək üçün istifadə olunur.

Məcəzi mənəli sözlərə aid bəzi misallara baxaq:

- He combed the streets for his old friends, Pilon and Danny and Pablo and could not find them.

- The porters shrieked ferocious things like attention as they elbowed past, walking mountains of baggage.

- If you are going my way I can give you a lift.

- Oh, it's all Greek I know and I won't bother you and more with it.

Bu bir neçə misaldan aydındır ki, hətta xüsusi adlar və saylar da emosional rənglilik daşıyaraq məcəzi mənada işlədilə bilər və digər mənə çalarları qazana bilər.

I. *Alınma sözlər*. İngilis dilində xarici mənşəyi olan söz alındığı dildəki mənasından fərqli mənə ifadə edə bilər. Bəzi hallarda əvvəlki mənə yeni mənəyə təsir edə bilər. Bu xüsusilə, hər iki dildə danışan insanların yaxın əlaqədə olmalarının davam etdiyi şəraitdə mövcud olur.

Intrigue sb

- 1) *Sirli sevgi yaşamaq;*
- 2) *Layihələrin həyata keçirilməsi üçün sirli təsir daşımaq; intriqa yaratmaq və s.*

Bunlar bu sözün ingilis dilində olduğu mənalarıdır. Son zamanlarda fransız dilinin təsiri-nə əsasən həmin söz nəyəsə maraq oyatmaq mənasında işlədilə bilər.

Actual sifəti həqiqi, əsl, real mənalarını ifadə edir. Lakin fransız dilinin təsiri nəticəsində o, indiki zamanla bağlı olan hazırki, cari mənalarını ifadə edir ([Molhova J. Outlines of English

lexicology. Sofia, 1967., s.31). *Məna keçirilməsi mexanizmi*. Sözü semantik inkişafı 2 mərhələdə həyata keçirilir: radiasiya (təsiretmə) və ardıcıl keçirilmə (qarşılıqlı əlaqə). Çoxmənalılıq təhlil edərkən deyə bilərik ki, burada əsas, özül proses radiasiyadır (təsiretmə). Radiasiya da elə bir modeldir ki, burada əsas, özül məna mərkəzdə durur və digər əlavə məna çalarları isə radiasiya şüaları kimi birbaşa onunla əlaqədar olur. Radiasiyaya ən gözəl misal foot sözünün çoxsaylı mənalara ola bilər:

Foot

1. a) ayağın ən aşağı hissəsi;
a) çarpayının, məzarın və s. ayaq qoyulan uc hissəsi;
b) corabın ayağı örtən hissəsi;
2. Prosody - biri əsas vurğu daşıyan çoxsaylı hecalardan ibarət beyt bölümü
3. insan ayağının uzunluğuna əsaslanan ölçü vahidi
4. analoji istifadələri
a) baza, təməl
b) zooloji
c) botanik, ləçəyin bir hissəsi
5. a) ən aşağı hissə, alt
a) enişin başlanğıcı və ya sonu
b) dib, ən aşağı hissə

Yuxarıdakı misalları nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, əsas, özül mənası birincidir, digər iki məna yer, mövqe eyniliyinə əsaslanır, zooloji və botaniki terminlərin hər ikisi uyğun orqanlar və onların mövqe funksiyalarının eyniliyinə əsasən özül məna ilə mövqe eyniliyinə əsasən sıx birbaşa əlaqəlidir. [Molhova J. Outlines of English lexicology. Sofia, 1967, {3-p.216}. Həmçinin başqa bir misal olaraq *face* sözünü göstərə bilərik. *Face* sözünün ilkin mənası insan başının qabaq, ön, üz hissəsini ifadə edir. Bu məna ilə əlaqədar olaraq *the front part of a building, the front part of a watch, the front of a playing card* mənalara formalaşdı (Дубенец Э.М. Современный английский язык. Лексикология. Москва, 2010,

Ardıcıl keçirilmə (qarşılıqlı əlaqə) məna keçirilməsinin digər variantıdır. Söz latın dilindən götürülüb “*əlaqələnmə ardıcıl zəncirvari birlik*” deməkdir ki, bu da bu modelin eynilə görünüşüdür. Belə ki, ardıcıl keçirilmə zamanı sözün ikinci dərəcəli, törəmə mənalara zəncirvari inkişaf edir. Məsələn:

Heart – ilk mənası “*bədən orqanı*”dır. Qrafik olaraq biz onu mərkəzi məna olaraq qəbul edə bilərik. Sözü məcazi mənası da məhz burdan yaranır: hissiyyat, anlama, fikir ocağı. Bu son mənadan da bir neçə əlavə məna alınır:

1. ümumi mənada ağıl
2. insanın daxili fikirləri və sirli hisslərinin ocağı
3. niyyət
4. emosiya ocağı
5. sevgi ocağı
6. cəsarət ocağı
7. mənəvi hiss, duyğu

Bütün bu mənalara *hisslərin ocağı* mənasıyla əlaqədardır. Öz növbəsində bu sonuncu məna da iki əlavə mənadan mərkəzi olur: *bədən və ruh* (Дубенец Э.М. Современный английский язык. Лексикология. Москва, 2010, (4-s.240).

Çoxmənalılıq tez-tez incəsənət əsərlərində, poeziya və nəsrə istifadə olunur. Bir sıra cınas sözlər (kalamburlar) çoxmənalılığa əsaslanır. Məsələnin bu tərəfi ilə üslubiyyat məşğul olur.

Ədəbiyyat:

1. Axundov A. A. Ümumi dilçilik, Bakı, Şərq-qərb, 2006, 280 s.
2. Arnold İ.V. The English Word. Moscow, 1998, 296 p
3. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. Lenksika II hissə. Bakı, Elim, 1982, 216 s.
4. Maugham S. The Moon and Sixpence. Moscow, 1972, 240 p.

Ш.Мамадова

Лингвистические нюансы полисемии в Английском языке и её присобление к
контекстам
Резюме

Эта статья об условиях и причинах появления многозначности в лексике. Один из способов, чтобы помочь преодолеть проблему полисемии - это знать ее первопричину. Как известно, одно слово может иметь разные значения. Словарного значения и грамматической структуры слов недостаточно для понимания значений слов. Семантические отношения между словами также должны быть объяснены. Полисемия иногда может привести к допониманию. Как уже упоминалось, контекст помогает нам прояснить значение слова, но иногда случается, что даже контекст беспомощен. Хотя такие случаи являются меньшинством, все еще существует необходимость анализа. Одна из языковых проблем, которая может возникнуть при обучении многоязычных слов, заключается в том, что учащиеся не могут понять значение слова в контексте. Поэтому, даже если он знает одно или два значения, ему будет трудно справиться с проблемой, если он не знает, какое значение требуется в контексте. Многозначность слов наряду с контекстом также выражается в идиоматических выражениях. Таким образом, эти выражения, которые напоминают первоначальное значение употребляются в переносном смысле. Фразы, содержащие многозначные слова, называются идиоматической многозначностью. В итоге можно сделать вывод, что такие проблемы в языке стали одной из актуальных проблем. Данная статья анализирует фразеологические единицы с точки зрения различных подходов, предпринятых выдающимися лингвистами в научном контексте. Автор статьи провела исследование различных аспектов фразеологических единиц английского языка, увязывая свои исследования с современными подходами и взглядами, существующими в западной и российской лингвистике. Исходя из этого, автор статьи отметила, что классификации фразеологических единиц были проведены по различным направлениям лингвистики. Поэтому в своем первом исследовании она утверждает, что классификация Швейцарского лингвиста, основателя «теории фразеологии» Чарльза Балли оказала огромное влияние на развитие фразеологии. Чарльз Балли первым разработал классификацию словосочетаний в своей первой работе «Выводы о стилистике». В своей второй работе «Стилистика французского языка» Чарльз Балли отмечал, что использование фразеологии было традиционным, а ряд слов во французском языке имеет тенденцию сочетаться с одними словами, а с другими нет. Он разделил словосочетания на четыре группы: 1) свободные словосочетания, 2) обычные сочетания, 3) фразеологические группы, 4) фразеологические ассоциации.

Ключевые слова: значение слова, модификация языка, частота полисемии

SH.Mammadova

The linguistic aspect of polysemy in English and the object
of its adaptation to the context
Summary

This article is about the conditions and causes of the appearance of polysemic in the lexis. One of the ways to help overcome the problem of polysemy is to be aware of its source. As it is known, one word may have different meanings. Vocabulary meaning and grammatical structure of the words are not enough for understanding the meanings of words. The semantic relationship between words must be explained too. Polysemy can sometimes lead to misunderstanding. As it was mentioned, context assists us to clarify the meaning of the word, but sometimes it happens that even the context is helpless. Although such cases are minority, there is still a need for analysis. One of the linguistic problems that may arise in the teaching of multilingual words is that learners can not ring into line the meaning of the word into context. Even though he knows one or two meanings of the word, if he does not know what the context requires, then he will be inclined to solve the problem. The polysemy of words is also expressed in idiomatic expressions along with the context. Thus, these expressions, which are reminiscent of the original meaning, are used in a figurative sense. Expressions that contain polysemantic words are called idiomatic polysemy. In the end, it can be concluded that such problems in language have become one of the actual issues. This article deals with the analysis of the phraseological units upon the different approaches of the distinguished linguists in the scientific context. Linking to the modern approaches and views of either the Western or Russian linguists, the author has investigated the different peculiarities of the phraseological units in English language. So, in her article the author showed that the classification of phraseological units has been carried out in different directions in linguistics. That is why in her first study, she could say that the Swiss linguist, the founder of "The theory of Phraseology" Charles Balli's classification has greatly influenced the development of phraseology. Charles Balli gave the first classification of the word combinations in his first work, "Summary of Stylistics". In his second book, "French Stylistics" Charles Balli noted that the use of phraseology was a tradition, and a number of words tended to be closer to one another than the other words in French language. He divided the word combinations into four groups: 1) free word combinations, 2) ordinary combinations, 3) phraseological group, 4) phraseological associations.

On the basis of the Russian language material called "phraseological associations", "phraseological adjacencies" and "phraseological combinations" academician V.V. Vinogradov divided the phraseological units into three semantic groups. While speaking about phraseological compounds, he wrote that there was no relationship, no connection, or even no potential relationship between the meaning of the components and their common one. Although their constituent parts have the same sound content in one language or in another.

Key words: meaning of the word, modification in language, frequency of polysemy

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.03.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Adilə Zeynalova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

MARAL QƏNDİLOVA
İRADƏ BƏDƏLOVA

Azərbaycan Texniki Universiteti

H.Cavid pr. 25.Bakı.

Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimləri

Maral-irade@mail.ru.

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TERMINOLOJİ LEKSİKANIN İŞLƏN- MƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN GRAMMATİK-SEMANTİK DUBLETİK PARALELLƏRİ

Xülasə

İstənilən müxtəlif sistemli dillər, o cümlədən, ingilis və Azərbaycan dilləri arasında müşahidə edilən leksik İstənilən müvazilik hadisənin məntiqi davamı kimi sistem-daxili semantik paralellik situasiyası meydana çıxır. Belə ki, interleksemlərin ortaya qoyduğu terminoloji leksika və ümumişlək sözlər bu sözləri mənimsəmiş dilin leksik sistemində yer alan digər leksemlərlə semantik korrelyantlıq situasiyasını yaradırlar. Həmin korrelyantlıq situasiyasının əmələ gətirdiyi semantik paralelliyin dəyərləndirilməsi məsələsində yekdilliyin hökm sürdüyünü söyləmək olmaz. Xatırladaq ki, dubletik vəziyyətinin sinonimiya hadisəsinə aidliyi məsələsində ən fərqli və demək olar ki, bir-birini istisna edən yanaşmalar mövcuddur. Birinci qrup dilçilərin nümayiş etdirdiyi yanaşmaya görə, dubletlik hadisəsinə sinonimiyadan kənar araşdırmaq doğru deyil. İkinci qrup mütəxəssislərin ortaya qoyduğu yanaşmaya görə isə, belə həmməna sözləri “sinonimliyin əsas əlamətlərini əks etdirmədikləri üçün sinonim hesab etmək düzgün deyil”. Bu mənada, mövcud yanaşmalardakı ziddiyyətlərin ümumi anlayışın (sinonimiyanın mahiyyətinin) dərkinə xidmət etmədiyini düşünən D.N.Şmelyovun fikirlərini xatırlatmaq yerinə düşərdi. Dilçi yazır: “Bunu (yəni sinonimiya ilə bağlı fikir ziddiyyətlərinin mövcudluğunu elə anlamaq lazım deyil ki, dildə hər hansı “əsl” sinonimya mövcuddur. Dilçilər isə, sadəcə olaraq, onun (həmin “əsl sinonimiyanın”) adekvat təyinləndirilməsinə bu və ya digər səviyyədə yaxınlaşmağa müvəffəq olurlar. Əslində isə dildə **müxtəlif semantik yaxınlaşma növləri** (kursiv- D.N.Şmelyovundur.) mövcuddur və onlar sinonimlərin fərqli şəkildə qruplaşdırılıb təyinləndirilməsində öz əksini tapırlar”.

Açar sözlər: Azərbaycan və ingilis dilləri, dubletlik və semantik korrelyasiya, paralellizm

Semantik yaxınlaşma növləri sırasında, təqdim edilən tədqiqat baxımından, marağa səbəb olan xüsusi semantik yaxınlıq növü kimi dubletliyi qeyd etmək olar. Əslində, burada yuxarıda adları çəkilən birinci qrup tədqiqatçıların da tam haqlı olaraq, bildirdiyi kimi, semantik yaxınlıqdan deyil, tam semantik eyniyyətdən söhbət gedir ki, bu da onları fərqli semasioloji söz qrupları kimi səciyyələndirməyə imkan tanıyır.(1-s.174-175)

Belə ki, bəzi hallarda “əsasən terminologiyada müşahidə edilən (məsələn, lingvist-dilçi) və mənaların tam şəkildə üst-üstə düşməsi ilə səciyyələnen mütləq (absolyut) sinonimiya” hadisəsi çərçivəsində nəzərdən keçirilən dubletlik situasiyası “terminologiyada alınmaların leksik-funksional paralelliyi” nəzərdən keçirilir. Sonuncu yanaşmanın tərəfdarları terminin alınma termin sayəsində elmi mətnə, işgüzar sənədə və s. bu kimi mətn nümunələrinin ümumi mətninə heç bir xələl gətirilmədən, əlavə yozuma, məna interpretasiyasına imkan tanımadan tam şəkildə əvəzlənə bilməsi hadisəsinə semantik paralellər olaraq səciyyələndirirlər. Belə ki, onlara görə və

konkret olaraq, S.Sadiqovaya görə, “sinonimlər yaxın və eyni mənanı bildirən sözlərdir. **Paralellər isə eyni məfhumun müxtəlif sözlərlə ifadəsinin xüsusi növləridir.**

“Leksik məna eynidirsə, sinonimlikdə heç bir üslubi varlıqdan və ya emosional-ekspresiv fərqdən söhbət gedə bilməz” və sinonimlərdən fərqli olaraq, “dubletlər dominantlıqdan məhrumdur,... formaca müxtəlif olsalar da, semantik və üslubi cəhətdən fərqlənmirlər”. Düşünürük ki, təqdim edilən yanaşma dubletliyin bir sistem daxili semantik paralellik hadisəsi kimi mahiyyətini tam dolğun şəkildə açıqlamış olur və onun sinomiya hadisəsindən fərqli təbiətə malik olması fikrini birmənalı şəkildə əsaslandırır.

Ən maraqlısı isə odur ki, hətta bu məsələdə yekdil olan, yəni dubletliyi sinonimiyadan kənar xüsusi növ semantik korrelyasiya hadisəsi kimi nəzərdən keçirən dilçilər arasında da qeyd edilən problemə nəzərən fikir müxtəlifliyi hökm sürür. (2-s.88-90)

Belə ki, A.Qurbanov ona görə xarici dildən lazımsız olan leksik mənuimsəmə sayəsində ortaya çıxmış sinonim müvazilik vəziyyətlərini (mçəsələn: **səksən-həştad** dubletliyinin) təhlili çərçivəsində edir ki, “dildə müəyyən anlayışı **eynilə bildirən söz ola-ola**, bəzən başqa dildən **həmin anlayışı eynilə bildirən** başqa bir söz alınması” və “dillərin bu cür bir-birinə qarşılıqlı təsirini **mənfi hal hesab edilməlidir**”.

Bu məsələyə terminoloji sinonimiya çərçivəsində toxunan M.Qasimov yazır: “Terminologiyada sinonimlərin olması zərərliyə. Əgər ümumi ədəbi dildə sinonimiya təbii bir hal hesab edilirsə, yaxud onun üslubi rəngarəngliyini dəyişirsə, nitqə incə fərdi kalorit verirsə, terminologiyada dubletlər belə bir xassəyə malik deyildir”. “terminologiyada paralel şəkildə işlənən terminlərin olması işarələrin seçilməsi prosesinin axıra çatdırılmadığını, terminoloji sistemin hələ qaydaya düşmədiyini göstərən amillərdən biri” kimi səciyyələndirən və onun (terminoloji paralelliyin) “elmi dili ağırlaşdırdığını” önə sürən S.Sadiqova məsləni daha obyektiv nöqteyi-nəzərdən dəyərləndirir.

Dilçi yazır: “Terminologiyada paralellik qüsurlu hal sayılsa da, onun mövcudluq faktını inkar etmək qeyri-mümkündür.... Terminologiyada paralellik, əslində, terminoloji sistemin formalaşması dövrünün tələbi ilə meydana çıxır və nəticədə müəyyən dövrdə müsbət hadisə kimi qiymətləndirilməlidir.

. Xatırladaq ki, digər bir qrup alimlər “dubletlərdən nitqdə tавтологийaya yol verməmək məqsədi ilə istifadə olunduğunu” önə sürməklə, dubletlik hadisəsinin müsbət aspektlərinə diqqət çəkmişdir. (3-s.156-170)

Semantik paralellik hadisəsinə formalaşma mərhələsinə görə, təxminən iki qrup daxilində fərqləndirmək olar. 1. Alınma sözün işarələdiyi məfhumun nominasiyasına xidmət edən leksik vahidin mövcudluğu şəraitində yaranan semantik paralellik; 2. Alınma sözün işarələdiyi məfhumun nominasiyasına xidmət edən leksik vahidin qeyri-mövcudluğu şəraitində nənimsənilən və zamanla qarşılıqlıqının meydana gəlməsi sayəsində yaranan semantik paralellik.

Alınma sözün işarələdiyi məfhumun nominasiyasına xidmət edən leksik vahidin mövcudluğu şəraitində yaranan semantik paralellik halları birincinin (alınma sözün) iki halda mümkün olur. 1a) alınma sözün aid olduğu dilin intensiv leksik interferensiya cəhdləri qarşısında loyallığın nəticəsi kimi; 1 b) interleksem kimi aktiv işləkliyi səbəbiylə müvazi işləkliyin məqsədə-müvafiqliyinin nəticəsi kimi.

Alınma sözün aid olduğu dilin intensiv leksik interferensiya cəhdləri qarşısında loyallığın nəticəsi kimi meydana çıxan semantik paralellik situasiyası əsasən uzunmüddətli aktiv-proksimal, aktiv-distal bilinqvizm situasiyalarında mümkün olur. Bilinqvizimin növlərinə görə təsnifatlandırılmasını aparmış T.A.Bertaqayevin bölgüsünə əsasən məlumdur ki, aktiv bilinqvizm hər hansı bir cəmiyyətin daşıyıcısı olduğu dildən başqa, ikinci bir dilə normal ünsiyyət qura biləcək səviyyədə bələd olması ilə səciyyələnir.

Distal bilinqvizm situasiyası isə onun qarşılıqlı olan proksimal bilinqvizmdən fərqli olaraq, ikinci dilin əsas ünsiyyət vasitəsi olan dilə dərin təsiri ilə səciyyələnir. Bu növ ikidillilikdə qarşılıqlı və ya təktərəfli interferensiya faktları, əsasən leksik sistemlə məhdudlaşır. Onu da xüsusi olaraq qeyd edək ki, digər növ bilinqvistik situasiya (yəni proksimal bilinqvizm) dilin qrammatik sisteminə daha dərin nüfuz etməsi ilə səciyyələnir ki, bu da daha çox dil ittifaqı situasiyası və ya yüksək intensivliyi ilə seçilən ikidillilik şəraiti üçün xarakterikdir.

Xatırladaq ki, sonuncu məqam ingilis dilinin qrammatik sistemində özünü aydın şəkildə biruzə vermişdir. Belə ki, ingilis dili 1066-cı il Norman istilasından sonra ciddi şəkildə qrammatik “sadeləşmə”, daha dəqiq desək, desintetikasiya (desintetikləşmə) mərhələsini keçmişdir və nəticədə müasir analitik-flektiv quruluşunu əldə etmiş olmuğudur.

Azərbaycan dilinə gəlinə, dilimizin aktiv-distal bilinqvistik ortam təşkil etdiyi ikidillilik şəraitinin “iştirakçısı” olan ikinci dillər tam fərqli tipoloji quruluşa malik olduğu üçün dilimizin qrammatik sisteminin dərin qatlarına nüfuz edə bilməmişdir.

Bundan fərqli olaraq, dilimizin leksik sistemi ərəb, fars və rus dilindən alınmalarla və eləcə də həmin dillərin tranzitliyi vasitəsilə digər dillərdən alınmalarla zənginləşmişdir. Məsələn, assosiativlik-birləşdirmə, **kommunikativlik-yerdəyişmə, distributivlik-paylama**, xarakter-xasiyyət; xasiyyətnamə-xarakteristika, **dəftərxana-konselariya; generativ-törədici.İngilis dilində ikidillilik şəraitində mənimsənilmiş çox sayda alınmalar mövcuddur: chauffeur “şofer,sürücü”, champagne “şampan”, machine “maşın”.**

Azərbaycan ədəbi dilində təxminən XX əsrin 90-cı illərində, yəni, yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşması dövrünün başlanğıcında **privatizasiya** iqtisadi terminindən istifadə olunması faktı məlumdur. Lakin zamanla həmin sözün dubleti kimi dilimizin öz materialına istinadən formalaşmış özəlləşdirmə istilahı meydana gəlmişdir. (4-s.63-66).

Qısa müddət ərzində **özəlləşdirmə** termini daha yüksək işlənmə tezliyi qazanaraq **privatizasiya** istilahının funksional işləkliyi demək olar ki, heçə endirmişdir. Beləliklə də , dilimiz interleksem sayəsində yaranmış leksik paralelizmi bir müddətdən sonra aradan qaldırmışdır.

Bu situasiyada isə , sözsüz kimi, tam ekvivalent leksik paralelizm növü olan dillərarası dubletlik vəziyyəti haqqında danışmaq mümkün olur. Lakin iki fərqli dil sistemində fərqli fonomorfoloji özəlliklər təzahür tapdığından, bu kimi mütləq fonetik və semantik adekvatlıq faktlarının kütləvilik qazandığını söyləmək mümkün deyil. Yəni, mənimsəmə prosesində hətta interleksem statuslu terminlərdə müəyyən daxili forma deformasiyasına və ya bəzi semantik differensiallaşmaya məruz qala bilərlər. Lakin istənilən halda həmin terminlər “yerli” materialla dubletlik situasiyası yaratmaqla xüsusi növ sistemdaxili paralellikləri ortaya qoymuş olurlar.

Maraqlıdır ki, daha öncə gətirilən iqtibasda təqdim edilən terminlərin bir çoxu özü ilə yeni anlayışın mənimsənilməsi şəraitində idxal edilən leksik materialı təcəssüm etdirir. Başqa sözlə desək, bu zaman biz, alınma sözün işarələdiyi məfhumun nominasiyasına beynəlmiləl qarşılaşmış oluruq. Bəzi hallarda dil alınma interleksimin adekvatını təklif etmədən beynəlmiləl istilahın ilə kifayətlənir. Bəzən isə dildə mövcud olan hər hansı bir söz yeni və ya əlavə məna çaları kəsb etməklə dilin özünün daxili imkanları hesabına termin yaradıcılığı mümkün olur. Məsələn, privatizasiya termini ingilis dilindəki private sözü ilə leksik paralel kimi nəzərdən keçirilə bilər. Məlum olduğu kimi , bu söz latın dildəki “özünə aid olanı, şəxsi olanı ayırd etmək, ayırmaq” mənasını ifadə edən privatus sözündən törəmişdir. Azərbaycan ədəbi dilində təxminən XX əsrin 90-cı illərində, yəni, yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşması dövrünün başlanğıcında privatizasiya iqtisadi terminindən istifadə olunması faktı məlumdur. Lakin zamanla həmin sözün dubleti kimi dilimizin öz materialına istinadən formalaşmış özəlləşdirmə istilahı meydana gəlmişdir. Qısa müddət ərzində özəlləşdirmə termini daha yüksək işlənmə tezliyi qazanaraq privatizasiya istilahının funksional işləkliyi demək olar ki, heçə endirmişdir. Beləliklə də, dilimiz interleksem sayəsində yaranmış leksik paralelizmi bir müddətdən sonra aradan qaldırmışdır. Gö-

ründüyü kimi, yeni iqtisadi münasibətlər yeni anlayış “ixrac”ı ilə bərabər yeni terminin mənimsənilməsinə də qaçınılmaz etmişdir. Lakin zamanla dilin öz inventarı sayəsində yaranan dublet variant aparıcı mövqeyə çıxmışdır.(5-s.34-38)

Onu da qeyd edək ki, bir çox hallarda interleksemlə dil öz materialı olan leksik vahidlərinin tam sərbəst və bərabər birgəməvcudluğunun şahidi olmaq mümkündür. Məsələn, informasiya-məlumat, faktor-amil, fakt-dəlil, kaloniya-müstəmləkə, prodüссер-istehsalçı, emmiqrant-müha-cir və s. Bu isə onu deməyə imkan verir ki, haqqında bəhs edilən dublet cütləri təkcə sistemda-xili semantik paralelizm situasiyasının deyil eləcə də, ingilis və Azərbaycan dilləri arasındakı leksik paralelizm situasiyasının formalaşmasını mümkün edir. İngilis dilinin özündə də interlek-semlərin sistemdaxili semantik paralellik yaratma potensialının tam mənası ilə reallaşdığını mü-şahidə edə bilərik. Məsələn, ingilis dilində: genocide-massacre-carnage; airman-flayer; scena-rist-scipters

Göründüyü kimi, Azərbaycan və ingilis dillər arasındakı leksik paralellizm faktları həmin dillə-rin öz materialı ilə (və ya fərqli mənbəli alınmalarla) sistemdaxili paralellizm situasiyalarını ya-rada bilirlər.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti (tərtibçi: Seyidəliyev N.); B.:Şərq-Qərb,2007, s; 174-175
2. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika.: Maarif, 1982,səh:88-90
- 3.R.Heydərov. dillərin qarşılıqlı əlaqəsi. B., Elm, 2013 səh:156-170
- 4.E.Abdullayeva. Tərcüməşünaslığın nəzəri əsasları. B., Nurlan 2008.səh:63-66
- 5.A.A.Реформатский. Введение в языковедение. М.: Высш. шк., 1990.səh:34-38.

M.Gandilova,I.Badalova

Usage peculiarite of terminological lexic in English and Azerbaijani and their grammatical-semantical couple parallels

Summary

In this article the parallelism facts observed between the lexical systems of the Azerbaijani and English Languages are studied in the aspect of the problems of the interlingual doublet and intersystem parallelism/ According to the carried analysis the author determines that sometimes the doublet cases between the Azerbaijani and English languages wakes way for the semantic parallelism in this languages. So, the adopted interlexemes can demonstrate complete semantic adequacy with the other term which exists in the local language base.

The article is devoted to the role of language functions in the integration and integrity of the text. The processes of integration in the syntax of the texts of Azerbaijani and English fiction are considered. This problem is relevant for linguistics, since the last decades have been marked by the rapid development of text linguistics, whose task is to examine the text from the point of view of its semantic and ideological and artistic unity, identify the principles of organization and use of text speech means, study the functional and stylistic originality of linguistic phenomena in various texts. The study of this topic is relevant, since the problems of text integration are directly related to the organization of coherent speech, providing the communicative function of the language. Thus, the relevance of this study is due to the increasing interest of linguists in the study of the text and its categories; the theoretical and practical necessity of defining text-forming units; insufficient development of the problem of text integration tools. The analysis is

made in line with the structural-semantic and functional areas of communicative linguistics and text linguistics.

Key words: Azerbaijani and English languages doublet and semantic correlation.

М.Гандилова, И.Бадалова

Некоторые свойства употребления терминологической лексики
В Английском и Азербайджанском языках и их грамматические
семантические дублетные параллели

Резюме

Статья посвящена роли языковых функций в интервации и целостности текста. Рассматриваются процессы интеграции в синтаксисе текстов азербайджанской и английской художественной литературы.

Данная проблема актуальна для языкознания, поскольку последние десятилетия знаменуются стремительным развитием лингвистики текста, в задачу которой входит рассмотрение текста с точки зрения его смыслового и идейно-художественного единства, выявление принципов организации и использования речевых средств текста, изучение функционально-стилистического своеобразие языковых явлений в различных текстах.

Исследование настоящей темы является актуальным, так как проблемы интеграции текста непосредственно связаны с вопросами организации связной речи, обеспечивающей коммуникативную функцию языка. Таким образом, актуальность настоящего исследования обусловлена возрастающим интересом лингвистов к изучению текста и его категорий; теоретической и практической необходимостью определения текстообразующих единиц; недостаточной разработкой проблемы средств интеграции текста.

Анализ выполнен в русле структурно-семантического и функционального направлений коммуникативной лингвистики и лингвистики текста.

Ключевые слова: Азербайджанские и Английские языки, дублеты и семантические корреляция.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.03.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nuriyyə Rzayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ZEMFİRA MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
Səməd Vurğun 167.Bakı.
zema@mail.ru.

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB TƏRKİBLİ İSİMLƏRİN FƏRQLİ MƏNA XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ SİNTAKTİK ÜSULLA YARANAN SADƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN SEMANTİKASI

Xülasə

Məqalədə məzmunundan asılı olaraq mürəkkəb isimlərin mənasına həm bütövlükdə, həm də ayırıqlılıqda müəyyən edilməsinə çalışmışıq.

Bundan əlavə, ingilis dilində olan mürəkkəb sözlərin quruluş və tədqiqatından, həmçinin onların yaranma üsullarından söz açılmışdır. Qeyd olunmuşdur ki, başqa dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də söz yaranması inkişaf prosesi olaraq bir tarixi quruluşdan digərinə keçid zamanı yeni sözlərin yaranması ehtiyacını təmin edir.

Məqalədə istifadə olunan mürəkkəb isimlərin nümunələri T.Drayzerin əsərlərindən götürülmüşdür. Mürəkkəb isimlərin komponentlərinin bitişik, bəzən rsitetidüfislə, bəzən də ayrı yazıldığı misallarla qeyd olunmuşdur. Belə ki, semantik qrup və eyni zamanda sənət, peşə, vəzifə-mənası ifadə edən sözlər qrupuna aid olduğundan bəhs edilir. Qeyd olunur ki, elm və texnologiyada baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq mürəkkəb isimlərin işlənmə tezliyi artmadır. Həmçinin yeni anlayış, əşya və hadisələrin yaranması ilə əlaqədar dilin söz fondunda baş verən müəyyən diferensiallaşma ilə əlaqədar olması bu səbəb olaraq göstərilmişdir. Müəllif qeyd edir ki, bəzi mürəkkəb isimlərin mənası onları təşkil edən komponentlərin mənasının məzmununa uyğun gəlmir. Məqalədə deyilir ki, bəzi mürəkkəb isimlərin mənası mücərrədləşərək onun komponentlərinin konkret mənasından uzaqlaşır. məs: tallboy, longhead. Mürəkkəb sözlərin komponentlərinin yerinin dəyişməsi nəticəsində onların mənası da dəyişir. İngilis dilində olan mürəkkəb sözlərin digər dillərdə mövcud olan mürəkkəb sözlərdən iki fərqli xüsusiyyəti var:1) Onlar öz mənaları ilə müxtəlif şəkildə işlənə bilər; 2) İngilis dilində ən çox iki kökdən ibarət olan mürəkkəb sözlər üstünlük təşkil edir.

Açar sözlər: mürəkkəb söz, quruluş, söz yaranması, tədqiqat, məzmun

Mürəkkəb sözlərin mürəkkəbliyi onların quruluşuna görə bölgüsündədir. Quruluş sözünün hər iki mənası bu məsələdə bizi maraqlandırır, mürəkkəb isimlərin konkret formalrının öyrənilməsi bu cəhətə əsaslanır. Məsələn, babysitter (dayə), toothache (diş ağrısı), good dressed (yaxşı geyinmiş) və s. birləşmələrdə tamam başqa birləşmə növü təqdim edilir, çünki quruluşdakı bu fərq onların mahiyyətinə təsir edir və hər birinin bir neçə xüsusiyyətlərlə çıxış etməsinə səbəb olur. Göründüyü kimi burada söz birləşmələrinin sadə və mürəkkəb olaraq iki yerə təsnifinə ciddi əhəmiyyət verildiyi kimi, mürəkkəb sözlərin də sadə sözlərlə birlikdə öyrənilməsi də vacib sayılır. Sintaktik üsulla yaranan sözlər-mürəkkəb isimlər iki və ya daha artıq sözün birləşərək bir mənaya ifadə etməsinə deyilir. Məsələn, mankind (bəşəriyyət), blackboard (lövhə), waste-paper basket (zibil qabı), fellowcountryman (yerli) və s.(1-s.123)

Birinci elementin isim (n), ikinci elementin isə fel tərkibli isim olan bir neçə qruplar var. Məs: sunset, timeserver, houskeeping və s. ekzosentrik mürəkkəblərdə isə elementlər öz mənalarına uyğun hərəkətə ya şəxs və ya əşyanı bir sözlə bildirir. Burada şəxsi isimlər təsəvvür edilə bilər. Məs: pick-pocket, V+n Quruluşca mürəkkəb sözlər əsrlər boyu ingilis dilini zənginləşdi-

rən, ona yeni məna dəyərləri qatan məhsuldar vasitələrdən biri olmuşdur. Həmçinin o dilçilikdə bəzi çətin sual və problemlərin araşdırılmasında da əsaslı rol oynamışdır. Sözü mürəkkəbliyi özündə bir sıra linqvistik və qeyri-linqvistik; sintaqmatik və paradiqmatik; və linqvistik paradiqmatik bilikləri əks etdirir. Bəzi alimlər sözü mürəkkəbləşməsinə ingilis dilinə olan məhsuldar qatğısıyla əlaqədar qrammatik yox, leksik hadisə adlandırır. Bir çox dillərdə olduğu kimi ingilis dilinin qrammatik quruluşunda da mürəkkəb isimlər özünəməxsus yer tutur və dəyərli əhəmiyyətə malikdir. Müxtəlif dillərdə mövcud olan vahidlər sistemini təhlil etdikdə mürəkkəb isimlər bölməsi də xüsusi bir bölmə kimi qarşıya çıxmışdır. İngilis dilində mürəkkəb sözlərin digər dillərdə mövcud olan mürəkkəb sözlərdən iki fərqli mühüm xüsusiyyəti vardır. Onlar öz mənaları ilə müxtəlif şəkildə işləyə bilərlər. İkinci xüsusiyyət isə ingilis dilində ən çox iki kökdən ibarət olan mürəkkəb sözlərin üstünlük təşkil etməsidir. Məhz bu səbəbdən lap qədim zamanlardan hazırkı günümüzdə qədər bu bölməyə qarşı maraq yüksək səviyyədə olmuş və müxtəlif tədqiqatlarda aktual mövzular arasında öz yerini almışdır. Qeyd etməliyik ki, mürəkkəb sözlərdən, o cümlədən mürəkkəb isimlərdən bəhs edən dilçilər ilk növbədə onların semantik struktur bütövlüyünü qeyd edirlər.

Son vaxtlar ingilis dili istifadəçiləri arasında mürəkkəb isimlərin işlənmə tezliyi artmış və bu bərdə bir sıra alimlər də dəyişikliyi müşahidə etdiklərini öz tədqiqatlarında təsdiq etmişdirlər. Bu tendensiya ilk növbədə elm-texnologiyada baş verən dəyişikliklər, yeni anlayış, əşya və hadisələrin yaranması ilə əlaqədar dilin söz fondunda baş verən müəyyən diferensiallaşma ilə əlaqədardır. Bu dəyişikliklərdə bir-birinə yanaşı sözlər yenidən sintaktik yolu üstün tutması olduqca aşkardır. (2-.s.67).

Mürəkkəb isimlərin digər dillərin sözlərində olduğu kimi işlənməsinə təkan verən amillərdən biri kimi dil qənaəti misal çəkilə bilər. Onları müxtəlif qəzet, jurnallarda məqalə başlıqlarında, şəkildə yazılarda, digər izahat və şərhələrdə və bir sıra mətbuat növlərində görmək olar. Bu növə aid olan mürəkkəb isimlərin əksəriyyəti birinci növ təyin söz birləşməsi əsasında yaranmışdır.

Birinci komponentləri isimlərdən ibarət 1-ci növ təyin söz birləşmələri əsasında formalaşan mürəkkəb sözlərdə də təyin və təyin olunan semantik baxımdan daha sıx birləşmə əmələ gətirir və bu yeni söz birləşməindən vahid quruluşa malik olması ilə fərqlənir. Məsələn, silver spoon (gümüş qaşığı), hot-bed (istixana), mountain air (dağ havası).

Yanaşma yolu ilə yaranan mürəkkəb isimlərin gold ring (qızıl üzük), fir tree (şam ağacı), key hole (açar deşiyi) və s. Kimi birinci komponenti yerində təyin edilən söz kimi isim gəlir. Bu nümunəyə aid misalların sayını artırmaq olar. Lakin onların əsas göstəricisi qənaət prinsipidir ki, dil istifadəçiləri az vaxtda daha dolğun və eyni zamanda təsirli danışmaq niyyəti bu tipli sözlərin meydana gəlməsinə güclü təkan bir dil üçün mənşəcə mürəkkəb söz hesab edilən hər hansı bir söz müasir dildə belə qəbul edilməyə bilər, və yaxud da bir dildə mürəkkəb hesab edilən söz fərqli bir dildə sadə söz kimi qəbul edilə bilər. Belə hallarda o vaxt rast gəlinir ki, bəhsi gedən sözün komponentləri yeni şəraitdə işlənmir, belə bir sözün olması haqda təsvvür olmur. Məsələn, beynəlmiləl səciyyəli linqvistik terminlərdən “homograph, homonym, antonym, synonym” və s. Kimi onlarca terminlərin tərkibinin mənşəcə iki sözdən ibarət olduğu hamıya məlumdur. Lakin misal gətirilmiş sözləri təşkil edən sözlər ingilis dilində işlənmədiyi halda, əmələ gətirdikləri sözlərin tərkibində qalmış və dilə sözün daxilində onun bir hissəsi kimi gəlmişdir. Deməli, sözün lüğət tərkibində fəaliyyəti və inkişaf nəticəsi ilə onu təşkil edən komponentlərin inkişafı ilə üst-üstə düşür.

Bundan əlavə, N. Nəbiyevanın fikrincə, mürəkkəb sözləri, o cümlədən mürəkkəb isimləri müəyyənləşdirmək işində istifadə edilən başlıca cəhət mürəkkəb isimlərin bütövləşməsidir. Onların komponentləri sabitdir, məs: blackboard, armchair, eggplant etc. Bu sözlərdə birinci komponent-

ti dəyişərək başqa bir sözlə əvəz etmək mümkün deyil, yəni black əvəzinə greenboard demək mümkün deyil.

İ.V.Arnold ingilis dilinə xas olan mürəkkəb sözlərin 2 qrupu haqqında 1) endosentrik ; 2) ekro-sentrik danışarkən qeyd etmişdir ki, əgər mürəkkəb sözün baş üzvünün ifadə etdiyi məna həmin mürəkkəb sözün ifadə etdiyi məna ilə funksiya daşıyarsa, belə mürəkkəb söz, eləcə də mürəkkəb isim endosentrik mürəkkəb sözlər adlanır. Endosentrik isimlərdə elementlərdən biri o bir elementlə xarakterizə olunur.məs: sunshine, növü isim+isim. Bu ən məhsuldar növdür. Bu cür nümunələrin sayı çoxdur. maidservant növlü mürəkkəb söz həmçinin isim+isim tərkiblidir, lakin elementlər arasındakı əlaqə müxtəlifdir.(3-s.7-9).

2-ci element dominaatdır. Looking-glass tip V+n Bəzən brinci və ikinci element arasında məna yaxınlığı müxtəlifdir. Məs: a green-grocer heç də satıcı yaşıl deyil, tərəvəz satan şəxs mənasını verir. O.Musayevin fikrincə, mürəkkəb isimlərə xas olan spesifik xüsusiyyətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, əksər hallarda mürəkkəb isimlərin mənası onları təşkil edən komponentlərin mənasının məzmununa uyğun gəlmir.

O zaman lüğətə müraciət olunur. İngilis dilinin mürəkkəb isimləri Azərbaycan dilinə bəzən sadə (1), bəzən düzəltmə (2), bəzən mürəkkəb isimlərlə (3), bəzən də sərbəst söz birləşməsi(4) ilə tərcümə edilir. Məs: bluebell (blue-mavi; bell-zəng, birlikdə mənası isə zəngçiçəyi deməkdir).

Meşkovun fikrincə, N+N tipli mürəkkəb sözlər leksik vahidlərin böyük əksəriyyətini təşkil edir. Bu sözlər bir çox xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif olduğu üçün onların mənasının təhlili də müxtəlif yollarla öyrənilməlidir.

İngilis dilində olan N+N tipli mürəkkəb sözlərin müşahidəsi bu sözlərin komponentləri arasındakı münasibətlərin yaranmasının müxtəlif faktorlara əsaslanması barəsində fikir yürütməyə imkan verir. Aşağıda verilmiş 3 mürəkkəb sözün mənalarına nəzər salaq. Handbag sözündəki 1-ci komponent hand öz əsl mənasında (əl) deyil, bag sözünə köməkçi bir söz kimi birləşərək tam başqa - agent mənasını verir. Hand-towel sözündə isə komponentlərin heç birisi üstünlük təşkil etmir, yəni hand öz (əl) mənasında towel (dəsmal) mənasında işlənərək əl dəsmalı mənasını verir. Beləliklə, 1- ci və 2-ci misallardan fərqli olaraq 3-cü mürəkkəb sözün strukturu motivasiyalı deyil.Hand-gallop sözü isə 1-ci və 2-ci mürəkkəb sözlərdən fərqli olaraq bu sözlərin komponentləri “hand” və “gallop” ayrılıqdakı mənaları birləşərək verdiyi mənadan fərqli olur. Belə ki, tərcümədə (atın yüyənini saxlamaq) olan “at” sözü ilə bağlı olsa da, “at” sözü aradan çıxır.Bədii ədəbiyyat söz yaradıcılığına aid nümunələrin cəmləndiyi ən böyük mənbədir. Tədqiqat obyektiv olan mürəkkəb sözlər də bu dildə yazan bir çox yazıçıların əsərlərində öz əksini tapmışdır. Dünya ədəbiyyatını öz əsərləri ilə zənginləşdirən yazıçılar nümunəsinə Teodor Drayzer də aiddir. Hesab edilir ki, Drayzerin əsərləri mürəkkəb sözlərin bütün növlərinə aid nümunələrin toplandığı olduqca zəngin mənbələrdir.

The old gentleman was wondering how much Cowperwood has prepared to spend.

Nümunəsində göstərilən mürəkkəb isim A+N modelinə uyğundur. Yəni onun birinci tərəfi sifət, digər tərəfi isə isimlə ifadə olunmuşdur. “Gentle” sifəti “mülayim, həlim, xəfif, mədəni”, ikinci tərəfdəki “man” sözü isə “insan, adam, kişi, nəfər” kimi mənaları verir. Mürəkkəb sözün cümlədəki funksiyası mübtədadır.

Chicago River came into view with its mess of sputtering tugs its black coal-pockets.

Bu cümlədəki mürəkkəb söz N+N modelidir. “Coal” kömür, “pocket” isə cib mənasındadır, amma burada ümumilikdə “kömür satılan yer” kimi tərcümə olunur. Komponentlərin ayrılıqda mənası fərqli olsa da, birlikdə “mağazalara mal paylayan insan” mənasını verir.Mürəkkəb sözlərin komponentlərinin yerinin dəyişməsi nəticəsində onların mənası da dəyişir. Məsələn: boat-life – dənizdə keçən ömür, life-boat isə xilasedici mənasını verir.Mürəkkəb sözlərin mənası heç də həmişə komponentlərin ayrı-ayrılıqdakı məna ilə uzlaşmır. O zaman lüğətə müraciət edilir. Məsələn: butter – milk – ayran; butter-woman – yağ satan qadın; lady-bird – parabüzən.

Perhaps, as it would be for some of the rest of us, supposing we wanted to go into the stre-trailway business.

Bu cümlədəki mürəkkəb söz N+N modelinə əsasən yaranıb “dəmiryolu” mənasını verir. Sözü təşkil edən birinci tərəf “rail” dəmir, rels, sürəhi” mənasında, ikinci tərəf isə road, yəni “yol” mənasını verən sözlərdən ibarətdir. Söz cümlədə təyin vəzifəsində çıxış etmişdir. Mürəkkəb isim yer zərfliyi funksiyasındadır.

These two clubs to which you and I belong are filled with two-faced, double-breasted hypocrites. Double-cüt, breast isə sinə mənasını versə də, birlikdə “qeyri-səmimi insan” deməkdir.(4-s.190)(**At the mention of great beef-packer, who was one of the bank’s heaviest depositors, Addison stirred slightly with approval.**

But now, no champagne, in fact, no liquor of any kind, for a while at least, and no food wish the exception of a cream soup, perhaps and plenty of buttermilk.

Bu nümunədə göründüyü kimi “buttermilk” mürəkkəb söz işlənib ki, bu da N+N modeli əsasında yaranıb. Burada işlənən “butter” sözü “yağ, milk” sözü isə süd mənasını verir. Birlikdə mürəkkəb söz kimi isə bu söz “ayran” mənasını verir. Cümləsində tamamlıq funksiyasını daşıyır. *It was filled with slips of paper, some mileage books, a roll of greenbacks. Are you a stenographer or typewriter?*

Bu cümlədə mürəkkəb isim N+N modelinə əsasən yaranmışdır. Mürəkkəb söz kimi bu söz “yazı makinası” mənasını verir. Bu sözün tərkibində “type” sözü “tip, növ, nümunə, rənz, simvol, nabor” mənalarını verir. “Writer” sözü isə “yazıçı, müəllif” mənalarını ifadə etmək üçün istifadə olunur. Mürəkkəb isim kimi tərcüməsi isə yeni mənədadır.

The thoroughfare, in this part, was like a walled canon of brown stone and dark red brick. .Bu cümlədə thoroughfare mürəkkəb söz işlənib ki, bu “keçid, keçid yeri” mənasını verir. Bu söz A+N modelinə əsasən yaranmışdır.

Beləliklə, mürəkkəb sözlərin bu cür təsnifatı bu birləşmələrin struktur-semantik quruluşunun ətraflı təhlili üçün prinsipial əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat:

- 1.Ə.S.Mustafayev: «Rusca-Azərbaycanca elektrotexnika və avtomatlaşdırma texnologiyası terminləri lüğəti». Bakı,1958.(1-səh.123)
- 2.Q.M.Tağıyev, Y.S.Mirzəyev: «Rabitə terminləri lüğəti». Bakı-1966.(2-səh.67)
- 3.A.Ə.Əfəndizadə, K.B.Əlizadə: «Rusca-Azərbaycanca-İngiliscə terminlər lüğəti». Bakı, «Elm», 1978.(3-səh:6-7)
- 4.R.C.Cəfərov: «Avropa mənşəli sözlərin izahlı lüğəti». B, «Nurlan», 2003.s.190.

Z.Məmmədova

Structural – semantic peculiarities of some compound nouns in the English language

Summary

In the article we tried to determine the meaning of the components of compound words in whole and separately according to the context.

Besides, it is mentioned about the investigation and structure of compound words in the English language, as well as about the ways how they are formed.

It is also said that word formation as in other languages also in the English language is a process of development which provides the need of new word-formation according to the historical changes from one stage for another one.

Examples with compound nouns used in the article have been taken from the works of Th. Dreiser. In the article it is said that compound words are written either together, or through dash

and separately. Also it was mentioned that according development of science and technology, compound words are frequently used. As new ideas, new things and new events have appeared definite differences happened lexical fond of language.

The author mentions that the meaning of some compound nouns become abstract and in the result, the meaning of their components loses its meaning. Example: tall-boy, long-head Compound words change their meaning if their components change their place. life-boat (boat, which rescues the life of people) boat-life (life, spent in boat).

It is mentioned that compound words in English differ from the compound words in other languages with 2 peculiarities. First, they can be used with their meaning in different forms. Second, there are more compound words consisting of two roots.

Key words: compound-word, structure, word-formation, investigation, context

З.Маммадова

Семантические особенности некоторых сложных слов на английском языке.

Резюме

В статье мы постарались определить в зависимости от контекста значения сложных существительных, как в целом так и в отдельности.

Также, изложено структура и исследования сложных слов на Английском языке и пути их образования. Отмечено что слово образование в Английском языке так и в других языках является процессом развития, обеспечивает нужды новых словообразовании при переходе с одной исторической структуры в другой.

Использование в статье образцы сложных существительных были взяты из произведений Теодора Драйзера. В статье отмечено, что компоненты сложных существительных пишутся или отдельно, или вместе, или через дефис, или раздельно. Также в статье говорится, что в связи с развитием науки и технологи и, сложные существительные стали часто употребляться. С появлением новых понятий, вещей и событий в лексическом фонде языка произошли определенные изменения. Автор отмечает, что значение некоторых сложных существительных не соответствует значению их компонентов. В статье говорится, что значение некоторых сложных существительных абстрагируется и в результате значение их компонентов теряет свое конкретное значение. К примеру: tallboy, longhead. Сложные слова меняют свое значение в случае переставления местами их компонентов. Life- boat, boat-life. Автор отмечает, что сложные слова в английском языке делятся на 2 группы : endocentric, exocentric.

Отмечено, что сложные слова на английском языке отличаются от сложных слов других языков двумя особенностями. Во-первых, они могут употребляться своими значениями в разных формах. Во-вторых, на английском языке преобладают сложные слова, состоящие из двух корней.

Ключевые слова: сложное слово, структура, слово-образование, исследование, контекст.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.09.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nuriyyə Rzayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

FİRƏNGİZ PƏNAHOVA
LEYLAXANIM NƏCƏFOVA
Azərbaycan Texniki Universiteti
H.Cavid pr. 25. Bakı.
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimləri
firəngiz-leylaxanim.@com.ru.

İNGİLİS DİLİNDƏ SADƏ CÜMLƏNİN KOMMUNİKATİV VƏ ÜNSİYYƏT MƏQSƏDLİ TƏSNİFATINA DİLÇİ ALİMLƏRİN RƏY VƏ MÜLAHİZƏLƏRİ

XÜLASƏ

Dillərin tədqiqi tarixində cümlənin müxtəlif prinsiplərə əsasən təsnif etmişlər. L.S.Barxudova və D.A.Ştelinq cümlənin aşağıdakı kimi təsnifini vermişlər:

- 1) ünsiyyət məqsədinə görə: nəqli, sual, əmr, nida;
- 2) quruluşuna görə: təktərkibli, cüttərkibli;
- 3) cümlə üzvlərinin tamamlığına görə: bütöv və yarımçıq;
- 4) cümlə daxilində başqa cümlənin olub-olmamasına görə: sadə və mürəkkəb.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, cümlənin ünsiyyətə görə təsnifi cəhdi ilk dəfə amerikalı alim C.Friz tərəfindən edilmişdir.

Digər dilçilər V.L.Kaşanskaya və B.S.Xaymoviç, V.İ.Roqovskaya, N.A.Kofrina, O.Musayev və başqaları cümləni daha konkret iki prinsipinə: ünsiyyət məqsədinə və quruluşuna görə təsnif ediblər.

Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz dilçilərin fikirlərini əsas götürərək biz də cümləni bu prinsiplərinə görə xarakterizə edəcəyik:

I. Kommunikativ baxımdan;

II. Quruluş baxımdan.

Cümlənin təsnifatı çox mürəkkəb problemlərdən biridir. Bu problem barəsində də alimlər müxtəlif fikirlər söyləmişlər.

Əvvəla onu qeyd etməliyik ki, cümlə kommunikativ birləşmə olduğundan, cümlə təsnifatının da kommunikativ prinsiplər üzərində qurulması məqsədə uyğundur. Bunun üçün alimlərin cümlə təsnifatını kommunikativ baxımdan necə şərh etdiklərinə nəzər salmalıyıq.

G.O.Körme kommunikativ baxımdan cümləni aşağıdakı kimi təsnif edir:

I. Nida cümlələri; II. Nəqli cümlələr; III. Sual cümlələri.

Açar sözlər: dilçilik elmi, İngilis dili, təsnifat, tədqiqat, sadə cümlə

Maraqlısı budur ki, bəzi qrammatiklər nida cümlələrini bu təsnifatdan xaric edirlər. Onların fikrincə nida cümlələri ayrıca, xüsusi bir sinif təşkil edə bilmir. Lakin G.Körme nida cümlələrini təsnifatın birinci bəndinə daxil edir və nida cümlələrini cümlənin ən qədim forması kimi qəbul edir. Öz növbəsində isə o, əmr cümlələrini irəli sürdüyü təsnifata daxil etmir. Professor İlyiş, Vinokurova, İvanova kim bir çox başqa dilçi alimlər cümləni aşağıdakı kimi təsnif ediblər: nəqli; sual; əmr; nida. (1-s.123)

Lakin M.Qanşina və N.Vasilevskaya «English Yrammar» kitabında kommunikativ baxımdan cümləni belə təsnif etmişlər: nəqli; sual; əmr.

Göründüyü kimi, yuxarıdakı təsnifatların hamısı bir-birindən fərqlidir. Baxmayaraq ki, müəlliflər eyni bir dildə – ingilis dilində olan, eyni bir problemi – cümlənin təsnifatı problemini araşdırırlar, lakin bütün nəticələr eyni deyil.

Kommunikativ baxımdan cümləni aşağıdakı bölgülərə görə təsnif edək:

- I. Nəqli cümlələr (Declarative sentences);
- II. Sual cümlələri (Interrogative sentences);
- III. Əmr cümlələri (Imperative sentences);
- IV. Nida cümlələri (Exclamation sentences).

Nəqli cümlələr (Declarative sentences). Hər hansı bir işdən, hadisədən xəbər verən və ya hər hansı əşyanın bu və ya digər əlamətini təsdiq və ya inkar edən cümlələrə **nəqli cümlə** deyilir. Nəqli cümlənin ifadə etdiyi fikir təsdiqdə və ya inkarda ola bilər. Bir qayda olaraq, nəqli cümlələrdə mübtəda xəbərdən əvvəl gəlir. Lakin feil təsirli olarsa, vasitəli tamamlıq feildən sonraya keçir. Əgər təsirli feilin iki tamamlığı – vasitəli və vasitəsiz tamamlığı varsa, bu zaman vasitəsiz tamamlıq vasitəli tamamlıqdan əvvəl işlənir. Yuxarıda deyildiyi kimi, nəqli cümlələr eyni zamanda inkar bildirən fikirləri də ifadə edirlər. Müasir ingilis dilində inkar forma «not» inkar hissəciyinin köməyi ilə düzəlir. «Not» hissəciyi cümlədə tam inkarlığı bildirir. İnkarlıq həm də *no, no one, nothing, notody* inkar sözləri və «never» zərfi ilə ifadə oluna bilər. Nəqli cümlələrin digər xüsusiyyəti odur ki, onları düşün tonla tələffüz edirlər.

Sual cümlələri (Interrogative sentences). Azərbaycan dilində ingilis dilindən fərqli olaraq sual cümləsini düzəltmək üçün xüsusi morfoloji forma yoxdur, yəni sual cümləsi leksik üsullarla yaranır: sual sözlərinin, sual əvəzliyinin və zərfliyinin köməyi ilə. A.İ.İmirnitskiy ingilis dilində sual cümlələrinin yaranma üsulları barəsində yazır: «Вопросительное предложение в английском языке имеет в своем распоряжении как лексические, так и морфологические средства».

Danışiq dilində sual cümləsinin düzəldilməsi üçün intonasiya da işlədilir.

Sual cümlələrindən istifadə edərkən danışan müraciət etdiyi şəxsin müəyyən fikir ifadə etməsini və ya danışan tərəfindən əvvəlcə ifadə olunmuş fikri təsdiq və ya inkar etmək istəyir. Sual məqsədilə işlədilən cümləyə **sual cümləsi** deyilir. Sual cümləsinin işlədilməsində məqsəd ya yeni məlumat almaq, ya da hər hansı məlumatı dəqiqləşdirməkdir. Yəni, sual cümlələri bu və ya digər hərəkət və ya hadisə haqqında sual edilərkən işlədilir. İngilis dilində sual cümlələrinin dörd növü vardır:

- ümumi (General questions);
- xüsusi (Special questions);
- alternativ (Alternative questions);
- ayrılan (Disjunctive questions).

Ümumi suallar (General questions) – cümlənin ayrı-ayrı üzvlərinə deyil, bütöv cümləyə verilən suallardır. Belə suallar ya təsdiq «yes» - *bəli*, ya da inkar «no» - *xeyir* cavabını tələb edir. Ümumi suallar köməkçi və ya modal feillərlə başlayır.

Xüsusi suallar (Special questions) cümlənin hər hansı bir üzvünə verilən sual cümlələridir. Xüsusi sual cümlələri sual əvəzliyi ilə başlayır. Bu sual əvəzliləri bunlardır: *who? what?, which?, Now many?, why?* və s. Onların vasitəsilə cümlənin hər bir üzvünə ayrı-ayrılıqda sual vermək olar. (2-s.54-56)

Alternativ suallar (Alternative questions) adətən iki hissədən ibarət olur və seçim bildirir. Belə cümlələrdə iki ümumi sual bir-birinə «or», «ya, yoxsa» bağlayıcısı vasitəsilə bağlanır. İkinci hissə adətən tam olmur. Onlar tam cavab tələb edirlər. Alternativ sual cümlələrinin birinci hissəsi qalxan tonla, ikinci hissəsi isə düşən tonla deyilir.

Ayrılan sual (Disjunctive questions) cümlələri də iki hissədən ibarət olur. Birinci hissə təsdiq və ya inkar şəklində olan nəqli cümlədən ibarət olur. İkinci hissəsində söz sırası dəyişmir.

Əmr cümlələri (Imperative sentences). Əmr cümlələrinin də özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Müşahidə bu və ya digər hərəkəti icra etmək məqsədilə işlədilən cümləyə **əmr cümləsi** deyilir. Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də əmr cümlələri əmr, xahiş, təkid, rica və s. bildirir.

Deyilənlərdən belə aydın olur ki, birbaşa (vasitəsiz) interferensiya zamanı Azərbaycan dilinin semantik, qrammatik xüsusiyyətləri və tələffüz normaları, bütövlükdə ingilis dili nitqinə keçir və başqalarından fərqli, xüsusi milli aksentlə xarici nitqdə səslənir. Nitq səhvləri birbaşa interferensiyanın əmələ gəlməsinə səbəb olur ki, bu da özündə sözün hərfi tərcüməsinin ana dilindən ingilis dilinə keçməsinə ifadə edir. Məsələn: **”boy”** – sözü Azərbaycan dilində dastanda boy (yəni qollar); oğuz türklərinin soy kökü; hündürlük mənasında işlənir. İngilis dilində isə **”boy”** – oğlan mənasında işlənir.

”top” – ingilis dilində - zirvə; təpə; yüksək nöqtə, Azərbaycan dilində isə silah növü, parça, kağız (topu); oyun üçün top.

”fit” – ingilis dilində: 1). ürəkkeçmə; tutma; ruh yüksəkliyi, 2). uyğun gəlmək; münasib olmaq. Azərbaycan dilində isə **”fit”** çalan, səs çıxaran alət mənasında işlənir.

”it” – Azərbaycan dilində heyvan və itmək mənasında işlənir. **”it”** - ingilis dilində III-cü şəxs təkdə cansız əşyaların əvəzinə işlənir və **”o”** kimi tərcümə edilir.

”not” – Azərbaycan dilində musiqi işarəsi kimi işlənir, ingilis dilində isə **”xeyr”** mənasında işlənən inkarlıq ədatıdır.

Yuxarıda göstərilən nümunələr birbaşa Azərbaycan dilindən ingilis dilinə keçir ki, bu da birbaşa interferensiyanın yaranmasına səbəb olur. Lakin dilə birbaşa keçməsinə baxmayaraq burada verilən nümunələr səhv ekvivalentdir. Ona görə ki, yazılışı və oxunuşu eyni olmasına baxmayaraq mənalar tamamilə fərqlidir.

İnterferensiya hadisəsi əsasən bir dilin digərinə təzahür etməsi və təsir göstərməsidir. Bu hadisə iki dilin qarşılıqlı əlaqəsi zamanı gedən bir prosesdir ki, bu zaman dil normaları pozulur və digər dil təsirinə məruz qala bilər. Müşahidələr göstərir ki, interferensiyanın müxtəlif növləri mövcuddur. (3-s.32-36)

Müasir dövrdə ingilis dili əsas beynəlxalq dil səviyyəsində öyrənilir və biz də bunu gündəlik həyatımızda hiss edirik. Beynəlxalq əlaqələrin inkişafı və onlar arasında xarici dilin funksiyasının artması, dünya mədəniyyətlərinin ingilis dilində öyrənilməsi Azərbaycan və ingilis dillərinin interferensiyası prosesində də özünü göstərir. Məhz, bu əlaqələr özünü ən çox xarici şirkətlər, firmalar və təşkilatların fəaliyyət sahəsində biruzə verir. Məsələn: internet, kompüter, marketing, server, pleyer, reyting, limit, market, şou, şoumen, şoubizness, klip, kontur, broker, biznes, brifinq, bos, kontrol, konflikt və s.

Digər dilçilər V.L.Kanşanskaya və B.S.Xaymoviç, V.İ.Roqovskaya, N.A.Kofrina, O.Musayev və başqaları cümləni daha konkret iki prinsipinə: ünsiyyət məqsədinə və quruluşuna görə təsnif ediblər.

Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz dilçilərin fikirlərini əsas götürərək biz də cümləni bu prinsiplərinə görə xarakterizə edəcəyik:

I. Kommunikativ baxımdan;

II. Quruluş baxımdan.

Cümlənin təsnifatı çox mürəkkəb problemlərdən biridir. Bu problem barəsində də alimlər müxtəlif fikirlər söyləmişlər.

Əvvəla onu qeyd etməliyik ki, cümlə kommunikativ birləşmə olduğundan, cümlə təsnifatının da kommunikativ prinsiplər üzərində qurulması məqsədə uyğundur. Bunun üçün alimlərin cümlə təsnifatını kommunikativ baxımdan necə şərh etdiklərinə nəzər salmalıyıq.

G.O.Körme kommunikativ baxımdan cümləni aşağıdakı kimi təsnif edir:

I. Nida cümlələri; II. Nəqli cümlələr; III. Sual cümlələri.

Maraqlısı budur ki, bəzi qrammatiklər nida cümlələrini bu təsnifatdan xaric edirlər. Onların fikrincə nida cümlələri ayrıca, xüsusi bir sinif təşkil edə bilmir. Lakin G.Körme nida cümlələrini təsnifatın birinci bəndinə daxil edir və nida cümlələrini cümlənin ən qədim forması kimi qəbul edir. Öz növbəsində isə o, əmr cümlələrini irəli sürdüyü təsnifata daxil etmir. Professor İlyiş, Vinokurova, İvanova kim bir çox başqa dilçi alimlər cümləni aşağıdakı kimi təsnif ediblər: nəqli; sual; əmr; nida.

Lakin M.Qanşina və N.Vasilevskaya «English Yrammar» kitabında kommunikativ baxımdan cümləni belə təsnif etmişlər: nəqli; sual; əmr.

Göründüyü kimi, yuxarıdakı təsnifatların hamısı bir-birindən fəqlidir. Baxmayaraq ki, müəlliflər eyni bir dildə – ingilis dilində olan, eyni bir problemi – cümlənin təsnifatı problemini araşdırırlar, lakin bütün nəticələr eyni deyil.(4-s.165-179)

Kommunikativ baxımdan cümləni aşağıdakı bölgülərə görə təsnif edək:

- I. Nəqli cümlələr (Declarative sentences);
- II. Sual cümlələri (Interrogative sentences);
- III. Əmr cümlələri (Imperative sentences);
- IV. Nida cümlələri (Exclamation sentences).

Nəqli cümlələr (Declarative sentences). Hər hansı bir işdən, hadisədən xəbər verən və ya hər hansı şeyin bu və ya digər əlamətini təsdiq və ya inkar edən cümlələrə **nəqli cümlə** deyilir. Nəqli cümlənin ifadə etdiyi fikir təsdiqdə və ya inkarda ola bilər. Bir qayda olaraq, nəqli cümlələrdə mübtəda xəbərdən əvvəl gəlir. Lakin feil təsirli olarsa, vasitəli tamamlıq feildən sonraya keçir. Əgər təsirli feilin iki tamamlığı – vasitəli və vasitəsiz tamamlığı varsa, bu zaman vasitəsiz tamamlıq vasitəli tamamlıqdan əvvəl işlənir.

Yuxarıda deyildiyi kimi, nəqli cümlələr eyni zamanda inkar bildirən fikirləri də ifadə edirlər. Müasir ingilis dilində inkar forma «not» inkar hissəciyinin köməyi ilə düzəlir. «Not» hissəciyi cümlədə tam inkarlığı bildirir. İnkarlıq həm də *no, no one, nothing, notody* inkar sözləri və «never» zərfi ilə ifadə oluna bilər.

Ə D Ə B İ Y Y A T:

- 1.Ə.Dəmirçizadə:"Azərbaycan dilinin üslubiyyatı".Bakı.1962."Maarif"nəş.səh.123.
- 2.M.Hüseynzadə:"Müasir Azərbaycan dili".Bakı.1954.səh:54-56.
- 3.В.Н.Комиссаров: «Теория перевода» Москва.1960.стр:32-36.
- 4.І.М.Аrnold:" The English words".М-Л.1966.page:165-179.

F.Panakhova,
L.Nadjafova

Classification of sentences in general linguistic system and in english separately

Summary

This article deals with the classification of sentences in general linguistic system and in English separately, also the opinions about the use of exclamatory, imperative, interrogative, affirmative sentences were given by the famous linguists and investigations about the types of sentences in English were carried out in this article. This article is devoted about the interference between Azerbaijan and English languages. All the problems have been discussed in the article. And also here is shown and explained the examples about structural – semantic changes in these languages. The process of the interference according to the structural – semantic changes between Azerbaijan and English languages are analyzed and shown completely in this artic-

le. The article speaks about the compound formulation of the text of the contemporary English literary language, about its some components, the use of the phases of the formulation, also the ways and methods of learning of the text. In the article is considered the role of new information technologies in educational process of high school. Introduction of computer means, information sources of a network the Internet in educational process allows to raise quality and efficiency of preparation of specialists, to from thinking in foreign language. In the English language the attributive subordinate clauses are connected by means of particles or without them. In the majority of cases the attributive subordinate clause comes after the word which it defines. In translations of English sentences with attributive subordinate clauses we must observe the syntactical norms of this language.

Key words: linguistics, English language, classification, research, simple sentence

Ф.Панахова, Л.Наджафова

Рецензия языковедов о коммуникативном классификации
простого предложения в Английском языке
Резюме

Эта статья посвящена о процессе интерференции при контакте языков между Азербайджанским и английским. В этой статье дано структурно-семантический процесс интерференции между Азербайджанским и английскими. Также здесь указаны и объяснены много примеров о структурно-семантических изменений в процессе интерференции при контакте языков. В статье рассматриваются способы выражения художественного текста по признакам времени в современном английском языке и его эквиваленты на азербайджанском языке. В статье рассматривается роль новых информационных технологий в учебном процессе вузовского образования. Внедрение компьютерных средств информационных сетей Интернет в учебный процесс позволяет повысить эффективность подготовки формировать профессиональное мышление на иностранном языке. В английском языке чаще сложных предложений с определительными придаточными соединяются с помощью союзов или без них. В большинстве случаев придаточные определительные следуют за словами, которые они определяют основы информации. В переводе английских предложений придаточными определительными следует соблюдать синтаксические нормы английского языка. В статье рассматривается трансформация в синтаксической структуре в средней и древней английского языка, их типология на современном этапе, взаимосвязь родственных языков и коммуникативные формы синтаксиса и их употребление на современном этапе. В статье также анализируется история языковых и культурных связей английского языка с другими Западно-европейскими языками а также рассматривается в древнем английском языка синтаксические трансформация в составе предложений и его всестороннее развитие в историческом этапе.

Ключевые слова: Наука языкознания, Английский язык, классификация, исследование, простое предложение.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.08.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.10.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Elmira Ağahüseynova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

YEGANƏ QURBANOVA,
KÖNÜL RİZVANOVA
AzTU
H.Cavid pr.25.Bakı.
yeganə-könül.@com.ru.

SONOR TIPLI AĞIZ VƏ BURUN SAMITLƏRİNİN İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DILLƏRİNDƏ MÜQAYISƏLİ XARAKTERİSTİKASINA DAIR

XÜLASƏ

Məlumdur ki, sonor samitlər, ümumiyyətlə, bu və ya digər dilin fonemləri sistemində ayrıca yer tutur. Belə ki, sonor samitlər özlərinin bəzi xüsusiyyətlərinə görə samitlərə, bəzi xüsusiyyətlərinə görə isə saitlərə oxşayır. Təsadüfi deyildir ki, sonor samitlərin bəzilərini ingilis fonetistləri (o cümlədən D.Counz) yarım sait adlandırırlar. Sonor samitlərin ümumiyyətlə samitlərlə oxşar cəhəti bundan ibarətdir ki, onların tələffüzündə ağ ciyərdən gələn hava axını müəyyən maneələrə rast gəlir, beləliklə, onlar samitlər bəhsinə daxil edilir. Sonor samitlərin saitlərlə oxşar cəhəti isə onların tələffüzündə tonun küyə üstün gəlməsidir. Məhz bu ümumi xüsusiyyətə görə sonor samitlər vahid bir qrupa daxil edilir. Başqa xüsusiyyətlərə görə isə sonor samitlər bir-birindən fərqlənir. İngilis dilində olan sonor samitləri Yumşaq damağın vəziyyətinə görə sonor samitlər 2 yerə ayrılır: a) ağız sonorları: [l], [r], [j], [w]; b) burun sonorları: [m], [n], [ŋ].

Açar sözlər: İngilis dili, fonosistem, sonor samitlər, Azərbaycan dili, fərqlilik

a) Ağız sonor samitləri

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ağız sonorları dörd samit daxildir: [l], [r], [j], [w]. Bunlar özləri də fəal və qeyri-fəal danışq üzvlərinin iştirakına, habelə maneənin dərəcəsinə görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırıla bilər: 1) Qoşadodaq, novlu, ağız sonor samiti: [w]; 2) Dilönü, yuvaq, apikal, novlu, ağız sonor samiti: [l];

3) Dilucu-yuvaqarxası, novlu, ağız sonor samiti: [r]; [l]. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bu samit apikal məxrəcə malik olub dilin yan hissələrində əmələ gələn novdan keçən, musiqili tonu olan səda ilə tələffüz olunur. Bu səsin tələffüzü zamanı dilin ön hissəsi ucu ilə birlikdə [t], [d] səslərinin tələffüzündə olduğu kimi, yuvaqlara kipləşir, dilin yanları isə aşağı düşmüş vəziyyətdə olur. Beləliklə, dilin yanlarında və yaxud bir yanında nov əmələ gəlir.

İngilis dili [l] samitinin tələffüzü zamanı danışq üzvlərini, habelə dilin vəziyyətini aşağıdakı şəkillərdə göstərmək olar: 1) İngilis dilindəki [l] samiti Azərbaycan dilindəki [l] samitinə uyğun gəlir. İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də bu samit sonor samitlər sistemində daxildir. Lakin Azərbaycan dilindəki [l] samiti özünün bir sıra xüsusiyyətlərinə görə, ingilis dilindəki [l] samitindən kəskin surətdə fərqlənir. Bu fərqləri aşağıdakı maddələrlə göstərmək olar: 1. İngilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində [l] səsi dilin ön hissəsinin üst ön dişlərin arxasına toxunması ilə əmələ gəlir. Başqa sözlə, ingilis dilindəki [l] samiti apikal, Azərbaycan dilindəki [l] samiti isə dorsal məxrəcə malikdir. (1-s.14).

2.) İngilis dilindəki [l] səsi öz keyfiyyətinə görə Azərbaycan dilindəki [l] səsindən qalındır. Hətta bu qalınlıq o qədər çoxdur ki, ingilis və Azərbaycan dillərindəki [l], [l] səslərini bir-birindən eşitmə vasitəsilə asanlıqla fərqləndirmək olar.

Bu iki mühüm fərqi göstərdikdən sonra qeyd etmək lazım gəlir ki, ingilis dilindəki [l] səsi, həmin dilin samit fonemləri içərisində xüsusi yer tutur. Belə ki, [l] samitinin öz fonetik mövqe-

yindən asılı olaraq qalın və incə variantları vardır. Başqa sözlə, məsələn, [a] samitindən əvvəl gələn ingilis qalın [l] samiti, [l] saitindən ciddi surətdə fərqlənir.

Belə bir halı Azərbaycan dilində də müşahidə edirik. İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də [l] səsi [a] saitindən, habelə başqa qalın saitlərdən əvvəl və sonra gələrkən qalın, incə saitlərdən əvvəl və sonra gələrkən isə (məsələn [i] saitindən əvvəl və sonra) incə tələffüz olunur. Beləliklə, özünün müxtəlif fonetik mövqeyindən asılı olaraq, dil müxtəlif vəziyyətlər alır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də [l] samitinin incə və qalın tələffüz edilməsi fonematik səciyyə daşımır. Ümumiyyətlə, müasir türk dilindən başqa, türk dillərinin heç birində palatalizasiya fonematik mahiyyət kəsb etmir.

İngilis dilindəki [l] samitinin qalın və incəliyini müqayisə etdikdə aydın olur ki:

1. İngilis dilindəki [l] samiti Azərbaycan dilindəki [l] samitindən onun hansı fonetik vəziyyətdə işləməsindən asılı olmayaraq xeyli qalındır;

2. İngilis dilindəki incə [l] samiti Azərbaycan dilindəki [l] samitinin incə çalarından xeyli qalındır;

3. İngilis dilindəki incə [l] samiti öz qalınlıq-incəlik dərəcəsinə görə təxminən Azərbaycan dilindəki qalın [l] samiti kimidir.

Azərbaycan dilində söz əvvəlində olan [l] səsinin amplitudası ingilis [l] səsinin amplitudasından kiçikdir. Bu da ingilis dilindəki [l] səsinin sonorluluq dərəcəsinin daha çox olduğunu göstərir. Davamlılıq dərəcəsinə görə isə Azərbaycan [l] səsi ingilis [l] səsidən daha davamlıdır. Lakin bu ikinci fərq intervokal mövqedə tamamilə əksinə olur. Sonorluğuna görə isə: intervokal mövqedə olan [l] və [l] samitləri arasındakı fərq, söz əvvəlində işlənən [l], [l] samitləri arasında olan fərq kimidir. Eyni sözləri söz axırında işlənən [l], [l] samitləri haqqında da demək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi dilçilər, o cümlədən O.İ.Dikuşina ingilis dilindəki [r] səsinə apikal məxrəcli səs hesab edir. O yazır: «... İngilis dilində olan bütün dilönu samitlər kimi [r] fonemi də apikal məxrəcə malikdir». (2-s.145)

Azərbaycan dilindəki [r] səsinə gəldikdə isə bu samit əmələ gəlmə üsuluna görə kipləşəntitrək olan yeganə samitdir. Həmin səsin tələffüzü zamanı, dilin ön hissəsi ucu ilə birlikdə yuvaqlara doğru istiqamətlənərək yüngülcə onlara toxunur. [r] samitinin tələffüzü zamanı dodaqlar, demək olar ki, neytral vəziyyətdə olur.

Azərbaycan dilindəki [r] səsi ilə ingilis dilindəki [r] səsi arasında aşağıdakı fərqləri göstərmək olar:

1. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ingilis dilində [r] səsi kakuminal məxrəcin, Azərbaycan dilindəki həmin səs apikal məxrəclidir;

2. İngilis dilində [r] səsi novlu samit olduğu halda, Azərbaycan dilində titrək samitdir. Bu o deməkdir ki, ingilis [r] səsi tələffüz olunarkən dil titrəmir. Məhz buna görə də ingilis dilindəki [r] Azərbaycan dilindəki [r] səsidən fərqlənir. Belə ki, ingilis [r] səsi təxminən dilimizdəki [y] samitinə oxşar bir səsi xatırladır. [r] səsinin düzgün məxrəcini tapmaq üçün dərslik və dərs vəsaitlərində, adətən, aşağıdakı 2 üsul tövsiyə olunur:

a) [r] səsinin məxrəcini tapmaq üçün yuvaqarxası [a:] saitinin tələffüzündə dilin vəziyyətdən istifadə etmək olar. Maneənin tədricən aradan qaldırmaq yolu ilə dilin kakuminal vəziyyətə salmaq şərti ilə aşağı buraxdıqda, ingilis [r] səsi üçün lazım olan novun həcmi tapmaq olar;

b) Rus dilindəki [a] səsinin tələffüzündən başlayaraq, dilin ucunu tədricən yuxarı əymək yolu ilə də ingilis səsinin tələffüzü üçün lazım olan novun həcmi tapmaq mümkündür.

Təcrübə göstərir ki, ciddi dəyişiklik etmədən bu üsullardan Azərbaycan auditoriyasında da geniş surətdə istifadə etmək olar.

3. İngilis [r] samitinin öz fonetik mövqeyindən asılı olaraq müxtəlif variantları vardır.

İngilis dilində [r] səsi bir çox hallarda kar samitlərdən sonra gəlir. Bu zaman irəli assimilyasiyanın təsiri ilə sədalığını itirərək karlaşır və beləliklə, küylü samitə çevrilir. Azərbaycan dilindəki [r] səsi isə məlum olduğu kimi, belə bir fonetik mövqedə işlənmir. Ona görə də [r] səsinin yuxarıda bəhs etdiyimiz mövqedə tələffüzündən danışarkən, bu məsələlərə ciddi fikir verilməlidir.

4. İngilis dilindəki [r] səsinin tələffüzündə dodaqlar gərginləşdiyi və dairəviləşdiyi halda, Azərbaycan dilindəki [r] səsinin tələffüzündə dodaqlar tamamilə neytral olur.

5. Nəhayət, ingilis dilindəki [r] səsi yalnız saitlərdən əvvəl işləndiyi halda, Azərbaycan dilində hər cür fonetik vəziyyətdə işlənir. İngilis və Azərbaycan dillərindəki [r], [r] səslərinin ossilloqrafik müqayisəsi aşağıdakı nəticəni vermişdir:

- söz əvvəlində ingilis [r] səsinin tonu Azərbaycan dilindəki [r] səsinə tondan daha artıqdır;

[j]. Bu sonor samit də ağır sonorlarına daxildir. İngilis dilindəki həmin səs məxrəcini dilin ortası ilə sərt damaq təşkil edir. Belə ki, dilin orta hissəsi sərt damaqla birlikdə nov əmələ gətirir. Sədalı səs bu novdan keçərkən [j] səsini əmələ gətirir və bu səs qısa tələffüzlü [ɪ] səsinə oxşayır.

İngilis dilindəki [r] səsi kimi, [j] səsi də söz sonunda işlənmədiyinə görə, Azərbaycan [j] səsi ilə ossilloqrafik müqayisə aparılmamışdır.

b) Burun sonor samitləri

Bu sonor samitləri ağır sonor samitlərindən fərqi yalnız yumşaq damağın vəziyyəti ilə müəyyən edilir. Burun samitlərini tələffüz etdikdə yumşaq damaq yuxarı qalxmış vəziyyətdə olur. İngilis dilində üç burun samiti vardır [m], [n], [ŋ]. Əmələ gəlmə yerinə görə [m] qoşadodaq, [n] isə dilönü yuvaq samitdir.

Dildə olan sözlər müəyyən fonetik tərkibə, quruluşa malik olurlar. Hər bir dildə səslər toplusu müəyyən fonetik qanunlara, fonetik qaydalara uyğun təşkil olunurlar. Məsələn, ingilis dilində sözün əvvəlində iki və ya üç samit birləşməsi gələ bildiyi halda, Azərbaycan dilində belə samit birləşmələri müşahidə olunmur. Məlumdur ki, müəyyən bir dildə fonemlərin birləşməsinə qayda fonotaktika adlanır. (3-s.46)

İngilis dilinin fonotaktikasına görə, bütün samitlər /ŋ, z/ samitlərindən başqasaitlərdən əvvəl tək işləyə bilərlər. İki, üç samit birləşmələri söz əvvəlində, iki, üç, dörd, beş, hətta altı samit birləşmələri isə söz sonunda gələ bilər. İngilis dilində sinqtaqmatik səviyyədə samit birləşmələrinin iki mövqe növü vardır.

1. Söz əvvəlində samit birləşmələrinin maksimal sayı üç samit fonemindən ibarət olur. İngilis dilində fonemlərdən yalnız /ŋ/ fonemi söz əvvəlində gələ bilmir. Söz əvvəlində gələn iki-üzvlü samit birləşmələrinin sayı təxminən 60 birləşmədir.

Aşağıdakı samit birləşmələri ingilis dili üçün səciyyəvi olan ikiüzvlü samit birləşmələridir: pr, tr, kr, br, dr, gr, fr, θr, ʃr, pl, kl, gl, fl, bl, sl, ʃl, pw, tw, kw, bw, dw, θw, sw, ʃw, pj, tj, kj, bj, dj, fj, θj, gj, sj, sn, ʃn, sm, ʃm, sp, ʃp, st, ʃt, sk, ʃt, sf, sv. İngilis dilində söz əvvəlində gələn on üçüzvlü samit birləşməsi vardır: spr, str, skr, spl, skw, spj, stj, skj. (4,-s.182) Müasir ingilis dilində söz əvvəlində gələn iki-üzvlü və üçüzvlü samit birləşmələri istisna hallarla zənginləşmişdir. Buna misal olaraq, [j] fonemi ilə olan birləşmələri misal göstərmək olar: new, due, beautiful və sair. İkiüzvlü samit birləşmələrinin ikinci elementi kimi kipləşən və sürtünən samitlərin işlənməsi çox məhduddur. İngilis dili kipləşən, kar, qüvvətli /p, t, k/ samitləri sürtünən /s/ samiti ilə birləşərək /sp-, st-, sk-/ birləşmələrini yaradırlar. Söz əvvəlində gələn ikiüzvlü samit birləşmələrinə nəzər salsaq, onların kipləşən+sonor, sürtünən+sonor, sürtünən+kipləşən samitlərin birləşməsindən ibarət olduğu ay-

dın olur. Söz əvvəlində gələn üçüzvlü samit birləşmələri /sp-, st-, sk-/ samit birləşmələrinə /r, l, j/ əlavə etməklə düzəlir. Bu birləşmələrdən ən məhsuldarları /spr-, str-, skr-/ birləşmələridir. Məsələn, spring, spread, string, straw, screen, scratch və sair. İngilis dilində söz sonunda gələn samit birləşmələrinin sayı bir samitdən altı samit birləşməsinə qədər mümkündür. /j, w, r/ sonorları və sürtünən kar /h/ samiti heç vaxt söz sonunda işləmə bilmirlər. İngilis dili samitlərinin qalanı isə söz sonu mövqedə ola bilirlər. (1, - s.143)

İngilis dilində /tʃ, dz/ samitləri digər samitlərə qoşularaq samit birləşmələri yaradırlar. Sözəvvəlində bu samitlər digər samitlərlə heç vaxt birləşmə yaratmırlar. Sözsonu mövqedə isə /tʃ/ fonemi /t/ foneminə, /dz/ fonemi isə /d/ fonemi ilə birləşmə yaradırlar. Məsələn, watched /wɒtʃt/, wedged /wedʒd/. Sösonu mövqedə /tʃ, dz/ fonemlərindən əvvəl /l/ sonoru gələrsə, birləşmə yaradırlar. Məsələn, squelch /skwɛltʃ/, bulge /bʌldʒ/. // fonemindən əvvəl heç vaxt /l/ fonemi işlənmir. /ʃ/ fonemindən əvvəl isə yalnız bir neçə sözdə (xüsusi adlarda) /l/ fonemi gələ bilər. Məsələn: welsh /welʃ/, walsh /wɒlʃ/. Eyni hal bu fonemlərdən əvvəl /n/ fonemində müşahidə olunur. BBC tələffüzündə sonda gələn /l/ və /ltʃ/ arasında contrast olmaması da mümkündür. İngilis dilində sözortası gələn samit birləşmələri vardır. Bu samit birləşmələri sözün əvvəlində və sözsonunda gələ bilmir. Belə birləşmələrə /pn, tm, km, kn, gm, gn/ aid etmək olar. Məsələn: hypnotist, atmosphere, acme, technical, pigmy, signal, kidney; Digər sözortasında gələn birləşmələrə /fn, θm, θn, mn, nm/ əlavə edək:

Ədəbiyyat

1. Babayev S. M. English phonology, Bakı, "Nurlan", 2004.səh-14.
2. Steponavicius A. English Historical Phonology, Moscow, 1987.səh-145.
3. Roach P. English phonetics and phonology, Cambridge, fourth edition, 2010.s.46.
4. Veysəlli F. Fonetika və fonologiya məsələləri, Bakı, 1993.4-s.182.
5. Cəlilov F. A. Azərbaycan dilinin morfolojiyası, Bakı, 1988.səh.143

Y.Qurbanova,K.Rizvanova

On phonotactic peculiarities of the english and azerbaijani languages

Summary

This article deals with the phonotactic peculiarities of the English and Azerbaijani languages. An attempt is made to study phonotactic peculiarities in both languages.

The problem of phonotactic and languages of different system is various P. Roach, J. Sygan, D. Jones, A. Steponavicius, S. Babayev, F. Veysəlli, F. Cəlilov paid special attention to phonotactic problems. Twomembered, threemembered, fourmembered, fivemembered and six-membered consonant clusters are analysed.

Consonant clusters, the features of joining of consonants, the directions and researchers, their works and articles are defined. The classification of consonant clusters by Colin Mortiner is also noted in the article. The use of consonant clusters in medial position is represented by examples.

This article deals with toponymies and their morphological classification in the azerbaijani and english languages. some toponymies serve as a source of coining new words in the azerbaijani and english languages. they occur as homonymous words in both compared languages. the ways of their formation are studied in this article.

The description of English vocalism currently in use considers clusters composed of two phonetic sounds (phones), or sometimes up three, as a single vowel, as well as considers sounds or clusters of sound having complementary distribution as if they were distinct phonemes. In the paper, we tried to show that the elimination of these inconsistencies leads to a much simpler description of English, with smaller number of vowel phonemes, and in which each vowel or semivowel is a phoneme, that is, phonetic diphthongs correspond to phonologic diphthongs and not to single phonemes.

Key words: English, phonosystem, sonor consonants, Azerbaijani, differentness

Е.Курбанова, К.Ризванова

О фонотактических особенностях английского и азербайджанского языка

Резюме

Статья посвящена фонотактическим особенностям английского и азербайджанского языка. В статье сделана попытка изучения фонотактических особенностей обоих языков. Проблема фонотактики различных языковых систем разносторонна. П. Роуч, Й. Сауган, Д. Джонс, А. Степановичуз, С. Бабаев, Ф. Вейсялли, Ф. Джалилов уделили большое внимание проблемам фонотактики.

Двухчленные, трехчленные, четырехчленные, пятичленные и шестичленные звуковые сочетания анализируются в данной статье. Сочетания согласных, черты образования согласных, поправление, исследователи и их работы и статьи определены в данной статье. Классификация сочетаний согласных К. Мартена, также упомянута в статье. Использование сочетаний согласных в середине слов излагается в ряде примеров. Говоря о фонологическом статусе английских гласных фонем надо сказать что, Английская звуковая система рассматривает два, иногда даже три фонетических звука, как единый гласный. В этой статье автор устраняет эту мешдологическую несовместимость и фонетические различия. Мы попытались показать, что сегодня существует множество подходов к системе фонем английского языка. Тот факт, что элементы [a] и [ɔ] псевдофонем / aɪ /, / eɪ / и / ɔɪ / звучат несколько иначе.

В данной статье производится дифференциация фонем и вариантов, затрагиваются определенные структурные особенности звуков участвующих в образовании речи. Членораздельные звуки речи, звуки, на которые опирается в речи различения слов и их форм, называются фонемами. Фонем эта – коллективно отработанный в речи членораздельный звук -различитель значений, строевой элемент языка, и следовательно, - общественно-значимый звук. Понятие фонемы не равно физическому понятию звука; являясь звуком, фонема, в то же время, не может рассматриваться только с акустической точки зрения и в одном ряду с любыми другими звуковыми явлениями.

Ключевые слова: Английский язык, фоносистем, Азерб. язык, разное

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.09.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nuriyyə Rzayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ŞƏHLA MƏMMƏDOVA

AzTU

H.Cavid pr.25.Bakı

Şəhla.@/mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ ÇOXMƏNALILIĞIN LİŖVİSTİK CƏHƏTLƏRİ VƏ KON- TEKSTƏ UYGUNLAŞMASI MƏSƏLƏSİ

Xülasə

Bu məqalə feili leksemlərdə polisemiyanın meydana çıxması şəraiti və səbəbləri haqqındadır. Çoxmənalılıqla bağlı problemlərin aradan qalxmasına kömək edəcək üsullardan biri də polisemiyanın mənbəyindən xəbərdar olmaqdır. Bildiyimiz kimi bir sözün müxtəlif mənə çalarları ola bilər. Dildə olan sözlərin mənalarını anlamaq üçün lüğəvi mənasını, qrammatik quruluşunu bilmək kifayət etmir. Həmçinin sözlər arasındakı semantik əlaqəni də izah etmək lazımdır. Çoxmənalılıq bəzən səhv anlaşılmağa gətirib çıxarda bilər. Qeyd etdiyimiz kimi sözün mənasının aydınlaşdırılmasında kontekst köməyə gəlir, lakin, bəzən elə hallar olur ki, hətta kontekst belə bu zaman çarəsiz qalır. Bu kimi hallar azlıq təşkil etsə də, yenə də təhlilə ehtiyac duyulur. Çoxmənalı sözlərin tədrisində yarana biləcək linqvistik problemlərdən biri də öyrənlərin sözün ehtiva etdiyi mənalarını kontekstə uyğunlaşdırma bilməməsidir. Belə ki, o, sözün bir, yaxud iki mənasını bilsə də, kontekstin tələb etdiyi mənanı bilmərsə, çətinlik çəkəcək və problemi həll etməyə meylli olacaq. . Sözlərin çoxmənalılığı kontekstlərlə yanaşı idiomatik ifadələrdə də özünü göstərir. Belə ki, ilkin mənanı xatırladan bu ifadələr məcazi mənada işlənir. Tərkibində polisemantik sözlər olan ifadələr idiomatic polysemy adlanır. Sonda, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dildə bu kimi problemlər aktual məsələlərdən biri olmuşdur.

Açar sözlər: sözün mənası, dildə olan modifikasiya, polisemiyanın tezliyi

Polisemiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hansısa əşyanın, hadisənin adı başqa bir əşya-ya, hadisəyə köçürülür və beləliklə, bir söz eyni zamanda bir neçə əşyanın, hadisənin adlandırılmasına xidmət edir.

Çoxmənalılıqla bağlı problemlərin aradan qalxmasına kömək edəcək üsullardan biri də polisemiyanın mənbəyindən xəbərdar olmaqdır. Bildiyimiz kimi bir sözün müxtəlif mənə çalarları ola bilər. Burada təqdim olunan təsnifat bir tərəfdən “mikrokosmos” kimi sözün daxili xüsusiyyət və əlaqələrini, digər tərəfdən isə xarici aləmlə münasibətlərini nəzərə almaq üçün bir addımdır. (1-s.280)

II. Tətbiqi keçirilmə çoxmənalılığın əsas mənbəyidir.

Green sifəti “mavi və sarı arasında ortaqlıq təşkil edən rəng”, meyvələrə və ya bitkilərə aid olanda isə bəzi əlavə xüsusiyyətlər daşıyır:

- 5) Kal - The apple is still green.
- 6) Cavan və zəif - Don't hurt the green blade for you shall have not corn.
- 7) Çiçəklənən
- 8) Təbii nəmliyini saxlayan və quru olmayan - green crop (kal vəziyyətində olarkən ərzaq üçün istifadə olunan məhsul)

Cry feli;

- 4) Yalvarıb yaxarmaq - The drowning man *cried* for help.

5) Açıq şəkildə elan etmək, kütlə içində bildirmək - The proclamation was cried throughout the country.

6) Göz yaşı tökmək - The child was *crying* for his mother.

Bu iki sözdə mənə keçirilməsi əsas anlayışın verilən cəhətini ifadə edir. Bu kimi keçirilmə xarici əlaqələri əks etdirmir. Yaşıl bitki ilk olaraq rəng baxımından yaşıldır, daha sonra isə o digər cəhətləri də əks etdirir. Lakin digər mənalarına baxmayaraq bu sözün ilkin mənası əsas götürülür. Bu *cry* felinə də aiddir.

Bu baxımdan daha bir maraqlı misal olaraq wear felini nəzərdən keçirə bilərik: One wears a dress and from long use it wears out.

Aydındır ki, burada wear sözü iki əks mənalarda işlədilib. Sadəcə kontekstdən bilmək olar ki, söz bu iki yerdə hansı mənəni daşıyır. Bu sözün antonimlik təşkil edən mənalarını göstərən yeganə misal deyil. Qəribəsi odur ki, təcrübədə nadir hallarda anlaşılmazlıq yaranır.

II. *Xüsusiləşmə* çoxmənəlilikin digər mənbəyidir. Söz texniki termin kimi işlədildikdə əlavə mənalar kəsb edir.

Action:

- 5) Fəaliyyət göstərmə şəraiti və ya prosesi;
- 6) Edilən iş, əməl;
- 7) Dramda səhnəyə qoyulan iş;
- 8) Alətin fəaliyyət göstərdiyi üsul və ya buna təsir edən mexanizm.

Texniki termin kimi isə:

- 4) Hüquqi prosesin qəbul edilməsi;
- 5) Hüquqi proses;
- 6) Düşmə və ya döyüş əleyhinə fəal əməliyyat və s.

Cock - ev quşlarının erkəyi. Texniki termin kimi isə:

- 4) Kran;
- 5) Odlu silahda hissələri boşaldan və birləşdirən mexanizm;
- 6) Balans göstəricisi və s.

Bədənin hissələrini bildirən sözlər tez-tez texniki terminlər kimi istifadə olunur. Belə ki, head, hand, finger, foot bir sıra mexaniki hissələri ifadə etmək üçün istifadə olunur.

Bəzi hallarda əks proses də baş verə bilər, texniki termin bu və ya digər səbəbdən dolayı yolla müxtəlif qeyri-texniki mənalar kəsb edə bilər (Molhova J. Outlines of English lexicology. Sofia, 1967, (2-s.296).III. *Məcəzi ifadələr* də çoxmənəlilikə gətirib çıxara bilər. Sözün məcazi mənada işlənmə qabiliyyətinə malik olması çoxmənəlilikin əlamətlərindən biridir. Məcəzi mənə sözlərin əsas nominativ mənalarından fərqlənən köçürmə mənasıdır. Məcəzilik sözlərin müxtəlif əlaqələrində yaranır. Sözün məcazi mənası obrazlı təfəkkürün məhsuludur.

İdiomlarda məcazi mənəli sözlərin, yəni frazeoloji birləşmələrin fərqi odurki, idiomlar digər dilə tərcümə olunmur və tərkibindəki sözlər leksik vahidliyindən məhrum olur.

Under *weather* - bu idiom *pis əhvalda olmaq* mənasını verir. Halbuki, ayrılıqda *under* - altında, *weather* - hava mənasını daşıyır və bunun da pis əhval sözü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Lakin məcazi mənəli sözlər birləşmə tərkibində öz funksiyasını saxlayır, leksik vahidliyindən məhrum olmur. Məcəzi mənəli sözlərə aid bəzi misallara baxaq:

- He combed the streets for his old friends, Pilon and Danny and Pablo and could not find them.

- The porters shrieked ferocious things like attention as they elbowed past, walking mountains of baggage.

- If you are going my way I can give you a lift.

- Oh, it's all Greek I know and I won't bother you and more with with it.

Bu bir neçə misaldan aydındır ki, hətta xüsusi adlar və saylar da emosional rənglilik daşıyaraq məcazi mənada işlədilə bilər və digər məna çalarları qazana bilər.

II. *Alınma sözlər.* İngilis dilində xarici mənşəyi olan söz alındığı dildəki mənasından fərqli məna ifadə edə bilər. Bəzi hallarda əvvəlki məna yeni mənaya təsir edə bilər. Bu xüsusilə, hər iki dildə danışan insanların yaxın əlaqədə olmalarının davam etdiyi şəraitdə mövcud olur.

Intrigue sb

3) *Sirli sevgi yaşamaq;*

4) *Layihələrin həyata keçirilməsi üçün sirli təsir daşımaq; intriqa yaratmaq və s.*

Bunlar bu sözün ingilis dilində olduğu mənalarıdır. Son zamanlarda fransız dilinin təsirinə əsasən həmin söz nəyəsə maraq oyatmaq mənasında işlədilə bilər.

Actual sifəti həqiqi, əsl, real mənalarını ifadə edir. Lakin fransız dilinin təsiri nəticəsində o, indiki zamanla bağlı olan hazırki, cari mənalarını ifadə edir ([Molhova J. Outlines of English lexicology. Sofia, 1967., s.31).

III. *Məna keçirilməsi mexanizmi.* Sözün semantik inkişafı 2 mərhələdə həyata keçirilir: radiasiya (təsiretmə) və ardıcıl keçirilmə (qarşılıqlı əlaqə). Çoxmənalılıq təhlil edərkən deyə bilərik ki, burada əsas, özül proses radiasiyadır (təsiretmə). Radiasiya da elə bir modeldir ki, burada əsas, özül məna mərkəzdə durur və digər əlavə məna çalarları isə radiasiya şüaları kimi bir-başa onunla əlaqədar olur. Radiasiyaya ən gözəl misal foot sözünün çoxsaylı mənaları ola bilər:

Foot

6. a) ayağın ən aşağı hissəsi;

c) çarpayının, məzarın və s. ayaq qoyulan uc hissəsi;

d) corabın ayagı örtən hissəsi;

7. Prosody - biri əsas vurğu daşıyan çoxsaylı hecalardan ibarət beyt bölümü

8. insan ayağının uzunluğuna əsaslanan ölçü vahidi

9. analogi istifadələri

d) baza, təməl

e) zooloji

f) botanik, ləçəyin bir hissəsi

10. a) ən aşağı hissə, alt

c) enişin başlanğıcı və ya sonu

d) dib, ən aşağı hissə

Bütün bu mənalar *hisslərin ocağı* mənasıyla əlaqədardır. Öz növbəsində bu sonuncu məna da iki əlavə mənənin mərkəzi olur: *bədən və ruh* (Дубенец Э.М. Современный английский язык. Лексикология. Москва, 2010,(4-s.240).

Çoxmənalılıq tez-tez incəsənət əsərlərində, poeziya və nəsrə istifadə olunur. Bir sıra cınas sözlər (kalamburlar) çoxmənalılığa əsaslanır. Məsələnin bu tərəfiylə üslubiyyat məşğul olur.

Çoxmənalılıq bəzən səhv anlaşılmaya gətirib çıxarda bilər. Qeyd etdiyimiz kimi sözün mənasının aydınlaşdırılmasında kontekst köməyə gəlir, lakin, bəzən elə hallar olur ki, hətta kontekst belə bu zaman çarəsiz qalır. Bu kimi hallar azlıq təşkil etsə də, yenə də təhlilə ehtiyac duyulur.

Çoxmənalı sözlərin omonimlərlə səhv salınması, ikimənalılıq hallarının müşahidə edilməsi, bu sözlərin işləndiyi idiomatik ifadələrin düzgün başa düşülməməsi və çoxmənalı sözlərin kontekst daxilində tələb etdiyi mənalar linqvistik problemlər olsa da, mənənin əvvəlcədən izahı və nümunələrlə möhkəmləndirilməsi bu problemlərin aradan qalxmasına kömək edir.

Ədəbiyyat:

5. Axundov A. A. Ümumi dilçilik, Bakı, Şərq-qərb, 2006, 280 s.
6. Arnold İ.V. The English Word. Moscow, 1998, 296 p
7. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. Lenksika II hissə. Bakı, Elim, 1982, 216 s.
8. Maugham S. The Moon and Sixpence. Moscow, 1972, 240 p.

Ш.Мамадова

Лингвистические нюансы полисемии в Английском языке и её приспособление к
контекстам
Резюме

Эта статья об условиях и причинах появления многозначности в лексике. Один из способов, чтобы помочь преодолеть проблему полисемии - это знать ее первопричину. Как известно, одно слово может иметь разные значения. Словарного значения и грамматической структуры слов недостаточно для понимания значений слов. Семантические отношения между словами также должны быть объяснены. Полисемия иногда может привести к недопониманию. Как уже упоминалось, контекст помогает нам прояснить значение слова, но иногда случается, что даже контекст беспомощен. Хотя такие случаи являются меньшинством, все еще существует необходимость анализа. Одна из языковых проблем, которая может возникнуть при обучении многоязычных слов, заключается в том, что учащиеся не могут понять значение слова в контексте. Поэтому, даже если он знает одно или два значения, ему будет трудно справиться с проблемой, если он не знает, какое значение требуется в контексте. Многозначность слов наряду с контекстом также выражается в идиоматических выражениях. Таким образом, эти выражения, которые напоминают первоначальное значение употребляются в переносном смысле. Фразы, содержащие многозначные слова, называются идиоматической многозначностью. В итоге можно сделать вывод, что такие проблемы в языке стали одной из актуальных проблем. Данная статья анализирует фразеологические единицы с точки зрения различных подходов, предпринятых выдающимися лингвистами в научном контексте. Автор статьи провела исследование различных аспектов фразеологических единиц английского языка, увязывая свои исследования с современными подходами и взглядами, существующими в западной и российской лингвистике. Исходя из этого, автор статьи отметила, что классификации фразеологических единиц были проведены по различным направлениям лингвистики. Поэтому в своем первом исследовании она утверждает, что классификация Швейцарского лингвиста, основателя «теории фразеологии» Чарльза Балли оказала огромное влияние на развитие фразеологии. Чарльз Балли первым разработал классификацию словосочетаний в своей первой работе «Выводы о стилистике». В своей второй работе «Стилистика французского языка» Чарльз Балли отмечал, что использование фразеологии было традиционным, а ряд слов во французском языке имеет тенденцию сочетаться с одними словами, а с другими нет. Он разделил словосочетания на четыре группы: 1) свободные словосочетания, 2) обычные сочетания, 3) фразеологические группы, 4) фразеологические ассоциации.

Ключевые слова: значение слова, модификация языка, частота полисемии

SH.Mammadova

The linguistic aspect of polysemy in English and the object of its adaptation to the context
Summary

This article is about the conditions and causes of the appearance of polysemic in the lexis. One of the ways to help overcome the problem of polysemy is to be aware of its source. As it is known, one word may have different meanings. Vocabulary meaning and grammatical structure of the words are not enough for understanding the meanings of words. The semantic relationship between words must be explained too. Polysemy can sometimes lead to misunderstanding. As it was mentioned, context assists us to clarify the meaning of the word, but sometimes it happens that even the context is helpless. Although such cases are minority, there is still a need for analysis. One of the linguistic problems that may arise in the teaching of multilingual words is that learners can not ring into line the meaning of the word into context. Even though he knows one or two meanings of the word, if he does not know what the context requires, then he will be inclined to solve the problem. The polysemy of words is also expressed in idiomatic expressions along with the context. Thus, these expressions, which are reminiscent of the original meaning, are used in a figurative sense. Expressions that contain polysemantic words are called idiomatic polysemy. In the end, it can be concluded that such problems in language have become one of the actual issues. This article deals with the analysis of the phraseological units upon the different approaches of the distinguished linguists in the scientific context. Linking to the modern approaches and views of either the Western or Russian linguists, the author has investigated the different peculiarities of the phraseological units in English language. So, in her article the author showed that the classification of phraseological units has been carried out in different directions in linguistics. That is why in her first study, she could say that the Swiss linguist, the founder of "The theory of Phraseology" Charles Balli's classification has greatly influenced the development of phraseology. Charles Balli gave the first classification of the word combinations in his first work, "Summary of Stylistics". In his second book, "French Stylistics" Charles Balli noted that the use of phraseology was a tradition, and a number of words tended to be closer to one another than the other words in French language. He divided the word combinations into four groups: 1) free word combinations, 2) ordinary combinations, 3) phraseological group, 4) phraseological associations.

On the basis of the Russian language material called "phraseological associations", "phraseological adjacencies" and "phraseological combinations" academician V.V. Vinogradov divided the phraseological units into three semantic groups. While speaking about phraseological compounds, he wrote that there was no relationship, no connection, or even no potential relationship between the meaning of the components and their common one. Although their constituent parts have the same sound content in one language or in another.

Key words: meaning of the word, modification in language, frequency of polysemy

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.03.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Adilə Zeynalova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

LAİLƏ QƏDİMOVA

ADU

Rəşid Behbudov 134

laila@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ QRAMMATİK KONVERSIYA

Xülasə

İngilis dili çox məhsuldar dildir. O, (ingilis dili) bu gün dünyada ən geniş yayılmış dillərdən biri hesab edilir. D.Kristal yazır ki, ingilis dili dünyada ən geniş yayılmış dil olmasına baxmayaraq, danışanlarının sayına görə Çin (mandarin) dilindən sonra ikinci yerdə gəlir. Hazırda dünyada ingilis dilində 427 milyondan çox insan danışır (5, s. 289). Bütün ölkələrdə ingilis dilinin rolu birmənalı şəkildə qəbul edildiyindən o, qlobal dil hesab edilir (5, s. 2).

İngilis dilinin qlobal dil kimi digər ölkələr tərəfindən qəbul edilməsinin iki yolu var: rəsmi dil kimi təsbit edilir və təhsildə birinci rəsmi dil sayılır. Bəzi hallarda bu konstitusiyada ayrıca maddə ilə ikinci dil kimi təsbit olunur. Dünyanın 70 ölkəsində ingilis dili xüsusi statusu olan dil kimi qəbul edilmişdir. Bunların arasında Qana, Nigeriya, Sinqapur, Hindistan və s. kimi ölkələrin də adları vardır. Bu baxımdan ingilis dili digər dillərdən - fransız, alman, ispan və ərəb dillərindən çox irəlidedir.

Hazırda ingilis dili dünyanın 100 ölkəsində xarici dil kimi tədris olunur. İngilis dili Çində, Rusiyada, İspaniyada, Misirdə və Braziliyada, elə Azərbaycanın özündə də əsas xarici dil kimi tədris olunur.

Açar sözlər: konversiya, qrammatika, düzəltmə, mürəkkəb, məna, semantik

Hər gün dildə yeni sözlər yaranır və dilin lüğət tərkibinə daxil olur. Bu cür sözlərin çoxu leksikləşmiş sözlər hesab edilir. Dildə yeni söz yaradan zaman müxtəlif sözdüzəlmə üsullarında istifadə edilir. Onların bəziləri leksik baxımdan çox üstünlük təşkil edir. Məsələn, dildə düzəltmə, mürəkkəb, tərkibi sözlərin yaranması və dildə işlədilməsi çox yayılmış haldır. Dildə yeni sözlərin yaradılması zamanı başqa dillərdən sözalma, sözlərin qısaldılması, birləşdirilməsi, nitq hissələrinin fərqli şəkildə işlədilməsi və s. müşahidə edilə bilər. Söz yaradılmasının bu üsulları dildə çox işlədilir. Müşahidələr göstərir ki, gələcəkdə konversiya yolu ilə yaradılan sözlərin işlədilməsi daha çox üstünlük təşkil edəcəkdir. C.Kanon yazır ki, gələcəkdə ingilis dilində konversiya yolu ilə yaranan sözlər dilin lüğət tərkibinin çox hissəsini təşkil edəcəkdir (4, s. 415). İngilis dilində çox isimlər və feillər eyni məfhumə aid olduqlarından konversiya bu dildə geniş işlədilir.

Konversiya heç bir şəkilçi əlavə etmədən sözün fərqli siniflərə aid ola bilmə prosesi kimi qəbul edilir (7, s. 441).

Məsələn: *sign* (işarə, əlamət) isim kimi işlənə bildiyi halda, *sign* (imza atmaq, qol çəkmək, işarə etmək) feil kimi də işlənə bilər və bu proses konversiya hadisəsi adlandırılır. H.Marxand yazır ki, dildə sözlərin asan yolla konversiya olunmasını bütün hallarda müşahidə etmək olmur (6, s. 225). Məsələn, *mind* (iş; məsələ; problem) və *matter* (problem) sözləri belə sözlərdən hesab edilir.

İsim və feillərin kökü eyni olduğundan, ingilis dilində konversiya hadisəsinə çox rast gəlinir (2, s. 160). C. Kanon yazır ki, bu hal qrammatik cinsi olan dillərdə məsələn, Latın, yunan və s. müşahidə edilmir (4, s. 430).

Hazırda konversiya sözünün statusu bir qədər aydın deyil. Bəziləri konversiyayı söz yaradıcılığına aid etdikləri halda, bəzilər onu söz yaradıcılığının yeni qolu hesab edirlər. L. Bauer yazır ki, konversiya dildə yeni bir istiqamət kimi qəbul edilməlidir (3, s. 32).

C. Kanon iddia edir ki, konversiya söz düzəldilməsini daha asan yolu olduğundan, ingilis dilində gələcəkdə daha çox işlədiləcəkdir (4, s. 415). Danışiq dilində gündə nə qədər konversiya edilmiş söz işlədilməsini müşahidə etmək olduqca çətindir. Təbii ki, bu prosesin necə inkişaf edəcəyini biz gələcəkdə görəcəyik.

Dildə bir sözün fərqli nitq hissəsi kimi işlədilməsi (heç bir şəkilçi qəbul etmədən) prosesinin konversiya adlandırılması da bir qədər şübhəli və tam dəqiq deyildir. Konversiya *converted* (*shifted*) (çevrilmiş, dəyişdirilmiş) sözündən götürülmüşdür və dildə sözlərin bu cür yaradılması prosesini daha aydın əks etdirən söz kimi qəbul edilir (8, s. 155). Konversiya zamanı bir söz fərqli nitq hissələrinə aid olaraq işlədilə bilər. Bu prosesdə “sıfır-sözdüzəldilməsi” müşahidə edilir və sözlər ancaq fərqli formalarda köçürmə şəkilində (transfer edilmiş şəkildə) işlədilə bilər. Yəni bu zaman söz heç bir şəkilçi qəbul etmədən digər nitq hissəsinə çevrilir (7, s. 156). Lakin bu zaman zahiri cəhətdən müşahidə edilməsədə qrammatik mənə dəyişikliyi mövcuddur. Bu səbəbdən də bu proses üçün digər termin kimi “funksional dəyişiklik” də işlədilir. C. Kanonun yazdığı kimi, “sıfır işarəli törəmə” (zero-marked derivative) kimi də işlədə bilərik (4, s. 412).

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, konversiya ingilis dilində çox məhsuldar hesab edilir ki, bu da onun digər vasitələrdən fərqli olaraq daha asan sözyaratması ilə əlaqəlidir. L. Bauer yazır ki, “Konversiya tamamilə sərbəst sözdüzəltmə prosesidir və ehtiyac yarandıqca istənilən söz siniflərinə çevrilə bilər” (3, s. 83). Bu da o anlamı verir ki, istənilən söz digər sinifə aid ola bilər, xüsusilə də isimlər feillərə, feillər isimlərə asanlıqla çevrilə bilər və burada heç bir morfoloji məhdudiyyət yoxdur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, düzəltmə isimlər nadir hallarda konversiya hadisəsinə məruz qala bilər (düzəltmə feilləri çıxmaq şərtlə). L. Bauer yazır ki, bu müstəsnalığı başa düşmək olar. Əgər dildə artıq bir söz varsa, eyni bir konsept üçün yeni sözün yaradılması dilə qənaət baxımından təbii ki, maneə kimi sıxışdırılıb çıxarılacaqdır (3, s. 90). Məsələn: *denial* (təzkib) ismi heç vaxt feil kimi işləyə bilməz, çünki bu söz *deny* (təzkib etmək) feilindən yaranmışdır. Belə olduğu halda, konversiyanın müşahidə edilməməsi olunla izah olunur ki, hər iki söz fərqli nitq hissələrinə aid olsa da, eyni mənanı verir və onların birini digərini əvəz etməsinə ehtiyac yoxdur. Məsələn: *sign* və *to sign* sözlərini nümunə verə bilərik. *Signal* sözü *to signal* sözünə çevrilə bilər, çünki onların mənasında yüngül də olsa semantik fərq mövcuddur (3, s. 226-227).

Qeyd etmək lazımdır ki, konversiya prosesinin semantik məhdudiyyəti də vardı. Konversiya edilmiş söz yalnız orijinal sözün çox mənalarından birini ehtiva edir. Məsələn, *paper* sözünün çox mənası var: *newspaper* (qəzet), *material to wrap things* (əşyaları bükmək üçün kağız) və s.

C. Aitxison yazır ki, istifadəçilərin məqsədindən asılı olaraq konversiyanın məqsədi dəyişə bilər (2, s. 10). Yetkin insanların konversiyaya üstünlük verməsinin səbəbi odur ki, onlar danışanda, yaxud yazanda daha az söz işlətməyə çalışırlar. Uşaqların isə konversiyaya üstünlük verməsinin səbəbi odur ki, onlar özlərni daha aydın ifadə edə bilmək naminə konversiyaya meyl edirlər. Lakin bu zaman da onlar daha çox qrammatik səhv edirlər. Hər bir halda konversiyanın işlədilməsi ünsiyyəti daha asan edir.

H. Marxard original və düzəlmə sözlərin yaradılmasının şərtlərini təklif edir (6, s. 242-252). Konversiyayı şərtləndirən formalar:

- a) semantik asılılıq (digər sözün mənasını əks etdirən söz düzəlmə söz hesab edilir);
- b) işlədilmə dərəcəsi (daha az işlədilən söz konversiya edilmiş söz hesab edilir);
- c) semantik cəhətdən işlədilmə dərəcəsi (daha az semantik mənə kəsb edən söz konversiya edilmiş söz hesab edilir);

d) fonetik dəyişiklik (bəzi suffikslər var ki, onlar məfhumun aid olduğu söz sinifini əks etdirə bilər);

Qrammatikada müşahidə edilən konversiya qrammatik konversiya adlanır. Qrammatik konversiya eyni sözün formaları ilə məlum və məchul növdə icra edilir. Məsələn, məlum növdə nümunə verək: *She sweeps the floor*. “O, döşəməni süpürür”. Məchul növdə: *The floor is swept by her*. “Döşəmə hər gün süpürülür.”

Müasir ingilis dilində söz düzəltmədə sifətdən isim düzəltmə forması da geniş söz düzəltmə imkanlarına malikdir. Bu zaman sifət isimə aid olan bütün xüsusiyyətləri qəbul edir, yəni, isim kimi qeyri-müəyyənlik artıqlı qəbul edə bilər, cəmdə -(e) s şəkilçisi qəbul edə bilər və s. Nümunəyə baxaq:

An aborigine (aborigen), *aborigines* (aborigenlər), *aborigine's* (aborigenin); *a liberal* (səxavətli), *liberals* (səxavətçilər), *liberal's* (səxavətlinin) və s.

Sifətlərin isim kimi söz düzəltməsinə cümlə tərkibində nəzər salaq:

- 1) Please light the fire and have a *warm*. “Zəhmət olmasa ocağı qala və qızın”.
- 2) The inexperienced young *hopefuls* are invited to the meeting. “İclasa təcrübəsiz gənc namizədlər dəvət edilir”.
- 3) Brave *innocents*! “Cəsur günahsızlar!”
- 4) I'm one of your *familiars*. “Mən sənə yaxın dostlarından biriyəm”.

Sifətlərdən natamam isimləşmiş sözlər isimin bütün xüsusiyyətlərinə qəbul etmir. Onlar ancaq müəyyənlik artıqlı (the) qəbul edir. Odur ki onlar sifətlərin çox xüsusiyyətlərini özlərində saxlayırlar.

Nümunə:

the old “yaşlılar”, *the young* “gənclər”, *the poor* “yoxsullar”, *the rich* “zənginlər”, *the blind* “korlar”, *the mute* “lallar”, *the deaf* “karlar və s.

Göründüyü kimi, bu yolla yaranan söz düzəltmə əsasən müəyyən sinifə aid olan növü əks bildirir:

the young = young people, *the wounded* = wounded soldiers.

Qeyd etmək lazımdır ki, belə isimlər, eyni zamanda tək şəxsə də aid ola bilər, məsələn, *the deceased* “dünyasını dəyişmiş”, *the departed* “mərhum”, *the accused* “mühakimə edilmiş”, *the deserted* “atılmış” *the condemned* “günahlandırılmış”.

Nümunə:

1) The old woman was the poorest among *the poor*. “Qoca qadın yoxsullar arasında ən kasıbı idi”.

2) *The young* must help *the old*. “Gənclər yaşlılara kömək etməlidir”.

Konversiyanın ingilis dilində söz düzəltmə üsulları belə müəyyənləşir: sintaktik konversiya, morfoloji-sintaktik konversiya, semantik-sintaktik konversiya, semantik konversiya. Digər söz düzəltmə üsullarının da zəngin bölgüləri vardı. Məsələn, mürəkkəbləşmə yolu ilə yaranan sözlər fərqli nitq hissələrində müşahidə olunur və geniş söz yaratma imkanlarına malikdir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Mütərcim, 1988.
2. Aitchison J. Words in the Mind. An Introduction to the Mental Lexicon. Oxford: Basil Blackwell, 1989.
3. Bauer L. English Word Formation. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
4. Cannon G. "Functional Shift in English". *Linguistics* 23, pp.411-431, 1985.
5. Crystal D. English as a Global Language. Cambridge University Press, 2005.
6. Marchand H. Studies in Syntax and Word-Formation. München: Wilhem Fink, 1972.
7. Quirk R. and S. Greenbaum. A University Grammar of English. London: Longman, 1987.
8. Quirk R. et al. A Comprehensive Grammar of the English Language. Essex: Longman, 1997.

L.Gadimova

Grammatical conversion in English

Summary

The article deals with the word formation in English. It deals with the grammatical conversion in English as well. English is said to be a very productive language. It can undergo many different word formation processes to create new lexicon. Some of them are much lexicalized such as derivation or compounding. The article highlights that new trends are also being observed in the productive field.

The new methods of word-formation such as *clipping*, *blending* and the *conversion* are shown as well. As they are recent phenomena, they have not been much studied yet. Even scholars differ in their opinions about the way they must be treated. There is only one point they all agree with: these new methods are becoming more frequently used. For example, conversion will be more active in the future, and so, it will create a great part of the new words appearing in the English language.

Conversion is known to express the derivation process. The word changes its word-class without the addition of an affix in the process of the conversion. The article touches upon the very problem that conversion is particularly common in English because the basic form of nouns and verbs is identical in many cases. It is usually impossible in languages with grammatical genders.

Key words: conversion, grammar, derivative, compound, meaning, semantic

Л.Кадимова

Грамматическая конверсия в английском языке

Резюме

Статья посвящена словообразованию в английском языке. Также статья связана с грамматической конверсией в английском языке. Английский язык считается продуктивным языком. Он может подвергаться различным словообразовательным процессам для создания нового лексикона. Некоторые из них сильно лексифицированы такие как деривация и многокомпонентность. Статья подчеркивает, что новые тенденции также наблюдаются в продуктивной области. Показаны также новые методы словообразования, такие как сокращение, смешивание и конверсия. Так как они недавние

явления, они еще не были хорошо изучены. Даже ученые расходятся в своих мнениях по вопросу как с ними надо обращаться. Есть только один момент, в котором они сходятся: эти новые методы становятся более употребляемыми. Например, конверсия будет более активна в будущем, и таким образом, она образует большую часть новых слов, появляющихся в английском языке.

Известно, что конверсия выражает процесс деривации. Слово изменяет свой класс слова без добавления аффикса в процессе конверсии. Статья затрагивает саму проблему конверсии, что она распространена в английском языке, т.к. основные формы существительных и глаголов идентичны во многих случаях. Это обычно невозможно в языках с грамматическими родами.

Ключевые слова: конверсия, грамматика, производный (деривативный), сложный, значение, семантика

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.08.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Leyla Cəfərova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

XURAMAN RƏFİYEVA

E-mail: xrefiyeva@gmail.com

ADPU-nun Şəki filialının

(Şəki şəh., M. Rəsulzadə küç., 305)

FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI YENİ TƏLİM TEKNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ

Xülasə

Hazırda cəmiyyətin informasişdırılması, bütün müəssisə və təşkilatların kompyuterləşdirilməsi elmi-texniki tərəqqinin əsas istiqamətlərindən biridir. Belə ki, müasir dövrdə heç bir istehsalat və qeyri-istehsalat sahələrini kompyutersiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Kompyuter həyatımızın bütün sahələrinə nüfuz edib.

Qeyd etdiyimiz kimi kompyuterdən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunur. Ona görə də kompyuterdən istifadə etmək üçün onun imkanlarını, onunla işləmə qaydalarını və eləcə də həll olunan məsələlərin təyinatını, qoyuluşunu və həll üsullarını bilmək lazımdır. İnformasişdırma, kompüter, telekommunikasiya texnologiyalarının, eləcə də müasir informasiya sistemlərinin tətbiqi yeni kefiyyətdə biliklərin alınmasını, ümumiləşdirilməsini, yaranmasını, eyni zamanda istifadəsini, demək olar ki, bütün sahələrdə təmin edir. Bu proses elmi sahələrdə də özünü qabarıq şəkildə büruzə verir. Alim və mütəxəssislərin zəruri elmi informasiyalarla vaxtında təmin edilməməsi elmin və sənayenin inkişaf tempinin düşməsinə apara bilər. Bunun qarşısını isə yalnız ən yeni İKT-dən istifadə etməklə, informasiya fondlarını elektronlaşdırmaqla almaq olar. Şübhəsizki, İKT – nin təhsilə tətbiqi ,müasir cəmiyyətin inkişafı yolunda qaçılmaz bir prosesdir və bu proses tələbələrə bir çox üstünlüklər verir. Qeyd edək ki , kompyuter və İKT, bacarıqlı tədris fəaliyyətinin bütün istiqamətlərini əvəzedəbilən universal bir vasitə deyil, yalnız bu prosesdə istifadə olunan alət və ya vasitədir.

Açar sözlər: tələffüz, bacarıq və vərdişlər, oxu dərslərinin mərhələləri, innovasiyalar.

Yaşadığımız dövrdə kompyuter texnologiyasının təhsildə rolu böyükdür. Belə ki, dünyada, o cümlədən Azərbaycanda istər universitetlərdə, istərsə orta məktəblərdə və istərsə də digər təhsil ocaqlarında artıq bir çox dərslər kompyuterlə idarə olunur. Dərslər kompyuterlə idarə olunduğundan bu sahədə fikirlər də ikiye bölünür:

İnternetə daxil ola bilənlər və ola bilməyənlər. Bunlar arasında ciddi fərq vardır. İnternetə daxil ola bilməyənlər qarşısında elə də böyük imkanlar yoxdur. İnternetə girişi olanların isə qarşısında böyük imkanlar durur. Belə ki, internetə girişi olanların Azərbaycanda oturmaqla dünyanın bir çox ölkələrinin tələbələri, müəllimləri ilə söhbət etmək imkanı olur. Bundan başqa ehtiyacı olan kitabı oxumaq, dünya kitabxanalarına pulsuz baxış, istənilən informasiyanı tapmaq imkanı və s. olur. İstənilən cəhətdən kompyuterin-internetin təhsilə çoxlu müsbət təsiri vardır. Bu gün müasir müəllimlər tələbələri internetdən bilik axtarmağa yönəldirlər. Bu üsul tələbələrə də sərfəli və rahatdır. Bu həm tələbənin vaxtına qənaət edir, həm də maddi cəhətdən də sərfəlidir. Əslində internetdən qısa və lakonik informasiyaların oxunması daha məqsədəuyğundur. Təbiidir ki, hər hansısa bir romanı internetdə oxumaq mümkündür. Lakin bugünkü dövrdə əyləngəli saytların zəngin olması və maarifləndirici məlumatların kasıblığı internetə əyləncə vasitəsi kimi baxanların sayını artırır. Lakin internet təkcə əyləncə vasitəsi deyil, həmçinin ən geniş yayılmış informasiya vasitəsidir. Azərbaycanda təhsil mərkəzləri artıq informasiya texnologiyalarından kifayət qədər istifadə edir

Xarici dil təliminin yüksək səviyyədə qurulmasında, şagirdlərin təfəkkür fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasında və inkişafında xarici dil müəllimləri müasir texnologiyalardan düşünülmüş surətdə istifadə etməlidirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, ümumilikdə təhsil sisteminin İKT əsasında təkmilləşdirilməsi informasiya cəmiyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 21 avqust 2004-cü il tarixində təsdiq etdiyi “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı (2005-2007-ci illər)” ölkəmizdə bu prosesə start verdi. Bundan sonra 10 iyun 2008-ci il tarixində ölkə başçısı tərəfindən qəbul edilmiş “2008 – 2012 – ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı” isə İKT - dən istifadə etməklə ölkəmizdə beynəlxalq standartlara uyğun keyfiyyətə yeni təhsil modelinin qurulmasını, vahid elektron təhsil məkanının yaradılmasını və təhsil sisteminin dünya təhsil məkanına inteqrasiya etdirilməsini əsas məqsəd kimi qarşıya qoyub.

Artıq yeni nəslin müəllimlərindən konkret öyrətdikləri fənnin struktur məzmununa və məqsədinə uyğun, uşaqların individual xüsusiyyətlərini nəzərə alan, şagirdlərin harmonik inkişafını mümkün edən texnologiyaları seçib tədrisdə tətbiq etmək tələb olunur. Təhsil sisteminin informasiyalaşdırılmasında əsas vəzifələrdən biri də ölkə miqyasında müəllimlərin, şagirdlərin, valideynlərin və təhsillə maraqlanan hər bir kəsin mənafeyinə xidmət edən, özündə təhsil-tərbiyə proseslərinin müxtəlif aspektləri barədə məlumatları cəmləşdirən vahid təhsil şəbəkəsinin yaradılması və təhsil müəssisələri arasında operativ informasiya mübadiləsinin təmin edilməsidir.

Bu istiqamətdə hər məktəbin internet saytının yaradılması, həmin saytda məktəb, pedaqoji heyət, oxuyanlar haqqında ətraflı məlumatların yerləşdirilməsi, müəllim, uşaq və valideynlər üçün xüsusi forumların təşkil edilməsi, forumlarda təhsilin aktual problemləri, yeniliklər, təzə kitablar və s. haqqında müzakirələrin aparılması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məktəbin internet saytında dərslər planlarının, cədvəllərinin, məktəbdə keçiriləcək tədbirlər barədə məlumatların və soraq xarakterli informasiyaların yerləşdirilməsi də məqsədəuyğundur. Vahid təhsil şəbəkəsinin ümumdünya informasiya məkanına inteqrasiya etdirilməsi isə müəllim və şagirdlərin təhsil üçün faydalı olan dünya internet resurslarına daxil olmasına, virtual kitabxanalardan, fayl arxivlərindən istifadə etməsinə və xarici təhsil müəssisələri ilə yaxından əlaqə saxlamasına əlverişli şərait yaradacaqdır. Valideynlər təhsil şəbəkəsindən öz uşaqlarının davamiyyəti və müvəffəqiyyəti barədə də operativ informasiya ala biləcəklər.

Bütün bunlardan əlavə, İKT istifadə etməklə təhsildə idarəetməni də xeyli təkmilləşdirmək mümkündür. Administrasiya sistemində tez-tez təkrar olunan əməliyyatları müəyyənləşdirməklə onları avtomatlaşdırmaq olar. Məktəbin informasiya bazasında toplanmış məlumatları analiz etməklə, rəhbərlik tədrisin hansı səviyyədə getdiyini, dərslər proseslərinin necə keçdiyini izləyə bilər və çatışmazlıq aşkar etdikdə operativ tədbirlər görməklə onları aradan qaldıra bilər. Təhsildə İKT-nin bir faydalı cəhəti də var ki, istedadlı pedaqoqlar kompyuter vasitəsilə öz tədris işlərini və yaradıcılıq fəaliyyətlərinin nəticələrini individuallaşdırmağa bilirlər. Müəllim standart dərslərdə olmayan, özü tərəfindən düşünülmüş maraqlı məsələ və tapşırıqları kompyuterdə prezentasiya şəklində hazırlaya bilər.

Əyanilik həmişə cox mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Təlim vasitələri sisteminin komponentləri bir birini tamamlayaraq öyrətmə prosesində üzvü əlaqədə, yəni kompleks şəkildə çıxış etdiyindən, metodikada tədris kompleksi adlanır. Tədris kompleksinin tərkibinə daxil olan vasitələr təlimdə yerinə və əhəmiyyətinə görə iki növə ayrılır:

1. Təlimin əsas vasitələri (kompleksin aparıcı komponentləri) - tədris proqramı, dərslər, dərslərə aid metodiki rəhbərlik daxil edilir.)

2. Təlimin əlavə vasitələri (kompleksin əlavə komponentləri) – internet, disk, slaydlar, müxtəlif cədvəllər, ikidilli lüğətlər, ev oxusu üçün ədəbiyyat və digər didaktik vasitələr daxil

dir.[1,s.3] . Şagird üçün əlverişli təlim mühiti yaradılır ki, onun istedad və bacarığı üzə çıxarılsın. Texniki vasitələrlə aparılan işin faydası əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1.Şagirdlərin nitq təcrübəsi optimallaşır.
- 2.Tələffüz üzrə qazanılmış vərdişlər təkmilləşir.
- 3.Xarici dildə auditiv bacarıqlar inşaf etdirilir [1, s 24].

Tədris prosesində şagirdlərdə maraq yaratmaq əsas məqsədlərdən biridir. Bu maraqlar bir neçə formada rəşional və emosional, faktlar və ümumiləşdirmələr, kollektiv və fərdi informasiyaedici, problemlı, izahedici, və axtarış xarakterli ola bilər. Əgər biz danışıdırmaqda çətinlik çəkdiyimiz sinfə daxil oluruqsa şəkil göstərsək nəticəsini daha yaxşı görərik. Bu zaman sinif dilə gələcək, həm də azad və sərbəst surətdə danışıacaqdır. Tədris prosesində şagirdlərin mənimsəmə imkanlarını artırmaq üçün əyaniliyə xüsusi fikir verilməlidir. Əyanilik biliyin möhkəmlənməsinə kömək edir. Axı gördüyümüz, toxunduğumuz hər bir şeyi uzun müddət yadda saxlayırıq. Dərs şəkil ,sxem,video üzərində qurulduqda şagirdlər daha çox həvəslənirlər.

Müəllim yalnız şəkil, sxem, video və slaydlarla kifayətlənməməlidir. Təlim prosesində əyanilikdən istifadə müəllim və şagird əməyini yüngülləşdirir. Lakin bu, heç də o demək deyildir ki, təlim prosesində müəllimin rolu azalır və şagirdlərin təlim fəaliyyəti məhdudlaşdırılır. Əksinə, əyani vasitələrin təlim prosesində tətbiqi müəllimdən gərgin əmək və xüsusi ustalıq tələb edir.Müəllim az vaxt ərzində az əmək sərf etməklə çox məlumat verir, mövzunu təkrarlayır, yeni bilikləri çox asanlıqla mənimsədir.

Müəllim yeni təlim texnologiyalarından istifadə edərkən onun məqsədi aydın olmalı, materialı əvvəlcədən planlaşdırmalıdır. Şagirdlər gördüklərinin əsiri olmamalı özlərindən müvafiq əlavələr etməyə çalışmalıdırlar. İşin belə təşkili şagirdlərdə azad və sərbəst fikir yürütmək vərdişi aşılrayır. Hazırda məktəblərimizdə dərslər kommunikatif metodlarla keçirilir və yaxşı da nəticə verir. Kommunikatif metodlar hər şeydən əvvəl şifahi nitqi, müraciət, oxu, yazı və qrammatikanı inkişaf etdirir. Yeni yanaşmanın mahiyyəti təlimin şagirdlərin yaddaşının təkcə yeni elmi biliklərlə zənginləşməsinə deyil, həm də təfəkkürün müntəzəm inkişaf etdirilməsi əsasında daha çox biliklərin müstəqil əldə edilməsi və mənimsənilməsi, ən mühüm bacarıq və vərdişlərin, şəxsi keyfiyyət və qabiliyyətlərin qazanılmasına və inkişafına yönəlməsidir. Bu zaman şagirdlər müəllimin rəhbərliyi altında xüsusi seçilmiş asan başa düşülən və yadda qalan , ən vacib təlim materiallarının öyrənilməsi prosesində fakt və hadisələrin nəticə əlaqələrini, qanunauyğunluqlarını aşkar etməyi, nəticə çıxarmağı, mühüm və dərin ümumiləşdirmələr aparmağı öyrənirlər.

İnteraktiv təlim prosesində əsas şərtlərdən biri motivasiyadır. Əgər dinləyici dinləməyə cəhd edərsə, bu, onun öz fiziki həssaslığını maksimal səfərbərliyinə gətirib çıxarır: belə ki, danışıq həm kədərləndirir, həm sevindirir və intensiv prosesi yüksəldir [2,105] .

Tədris prosesində şagirdlərdə maraq yaratmaq əsas məqsədlərdən biridir. Bu maraqlar bir neçə formada rəşional və emosional, faktlar və ümumiləşdirmələr, kollektiv və fərdi, informasiyaverici, problemlı, izahedici və

axtarış xarakterli ola bilər. Tədris prosesində bu maraqların hər hansı birindən istifadə etməklə şagirdlərdə təxəyyül, təfəkkür, yaddaş və nitqi inkişaf etdirmək olar. Dərs tədris prosesinin əsas elementi olaraq qalır. Ancaq onun funksiyaları müxtəlif olur. Əyanilikdən qrammatik qaydaların izahında daha çox istifadə etmək lazımdır. Şagirdlər cədvəl əsasında izah olunan materialları görmə yaddaşı əsasında yaxşı mənimsəyirlər. Müəllim üçün qaranlıq olan bir şey tələbə üçün zülmətdir.

Tədrisin ilkin mərhələsində müəllim feilin zamanlarını əyaniliklə izah edərsə şagirdlər onu yaxşı başa düşər, görmə yaddaşı əsasında da yaxşı mənimsəyər. Keçilən qrammatik qaydalara əsasən modelləri seçib şagirdlərlə işləmək yaxşı nəticə verir. Fonetik materiallar əyani tədris edildikdə şagirdlər tələffüzü çətin sözləri belə yaxşı və tez qavrayırlar. Ona görə də müəllim xarici dildə olan oxşar səsləri qruplaşdırılmış videolarla verməlidir. Belə olan halda şagirdlər

səsləri eşidir, hərfləri görür və müqayisəli şəkildə başa düşərək yaxşı mənimsəyir. Müşahidələr göstərir ki, V – VI siniflərdə səslərin əyani tədrisi şagirdlərin düzgün tələffüz, bacarıq və vərdişlərinin yaranmasına imkan yaradır. Müəllim dilin fonetikasının çətinliyini şagirdlərə hiss etdirmədən belə, onu əyaniliklə daha asan öyrədə bilər. Onun nəzarəti altında şagirdlər bu işi maraqla yerinə yetirə bilərlər. Təlimdə əyaniliklə işi bitmiş hesab etmək olmaz. Elə etmək lazımdır ki, şagirdlər öyrəndiklərini öz işlərinə tətbiq edə bilsinlər. Buna görə də öyrənilmiş bilikləri çalışmaları vasitəsilə möhkəmlətmək və mənimsədilmiş qrammatik və fonetik materialları təkrar etdirmək lazımdır

[3, s.148-149]. Tədris prosesində interaktiv lövhədən istifadə edilməsi dərslərin əsas prinsiplərindən birini, onun əyaniliyini təmin edir. Elektron lövhənin sensorlu, yəni hissiyyatlı səthinə xüsusi qələmlə və ya barmaqla yavaşca toxunmaqla onun üzərində kompüterdə mümkün olan bütün əməliyyatları interaktiv rejimdə aparmaq olar. "Ağıllı" lövhə, həmçinin kompüterə qoşulan mikroskop, skaner, pəqəmli fotoaparat, videokamera və s. qurğulardan alınan təsvirləri də proyektor vasitəsilə qəbul edə bilər ki, bu da məktəblərdə virtual laboratoriyaların təşkilində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Şagirdlər istənilən kimyəvi reaksiyanın, fiziki, bioloji, coğrafi proseslərin izahını və video görüntülərini, müxtəlif cihazların, qurğuların, texniki vasitələrin işləmə prinsiplərini "möcüzəli" ekranda izləyə bilərlər. Bu isə şagirdlərin nəzəri-metodoloji biliklərini, praktiki bacarıq və təcrübələrini inteqrasiya etməklə tədrisi xeyli canlandırır, uşaqlarda yaradıcı yanaşma, düşünmə, təşəbbüskarlıq, tədris materialını dərindən dərk etmə qabiliyyətini daha da artırır

Müəllim hər bir şagirdə fərdi yanaşmalı, şagirdləri qruplaşdırıb fərdiləşdirmə aparmalıdır. İşin belə təşkili zamanı müəllim şagirdin hafizəsini, diqqətini, deyilənləri qavramasını nəzərə almalıdır. Əgər bu belə olmazsa şagirdlərin çoxu dərsləri lazımi səviyyədə qavraya bilməz. Şagird hansı müəlliminə daha çox rəğbət bəsləyirsə, həmin fəndən də nəticələri yüksək olur.

Hal-hazırda məktəblərimizdə təhsil alan şagirdlərə münasibət dəyişmişdir. Belə ki, şagirdlərin maraqları önə çəkilir, onların yaxşı bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına diqqət yetirilir, əqli və fiziki qabiliyyətindən asılı olmayaraq şagird şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşılır.

Ancaq ciddi nizam-intizam, tələbkərlilik yüksək olan yerdə işin nəticəsi də yüksək olar. Elə buna görə də müəllim yalnız mənimsəmə ilə kifayətlənməməli, həm də sinfin təşkili, dərsləri davamiyyətlə də maraqlanmalıdır. İndiki dövrdə təhsil işçilərinin üzərinə həmişəkindən daha çox məsuliyyət düşür. Bu məsuliyyətin öhdəsindən layiqincə gəlmək üçün hər bir müəllim özündə qüvvə taparaq bütün imkanlardan istifadə etməlidir. Gələcəyimiz üçün savadlı, vətənpərvər, zəhmətkeş bir vətəndaş yetişdirib tərbiyə etmək bütün pedaqoqların müqəddəs borcudur.

İstifadə edilən ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Elmi -Tədqiqat Pedaqoji Elmlər İnstitutu: Fransız dilinin təlimində tekstiki vasitələrdən istifadə.-Bakı 1985
2. Г.В. Рогова, Ф.М. Рабинович, Т.Е. Сахарова, “Методика обучения иностранным языкам”. Москва, просвещение-1991, стр : 287
3. Veysova Z. ”Fəal/interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait”. Bakı: UNİCEF, 2007.
4. Ulduz Mürşüdoğlu, Aynur Mehdiyeva “İngilis dilinin tədrisində aktiv və interaktiv təlim metodlarından istifadə qaydaları”. Bakı-2012

Х.Рафиева

Использование новых технологий обучения в преподавании
французского языка

Резюме

В статье рассматриваются ключевые и актуальные вопросы методики преподавания французского языка. В статье разъясняется, как студенты используют интерактивные методы и его роль в преподавании французского языка. Дети обладают богатым словарным запасом. Говоря о языке, лексические и грамматические правила важно объяснить студентам. При реальном общении различные коммуникативные умения обычно неразделимы. Для ведения разговора требуются сформированные умения и аудирования и говорения. При заполнении бланков необходимо писать и читать. Это так называемые "интегративные, или комплексные умения". На уроке развиваются различные коммуникативные умения.

ИКТ осуществляют возможность проводить экстенсивное аудирование, где важно понять определенную информацию. Это можно делать как со всей группой так и индивидуально. И существует возможность быстро проверить себя и узнать результат своей работы. А затем плавно перейти к говорению, так как услышанное часто порождает желание рассказать о себе или просто продолжить разговор по заданной теме.

Ключевые слова: произношение, навыки и привычки, чтение этапов, инновации,

KH. Rafiyeva

The use of new teaching technologies in teaching French
Summary

The article discusses the key and relevant issues of the French language teaching methodology. The article explains how students use interactive methods and its role in teaching French. Children have a rich vocabulary. Speaking of language, lexical and grammar rules, it is important to explain to students. In real communication, various communication skills are usually inseparable. To conduct a conversation, formed skills and listening and speaking are required. When filling out forms, you must write and read. These are the so-called "integrative, or complex skills." In the lesson, various communication skills are developed.

ICTs make it possible to conduct extensive listening, where it is important to understand certain information. This can be done both with the whole group and individually. And there is the opportunity to quickly test yourself and find out the result of your work. And then move smoothly to speaking, as what is heard often gives rise to a desire to tell about yourself or simply continue a conversation on a given topic.

Key words: pronunciation, skills and habits, reading stages, innovations.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.07.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.09.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ulduz Mürşudova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SEVİNC CƏFƏROVA,
ATU
xarici dillər kafedrası, müəllim

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MODALLIQ ANLAYIŞI

Xülasə

Məqalədə modallıq kateqoriyasından bəhs edilir. Qrammatik kateqoriya kimi modallıq danışanın nitq prosesində ifadə olunmuş fikrə münasibətini bildirən nitq hissəsidir. Məqalədə modallığın ifadə vasitələrindən bəhs edilir. Bu kateqoriyanın ingilis və azərbaycan dilçiliyindəki tədqiqatçıları araşdırılır. Onların fikirləri müqayisə edilir. Modallığın iki aspekti, yəni obyektiv və subyektiv modallıq bir-birini tamamlayaraq bütövlükdə ümumi modallıq məzmununu yaradır.

Subyektiv modallığın məna qrupları fərqləndirilir.

Bundan əlavə, modallıq leksik-frazeoloji vahidlərlə də ifadə olunur və bu ifadə vasitələri ətraflı tədqiq edilir. İngilis dilində isə modal fəllər vasitəsi ilə modallıq yaradılır. Azərbaycan və ingilis dillərinin cümlə modellərini nəzərdən keçirdikdə görmək olur ki, onlar arasında həmin sahədə ümumi, oxşar cəhətlər çox olduğu kimi, fərqli cəhətlər də az deyil.

Açar sözlər: modallıq, kateqoriya, modal sözlər, semantika, nitq hissələri

Müasir dilçilikdə ümumlingvistik baxımdan nəzərdən keçirilən kateqoriyalardan biri də modallıqdır. Modallıq danışanın ifadə olunan fikrə münasibətini, ifadə olunan fikrin obyektiv varlığa münasibətini əks etdirən qrammatik-semantik kateqoriyadır. “İzahlı dilçilik terminləri” lüğətində göstərildiyi kimi “ifadə olunan fikir məzmunca ya real, ya da qeyri-real şəkildə, ya mümkün, ya da qeyri-mümkün şəkildə, ya arzu olunan, ya da arzu olunmayan şəkildə, ya zəruri, ya da ehtimali şəkildə və s. anlaşıla, işlədilə bilər. Zaman və şəxs mənalı ilə modal məna birləşib predikativlik kateqoriyası əmələ gətirir. Modallıq anlayışı qrammatik və leksik vasitələrin (fel formaları, modal sözlər, intonasiya, ədatlar) köməyi ilə ifadə olunur” (1, 164). Modallıq kateqoriyası dilin iki mühüm cəhəti ilə – işarəvilik (adlandırma) və kommunikativlik (ünsiyyət) funksiyaları ilə sıx bağlıdır. Aparılan tədqiqatlar sayəsində məlum olur ki, dilə pragmatik aspektdən yanaşma bu kateqoriyanın təzahür formalarının asanlıqla aşkar olunmasını təmin edir. Modallığın mürəkkəbliyi orasındadır ki, onda dilin bütün səviyyələrinə xas olan əlamət və xüsusiyyətlər, qrammatik, sintaktik, semantik əlaqələr toplusu cəmləşmişdir. İnsan təfəkkürünün artıq inkişaf etmiş mərhələsinin məhsulu kimi modallıq həm də milli özünəməxsusluğu əks etdirir. Bu cəhət modallıqla frazeologiya arasında körpü yaratmış olur.

Qrammatik kateqoriya kimi modallıq danışanın nitq prosesində ifadə olunmuş fikrə münasibətini bildirən nitq hissəsidir. Münasibət bütöv fikrin hamısına və ya onun ayrı-ayrı hissələrinə aid ola bilər. Qrammatik baxımdan bu fikir müxtəlif səciyyəli və istiqamətli ola bilər. Ayrı-ayrı dil

ailələrinə aid materialların araşdırılması nəticəsində deyilən fikrə münasibəti aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- təsdiqedicə və ya inkaredicə modallıq;
- obyektiv və ya subyektiv modallıq;
- həqiqi və ya qeyri-həqiqi (yalan) modallıq;
- real və ya qeyri-real modallıq;

- arzuolunan və ya arzuolunmaz modallıq;
- ehtimal olunan və ehtimal olunmaz modallıq;
- zəruri və ya qeyri-zəruri modallıq;
- vacib və ya qeyri-vacib modallıq;
- zaman modallığı.

Göstərilənlərdən əlavə, subyektiv modallığın daha bir neçə məna qrupunu göstərmək olar:

- əminlik və ya inamsızlıq bildirənlər;
- müəyyənlik və ya qeyri-müəyyənlik bildirənlər;
- ekspressivlik, gücləndirmə və ya zəiflətmə mənası bildirənlər.

Subyektiv modallığın müxtəlif sistemli dillərdə ifadə vasitələri də zəngindir. Belə ki, subyektiv modallıq intonasiya ilə, söz sırası ilə, sintaktik təkrarlarla, intensivlik və sürəklilik bildirən xüsusi konstruksiyalarla, ədat, modal sözlər, ara sözlər və ara cümlələrlə ifadə oluna bilər. Lakin subyektiv modallıq münasibətlərini doğuran əsas vasitə modal sözlər hesab olunur. Danışanın bütövlükdə ifadə olunan fikrə və ya bu fikrin ayrı-ayrı hissələrinə münasibətini bildirən sözlər isə modal sözlər kimi səciyyələndirilir.

Modal sözlər- deyilən fikrə münasibət bildirən leksik-qrammatik söz qruplarıdır. Onları konkret bir nitq hissəsinə aid etmək mümkün deyil. İsim, sifət, fel və başqa nitq hissələri ilə ifadə olunan nitq hissələri deyilən fikrə müxtəlif aspektlərdən münasibət bildirirlər. Araşdırmalar göstərir ki, əslində ifadə hansı nitq hissəsindən törəmişsə, onu ifadə edir. Deməli, modallaşma burada sonrakı prosesdir.

Modallaşmış söz qrupları vaxtilə mənsub olduqları nitq hissələri ilə bütün “qrammatik” münasibətlərini itirir, cümlədə başqa sintaktik ampulada çıxış edirlər. Modal sözlərdə vaxtilə mənsub olduqları nitq hissələrinin qrammatik əlamətləri daşlaşmış şəkildə qalır.

Prof. M.Hüseynzadə isə belə hesab edir ki, modal sözlər nə əsas nitq hissəsinə, nə də köməkçi nitq hissəsinə aid edilə bilməz. Müəllifə görə, onlar əsas nitq hissələrindən əmələ gəlsələr də, artıq lüğəti mənalı olmur, bütün cümləyə, ya da cümlənin bir hissəsinə modallıq verən söz vəzifəsini daşıyırlar. Lakin, M.Hüseynzadə modallığı müəyyən bir iş, hadisə, əşya, əlamət və keyfiyyət haqqında verilən hökümün gerçəkliyini, həqiqiliyini ya təsdiq, ya da inkar edən bir məntiqi-qrammatik kateqoriya hesab edir [2, s.352].

Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan və ingilis dillərində modal sözlər sahəsində birbaşa təmas nöqtələri olmasa da, həmin dillərin modal sözlərinin əsas sinifləri bir-birinə uyğun gəlir. Modal sözlər sadə və mürəkkəb cümlələrdə, dialoji nitqdə, nitq parçaları və nitq situasiyaları ilə sıx laqədə istifadə olunur. Onlar cümlənin müxtəlif yerlərində gələrək, olduqca rəngarəng cümləyərətə imkanları, qabiliyyəti nümayiş etdirir. Azərbaycan və ingilis dillərinin cümlə modellərini nəzərdən keçirdikdə görmək olur ki, onlar arasında həmin sahədə ümumi, oxşar cəhətlər çox olduğu kimi, fərqli cəhətlər də az deyil. Məsələn, bir çox modal sözlər ingilis dilində cümlənin ortasında və axırında gəldiyi halda, Azərbaycan dilində onların normal işlənmə mövqeyi cümlənin əvvəlindədir. Modal sözlərin seçilib-ışlədilməsi şifahi nitqdə danışanın, yazılı nitqdə isə yazanın, müəllifin linqvistik məqsəd və niyyətindən asılıdır. Məsələn, Azərbaycan və ingilis dillərinə məxsus olan dil materiallarını müqayisə edərək görürük ki, eyni modal məna müxtəlif şəkillərdə, iki cür, üç cür ifadə edilir. Modal münasibət başqa yollarla, üsullarla ifadə olunsada, modal sözlər həmin münasibətlərə daha çox konkretlik, əyanilik verir. Hər iki dilin materialları bu fikri təsdiq edir.

Bundan başqa, dildə kommunikasiyasının fəal üzvü olan danışanın nitq aktına münasibətini bildirən fellər və səciyyələndirici sözlər vardır ki, bunlar cümlənin, mətnin tərtibində mühüm rol oynayırlar: demək, soruşmaq, əmr etmək, məsləhət görmək, tövsiyə etmək və s.

Dildə substansiya və əlamət bildirən sözlər vardır ki, bunlarda predikativlik münasibəti modallıq münasibəti ilə üst – üstə düşür. Məsələn: Kağız ağdır. The paper is white. Həmin cümlələr dil tipi ilə bağlı olan xüsusiyyətlərinə görə bir – birindən fərqlənsələr də, ağılıq əlamətinin kağıza isnad verilməsi mənasında onlar arasında elə bir mühüm fərq yoxdur. Nitq hissələrinin qrammatik-valentlik xüsusiyyətləri də modallaşma prosesində itirilmiş olur.

Ümumiyyətlə, dilçilik ədəbiyyatında modallığın izahı müxtəlifdir. Ən ümumi şəkildə belə bir tərif qəbul etmək olar ki, modallıq danışanın ifadə etdiyi nitqin (söyləmin) reallığa münasibəti deməkdir. Lakin bu tərifin özündə də bir ziddiyyət vardır. Reallıq dedikdə obyektiv olaraq mövcud olan dünya, aləm başa düşülür. Təbiidir ki, reallıqla obyektiv dünya, aləm heç vaxt üst-üstə düşmür. Başqa sözlə, danışanın reallıq, obyektiv dünya haqqında fikirləri subyektiv, şəxsi mülahizə ola bilər. Linqvistik baxımdan mübahisə doğuran cəhətlərdən biri də modallığın semantik və ya qrammatik kateqoriyaya aidliyi məsələsidir. O.S.Axmanova “Dilçilik terminləri lüğəti”ndə modallığı danışanın dediklərinə (söyləm) və söyləmin məzmunun reallıqla münasibəti zəminində izah edir və göstərir ki, modallıq müxtəlif vasitələrlə – qrammatik, leksik yollarla ifadə oluna bilər. Belə qrammatik ifadə vasitələrinə O.S.Axmanova felin şəkillərini, modal felləri intonasiya və s. misal gətirir [3, s.286-287]. Q.V.Kolşanski isə cümlənin modallığını ümumi semantik kateqoriya hesab edir. Modallıq söyləm vasitəsi ilə reallaşır və bütün söyləmə aid olur. Söyləm semantik baxımdan iki hissəyə bölünə bilməz. Məna cəhətinə görə cümlə tamdır. Semantika modallıqdan doğur və kommunikasiya prosesində reallaşır. T.P.Lomtevin fikrinə görə modallıq semantik, daha dəqiq desək, semantik–kommunikativ funksiya kimi daha çox məntiqə aid edilə bilər. Modallıq bütün cümlə boyu yayılır, lakin xüsusi ifadə vasitəsinə malik deyil. Əlbəttə, bu fikrlə razılaşmaq qeyri-mümkündür. Modallığın istər leksik-qrammatik, istərsə də prosodik və s. ifadə vasitələri məlumdur. “Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində modallığa yaxın mənada işlənən iki feil vardır: bilmək və bacarmaq. Lakin həmin feillərin modal məna ifadə etmək qabiliyyəti çox deyildir. İngilis və başqa Avropa dillərindəki modl feillərin ifadə etdiyi mənalara Azərbaycan dilində feil kateqoriyalarının bəzi şəkilləri uyğun gəlir” (4,7). Semantik kateqoriya kimi modallıq ən yeni sintaksisin obyekt kimi də tədqiq oluna bilər. Tərədici qrammatikalarda modallıq dərin strukturun (sintaksisin) anlayışlarından hesab olunur. Tədqiqatçıların fikrinə görə səthi struktur modallığın mahiyyətini tam açə bilmir, çünki modallıq dərin strukturda, semantik qatda əks olunan semantik kateqoriyadır. Səthi strukturda modallığın ifadə üsulları və vasitələri müxtəlif ola bilər. Modallığın hər bir milli dildə ifadəsi də rəngarəng formalara malikdir. Rus dilçiliyində modallıq müxtəlif baxımlardan təsnif edilir. Göstərilən təsniflərin həm oxşar, həm də fərqli cəhətləri vardır. Kruşelnitskaya, Zolotova və Yermolayevin araşdırmalarında modallığın üç tipi göstərilir. Obyektiv modallıq tipində danışanın nöqteyi-nəzərindən deyilmiş cümlənin məzmunun həqiqətə uyğunluğu ifadə olunur. Subyektiv modallıq tipində danışanın söyləmin məzmununa münasibəti əks olunur. Törəmə tipli modallıq daha mürəkkəb struktura malikdir. Burada əlamətin daşıyıcısı subyektlə predikativlik-əlaməti arasında əlaqənin həqiqiliyinə münasibət bildirir. Birinci iki əlaqə tipi sintaksisxarici, üçüncü tip isə sintaksisdaxili əlaqə tipi kimi müəyyənləşdirilir. Kommunikativ modallıq tək-cümlə növləri, felin şəkilləri, leksik vasitələr, modal sözlər vasitəsi ilə deyil, həm də intonasiya, vurğu, müxtəlif cəstlər və s. ilə əmələ gəlir. Modallığın yaranmasında intonasiya və vurğunun rolu bir çox tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır. Modallıq çərçivəsində bu və ya digər fel şəkilləri ilə ifadə olunmuş sintaktik vahidlər olan nida, vokativ cümlələrlə də ifadə oluna bilər. Lakin, ingilis dilində modallığın əsas ifadə vasitəsi feil şəkilləridir.

Modallığın daha çox ifadə olunduğu vasitə leksik qatdır.

Leksik qat bütün nitq hissələri ilə təmsil olunmuşdur. Həmin qatı təşkil edən sözləri modal sözlər adlandırırlar. Bundan əlavə, modallıq leksik-frazeoloji vahidlərlə də ifadə olunur. İngilis dilində modal fellər vasitəsi ilə də modallıq yaradılır. L.D.Dolinskaya modallığın ifadə vasitələ-

ri kimi qrammatik, leksik, leksik-sintaktik və leksik-frazeoloji formaları göstərir [95]. Germanşünaslıqda modallıq kateqoriyası V.Admoni, Ş.Balli, V.Qak, M.Qrepa, E.Qulıqa, E.Şendels, L.Yermolaeva, E.Zveryeva, K.Kruşelntiskaya, O.Moskolskaya, V.Panfilov, N.Petrov, A.Smirnitski, M.Blox, H.Zandvoorf, C.Kats, C.Fodor, K.Zommerfeldt, İ.Brinkmann, V.Bondarenko, V.Qureviç, D.Ştelling, Y.Erben, S.Borkaçev, R.Qrobe, C.Lyons, L.Kanner və b. tərəfindən müxtəlif aspektlərdən tədqiq olunmuşdur. Türkologiyada modallıq bir məntiqi, fəlsəfi və qrammatik kateqoriya kimi hərtərəfli şəkildə öyrənilmiş və bu sahədə A.N.Kononovun, N.A.Baskakovun, A.N.Baskakovun, K.V.Musayevin, F.R.Zeynalovun, Z.Əlizadənin, A.Aslanovun, M.Rəhimovun, N.Direnkovanın, F.A.Aqaevanın və başqalarının böyük xidmətləri olmuşdur. Türkologiyanın aparıcı qollarından olan Azərbaycan dilçiliyində modallıq XX əsrin 50-ci illərindən tədqiq olunmağa başlanmışdır. A.N.Kononovun türk və özbək dillərinin qrammatikalarına həsr olunmuş kitablarında modallıq kateqoriyasının tədqiqi ilə əlaqədar Azərbaycan dilçilərinin əsərlərinə istinadlar edilmişdir. Azərbaycan dilçilərindən A.Ə.Aslanov, Ə.M.Cavadov, F.R.Zeynalov, N.H.Ağazadə, S.Cəfərov, M.Hüseynzadə, Z.Əlizadə, M.Rəhimov, Z.Budaqova və b. əsərlərində modallıq kateqoriyasını hərtərəfli tədqiq etmişlər. Modallıq kateqoriyası nitq aktının iştirakçıları vahid məqsəd ətrafında birləşdirir. Bu məqsəd müəyyən nitq parçasının açıq və gizli şəkildə ifadə olunmuş modal münasibəti bildirmə, onu qavrama (açma) və həmrəylik nümayiş etdirmək kimi tərkib hissələrindən ibarətdir. Aydın məsələdir ki, ünsiyyətdə olanlar bir-birini başa düşdüyü kimi, başa düşməyə də bilir, hətta bilərəkdən başa düşməmə halları da istisna olunmuşdur. Bu, birdilli ünsiyyətdə olduğu kimi, ikidilli ünsiyyətdə də tez-tez qarşıya çıxır. Göründüyü kimi, modal mənaların ifadəsi sahəsində dillərin imkanlarının öyrənilmiş olması bu prosesin müsbət mənada həllini asanlaşdırır.

Ədəbiyyat

1. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1989, 362 s.
2. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1973, 358s.
3. Axmanova O.S. Slovarğ lingvistiçeskix terminov. İzd. 2-e. M., "Sovetskə Gnüklopediə", 1966, 608 s.
4. Cahangirov F. İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiqi (müayisəli tipoloji tədqiqat), Bakı, Elm, 2005

С. Джафарова

Концепция модальности на азербайджанском и английском языках

Резюме

В статье рассматривается категория модальности. Модальность как грамматическая категория - это часть речи, которая выражает отношение говорящего к мысли, выраженной в речевом процессе.

В статье рассматриваются модальности выражения. Исследователи в этой категории изучают английскую и азербайджанскую лингвистику. Их взгляды сравниваются. Два аспекта модальности, то есть дополняют объективную и субъективную модальность генерирует содержание общей модальности в целом. Значимые группы субъективной модальности различаются.

Вы можете видеть, что есть немного областей, если таковые имеются, в области, которые имеют общие, подобные области. Большинство слов на английском языке находятся в середине и конце предложения. На азербайджанском языке их официальная позиция находится на переднем крае предложения. Использование слов муддал в публичных выступлениях или в речи оратора. Это зависит от языковой цели и намерений учителя. Вклад в языковые навыки, характерные для азербайджанского и английского языков. Мы видим, что у вас есть два или три разных исполнения на одном материале в разных медиа. Хотя слова выражены другими способами и способами, слова могут быть поняты так же, как и в других словах. Да, это очень специфично. Содержание обоих языков подтверждает это.

Кроме того, модальность также выражается в лексико-фразеологических единицах, и эти средства выражения подробно изучены. В английском языке модульные глаголы создаются по модальности. Глядя на предложения азербайджанского и английского языков, можно увидеть, что между ними много общих и похожих различий.

Ключевые слова: модальность, категория, модальные слова, семантика, речевые части

S. Jafarova

The concept of modality in English and Azerbaijani languages

Summary

The article deals with the category of modality. Modality as a grammatical category is part of speech that expresses the attitude of the speaker to the thought expressed in the speech process. The article discusses modalities of expression. The article examines researchers in this category of English and Azerbaijani linguists. Their views are compared. Two aspects of modality, that is, complementary to objective and subjective modality generates the content of the overall modality as a whole. The meaning groups of subjective modality are distinguished.

As you pass the sentence of Azerbaijani and English languages, you can see that However, there are few, if any, areas in the field that have common, similar areas. Most of the words in the English language are in the middle and end of the sentence. In the Azerbaijani language, their official position is at the forefront of the sentence. The use of the words Muddal in public speech, or in the speech of the speaker. It depends on the linguistic purpose and intent of the teacher. Contributing to the language skills specific to Azeri and English languages We can see that you have two or three different performances on the same material in various media. Although the words are expressed in other ways and ways, the words can be understood in the same way as in other words. Yes, it is very specific. The content of both languages confirms this. In addition, modality is also expressed in lexical-phraseological units and these means of expression are studied in detail. In English, modular verbs are created by modality. When looking at the sentences of the Azerbaijani and English languages, it can be seen that there are many common and similar differences between them.

Keywords: *modality, category, modal words, semantics, speech parts*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 24.03.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəna Hüseynova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÖVHƏR BAĞIROVA
ADBTİA

Fətəli xan Xoyski, 34, Bakı, Nərimanov, AZ1110.

govhar.bagirova@sport.edu.az

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ ŞƏKİLLƏRDƏN İSTİFADƏ

Xülasə

Şəkillər tədris və öyrənmə prosesində bir neçə funksiyaya malikdir. Tələbələr təcrübələrini təkrarlamaqda və ya bir şey başa düşmələrində şəkillər əsas rol oynayır. Tələbələri istənilən səviyyədə yeni bir dil öyrənməyə cəlb etmək lazım gəldikdə şəkillər daha vacibdir. Şəkillər dərslər zamanı müvəffəqiyyətli bir tədris vasitəsi ola bilər və şagirdlərin danışıqlarına köməkçi ola bilər. Şagirdlər şəkillər ardıcılığından istifadə edərək bir hekayə yazmağa və ya danışmağa bilərlər. Tələbələri tədrisə cəlb etmək üçün müəllimlər yalnız bir sinifin yarısına bir video və ya bir şəkil göstərməyə bilər və onlardan gördüklərini digər yarısına izah etmələrini xahiş edə bilərlər. Qoxu, toxunuşunuzu nəzərə alaraq digər hissləri inkişaf etdirmə qabiliyyətinizi də şəkillər əks etdirir. Tədrisdə rəsmlərdən istifadə etmək tələbələrə özlərini daha açıq şəkildə ifadə etmək imkanı qazandırmağa bilər. Şəkillər, müxtəlif abstraksiyaları başa düşməyə kömək edə bilər. Şəkillərdən öyrənci marağını stimullaşdırmaq və oxuculara müşayiət olunan əyani və nitq materialının məzmununu anlamağa və xatırlamağa kömək etmək kimi bir sıra təsirli yollardan istifadə edilə bilər.

Beləliklə, şəkillərdən istifadə edərək İngilis dilinin tədrisi tələbələrin lüğət sənətini inkişaf etdirə bilər.

Tələbələrdən şəkil istifadə edərək lüğəti öyrənmək və cümlə qurmaq şəklində əldə olunan nailiyyət, şəkillərsiz daha məhsuldardır. Beləliklə, müəllimlərin tələbələrə tədris metodu olaraq xarici dilin tədrisində şəkillərdən istifadə etmələri müdrikdir.

Təqdim olunan materiallar haqqında tələbələrin diqqətini cəlb etmək üçün müəllim daha böyük ölçüdə və aydın şəkildə şəkillər təqdim etməlidir. Bundan əlavə, daha böyük ölçülü və aydın şəkillər tələbələrə müəllimlərin göstərdiklərini asanlaşdırmağa bilər. Müəllim, İngilis dilində, xüsusən lüğət leksikasını öyrətməkdə tələbələrin həvəslərini artırmağı bacarmalıdır.

Açar sözlər: vizual video, təlim, əyani vəsait, stimullaşdırma, səviyyə, mücərrəd

Bir şəkil min söz danışır! Dərslərdə şəkillərdən istifadə etməklə tələbələrin daha çox danışmasına kömək edə bilərik. 'Şəkil' deyilən zaman nə düşünürük? Çox güman ki, 'rəsm', 'foto', və 'film' sözləri ağılımıza gələ bilər.

Latuhu (1988) görə, şəkillər tədris və təlim prosesində bir neçə funksiyaya malikdir. Birincisi, şəkil mücərrəd fikirləri daha real formalara çevirə bilər. İkincisi, şəkillər asanlıqla əldə edilir, məsələn məktəb kitablarından, qəzet və jurnallardan. Üçüncüsü, şəkillər müxtəlif akademik səviyyələrdə istifadə olunur. Dördüncüsü, şəkil müəllimin vaxtını və enerjisini saxlaya bilər. Bundan əlavə, rədiciliklə çəkilən şəkillər təqdim edərək, bu şəkil ardıcılığına, povest yazmaq və ya hekayə haqqında fərziyyə vermək üçün əsas meyar olduğunu vurğulayırdı. Belə şəkillər dəsti, lüğət, cümlə quruluşu və təşkili mövzusunda təlimat verən materiallar təqdim edilərək sonra tələbələrə yeni mövzu ilə bağlı mətn yazmaları üçün imkan yaradır.

Klasik şəkillərin bir neçə üstünlüyünün olduğunu söyləyir. Birincisi, şəkil ucuz, tanış ünsiyyət mühitidir. Üstünlük, şəkil ardıcılıqla təşkil edilə bilər və bir çox mövzuya uyğunlaşdırıla bilər. Bundan əlavə, şəkil istifadəsi çoxdur - fərdi və ya hər hansı lövhədə ictimai şəkildə. Bun-

dan əlavə, şəkil səhv anlayışların qarşısını almağa və düzəltməyə kömək edə bilər. Bundan əlavə, şəkil söz rəmzlərini tərcümə edə bilər, hadisələri qeyd edə bilər, prosesi izah edə bilər, təcrübəni genişləndirə bilər, müqayisə edə, ziddiyyət göstərə, davamlılığını göstərə, diqqəti inkişaf etdirə və tənqidi düşüncəni inkişaf etdirə bilər.

Bundan əlavə, Wright, şəkillərin şagirdlərə təcrübələri təkrarlamağa və ya bir şeyi başa düşmələrinə kömək etməkdə çox əhəmiyyətli olduğunu vurğulayır, məsələn yer, obyekt, insanlar və s. təmsil edə biləcəyini söyləyir. Şəkillər tələbələrə şəkillərdən hazırlana biləcək daha ümumi bir konteksti anlamağa kömək edir. Müəllimin hərəkətləri, şagirdin hərəkəti, səs effekti və sözləri.

Şəkillərdən istifadə öyrətmə məqsədləri üçün reallığı sıxışdırma və ya başqa bir şəkildə manipulyasiya edə bilər və ya həqiqi ölçülərində vizual olaraq anlamaq üçün çox kiçik və ya çox böyük bir obyektin ölçüsünü dəyişdirə bilərlər. Bunlar bizə əlçatmaz bir yerə səyahət etməyimizi, hərtərəfli öyrənməyimizi və başqa cür mümkün olmayan bir çox öyrənməni həyata keçirməyimizi təmin edir. (1, 236)

Bundan əlavə, Sulaeman şəkillərin vacib vizual media olduğunu söyləyir, çünki gətirdikləri fikirlərin konkret vizual təsvirini göstərə bilər. Oxuculara gətirdikləri fikirləri və ya məlumatları yazılı və ya şifahi sözlərdən daha aydın, daha dəqiq başa düşə bilər.

Bir müəllim kimi düşünürəm ki, bir şəkil görüntüdə daha çox şeydir, xüsusən də ingilis dilini öyrətdiyim zaman. İstənilən səviyyədə yeni bir dil öyrənən tələbələrin cəlb edilməsinə gəldikdə şəkillər daha vacibdir. Şəkillər dərslər zamanı müvəffəq bir dərs vəsaiti ola bilər və tələbələrə danışma təcrübəsi zamanı kömək etmək üçün faydalı göstərişlər kimi çıxış edə bilərlər. Bəs dərstdə şəkillərdən necə istifadə edə bilərik? Aşağıda dərslərinizə əyani vəsaitlər kimi şəkillər istifadə etməyimiz üçün yeddi göstəriş verilmişdir:

Təxmin etmək:

Tələbələr dərsin və ya fəaliyyətin mövzusunun nə olacağını əvvəlcədən müəyyən etmək üçün şəkillərə baxa və ya videonun birinci hissəsini izləyə bilərlər.

Qarşılıqlı əlaqə yaratmaq:

Qruplara bölünmüş tələbələr komanda yoldaşlarının təsvirlərinə əsaslanan müəyyən sözlər tapmalarıdır. Bu metod zamanı mövzuda lazım olan və digər şəkillərlə qarışıq oyunları, lüğətləri nəzərdən keçirmək üçün həm tələbələr, həm də böyük tələbələr tərəfindən istifadə edilə bilən əyləncəli fəaliyyətlərdir. Digər ikinci qrup daha sonra digər tələbələrin gördüklərini, bacardıqlarını qədər dəqiqliklə bildirməyə çalışacaqlar. Hər kəs digərlərindən bir az fərqli bir şey görəcək və fəaliyyət onların yaxınlaşmasını gücləndirəcəkdir.

Yeni mövzu yaratmaq:

Tələbələr şəkillər ardıcılığından istifadə edərək bir hekayə yazma və ya söyləyə bilər və ya müəllim həqiqətən təsəvvürlərini genişləndirmək istəyirsə, tələbələr yalnız bir şəkil əsasında bir hekayə yarada bilərlər. Müəllim, şagirdləri hekayələrindəki xüsusi hadisələri (məsələn, keçmiş, gələcək), lüğət və ya funksional dili istifadə etməyə təşviq etsə, xüsusilə maraqlı və məhsuldar ola bilər.

Danışmaq:

Başlanğıc səviyyəsində müəllimlər tələbələrdən bir suala cavab istədikləri zaman onların byınlarında suallar yaranır. Müəllimlər isə bu zaman yaranan uzun sükutdan çəkinir və tələbələrə şəkil təqdim edərək bu sükutun qarşısını ala bilərlər. Şagirdlərdən şəkillərdə görə bildiklərini təsvir etmələrini istəyərək buzları qıra bilərlər.

Anlamaq:

Bir sözün mənasını izah etməyin ən asan yolu nədir? Göstərin! Sınıf otaqları lazımı avadanlıqlarla tam təchiz oluna bilər, lakin hər şeyi sonacan saxlaya bilmək çətinidir. Tələbələrə lazımı sözü xatırlamalarına kömək etmələrini göstərmək istədiyiniz bir maddə və ya obyekt varsa,

onlara şəkil göstərməyə çalışın. Flaşkardlar, tədris və ya lüğətə yenidən baxılması üçün əvəzolunmaz bir mənbədir. Onları asanlıqla yükləyə və ya onlayn olaraq yaratmaq olar.

Əks etdirmək

Bir şəkil yalnız görə biləcəyinizi əks etdirmək şansı vermir, eyni zamanda eşitmək, qoxu və toxuna biləcəyinizi nəzərə alaraq digər hissələrinizi inkişaf etdirmək imkanınızı da əks etdirir. Bu, tələbələrini nitq imtahanına hazırlayan müəllimlər üçün faydalı bir məşqdır. Çox vaxt danışma imtahanları cüt olur və tələbələr sözlərin tükənə biləcəyindən narahat olurlar, çünki tərəfdaşları göstərilən şəkil barədə hər şeyi demişdilər. Digər duyğularından istifadə edərək, tələbələriniz yeni məlumatlar əlavə edə bilər və təkrarlanmağın qarşısını ala bilərlər (2,248)

Hər hansı bir sinifdə və ya qrupda ümumiyyətlə utancaq və ya səssiz biri var. Onları necə özündən çəkib danışmağa öyrətməyə təşviq etmək olar? Tələbələrinizi özlərini başqasının yerinə qoymaqla danışmağa sövq etmək daha açıq şəkildə özlərini ifadə etmək şansı verə bilər. Şəkillər məhz bu zamanda biz müəllimlərin köməyinə gəlir. Ancan bu zaman şəkillər mövzuya uyğun seçilməli və daha dəqiq aydın olmalıdır. Aşağıda bəzi metodlara nəzər salaq

1. Dialoq

İki və ya daha çox insan təsvir edilən bir şəkil seçilir və tələbələr maraqlı bir reklam və ya hazırcavab dialoq hazırlayır və ya verilən şəkildən istifadə edərək bir qrammatik qaydaya əsasən dialoq hazırlayırlar. Hətta iki və ya daha çox cisim ilə bir şəkil seçə bilərsiniz və tələbələrinizə həmin obyektləri də dialoqa əlavə etmək üçün təsəvvürlərindən istifadə etmələrini xahiş edə bilərsiniz. Müəllim bu metoddan bütün səviyyələrdə və hər istənilən yaşda qruplarla istifadə edə bilər və əvvəlki dərslərdə tədris etdiyi hər hansı qrammatika / lüğətə diqqət yetirilməsini tələbələrdən istəyə bilər.

2. Mən orada olsaydım, ... istərdim (If I was there, I would like...)

Maraqlı bir yer və ya bir yerdə bir şəkil seçin. İkinci şərti tətbiq etməklə tələbə cümlələrini qurur. 'Mən orada olsaydım, hər səhər günəş çıxmağı seyr etmək üçün erkən qalxardım.' Tələbələriniz bu formaya əsasən 3 və daha çox sərbəst cümlə qurur.

3. Şəkil profilləri

Az sayda maraqlı insanların şəkillərini seçin və tələbələrinizi şəkildəki şəxsin görünüşünü təsvir etmək üçün birlikdə işləmələrini təmin edin, eyni zamanda aşağıdakı başlıqlardan istifadə edərək həmin şəxsin profilini qurun: ad, milliyyət, yaş, peşə, xoşlayır / xoşlamır, məqsədləri və ambisiyaları və şəxsin xarakterini izah edəcək 3 söz. Bitirdikdən sonra qruplar profillərini paylaşa və seçimlərini müzakirə edə bilərlər; sadə şəkildə və ya yuxarı səviyyələrdə təsvir və xarakter üçün sifətlər tətbiq etmək üçün əla bir yoldur.

4. Nostalji - 'Mən ... xatırlayıram'

Özünüzün gənc bir uşaq şəklini gətirin və şəkli sinifə izah edin. İndi tələbələrinizə həyatınızdakı bu zaman haqqında, yəni 'dörd yaşında olduğumu xatırlayıram ...'. hissi ilə başlayan cümlələr qurmağa vadar edin. Beləliklə, tələbələr bu üsulla hətta qrammatik qaydalarıda təkrarlamış olacaqlar.

5. Bəli, aşpaz!

Bir başlanğıc üçün bir desertin şəklini çəkin və ya gətirin. Tələbələrinizdən yeməyi tərəfdaşlarına istifadə edilən maddələr və istifadə edildiyini düşündükləri resept daxil olmaqla izah etmələrini xahiş edin. İndi tələbələrinizdən xahiş edin, bu yeməyi daxil etmək üçün beş kurslu bir menyu hazırlasınlar. (3,408)

'Tiramisu' nun altındakı kimi bir şəkil təqdim etsəniz, tələbələriniz bir İtalyan temalı bir menyu yaratmağı düşünə bilər və italyan yeməkləri və içkilərini müzakirə etməlidirlər.

1. Şəkil təsviri

Tələbə A - Təsvirçi

Tələbə B - Rəssam

Tələbə C - Yazıçı

Üç tələbədən ibarət qruplar üçün əyləncəli və cəlbədicə bir tapşırıq. Şagirdlər üçün kifayət qədər detala sahib bir şəkil gətirin

Təsvir edin, çəkin və yazın! Hər qrupdakı ən güclü şagirdinizə 'Təsvirçi' rolunu verin - Şagird bu şəkli görəcək yeganə şagirdidir; digər tələbələr, 'Rəssam' şagirdin təsvir etdiyi şeyi çəkəcək və 'Yazıçı' təsviri yazacaq.

Bitirdikdən sonra üç tələbə şəkil, rəsm və yazılı təsviri müqayisə edir və birlikdə oxşarlıqlar və fərqləri müzakirə edirlər. Rəsmlər və şəkillər, digər qrupların hansı nümayəndəliyin ən yaxşı olduğunu və niyə qərar verməsi üçün sinif divarlarına yerləşdirilə bilər.

Şəkillər şagirdlərin vizual savadlarını inkişaf etdirir. Məsələn, şəkillər müxtəlif mücərrədlikləri başa düşməyə kömək edə bilər. Şagirdlərin marağını stimullaşdırmaq və oxuculara müşayiət olunan şifahi materialların məzmununu anlamağa və yadda saxlamağa kömək etmək kimi bir sıra effektiv yollarla istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

2. Cambridge Advanced Learners' Dictionary (2003) [Computer Software], Cambridge UniPress, 236.
3. Haynes, J. Everything ESL. 'Teach to Students' Learning Styles'. Retrieved December 15, 2007, from ,148
4. "Using Digital Images in Teaching Resources: Using Images to Reinforce Learning". Retrieved January 11, 2008, 408
5. <https://www.britishcouncil.org/voices-magazine/how-english-language-teachers-use-pictures-class>
6. <http://elt-connect.com/using-pictures-in-class/>

Г.Багирова

Использование картинки в обучении иностранному языку

Резюме

Изображения имеют несколько функций в процессе преподавания и обучения. Изображения очень важны для того, чтобы помочь студентам повторить свой опыт или что-то понять. Изображения важнее, когда речь идет о привлечении студентов к изучению нового языка на любом уровне. Изображения могут быть успешным учебным пособием во время уроков и могут служить полезными руководствами, помогающими студентам во время разговорной речи. Студенты могут написать или рассказать историю, используя последовательность изображений. Это также отражает вашу способность развивать другие чувства, учитывая ваш аромат и осязание. Использование рисунков в обучении может дать вашим студентам возможность выразить себя более открыто. Изображения могут помочь вам понять различные абстракции. Изображения могут использоваться рядом эффективных способов, таких как стимулирование интереса учащихся и помощь читателям в понимании и запоминании содержания сопроводительного устного материала.

Таким образом, преподавание английского с использованием картинок может улучшить словарный запас учащихся.

Достижения в обучении студентов с использованием словарного запаса и создания предложений более продуктивны без изображений. Таким образом, для учителей целесообразно использовать изображения при обучении иностранному языку в качестве метода обучения студентов.

Чтобы привлечь внимание студентов к представленным материалам, учитель должен представить все более и более четкие изображения. Кроме того, более крупные и четкие изображения могут помочь ученикам показать своих учителей.

Учитель должен быть в состоянии мотивировать студентов в преподавании английского языка, особенно словарного запаса.

Ключевые слова: визуальное видео, тренинг, наглядные пособия, стимул, уровень, аннотация

G. Bagirova

Using pictures in teaching foreign language
Summary

Images have several functions in the process of teaching and learning. Images are very important in helping students repeat their experience or understand something. Images are more important when it comes to attracting students to learn a new language at any level. Images can be a successful teaching tool during lessons and can serve as useful guides to help students with speaking. Students can write or tell a story using a sequence of images. It also reflects your ability to develop other feelings, given your aroma and touch. Using drawings in teaching can give your students the opportunity to express themselves more openly. Images can help you understand various abstractions. Images can be used in a number of effective ways, such as stimulating student interest and helping readers understand and remember the contents of the accompanying oral material.

Teaching English using pictures can improve students' vocabulary.

Achievements in teaching students using vocabulary and creating sentences are more productive without images. Thus, it is advisable for teachers to use images when teaching a foreign language as a method of teaching students.

To attract students to the materials presented, the teacher must present more and more clear images. In addition, larger and sharper images can help students show their teachers.

The teacher should be able to motivate students in teaching English, especially vocabulary.

Keywords: visual video, training, visual aids, stimulus, level, abstract

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.07.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.09.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevda İmanova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

OFELİYA ŞÜKÜROVA
Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
Fətəli xan Xoyski, 34, Bakı, Nərimanov, AZ1110.
ofeliya.shukurova@sport.edu.az

MOBİL TELEFONLAR DİL TƏDRİSİNDƏ

Xülasə

Tədqiqatlara görə, passiv tələbələr ciddi bir problemdir və tədris prosesini asanlıqla poza bilər. Bir çox müəllimin bildiyi kimi, layihə əsaslı vəzifələr bu problemi həll edir, şagirdlərə təxəyyül və yaradıcılıqlarından istifadə etməyə və müxtəlif maraqlı və xoş tapşırıqlarda fəal şəkildə özlərini ifadə etməyə imkan verir. Müəllimlər yaşlı tələbələr və passiv tələbələr üçün həll yolları axtararkən, CLT prinsiplərinə uyğun layihələri nəzərdən keçirməlidirlər. Mövcud qrammatika və lüğət tədris proqramından fərqli olaraq, layihə tələbələrə həqiqi, ardıcıl və real ünsiyyət tələb edən tapşırıqları birgə həll etməyə imkan verir. Qrammatikaya əsaslanan təlimlərin birləşməsi, sinifdəki tələbələr arasında məhdud şifahi qarşılıqlı əlaqə və ingilis dilində danışmaq və ya xaricilərlə səyahət etmə qabiliyyətinin olmaması ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına kömək etmir. Bu maneələri aşmaq üçün müəllimlər siniflərini daha interaktiv etmək yollarını tapmaqda yaradıcı olmalıdırlar. İstifadə etdiyim metodlardan biri, tələbələrə layihə video tapşırığı hazırlamaqla ən son mobil telefon texnologiyalarına maraq göstərməkdir. Layihə əsasında öyrənmə maraqlı, real həyat mövzuları ilə əlaqəli olduğundan, tələbələrin dərslə getmə narahatlığını aradan qaldırır. Dizayn və texnoloji çətinliklər zəngin dil öyrənmə mühiti yaratmaq üçün təsirli bir yoldur. Tələbələr layihənin müxtəlif mərhələlərində işləyərkən son məqsədlərinə çatmaq üçün bütün dil bacarıqlarından razı olmalı və istifadə etməlidirlər.

Beləliklə, mobil telefon tətbiqetmələri öyrənənlərə əlavə yardım təmin etmək potensialına malikdir. Mobil telefonlar tələbələrin yaxşılaşdırılması nəminə dil və biliklərini və bacarıqlarını artıracaq bir mənbə, bir nailiyyət və bir uğurdur. Bundan əlavə, müəllimlər tələbələr arasında mobil telefondan istifadənin bu populyarlığından bir vasitə kimi istifadə etməyə dəvət olunur.

Açar sözlər: təlim, ünsiyyət bacarığı, kommunikativ vəzifə, danışmalar, dram layihəsi

Mobil telefonlar son onillikdə ən uğurlu texnologiyalardan biridir. Getdikcə daha çox müəllim onlardan tədris vasitəsi kimi istifadə edir. Dil öyrənənlər gündən-günə təkcə daha çox hərəkətlilik və tez-tez səyahət nəticəsində yaranan ehtiyacları deyil, fərdi öyrənmə ehtiyaclarını daha da artırır. Bir çox tədqiqatçı mobil cihazların sosial təmasları və birgə öyrənmə imkanlarını dəstəkləmək üçün uyğun olduğunu müdafiə etdi. Sinifdəki interaktivliyin daha fəal öyrənmə mühitini təşviq etməsi, öyrənmə icmalarının qurulmasını asanlaşdırması, müəllimlər üçün daha yüksək rəy verməsi və tələbə motivasiyasına kömək etdiyi bildirildi. Ani mesajlaşma və ya mobil telefon kimi ilk növbədə sosial texnologiyaların istifadəsinə icazə vermək tələbə diqqətini sinifdən uzaqlaşdıra bilər, 'müdaxilə' və ünsiyyətdə müəllimin mərkəzliliyini aradan qaldırır. Bu sənəd əsasında mobil cihazların sosial əlaqə və ortaq dil öyrənməsini dəstəkləmək üçün mobil cihazlardan necə istifadə ediləcəyinə aydınlıq gətirmək üçün araşdırması aparılmışdır. Sonda gələcək üçün bəzi faydalı təsirli istiqamətlər və təkliflər təqdim olunmuşdur.

Uğurlu dərsləri inkişaf etdirmək istəyən İngilis dili müəllimləri (EFL) böyük sinif və az lərdə təlimat materialları və texnoloji dəstək də daxil olmaqla çoxsaylı problemlərlə üzləşirlər. Di-

gər bir problem, sinif fəaliyyətlərində iştirak etməkdən imtina edən passiv tələbələrdir. Tədqiqatlara əsasən, işbirliyi olmayan və passiv tələbələr ciddi bir problemdir və təlim prosesini asanlıqla poza bilirlər.

Çox vaxt, bütün sinif mühazirələri və məşğələlər ətrafında qurulmuş müntəzəm fəaliyyətlər, xüsusən də şagirdlər uşaq və ya yeniyetmələr olduqda, motivasiyanın olmamasına kömək edə bilər. Bir çox müəllimin bildiyi kimi, layihə əsaslı vəzifələr tələbələrə təxəyyül və yaradıcılıqlarından istifadə etməyə və müxtəlif maraqlı və xoş tapşırıqlarda fəal şəkildə ifadə etməyə imkan verməklə bu problemi yüngülləşdirir. Tələbələrin maraqlarına yönəlmiş bir layihə əsaslı tapşırıq, eyni zamanda tələbələrin fərdi öyrənmə üslublarından istifadə etmək və fərdi seçim etmək üçün daha sərbəst olduğu sinif otaqlarının və ya auditoriyaların məhdud imkanlarını həqiqi sözlə köçürməyə kömək edir. Bu məqalədə müəllimlərin tələbələrinin mobil telefon texnologiyasından video tədarükü yaratmaları və ingilis dilində kommunikasiya istifadəsini artırmaq üçün istifadə etmələri müzakirə olunur.

Ünsiyyət bacarığının əhəmiyyəti - İngilis dili tədrisinin metodologiyasının təhlili göstərir ki, ikinci dildə ünsiyyət bacarığına çatmaq yalnız bir dilin qrammatik qaydalarını bilməklə yənaşı, dilin nə zaman, harada və kimlə istifadə olunduğunu da bilir və tədqiq edir. Bunun üçün İngilis dili qrammatikası və lüğət bilikləri kifayət deyil; kommunikativ vəziyyətlərdə ingilis dilindən necə istifadə etmək bacarıq tələb edir. Məsələn, ünsiyyət qurma bacarığı olan bir şəxs, alış-veriş etmək, kömək istəmək, kimisə inandırmaq və şəxsi hisslərini ifadə etmək kimi ingilis dilində rəsmi və qeyri-rəsmi dil üslublarını bilir. Brauna görə, kommunikativ dil tədrisi (CLT), öyrənilərə ingilis dilində təcrübə etməyə imkan verir, çünki əslində nitq bir cəmiyyətində istifadə olunur və tədrisdən gerçək dünya üçün ayrıldıqda ehtiyac duyacaqları dil bacarıqları ilə təchiz olunur.

Müəllimlər böyük siniflərdə və passiv tələbələr üçün həll yolları axtararkən, CLT prinsiplərinə uyğun layihələri nəzərdən keçirməlidirlər. Qrammatika və lüğət dərsləri üstünlük təşkil edən bir tədrisdən fərqli olaraq, layihə işi tələbələrə orijinal, əlaqəli və real həyatda ünsiyyət qurmağı tələb edən tapşırıqlar üzərində əməkdaşlıq etməyə imkan verir. Öz növbəsində, bu orijinal ünsiyyət, bir insanın ilk dilini öyrəndiyi qədər, ikinci bir dildə ünsiyyət bacarıqlarını əldə etməyə kömək edir.

Ünsiyyət prinsiplərini həmişə tətbiq etmək asan deyil. Məsələn, böyük siniflərdə oxu və dinləmə ilə əlaqəli qəbuledici fəaliyyətlərə üstünlük verilir, çünki müəllimlər üçün cüt və ya qrup şəklində danışmaq və yazmaqla əlaqəli məhsuldar fəaliyyətlərdən daha az tələb və vaxt tələb edir. Ünsiyyət üçün digər bir maneə, şagirdlərin sinifdə danışmaqdan və ya auditoriya qarşısında, xüsusən də İngilis dilində çıxış etməkdən utancaqlıq hiss etmələridir. Tələbələrin dil öyrənmə prosesindəki bu tip performans narahatlığı və digər duyğular dilin tədrisində çoxdan vacib hesab edilmişdir.

Maneələri aradan qaldırmaq üçün müəllimlər siniflərini daha ünsiyyətəil etmək üçün metodlar axtararkən yaradıcı olmalıdırlar. İstifadə etdiyim bir üsul, *layihə əsaslı video tapşırıq* hazırlamaqla tələbələrin ən son mobil telefon texnologiyasına olan marağından faydalanmaqdır. Dram, texnologiya və ünsiyyəti özündə cəmləşdirən bu vəzifə tələbələri cib telefonlarından səmərəli istifadə etməyə həvəsləndirir və bir qrup halında həmyaşıdlarından razılıq, əməkdaşlıq və dəstək alırlar ki, bu da onların vacib amilidir.

Telefonlardan istifadə tədrisdə ənənəvi sinif tədrisinin monotonluğunu pozur və xoş və stimullaşdırıcı təsir bağışlayır. Bir drama layihəsi, tələbələrin İngilis dilində təsviri, rəvayət, şəxsiyyət, mübahisə və qərar qəbulu daxil olmaqla fərqli ünsiyyət funksiyalarından istifadə etmələrinin əla bir yoldur. Dram həm də dörd dil bacarıqlarını özündə cəmləşdirir, çünki tələbələr ingilis dilində skript yazmalı, həmyaşid düzəlişləri ilə məşğul olmalıdırlar və videonu ingilis dilində hazırlamalıdırlar. (1, səh)

Ünsiyyətin məqsədlərini yerinə yetirməklə yanaşı, cib telefonu ilə dramatik bir performans hazırlamaq və qeyd etmək də böyük siniflərdə, pis davranış və performans narahatlığı kimi problemləri həll edə bilər. Bununla birlikdə, bütün fəaliyyətlər sinifdə baş tutmamalı və tələbələr çəkilişlərin böyük bir hissəsini sinif xaricində keçirə bilərlər.

Problemlə davranış - Bir video layihəsi üçün mobil telefondan istifadənin özünəməxsus bir faydası tələbə davranışına təsiridir. Tədris ocaqlarında çəkilən video yazıları, şagirdləri və müəllimləri əyləndirən veb saytlarda ortaya çıxır. Daha çox narahatlıq yaradan hallarda tələbələr mobil telefonlarından başqalarının məxfiliyini pozmaq və hətta onlara təcavüz etmək üçün istifadə edirlər. Bir davranış probleminin səbəbi məktəb sistemi, kurikulum və müəllimlər tərəfindən necə idarə olunmasından asılıdır.

Performans narahatlığı - Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, narahatlıq ikinci dil öyrənməyə mane olur. Layihə əsasında öyrənmə maraqlı, real dünya mövzuları ilə əlaqəli olduğu üçün şagirdlərin dərəcə iştirakla bağlı narahatlığını aradan qaldırır. Buna baxmayaraq, dram və rollu oyunlar yenə də çətinliklərə səbəb ola bilər və hər bir tələbə tamaşaçı qarşısında, xüsusən də ikinci bir dildə ifa etməyi asan hesab etmir. Tədrisə utancaq tələbələr daha inandırıcı və iştirakçı etmək üçün bir yol, bütün sinif qarşısında ayağa qalxmağı və hərəkət etmələrini tələb etməkdir. Cib telefonu layihəsi ilə tərəddüd edən və ünsiyyət qurmayan tələbələr filmlərini təhlükəli olmayan bir ev və ya qonşuluq mühitində özlərini rahat hiss etdikləri bir şəraitdə yaratmaq imkanı əldə edirlər. Bu təcrübə və məşqlərin köməyi ilə tələbələr auditoriya qarşısında danışmağa və ya hərəkət etməyə vərdiş edə bilərlər. Hələ kamera qarşısında olmaqdan utanan tələbələr, skriptləri və dialoqları yazmaq üçün daha çox məsuliyyət daşıya bilər və özlərini daha rahat hiss edəndə qədər tədrisə kiçik rolları üzərinə götürə bilərlər. (2,9)

Cib telefonu video layihələri üçün fikirlər - Şagirdlər cib telefonları ilə bir drama layihəsi hazırlamaq üçün geniş mövzuları nəzərdən keçirə bilərlər. Başlamaq üçün, televiziya da bir çox məşhur proqramdan, o cümlədən tok-şoulardan, oyun şoularından, xəbərlərin xüsusi yerlərindən və parodiyalarından fikir ala bilərlər. Bunun üçün aşağıdakı iki layihəyə nəzər salaq:

Layihə 1: Qısa bir film

Qısametrajlı bir film çəkmək üçün tələbələr bunun fakt və ya uydurma üzərində qurulacağına qərar verməli olacaqlar. Müxtəlif səhnələr üçün bir ssenari hazırladıqdan, rolları təyin etdikdən və hissələrini hazırladıqdan sonra tamaşanı yazırlar. Bu kateqoriyada tələbələrə dram, fəaliyyət, dəhşət və komediya kimi geniş janr seçimlərini təklif etdiyi üçün maraq doğuran bir şey tapacaqları ehtimalı yüksəkdir.

Layihə 2:

Sənədli film Sənədli film müxtəlif yaş qruplarına uyğun çoxsaylı mövzu seçimlərini təklif edir. Şagirdlər, ailənin həyatı, qonşuluq, ev heyvanları, məktəb və ya dostları kimi real həyatda maraq doğuran bir şey haqqında təfərrüatları necə rəvayət etmək və qeyd etmək niyyətlərini planlaşdırı bilərlər. Layihə əsaslanan və texnologiya ilə əlaqələndirilən vəzifələr dil öyrənməsi üçün zəngin bir mühit yaratmaq üçün təsirli bir yoldur. Tələbələr bir layihənin müxtəlif mərhələlərində çalışdıqları üçün danışqlar aparmalı və son hədəfə çatmaq üçün bütün dil bacarıqlarından istifadə etməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. Arditto, N. 2006. Educational conference: Using drama in the EFL classroom. London 38.
2. Royka, J. G. 2002. Overcoming the fear of using drama in English language teaching. Internet TESL Journal 8, 9.
3. <http://iteslj.org/Articles/Royka-Drama.html>

O. Shukurova

Mobile phones in the language teaching

Summary

According to research, passive students are a serious problem and can easily disrupt the learning process. As many teachers know, project-based tasks alleviate this problem by allowing students to use their imagination and creativity and actively express themselves in a variety of interesting and enjoyable tasks.

As teachers seek solutions for senior students and passive students, they should consider projects that meet CLT principles. Unlike a prevailing curriculum in grammar and vocabulary, the project allows students to collaborate on tasks that require authentic, connected and real-life communication.

The combination of grammar-based learning, limited verbal interaction of students in the classroom, and insufficient opportunities to speak English or travel with foreigners do not contribute to the development of communication skills. To overcome these obstacles, teachers need to be creative when looking for ways to make their classroom more interactive. One method I use is to benefit from students' interest in the latest mobile phone technology by developing a project-based video assignment.

As project-based learning relates to interesting, real-world topics, it eliminates students' anxiety about attending the classroom. Project-based and technology-related tasks are an effective way to create a rich environment for language learning. Students need to negotiate and use all their language skills to reach the end goal as they work in different stages of a project.

Thus, the mobile phone has the potential to provide additional assistance to student applications. Cell phones are a source of success and success that can improve students' language, knowledge and skills. In addition, teachers are encouraged to use this student mobile phone popularity as a tool.

Ключевые слова: тренинг, коммуникативные навыки, коммуникативное задание, разговоры, драматический проект.

О.Шукурова

Мобильные телефоны в обучении языку

Резюме

Согласно исследованиям, пассивные студенты представляют собой серьезную проблему и могут легко нарушить процесс обучения. Как известно многим учителям, основанные на проектах задачи решают эту проблему, позволяя студентам использовать свое воображение и творческий потенциал и активно выражать себя в различных интересных и приятных задачах. Поскольку учителя ищут решения для старших учеников и пассивных учеников, они должны рассмотреть проекты, которые соответствуют принципам CLT. В отличие от преобладающего учебного плана по грамматике и лексике, проект позволяет студентам совместно решать задачи, которые требуют подлинного, связного и реального общения. Сочетание основанного на грамматике обучения, ограниченного речевого взаимодействия учащихся в классе и недостаточных возможностей говорить по-английски или путешествовать с

иностранцами не способствуют развитию коммуникативных навыков. Чтобы преодолеть эти препятствия, учителя должны проявлять творческий подход при поиске способов сделать свой класс более интерактивным. Один из методов, который я использую, заключается в том, чтобы заинтересовать студентов в новейших технологиях мобильных телефонов, разработав проектное видео-задание.

Поскольку проектное обучение связано с интересными, реальными темами, оно устраняет беспокойство учащихся по поводу посещения занятий. Проектные и технологические задачи являются эффективным способом создания богатой среды для изучения языка. Студенты должны договориться и использовать все свои языковые навыки для достижения конечной цели, когда они работают на разных этапах проекта.

Таким образом, мобильный телефон имеет потенциал для оказания дополнительной помощи учащимся приложений. Сотовые телефоны являются источником успеха и успеха, которые могут улучшить язык, знания и навыки для студентов. Кроме того, учителям рекомендуется использовать эту популярность мобильных телефонов среди учащихся в качестве инструмента.

Keywords: training, communication skills, communicative task, talks, drama project

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.10.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevdə İmanova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ZÜMRÜD MAHMUDOVA
ADBTİA

Fətəli xan Xoyski, 34, Bakı, Nərimanov, AZ1110.
zumrud.mahmudova@sport.edu.az

QƏZET MATERIALLARI İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ

Xülasə

Xəbərlər hər gün dəyişir və inkişaf edir. Bir qəzetdən daha yaxşı başqa bir mənbə yoxdur. Müəllimlər üçün qəzet xüsusi bir tərz təqdim edir. Qəzetlər canlı dərslik adlanır və əbədi yaşayır. Qəzet oxu, yazı, dinləmə, danışma, riyaziyyat, ictimai elmlər və elm sahələrini inkişaf etdirmək üçün istifadə edilə bilər. Tənqidi düşüncə öyrənmək üçün bir qəzetdən istifadə etmək təbii bir nəticədir. Bir neçə ildir köhnəlmiş dərsliklərdən fərqli olaraq, qəzet informasiya ilə yenilənir və daim yenilənir. Qəzet tədris planı üçün istifadə ediləcək məhdud sayda məlumatla tədris planını genişləndirir. Təsəvvür edin, qəzetdə nəyi maraqlandırırırsınız, tələbələriniz üçün maraqlı olacaq. Bu vəzifələr mətni və qarşılıqlı əlaqəni başa düşmək üçün yaxşı bir nümunədir. Tələbələrə daha yaxşı öyrənməyə kömək edin. Oxumaq nitqin inkişafının əla üsuludur. Əgər tələbələrinizi müntəzəm olaraq ingilis qəzetlərinə oxumağa vadar edə bilsəniz, onların oxu bacarıqları, yazı bacarıqları və söz ehtiyatları yaxşılaşacaqdır. İngilis mətnlərinin oxunması və başa düşülməsi barədə də tələbələrinizə danışın və oxuyarkən istifadə etdikləri strategiyaları bölüşün.

Qəzet xarici dilin tədrisi sinifində oxu bacarıqlarını inkişaf etdirmək və tələbələrin cari işlərlə bağlı biliklərini artırmaq üçün faydalı bir vasitədir. Bununla birlikdə, müəllim və ya fasilitatorların qəzet materialları ilə necə işləmələrindən asılıdır. Buna görə də, dil öyrənənlərin ehtiyaclarına cavab verən məlumatları seçməyi bacarmalıdırlar. Unutmamalıdırlar ki, öyrənənlər onları maraqlandıran bir məqalə seçmək, üzərində işləmək və digər öyrənənlərə ötürmək üçün sərbəst buraxılmalıdırlar. Tələbələr mümkün qədər sinif xaricində oxumağa vadar edilməlidirlər.

Açar sözlər: qəzet materialı, xəbərlər, əyani vəsait, sütun, mətbuat, fərqlilik

Xəbərlər hər gün dəyişir və inkişaf edir. Tədris müddətində istifadə edilən qəzet materialının gözəlliyi ondadır ki, hər gün yeni və maraqlıdır. Qəzetlər ən son xəbərlər və məlumatlarla təqdim edilir və digər medialardan fərqli olaraq çoxlu təfərrüatları ilə hərtərəfli geniş yazılır. Jurnalistlər baş verənləri yenidən qurmaq üçün daha çox məlumat əldə etdikləri zaman yeni hekayələr yaradırlar. Dünyada baş verənləri bir qəzetdən daha yaxşı qeyd edən başqa mənbə yoxdur. (2, 31)

Qəzetlər də xarici dil müəllimləri üçün əla bir mənbədir. Onlardan tələbələrin dil biliklərini inkişaf etdirmək üçün tədris materialı kimi istifadə etmək olar. Onları şərh etmək və ya olduğu kimi istifadə etmək üçün, aşağı səviyyədən yüksək səviyyələrdə geniş şəkildə təsirli şəkildə istifadə edilə bilər. Bəzi qəzetləri oxumaq asandır, istifadəsi asandır.

Sadiq müəllimlər oxu anlayışı, tənqidi düşüncə bacarıqları, yazı bacarıqları, qrammatika bacarıqları, lüğət, xəritə / qrafik oxu bacarıqları, coğrafiya bacarıqları, sosial təhsil bacarıqları və daha çox inkişaf etdirmək üçün təlimlər hazırlaya bilər. Çox sayda qəzet və məlumatlara sahib olan müəllimlər onlardan istifadə edərək müəyyən bir fəaliyyətin necə qurulacağına diqqətli olmalıdırlar. Beləliklə, onlar fəaliyyətdən, suallardan və s. asılı olaraq qarışıq qabiliyyətli siniflər üçün əlverişlidir, bir qəzet istifadə edərək dərs planlaşdırarkən müəllim məqalənin, abzasın uzunluğunu, dilin mürəkkəbliyini və s. məlumatların sıxlığı, mövzu və məzmun, mövcud vaxt və tələbələrin səviyyəsi nəzərə alınmalıdır.

Bu gün kütləvi rabitə sahəsində sürətli texnoloji dəyişikliklər dövrünü yaşayırıq. İnternet vasitəsilə indi dünyada minlərlə qəzet və jurnal əldə edə bilirik. İnternet getdikcə dil müəllimləri üçün qəzet və jurnalların əsas mənbəyinə çevrilmişdir; yalnız veb saytını tapın və vurun. Ancaq tələbələrə bizimlə birlikdə istifadə etmək üçün uyğun qəzet materiallarını seçməkdə çox diqqətli olmalıyıq.

Müəllimlər üçün qəzet xüsusi bir üslub təklif edir. Qəzetlər canlı dərslik adlandırılır və daima yaşayır. Qəzet oxu, yazı, dinləmə, danışma, riyaziyyat, sosial araşdırmalar və elm sahəsindəki bacarıqların artırılması üçün istifadə edilə bilər. Tənqidi düşüncəni öyrənmək üçün qəzetdən istifadə təbii bir nəticədir. Tələbələrin əlindən-əlinə keçməklə bir neçə il müddətində köhnəlmiş dərsliklərdən fərqli olaraq, qəzet informasiya ilə canlanır və daima yenilənir. Qəzet tədris planı üçün istifadə ediləcək məhdud sayda məlumatla tədris planını genişləndirir.

Bu fəaliyyətlər tələbələrin oxu və yazı bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə kömək edir. Bu bacarıqların nəticəsi aparılan təcrübələr arasında: əsas fikri necə tapmaq, söz ehtiyatını necə artırmaq, oxunuşları necə müqayisə etmək, cümlələri necə formalaşdırmaq, necə yaxşı bir sual vermək və böyük bir xülasə yazmaq – üstünlük təşkil edir. Qəzetdə olan orijinal materialla əlaqəli sürətdə bir çox tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf edir.

Dərslərdə qəzet materiallarının istifadəsi ilə bağlı aşağıdakı metodlara nəzər salaq. Bu üsullar istənilən dərstdə istifadə edilə bilər ancaq biz idman ixtisaslı qruplarda ingilis dilinin tədrisi zamanı istifadə edilən metodlardır

İdman köşəsi

Tələbələrdən idman bölməsindən məqalə seçmələrini xahiş edirik. Hekayəni oxuduqdan sonra, idmanda istifadə olunan lüğət terminlərini, ifadələrini siyahısını tərtib edirlər. Sonra hər söz üçün fərqli cümlə yazmalı və sözün nə demək olduğunu göstərmək üçün şəkil çəkməlidirlər. Bu zaman tələbələr idmanla əlaqəli olduqları barədə düşünə biləcəkləri hər hansı digər sözləri əlavə edə bilərlər, lakin bu məqalədə əsas məqsəd yeni tanış olduqları sözlərin məna baxımından cümlə daxilində necə istifadə edilməsini öyrəni və daha növbəti addımda yeni sözlərdən istifadə edərək özləri yeni qəzet məqaləsi hazırlaya bilərlər

Sual-Cavab

Digər bir üsul isə sual-cavabsır. Məsələn, idmanla bağlı bəzi qəzetlərdə oxucuların suallarını yazdıqları və digər oxucuların cavab verdikləri bir bölmə var.

Qrupda Sual-Cavab lövhəsi qurun. Hər dərs 3 və ya 4 tələbədən lövhəyə sual vermələrini xahiş edin. Bir mövzu (məsələn, idman sualları, qrammatika sualları, film sualları) təyin edə və ya açıq buraxa bilərsiniz. Müəllim sualların düzgünlüyünü yoxlamalıdır. Həftə ərzində digər öyrənənlərdən suallara baxmağı xahiş edin (dərslərə gəldikləri müddətdə, dərs bitməmişdən əvvəl, erkən bitirsələr) və onlardan birinə cavab yazmağa çalışın. Cavablarını müvafiq sual altına qoymalıdırlar. Bunu 'Post It' qeydlərindən istifadə edərək edə bilərsiniz, çünki suallar və cavablar nisbətən qısa olmalıdır. Beləliklə ayın sonunda və ya müəllim tərəfindən təyin olunan vaxt bitdikdən sonra yeni qəzetimiz üçün sual-cavab bölməsi artıq hazır olmuş olur.

Aylıq jurnal

Bu üsul zamanı tələbə oxu materiallarında şəxsi üstünlükləri inkişaf etdirmək üçün müxtəlif oxu materiallarından istifadə edir və yazılı məlumatları yerləşdirir və təşkil edir.

Tələbələrə vacib aylıq idman jurnalı üçün bir örtük hazırlamağı tapşırıqlarını söyləyin. Jurnalı üçün ən yaxşı olacağını düşündükləri beş idmanla bağlı məqalə üçün gündəlik idman xəbərlərindən istifadə edə bilərlər. İnsanların diqqətini çəkəcək məqalə və şəkilləri oxumaq istəməsinə səbəb olacaq başlıqlar da daxil olmaqla örtüyü tərtib edəcəklər.

Əyləncə bölməsi

Tələbələrə bugünkü idman qəzetində ən çox tanınan bir xarakter üçün əyləncəli mövzu yazsağı tapşırıq. Daha sonra qrupda və ya həyatda ona bənzəyən biri ilə o odmançını müqayisə etməsini şərt qoyun. Bu komik xarakteri ilə həm ortaq olduğu şeylərin, həm də fərqliliklərin siyahısını tərtib edib öz əyləncə bölməsini hazırlasın.

Şəkilli hekayələri

Bu üsulda tələbədən yaradıcı yazı üçün fikir və məlumat tələb edilir. Məqsəd bir hekayə danışmaq üçün kağızdan şəkillər istifadə etməkdir. Bu fəaliyyət şagirdlərə fotoşəkillərin hekayələri necə izah edə biləcəyini araşdırmaq imkanı verir. Tələbələrə bugünkü qəzetlərdəki fotolara baxmağı tapşırıq. Onlar daha sonra üç fotoşəkili seçir və yazıları olmadan kəsirlər. Hər şəkli ayrı bir kağız vərəqinə yapışdırır və vərəqləri hekayədə görünəcək qaydada yapışdırır bilirlər. Sonda hər bir hekayəni hər şəklin altındakı yazı şəklində yazmalıdırlar. Qəzet materiallarının tədrisdə istifadəsinin nə kimi üstünlükləri var? Eyni zamanda bəzən dil tədrisində qəzet materiallarından istifadənin çətinlikləri də olur. Bu səbəbdən qəzet materiallarında istifadə edərkən aşağıdakılara diqqət yetirilməlidir. (1,402)

İngilis dilinin rəsmi dil olmadığı bir ölkədə dərs deyirsinizsə, yerli ictimaiyyət üçün istehsal olunan ingilis dilində qəzetlərdən istifadə etmək olar. Bir çox böyük şəhərdə ingilis dilində bir neçə qəzet olacaq. Bu sənədlərdəki mövzular, İngilis və ya Amerika mətbuatına xas olan mövzulardan daha çox və məlumat söz öyrənməyə təsir edir.

Tələbələrə özlərini maraqlandıran bir məqalə seçməsinə icazə verin, onlar bu mövzular üzərində işləyir və digər öyrənənlərə məlumat daşıyır. Məqsədlərinizdə aydın olun. Təcrübə etmək istədiyiniz bacarığı dəqiqləşdirin - oxu və ya danış? Yoxsa hər ikisi?

Mümkün qədər sinifdən kənarda oxumağı tələbələrə tələb edin. Tapşırıqlarınızı material kimi orijinal edin. Materialın məvzusunu dərsin məqsədinə uyğun edin, məsələn, qrammatik qayda olduğu halda keçmiş zaman, gelecek zaman, zərflər və s., tədris ediləcəksə mövzunu ona uyğun seçin. Bəzən tapşırıqlar məhdud əhəmiyyətə malik olması və az istifadə təsadüf oluması arzu olunmazdır. İnsanların öz dillərində qəzet oxuduqları zaman nə etdikləri barədə düşünün. (3, 143-179.) Tələbələrə daha yaxşı öyrənməyə kömək edin. Oxumaq nitqin inkişafının əla üsuludur. Əgər tələbələrini müntəzəm olaraq ingilis qəzetlərinə oxumağa vadar edə bilsəniz, onların oxu bacarıqları, yazı bacarıqları və söz ehtiyatları yaxşılaşacaqdır.

İngilis mətnlərinin oxunması və başa düşülməsi barədə də tələbələrinizə danışın və oxuyarkən istifadə etdikləri strategiyaları bölüşün. Məsələn, bir lüğətdən nə qədər istifadə edirlər? Bir kursun sonunda, daha sürətli və ya daha yaxşı oxuduqlarını hiss edirlər? Başlıq, redaktor, sütun, lider kimi bəzi bəzi bəzi öyrətmək haqqında tələbedici yanaşmayın. Bunun öyrənənlər üçün faydası yoxdu.

Güman ki, tələbələr İngilis, Amerika, Kanada və ya Avstraliya mədəniyyətinə, xüsusən ara sözlərə maraq göstərilir. Müqayisəli üsluba və materiallarda geniş şəkildə istifadə edilən bəzi ara sözlərə, mətnaltı ifadələrə diqqət yetirin. Bunlar çox vaxt ya aşkar, ya da yalnız jurnalistlər və media tələbələri üçün maraqlıdır, tələbələr üçün yox.

Bir qəzetdə maraqlı tapdıqlarınızın tələbələrini maraqlandıracağını düşünün. Aşağı səviyyəli tələbələr üçün çox çətin bir mətn parçası ilə sadə tapşırıqlar qoyun, məsələn, hər hansı idmana aid məqalədə sütun metodundan istifadə edin. Məsələn, Yaxın Şərqdə olan idman növü haqqında üç qayda və iki ölkə tapın. Bu tapşırıqlar mətni başa düşmək və qarşılıqlı əlaqə qurmaq üçün məhsuldar nümunədir.

Ədəbiyyat

1. Amor, S. (2002). Authenticity and authentication in language learning: Distinctions, orientations, implications. Frankfurt: Peter Lang 402.
2. Zohoorian, Z. & Ambigapathy, P. (2011). A Review on the Effectiveness of Using Authentic Materials in ESP Courses. English for Specific Purposes World, 31(10).
3. Tomlinson, B. (2012). Materials development for language learning and teaching. Language Teaching, 45(2), 143-179.
4. <https://www.readingrockets.org/article/teachers-guide-using-newspapers-enhance-language-arts-skills>

З. Махмудова

Газетные материалы в обучение английского языка

Резюме

Новости меняются и развиваются каждый день. Нет другого источника лучше, чем одна газета. Для преподавателей газета предлагает особый стиль. Газеты называются живыми учебниками и живут вечно. Газета может быть использована для улучшения чтения, письма, аудирования, разговорной речи, математики, общественных наук и естествознания. Использование газеты для изучения критического мышления является естественным результатом.

В отличие от учебников, которые устарели в течение нескольких лет, газета обновляется информацией и постоянно обновляется. Газета расширяет учебную программу ограниченным количеством информации, которая будет использоваться для учебной программы. Представьте, что вас интересует в газете, будет интересно вашим ученикам. Эти задачи являются хорошим примером для понимания текста и взаимодействия. Газетные материалы помогают учащимся лучше учиться.

Чтение - отличный способ развития речи. Если вы поощряете своих студентов читать английские газеты на регулярной основе, их навыки чтения, письма и словарного запаса улучшатся. Поговорите со своими учениками о чтении и понимании английских текстов и поделитесь стратегиями, которые они используют при чтении.

Газета является полезным инструментом в классе ELT для улучшения навыков чтения и расширения знаний учащихся о текущих делах. Тем не менее, это зависит от учителя или фасилитаторов, как они работают с газетными материалами. Следовательно, они должны иметь возможность выбирать предметы, которые соответствуют потребностям изучающих язык. Им следует помнить, что учащиеся должны быть свободны в выборе интересующей их статьи, работать над ней и отчитываться перед другими учащимися.

Они должны заставить учеников читать вне класса как можно больше.

Ключевые слова: газетный материал, новости, визуальные материалы, рубрики, пресса, отличия

Z. Mahmudova

Newspaper materials in teaching the English language

Summary

News changes and develops every day. There is no other source better than one newspaper. For teachers, the newspaper offers a special style. Newspapers are called living textbooks and live forever. The newspaper can be used to improve reading, writing, listening, speaking, mathematics, social sciences and science. Using a newspaper to study critical thinking is a natural result. Unlike textbooks that have been outdated for several years, the newspaper is updated with information and is constantly updated. The newspaper expands the curriculum with a limited amount of information that will be used for the curriculum. Imagine what interests you in the newspaper; it will be interesting to your students. These tasks are a good example for understanding text and interaction. Newspaper materials help students learn better. Reading is an excellent way of developing speech. If you encourage your students to read English newspapers on a regular basis, their reading, writing and vocabulary skills will improve. Talk to your students about reading and understanding English texts and share the strategies they use in reading.

Newspaper is a useful tool in the ELT classroom for improving reading skills and enhancing students' knowledge of current affairs. However, it depends on the teacher or facilitators how they work out with the newspaper materials. Therefore, they should be able to select the items that suit the need of the language learners. They should keep in mind that learners should be left free to select an article that interests them, work on it and report back to other learners. They should get learners to read outside the class as much as possible.

Keywords: newspaper material, news, visual aids, columns, press, difference

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.04.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.09.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevda İmanova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

QAİBOVA SARELLA

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Azadlıq prospekti

sarella@gmail.com

ACADEMIC WRITING

Summary

Academic writing is, essentially, the writing you have to do for your university courses. Your instructors may have different names for academic writing assignments (essay, paper, research paper, term paper, argumentative paper/essay, analysis paper/essay, informative essay, position paper), but all of these assignments have the same goal and principles. The truth is that academic papers are a specially-designed torture instrument. They are preferred because instructors are not directly involved in the torture. Usually students torture themselves by waiting until the last minute to write their papers and by not knowing what they are doing. That's why this guide was written. A paper is not supposed to be torture. Seriously. The thing about torture was a joke. An academic writing assignment is supposed to be your opportunity to explore something that interests you from your course. You have freedom to choose a topic, empty pages on which to express your own ideas, and an audience that is interested in reading what you think. In an academic writing assignment, you will start by asking a good question, then find and analyze answers to it, and choose your own best answer(s) to discuss in your paper. Your paper will share your thoughts and findings and justify your answer with logic and evidence. So the goal of academic writing is not to show off everything that you know about your topic, but rather to show that you understand and can think critically about your topic (and this is what earns you a good grade). Plus, you will develop skills in researching, evaluating information, organizing, arguing, responding to others' arguments, analyzing, and expressing yourself clearly in writing (in English too). These skills, by the way, are all valued by employers.

Key words: Academic writing, interact, editing, evidence, concise, relevant databases.

Academic writing differs from other types of writing such as journalistic or creative writing. In most forms of academic writing a detached and objective approach is required. An academic argument appeals to logic and provides evidence in support of an intellectual position. It is important to present your arguments in logical order and to arrive at conclusions. However, academic writing can take many forms. You may be asked to write an essay, a report, a review or a reflective article. Different styles adhere to each of these types of academic writing, so always check with your lecturer. In academic writing, writers always interact with each other's texts and so there will be frequent references to the ideas, thinking or research of other authors writing in this field. You must give credit to those with whom you are interacting and there are structured guidelines for referencing and citation. Also, in academic writing it is important that when a claim is made it is backed up by reasons based on some form of evidence; it is expected that the author takes a critical approach to the material being explored (¹Crème & Lea, 2003 & Borg, Teaching Academic Writing 2008, p.76).

1. Planning for your writing task.

Writing typically consists of 4 main stages: planning, writing, editing and reviewing. As writing is an iterative process, these activities do not occur in a fixed order; rather, writers move among these activities although typically, more time is spent on planning or thinking at the start and on editing and reviewing at the end (²Hartley, Academic Writing and Publishing, 2008,

p.92). Planning for your writing has been identified as one of the key practices of good writers (³Wellington, developing your academic writing skills, 2003, p.35) and you need to factor in time to gather, absorb and plan your arguments before composing text.(1,56)

1.1 Free writing

Free writing involves writing in full sentences about a topic for a specified amount of time without planning or worrying about quality; it can help writing at all stages. (⁴Mulvanney, M.K. & Joliffe, D.A. 2005. Academic Writing: Genres, Samples and Resources, p.53) argue that free writing is about trusting yourself and your words; they believe it is especially helpful at the initial stages of academic writing. Free writing means · Not showing your words to anyone (unless you later change your mind); · Not having to stay on one topic – that is, freely digressing; · Not thinking about spelling, grammar, and mechanics; · Not worrying about how good the writing is. Most people learn and practice free writing by doing free writing exercises of five to ten minutes. It is more than just putting words on paper as it helps improve thinking and also this is the beginning of your voice in the writing. It is really good to do some free writing or focused free writing which requires you to stay on one topic on a regular basis. So try it and remember the important thing is to keep writing.

1.2 Using primary evidence or published sources

When reading and gathering information in an academic context, evidence comes from 2 sources, primary and published, although for much undergraduate writing it is acceptable to use published sources only. Primary evidence is there viewers and editor deem it suitable. It is important to read appropriate peer viewed journals in your literature when planning your academic writing. Ask your lecturer to recommend some. Further, each academic subject has a Subject Librarian who is very willing to provide training in using the library catalogue and accessing resources and relevant databases. Make time to speak to the Subject Librarian who is there to help you. (3,73).

Academic writing is clear, concise, focused, structured and backed up by evidence. Its purpose is to aid the reader's understanding. It has a formal tone and style, but it is not complex and does not require the use of long sentences and complicated vocabulary. Each subject discipline will have certain writing conventions, vocabulary and types of discourse that you will become familiar with over the course of your degree. However, there are some general characteristics of academic writing that are relevant across all disciplines.

Characteristics of academic writing

Academic writing is:

- **Planned and focused:** answers the question and demonstrates an understanding of the subject.
- **Structured:** is coherent, written in a logical order, and brings together related points and material.
- **Evidenced:** demonstrates knowledge of the subject area, supports opinions and arguments with evidence, and is referenced accurately.
- **Formal in tone and style:** uses appropriate language and tenses, and is clear, concise and balanced.

The following pages will look at all these characteristics in detail.

- The first step to writing academically is to clearly define the purpose of the writing and the audience.
- Most formal academic writing at university is set by, and written for, an academic tutor or assessor, and there should be clear criteria against which they will mark your work.

- You will need to spend some time interpreting your question and deciding how to tackle your assignment. See our [Interpreting your assignment tutorial \(activity\)](#) for more details about how to do this.

- If you are writing for yourself – for example making notes to record or make sense of something – then you can set your own criteria such as clarity, brevity, and relevance. See our [Note taking and note making tutorial \(activity\)](#) for further help.

- Once you have a clear idea of what is required for your assignment, you can start planning your research and gathering evidence. See our [Planning your assignment pages](#) for advice on breaking down the different steps in this process.

- Once you have a plan for your writing, you can use this plan to create the structure of your writing. Structured writing has a beginning, middle and an end, and uses focused paragraphs to develop the argument.

- Create the overall structure

- Some academic writing, such as lab or business reports, will have a fairly rigid structure, with headings and content for each section. For more details see our [Report writing pages](#).

- In other formats, writing usually follows the same overall structure: introduction, main body and conclusion.

- The introduction outlines the main direction the writing will take, and gives any necessary background information and context.

- In the main body each point is presented, explored and developed. These points must be set out in a logical order, to make it easier for the reader to follow and understand.

- The conclusion brings together the main points, and will highlight the key message or argument you want the reader to take away. It may also identify any gaps or weaknesses in the arguments or ideas presented, and recommend further research or investigation where appropriate.

Types of academic writing

The four main types of academic writing are descriptive, analytical, persuasive and critical. Each of these types of writing has specific language features and purposes.

In many academic texts you will need to use more than one type. For example, in an empirical thesis:

The kinds of instructions for a purely descriptive assignment include: identify, report, record, summarize and define.

Analytical

It's rare for a university-level text to be purely descriptive. Most academic writing is also analytical. Analytical writing includes descriptive writing, but you also re-organize the facts and information you describe into categories, groups, parts, types or relationships. Sometimes, these categories or relationships are already part of the discipline, sometimes you will create them specifically for your text. For example, if you're comparing two theories, you might break your comparison into several parts, for example: how each theory deals with social context, how each theory deals with language learning, and how each theory can be used in practice.

The kinds of instructions for an analytical assignment include: **analyze, compare, contrast, relate, examine.**

To make your writing more analytical:

- spend plenty of time planning. Brainstorm the facts and ideas, and try different ways of grouping them, according to patterns, parts, similarities and differences. You could use color-coding, flow charts, tree diagrams or tables.

- create a name for the relationships and categories you find. For example, advantages and disadvantages.

- build each section and paragraph around one of the analytical categories.
- make the structure of your paper clear to your reader, by using topic sentences and a clear introduction.

Persuasive

In most academic writing, you are required to go at least one step further than analytical writing, to persuasive writing. Persuasive writing has all the features of analytical writing (that is, information plus re-organizing the information), with the addition of your own point of view. Most essays are persuasive, and there is a persuasive element in at least the discussion and conclusion of a research article. (4,108)

Points of view in academic writing can include an argument, a recommendation, interpretation of findings or evaluation of the work of others. In persuasive writing, each claim you make needs to be supported by some evidence, for example a reference to research findings or published sources.

- look for various ways to break your point of view into parts. For example, cost effectiveness, environmental sustainability, scope of real-world application.

To present your argument, make sure:

- your text develops a coherent argument where all the individual claims work together to support your overall point of view

- your reasoning for each claim is clear to the reader
- your assumptions are valid
- you have evidence for every claim you make
- you use evidence that is convincing and directly relevant.

References

1. Mulvaney, M.K. & Joliffe, D.A. (2005). Academic Writing: Genres, Samples and Resources. New York: Pearson Longman
2. Richards, J.C., & Miller, S.K. (2005). Doing Academic Writing in Education. New Jersey: Laurence Erlbaum Associates.
3. Crème & Lea, 2003 & Borg, Teaching Academic Writing. New York: Continuum. (pp. 73-92).

Q.Qaibova

Akademik yazı

Xülasə

Akademik yazı, əslində, universitet kursları üçün etməli olduğunuz yazıdır. Müəllimlərdə akademik yazı tapşırıqları üçün müxtəlif adlar (esse, tədqiqat işi, müddətli sənəd, məqalə, təhlil/ esse, informativ) ola bilər, lakin bu tapşırıqların hamısı eyni məqsəd və prinsiplərə malikdir. Həqiqət budur ki, akademik sənədlər xüsusi hazırlanmış yazı alətdir. Təlimatçılar yazılarda birbaşa iştirak etmədikləri üçün onlara üstünlük verilir. Adətən tələbələr sənədlərini yazmaq üçün son dəqiqəyə qədər gözləməklə və nə etdiklərini bilmədən çətin situasiyada qalırlar. Buna görə bunun aradan qaldırılması üçün təlimat tərtib olundu. Akademik yazı tapşırığı, kursunuzdan sizi maraqlandıran bir şeyi araşdırma imkanınız olduğu güman edilir. Bir mövzu, öz fikirlərinizi ifadə edəcək boş səhifələr və düşüncələrinizi oxumağa maraq göstərən bir auditoriya seçmək azadlığınız var. Akademik yazı tapşırığında yaxşı sual verməklə başlayacaqsınız, sonra cavabları tapıb təhlil edəcək və kağızınızda müzakirə ediləcək ən yaxşı cavabları seçəcəksiniz. Sənəd düşüncələrinizi və tapıntılarınızı bölüşəcək və cavabınızı məntiq və sübutlarla əsaslandı-

racadır. Beləliklə, akademik yazının məqsədi mövzu haqqında bildiyiniz hər şeyi göstərmək deyil, mövzunu dərk etdiyinizi və tənqidi düşünə biləcəyinizi göstərməkdir (və bu sizə yaxşı qiymət qazandırır). Üstəlik, araşdırma, məlumat qiymətləndirmə, təşkilatçılıq, mübahisə, başqalarının arqumentlərinə cavab vermək, təhlil və özünü yazılı şəkildə (İngilis dilində də) ifadə etmək bacarıqlarını inkişaf etdirəcəksiniz. Bu bacarıqlar, yeri gəlmişkən, işəgötürənlər tərəfindən qiymətləndirilir.

Açar sözlər: Akademik yazı, qarşılıqlı əlaqə, redaktə, sübut, qısa, müvafiq məlumat bazaları

Г.Гаибова

Академической Письменность
Резюме

Академическое письмо - это, по сути, письмо, которое вы должны сделать для своих университетских курсов. У ваших инструкторов могут быть разные имена для академических письменных заданий (эссе, статья, исследовательская работа, курсовая работа, аналитическая статья / эссе, аналитическая статья / эссе, информативное сочинение, позиционная работа), но все эти задания имеют одну и ту же цель, и принципы. Правда состоит в том, что научные статьи - это специально разработанный инструмент для попыток. Их предпочитают, потому что инструкторы не участвуют непосредственно в попытках. Обычно студенты мучают себя, дожидаясь последней минуты, чтобы написать свои документы, и не зная, что они делают. Вот почему это руководство было написано. Бумага не должна быть пыткой. Шутки в сторону. Вещь о попытках была шуткой. Предполагается, что академическое письменное задание - это ваша возможность изучить то, что вас интересует в вашем курсе. У вас есть свобода выбора темы, пустые страницы, на которых можно выразить свои собственные идеи, и аудитория, которая заинтересована в чтении того, что вы думаете. В задании по академическому письму вы начнете задавать хороший вопрос, затем найдете и проанализируете ответы на него и выберете свои собственные лучшие ответы для обсуждения в своей статье. Ваша статья поделится вашими мыслями и выводами и обоснует ваш ответ логикой и доказательствами. Таким образом, цель академического письма не в том, чтобы показать все, что вы знаете о своей теме, а в том, чтобы показать, что вы понимаете и можете критически относиться к своей теме (и это то, что приносит вам хорошую оценку).

Ключевые слова: Академическое письменность, взаимодействовать, редактирование, доказательства, краткий, соответствующие базы данных

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.03.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Əliyeva Sevil tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

АЙНУР ТУРАБОВА
АДБТИА
Bakı Fətəli Xan Xoyski pr. 98
aynurturabova1977@gmail.com

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ИДИОМ И ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Английский язык с точки зрения наличия в его обширной системе фразеологизмов и фразеологических оборотов является, пожалуй, одним самых богатых языков. Фразеологизмы занимают огромный пласт в его структуре. Все события, происходящие в Великобритании отражаются во фразеологии: политическая жизнь, спорт, культурные события, повседневная жизнь – вот лишь неполный список тем, отраженных в английских фразеологизмах. Многие устаревают, но на смену им неизменно приходит новые, живые, яркие и остроумные, так что, можно с уверенностью сказать о том, что фразеологическая система английского языка с каждым днем будет развиваться, приобретать новые очертания, обогащаться сама и обогащать внутренний мир каждого отдельного жителя Туманного Альбиона.

Подводя итоги из вышесказанного, следует сказать, что, несмотря на сложность и многогранность значений и форм фразеологизмов и на наличие некоторых трудностей использования фразеологизмов в живой разговорной речи они являются, пожалуй, самым ярким орудием выражения человеческих эмоций чувств.

Процент наличия фразеологизмов в языке тесно связан с показателем развития культуры того или иного народа поскольку фразеологизмы и их этимология является выражением этой самой культуры.

Традиции и обычаи считаются негласными основоположниками возникновения фразеологизмов в речи.

Но нельзя продолжать употреблять в живой разговорной речи все фразеологизмы без исключения.

Многие из них с течением времени устаревают и их употребление может показаться смешным.

Особенно это касается тех, кто изучает иностранный язык.

Из нашего исследования можно сделать вывод, что перевод фразеологических единиц представляет значительную трудность. Не существует готовых рецептов для перевода фразеологизмов. Поэтому необходимо детальное исследование различных групп фразеологизмов и разработка методов и приемов их перевода. В настоящее время достаточно большое количество исследований посвящено фразеологизмам различных групп.

Также огромное значение имеет упорядочение результатов таких работ и издание различного рода словарей и справочников. Это позволит значительно облегчить работу учителей и учащихся.

Ключевые слова: фразеологизм, генерализация, калькирование, контекстуальный перевод, синтаксическое уподобление, лексико-грамматическая трансформация.

Фразеология составляет наиболее живую, яркую и своеобразную часть словарного состава любого языка. Подавляющая часть фразеологии русского и

английского языков принадлежит к различным функциональным стилям и обладает экспрессивной окраской. Все фразеологизмы отличаются национальным своеобразием и могут приобретать экспрессивное значение в контексте.

Английский язык является международным языком, и он очень богат идиоматическими выражениями, пословицами и поговорками, которые постоянно встречаются в литературе, газетах, фильмах, передачах радио и телевидения, а также в каждодневном общении носителей языка. Английская идиоматика очень разнообразна, достаточно сложна для тех, кто изучает английский язык. Из известных науке языков нет таких, в которых бы совсем не было идиом, фразеологических оборотов, пословиц и поговорок.

Понятие “идиома” в английском языке.

На определенном этапе изучения языка начинает остро ощущаться необходимость усвоения идиом-речь без них, даже правильная, суха и безжизненна, часто воспринимается как ученическая. Очень распространенная ошибка- приписывать идиомы только в разговорной речи, а иногда и путать их со сленгом. В том-то и важность идиом, что они существуют в любом слое речи (литературный, разговорный и т.д.) пронизывают и наполняют весь язык.

Идиомы-это выражения, смысл которых не равен смыслу составляющих их слов. Идиоматическое выражение-это фраза о значении которой трудно иногда и невозможно догадаться, рассматривая значения отдельных слов. Если переводить дословно, получится бессмыслица. Слово “идиома” происходит от греческого “idioma”, что обозначает “особенность”, своеобразие (5. Уорелл А. Дж. Английские идиоматические выражения. - М.: Художественная литература, 1999. 177с.)

Переводу фразеологизмов уделено немало внимания в теоретических работах, в пособиях по переводу, во многих публикациях по сопоставительной лингвистике. Результаты исследований свидетельствуют о том, что изучение всей фразеологической системы может быть успешным лишь при тщательном анализе ее отдельных подсистем, которые обладают общими и специфическими признаками, присущими всей системе в целом. (1. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Л.: Наука, 1989. - 97с.)

Страноведческая ценность английских фразеологизмов.

Несомненно, что знакомясь с иностранным языком, усваивая, изучая его, человек, одновременно проникает в новую национальную культуру, получает огромное духовное богатство, хранимое изучаемым языком. Фразеология, как неотъемлемая часть и своеобразная сокровищница любого языка мира, может особенно сильно способствовать этому приобщению.

Фразеологизмы и фразеологические сочетания отражают многовековую историю английского народа, своеобразие его культуры, быта, традиций.

Поэтому фразеологизмы – высокоинформативные единицы английского языка.

Что такое фразеологизм? Выяснению этого а также видам и причинам возникновения и преобразования фразеологизмов и посвящается работа.

Страноведческая ценность фразеологизмов складывается из трех составляющих аспектов.

Во-первых, фразеологизмы отражают национальную культуру, расчленены, единицами своего состава. Некоторые из таких слов принадлежат к числу без эквивалентных.

Во- вторых, английские фразеологизмы отражают национальную культуру комплексно, всеми своими элементами, взятыми вместе, то есть своими фразеологическими значениями.

Наконец ,в третьих ,фразеологизмы отражают национальную культуру своими прототипами ,поскольку генетически свободные словосочетания описывали определенные обычаи, традиции, особенности быта и культуры, исторические события многое другое.

В своем большинстве идиоматическое выражения создавались народом поэтому они тесно связаны с интересами и повседневными занятиями простых людей.

Многие фразеологизмы связаны с поверьями и преданиями. Однако большинство английских фразеологизмов возникло в профессиональной речи.

Спорт всегда играл важную роль в жизни жителей Туманного Альбиона.Англичане гордятся тем, что многие виды спорта возникли в их стране, а потом распространились по всему миру.(2.Захарова М.А Статегия речевого использования образных фразеологизмов английского языка-М:Инфа-М,1999.-151с.)

Национальными британскими играми считаются футбол, крикет, скачки, бильярд.

Многие фразеологизмы связаны со скачками петушиными боями ,с боксом.Им свойственны юмор, житейская мудрость, их содержанием является наш мир, окружающая среда, а атмосферой-проницательный, твердый ,лишенный романтики здравый смысл.

В центре внимания находятся удача и деньги .Удовлетворение доставляемое богатством и успехом выражается во многих фразеологизмах.

Таким образом, английские фразеологизмы могут дать ключ к национальному характеру народа Великобритании, к его истории и политической жизни.

Особенности перевода фразеологизмов английского языка на русский язык.

Чтобы в теоретическом плане говорить о приемах перевода фразеологизмов,нужно всю фразеологию данного языка разделить по какому-либо обоснованному критерию на группы, в границах которых наблюдался бы преобладающий тот или иной прием, подход к передаче фразеологизмов.

Многие авторы в качестве исходной точки берут лингвистические классификации, построенные в основном на неразложимости фразеологизм, слитности его компонентов.

1)нефразеологический перевод,как показывает название, передает смысл при помощи лексических ,а не фразеологических средств переводящего языка.

К нему прибегают обычно, лишь убедившись ,что ни одним из фразеологических эквивалентов или аналогов воспользоваться нельзя.

2)лексический перевод применим, как правило, в тех случаях, когда данное понятие обозначено в одном языке – фразеологизмом, а в другом-словом.Такому переводу поддаются большей частью идиомы,т.е сочетания, обозначающие предметы или понятия.

3)описательный перевод фразеологизмов сводится ,по сути дела, к переводу не самого фразеологизма, а его толкования, как часто это бывает вообще с лексическими единицами, не имеющими эквивалентов в переводящем языке.Это могут быть объяснения, сравнения описания, толкования-все средства, передающие в максимально ясной и краткой форме содержание фразеологизма.

4)контекстуальный и выборочный перевод говоря: о приемах перевода фразеологизмов и выборе между, ними остается затронуть еще два понятия: контекстуальный перевод и выборочный перевод.

Чаще всего о контекстуальном переводе мы вспоминаем при отсутствии эквивалентов и аналогов, т.е в том случае, когда фразеологизм приходится передавать нефразеологическими средствами.

5) калькирование-это способ перевода лексической единицы оригинала путем замены ее составных частей их лексическими соответствиями в языке перевода, которые копируют структуру исходной лексической единицы. Например: The way to man's heart is through his stomach-“путь к сердцу мужчины лежит через его желудок.”

6) генерализация-это замена единицы исходного языка, имеющий более узкое значение, единицы переводящего языка с более широким значением.

Создаваемое соответствие выражает родовое понятие, включающее исходное видовое. Единица переводимого языка выражает родовое понятие, а единица языка-видовое.

8) синтаксическое уподобление(дословный перевод)-это способ перевода, при котором синтаксическая структура оригинала преобразуется аналогичную структуру языка перевода. Синтаксическое уподобление может приводить к полному соответствию количества языковых единиц и порядка их расположения в оригинале и переводе.

9) грамматические замены-это способ перевода, при котором грамматическая единица в оригинале преобразуется в единицу языка перевода с иным грамматическим значением.

10) антонимический перевод-это лексико-грамматическая трансформация, при которой замена утвердительной формы в оригинале на отрицательную форму в переводе, и наоборот сопровождается заменой лексической единицы исходного языка на единицу переводимого языка с противоположным значением. (З.Кунин А.В. Фразеология современного английского языка.-М.: Международные отношения, 1996-183с.)

Рассмотренные виды межъязыковых трансформаций достаточно ярко показывают что английский язык –язык гибкий и выразительный.

Особенности перевода английских фразеологизмов.

Перевод фразеологических единиц, особенно образных, представляет значительные трудности. Это объясняется тем, что многие из них являются яркими, эмоционально насыщенными оборотами, принадлежащими к определенному речевому стилю и часто носящими ярко выраженный национальный характер.

При переводе устойчивых сочетаний слов следует также учитывать особенности контекста, в котором они употребляются. Для многих английских фразеологических единиц характерны многозначность и стилистическая разно плавность, что осложняет их перевод. С точки зрения переводчика, фразеологических единицы делятся на две группы: , фразеологических единицы, имеющие эквиваленты в языке перевода, и без эквивалентные фразеологических единицы. Эквиваленты бывают полными и частичными. Полные эквиваленты-это эквиваленты, совпадающие с английскими, фразеолозмами по значению, лексическому составу, образности, стилистической направленности и грамматической структуре. Подобных соответствий немного, к этой группе относятся, фразеологизмы интернационального характера, основанные на мифологических преданиях, библейских легендах и исторических фактах (to be or not to be-быть или не быть). Частичный эквивалент не означает какой-либо неполноты в передаче значения, а лишь содержит лексические, грамматические или лексико-грамматические расхождения при наличии одинакового значения одной и той же стилистической направленности (to be as red as a beetroot-быть красным как помидор; to be as hungry as a hunter-быть голодным как волк). Поэтому частичный эквивалент по степени адекватности перевода равноценен полному эквиваленту. Но следует отметить то, что,

несмотря, на наличие полного или частичного эквивалента, устойчивые сочетания слов иногда приходится переводить дословно, например, когда образ заключающийся в ФЕ, не безразличен для понимания текста, а замена его другим образом мешает пониманию текста, или мешает его яркости и выразительности. (5. Савицкий В.М. Английская фразеология: Проблемы моделирования. - Самара, 1993. - 219с).

Многие английские фразеологические единицы не имеют эквивалентов в русском языке. Это в первую очередь относится к фразеологическим единицам обозначающим несуществующие у нас реалии. При переводе подобных фразеологизмов используются калькирование описательный перевод. Калькирование дает возможность донести до русского читателя живой образ английского фразеологизма, что невозможно при использовании свободного словосочетания являющегося русским объяснением значения английского фразеологизма (to cut a long story short - короче говоря). (1, 97).

Кроме калькирования используются описательный перевод, то есть перевод фразеологической единицы при помощи свободного сочетания слов. Он особенно удобен для передачи оборотов терминалогического характера не допускающих буквального перевода. Исходя из вышесказанного перевод фразеологических единиц представляет значительную трудность. Поэтому необходимо детальное исследование различных групп фразеологизмов и разработка методов и приемов их перевода.

Литература.

1. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. - Л.: Наука, 1989. - 97с.
2. Захарова М.А. Стратегия речевого использования образных фразеологизмов английского языка. - М.: Инфа-М, 1999. - 151с.
3. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. - М.: Международные отношения, 1996. - 183с.
4. Савицкий В.М. Английская фразеология: Проблемы моделирования. - Самара, 1993. - 219с.
5. Уорелл А. Дж. Английские идиоматические выражения. - М.: художественная литература, 1999. - 177с.

A. Turabova

Features of translation of idioms and frazeological units in English

Summary

Conclusion in terms of the presence in its vast system of phraseological units and phraseological turns is perhaps one of the richest languages. All events taking place in the UK are reflected in phraseology: political life, sports, cultural events, everyday life here is an extra complete list of topics reflected in English phraseological units. Many become obsolete but they are invariably replaced by new lively and bright witty. So it is safe to say that the phraseological system of the English languages will develop every day to acquire new outlines enrich itself, to enrich the inner world of each individual resident of foggy Albion. Summing up from the foregoing, it should be said that despite the complexity and versatility of the meaning and form of phraseological units and presence of some difficulties using phraseological units in lively colloquial speech, they are perhaps the most striking tool for expressing human emotions and feeling. The percentage of phraseological units in the language is closely related to the indicator of the development of the culture of a particular nation, and their etymology is an expression of this very culture. Traditions, customs are considered the unspoken founder of phraseologisms in speech.

But you can not continue to use in living colloquial speech all phraseological units without exception.

Many of them become obsolete over time and their use may seem ridiculous.

This is especially true for those who study a foreign language. From our study we can conclude that the translation of phraseological units is a significant difficulty.

There are no ready-made recipes for translating phraseological units. Therefore, a detailed study of various groups of phraseological units and the development of methods and techniques for their translation. At present, a fairly large number of studies are devoted to phraseological units of various groups. Ordering the results of such works and publishing of various kinds of dictionaries and reference books is also of great importance.

This will greatly facilitate the work of teachers and students.

Key words: phraseological units, tracing, contextual translation, syntactic assimilation, generalization, lexico-grammatical transformation.

A. Tirabova

İdima və frazeoloji vahidlərin İngilis dilində tərcüməsinin xüsusiyyətləri.

Xülasə

Geniş frazeoloji vahidlər sisteminin frazeoloji mövğudluluğu nöqteyi nəzərindən İngilis dili ən zəngin dillərdən biridir. Frazeologizmlər guruluşunun böyük bir gətini tutur.

İngiltərədə baş verən bütün hadisələr frazeologiyada öz əksini tapmışdır: siyasi həyat, idman, mədəni hadisələr, gündəlik həyatda ingilis frazeoloji vahidlərində əks olunan mövzuların əlavə bir siyahısı olacaqdı. Bir çox köhnəlmiş olur, lakin hər zaman yeni canlı və həzır cavab yaşayanlar ilə əvəz olunur ki, hər gün çox sayda forma əldə etmək üçün inkişaf edər, hər bir fərdi sakinin daxili aləmini dahada zənginləşdirər. Yuxarıda göstərilənləri yekunlaşdırmaq lazımdır ki, bəzi çətinliklərin mövcudluğunda frazeoloji vahidlərin əhəmiyyətinin mürəkkəbliyinə və çox yönlü olmasına, canlı danışığ nitgində frazeoloji vahidlərin istifadəsinə baxmayaraq, bəlkə də insan duyğularını və hisslərini ifadə etmək üçün ən diggətə layiq vasitədir. Bir dildə frazeoloji vahidlərin faizi bu və ya digər xalqın mədəniyyətinin inkişafının göstəricisi ilə sıx bağlıdır, çünki frazeoloji vahidlər və onların etimologiyası bir çox mədəniyyətin ifadəsidir. Adət-ənənələr nitgdə frazeoloji vahidlərin yaranmasının danışılmamış gurucuları hesab olunur. Ancaq canlı danışığ nitgindən istifadə etməyə davam edə bilmirsiniz, bütün frazeoloji vahidləri istisnasız. Onların bir çoxu zaman keçdikcə köhnəlir və istifadəsi gülcü görünə bilər. Bu xüsusilə xarici dil öyrənənlər üçün doğrudur. Tədgigatımızdan belə nəticəyə gələ bilərik ki, frazeoloji vahidlərin tərcüməsi xeyli çətinliklər yaradır. Buna görə müxtəlif frazeoloji vahidlərin müxtəlif qruplarının ətraflı öyrənilməsi və onların tərcüməsi üçün metod və texnikaların işlənməsi vacibdir.

Hal-hazırda kifayət gəder çox sayda tədgigat müxtəlif qrupların frazeoloji vahidlərinə həsr olunmuşdur. Bu çür işlərin nəticələrini sifariş etmək və müxtəlif növ lüğətlər və arayış kitablarını nəşr etmək də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu müəllim və tələbələrin işini xeyli asanlaşdıracaqdır.

Açar sözlər: frazeologizmlər, izləmə, kontekstli tərcümə, sintaktik assimilyasiya, ümümləşdirmə, leksik-grammatik çevrilmə.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.08.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.10.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevinc Səlimova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ВАФА ТАГИЗАДЕ
Бакинский Славянский Университет
Ул. С.Рустама 33,
г.Баку
Email : 6500_95@mail.ru

КУЛЬТУРА РЕЧИ И КУЛЬТУРА ПРОИЗНОШЕНИЯ

Резюме

В статье анализируются общепризнанные коммуникативно-этические аспекты речевой культуры, формирующие современное понятие феномена. Согласно определению автора, термин культура речи наряду с терминами культура чтения, культура текстовой работы и информационная культура образуют структуру языковой культуры личности. Относительно проблемы стилей русского языка автор предлагает, чтобы из списка стилей русского языка было необходимо исключить понятия «язык художественной литературы» и «неформальный язык» и определить их как функциональные типы языка. Кроме того, учитывая современную ситуацию в нашем обществе, автор предполагает, что необходимо расширить перечень функций речевого общения, добавив такие функции, как: функция создания образа личности, функция воспитания и воспитания, функция адаптации к виртуальной речи. взаимосвязь Речевая культура - это конкретная реализация языковых свойств и возможностей в контексте повседневного речевого общения. Основным понятием культуры речи является понятие нормы. Приобретение норм правильного русского произношения является основой для изучения русского языка как второго для двуязычных студентов. Язык должен быть выучен в правильной звуковой форме, поэтому сначала ученикам необходимо освоить звуковую систему русского языка. Важную роль в правильной организации речи отводится правильному акценту. Изучение новых навыков и знаний в этой области и совершенствование существующих неотделимо от углубления понимания основных характерных свойств русского языка как средства коммуникации и передачи информации, а также от расширения общегуманитарного мировоззрения, основанного на богатом коммуникативном, познавательном и эстетическом потенциале русского языка. Цель этого предмета - написать собственные идеи студентов, а также словесные, точные, ясные, логичные, компактные, сложные, богатые, живые, простые, создающие навыки и навыки, чтобы иметь возможность выразить ясно. Речь и язык, язык и мышление, условия речи и речи, нормы языковой системы, нормы стиля, целостность стиля речи, являются предметом этой дисциплины.

Ключевые слова: теория культуры, языковая культура, речевая культура, норма, язык, коммуникация, коммуникативные речевые качества, коммуникативная этика.

Неотъемлемым компонентом общечеловеческой культуры является, несомненно, красивая, грамотная речь. Именно она привлекает внимание и помогает говорящему ясно донести свои мысли. Красивая речь предполагает богатый лексикон, владение языковыми нормами устного и письменного литературного языка и этикой общения, т.е. умением использовать выразительные средства языка в различных условиях общения в соответствии с целями и содержанием. Ей присущи чистота, выразительность, ясность и

правильность. Еще Цицерон говорил, что если человек не умеет правильно говорить, его просто осмеивают и даже не считают за человека. Поэтому проблемы культуры речи остаются актуальными всегда.

Однако трудно отделить понятие культуры речи и культуры языка. Являясь понятием многогранным, оно тесно связано с языком, так как свои мысли и чувства человек передает окружающим, используя знакомые слова. Иначе говоря, язык – это и способ мышления, ведь собственные мысли человек формулирует именно с помощью слов, известных ему. Чем богаче и разностороннее культура языка, тем больше у говорящего вариантов для построения речевых единиц и тем сильнее и лучше языковое воздействие на собеседников. Грамотный человек не только не делает речевых ошибок, но и четко и ясно выражает свои мысли, речь его свободна и понятна собеседникам.

В современной литературе можно встретить не одно определение термина «культура речи» или «речевая культура». Так, под этими терминами подразумевается, во – первых, раздел языкознания, изучающий нормы литературного языка и проблемы нормализации языка что способствует совершенствованию языка как средства культуры. Во – вторых, это совокупность и система ее коммуникативных качеств. В – третьих, совокупность навыков и знаний, которые обеспечивают целесообразное и свободное применение языка как средства коммуникации.

В. А. Ицкевич считает, что термин «норма» употребляется в лингвистике в двух значениях: 1. Это общепринятое, устоявшееся в языке употребление; 2. «Употребление, рекомендованное грамматикой, словарем, справочником, подкрепленное авторитетом известного писателя, поэта и т.д.» (2,с.4-5)

Таким образом, в основе понятия «культура речи» лежит представление человека идеальной, образцовой речи, в соответствии с чем и должна строиться правильная речь говорящего. И так как коммуникативные качества речи необходимы для непосредственного воздействия на собеседников, главным предметом культуры речи как учения необходимо признать языковую структуру речи. Поэтому культура речи как научная дисциплина опирается на целый круг языковедческих наук, а кроме того, на психологию, логику, эстетику, социологию, педагогику, но особенно тесно связана со стилистикой. А стилистика как раз изучает языковые и речевые стили речи как функциональные варианты языка и речи. Практическая стилистика решает и многие вопросы культуры речи. Но в отличие от нормативной стилистики учение о культуре речи распространяется и на те речевые явления и сферы, которые не входят в систему литературных норм: просторечия, местные и социальные диалекты, сленги, жаргонизмы, арго и др. Наивысшей формой национального языка учение о культуре речи признает язык литературный, потому что именно язык художественной литературы в лучших своих образцах накапливает и сохраняет, как в сокровищнице, культурные ценности, достижения и традиции народа.

Во 2-ой половине 19-го века расцвет сравнительно – исторического языкознания привел к тому, что русские языковеды значительно отошли от теоретических проблем культуры речи. В конце 19-го – начале 20-го столетия наиболее широко распространенной была теория А. А. Шахматова, который выводил вопросы нормализации языка за пределы академической лингвистической науки. «Главный и единственный авторитет в языке – это обычай, употребление», - считал ученый (5, с. 32). Только два авторитета, по мнению Шахматова, «могут иметь решающее значение в вопросах языка – это, во-первых, авторитет самого народа с его безыскусственным словоупотреблением, во-вторых, авторитет писателей – представителей духовной и умственной жизни народа» (5, с. 32)

С точки зрения культуры в речи оцениваются главным образом: а) цель и средства достижения речи; б) речь как процесс; в) речь как результат (текст). Чувства, которые выражает говорящий, способность информирования, воздействие на собеседника – это главные цели речи, и они создают не только жанры, но и критерии для оценки речевого поведения и конечного результата речевой деятельности. А так как главный критерий оценивания какой бы то ни было деятельности – ее эффективность, то важно то, достигла ли деятельность цели или нет, и если да, в какой степени. При этом подразумевается, что не один лишь результат должен соответствовать поставленной задаче, но и сама цель, способы и средства ее достижения, сам процесс речи и результат должны отвечать этическим, коммуникативным, эстетическим и другим нормам.

Нормативный аспект речи – один из главных, определяющих понятие «культура речи». Нормой принято считать совокупность правильных языковых средств, выступающих в качестве образца. Норма характеризуется обязательным соблюдением ее и касается языка в целом. По мнению И.Б.Голуба, норма – одно из важнейших условий стабильности, единства и самобытности национального языка.(1,с.6). Языковая норма является одновременно как лингвистической, так и социальной категорией. Социальный аспект нормы заключается в отборе и фиксации языковых явлений, в системе их оценок с точки зрения «правильно – неправильно», «уместно – неуместно», «красиво – некрасиво» (с эстетической точки зрения). Это, по мнению Л. И. Скворцова, социальный регулятор речи. В своей книге «Основы культуры речи» он пишет также: «Языковые нормы в их общественном, культурном бытии – это маяк, по которому языковой коллектив ориентируется в безбрежном океане речевой деятельности. Их изучение, точное описание и закрепление – важная общекультурная задача» (4, с.9). Изучение языковых норм на всех уровнях языка в устоявшихся формах, противоречиях, вновь появляющихся тенденций – главная задача культуры речи.

Этический аспект основан на обоснованном использовании слова в морально – нравственном разрезе. Речевой этикет регулирует правила общения в соответствии с моральными нормами и культурными традициями. По способу оформления мыслей предъявляются такие требования, как ясность, четкость и понятность. Здесь надо отметить и то, что одним из главнейших этических принципов является паритетность, которая присутствует на различных стадиях общения. И тут не последнее место занимают взгляд, мимика, жестикуляция, улыбка. Важная способность говорящего – уметь поддержать беседу, предложить интересную тему разговора, задав ему необходимую тональность, умение расположить к себе собеседника.

Коммуникативный аспект речи тесно связан с функциональностью языка, предъявляя при этом свои требования к качеству речевого взаимодействия. Под высокой культурой речи подразумевается совокупность коммуникативных качеств, которые находят свое отражение в сфере человеческого общения. Одним из важных, но не являющихся единственно достаточным моментов является следование установленным языковым нормам русского литературного языка. Говорящий должен также обладать способностью использовать наиболее точные, при этом выразительные, логично обоснованные и уместные для эффективной реализации поставленных целей общения средства для оформления мыслей. Ведь коммуникативная целесообразность – одна из важнейших теоретических категорий речевой культуры.

Как мы уже отметили выше, понятие нормы языка центральное в определении теории культуры речи. Норма – это, во – первых, общепринятое использование различных языковых средств, регулярно повторяющихся в речи носителей данного языка, во –

вторых, правила употребления, зафиксированные (кодифицированные) учебниками, словарями, энциклопедиями, справочниками. Норма в целом передает объективно существующие в обществе тенденции к совершенствованию речевой культуры. Главный критерий нормы - принцип коммуникативной целесообразности. По словам К. С. Горбачевича, норма не только социально одобряемое правило, но и правило, отражающее закономерности языковой системы и подтверждаемое словообразованием авторитетных писателей. Здесь надо сказать о том, что, хотя понятия «языковая норма» и «литературная норма» часто отождествляются, все же это не одно и то же. Нормам русского литературного языка, в отличие от языковых, т.е. присущих диалектам, профессиональным, просторечным словам, жаргонным и др., свойственна функциональная и стилистическая дифференцированность средств языка, а также относительная устойчивость, распространенность в большей степени, чем языковые, общеупотребительность, предпочтительность и соответствие обычаю и структурным возможностям языка.

Нормализация речи позволяет сохранить целостность литературного языка, его понятность для всех его носителей. Изучение объективных языковых норм языка на всех его уровнях в устоявшихся, традиционных формах, противоречиях, во вновь появляющихся в языке тенденциях и т.д. с целью активного и наиболее эффективного воздействия на общественную языковую практику.

Говоря о нормализации языка, следует разграничить так называемый «узус» (речевой обычай) и «литературный язык», а также «норму», т.е. объективные правила речи и «кодификацию» (научное описание норм языка учеными - лингвистами, практическое закрепление существующих языковых правил в словарях, учебниках, справочниках и т.д.), функциональность (соответствие средств языка целям коммуникации) и объективная вариативность нормы.(3,с.79).Все это в целом составляет основу научной проблематики культуры речи. Нормализация основана как на стихийных, так и на сознательных процессах отбора реализаций языковых норм в рамках их общественной значимости. Это соотношение стихийности и сознательности зависит от исторических условий их формирования, наличия или отсутствия длительной литературно - письменной традиции и других факторов.

Говоря о норме как исторической категории, необходимо подчеркнуть связь ее статических и динамических характеристик, так как одной из особенностей литературного языка является как стабильность, устойчивость, так и его подвижность, а, следовательно, все это свойственно нормам. Нормализация является непрерывным историческим процессом, который в итоге ведет к оформлению и изменению литературных норм. Связь же статической характеристики нормы с ее статическими характеристиками проявляется, в частности, в том, что статические характеристики значительно зависят от исторических условий, формирующих определенную литературную норму.

Обобщая вышесказанное, отметим, что характер языковой нормы с одной стороны, обусловлен структурной организацией литературного языка, с другой - той исторической традицией, которая определяет традиционные, устоявшиеся формы реализации этой структуры. Следовательно, можно говорить о том, что история литературной нормы - это история языковой традиции, которые действуют в рамках структурного потенциала языковой системы и в то же время опираются на процессы сознательного регулирования способов и форм традиционной реализации языка.

Цель современной научной языковой политики в удержании литературной речи на высоком уровне современной культуры. В условиях же национально - русского

двуязычия вопросы культуры речи решаются с учетом национальных особенностей конкретных языков.

Список литературы:

- 1) Голуб И.Б. Русский язык и культура речи: Учебное пособие. – М.: Логос, 2003.
- 2) Ицкевич В. А., Языковая норма. М., 1968, с. 4 -5
- 3) Львов М.Р. Культура речи. Риторика. – М.: Академия, 2002.
- 4) Сковорцов Л. И., Основы культуры речи. Хрестоматия, М., 1984, с. 9
- 5) Шахматов А. А., Несколько слов по поводу записки И. Х. Пахмана. Сборник ОРЯС, 1989, т.57, №1, с.32

Тағизadə Vəfa

Нитq мәдәниyyəti Хүласә

Нитq мәдәниyyəti гүндәлик сөzlү үнсийәт контекстində дил хүсүсийәtlәri və imkanları-
nın konkret һәyata keçirilmәsidir. Нитq мәдәниyyətinin әsas консепсийası- норма консепсийası-
дир. Дүzgүн рус тәләffүзүнүн мәнimsәnilmәsi шаgirdlәр үçүн рус dilini ikinci bir dil kimi öyrәn-
mәk үçүн әsasdır. Дил дүzgүн sәs formatında öyrәnilmәlidir, belә ki, тәләbә ilk növbədə рус dili-
nin sәs sisteminә sahib olmalıdır. Нитqin sәs qurulmasında дүzgүн vurgu vacib rol oynayır. Bu
sahədə yeni bacarıq və biliklәрin öyrәnilmәsi və mövcudların tәkmillәşdirilmәsi рус dilinin үn-
siyyәt və mәlumat ötürmә vasitәsi kimi әsas xarakterik хүсүсийәtlәrini dәрindән dәrk etmәk-
dән, һәмçinin zәngin kommunikativ, idrak və estetik potensiala әsaslanan ümumi humanitar
dünyagörüşünün genislәndirilmәsindән ayrılmazdır рус dilindән. Нитq мәдәниyyəti ümumi мә-
nәvi мәдәниyyətin tәrkib hissәlərindән biridir. Cәmiyyәt üzvlәrini bir-birinә bağlayan һәyәt tәr-
zi, şüur, düşüncә, mәнәvi yaxınlaşma, dostlaşma, mehribanlıq və s. kimi yüksәk milli keyfiyyәt-
lәр mәhz indi nitqimizin дүzgünlüyü və gözәllyi qeydinә qalmağı һәmişәkindән daha kәskin
şәkildә qarşıya qoyur. Biz һәр gün gözәl nitq nümunәlәrini – diktorların, aktyorların, һәkimlә-
rin, müәllimlәрin, siyasәtçilәrin və başqalarının danışığını eşidirik. Tәәssüf ki, bunlar azlıq tәş-
kil edir, indiki dövr xalqın bütünlүkdә yüksәk nitq мәдәниyyətinә yiyәlәнмәsini тәләb edir. Ona
görә dә müasir vәtәndaş daim öz nitqinin zәnginliyi və gözәllyinin qeydinә qalmalı, onun geyi-
mi, davranışı ilә yanaşı, nitqi dә bugünkü yüksәk sәviyyәyә uyğun olmalıdır. Bu fәnnin tәdris
mәqsәdi тәләbәlәrdә өз fikirlәrini һәм yazılı, һәм dә şifahi formada дүzgүн, aydın, мәntiqi,
yığcam, sәlis, zәngin, canlı, sadә, anlaşıqlı bir şәkildә ifadә edә bilmәk bacarıq və vәrdislәri ya-
ratmaqdır. Нитq və dil, dil və tәfәkkür, nitq və nitq şәraitі, dil sisteminin normaları, üslub nor-
maları, nitqin üslubi bütövlüyü, dilin leksik vahidlәrindән yerində və mәqsәdәuyğun istifadәet-
mә bacarığı, nitqin etik normaları və s. bu fәnnin predmetini tәşkil edir.

Аçar sөzlәр: мәдәниyyәt nəzəriyyəsi, dil мәдәниyyәti, nitq мәдәниyyәti, рус dili stilisti-
kası, рус dilinin funksional üslubları, рус dilinin ifadə tәrzi, nitq normativi, ünsiyyәt nitq keyfiy-
yәtlәri, ünsiyyәt etikası.

Taghizade Vefa

Culture of speech and culture of pronunciation
Summary

The article includes the analysis of conventional communicational and ethical aspects of speech culture that form contemporary concerned phenomenon concept. According to the author's definition the term speech culture, along with the terms reading culture, text work culture and informational culture form the structure of personal language culture. Concerning the problem of the Russian language styles the author suggests that it is necessary to take the concepts "the fiction literature language" and "the informal language" out of the Russian language style list and to define them as the functional types of the language. Besides taking into consideration the contemporary situation in our society the author suggests that it is necessary to expand the list of speech communication functions by adding of such functions as: personal image creating function, educational and upbringing function, the function of adaptation to the virtual speech interconnection

Speech culture is a concrete realization of linguistic properties and possibilities in the context of everyday verbal communication. The basic concept of a culture of speech is the concept of a norm. The norms acquisition of correct Russian pronunciation is the basis for learning Russian as a second language for bilingual students. The language must be learned in the correct sound form, so students first need to master the sound system of the Russian language. An important role in the sound organization of speech is assigned to the correct word accent. Learning new skills and knowledge in this area and improvement of existing ones is inseparable from deepening understanding of the main characteristic properties of Russian language as means of communication and information transfer and also expansion of the general humanitarian outlook based on Rich communicative, cognitive and aesthetic potential of Russian language. The purpose of this subject is to write students' own ideas, as well as verbal, accurate, clear, logical, compact, sophisticated, rich, lively, simple, creating skills and habits to be able to express in a clear way. Speech and language, language and thinking, speech and speech conditions, language system norms, style norms, speech style integrity, on-site and expedient from lexical units of language ability to use, ethics of speech, etc. is the subject of this discipline.

Keywords: theory of culture, language culture, speech culture, the Russian language stylistics, functional styles of the Russian language, expressional styles of the Russian language, speech normatively, communicational speech qualities, communicational ethics.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.07.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.10.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Zülfinaz Babaşova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

DİLARƏ HƏMİDOVA

BSU

Süleyman Rüstəm 33 küç

dilara.hamidova.2712@gmail.com

SOSIAL MÜNASIİBƏTLƏR VƏ MÜRACİƏT FORMALARI

Xülasə

Məqalə müasir dilçilikdə ünsiyyətin etnokulturoloji xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılmasına, fikrin aydın ifadə və şərh formalarının özünəməxsus cəhətlərinin açılmasına, xalqların və millətlərin ictimai və fərdi həyatın fərqli sferalarında nitqin funksionallıq məsələlərinə həsr olunmuşdur. Bu sahədə Avropa və rus dilçiliyində olan elmi mənbələr göstərilir və qeyd olunur ki, sosial linqvistik tədqiqatlar Azərbaycan dilçili üçün yenidir. Ünsiyyət prosesində müraciət formaları tarixən formalaşaraq müəyyən etnokulturoloji məkanda işlənmə məqamları, tarixən işlənmə rəsmi müraciət formaları və onlara sosial linqvistik mənalı təhlil edilir.

Tarixi mövzularda yazılmış əsərlərdən seçilmiş nümunələrdə əsasən hökmdara müraciət formaları izah edilir.

Sosialinqvistikada sözün sosial təcridi problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün tarixi mətnlərdə, müxtəlif cəmiyyət təbəqələrinin və müxtəlif ictimai statusu olan insanların nitqini müşahidə etmək mümkündür. SSRİ dağıldıqdan sonra yeni iqtisadi münasibətlərin yaranması cəmiyyətdə sürətlə sosial vəziyyətin fərqlənməsinə səbəb oldu. Bu proses bütün keçmiş SSRİ respublikalarında, o cümlədən də Azərbaycanda da baş verməkdədir. Son 20 ildə cəmiyyətdə gedən demokratikləşmə prosesinə rəğmən xüsusi "yüksək sinfin" yaranmasına səbəb olmuş, sosial fərqləri sürətləndirmişdir. Tarixi ictimai hadisələrin dilə təsiri əsasən müraciət formalarında daha qabarıq ifadə olunur. Sosial sinfin nitqinin seçilməsi və bu nitqdə sözlərin xüsusi məna yaratması da ayrıca tədqiqat obyektidir. Məqalədə cəmiyyətdəki dəyişmələrin sosial qrupların nitqində yaratdığı fərqlər araşdırılır.

Açar sözlər: *müraciət formaları, sosial linqvistika, hökmdar nitq*

Müraciət formaları tarixən yaranaraq formalaşır və cəmiyyətin dəyişməsi, sosial münasibətlərin dəyişməsi ilə bərabər dəyişir. Son illərdə sosialinqvistik sahənin nümayəndələri müəyyən bir cəmiyyətin dil vasitələrinin praktiki tətbiqi xüsusiyyətləri ilə maraqlanır və bu sahədə araşdırmalar aparılır. Dilçiliyin digər elmlərlə inteqrasiyası bu problemin müxtəlif aspektlərini öyrənmək zərurətini gündəmə gətirir. Çünki dil və cəmiyyətin çox güclü əlaqəsini başa düşməklə, dilçilik və sosiologiyanın kəskinləşən nöqtələri, sosialinqvistik istiqamətdə yeni tədqiqat mövzularının yaranmasına səbəb olur. İndi bu istiqamətdə elmi bilik bazası dünya linqvistikasında yaranmışdır.

1. Sosial linqvistik tədqiqatlar. Bu istiqamətdə Avropa və rus linqvistikasında olan araşdırmalar (V.N. Portyannikov, 1971; L.T. Loşmanov, 1975; M.M. Kopılko, 1976; A.D. Şveyser, 1983; L.İ. Koçeqarova, 1983; Y.K. Voloşin, 1988; A.P. Martı-Yuk, 1989; H.A. Bosmajian, 1974; K. Hudson, 1973; M.R. Key, 1972; D.H. Zimmerman, C. West, 1975; D.M. Siegler, R.S. Siegler, 1976; A.P. Nilsen, 1977; C. Kramer, 1978; P.M. Smith, 1979; E. Janeway, 1980; S. Zimin, 1981; D.N. Maitz, R.A. Borker, 1982; M.R. Baroni, V. D'Urso, 1984; D. Cameron, J. Coates, 1988) onu göstərir ki, nitqdə sosial əlamətlərin ifadəsi, sosial təbəqələşməyə görə nitq etiketləri-

nin, müraciət formalarının dəyişməsi dilçilikdə araşdırma mövzusu kimi aktualdır. Bunun əsas səbəbləri tədqiqatlarda (V.İ.Karaçuk, 1992; T.A.İvuşkina, 1986, 1998; M. Abrains, 1968; M. Abrahamson, 1969; W. Labov, 1966; B. Bernstein, 1973; M. Pool, 1976) cəmiyyətdə sürətlə sosial təbəqələşmənin getməsi göstərilir.

Son dövrlərdə cəmiyyətdə gedən demokratikləşmə prosesinə baxmayaraq xüsusi "yüksək sinfin" yaranması sosial ayrılımları sürətləndirmişdir. SSRİ dağıldıqdan sonra yeni iqtisadi münasibətlərin yaranması cəmiyyətdə sürətlə sosial vəziyyətin fərqlənməsinə səbəb oldu. Bu proses bütün keçmiş SSRİ respublikalarında, o cümlədən də Azərbaycanda da baş verməkdədir.

Bu istiqamətdə Avropada olan tədqiqatlarda əsasən ingilis aristokratiyasının nitqi həm linqvistik, həm də sosial-psixoloji istiqamətdə araşdırma mövzusu olmuşdur. Bu tip araşdırmalar içərisində Noblesse Obligenin araşdırmaları xüsusilə seçilir. Müəllif ingilis aristokrat nitqində fonetik və leksik xüsusiyyətləri aristokrat olmayan nitqlə fərqləri ayırmış və müqayisə etmişdir. (Noblesse Oblige' (Ross et al, 1956). Həmçinin digər tədqiqatlarda (Perrot, R., 'The Aristocrats', 1968; Winchester, S., 'Their Noble Lordship', 1981), 'Noblesse Oblige' yüksək sosial sinfin nitqində xüsusi manera və müraciət formaları araşdırılır. 1970-ci ildə bir sıra məqalələrdə də (York, P.) ,Ə. Bəpp(Barr,A.) 'Harper's & Queen' jurnalında müasir ingilis aristokratiyasının nitqində olan müraciət formaları tədqiq edilir.

Nitqdə sosial təbəqələşmə ilə bağlı fərqlərin öyrənilməsi həm tarixi mətnlərdə, həm də müasir mətnlərdə araşdırılmalıdır. Bu istiqamətdə Azərbaycan dilçiliyində tədqiqatlar çox azdır və nitq etiketi səviyyəsində öyrənilmişdir(1,2, 3, 5, 7,9,10,14). Hazırda sosial linqvistikaya marağın çox olması cəmiyyətdə insanların sürətlə sosial statuslarının dəyişməsi və nəticədə dildə olan sinifləndirmə əlamətinin çoxalmasıdır.

2. Dildə müraciət formaları və sosial münasibətlər. Azərbaycan dilçiliyində müraciət formaları xitablar adı altında qrammatik forma kimi və etiket forması kimi araşdırma mövzusu olmuşdur. Lakin müraciət formalarının sosial linqvistik xarakteri ilə bağlı araşdırmalar dilçiliyimizdə yox dərəcəsindədir. Dilimizdə olan müraciət formalarının işlənmə səbəbləri haqqında B.Eminli yazır: "Müraciət formaları bir neçə səbəbdən istifadə oluna bilər: 1)Birincisi üz tutub söylənən söz, çağırış məqsədilə; 2)Xahiş, iltimas, rica mənasında işlənir(10, 11)

B. Eminli insanların salamlama, sağollaşma, xahiş, dəvət, rica məqamında, təklif edərkən, təşəkkür və üzrxahlıq, təsəlli və ya tənbeh zamanında, şikayət məqamlarında müraciət formalarının işləndiyini qeyd edir və göstərir ki, .." bu zaman istifadə olunan müxtəlif müraciət formaları xarakterinə görə fərqlənir" (10, 26).

2.1.Rəsmi və qeyri-rəsmi müraciət formaları. Ümumiyyətlə, müraciət formalarının rəsmi və qeyri-rəsmi formaları vardır. Çünki nitq etiketi tarixən cəmiyyətdə insanların sosial münasibətləri əsasında formalaşır və sabitləşir. Qədim zamanlardan, araşdırmalara görə nitq etiketləri kifayət qədər uzun yol qət etmişdir. "Müraciət formaları cəmiyyətdə olan siyasi, etnik, sosial mədəni münasibətləri və dəyişiklikləri özündə əks etdirir. Çünki ünsiyyət müxtəlif şəraitdə baş verdiyi üçün nitq etiketi vasitələrinə təsir göstərir və qismən dəyişdirir"(11,48).

Sosiolinqvistik dil və sosial strukturları arasında qalıcı araşdırmaların aparılması, linqvistik forma və rolların qarşılıqlı olması məqsədilə daha çox bu sahənin inkişaf etdirilməsi vacibdir. Sosiolinqvistanda bu mənada sözün sosial təcridi problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün tarixi mətnlərdə, müxtəlif cəmiyyət təbəqələrinin və müxtəlif ictimai statusu olan insanların nitqini müşahidə etmək mümkündür.

3. Tarixi müraciət formaları. Tarixi mətnlərin, epos mətnlərinin dilinin sosiolinqvistik təhlili, xüsusilə də sözün sosial təcridinin açıqlanması, ümumi və fərqli xüsusiyyətlərin praktik öyrənilməsi, müasir kommunikasiya mədəniyyətində onların növlərindən istifadə edən dil sosial statuslarının nitqinin öyrənilməsi dilçiliyin mühüm vəzifələrindən biridir.

3.1. Hökmdara müraciət formaları. Tarixən işlənən rəsmi müraciət formalarından hökmdara "hökmdarım", "qibleyi-aləm", "şahim", "padişahim" forması daha çox işlənib:

- **Hökmdarım**, *əgər doğrdan da dediyniz həqiqətsə, sənə lazımamsa, ya özünüzi qoruyun – döyüşlərə getməyin, ya da əski qəbilə adətincə, məni də özünüzlə aparın* (Ə.Cəfərzadə).

Şah məlikişüaraya üzünü tutub :

- *Deməli, kürəkəninizin " Bəngü-badə "sini oxuyuruq bu gün ?*

- *- İzninizlə, **hökmdarım!***

Padşah bayaqdan bəlkə də, lap çoxdan fikrində dolaşan bir məsələni dilinə gətirdi:

- *Məhəmməd Füzuli şairi bura cəlb etmək gərəkdir, **cənab Məliküşşüara .***

- *Gəlməz , **qibleyi-aləm !***

- *Neyçün ? – sualda təəccüb nidası duyulurdu .*

- *Çünki o daha böyük bir padşahın xidmətindədir, **sahibqıran !***

- *Kimin? – səsə qəzəb çalarları eşidilməyə başlayırdı .*

- *Hüseyn ibn Əliyyəl Mütrəzanın ! Sənin ulu babanın, **hökmdarım !** Kərbalada ərəb içində şair Məhəmməd Füzuli öz doğma dilində yazır. Necə deyərlər " din içində din bəsləyir " (Ə.Cəfərzadə).*

Mətnə rəsmi müraciət formalarından *hökmdarım, qibleyi-aləm, sahibqıran* -dan başqa o dövrdə şairlərin böyüyü, başçısı olan *məliküşşüara- şairlərin məliki* ifadəsi də var. Və ya:

- **Şahım**, təsəddüqün olum, nə olaydı namazı da, başqa duaları da doğma dilimizə çevirtirib icra etmək haqqında fərman verəydiz (Ə.Cəfərzadə).

Müasir dövrdə yazılan bədii mətnlərdə bəzən vəzifə və rəsmi müraciət formalarından istifadə olunur. Lakin mətnaltı mənalar fərqli ola bilər.

Danışma və dinləmə mədəniyyəti hansı qruplara aid olduğuna görə dil vahidlərini seçir. Hər bir icraçıdan və ya nitq nümayəndəsindən bu növə uyğun bir çıxış gözlənilirdi kimi, hər bir ifaçıdan öz rolunu müvafiq vəzifələrini yerinə yetirmək üçün uyğun etuket tələb olunur.

Tarixi mətnlərdə eyni növ izolyasiya edilmiş sözlər var. Məsələn, hökmdarların çıxışına xas olan ayrı dil vahidləri başqa obrazların nitqində görünür. Hökmdarların başqalarından fərqli olaraq, nitqi daha ağır olur, hökmdarların sözləri mövzuya görə, əhval-ruhiyyəsinə görə dəyişir, lakin buna baxmayaraq, subordinatlara "təbə olmaq" üstünlük təşkil edir. Hökmdar nitqində müraciət formalarında istifadə edilən sözlərin bu aspektlərinin hərtərəfli təhlil edilməsi maraqlı material verir. Belə mətnlərin linqvistik xüsusiyyətlərinə gəldikdə isə təsvir olunan dövr, hökmdarların həyatı, həyat tərz, söz və ifadələrdə təqdim olunur.

Tarixi mətnlərdə simvollar, arxaik leksika və tarixiliyin ifadəsi üçün hökmdar nitqinə, çıxışına tarixi rəng vermək üçün terminlərdən geniş istifadə olunur. *Elm, dövlətçilik, hüquq, hərbi və dini* şərtlərə istinad edilir. "Ən əsası, tarixilik və arxaizm sənət əsərində müəyyən bir konsepsiyayı ifadə edən terminlər kimi deyil, simvolların fərdiləşdirilməsi vasitəsi kimi mühüm bir üslub funksiyasını yerinə yetirir"(8, 59):

İsmayıl soruşdu:

- *Adamı burda görmüsən, **Rəhim?***

- ***Bəli hökmdarım** , burda.*

- *Haçan ?*

- *Elə indicə **qurbanın olum .***

- *Hara qeyb olduğun görmədin ?*

- *Çox baxdım, **qibleyi-aləm**, daşların arasında itdi .Elə bil yerə batdı .*

- *Bəlkə o biri üzündən...*

- *O tərəf də dağlardı , uca , özü də yol-irizsiz .*

- *Onda adam bura göydən düşməyiib ki . Keçək o biri taya. Çayın o biri tayından bəlkə bir şey seçə bildik .*

- *Baş üstə, qibleyi –aləm !* (Ə.Cəfərzadə). Verilən dialoqda rəsmi müraciət forması *hökmdarım və qibleyi-aləm*"dir. Lakin burda *qurbanın olum* ifadəsi danışanın dinləyənin-hökmdara emosional münasibətini ifadə edir.

Hökmdra müraciət formaları tarixi əsərlərdə və abidə mətnlərində ifadə olunub. Məsələn: Lələ Hüseyn bəy Cavan dilləndi :

- *Qibleyi-aləm, məsləhət bilsəniz elə durduğumuz Qoşa qala qapısının yanındakı qüllələrin birinə lağım atdıraq.* (Ə.Cəfərzadə)

Tarixən işlənən rəsmi müraciət formalarından hökmdara sadəcə "*hökmdarım*" forması da var:

- *Hökmdarım*, əgər doğrudan da dediyiniz həqiqətsə, sənə lazımamsa, ya özünüzü qoruyun – döyüşlərə getməyin, ya da əski qəbilə adətincə, məni də özünüzlə aparın (Ə.Cəfərzadə). Və ya:

Şah məlikişüaraya üzünü tutub :

- *Deməli, kürəkəninizin “ Bəngü-badə”sini oxuyuruq bu gün ?*

- *İzninizlə, hökmdarım!*

Padşah bayaqdan bəlkə də, lap çoxdan fikrində dolaşan bir məsələni dilinə gətirdi:

- *Məhəmməd Füzuli şairi bura cəlb etmək gərəkdir, cənab Məlikuşşüara .*

- *Gəlməz , qibleyi-aləm !*

- *Neyçün ? – sualda təəccüb nidası duyulurdu .*

- *Çünki o daha böyük bir padşahın xidmətindədir , sahibqıran !*

- *Kimin? – səsə qəzəb çalarları eşidilməyə başlayırdı .*

- *Hüseyn ibn Əliyyə Mütrəzanın ! Sənin ulu babanın, hökmdarım ! Kərbalada ərəb içində şair Məhəmməd Füzuli öz doğma dilində yazır. Necə deyərlər “ din içində din bəsləyir “ (Ə.Cəfərzadə. Bakı 1501).*

Mətnə rəsmi müraciət formalarından *hökmdarım, qibleyi-aləm, sahibqıran* -dan başqa o dövrdə şairlərin böyüyü, başçısı olan *məlikuşşüara- şairlərin məliki* ifadəsi də var.

Tarixi mətnlərdə *padşahım və şahım* ifadələri də rəsmi müraciət forması kim daha çox işlənilib:

- *Şahım, təsəddüqün olum, nə olaydı namazı da, başqa duaları da doğma dilimizə çevirtməyib icra etmək haqqında fərman verəydiz* (Ə.Cəfərzadə)

3.2. Müasir mətnlərdə hökmdara müraciətdə mənə fərqləri. Müasir dövrdə yazılan bədii mətnlərdə bəzən vəzifə və rəsmi müraciət formalarından istifadə olunur. Lakin mətnaltı mənələr fərqlidir. Məsələn, Anarın “ Yaxşı padşahın nağılı “ hekayəsində də hökmdar nitqinə rast gəlirik. Bu əsər sarkazmla yazılmışdır.

Əgər biz bu hökmdarın nitqini yuxarıdakı Şah İsmayılın nitqi ilə qarşılaşdırsaq, arada çox fərq olduğunu görürük. Ad olaraq hər ikisi padşahdır, amma müəllif münasibəti fərqlidir:

- *Təbələrim xoşbəxtdirmi? – deyə padşah keçmiş ikinci vəzirdən xəbər alırdı. Baş vəzir qaçandan sonra ikinci vəzir onun yerini tutmuşdur .*

- *Əlbəttə, padşah sağ olsun, sizin təbəələriniz yer üzündə ən xoşbəxt adamlardır .*

- *Onlar yaxşı, mehriban dolanırmı ? – deyə padşah soruşurdu .*

- *Əlbəttə , padşah sağ olsun . Hər dəqiqə qucaqlayıb öpüşürlər .*

- *Bu ağ yalandır – deyə keçmiş üçüncü , indiki ikinci vəzir qəflətən sözə qarışdı.*

- *Padşah saq olsun – dedi – sizi daimi aldadırlar. Təbəələriniz heç də öpüşüb qucaqlaşmırlar*

- *Padşah sağ olsun – dedi – məndən böyük vəzirlər, ikisi də haqlıdır. Amma bir şeyi deməyi untdular. Təbəələriniz qucaqlayıb öpüşürlər də, qızgın mübahisələr də edirlər. Ancaq ən çox bir-birlərini əzişdirirlər (Anar.Yaxşı padşahın nağılı.)*

Bu qısa mətndə biz bu “ yaxşı padşahın “ əslində yaxşı yox necə kütbeyn, axmaq biri olduğunu və bu xüsusiyyətlərinə görə saray əyanlarının, vəzirlərinin əlində oyuncağa çevrildiyinin şahidi oluruq.

Hətta müasir dövrdə yazılmış tarixi mövzuya dönmə tarixi əsr və işdə təsvir edilən cəmiyyət, ictimai mühitin ön plana çıxarılmasını təmin edir. Hər hansı bir sənət əsəri, vaxt və yerin xüsusi bir rolu vardır, çünki bu kateqoriyalar olmadan nitq parçasını və tərkibini təsvir etmək çətinlikdir. Hər bir bədii şəkil müəyyən bir zaman və məkanda hərəkət edir. Bununla yanaşı, zaman və məkan kateqoriyası olmadan işin dil xüsusiyyətlərini qiymətləndirmək mümkün deyil:

Padşah qocadan soruşdu .

- **Qoca**, bir daha soruşuram: mənə deyirlər, oğlunu öldürmüşsən, sonra onun övrətinə sahib çıxmısan doğrumu deyirlər?

- *Doğru deyirlər, qibleyi aləm ..(K.Abdulla Sehirbazlar dərəsi).*

Məhz bütün bu qaydalara uyğun olunan müraciət formaları "...əsasən danışq dilində, sonra isə bədii ədəbiyyatda geniş rast gəlinir(6,29). Yazıçılarımız öz əsərlərində, şairlərimiz şeirlərində kifayət qədər dolğun nümunələr seçmişlər. Bu müraciət formalarını həm rəsmi, həm də poetik formada göstərir. Bu müraciət formalarının əsas xüsusiyyəti isə sosial təbəqələrə, yüksək təbəqəyə, vəzifəyə mənsub olmasıdır. Burda müraciət formaları sosial münasibətləri əks etdirir. Məsələn:

- **Əmiraxur** , o ayğırı tutun.

Bir işarə bəs idi. Hər tərəfdən ayğırı dövrəyə aldılar(F.Kərimzadə- Xudafərin körpüsü). Və ya:

- **Ey Ağqoyunlu övladları.** Cahan şah basılarda hamınız sevinirdiniz. Sevinirdiniz ki, qədim qan düşməninə intiqam aldınız(F.Kərimzadə- Xudafərin körpüsü).

Verilən mətnə "əmiraxur" müraciət forması tarixən olmuş vəzifə adı olmaqla rəsmi addır. Müraciət forması kimi işlənməklə bu söz onun dövlətdə rəsmi mövqeyini ifadə edir. Hazırda bu vəzifə olmadığı üçün bu söz arxaikləşərək dildən çıxmışdır, yalnız tarixi əsərlərdə istifadə olunur. Yaxud ikinci nümunədəki "Ey Ağqoyunlu övladları "müraciət forması da tarixən olmuş tayfa və dövlətin vətəndaşlarının adını ifadə etməklə bir sosial mənə da ifadə edir.

Sosiolinqvistik dil və sosial strukturları arasında qalıcı araşdırmaların aparılması, lingvistik forma və rolların qarşılıqlı olması məqsədilə daha çox bu sahənin inkişaf etdirilməsi vacibdir. Sosiolinqvistanda bu mənada sözün sosial təcridi problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün tarixi mətnlərdə, müxtəlif cəmiyyət təbəqələrinin və müxtəlif ictimai statusu olan insanların nitqini müşahidə etmək mümkündür.

Tarixi mətnlərin, epos mətnlərinin dilinin sosiolinqvistik təhlili, xüsusilə də sözün sosial təcridinin açığlanması, ümumi və fərqli xüsusiyyətlərin praktik öyrənilməsi, müasir kommunikasiya mədəniyyətində onların növlərindən istifadə edən dil sosumların nitqinin öyrənilməsi dilçiliyin mühüm vəzifələrindən biridir.

Tarixi mətnlərdə eyni növ izolyasiya edilmiş sözlər var. Məsələn, hökmdarların çıxışına xas olan ayrı dil vahidləri başqa obrazların nitqində görünür. Hökmdarların başqalarından fərqli olaraq, nitqi daha ağır olur, hökmdarların sözləri mövzuya görə, əhval-ruhiyyəsinə görə dəyişir, lakin buna baxmayaraq, subordinatlara "təbə olmaq" üstünlük təşkil edir. Hökmdar nitqində istifadə edilən sözlərin bu aspektlərinin hərtərəfli təhlil edilməsi maraqlı material verir. Belə mətnlərin lingvistik xüsusiyyətlərinə gəldikdə isə təsvir olunan dövr, hökmdarların həyatı, həyat tərzi, söz və ifadələrdə təqdim olunur. Məsələn:

- *Qibleyi aləm*, meydana çıxın, xəyanət!(F. Kərimzadə).

Burada “qibleyi aləm rəsmi müraciətdir, padişaha çağırışdır. *Qibleyi aləm* hömdara ən çox edilən müraciət formasıdır. Rəsmi müraciət formalarından biri *şahzadə*, *bəyim* sözləridir:

- *Şahzadə*, Əbiş Sultan başımızın altına balış qoyub!(Ə.Cəfərzadə)

Buradakı “şahzadə” adlanan müraciət forması vaxtı zamanında Osmanlı sülaləsinə mənsub olan kişilərə deyilirdi.

- *Deyirəm, ay əmiri-mömin*, bunları qabaq-qabağa qırıxdırmaqdan, sərkindələr ikisini vurursun! (F.Kərimzadə).

Nəticə. Tarixi mətnlərdə ictimai vəziyyətlə əlaqəli dövriyyənin forma fəal şəkildə istifadə olunur. X-XVI əsrin bir çox iş adları, müasir kommunikasiya mədəniyyətində tapılır. Məsələn, *darğa*, *eşik ağası*, *bəy*, *ağa*, *sərdar*, *xan*, *qibleyi-aləm*, *şahzadə* kimi ifadələr işlənmişdir. Vəzifə adlarının müraciət forması kimi istifadə edilməsi o dövrün kommunikasiya mədəniyyətinin bir xüsusiyyətidir.

Səlahiyyətliyərin və ordusunun nümayəndələrinin çıxışında istifadə edilən qeyri-şifahi üsullarla hakimlərə qarşı hörmət və ehtiram üstünlük təşkil edir. Sözlərinə hörmətlə yanaşdıqda, sözlün əsl mənasında, əllərini sinəsinə qoymaqla tənzim etmək, əlləri ilə ürəyinin üzərini vurmaq kimi hərəkətlər əlavə edilir.

Tarixi mətnlərdə simvollar, arxaik leksika və tarixiliyin ifadəsi üçün hökmdar nitqinə, çıxışına tarixi rəng vermək üçün terminlərdən geniş istifadə olunur. *Elm*, *dövlətçilik*, *hüquq*, *hərbi* və *dini* şərtlərə istinad edir. Ən əsası, tarixilik və arxaizmə sənət əsərində müəyyən bir konsepsiyanı ifadə edən terminlər kimi deyil, simvolların fərdiləşdirilməsi vasitəsi kimi mühüm bir üslub funksiyasını yerinə yetirir.

Müraciət formalarını tarixən hansı mərhələlərdən keçdiyini, hansı dəyişikliklərə məruz qaldığını tarixi epos mətnlərindən və tarixi mövzuda yazılmış əsərlərin mətnlərindən görmək mümkündür. Xüsusilə epos mətnlərində olan müraciət formaları sosial münasibətlərin müraciət formalarına təsirini qabarıq əks etdirir. Qadın və kişi, böyük və kiçiyə, uşaq, qoca, dövlətli, kasıb, hökmdar və ya sadə peşə adamlarına müraciət formalarının tarixən nitqdə çox fərqli formaları mövcud olmuşdur. Bu formalar onların sosial mövqeyini əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev A.S Nitq mədəniyyəti və natiqlik sənti Bakı, 2004.276 s.
2. Aslanov A.Ə. Xitab. Azərbaycan dilinin qrammatikası II hissə, Sintaksis. Bakı,1959 s. 317-318.
3. Ağayeva F.M. Şifahi nitqin sintaksisi (dialog nitqi).Maarif, Bakı,1975,117 s.
4. Ağayeva F.M. Azərbaycan danışq dili. Bakı, 1987.187 səh.
- 5.Cavadov Ə.M. Xitab. Müasir Azərbaycan dili .III cild,Sintaksis. Bakı, 1981.s. 311.
6. Qasimov E. Dilimizdə işlənən bir neçə müraciət formaları ADU //Elmi Xəbərləri 2016.№5.s.27-35
7. Əbdülhəsəni T.Zülfüqarlı S.,Rzai A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti, Bakı,2014. 329 səh.
8. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı, Nurlan, 2007, 183 s. 295 səh.
9. Hüseynov S. ,Qaracayeva E. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2016.327 səh.
10. Eminli B. Azərbaycan danışq dilində müraciət formaları. dissertasiya. Bakı, 2015.183 səh.
11. Əliyeva T. Etiket müraciət formaları Elmi Xəbərlər ADPU // Humanitar ser.2017s. 48-56.
12. Kazimov Q. Ş. Cümlənin xitablardla genişləndirilməsi. Müasir Azərbaycan dili, Sintaksis.

Bakı. 2006. s. 244.

13. Seyidov Y.Ə. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər. Əsərləri, Bakı, 2006, s.417.

14. Orucova Ş.Ə. Türk dilərində xitab. Bakı, 2007. 200 səh.

Диляра Гамидова

Социальные отношения и формы обращения

Резюме

Статья посвящена выявлению этнокультурных особенностей общения в современной лингвистике, определению особенностей четких форм выражения и интерпретации, а также функциональности речи в различных сферах общественной и индивидуальной жизни народов и наций. В этой области указаны научные источники в европейской и русской лингвистике, и отмечается, что социолингвистические исследования являются новыми для азербайджанских языковедов. Формы обращения в процессе общения исторически формируются и анализируются в этнокультурологическом пространстве, в исторических формах официальных форм обращения и их социальных лингвистических значениях. Отдельные примеры работ, написанных на исторические темы, часто объясняют формы обращения к правителю.

Проблема социальной изоляции слова имеет особое значение в социолингвистике. Для этого можно наблюдать выступления по историческим текстам разных социальных групп и людей разных социальных статусов. Появление новых экономических отношений после распада СССР привело к быстрым социальным различиям в обществе. Этот процесс происходит во всех бывших советских республиках, включая Азербайджан. За последние 20 лет процесс демократизации в обществе привел к созданию особого «высшего класса», ускоряющего социальные различия. Лингвистическое влияние исторических социальных событий часто более выражено в формах обращения. Выбор речи социального класса и формирование нового значения слов в этой речи также является отдельным объектом исследования. В статье рассматриваются различия в социальных группах, которые формируются путем изменений в обществе.

Ключевые слова: формы обращения, социальная лингвистика, линейная речь.

Dilara Hamidova

Social communication and forms of address

Summary

This article has been dedicated to making clear ethno-cultural features of communication in modern linguistics, revealing special features of clear expression and interpretation forms of the speech, functionality issues of the speech in different spheres of the public or individual life. Scientific resources in European and Russian linguistics in this field are shown and mentioned that social linguistic research is new for Azerbaijan linguistics. Using moments of the application forms in communication process, formed historically, in certain ethno-cultural place, historically used official application forms, and their social-linguistic meanings are analyzed. Forms

of address to rulers are generally explained in the examples, taken from works written in historical themes.

The problem of the social isolation of a word is of particular importance in sociolinguistics. To do this, one can observe performances on historical texts of different social groups and people of different social statuses. The emergence of new economic relations after the collapse of the USSR led to rapid social differences in society. This process takes place in all the former Soviet republics, including Azerbaijan. Over the past 20 years, the process of democratization in society has led to the creation of a special “upper class” that accelerates social differences. The linguistic influence of historical social events is often more pronounced in forms of circulation. The choice of speech of a social class and the formation of a new meaning of words in this speech is also a separate object of study. The article discusses the differences in social groups that are formed by changes in society.

Key words: forms of address, social linguistics, ruler speech

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.07.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.10.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nuridə Novruzova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SÜRƏYYA MƏMMƏDLİ
BSU
Süleyman Rüstəm 33 küç
quliyevasura@mail.ru

DİALOJİ MƏTNDƏ MƏNTİQİ-SEMANTİK ƏLAQƏ FORMALARI

Xülasə

Məqalədə dioloji mətnin əsas formaları, onların əsas xarakterik xüsusiyyətləri və dioloq mətnində komponentlər arasında məntiqi- semantik əlaqə formaları təhlil edilir. Məlum olur ki, mətn komponentləri arasındakı qarşılıqlı münasibət birmənalı şəkildə seçilmir, bu münasibətlər real həqiqətdə mövcud olan, baş verən mürəkkəb, çoxcəhətli hadisə və məqamların dil quruluşundakı inikasıdır. Qrammatik və eyni zamanda semantik üsullar obyektiv şəkildə mövcud olan bu qarşılıqlı münasibətlərin uyğun vasitəsidir.

Məqalədə dioloji mətnə məntiqi-semantik əlaqənin zəncirvari və paralel tiplərinin hər birinin xarakterik cəhətləri göstərilir və seçilmiş dioloqlar əsasında şərh edilir. Göstərilir ki, paralel məntiqi - semantik əlaqə mətnin tərkib komponentlərində özünü göstərən ümumi üzvlərin köməyi ilə formalaşır, başqa sözlə desək, bu təmiz sinkaktik zəmində baş verir. Paralel əlaqə əsasında qurulan mətnlərdə əvvəlcə ümumiləşdirici bir cümlə verilir, sonra həmin cümlədəki subyekt ideyası paralel cümlələrlə müxtəlif cəhətdən şərh edilir, ümumi fikir konkret məna ifadə edən cümlələrə paylanır. Bu hal bir daha sübut edir ki, mətn daxili əlaqələrin müxtəlif vasitələri bir-biri ilə sıx, qarşılıqlı münasibətdədirlər. Paralel məntiqi-semantik əlaqə yanaşı gələn sintaktik vahidin eyni və ya bənzər quruluşu malik olması deməkdir.

Mətnə komponentlərin zəncirvari əlaqəsi isə dioloji mətnin progressiyasını əvvəlki komponentdəki predikatın inkişaf etdirilməsi ilə bağlayır. Başqa sözlə, əvvəlki komponentin predikatı sanki fikrin müəyyən verilmiş mətn sərhədlərində sonrakı forması üçün çıxış nöqtəsi olan məntiqi-semantik bazasına çevrilir. Sonrakı komponentdə əvvəlki komponentin predikatı subyektə dönür. Belə transformasiya və ya çevrilmə tam təkrar vasitəsi ilə ifadə olunur.

Açar sözlər: dioloji mətn, paralel əlaqə, məntiqi əlaqə, mətn daxili əlaqə

Giriş. Cümlələr bir-biri ilə müəyyən münasibətdə olduqları və müxtəlif vasitələrlə əlaqələndikləri üçün onlar mətn daxilində də birləşə bilər. Belə cümlələr qrupunu bəzi dilçilər “nitq”, bəziləri isə “söyləm, deyim” və “sintaktik bütöv”, “mürəkkəb sintaktik bütöv” adlandırmışlar (17,19). Lakin “sintaktik bütöv” və “mürəkkəb sintaktik bütöv” anlayışları fərqlidir. Sintaktik bütövlər bölünməzdir, mürəkkəb sintaktik bütövlər (MSB) isə özündə bir neçə sintaktik bütövü birləşdirir.

Müasir dövrdə mətnin bir kəsiyi olan mürəkkəb sintaktik bütöv məsələsi kommunikativ (funksional) sintaksisin aktual problemlərindən sayılır. Sintaktik nəzəriyyənin əsas öyrənmə obyektlərindən olan “MSB” adı altında bir qrup örtülü, qapalı, dövrəyə alınmış, məntiqi və sintaktik əlaqəyə malik cümlələrin birliyi başa düşülür. Bu cür cümlələr birliyi mikromətn adlanır (1,186).

MSB monoloji və dioloji nitqin elə bir vahididir ki, iki və daha artıq cümlənin birliyindən təşəkkül tapıb, bir-biri ilə fikir və quruluş baxımından bağlı olur, kompozision-üslubi funksiyasını mətn daxilində yerinə yetirir.

1. Dioloji mətndəki cümlələr arasında əlaqə formaları. Cümlədə bir-biri ilə əlaqədar və bir-birindən asılı olan iki hissə qeyd olunur: a) həmin şəraitdə (situasiyada) məlum olan; b)

bu məlum olan haqqında verilən yeni məlumat. İkinci hissə (yeni məlumat) informasiyada əsas, başlıca momentdir, məntiq, psixologiya və dilçilik elmlərində müxtəlif terminlərlə qeyd olunur: *məntiqi(psixoloji)*, *predikat* (məntiqi-psixoloji subyektə qarşı qoyulur), kommunikativ(semantik) mərkəz *yeni* (məlum olana qarşı qoyulur), *rema* (termaya qarşı qoyulur). *Rema* yeni məlumatı bildirməklə, danışanın öz nitqində nəyi daha mühüm hesab etdiyini(və bu mühüm cəhəti dinləyənin də qavramasını arzu etdiyini) də göstərir, danışanın xarici aləmə, varlığa, ifadə etdiyi fikrə, ünsiyyət şəraitinə, müsahibə münasibətini də əks etdirir.

Bir qayda olaraq rema temaya qarşı qoyulur. Tema ümumi ifadənin tərkibində minimum dərəcədə yeni məlumat verə bilər, əslində, yalnız əvvəlki ümumi mətndən və ya real şəraitlə əlaqədar artıq məlum olanı əks etdirir, yəni danışan özü də istəyir ki, nitqində həmin hissə (tema) o qədər də mühüm hesab edilməsin.

1.1. Dioloji mətndə məntiqi-semantik əlaqənin əsas xüsusiyyətləri. Mətnin koqeziyası komponentlərin bir-birindən ayrı, əlaqəsi olmayan, bir-birindən uzaq əlaqə üsullarından düzəlmir. Bu üsullar bir-birini inkar etmirlər, əksinə, bi-birinin üzərinə yüklənə bilər, biri digərini tələb edir, birlikdə çıxış edə bilirlər və nəhayət vahid bütöv mətnin komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin mürəkkəb sistemini təşkil edirlər. Nəticə kimi onu qeyd etmək qalır ki, mətn komponentləri arasındakı qarşılıqlı münasibət birmənalı şəkildə seçilmir, bu münasibətlər real həqiqətdə mövcud olan, baş verən mürəkkəb, çoxcəhətli hadisə və məqamların dil quruluşundakı inikasıdır. Qrammatik və eyni zamanda semantik üsullar obyektiv şəkildə mövcud olan bu qarşılıqlı münasibətlərin yuxarıda qeyd edilən uyğun vasitəsidir. Komponentlər arasında qarşılıqlı münasibətlər, fikrimizcə, mürəkkəb obyekt bu obyektin tərkibinə daxil olan hissələrin sadəcə cəmi kimi nəzərdən keçirməyimizə güclü əsas verir.

Məhz bu münasibətlərə görə mətn təkcə struktur tərkib hissədən deyil, həm də həm də bu tərkib hissələrin özləri ilə gətirdikləri mürəkkəb, çoxşaxəli məna-məzmun dolumundan formalaşır. Beləliklə mürəkkəb obyektin bu cür integrasiya tərkibində mətni səciyyələndirməsi, müxtəlif faktorların köməyi ilə yaranır.

2. Dioloji mətnlərdə məntiqi-semantik əlaqə formaları. MSB monoloji və dioloji nitqin elə bir vahididir ki, iki və daha artıq cümlənin birliyindən təşəkkül tapıb, bir-biri ilə fikir və quruluş baxımından bağlı olur, kompozision-üslubi funksionu mətn daxilində yerinə yetirir.

Mətn daxili əlaqələr, onların struktur, semantik parametrləri, ümumiyyətlə, mətn dilçiliyi üçün önəmli əhəmiyyət kəsb edir. Dilçilik tədqiqatlarının bilavasitə obyektiv-kommunikativ baxımdan tam dil vahidlərinin mahiyyət etibarilə ayrılması meyarı olan qrammatiklik anlayışının özü müasir mətn dilçiliyində əlaqəlilik anlayışından asılı vəziyyətə salınmışdır. Belə yanaşma çərçivəsində təbiidir ki, əsas diqqət mətndəki məna əlaqə vasitələrinə yönəldilir. Mətn daxili əlaqəliliyi təmin edən vasitələrin öyrənilməsinə bir çox tədqiqatlar həsr olunmuşdur. Lakin mətndəki məntiqi-qrammatik əlaqələr öyrənilməmişdir.

Q.Kazımovun fikrincə, mətnin semantik bütövlüyü mikrotemanın şərh ustalığı ilə bağlıdır. Mikrotemanın şərh başlanğıc, inkişaf və nəticədən ibarət üç mərhələdə başa çatır. Başlanğıc mərhələdə tema haqqında ümumi məlumat verilir; ikinci mərhələdə tema şərh edilir, üçüncü mərhələdə ümumiləşdirilir, yekunlaşdırılır(14,456).

Hazırda olan tədqiqatlarda dioloji mətnin 3 əsas funksiyası qeyd olunur: 1) məlumatın ötürülməsi; 2) yeni fikrin yaranması; 3) yaddaş mədəniyyəti(4, 57). F.Veysəlli yazır ki, "...mətn məntiqi-semantik baxımdan retrospektiv səviyyədə ola bilər, yəni mətində irəliyə işarə edən elementlər də ola bilər. Bağlılığı şərtləndirən əlamətlərdən ən mühümü çərçivə (frame) anlayışdır. Bu minimal strukturlaşmış informasiyadır ki, o, zidiyyətsiz olaraq eyni sinifini göstərir"(10, 48). Biz onu sonu məlum sözlərdən sonu məlum olmayan cümlələr toplusu kimi də müəyyənləşdirilə bilər.

Bu alimlər mətnə "sistemlər sistemi" kimi yanaşmağı tələb edir. Bu sistemin içində mətnin bütövlüyünə şərait yaradan məntiqi-semantik əlaqə tipləri də öyrənilməlidir. Mətinə komunkativ və məntiqi semantik bitkinlik olmalıdır. Onun qurulması məntiqi şərtlərlə yanaşı qrammatik qaydalara əsaslanır. Məntiqi şərtlər morfoloji-sintaktik və fonoloji əlamətlərlə formalaşmış məna ifadə edən strukturdur. Mətnin məntiqi-semantik baxımdan bütövlüyü, tamlığı hələ tam öyrənilməsə də, o, metodoloji baxımdan çox mühüm məsələdir.

Dilçilik ədəbiyyatında əsas etibarilə mətnin tərkib komponentləri olan cümlələr arasındakı məntiqi-sintaktik əlaqənin iki tipi haqda söhbət gedir. Bu sahənin mütəxəssislərindən olan Q.Y.Solqanik əsas etibarilə zəncirvari və paralel əlaqə növlərindən danışmışdır ki, bu əlaqə növlərində də insan təfəkküründə müəyyənləşən höküm arasındakı analogi üsullar uyğun gəlir. Həmin əlaqə növlərini tədqiqatçı bu şəkildə səciyyələndirir: "Nitqimizdə hökümlərin əlaqəsi təkrar edilmə - əvvəlki hökümdəki peredikatın və ya subyektin sonrakı hökümlərdə təkrarlanması və ya genişləndirilməsi vasitəsi ilə həyata keçirilir. Belə olarkən əvvəlki hökümün peredikatı sonrakı subyekt, subyekt isə peredikat kimi çıxış edir. Hökümlər arasındakı əlaqənin bu tipi zəncirvari əlaqə adlanır. Paralel əlaqə zamanı isə hökümlərdəki təkrarlanan sözlər onlarda eyni funksiyaları yerinə yetirir. Onlar həm əvvəlki, həm sonrakı hökümlərdə ya subyekt, ya da peredikat kimi çıxış edir"(18,94).

Göründüyü kimi, əlaqənin bu qeyd edilən tiplərində ayrılma təkrar kimi əsaslı, köklü bir hadisənin üzərində qurulub. Bu cür məntiqi əməliyyatları mətn dilçiliyinə köçürərkən onu da görməmək olmur ki, təkrar getdikcə daha çox spesifik dil xüsusiyyətləri kəsb etməyə başlayır. Konkret olaraq təkrar komponentlərdə müxtəlif ifadə vasitələri özünü göstərməyə başlayır. İstifadə olunan formal təkrardan başqa peredikatın və subyektin ideyası da bu və ya başqa şəkildə - məsələn əvəzlilik formasında təkrara uğraya bilər. Məsələn:

Nazlı gördü ki, atası dinmir, əlini onun sinəsinə qoyub, günahkar adam kimi tutula-tutula, dirənə-dirənə danışdı:

- Sənə qurban olum, ay dədə, indi ki, söz tuş gətirib qoy elə ürəyimdəkini deyim. Əgər pis desəm, deynən pis deyirsən. Amma ayaqlarının altında ölüm, ürəyinə başqa şey gəlməsin. (İsi Məlikzadə "Dədə Pahlı"). Verilən dioloqda müraciət forması, *sənə qurban olum ay dədə* və təkrarlar mətnin məntiqi əlaqəsini təmin etmişdir.

2.1. Dioloji mətdə paralel məntiqi-semantik əlaqə tipi. Paralel məntiqi semantik əlaqə mətnin tərkib komponentlərində özünü göstərən ümumi üzvlün köməyi ilə formalaşır, başqa sözlə desək, bu təmiz sinkaktik zəmində baş verir. Bu hal bir daha sübut edir ki, mətdaxili əlaqələrin müxtəlif vasitələri bir-biri ilə sıx, qarşılıqlı münasibətdədirlər. Paralel məntiqi-semantik əlaqə yanaşı gələn sintaktik vahidin eyni və ya bənzər quruluşla malik olması deməkdir. Bu əlaqənin həm sintaktik, həm də semantik növləri vardır. Sintaktik paralelizim mətnin komponentləri arasında əlaqə yaratmaqda spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Sintaktik paralelizim əsasən mətn komponentləri arasında işləyərkən, avtosemantik funksiya daşısa da, mənanın dəqiqləşməsində, dərinləşməsində mühüm rol oynayaraq özündən əvvəlki və sonrakı komponentləri bir - birinə bağlayır. Elə məqamlara rastlaşmaq olur ki, mətn sintaktik paralelizimlə başlayıb sadalayıcı intonasiya ilə deyilib ümumiləşdirici cümlə, söyləmə ekvivalentlik yaradır.

Q.Kazımov yazır ki, sintaktik bütövlərin tərkibində cümlənin məntiqi-semantik əlaqə üsullarından biri də paralel əlaqədir. Paralel əlaqə əsasında qurulan mətnlərdə əvvəlcə ümumiləşdirici bir cümlə verilir, sonra həmin cümlədəki subyekt ideyası paralel cümlələrlə müxtəlif cəhətdən şərh edilir, ümumi fikir konkret məna ifadə edən cümlələrə paylanır(14,456).

Əlaqələndiricilərin üzdə olması məqamında bir mətn özündən əvvəlki və özündən sonrakı mətni sintaktik paralelizimlə ayırması və həm də qonşu mətnlərdəki mənanın qabarıq nəzərə çapdırılmasına, onların birbaşa əlaqələnməsi, konyuksiya olması halına tez tez rast gəlinir.

Komponentlər arasında paralel əlaqə mətnin məna quruluşunun elə inkişafını nəzərdə tutur ki, buradakı tərkib komponentlər öz subyekt və predikat hissələrinin eyni cür düzülüşünü təmin edirlər. Əksər hallarda bu tipli mətnlərdə xüsusilə də üslubi baxımdan neytral mətnlərdə subyekt və ya subyekt hissə komponentin qurulmasında prepozisiyada, təbii olaraq, predikat və ya predikat hissə postpozisiyada çıxış edir. *Məsələn: Dəli Domrul aydır:*

- *Bilürmisən, nələr oldı? Göğ yüzindən al qanatlı Əzrayil uçub gəldi. Ağca mənim köksümi basub qondu. Datlu mənim canımı alur oldı. Babama "ver" dedim, can vermədi, Anama vardım, can datlu!, dedilər: İndi yüksək-yüksək qara dağlarım sana yaylaq olsun! Qatar-qatar dəvələrım sana yüklət olsun! Ağayıl da ağca qoyunum sana şülən olsun! Gözün kimi tutarsa, könlün kimi seversə sən ana varğıl! İki oğlancığı öksüz qoymağıl!- dedi. (KDQ, 98).*

Burada komponentlərin daxili paralel əlaqəsi onları həm quruluş, həm də semantik cəhətdən formalaşdırır.

Və ya:

- *Ananın xatirinə qayıtmaq lazımdır. Madam ki, **peşman olub**...*

- *Eh... bilirsiniz necə **peşman olub**? (İ. Əfəndiyev).*

Verilən dioloqda **peşman olub** ifadəsi təkrarlanaraq bir növ konstruktiv vasitə funksiyasında çıxış edir. Mətnə nida(eh) və necə sözü emosional və məntiqi-psixoloji birlik yaradır.

Diloji mətnə bir sıra sual əvəzlilikləri təkrarda struktur və məntiqi əlaqənin yaranmasını təmin edir. Nə sözü inkar və sual ədatı funksiyasında müvafiq vahidin remada təkrarında struktur rol oynayır:

- *Əksinə xeyri olaçaq.*

- *Nə xeyri olaçaq? (İ. Əfəndiyev);*

- *Əhvalın necədir, ev-uşaq salamatdırmı?*

- *Nə əhval, ay məşədi? (Ə. Haqverdiyev);*

- *Bura idarədir, ədəblə danış!*

- *Canım, nə ədəblə? (Ç. Hüseynzadə.)*

Və ya:

- *Gərək hər şeyin çarəsini vaxtında qılasan. Qoymayasan iş-işdən keçsin. Vaxtında onunla ciddi danışsaydım, bəlkə də bəlli olmazdı. (İ.Şıxlı).*

Bu dioloqda həm daxili dioloq, həm də nitq dioloqu var. Onlar arasındakı məntiqi və məna əlaqəsi mətnə əlaqələnərək vahid bütövü formalaşdırır.

Başqa bir mətnə baxaq:

- *Bə sən kağızı qutuya salmadın?*

- *Necə ki, salmadım. Elə mən kağızı qutuya salan kimi...*

- *Qutuda... özgə kağız yox idi?*

- *Necə ki, yox idi? Çox kağız vardı. (Ç. Məmmədquluzadə)*

Verilən dioloji mətn təkrar əsasında formalaşır. Mətnin məntiqi bağlılığı yarımçıq təkrar(...sən kağızı qutuya salmadın? Necə ki salmadım.) və paralel təkrarın (Elə mən kağızı qutuya salan kimi. Qutuda özgə kağız yox idi? Necə ki, yox idi? Çox kağız vardı). əsasında formalaşmışdır.

Dioloji mətnə məntiqi əlaqə obrazın daxili fikir dioloqu formasında da ola bilər: *Uzun Həsən Govur arxının yanındakı təkərdə, çadırının yanında dayanıb bu "döyüş" baxırdı. O qə-dər dərin fikrə getmişdi ki, anası Sara xatunun gəlib onun yanında dayanmasını bilməmişdi:*

- *Sabah yaxşıca yağış yağacaq, oğlum. (F. Kərimzadə).*

Burada dioloq obrazın daxili fikir dünyasındakı mətnlə səslənən nitqin vəhdətində formalaşır.

Və ya: *Seymur ağzını geniş açıb ciyər dolusu hava udan anasının göyərmiş nazik burnuna baxdı. Onun üzündəki ifadəni yağış tellərinin arxasından sanki daha aydın görmək üçün gözlərini qıydı:*

- Bunlar məni dolayıblar, bunlar məni adam saymırlar (İ.Məlikzadə).

Bu mətnin hər bir komponenti öz məntiqi-semantik başlanğıcını onlar üçün baza rolunu oynayan subyekt hissədən alır. Hər komponentin peredikat hissələri bu vahid subyekt hissənin məna törəmələrinə dönür. Mürəkkəb quruluşu boyu subyektin qrammatik dəyişmələri komponentlərin məntiqi paralelizmini poza bilmir. Çünki bu məntiqi partalelizim müəyyən dərəcədə sintaktik paralelizimlə möhkəmləndirilir. Bu dəyişmə mətnin həm leksik sistemini, həm də sintaktik sistemini ehtiva edir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, komponentlərin paralel əlaqələnməsi müəyyən mənada mətnin qurulmasına şərait yaradır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, "mətində paralel vahidlərin mühüm qismini, bir qayda üzrə, sıralananlar təşkil edir. Belə paralellərdə ortaq vahidlər aparıcı olduğundan cümlənin bütün informasiya yükü də məhz onların üzərinə düşür (1,194). Mətnin müvafiq cümlələrində informasiyanın verilməsi zamanı hər hansı hadisə iş və ya obyektə bağlı konkretlik zərurəti tələb olunmadıqda isə ortaq üzvün hər bir komponentində işlənməsində ehtiyac görülmür. Mətində ortaq sözlü cümlə növləri sırasına daha çox atalar sözləri, məsəllər və həmçinin də ifadə cəhətdən sabit qaydaya düşə bilən bir çox cümlə növləri daxildir. Ortaq üzv cümlədə və mətində müvafiq tərkiblər və cümlələr üçün qrammatik və məna cəhətdən eyni hüquq əsasında aid olan vahidlərdən ibarətdir.

Azərbaycan dili dioloji mətnlərində paralel məntiqi əlaqə tipinin belə işlənən maraqlı sutruktur semantik modelləri vardır. Bu ortaq üzvlər bir-biri ilə məntiqi semantik bütövlük yarada bilər. Müəyyən mənada mətn komponentləri arasındakı paralel əlaqə tipini daha dərinədəki əlaqə tipi kimi səciyyələndirmək olar. Belə ki, paralel əlaqə zamanı subyekt sanki, detal şəklində və hərtərəfli təsvirə məruz qalır. Mənasına görə müxtəlif peredikatlar sanki resipiyentin dil şüurunda bir-birinin üzərinə yüklənir. Və beləliklə də, bütöv mənzərə yaradır. Mətn sanki dərinə inkişaf edir. Bu dərəcə inkişafın özü ən ümumi şəkildə, nəhayət etibarlı ilə dolayısı yolla olsa da, mətnin proqressiyasına xidmət edir.

Qeyd etmək lazımdır ki komponentlərin paralel əlaqələnməsi zamanı da ellipsis hadisəsi nə rast gəlmək mümkündür. "Dil təsəvvüründə informasiya qəbulu zamanı belə ellipsis ümumi kontekstdə və mətnin dəqiq müəyyənləşmiş hipertemasına uyğun olaraq dəf edilir"(13,77-78). Məsələn:

Bağır gətirib azuqəni aynabədin bir küncünə qoydu. Keçib stolun arxasında kürəkəniylə üzbəüz oturdu. İstədi hal-əhval tutsun, bir söz deyə bilmədi. Çünki nagüman idi.

- Nəyə gəlib görəsən?" (İ.Məlikzadə).

-Bala, palıd göz yaşları tökə-tökə çıxıb getdi. Bilmədi hara yollansın, dərini kimə desin. (İ.Məlikzadə).

Bu mətndə əlaqə ritorik sual cümlələri ilə yaranıb.

2.2. Mətndə komponentlərin zəncirvari əlaqəsi. Mətndə komponentlərin zəncirvari əlaqəsi mətnin proqressiyasını əvvəlki komponentdəki predikatın inkişaf etdirilməsi ilə bağlayır. Başqa sözlə, "əvvəlki komponentin peredikatı sanki fikrin müəyyən verilmiş mətn sərhədlərində sonrakı forması üçün çıxış nöqtəsi olan məntiqi-semantik bazasına çevrilir"(12,23-26). Sonrakı komponentdə əvvəlki komponentin predikatı subyektə dönür. Belə transformasiya və ya çevrilmə qeyd etdiyimiz kimi, tam təkrar vasitəsi ilə ifadə oluna bilər. Məsələn: *Əbiş Sultan Murad-dan yenə soruşdu:*

-Tacirsən?

-Dedim ki, rəiyyətəm.

- *Rəiyyətləri mənə tanıdırsan? Rəiyyətin çuxasının bir sapından tutub dartsan, lüt qalar. Öküzü də borc alır, xışı da, arvadının tumanını da. Sən lap saray adamına oxşayırsan*(F.Kərimzadə).

Verilən dioloqda *rəiyyət* sözü açar söz olub dioloqun formalaşmasında əsas əlaqələndirici vasitədir. Danışanların fikirlərinin məntiqi cəhətdən əlaqələnməsi və mətn kimi formalaşması üçün əsas faktordur.

Və ya:

- *Tanıdırsan, Bəysunqur Mirzəni?*

- *Bəysunqur Mirzə kimdi?*

- *Nə dilbilməz adamsan? Bəysunqur Mirzə padşahdı.*

- *O padşah, mən rəiyyət. Onnan mənim nə alış-verişim. (F. Kərimzadə) .*

Bu dioloqda sual cümlələri və əks mənalı sözlər(padşah, rəiyyət) mənanın açılmasına və dioloqun daxili məntiqinin verilməsində əsas vasitədir.

Başqa bir misala baxaq:

- *Xəzinən yerini deyəcəksən Lələ ?*

- *Bəli, xəzinənin. Bu elə bir xəzinədir ki , onun cəvahiratının qiyməti heç bir xəzinədə yoxdur(F.Kərimzadə).*

Bu misalda ikinci komponentdə ondan əvvəlki komponentin predikatı tam şəkildə təkrara uğrayır. Bu da həmən komponentlər arasında zəncirvari əlaqəni gücləndirir. Komponentlərin zəncirvari əlaqəsi zamanı predikarın tərkibinin təkrarı natam da ola bilər.

3. Dioloji mətndə mətn daxili əlaqə. Mətn daxili əlaqələr, onların struktur, semantik parametrləri, ümumiyyətlə, mətn dilçiliyi üçün önəmli əhəmiyyət kəsb edir. Dilçilik tədqiqatlarının bilavasitə obyektiv-kommunikativ baxımdan tam dil vahidlərinin mahiyyət etibarilə ayrılması meyarı olan qrammatiklik anlayışının özü müasir mətn dilçiliyində əlaqəlilik anlayışından asılı vəziyyətə salınmışdır. Belə yanaşma çərçivəsində təbiidir ki, əsas diqqət mətndəki məna əlaqə vasitələrinə yönəldilir. Mətn daxili əlaqəliliyi təmin edən vasitələrin öyrənilməsinə bir çox tədqiqatlar həsr olunmuşdur. Lakin mətndəki məntiqi-qrammatik əlaqələr öyrənilməmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində mətnin komponentləri arasında məna, semantik, formal və qrammatik əlaqələr müəyyən dərəcədə tədqiq olunsada, mətnin məntiqi-semantik əlaqə məsələləri kompleks şəkildə araşdırılmamışdır. Mətnin bu istiqamətdə öyrənilməsi onun mürəkkəb və çətin strukturunun aydınlaşdırılmasına şərait yaradır. Bu baxımdan mətn yalnız formal-qrammatik əlaqələrin sistemi kimi deyil, məntiqi-semantik manasibətlərin məcmusu kimi öyrənilməlidir. Azərbaycan dilində olan mətnlər üzərində məntiqi-semantik əlaqələr araşdırılması bu əlaqələri yaradan formal və semantik vasitələrin digər dildə olan mətnlərlə müqayisə olunması maraqlı faktları ortaya çıxarır.

Dioloq mətnlərində işlənən nidalar, xitablar və modal sözlər də əsas mətn daxili əlaqələndirici vasitələrdəndir:

- *Gör nəyə oxşayır? - Nəyə oxşayıram ki?(Ə.Sadiq). Və ya :*

- *Ölən yoxdur ki?*

- *Hələ yoxdur(Ş.Dağlı).* Bu mətnlərdə dioloqda əsasən ritorik suallar və təkrarlar mətni formalaşdırıb.

Göründüyü kimi paralel məntiqi-semantik əlaqə mətnin tərkib komponentlərində özünü göstərən ümumi üzün köməyiylə formalaşır, başqa sözlə desək, bu forma təmiz sintaktik zəmində baş verir. Bu hal bir daha onu sübut edir ki, *mətn daxili əlaqələrin* müxtəlif vasitələri bir-biri ilə sıx, qarşılıqlı münasibətdədirlər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, Maarif, 1998.
2. Abdullayev K. və başqaları Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, 2012.
3. Abdullayev Ə. Mətni anlama modelləri. Bakı, 1999.
4. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı, 2011.
5. Abdullayev Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları Bakı, 2005.
6. Ağayeva F.M. Şifahi nitqin sintaksisi (dialog nitqi). Maarif, Bakı, 1975.
7. Ağayeva F.M. Azərbaycan danışiq dili. Bakı, 1987.
8. Axundov A. Ümumi dilçilik Bakı, 2006
9. Budaqova Z.İ. Müasir Azərbaycan dilində elliptik cümlələr // Azərb. SSR EA xəbərləri (İctimai elmlər seriyası), 1961, N 2, 91-98 s.
10. Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı, 2005.
11. Vəliyev K. Linqvistik poetikaya giriş. Bakı, 1989.
12. Hacıyeva K. Azərbaycan dilində təkrarlar // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, N.3, 2002. s. 23-25.
13. Hacıyeva K. Ellipsisləşmənin mətn daxilində rolu // Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi xəbərlər, Bakı 2004, N 4, s.77-78.
14. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2004.
15. Məmmədov A. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı, 2001.
16. Novruzova N. Mətn sintaksisi. Bakı, 2002.
17. Novruzova N. Mətnin öyrənilməsində əsas yanaşmalar. Bakı, 2018.
18. Солганик Г.Я. Стилистика текста. Учеб. пособие. –М, 1997.

Logical-semantic relation forms in dialogical text

Summary

Main forms of the dialogical text, their main typical features, and logical-semantic relation forms among components of dialogue text are analyzed in the article. It is found that mutual relation between sentence components is not chosen unequivocally, they are reflection of complex, many-sided happenings and moments, existing and occurring in real life, in the language structure. Grammatical and semantic ways are relevant tools of the mutual relations, which exist in objective form.

Typical features of chain and parallel types of logical-semantic relations in dialogical text have been noted and interpreted on the basis of chosen dialogues in the article. It is shown that parallel logical-semantic relation is formed with the help of general part, reflecting in components of the text, in other words, it happens in clear syntactic ground. In texts, which have been created on the basis of parallel relations, primarily, a generalizing sentence is given and then subject of the sentence is interpreted with parallel sentences from different points of views, general thought is divided into sentences, expressing concrete meaning. It proves once more that different tools of relations within the text are closely and mutually related. Parallel logical-syntactic relation means that syntactic units, situated side-by-side, have the same or similar structures.

Chain relations between components in the text means that progress of the text is related to improvement of predicate of the previous component. In other words, predicate of the previo-

us component becomes logical-semantic basis which will be a starting point for following form of the thought within border of a certain text. In the following component, predicate of the previous component becomes subject. This transformation or conversion is expressed with full repeat.

Key words: dialogical text, parallel relation, logical relation, mutually relation

S.Məmmədli

В диалогелогико-семантические формы связи в
диалогическом тексте

Резюме

В статье анализируются основные формы диалогического текста, их основные особенности, а также логико-семантические формы связи между компонентами в тексте диалога. Ясно, что взаимодействие между компонентами текста не является однозначным, и оно является отражением сложных, многогранных событий и моментов, которые происходят в реальном мире, в структуре языка. Грамматические и в то же время семантические методы являются подходящим инструментом для этих взаимосвязанных отношений. В статье описываются характеристики каждого из цепных и параллельных типов логических и семантических отношений в диалогическом тексте, и интерпретируется их на основе выбранных диалогов. Показано, что параллельное логико-семантическое отношение формируется самовыражающимся членом в составных компонентах текста, другими словами, оно происходит на чисто синтаксической основе.

В текстах, основанных на параллельных ссылках, сначала дается обобщенное предложение, а затем идея субъекта в этом предложении по-разному интерпретируется с параллельными предложениями, а общая идея делится на предложения, выражающие конкретные значения. Это еще раз доказывает, что различные средства общения внутри текст находятся в тесных и взаимосвязанных отношениях. Параллельное логико-семантическое отношение означает, что синтаксическая единица имеет одинаковую или сходную структуру. В тексте цепная связь компонентов связывает прогрессию диалогического текста с развитием предиката в предыдущем компоненте. Другими словами, предикат предыдущего компонента становится логико-семантической базой, которая является исходной точкой для следующей формы мышления в определенных текстовых границах. В следующем компоненте предикат предыдущего компонента возвращается к субъекту. Такое преобразование или трансформация выражается через полное повторение.

В статье основные характеристики текстовых отношений объясняются на основе примеров.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.10.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nuridə Novruzova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ELNURƏ HÜSEYNOVA
AMEA İ. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Hüseyn Cavid115
elnure.huseynova@mail.ru

TÜRK DİLİNDƏ MÖVCUD OLAN MİLLİ KOLORİTLİ SÖZLƏRLƏ BAĞLI TƏRCÜMƏ PROSESİNDƏ YARANAN LİŊVO-PSİXOLOJİ PROBLEMLƏR

Xülasə

Tərcümə prosesində milli koloritli sözlərlə bağlı yaranan linqvo-psixoloji problemlərdən ilki bu sözlərin olduqları leksik fond daşındıqları üçün daşındıqları bütün koloritin tam olaraq anlaşılması ilə bərabər, bənzər emosiya və mənanın digər dillərə çatdırılmasında ya ümumiyyətlə ekvivalent sözün olmaması və ya bənzər anlamın söz birləşmələri və cümlələrlə qarşı tərəfə çatdırılmasından ibarətdir. Bu kimi sözlərin əmələ gəlməsində heç şübhəsiz xalqın etnogenezi, etnik kimliyi və etnopsixoloji amil böyük rol oynayır. Xalqın etnik kimliyi onu formalaşdırdığı kimi həmin dilin də leksik fondunu əmələ gətirir. Məhz bu kimi faktorlar dildə tərcümə prosesində problemlərin əmələ gəlməsinə səbəbiyyət verməkdədir. Tərcümə prosesində əmələ gələn bir digər problemli nüans isə tərcümə edilərkən ekvivalent olaraq seçilən sözün dildəki tam qarşılığı ifadə etməməsindən qaynaqlanır. Bu da bədii əsər oxuyarkən və ya tərcümə olunmuş ədəbiyyatda ekvivalent olaraq verilən qarşılığın oxucunun tam anlamasına səbəb olur. Ümumilikdə götürüldükdə isə bənzər sözlərin tərcüməsində əmələ gələn başlıca problem sözün daşındığı koloritliyi və hissi, emosional sözlərin isə tam olaraq bənzər duyğunu qarşı tərəfə bütün çalarları ilə çatdırma bilməməsindən qaynaqlanır. Bu tipli sözlərin tərcüməsində yaranan problem qarşı dilin lüğət fondunda eyni anlamda sözün olmaması ilə əlaqədardır. Belə ki, bu tipli sözlər türk dili ilə yanaşı dünyada mövcud olan istənilən dillərdə vardır. Hər dilin də özlüyündə fərqli lüğət fondu və leksik materialının varlığı bənzər sözlərin tərcüməsində yaranan problemləri şərtləndirir. Bənzər sözlərin tərcüməsində sözün tam anlamını açıqlamaq üçün hər hansı sözə əvəz etmək yerinə frazeoloji birləşmə və ya tam anlamı açıqlamaq üçün cümlələrdən də istifadə olunur. Bu tipli sözlərin tərcüməsində yaranan linqvo-psixoloji problemlər dünyə üzrə bütün dillərdə tədqiq olunmaqda və dilçilik elminin aktual problemləri arasında yer almaqdadır.

Açar sözlər: Türk dili, milli koloritli sözlər, tərcümə, linqvistika, linqvo-psixologiya

Dünya üzərində hal-hazırda altı mindən artıq dil danışılmaqdadır. Bu dillərin bəziləri geniş əhatə dairəsinə malik olsalar da, bəzilərinin əhatə dairəsi yüz, bəzən isə on nəfər insanla məhdudlaşır. Danışan insan sayının azlıq təşkil etdiyi dillər məhv olmaq, ölü dilə çevrilməyə daha potensial təhlükə altındadırlar. Dillərin danışılması və aktuallığını itirməməsi məhz o dili istifadə edən kəslərin sayının çoxluğundan aslıdır. Belə ki, danışan sayının az olduğu dillər get-gedə əhatələndikləri dillərin təsirinə düşərək, zamanla assimilasiiya olunurlar. Dilin aktuallığının qorunması üçün o dildə ən azından yüz min insanın danışması lazımdır. Bu statistik rəqəm YUNESKO-nun dil ilə bağlı konfranslarında qeyd edilmişdir. Belə ki, 1992-ci ildə Kanadanın Kvebek şəhərində Beynəlxalq Linqvistlər Konqresi Təhlükədə olan dillər haqqında tədbir keçirmiş və nəticə etibarlı ilə dünyada olan dillərlə bağlı bir sıra nüanslar ortaya çıxmışdır. Belə ki, YUNESKO altı mindən çox dünya dili olduğunu göstərmişdir.[1] Bu dillərdən 52%-ni on mindən artıq, 28%-ini isə mindən az adam danışmaqdadır. Hesablamalara görə dünya üzərində mövcud

olan iki yüz dildə isə cəmi on nəfər danışmaqdadır. Bu dillərdə əsasən Afrikanın az məskunlaşmış, insanlarla, ətraf aləm ilə az təmasda olan yerli qəbilələrində, materiklərdən uzaqda yerləşən adalarda, cəngəlliklərdə məskunlaşan insanlar danışmaqdadır. Bu dillərdən istifadə edənlərin say azlığı az saylı danışanı olan dillərin məhv olma təhlükəsi qarşısında qalmasına gətirib çıxarır. Bəzi dillər isə vardır ki, onlar tarixi və ya müasir günümüzdə assimilyasiyaya, digər dillər tərəfindən aşınmaya məruz qalaraq zamanla məhvə doğru getməkdədirlər. Bu cür dillərdə hal-hazırda yüzlərlə, minlərlə insan danışsa da, danışanların azlığı bu dillərin zamanla məhv olmasına gətirib çıxara bilər. 1992-ci ildə YUNESKO-nun mənzil qərargahında Təhlükədə olan dillərlə bağlı komissiya təşkil olunması ilə bağlı qərar qəbul edilmişdir. Həmçinin həmin ildə YUNESKO-nun qərarı ilə Parisdə bu məsələ ilə bağlı konfrans da təşkil edilmişdir. Stephen Vurm isə “YUNESKO Təhlükə altındakı dillərin qırmızı kitabı” adlı kitab nəşr etdirmiş, burada iki mindən artıq məhv olmuş və məhv olmaq üzərə olan dilləri əhatə etmiş, onların areallarını göstərmişdir. 2004-cü ildə YUNESKO-nun təşkilatçılığı ilə məhv astanasında olan dillərin elektron baza resursu hazırlanmış və 2009-cu ildə isə təkmil olaraq bütün dünya istifadəçilərinin yararlanması üçün YUNESKO-nun rəsmi saytında www.unesco.org/languages-atlas linki ilə istifadəyə verilmişdir. Bu linkə daxil olaraq hər daim yenilənən bazada dünya dillərinin hazırkı vəziyyəti, məhv olma üzərə olan və ya ölü dillərlə tanış olmaq olar. Azərbaycan dili üzrə saytda axtarış edərkən Kilit dilinin 1950-ci illərdən etibarən aktuallığını itirdiyini və ikinci dil kimi Ordubadın bəzi bölgələrində az insan tərəfindən danışıldığı göstərilməkdədir. Elektron resursda eyni zamanda bu dilin İran sərhəddinə yaxın ərazidə yerləşən xalqlar tərəfindən danışıldığından bu dildə bəzi tat-fars mənşəli məqamların olduğu da bildirilmişdir.[1] YUNESKO-nun bütün dünya dilləri və xalqlarına məxsus olaraq qəbul etdiyi bir digər qərar isə 21 fevralın bütün dünyada Beynəlxalq ana dili kimi qəbul edilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, 1999-cu ildə qəbul edilmiş bu qərar YUNESKO-nun dil məsələsində atdığı mötəbər addımlardan biridir. Azərbaycan Respublikasında isə 1 avqust Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü olaraq qəbul edilir. 2001-ci il 9 avqustda Heydər Əliyevin imzaladığı fərmanla bütün ölkə ərazisində 1 avqust tarixi Azərbaycan dili günü olaraq qeyd edilməkdədir. 2004-cü ildə çap olunan orfoqrafiya lüğətində yetmiş min, 2013-cü ildəki Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətində isə yüz beş min söz öz əksini tapmışdır.

Türk dilinin leksik fondu olduqca zəngindir. Belə ki, TDK-nın Türk Dil Qurumunun 2018-ci ildə yayımladığı, təkmilləşdirilmiş Türk dili lüğətində 111027 söz yer almışdır ki, bunlardan 14000-ə yaxını xarici dillərdən alınma sözlərdir. Bu sözlərdən 5 mindən artığı fransız, 6 mindən çoxu ərəb, mindən artığı isə fars dilindən alınma sözlər təşkil edir.[2] Türk dilində bu qədər leksik vahidin mövcudluğu bu sözlərin bəzilərinin digər dillərə eyni ilə tərcümə edilməsində problemlərə səbəb olur. Belə ki, türk dilində mövcud olan bəzi fikir və ifadələr vardır ki, onlar digər dillərə tam anlamı bir sözlə ifadə edilə bilmir. Belə ki, anlayışı ifadə etmək üçün bir leksik vahid kifayət etməməklə söz birləşmələri, bəzən isə bütöv cümlədən istifadə edilir. Türk dilində mövcud olmaqla digər dillərə tam qarşılığı bir kəlimə ilə ifadə edilə bilməyən söz və ifadələrə misal olaraq: *yakamoz*, *kolay gelsin*, *kara sevdə*, *hercai*, *işte*, *güle güle kullan*, *elinize sağlık*, *ya-lan dünya*, *üşenmek*, *falan*, *pinekleme* və s. sözlər misal ola bilər.

Türk dilində bununla yanaşı *abla*, *abi*, *amca*, *yenge* kimi müraciət formaları da vardır ki, bu sözlər yad kəslərə müraciət zamanı da istifadə olunur. Bu sözlər ilkin mənada qohumluq münasibətlərini bildirir, *abla* ailədə yaşca böyük olan bacı, *abi* ailədə yaşca böyük olan qardaş, *amca* əmi mənalarını ifadə edir. Lakin türk toplumunda qohumluq münasibətlərini əks etdirən bu sözlər müraciət zamanı qarşı tərəfə xitab olaraq istifadə edilir. Bənzər sözləri hərfi tərcümə edərkən qarşı tərəfə bu sözlərin qohumluq mahiyyətində deyil, qarşısındakı insana hörmət əlaməti olaraq işləndiyini bildirmək lazımdır. Öz növbəsində əcnəbi dilə tərcümə zamanı bu anlamı başqa bir sözlə əvəz edir və ya ümumiyyətlə tərcümə etmirlər.

-Davud abi, törene katılacaq mısınız?

-Can you join the invitation, Davud?

-Давид присоединишься ли ты к этому приглашению?

-Ziyafətə qatılacaqsan, Davud?

Türk dilində işlənən bir digər tərcümədə problem törədən söz *pineklemek* feilidir. Bu feil ingilis dilində *doze/drowse* olaraq tərcümə edilməklə birlikdə Azərbaycan dilində *yuxulamaq* feili qarşılıq olaraq işlədilir. Lakin bu *pineklemek* sözünün Azərbaycan dilində tam qarşılığını *yuxulamaq* feili vermir. Belə ki, bu feil *yuxulamaq*-dan ziyadə *yuxulayarkən başın arxaya-önə doğru getməsi, yuxuya getmə* digər bir mənası isə *oturaraq zamanını boşa keçirmək* anlamları daşıyır. Göründüyü kimi *pineklemek* feili müəyyən feillərlə digər dillərə tərcümə oluna bilər, lakin bu feilin daşdığı bütün psixoloji, emosional aspektlər digər dillərə tam çatdırılmır.

Türk dilində işlənən bir digər *yakamoz* sözünə nəzər yetirək. Bu sözün Türk dilinin 1955-ci ildə Türk Dil Qurumu tərəfindən edilən nəşrində mənası türk dilində *geceleri denizde, balıkların ya da sandal küreklerinin kımıldanışıyla su içinde oluşan ışıltı*[3, 775] olaraq göstərilmişdir. Lakin Türkiyə türkcəsi üçün bir leksik vahidin ifadə etdiyi bu anlayış, Azərbaycan, rus, ingilis dillərinin leksik fondunu müqayisə etdikdə bir vahidlə ifadə olunmadığını müşahidə edə bilərik. Digər tərəfdən türk dili Azərbaycan dili ilə birgə türk dilləri ailəsinə daxildir ki, bu dil ailəsi iltisqi dillər qrupuna daxil olmaqla cins fərqliliyi üçün ayrıca qrammatik və ya leksik fərqləndirici amil tələb etmirlər. Lakin flektiv dil ailəsinə daxil olan rus, ingilis dillərində həm şəxs əvəzlilikləri, həm də sözlər ayrıca sözlər morfoloji əlamət qəbul edib, cins fərqlilikləri önə çıxır. Bu tip sözlər isə iltisqi dillərə tərcümə zamanı problemlərə səbəb olur. Məsələn olaraq ingilis dilində III şəxsin təkli kişi cinsində *he*, qadın cinsində *she*, orta cinsdə isə *it* olaraq işlənir. Bu sözlər ingilis dili daşıyıcılarına aydın olsa da, türk dilində hər üç söz *o* olaraq tərcümə edilir ki, bu sözün hansı cinsə xitab olaraq işləndiyini yalnız kontekst daxilində anlamaq olar. Bu cür cins adlarının fərqli şəkildə işlədilməyi də tərcümədə fərqli dil qrupları arasında rast gəlinən digər bir problemdir. Belə ki, ingilis dilində sadə olan *he is coming* ifadəsini Azərbaycan dilinə *o gəlir* olaraq tərcümə etsək belə burada hansı cinsdən söhbət getdiyini anlamaq mümkün olmur, səbəb isə flektiv dildən iltisqi dilə tərcümə olunmasıdır. Lakin rus dilinə bu ifadə *он удем* olaraq tərcümə olunur ki, burada da hansı cinsdən söhbət getdiyi aydındır. Türk dilində tərcümədə digər dillərə çətinlik törədən bir digər söz *hercai* kəliməsidir. Türk dilinin izahlı lüğətində *hercai* kəliməsinin fars mənşəli olduğu göstərilməklə *hiçbir şeyde kararlı olmayan, bir dalda durmayan, bir işi sonuna deyin göturmeyen, aşkıta bağlılığı bulunmayan (kimse)*[4, 980] olduğu qeyd olunur. Bu qədər geniş məfhum türk dilində vahid bir kəlimə ilə ifadə olunsaydı da, Azərbaycan, rus və ingilis dillərində tək kəlimə ilə ifadə oluna bilmir və anlam söz birləşməsi və ifadələr ilə qarşı tərəfə bildirilir. Azərbaycan dilində bu anlam *vəfasız* sözü ilə bildirilsə də, bu söz türk dilində mövcud olan bütün koloritliyi göz önünə sərmir. Eyni anlayışı ingilis dilində *faithless*, rus dilində isə *неверный* sözləri daşısa da, bu sözlər də tam anlamı verməyə kifayət etmir.

Türk dilində işlənən *işte* söz Azərbaycan dilində *bax, elə* kimi tərcümə edilsə də bu anlamın türk dilində ifadə etdiyi çağları tam əks etdirə bilmir. Belə ki, *işte* sözünün rus dilində tam qarşılığı olaraq *вот*, ingilis dilində *well* sözü işlənsə də, türk dilindəki *eh işte, baxın işte, işte tam buna* və s. kimi ifadələr Azərbaycan dilinə tərcümə edilərkən *bax, elə* sözlərinin yetərsiz olduğunu görmək olar. Türkiyə türkcəsində gündəlik danışqda işlədilən *güle güle kullan* ifadəsinin tam anlam qarşılığını vermək bir qədər çətinidir. Belə ki, bu söz Azərbaycan dilinə ən yaxın formada *xeyirli olsun/şadlıqlara işlədəsən* kimi tərcümə edilə bilər ki, bu da mövcud ifadənin Azərbaycan dilində tək bir kəlimə ilə ifadə olunmasının çətinliyini göstərir.

Türkiyə türkcəsində işlədilən bir digər söz birləşməsi isə *kara sevda* ifadəsidir. Bu ifadə bir-birinə qovuşa bilməyən, nakam taleli insanların sevdasını ifadə edən söz birləşməsidir. Bu ifadə digər dillərə hər hansı söz birləşmələri formasında tərcümə edilsə də, bu ifadənin daşdığı

anlamı əlavə olaraq izah etmək də vacibdir. Türkiyə türkcəsinə xas olan ifadələrdən biri də *ellerinize sağlıq* ifadəsidir. İfadə adətən yemək bişirən şəxsi və ya bu sözü söyləyən kəsə bu və ya digər formada yardım edən birinə təşəkkür etmək mənasında işlədilir. mənalarının genişliyi səbəbi ilə bu ifadə də hər hansı konkret sözlə digər dillərə tam koloritliyi ilə tərcümə edilə bilməyən sözlər sırasındadır. Türkiyə türkcəsində işlənən *üşenmek* feili hər hansı işi görmək arzusunda olmamağı xarakterizə edir. Bu feil zahiri olaraq Azərbaycan dilində işlənən *ərinmək* feilinə bənzəsə də daşdığı anlamda bəzi fərqli çalarlıqlar mövcuddur. belə ki, Azərbaycan dilində işlədilən *ərinmək* feili tənbellikdən hər hansı hərəkəti etməmək olduğu halda, türk dilində isə *üşenmek* tək tənbellikdən deyil, eyni zamanda hər hansı hərəkəti etmək istəməməkdən qaynaqlanan ruhi emosional vəziyyəti əks etdirir. Azərbaycan dialektoloji lüğətində *ərinmək* feilinin tənbellik anlamında işlədilən *əringəc/ərincəx`* formaları da müşaidə edilir.[5, 164] İngilis dili lüğətlərinə nəzər saldıqda isə bu sözün qarşılığı olaraq *to be lazy for to do something* olaraq işləndiyi qarşımıza çıxır ki, bu da eyni feili hərəkəti tənbelliklə xarakterizə edən sözdür. Türk dilinə xas olan digər bir ifadə isə *kolay gəlsin* söz birləşməsidir. Bu ifadə türkiyə türkcəsinə xas olmaqla hər hansı işin uğurla yerinə yetirilməsinin yanısıra, həm də bir marketdə alış verişdən çıxandan sonra da söylənilir.[6] Türkiyə türkcəsində kifayət qədər digər dillərə tərcümədə eyni ilə qarşılığını tapmaq çətinlik törədən söz və ifadələr vardır, lakin bu cür söz qrupları dilin qəlizliyindən deyil, leksik fondun və sözlərin, ifadələrin daşdığı zəngin koloritlikdən xəbər verir.

Ədəbiyyat

- 1) www.unesco.org/languages
- 2) www.tdk.gov.tr
- 3) Mehmet Ali Ağakay. TDK. Türkçe Sözlük. 2. Baskı. Ankara, Yeni Matbaa nəşriyyatı, 1955, 828 s.
- 4) Türkçe Sözlük. I. A- J. 9.cu Basım. Türk Tarih Kurumu Basım Evi nəşriyyatı. İstanbul. 1998. 1137 s.
- 5) AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. A-Z. Şərq-qərb nəşriyyatı. Bakı. 2007. 568 s.
- 6) www.listelist.com/cevirilmesi-zor-turkce-kelimeler/

Э. Гусейнова

Лингво-психологические проблемы в переводе речи национально колоритических слов на турецком языке Резюме

Языковые и психологические проблемы, возникающие в процессе перевода национально колоритических слов заключаются либо в отсутствии этих слов в других языках, либо в отсутствии полного значения. Несомненно, этногенез, этническая идентичность и этнопсихологические факторы играют роль в формировании таких слов. Этническая идентичность народа формирует лексический запас этого языка по мере его формирования. Именно эти факторы вызывают проблемы в процессе перевода. Еще один проблемный нюанс, возникающий в процессе перевода, связан с тем фактом, что слово, выбранное в качестве эквивалента в переводе, не полностью отражает язык. Это также заставляет читателя полностью понимать эквивалент чтения литературного произведения или эквивалент в переведенной литературе. В целом, однако, основная проблема с переводом похожих слов заключается в том, что смысл слова передаются, а эмоциональная структура не могут полностью передать смысл слова в противоположном

направлении. Проблема с переводом слов этого типа в том, что они не имеют одинакового значения в словаре языка. Таким образом, эти слова можно найти на любом языке, доступном в мире, наряду с турецким языком. Тот факт, что каждый язык имеет свой собственный словарный запас и лексический материал на своем языке, также вызывает проблемы с переводом похожих слов. При переводе похожих слов вместо замены любых слов на полное значение слова используются фразы для описания полного значения. Лингвистические и психологические проблемы, возникающие при переводе таких слов, изучаются на всех языках мира и относятся к числу актуальных проблем лингвистики.

Ключевые слова: Турецкий язык, национальный колорит слов, перевод, лингвистика, лингвистическая психология

E. Huseynova

Linguistic-psychological problems in the translation of speech of nationally colorful words
in Turkish
Summary

Linguistic and psychological problems arising in the process of translating nationally colorful words are either in the absence of these words in other languages, or in the absence of full meaning. Undoubtedly, ethnogenesis, ethnic identity, and ethnopsychological factors play a role in the formation of such words. The ethnic identity of the people forms the lexical stock of this language as it forms. It is these factors that cause problems in the translation process. Another problematic nuance that arises during the translation process is related to the fact that the word chosen as the equivalent in the translation does not fully reflect the language. It also makes the reader fully understand the equivalent of reading a literary work or the equivalent in the translated literature. In general, however, the main problem with the translation of similar words is that the meaning of the word is transmitted, and the emotional structure cannot fully convey the meaning of the word in the opposite direction. The problem with translating words of this type is that they do not have the same meaning in the language dictionary. Thus, these words can be found in any language available in the world, along with the Turkish language. The fact that each language has its own vocabulary and lexical material in its own language also causes problems with the translation of similar words. When translating similar words, instead of replacing any words with the full meaning of the word, phrases is used to describe the full meaning. Linguistic and psychological problems arising from the translation of such words are studied in all languages of the world and are among the urgent problems of linguistics.

Key words: Turkish language, national color of words, translation, linguistics, linguistic psychology

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.08.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.10.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Roza Eyvazova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

RÜBABƏ MUSAYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
H.Əliyev 135.Bakı.
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimi
rübabə.@mail.ru.

İNGİLİS DİLİNDƏ TEMPORAL LEKSİKANIN FUNKSIONAL- SEMANTİK TƏSNİFATI VƏ ONUN AZƏRBAYCAN DİLİ İLƏ FƏRQLİLİYİ

XÜLASƏ

F funksional-semantik temporalıq sahəsinin tərkib hissələrindən biri əsasında universal zaman kateqoriyasının dayandığı leksik temporalıq sahəsidir. Leksik temporalıq sahəsinə zaman anlayışlı və ya temporal sözlər daxildir. Müxtəlif dövrlərdə, xüsusən də 20-ci yüzilliyin ikinci yarısından başlayaraq bir çox dilçilər temporal mənalı sözləri tədqiqata cəlb etmişlər. Temporal leksikanın sistemli şəkildə öyrənilməsi rus və ingilis dillərini bu cəhətdən xüsusi qeyd etmək lazımdır. Temporal leksika həmin dillərin, eləcə də başqa dillərin materialları əsasında və ya müqayisəli şəkildə həm sinxron, həm də diaxron planda öyrənilmişdir. Bu tədqiqatlar biri-birindən araşdırılan materialın həcminə görə də seçilir. Onlarda tədqiqat spektri ayrıca temporal leksemin, kök-sözün təhlilindən tutmuş, leksik-semantik və leksik-qrammatik sistemə qədər genişlənir.

Bu sahədə aparılmış bir sıra işlərdə zaman kateqoriyasının ekstralingvistik və lingvistik reallıqları, zaman anlayışları və onların dildə ifadəsinin nisbəti kimi məsələlər təhlil olunur, zaman tarixi, kulturoloji hadisə olaraq yanaşılır. Belə tədqiqatlar artıq dar lingvistik çərçivədən çıxır, fəlsəfə, kulturologiya, psixologiya və dilşilik kimi elm sahələrinin qovşağında baş verən hadisələri araşdırır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz tədqiqatlar arasında temporal mənalı sözləri əhatə etmə baxımından V.V.Morkovkinin rus dilində zaman mənalı leksikanın ideoqrafik təsvirinə həsr olunmuş tədqiqatı xüsusi seçilir. Tədqiqatda leksik zaman sahəsi və qyri-nisbi zaman olmaqla ikişəxəli semantik ağac şəklində təsəvvür edilir. Burada hər bir qrupa daxil edilmiş zaman anlayışlı sözlər 23 əlamət üzrə təsnif edilir.(1-s.14)

Açar sözlər:İngilis dili,semantika,temporalıq,zaman kateqoriyası,sinxron

Zaman leksikanın təhlilində A.X.Askarovanın tətbiq etdiyi yanaşma tərzində maraqlıdır. İngilis, rus və alman dillərinin materialları üzrə leksik-semantik zaman obyektiv rəngarəngliyinin əks olunmasında müxtəlif səviyyəli mücərrədləşmə prinsipindən çıxış edərək birlikdə leksik-semantik zaman makrosahəsini əmələ gətirən beş müstəqil heterogen leksik-semantik sahə fərqləndirilir: LSS 1-ci təbii şəraitin hissi qavranılan konkret skilləri (təbiət zamanı); LSS 2-ci insanın həyat vəziyyətinin siklləri” (insan zamanı); LSS 3-cü ümumiləşdirilmiş zaman ; LSS 4-cü “relyativ zaman”.

Həmin əsərdə zaman kateqoriyasının dərin konseptual təhlili verilmişdir. LSS-dəki semantik proseslər orada sinxron və diaxron planda nəzərdən keçirilir. Bunlarla bərabər, müəllifin bəzi müddəaları ilə razılaşmaq çətindir. Məsələn, tədqiqatçıya görə, LSS 1-ci və LSS 2-ci makrosahənin nüvəsini təşkil edir, digər LSS-lər isə onlarla növ münasibətində qalır: Makrosahənin nüvəsi denotativ oriyentasiyalı sahələrdir: LSS 1-ci ... (təbiət zamanı) və LSS 2-ci ... (insan zamanı). Zamanın kəmiyyət aspekti və zamanın mücərrəd dərk olunması ilə bağlı olan sahələr LSS 1-ci və LSS 2-ci əsasında meydana çıxmışdır və onlarla növ münasibətindədir... . Genetik baxımdan bu mülahizə onun kəmiyyət xassələrindən asılıdırsa, zaman və məkan etibarilə daim

hərəkətdə olan materiyanın subyektiv qavranılması, dərk edilməsi zamanın, həmçinin məkanın keyfiyyət xassələri ilə bağlıdır. Burada biz temporallıq leksik-semantik sahəsinin strukturu semantik modelinin qurulması əməliyyatında zaman anlayışının intuitiv cəhətdən gerçək və təcrübədə təsdiqlənmiş modelinə əsaslanacağıq.səh.57

Hər hansı bir dildə zaman anlayışının bütün leksik ifadə vasitələrinin toplusunun zaman və ya temporallıq leksik-semantik sahəsi (LSS) kimi təsəvvür etmək olar. Temporallıq LSS-nin vahidləri isə bizi əhatə edən gerçəkliyin ümumi konseptual modelindəki mücərrəd zaman modelini əmələ gətirən temporal anlayışların sözlər şəklində verilməsi, təqdim edilməsi vasitəsidir.

Temporallıq LSS vahidlərinin, yaxud temporal leksikanın bir sıra xüsusiyyətləri onları konstruktiv tədqiqat obyektinə çevirməyə imkan verir. Belə bir tədqiqat obyekti isə ilk növbədə zaman anlayışını ifadə edən dil vasitələrinin ümumi sistemində həmin leksik vahidlərin yerinin müəyyənləşdirilməsi, temporal leksikanın obyektiv şəkildə mövcud olan dilxarici aləmlə əlaqə və münasibətlərinin xarakterinin aydınlaşdırılması kimi bir çox məsələlərin işıqlandırılmasını tələb edir.

Temporal leksikanı qrammatik zaman kateqoriyasının tədqiqindən təcrid olunmuş şəkildə öyrənmək mümkün deyildir, çünki temporallıq anlayışının ifadəsində leksik və qrammatik vasitələr qarşılıqlı şəkildə əlaqəlidir. Əgər feilin zaman formalarının vəzifəsi cümlədəki hadisələrin və proseslərin zaman əlaqəsini göstərmək, onları zaman daxilində lokallaşdırmaqdırsa, müvafiq rolunu başqa rolunu dil vasitələri də yerinə yetirə bilər. Həqiqətən, müxtəlif cümlə strukturlarında feilin zaman formalarının köməyi olmadan da nəql olunan hadisələrin zaman daxilində lokallaşdırılmasının mümkünliyünün şahidi oluruq. Bundan əlavə, feil formaları ilə reallaşan zaman planının çox vaxt temporal leksik üsürlərlə tamamlanmasına rast gəlirik və bu yolla da temporal leksikanın təsriflənən feilin aparıcı qrammatik kateqoriyasına təsir etdiyini görürük.

İngilis və Azərbaycan dillərinin izahlı lüğətlərində qeydə alınmış temporal leksikanın lüğət definisiyalarını nəzərdən keçirdikdə, onların leksik mənalarında aşağıdakıların öz əksini tapdığını aşkar edirik:

Temporal leksika leksik mənə etibarilə daim hərəkətdə olan, dəyişən ümumi mücərrəd zaman anlayışı ifadə edir;

1) Bu sözlərin leksik mənasında müxtəlif uzunluğa malik zaman kəsiklərinə bölünmə və onların ölçülmə xüsusiyyətləri ifadə olunur;

2) Həmin sözlərin leksik mənasında hər hansı bir hesablama və ya çıxış nöqtəsi, yəni nitq momenti, başqa bir hərəkət və hadisə ilə əlaqəli zamanın keçmiş, indiki və gələcək sferalarının bölgüsü təzahür edir;

3) Temporal leksika iş, hal və ya hərəkətin zaman daxilində uzunluğa, intensivliyə, təkrarlığa, ardıcılığa və s. xüsusiyyətlərə görə başvermə səciyyəsinə bildirir;

4) Temporal leksikanın mənasında ümumi zaman nizamı açıq-aşkar görünür.

Bunları ümumiləşdirərək demək olar ki, temporal sözlərin leksik mənalarında dünyanın zaman xassələri konseptual və perseptual zaman anlayışları vasitəsilə təmsil olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, daha geniş planda yanaşsaq, yuxarıda sadaladıqlarımız təkcə ingilis və Azərbaycan dilləri üçün deyil başqa dillər üçün də keçərlidir. Birinci LSmS-ni təşkil edən sözlər aşağıdakı leksik-semantik qruplara (LSQ) bölmək olar:

1-ci LSQ müəyyən müddətli zaman kəsiklərinin adlarını əhatə edir ki, bunlar da zamanın ölçü və hesablama vahidləridir:səh:123

Azərbaycan dilində: saniyə, dəqiqə, saat, gün, həftə, ay, il, qərinə, əsr, yüzillik, minillik.

İngilis dilində: second, minute, hour, day, week, fortnight, month, year, decade, century, millennium.

Hər iki dildə bu leksik-semantik qrupa daxil olan isimlərin hər biri iyerarxiya cəhətdən biri özündə o birini ehtiva edir. Məsələn, minillik on yüzillikdən, il 12 aydan, ay 4 həftə və ya 28-31

gündən, həftə 7 gündən, gün 24 saatdan, saat 60 dəqiqədən, dəqiqə 60 saniyədən ibarətdir. Bunların hər biri edilmiş beynəlxalq zaman vahidləridir.

2-ci LSQ qeyri-müəyyən müddətli zaman kəsiklərinin adlarından ibarət üç yarımqrupu əhatə edir:

- 1) Zaman, vaxt müddətlərini ifadə edən ümumi sözlər – azərb.: dövr, interval, mərhələ, müddət, ara; ing.: period, interval, space, spell, satge, term, tide, while;
- 2) Böyük zaman kəsiklərini ifadə edən sözlər – azərb.: era, epoxa, ədəbiyyat; ing.: age, epoch, era, eternity;
- 3) ən qısa zaman kəsiklərini ifadə edən sözlər – azərb.: an, moment, qırıqım, dəm; ing.: moment, instant, trice, wink.

3-cü LSQ müddəti əsasən müəyyən olan zaman kəsiklərini əhatə edir. Bura zaman kəsiklərinin mənası etibarilə daha konkret olan və dövrü xarakter daşıyan sözlər daxildir. Onlar iki yarımqrup əmələ gətirir:

Diqqət yetirildikdə 3-cü və 4-cü LSQ-lərin həm müəyyən müddətli zaman kəsiklərini ifadə etmək, həm də dövrü xarakter daşması cəhətdən bir-biri ilə əlaqəli olduğu aşkarlanır.

Bədii mətnin temporal quruluşu təkcə ona xas olan sistemdə deyil, həm də zaman münasibətlərini ifadə edə bilən okkazional vasitələrlə də əks oluna bilər. Bəzən okkazional vasitələr mətnə daha güclü funksional yük verə bilər.

Bəzən temporalhq anlayışını verən müəllif keçmiş və indiki zaman formalarını bir-birilə qarışdırıb özünəməxsus bir vasitə yaradır. Buna misal olaraq A. Krirtinin "The A.B.C. Murders" zamanından bir parçaya müraciət edək.

- Do you care to say where you were yesterday wening, Ascher?

- Yes, yes-1 tell you everything, I did not go near Alice. I am with friends-good friends.

We are at the Seven Stars and then we are at the Red Dog.

He hurried on, his words stumbling over each other.

Dick Williows- he was with me- and old Curdie- and George-and Platt and lots of the boys. I well you I do not go near Alice.

Burada keçmiş və indiki zaman formalarının bir-birinə qarışdırılması təkcə həyəcədən irəli gələn bir xüsusiyyət deyil, həm də eyni zamanda istintaqın reallığını əks etdirməyə xidmət edir. Beləliklə, bədii zaman kateqoriyası bədii mətnin oxucu tərəfindən daha asan qavranılmasına şərait yaradır.

Müşahidələr göstərir ki, Past Continous zaman forması ilə indiki zamanı əks etdirmək də mümkündür.(5-s.246)

Sintaktik əlaqə üsulları tərkib hissələrinin struktur-semantik əlaqəsini nəzərdə tutur. Bu planda mətnə yaradıcı amil kimi ilk növbədə təkrarları göstərmək lazımdır.

Mətndəki təkrarlar özünəməxsus bir sistem yarada bilirlər. Belə ki, burada təkrarların ən müxtəlif struktur növlərinə rast gəlmək olur. Təkrar prinsip etibarilə mətn bütövlüyükə xidmət edən bir üsul kimi üzə çıxır.

Ədəbiyyat:

1Ф. В. Ворно, М. А. Кашива: “ Лексикология английского языка”. Ленинград- 1955. Стр. 14

3.М. М. Маковский: “ К проблеме так называемой” “ интернациональной лексики” “ Вопросы языкознание”. М. 1960.s167

4М.Ş. Qasimov: "Beynəlmiləl terminlər və onlardan istifadə məsələsi ". "Azərbaycan müəllim" qəzeti. B.1966 səh 4123

5.R.C.Cəfərov: "Qərbi Avropa mənşəli terminlərin izahı lüğəti". B-2003. "Nurlan" nəşriyyatı.səh:246.

P.Мусаева

Изменение коммуникативных типов предложения в ходе
исторического развития английского языка

Резюме

В статье рассматриваются модальность в современном английском и азербайджанском языках, их роль и значение в простых и сложных предложениях, а также исследуется их место назначение в части речи в обоих языках.

В статье рассматриваются способы выражения художественного текста по признаком времени в современном английском языке и его эквиваленты на азербайджанском языке. В статье рассматривается трансформация в синтаксической структуре в средней и древней английского языка, их типология на современном этапе, взаимосвязь родственных языков и коммуникативные формы синтаксиса и их употребление на современном этапе.

В статье также анализируется история языковые и культурные связи английского языка с другими Западноевропейскими языками а также рассматривается в древнем английского языка синтаксические трансформация в составе предложений и его всестороннее развития в историческом этапе.

В течение среднего периода истории английского языка появляется новая система глагольных форм, получивших название форм Continuous. Эти формы характеризуются наличием вспомогательного глагола *to be* и основного глагола в форме на *-ing*. Глагола *have* и глагол *be* в сочетании с причастием II смыслового глагола приобретают грамматическое значение перфекта. *Shall*, *will* утратили свои модальные значения и превратились в грамматические показатели будущего времени.

Ключевые слова: Английский язык, семантика, категория времени, синхрон.

R.Musaeva

The changes in the communicative types of the sentence in the
course of the historical development of the English language

Summary

The explanation of the indicative model expressing modality in modern Azerbaijan an English languages was thoroughly given in this article. The category of the indicative mood, the expression method of modality by grammatical and morphological ways were also explained. This article is devoted about the interference between Azerbaijan and English language. All the problems have been discussed in the article. And also here is shown and explained the examples about structural-semantic changes in these languages.

The article speaks about the compound formulation of the text of the contemporary English literary language, about its some components, the use of the phases of the formulation, also the ways and methods of learning of the text.

In ME appeared first instances of a continuous aspect, consisting of the verb be (n) and the first participle. A special future form, which started in OE, becomes in ME a regulars par of the tense system. Perfect forms are widely used in ME. The Subjunctive mood preserved in ME many features it had in OE. It was often used in temporal and concessional clauses.

The passive voice was very widely developed in ME. As the verb weorfan disappeared the only auxiliary for the passive was the verb ben. Ben+Participle II could express both a state and an action.

Key words: English, semantics, temporalite, category of time, synchronous

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.06.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.10.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəfiq Cəfərov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SƏİDƏ MEHDİYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
H.ƏLİYEV 135. Bakı.
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimi
saidamehtiyeva. @/mail.ru.

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN TƏRCÜMƏ ÜSULLARI

XÜLASƏ

Frazeologiya oloji vahidlərin sərbəst öz birləşməsindən fərqli cəhətləri bir çox mövzuların müzakirə obyektinə olub. Biz də bir daha frazeoloji vahidlərin sərbəst söz birləşmələrindən belə bir fərqi qeyd edə bilərik ki, frazeoloji vahidlərin komponentləri öz lüğəvi mənasında, yəni ayrılıqda işlənmir, onun komponentləri bir vahid kimi çıxış edir. Bundan əlavə, struktur-semantik, semantik, leksik, sintaktik sabitlik kimi xüsusiyyətlər dedikdə atalar sözləri, zərbi-məsəllər, sabit söz birləşmələri başa düşülür.

Fraze də frazeoloji vahidlərə xasdır. Hər bir frazeoloji vahid müəyyən leksik mənaya malik olur, amma bu mənalar kontekstdə olduğu kimi saxlanılır, onlar mətn daxilində müəyyən dəyişikliyə uğrayır. (1-s.45)

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif mətnlərdə işlənən frazeoloji vahidlərin lüğəvi mənası ilə kontekstual mənası arasındakı əlaqə demək olar ki, qırılmaz. Hər bir dilin özünəməxsus frazeoloji lüğətləri vardır. Amma onların kifayət qədər tələblərə cavab verdiyini demək olmaz. Dillərin ikidilli frazeoloji lüğətləri ya tam lazımı tələblərə cavab vermir, ya da ümumiyyətlə ikidilli frazeoloji lüğət yox dərəcəsidir.

Azərbaycan dilində bu məsələ tam həllini tapıb desək, yanlışdır. Belə ki, Azərbaycan dilində frazeoloji lüğətlər tərtib edən dilçilərimiz var. Onlardan Ə.Hacıyev, N.Ç.Vəliyevanı və s. qeyd etmək olar. Xüsusilə N.Ç.Vəliyevanın tərtib etdiyi irihəcmli üçdilli Azərbaycanca-İngiliscə-rusca frazeoloji lüğətini xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır. İstifadə olunan frazeoloji vahidlərin tərcüməsi zamanı istifadə olunan üsullar aşağıdakılardır:

AÇAR SÖZLƏR: Frazeoloji birləşmələr, kontekst, komparativ frazeoloji birləşmələr.

1. *Ekvivalent üsulu.* Tərcümə zamanı işlədilmiş frazeoloji vahidlərin ifadə etdiyi məna və obrazlılıq hər iki dildə üst-üstə düşməlidir. Nümunəyə baxaq:

Be as busy as a bee-arı kimi məşğul olmaq; arı kimi çalışqan olmaq;

Be as strong as a horse- at kimi möhkəm olmaq; at kimi güclü olmaq;

2. *Analoq üsulu.* Bu üsuldən istifadə edilərək tərcümə olunan frazeoloji vahidlərin məxəs və hədəf dillərdə mənası və məzmunu saxlanılsada, onların obrazlılığı dəyişir. Nümunəyə baxaq:

a drop in the bucket-dəryada bir damla;

birds of fine feather flock together-su axar, çuxurunu tapar;

Queen Ann is dead- Sənin gətirdiyin xəbər köhnəlib;

3. *Təsviri üsul.* Elə frazeoloji vahidlər var ki, hədəf dildə onların münasib ekvivalentini və analoquunu tapmaq çətin olur. Bu zaman tərcümə edilən frazeoloji vahidin təsviri üsulunu tapmaq lazımdır. Məsələn,

To cross the floor of the house – bir siyasi partiyadan digərinə keçmək

To accept the Chiltern Hundreds – Parlament üzvü səlahiyyətini üzərinən götürmək;

To fiddle while Rome burns – ölkənin ağır günündə lazım olmayan işlərlə məşğul olmaq.

4. *Antonim üsulu*. Bu üsuldən istifadə zamanı məxəz dildəki inkar hədəf dildə təsdiqlə verilir və yaxud əksinə. Nümunəyə baxaq:

Don't count your chickens before they are hatched – cücəni payızda sayarlar;

Let sleeping dogs lie – yatan iti oyatmazlar;

5. *Kalka üsulu*. Bu üsuldən istifadə zamanı istifadə olunan frazeoloji vahidin ifadə etdiyi obrazlılığı saxlamaq lazımdır.

The owner of the honey is the bee – balın sahibi arıdır;

An egg today is better than a hen tomorrow – bu günkü yumurta sabahki toyuqdan yaxşıdır;

A bird in the hand is worth two in the bush – soğan olsun, nəgd olsun;

Wisdom is not sold for money – ağıl para ilə satılmaz.

Kombinə üsulu – Bu üsuldən o zaman istifadə olunur ki, hədəf dildəki analoq məxəz dildəki frazeoloji vahidin mənasını tam verə bilmir, yaxud tamamilə fərqli zaman və məkan kaloriti yaranır. Bu zaman əvvəl kalka tərcümə, sonra isə təsviri tərcümə və müqayisə üçün hədəf dildəki analoq verilir. Məsələn,

To carry coal to Newcastle – Nyukasla kömür aparmaq. Bu o mənanı ifadə edir ki, kömürün bol olduğu yerə kömür aparmaq. Bizim dildə buna oxşar belə bir ifadə var: Naxçıvana duz aparmaq. (2-s.136-136)

Frazeoloji vahidin tərcüməsi zamanı bu üsullardan istəniləni münasibdir, amma hərfi tərcümə mümkün deyil. Hərfi tərcümə ya frazeoloji vahidin mənasını təhrif edir, ya da məxəz dilin normalarına uyğun olmur.

Məsələn, Gözüm səndən su içmir tipli frazeoloji vahidin tərcüməsini kontekstə uyğun olaraq vermək münasibdir. Qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji vahid tərcüməsi zamanı üsullarla yanaşı, kontekstin rolu çox əhəmiyyətlidir. Elə hallar var ki, eyni frazeoloji vahid bir kontekstdə bir məna ifadə etsin, digər kontekstdə isə bir başa bir məna ifadə etsin.

Məsələn, Rome was not built in a day-Roma bir gündə tikilməyib. Bu frazeoloji vahid kontekstdən asılı olaraq hər hansı bir işdə çətinliyi olan şəxsi ürəkləndirmək məqsədilə işlədilə bilər, həm də hər hansı bir tikintinin tez başa çatmayacağını ifadə edə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji birləşmələrin böyük bir hissəsini atalar sözləri, zərb məsəllər və idiomlar təşkil edir. Atalar sözləri, zərb məsəlləri və idiomların xalqın zəkasının məhsuludur. Atalar sözü və məsəllərin mövzu dairəsi çox genişdir. Belə ki, onlar xalqın hərtərəfli həyatı və məişəti, təfəkkür tərz, əmək fəaliyyəti, tarixi ilə sıx bağlıdır. Həyatın, məişətin, təsərrüfatın elə bir sahəsi yoxdur ki, xalq o barədə atalar sözü və ya məsəl yaratmamış olsun. Atalar sözləri və məsəllər həyat tərcübəsi nəticəsində meydana çıxır. (3.-s.246)

Onların hər biri özündə xalqın həyatını, məişətini, yaşayış tərzini əks etdirir. Hər birini oxuyanda qarşınızda böyük bir dövr canlanır: həmin dövrdə xalqın güzarını, insanların bir-birinə və təbiətə münasibəti, siniflər arasındakı fərqlər, ictimai ziddiyyətlər, bir sözlə dövrü səciyyələndirən xüsusiyyətlərlə tanış oluruq. Qeyd etmək lazımdır ki, atalar sözləri xalq ədəbiyyatının ən qüvvətli və zəngin janrlarından biridir.

Atalar sözlərinin mənşəyi, kimin tərəfindən və nə zaman deyildiyi konkret olaraq məlum olmasa da, hər bir atalar sözünün müəyyən dövrün məhsulu olduğu və müəyyən bir hadisə ilə əlaqədar yarandığı aydındır. Demək olar ki, bütün atalar sözləri hadisələrlə yaranır və zaman keçdikcə, daha doğrusu, öz mənşəyindən uzaqlaşdıqca abstraklaşır, ümumiləşir və öz həqiqi mənasını tamamilə itirir.

Xalq ədəbiyyatının ən qüvvətli və zəngin janrlarından biri olan atalar sözləri və zərb məsəllərin də tərcüməsi zamanı diqqətli olmaq lazımdır. Atalar sözlərinin mənşəyi, kimin tərəfindən və nə zaman deyildiyi konkret olaraq məlum olmasa da, hər bir atalar sözünün müəyyən dövrün məhsulu olduğu və müəyyən bir hadisə ilə əlaqədar yarandığı aydındır.

Demək olar ki, bütün atalar sözləri həyatı hadisələrlə yaranır və zaman keçdikcə, daha doğrusu, öz mənşəyindən uzaqlaşdıqca abstraktlaşır, ümumiləşir və öz həqiqi mənasını tamamilə itirir. Atalar sözlərinin tərcüməsi zamanı təkcə struktur fərqi deyil, eyni zamanda məna fərqi də fikir vermək lazımdır. Atalar sözləri mənaca ikiplanlı olduğundan, onlar həm həqiqi məna daşıyır, həm də onların məcazi mənaları vardır. Odur ki, tərcümə zamanı bu məsələlərə diqqət yetirmək vacibdir. Nümunəyə baxaq:

As you sow you will mow – Nə əkərsən, onu da biçərsən.

Truth is always bitter – Həqiqət həmişə acı olur

Set a beggar on horseback and he will ride to the devil – donuzu masanın arxasına oturt, o ayaqlarını masanın üstünə qoyar.

Atalar sözlərinin tərcüməsi zamanı üzə çıxan ən vacib halları Dədə Qorqudun müxtəlif dillərə tərcümələrində görmək olar.

Nothing goes well without mentioning the name of Allah/

No one can prosper without the will of Almighty Allah.

Nothing happens if it was not already written down in the beginning.

Gördüyümüz kimi, əgər verilmiş hissələrin haradan götürüldüyü göstərilməzsə, o halda onların hər birini atalar sözləri kimi nəzərdə tutub və istənilən digər kontekstlərdə işlədə bilərik.

Atalar sözlərinin tərcüməsi zamanı əməl olunacaq qaydalar barədə A.İ.Fyodorov yazır: “Atalar sözləri bütöv mənaya malik olub struktur etibarını ilə cümlə kimi təşkil olunub və cümlə sistemindən təkcə strukturca yox, həm də mənaca fərqlidir. Atalar sözləri mənaca ikiplanlıdır; bir tərəfdən o həqiqi mənayı daşıyır, digər tərəfdən məcazi məna, sözlərin mənasına uyğun olmayan fiqurativ məna daşıyır.” (4-s.66-68)

V.V.Vinoqradov və onun ardıcılıarı hesa edirdilər ki, atalar sözləri frazeoloji birləşmələrlə birlikdə, onların daxilində tədqiq olunmalıdır. Digər qrup dilçilər isə (C.Kasares və N.N.Amosova) belə fikirləşirdilər ki, atalar sözləri və məsəllər cümlədə kommunikativ funksiya daşıdığından müstəqil vahidlər kimi şıxış edirlər.

Azərbaycan dilçilərindən H.Bayramov atalar sözlərini əsasən folklorşünaslığın tədqiqat obyektini kimi götürür. Digər Azərbaycan dilçisi S.Cəfərov atalar sözlərini sabit söz birləşmələri sırasına şərti olaraq daxil etmişdir.

Ə.Orucov bu məsələdən bəhs edərkən yazır: “Frazeologiya anlayışı olduqca genişdir; bu-raya yalnız mənası komponentlərinin mənasından asılı olmayan parçalanmaz leksik birləşmələr deyil, başqa sabit birləşmələr: atalar sözləri, məsəllər, aforizmlər, qanadlı sözlər, peşə ifadələri və s. də daxildir”(5-s192)

Atalar sözləri, zərb-məsəllər və idiomlar həyatın müxtəlif sahələrinə aid ibrətamiz məzmunlu qısa kəlam, xalq düşüncəsinin qısa, dolğun və mənalı bir şəkildə ifadəsidir. Onlar istər bədii ədəbiyyatda, istərsə də adi danışq dilində fikri əsaslandırmaq üçün istifadə olunan ən münasib vasitədir. Əsrlər boyu xalqın süzgəcindən keçmiş xalqın hikmətli sözlərinin daşıyıcısı olan atalar sözləri və zərb-məsəllər yığcam, obrazlı, dərin mənalı və tutarlı nitq məhsuludur. Onlar xalqların obrazlı təfəkkürünün məhsulu olmaqla, onun milli ruhunu təcəssüm edir. Məna dərinliyi, forma dolğunluğu belə ifadələrin başlıca xüsusiyyətidir. Bu cəhət həm İngilis, həm də Azərbaycan dillərində özünü aydın göstərir. Buna baxmayaraq qeyd etmək lazımdır ki, hər iki dildə atalar sözləri, zərb-məsəllərin işlənmə məqsədi eyni olsa da, hər birinin özünəməxsus leksik-qrammatik quruluşu olduğundan bəzi fərqlər istər-istəməz aydın şəkildə özünü biruzə verir.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, ingilis və Azərbaycan dillərindəki atalar sözlərini və deyimlərin bəzi oxşar və fərqli cəhətlərini nəzərə alaraq, aşağıdakı qruplara ayırmaq mümkündür:

birinci qrupa həm məna, obraz, həm də leksik tərkib baxımından hər iki dildə tam eyniyyət

təşkil edən atalar sözləri.

Məsələn: When the cats is away the mice will play - Pişik uzaqda olanda, siçan kef edər; A cat has nine lives - Pişiyin doqquz canı var.

ikinci qrupa obraz və leksik tərkib baxımından bir-birindən qismən, yaxud tamamilə fərqlənən, lakin mənaca uyğun atalar sözləri və deyimlər daxildir.

Məsələn: A bird in the hand is worth two in the bush - Soğan olsun, nağd olsun; The pot calls the kettle black - Öz gözündə tiri qoyub, başqasında çör-çöp axtarma; Let sleeping dogs lie - Səs salma, yatanlar oyanar və s.

Ədəbiyyat:

1. Q.H.Bayramov. tərcümə sənəti. "OKA" Ofset nəşriyyatı; Bakı, 2008.s.45
2. Cəfərov S.Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Maarif, Bakı, 1970.s.130-136.
3. Федоров А.И.Семант. основа образных средств языка. 1969.s.246
2. Atalar sözü. Bakı: Öndər, 2004,s. 66-68 .
3. Cəfərov S. Müasir Azərb. dili, II hissə, Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.

C.Мехтиева

Структурно-тематическая классификация фразеологические единицы на английском языке и их соответствие на азербайджанском языке

Резюме

В статье рассматривается структурно-тематическая классификация фразеологических единиц на английском языке и их перевод на азербайджанский язык. Фразеологических единиц, и идиомы являются кратким, всеобъемлющим и значимым выражением мыслей людей в коротких фразах в различных аспектах жизни. Они являются наиболее подходящим инструментом, используемым для обоснования идеи художественной литературы и обычной речи.

Пословицы и идиомы - это компактные, образные, глубокие и последовательные фразы, были носителями мудрости людей, которые прошли через века. Они представляют национальный дух людей. Глубина смысла, полнота формы - главная особенность таких выражений.

Слова и понятия общения широко распространены в народных разговорах. Как известно, слова и фразы каждой нации отражают образ мышления, быт, национальные особенности, традиции.

Следует отметить, что следы большинство фразеологических соединений попадают в фольклору. В английском языке очень мало слов и фраз были переведены в осмысленную или структурную форму и являются основным источником обогащения фразеологической системы языка. Каждое поколение играет очень важную роль в образовании поговорки. Слова, фразы и пословицы очень богаты как на английском, так и на азербайджанском языках.

Но следует отметить, что это более характерно для азербайджанского языка. Коммуникативные единицы отражают отношение людей к их духовному миру, национальности, истории, науке, образованию, труду и могут быть названы разумом. Чтобы определить этап развития первых философских встреч на этапах развития мышления народов, необходимо понять слова и фразы, которые дают понять, что существует органический стереотип художественного и эклектического мышления как средства общественного сознания.

Ключевые слова: фразеологические единицы, контекст, компаративные фразеология

S.Mekhtieva

Structural-thematic classification of phraseological units in English and their
correspondence in the Azerbaijani language
Summary

The article deals with the ways of translation of phrase logical units. It shows the six ways of translation of phrase logical units and explains their advantages of usage. It also investigates the methods of translation of phrase logical units. The author gives the explanation of the meaning of various phrase logical units translated by different translators using examples from different original sources.

The article deals with the structural-thematic classification of phraseological units in English and their correspondence into Azerbaijani. Phraseological units, and idioms are a brief, comprehensive and meaningful expression of people's thoughts in short phrases in various aspects of life. They are the most appropriate tool used to substantiate the idea of fiction and ordinary speech.

Proverbs and idioms are compact, imaginative, deep and consistent phrases. They were the bearers of the wisdom of people who passed through the centuries. They represent the national spirit of the people. The depth of meaning, the fullness of the form is the main feature of such expressions. Words and concepts of communication are widespread in popular conversations. As you know, the words and phrases of each nation reflect the way of thinking, life, national characteristics and traditions. It should be noted that traces most of the phraseological compounds fall into folklore.

In English, very few words and phrases have been translated into meaningful or structural form and are the main source of enrichment of the phraseological system of the language. Colloquial language plays a very important role in the formation of proverbs and sayings. Words, phrases and proverbs are very rich in both English and Azerbaijani languages. But it should be noted that this is more characteristic not only in speech but also in plays. Phraseological units reflect the attitude of people to their spiritual world, nationality, history, science, education.

Key words: phraseological units, contex, comparative phraseological units.

Məqalənin redaksiyaya daxil olunma tarixi: 06.04.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 22.09.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nuriyyə Rzayeva tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur

KƏMALƏ HÜSEYNOVA
İRADƏ VƏLİYEVƏ
AzTU
H.Cavid pr.25.Bakı.
. kəmalə-iradə.@.mail.ru.

**İNGİLİS DİLİ İDİOMLARININ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ
MƏQBUL EKVİVALENTLƏRİ VƏ ONLARIN İFADƏ ÜSULLARI**
Xülasə

İdiomlar bizim leksikonumuzun bir hissəsidir. Onların istifadəsi dilə xüsusi məna, rəng-rənglik qatır. Dilçilik ədəbiyyatında idiom termini xüsusi semantikaya malik sabit birləşmə kimi istifadə edilir. Burada əsas xüsusiyyət onların semantik cəhətdən qeyri müəyyən, tərkibindəki nitq hissələri əsasında təhlil edilməsi mümkün olmayan sabit birləşmələrdən ibarət olmasıdır. İdiomların semantik, morfoloji, sintaktik xüsusiyyətləri ilə əlaqəli bir sıra tədqiqatlar aparılsa da, deyilən fikirlər bir-birindən fərqlənir. Məsələn: C.F.Hokket hesab edir ki, “İdiom mənasının mövcud strukturu əsasında müəyyən edilməsi mümkün olmayan tək morfem və ya mürəkkəb formadan ibarət qrammatik formadır.” (C.F.Hokket “A Course in Modern English” 1958, p.172). O, hər bir morfemin idiomatik xüsusiyyətə malik olduğunu qeyd edirdi. A.Makkay idiomları qruplaşdırarkən frazeoloji idiomlar terminini irəli sürmüşdür. Bir çox hallarda idiomlar heç bir struktura malik olmayan hazır ifadələr kimi də adlandırılırlar, lakin nəzərə almaq lazımdır ki, onlar mühüm daxili struktura malikdirlər. İdiomlar heç bir qrammatik və ya leksik qaydaya tabe olmayan az əhəmiyyətli qeyri-adi birləşmələr kimi deyil, dil nəzəriyyəsində sabit birləşmələrin ən mühüm kateqoriyalarından biri tədqiq edilməlidir.

Açar sözlər: İngilis dili, semantika, temporalıq, zaman kateqoriyası, sinxron.

Hər bir idiomun özünün daxili strukturu vardır- özünün sintaksisi, morfolojiyası, semantika vardır. Beləliklə də, idiomlar sabit frazeoloji ifadələrdir, lakin heç bir xüsusiyyətə malik olmayan, heç bir dəyişiklik qəbul etməyən tamamilə daşlaşmış frazalar deyillər. Aşağıdakı misallara diqqət yetirək: drag his feet –yubatmaq he drags his feet ; he is dragging his feet ; he dragged his feet

Bu misallardan görünür ki, artıq qrammatik forma dəyişdirilmişdir. Fəllərin zaman baxımından bu cür dəyişikliyi ilk baxışdan minimum görünsə də, idiomların daxili strukturunun mövcudluğuna dəlalət edən ilkin xüsusiyyətlərdəndir. Əks təqdirdə idiomun bir hissəsini təşkil edən drag feli, təklikdə müvafiq zaman dəyişikliyinə məruz qala bilməzdi. Eləcə də, ingilis dilində eyni qrammatik struktura malik bəzi idiomların məchul növdə istifadə edilə bilməsi, digərlərinin isə məchul növə çevrildiyi təqdirdə artıq idiomatik mənasını itirərək hərfi məna kəsb etməsi idiomun daxili strukturunun mövcud faktorlardandır: Spill the beans-sirri yaymaq

The beans üere spilled- birləşmə idiomudur. -Kick the bucket –ölmək

İdiomlar struktur cəhətdən qrammatik dəyişikliyə məruz qala bildikləri kimi, leksik baxımdan da müəyyən dəyişikliyə məruz qala bilərlər. İdiom daxilində sinonim sözlərin istifadəsi buna ən bariz nümunədir. Tərkib hissədəki sözün digəri ilə əvəzlənə bilməsi idiomların öyrənilməsində çətinlik törədən göstəricilərdəndir. Belə ki, idiomlar sabit ifadələr adlansalar da sabitliyi pozan bəzi istisnalar vardır. Bəzi idiomlarda sinonim sözlər istifadə edilə bilər, lakin bu bütün idiomlara şamil edilə bilməz.

Bu şəkildə söz əvəzlənmələri mümkündür. Lakin yuxarıda verilən misallara ilk baxışdan uyğun gələ biləcək hər hansı söz əvəzlənməsi, məsələn, *alter horses in midstream, add (put) cold water on something, under the surface* və s. kimi əvəzlənmələr idiomun sabitliyini pozur.

İngilis dilində *-lazity* sözü mövcud deyildir. Söz öz morfemi ilə birlikdə sabit forma olmuş linqvistik vahid kimi qəbul edilir. Eynilə idiom daxilində də sözlərin sabitliyinonları idiom edir. Əgər hər hansı bir fərdi söz belə sabit forma olaraq daxili struktura malik olursa, o zaman idiomların da daxili strukturu barədə danışmaq olar.

Idioma hər hansı leksik əlavələrin daxil olması və leksik ixtisarlar idiomların sabitliyini pozan xüsusiyyətlərdəndir. Belə halda idiom daxilində idiomtik ifadənin dağılması və onun hərfi mənaya keçməsinə səbəb olmayacaq hansı sözün daxili və İngilis dilinin frazeologizmləri müxtəlif ictimai-tarixi şəraitdə və çox müxtəlif səbəblər əsasında əmələ gəlmişdir. Bu dilin frazeologizmlərinin əsas mənbələri Bibliya, bədii ədəbiyyat, mifik rəvayətlər və əfsanələrdir.

“bir kəsi utandırmaq”; *to cast pearls before swine* “xamlamaq”; *the promised land* “həsrəti çəkilən yer”; *the prodigal son* “fərsiz oğul”, “ata-anasına ağ olmuş oğul”; *can the leopard change his spots* “qozbelə qəbr qazar”; *to laugh to scorn* “istehza ilə gülmək”; *Juda’s kiss* “riyakarlıq”, “xəyanət”; *a dead letter* “kağız üzərində qalmaq”, “həyata tətbiq olunmamış”; *to worship the golden calf* “sərvətə baş əymək”; *to beat the air* “boş yerə çalışmaq”, “xəlbirlə su daşımaq”; *to bend the knee to (smb)* “diz çökmək”; *built upon sand* “davamsız”; *to call in question* “sual altında qoymaq”; *to change one’s skin* “tanınmayacaq dərəcədə dəyişmək”; *to dig a pit for somebody* “bir kəsə quyu qazmaq”; *to draw a bow at a venture* “bir şeyi düşünmədən etmək”; *to fall on stony ground* “nəticəsiz olmaq”, “boşa çıxmaq”; *to gnash the teeth* “dişlərini qıcırdatmaq”; *to go from strength to strength* “qüvvətlənmək”; *to gird up one’s loins* “gücünü yığmaq”, “gücünü toplamaq”; *to have pity on (smb)* “yazığı görmək”, “bir kəsə ürəyi yanmaq”; *to fall upon one* “bir kəsin davamçısı olmaq”; *to lift up one’s voice* “səsini ucaltmaq”; *to take counsel* “məsləhətləşmək”; *to wash one’s hands off* “məsuliyyəti öz üzərindən atmaq”; *by the sweat of one’s brow* “öz alın təri ilə”; *a labour of love* “təmənnəsiz”, “şəxsi mənfəət güdməyən”; *the olive branch* “zeytun budağı” (sülh simvolu); Bu frazeologizmin müasir forması belədir: “worm-wood and gall”.

A man soweth, that shall he reap “nə əkərsən, onu da biçərsən” frazeologizmində *to sow* feliinin arxaik forması atılmışdır. Bu frazeologizmin müasir forması isə belədir: “Whatever a man sows, that shall he reap”.(2-s.56)

Hope against hope “möcüzəyə ümid etmək”, “möcüzələrə inanmaq” frazeologizmi *who against hope bealieved in hope* frazeologizminin müasir formasıdır.

A lost sheep “yolunu azmış”, “yolundan çıxmış (adam)” frazeologizmi bibliyada “for I found my sheep which was lost” formasındadır.

A drop in the bucket “dənizdə bir damla”, “çox az” (Bibliyada: *as a drop of bucket*).

Başqa dillərdən alınma frazeologizmlər ingilis dilində böyük rol oynayır. Müasir dövrdə elə bir dil yoxdur ki, onun lüğət tərkibi yalnız öz frazeoloji birləşmələrindən ibarət olsun. Müasir inkişaf əlaqədar olaraq xalqlar bir-biri ilə elmi, mədəni, siyasi, iqtisadi cəhətdən sıx əlaqədar-
dır.

The golden age “qızıl əsr” (bu frazeologizm yunan yazıçısı Qesiodun poemasından götürülmüşdür. Bu poemada Saturun əsri təsvir olunmuşdur ki, bu əsrdə insanlar qayğısız, rahat, müharibəsiz həyat keçirmişlər); *a labor of Hercules* “Herkules əməyi” (həddindən artıq çətin iş); *Lares and Penates* “lirlər və penatlar” (dindar ailə); *Achilles’ heel* “axilles dabanı” (yeganə ən zəif yer); *Augean stables* “avgi tövlələri” (bərbad, çirkin, baxımsız, xaraba qalmış bir yer); *a labour of Sisyphus* “sizif əməyi” (ağır və faydasız əmək).

Homerin “İlliada” və “Odissea” poemalarından və digər əfsanələrdən götürülmüş frazeologizmlərdən:

Homeric laughter “qəhqəhə ilə gülüş”, “qəhqəhə çalıb gülmək”; a sardromic laugh “acı gülüş”, “istehzal gülüş”; winged words “qanadlı sözlər”; between Scylla and Charybdis “iki od arasında qalmaq”, “çıxılmaz vəziyyətdə qalmaq”; on the knees of the Gods “bir Allah bilir”; the trojan horse “troya atı” (gizli təhlükə); like a Trojan “cəsür”, “igid”; on the razor’s edge “təhlükəli vəziyyət”; Penelope’s web “Penelop planı”.

İngilis dili frazeologizmlərinin çoxu Qədim Romaya aiddir. Bu frazeologizmlər Qədim Roma tarixindən, Qədim Roma yazıçılarının əsərlərindən götürülmüşdür. İngilis dilində istifadə olunan bu frazeologizmlər aşağıdakılardır:

The watches of the night “dəqiq vaxt”; a snake in the grass “əfi ilan” (məkirli, hiyləgər insan); the sinews of war “pul”, “maddi vəsait”; a bed of rose “xoşbəxt, dinc həyat” Fransız yazıçılarının əsərlərinin bir çoxu ingilis dilinə tərcümə olunmuşdur. Onlara misal olaraq Fransua Rable, Jan Batist Moler, Latonten və başqalarının əsərlərini göstərmək olar ki, bu əsərlərdəki frazeologizmlərin bir qismi ingilis dilinin lüğət fonduna daxil olmuşdur. Fransız dilindən alınan frazeologizmlər: to burn the candle at both ends “ömrünü puç etmək”; to cultivate one’s garden “öz işi ilə məşğul olmaq”; to leap to the eye “diqqəti özünə cəlb etmək”; let us return to our muttons “söhbətimizə qayıdaq”; place of arms “müharibə meydanı”, “əməliyyat meydanı”; to pull the devil by the tail “ehtiyac içində olmaq”, “yoxsulluq çəkmək”, “ağır vəziyyətdə olmaq”; pure and simple “ümumiyyətlə”, “şübhəsiz”, “əlbəttə”; castles in Spain “xam xəyal”.

İdiomatik ifadələri səciyyələndirən bir sıra əlamətləri vardır. Bunlar əsasən aşağıdakılardır:

1. İdiomatik ifadələr müəyyən söz qruplarından ibarətdir. Buna görə də idiomatikaya mürəkkəb sözlər, bəzi sözlərin məcazi mənaları daxil deyildir.

2. İdiomatik ifadələr mənaca sözün ekvivalentdir. Bu xüsusiyyətinə görə idiomatik ifadələrin tərkib hissələri müəyyən dərəcədə bir-birilə bağlı olub bir məna verən bir sıra sabit tərkiblərdən fərqlənir.

3. Nitqi canlı, obrazlı edən idiomatik ifadələr üslubi vasitələrdən biri olub, bədii dildə xüsusi üslubi vəzifə daşıyır. Mənasına, leksik tərkibinə və ekspressivlik dərəcəsinə görə rəngarəng olan idiomatik ifadələr ən gözəl bədii ifadə vasitəsi kimi üslub gözəlliyi üçün müxtəlif şəkildə istifadə edilir.

Yüksək təsir qüvvəsinə obrazlı mənaya malik olan idiomatik ifadələr istər nitqi, istərsə də bədii əsərlərin dilini gözəlləşdirir. Hər bir idiomatik ifadənin üslubi xüsusiyyəti dilin üslubi quruluşu ilə bağlıdır.

4. İdiomatik ifadələrin komponentləri arasında qramatik əlaqə hiss edilmir. Daha doğrusu, ifadəni meydana gətirən sözlər arasında leksik-qramatik asılılıq silinmiş, mənaca parçalanmaz xüsusiyyət kəsb edərək söz birləşməsi və cümlə şəklində formalaşmışdır.

5. Milli xüsusiyyət daşıyan idiomatik ifadələr xalqın ictimai həyatı və tarixi ilə bağlı olaraq meydana gəlmişdir. Ona görə də idiomatik ifadələrin bu qismini başqa bir dilə hərfən tərcümə etmək mümkün deyildir.

6. İdiomatik ifadələrin böyük bir qismi sabit söz sırasına malikdir. Bu bütövlülük onun mənası ilə bağlıdır. İdiomatik ifadənin mənasının tək-tək komponentlərinin mənasından alınmaması onun leksik-semantik tamlığını yaradır. Lakin bu əlamətlər daim dəyişməz deyildir. Bir qrup idiomatik ifadə vardır ki, onun əsas mənasını pozmadan müəyyən dəyişikliklər etmək mümkündür.

Beləliklə, bu nəticəyə gəlmək olar ki, idiomatik ifadənin mənsub olduğu dilin qramatik qanunlarının əsasında meydana gələn, ümumi mənası tərkib hissələrinin təklikdə götürülən mənası ilə düz gəlməyən məcazi mənali sabit söz birləşməsidir. (3-s.123)

İstər nitqimizi, istərsə də bədii əsərlərin dilini canlandıran, onun təsirini, ifadəliliyini artıran idiomatik ifadələrin meydana gəlməsi məsələsi olduqca maraqlıdır. Əsrlər boyu insanların ümid və arzularını, istəklərini əks etdirən, qısa aydın ifadələr yaratmışlar. Bunu nəsildən-nəslə, dil-

dən-dilə keçərək dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Frazelogiyanın ilk tədqiqatçılarından olan S. Balli yazır: „İnsanların hafizəsi söz qruplarını sözlərdən daha yaxşı saxlayır...

İngilis dilinin idiomları üzərində tədqiqat aparan A. Smit yazır: „Bizim ən yaxşı idiomlarımız, canlı obrazlı ifadələrimiz kitabxanalarda deyil, emalatxanalarda, mətbəxlərdə, həyətlərdə yaranmışdır“.

Bu faktı qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif dillərdəki idiomların qarşılıqları hırfi tərcümə olmadıqından müşahidə edilən struktur fərqləri də təbiidir.(4-s.178.).

İdiomatik ifadələrin bu məfhumu ifadə etməsi tərkibindəki sözlərin təhlil edilməməsi, məcazi mənə ifadə etməsi onları digər sabit söz birləşmələri qruplarından fərqləndirməyə də, bu ifadələr özünə məxsus bir xüsusiyyətə malikdirlər. Belə ki, idiomların ifadə etdiyi məfhum nə qədər məcazi mənaya malik sözlərlə verilsə də sabit söz birləşmələrinə aid başqa qrupların ifadə etdiyi məfhumu nisbətən daha konkret olur. Məhz buna görə də, idiomlar bu və ya digər sözün ekvivalenti kimi, daha doğrusu məcazi mənə ilə verilən sinonim kimi dildə özünü göstərir. Digər sabit söz birləşməsinə eyni məfhumu ifadə edən hər hansı bir sözə əvəz etmək mümkün olmadığı halda bir idiomun əvəzində onun sinonimi olan başqa bir sözü işlətmək mümkündür. Yəni, idiomlar hər hansı bir məfhumun müstəqil şəkildə ifadə edən sözlərin həmin məfhumu daha qüvvətli və təsirli ifadə edən sinonimlərdir.

Ədəbiyyat:

1. Adilov M.M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, 1974.s.172.
2. Kazımov N.M. Müqayisə fikri fəaliyyətin əsasıdır. Bakı, 1966.s.56.
3. Hacıyeva Ə. “İngilis və Azərbaycan dillərində frazeologiyanın əsasları”.s.123.
4. Ожегов С.И. О структуре фразеологии . Лексикогр. сборник .М. 1974 г.s.178.

K.Kuseynova
I.Badalova

The history of learning word combination in the english language Summary

The investigation of syntactic synonymy of the syntactic-synonymy problem in different system languages. The problems of linguistic languages and speech phenomenon of syntactic synonymy have been learned in the article. The investigation of theory literature shows that the problem of syntactic synonymy have been learned in different plan, if has been known that the syntactic -synonymy unique ,word combinations ,simple sentence and complicated construction ,in frame of different subordinate clauses has carried out activity.

The article deals with the idiomatic expressions in the contemporary English language, Their equivalents in the Azerbaijan language and also some kinds of phraseological units in simple and compound sentences. The article deals with the processes of translation of phraseologisms from English into Azerbaijan ,lexical and semantic difficulties and their solving ,also the functions of phraseologisms in simple and compound sentences.

This article deals with definitions of the term “phrase”, the history of learning word combination. The article emphasizes different forms of word combinations and shows the linguists’ opinions about word combinations. In the given article phraseological units with emotive essence taking account their syntactic specificity are analyzed. Phraseological units usually are in the interjection form and grammatically can be in the structure of complete or incomplete sentences.

Key words: English, semantics, temporalite, category of time, synchronous.

К.Гусейнова,
И.Велиева

Ксинтаксические спецификации идиоматических выражений с эмотивной сущностью
и сложное синтаксическое целое в английском языке

Резюме

В статье исследуются идиомы с эмотивной сущностью, принимая во внимание их синтаксические спецификации в английском языке. Идиоматическое выражение обычно бывает в междометной форме, в грамматической структуре может быть полное и неполное предложение. В статье исследоваться сложное синтаксическое целое как например, *Perish the thought! Thank heavens! Damn your eyes!* и др. Автор отмечает что такие выражения рассматриваются как один из компонентов текста и образуют вместилище с логической и грамматической структурой предложения.

В статье рассматриваются идиоматические выражения в современном Английском языке и их эквиваленты в азербайджанском языке, а также некоторые виды идиоматических единиц. В статье рассматривается также процесс перевода идиом с английского языка на азербайджанский язык. Лексические и семантические трудности и их преодоление а также функции идиом простых и сложных предложениях.

Поэтому в своем первом исследовании она утверждает, что классификация швейцарского лингвиста, основателя “Теории идиоматических выражений” Чарльза Балли оказала огромное влияние на развитие идиом. Чарльз Балли первым разработал классификацию словосочетаний в своей первой работе “Выводы о стилистике”. В своей второй работе “**Стилистика Английского языка**” Чарльз Балли отмечал, что использование идиом было традиционным, а ряд слов во Английском языке имеет тенденцию сочетаться с одними словами, а с другими нет.

Ключевые слова: Английский язык, семантика, идиоматически, выражение категория времени.

Мəqalənin redaksiyaya daxil olunma tarixi: 23.05.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 28.07.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Elmira Ağahüseynova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYTƏN HACIYEVA
Azərbaycan Texniki Universiteti
H.Cavid pr.25.Bakı.
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimi
ayten.@com.ru.

ÇOXDİLLİ TERMINOLOJİ LÜĞƏTLƏRİN TƏRTİBİ PRİNSİPLƏRİ

XÜLASƏ

Çoxdilli lüğətlərin tərtibi prinsiplərindən bəhs edərkən, onu leksikologiyanın bir mözusu kimi xüsusi olaraq qeyd etməli və istər-istəməz leksikologiya və lüğətlər haqqında bəzi mülahizələrimizi söyləməliyik. Yunan mənşəli “lexis” – söz və “logos” – elm dilçilikdə sözü, leksikanı öyrənən və sözün tərfi olmaması (Peterson, Şerbo) haqqında bəzi alimlərin rəyləri heç də söü məfhumdan ayrı kimi başa düşülməsi kimi deyil, əksinə söz əşya və məfhumun ifadə vasitəsi kimi əlaqələndirilməlidir. Söz dil üçün mühüm əhəmiyyətə malik olub fikrin ifadə vasitəsidir. Məşhur fransız filosofu F.Volter qeyd etmişdir ki, “sözlər obrazlar, lüğət isə əlifba sırası ilə düzülmüş bütöv bir aləmdir”. Dildə işlədilən sözlər arasında işlədilən sahə və məna etibarilə müəyyən bir bölgü mövcuddur. Belə bir bölgü, sözlər arasında ayrı-ayrı qruplaşmalar məlumat kitabında toplanır və oxuculara təqdim edilir. Belə bir məlumat verən kitabları kimi başa düşülür bə onlardan istifadə geniş oxucu kütləsi tərəfindən daim rəğbətlə qarşılanmış və lüğət kitabları xalqlar arasında ünsiyyət vasitəsi kimi getdikcə daha geniş vüsət almaqdadır. Lüğət kitabları hər şeydən əvvəl dil fakları üzərində müşahidə aparmaq və əldə edilmiş təcrübəni ümumiləşdirməkdir. Lüğət güzgüsü kimi onun yaşadığı dövrü, zamanı ifadə edir və həmin dildə danışan xalqın xarakterini ərs etdirir. Lüğətdən istifadə hər bir oxucuda xüsusi maraq doğurur və onlar lüğətdən istifadə etməklə ondan hərtərəfli yararlanırlar.

Açar sözlər: ingilis dili, dil, beynəlxalq dil, terminologiya, lüğət

Çoxdilli lüğətlərin tərtibi prinsipləri bütün lüğət kitabları üçün eyni üsulla yox, müxtəlif üsullarla aparılmışdır. “Bolqar, macar, rumın, alman, çex, rus dillərində hərbi terminlər” lüğətində bütün terminlər əlifba – yuva üsulu ilə verilmişdir. Ona görə də çoxkomponentli terminləri və frazeoloji birləşmələrin tərkibini lüğətdə əlifba üsulu ilə axtarmaq lazımdır. Məsələn, rus termini “*плавающий танк*” “*танк*” sözü olan yuvacıqda və “*переходит в наступление*” söz birləşməsinə isə “*наступление*” yuvacığında axtarmaq lazımdır. (1-s.79).

Rus terminlərini başqa, qeyri Avropa dillərinə tərcüməsi ris əlifbası üzrə düzülmüş və həmin dillər aşağıdakı baş hərflərlə adlandırılmışdır.

Məsələn: Б – болгарский, В – венгерский, Н – немецкий, П – польский, Р – румынский, Ч – чешский.

Hər yuvada əsas termindən sonra onunla əlaqədar frazeoloji birləşmələr yerləşdirilmiş və bəzi lüğətlərdə əlifba üsullu ilə axtarılıb tapmaq lazımdır. Əsas termindən sonra morfoloji yolla ondan əmələ gəlmiş sözlər verilir və nəhayət yeni yaranmış terminlər yazılır və bu zaman əsas termin ikinci və ya üçüncü plana çəkilir. Bütün birləşmələr və terminlə əlaqədar olan sözlər yuva daxilində ciddi şəkildə əlifba sırası həmin prinsipi üzrə düzülür. Bununla belə əsas termin yuvada onu təşkil edən komponentlərin sayından asılı olmayaraq müstəqil qalır, bu şərtlə ki, o öz formasını dəyişməsin. Termin və söz birləşmələrindən onun dəyişməsi [~] işarəsi ilə göstərilir. Məsələn: “*огон*” (atəş) sözü bütün dillərə tərcümə ilə verilir. Bundan sonra əlifba üzrə həmin tipdən bütün frazeoloji birləşmələr verilir: “*вести огонь*”, “*корректировать огонь*”,

“открывать огонь” və s. Sonra “огонь” termini ilə əlaqədar çoxkomponentli terminlər verilir. Məsələn: *огонь атомной артиллерии, огонь большой плотности, огонь на воспроизведение* və s. Bundan sonra isə həmin terminlə əlaqədar söz birləşmələri şəklində terminlər verilir ki, bu birləşmələrdə “огонь” termini arxa plana çəkilir və sözün məna yükünü başqa sözlər aparır. Məsələn: *автоматный огонь, беглый огонь, неподвижный огонь* və s.

Bəzi hallarda, məna yükünü öz üzərinə götürən əsas termin (məsələn, “отправляющее вещество”, “подводная лодка”, “радиолокационная станция” və s.) özü kifayət qədər törəmə terminlər yaradır və həmin törəmə terminlərlə birlikdə müstəqil yuva şəklində baş hərfi götürülür və lüğətdə yerləşdirilir. Məsələn: “подводная лодка” termini “П” hərfində yerləşdirilmiş və “лодка” termini yuvada isə əlavələr verilmişdir (məs. *лодка; подводная ~ см. подводная лодка*). Rus dilində defislə yazılan terminlər (məs. механик-водитель, танк-тралщик и др.) müstəqil terminlər kimi qəbul edilir və lüğətdə defis nəzərə alınmadan əlifba üzrə özünəuyğun yerini tutur. Bütün rus dilinə məxsus terminlər və termin-birləşmələrin tərcümələri başqa dillərə verilir və onlar 1-dən 7365 sayına qədər nömrələnmişdir. Hərbi termin mənası daşıyan sözlər termin və termin birləşmələri şəklində tərcüməsiz verir və onlar nömrələnmişdir. Sonra hər hansı bir müxtəlif məna daşıyan eyni termin ərəb rəqəmləri ilə şifrələnmiş və onlar müstəqil fel kimi başa düşülür. Belə təqdirdə, bütün terminlər və termin-söz birləşmələri əlifba üzrə yuvada yerləşdirilir. (2-s.167.). Omonium terminlər, məsələn, батарея (электрик), батарея (артиллерия) rum rəqəmləri ilə işarələnmiş və müstəqil lüğət məqaləsi kimi istifadə edilə bilər. Kitabın göstəricilərində hər bir dilə aid bütün termin və termin-söz birləşmələri sıra nömrəsilə verilmişdir. Bəzi çoxdilli terminoloji lüğətlərdə ana dilinə aid ilk söz yağlı şriftlə verilir, sonra isə onun qarşısında o biri qohum və ya qohum olmayan dillərdən müvafiq sözlər verilir. Çoxdilli lüğətlərin tərtibində bəzi çətin düşülən terminlər və yaxud analoqu olmayan məfhumlar kitabın sonunda cümlə içərisində nümunə kimi işlədilir.

Bəzi çoxdilli terminoloji lüğətlərin tərtibində özünəməxsusluq, müəllif və ya müəllif heyətinin improvizasiyası, yenilni ön plana çəkilir. Texniki Unibersitetin professoru U. Kəngərli və baş müəllim D. Kəngərlilərin birgə tərtib etdikləri çoxdilli “Radioelektronikaya aid rusca-azərbaycanca-ingiliscə terminlər lüğəti” kitabına 3000-ə yaxın ən zəruri terminlər daxil edilmişdir. Radioelektronikanın ən mühüm sahələrini əhatə edən bu terminlər hər 3 dildə 3 sütunda verilmiş və ən maraqlı budur ki, terminlər əlifba sırası ilə verilməklə yanaşı, nömrələnmişdir. Lüğət elə tərtib edilmişdir ki, onun sonunda ingiliscə verilmiş terminlər yenidən əlifba sırası ilə düzülmüş və hər bir termini öz nömrəsi ilə istər rus, istərsə də azərbaycan dilində bir anın içərisində tapmaq mümkün olur. (3-s.36-38).

Radioelektronikaya aid ədəbiyyatın əksəriyyəti rus dilində olduğu üçün birinci sütunda terminlər rus dilində verilmişdir. Azərbaycan dilindən rus və ingilis dillərinə, həmçinin ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı lüğətdən istifadəni asanlaşdırmaq məqsədi ilə əlifba sırası ilə Azərbaycan və ingilis dillərində terminlər verilmişdir. Bu terminlərin qarşısında müvafiq rus terminlərinin sıra nömrələri göstərilmişdir. Terminlər əsasən 4 üslubda verilmişdir:

3. Təyini söz birləşmələri şəklində işlənən terminlər. Məsələn: *Меняющая волна*

Azərbaycanca-rusca-ingiliscə nəşr olunan bu çoxdilli sözlüyün bütün terminləri nömrələnmiş və hər üç dildə əlifba sırası ilə düzülmüşdür. Oxuculara təqdim edilən «Elektrik intiqalı və sənaye qurğularının avtomatlaşdırılması terminləri lüğəti» adından göründüyü kimi avtomatlaşdırılmış elektrik intiqalının idarə olunması və tənziminə, sənaye qurğularının avtomatlaşdırılmasına həsr edilmiş elmi-texniki ədəbiyyatda təsadüf olunan əsas terminləri əhatə edir. Bundan başqa, lüğətə avtomatlaşdırılmış elektrik intiqalı ədəbiyyatında rast gələn hesablama texnikası, elektrik maşınları, nəzəri elektronika, riyaziyyat, elektronika və yarımkeçirilər texnikası terminləri də daxil edilmişdir.

Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasına töhfə olunmuş bu çoxdilli lüğətin həmin sahədə işləyən mütəxəssislərin stolüstü kitabı olması təqdirəlayiqdir.

Avtonəqliyyat ixtisası üzrə prof. Ə.Tağızadənin rəhbərliyi ilə tərtib olunmuş lüğətin tərtibi prinsiplərindən bəhs edərək onu leksikologiyanın bir mövzusu kimi xüsusi olaraq qeyd etməli və lüğətin özü haqqında bəzi mülahizələrimizi söyləməliyik.

Yunan mənşəli «*leks*» söz və «*logos*» - elmi dilçilikdə sözü, leksikanı öyrənən və sözün tərtibi haqqında bəzi amillərin (Peterson, Şerba) rəyləri heç də söz məfhumundan ayrı kimi başa düşülməsi kimi deyil, əksinə söz, əşya və məfhumun ifadə vasitəsi kimi əlaqələndirilməlidir. Söz dil üçün mühüm əhəmiyyətə malik olub fikrin ifadə vasitəsidir. Məşhur fransız filosofu F.Volter qeyd etmişdir ki, «sözlər obrazlar, lüğət isə əlifba sırası ilə düzülmüş bütöv bir aləmdir».Dildə işlədilən sözlər arasında əlaqə və mənə etibarlı müəyyən bir bölgü mövcuddur. Belə bir bölgü, sözlər arasında qruplaşmalar lüğət kitabında toplanır və oxuculara təqdim olunur.Prof. Ə.Tağızadənin rəhbərliyi ilə AzTU-nun Xarici dillər kafedrasının ingilis dili müəllimləri (b/m F.Hacıməmmədşad, m. N.Tağızadə, m. E.Hacıyeva, m. M.Muradova və m. Y.Qurbanova) tərəfindən işlənən «Avtonəqliyyat ixtisası üzrə ingiliscə-azərbaycanca lüğət» kitabı 20 min sözü əhatə edib ölkəmizdə ilk dəfə bu sahə üzrə terminlər lüğətidir.

Lüğəti tərtib edərək hər şeydən əvvəl dil faktları üzərində müşahidə aparılmış və əldə edilmiş nəticələr ümumiləşdirilmişdir. Lüğətin düzgüsü kimi onun yaşadığı dövr, zaman ifadə olunur və Azərbaycan xalqının xarakterini əks etdirir.(4-s.145.).

Lüğətin tərtibi prinsiplərindən bəhs edərkən aşağıdakı amillər nəzərdə tutulmuşdur:

1. Lüğətdə bütün terminlər əlifba – yuva üsulu ilə verilmişdir. Ona görə də mürəkkəb terminlər və başqa çoxkomponentli terminləri lüğətdə əlifba üsulu ilə axtarmaq lazımdır.

Məsələn: **magnetic particle** – elektromaqnit tozlu muftası «particle» sözü olan yuvacıqda axtarmaq lazımdır.

2. Hər yuvada əsas termindən sonra onunla əlaqədar frazeoloji birləşmələr yerləşdirilmiş və onları əlifba üsulu ilə axtarmaq lazımdır.

3. Əsas termindən sonra morfoloji yolla ondan əmələ gəlmiş sözlər verilir və nəhayət yeni yaranmış terminlər yazılır və bu zaman ikinci və üçüncü plana çəkilir.

4. Bütün birləşmələr və nəqliyyat xarakterli terminlər yuva daxilində ciddi şəkildə əlifba sırası ilə həmin prinsip üzrə düzülmüşdür.

5. Əsas yuvada onu təşkil edən komponentlərin sayından asılı olmayaraq müstəqil qalır, bu şərtlə ki, o öz formasını dəyişməsin. Termin və söz birləşmələrinin dəyişməsi [~] işarəsi ilə göstərilir.

Məsələn: **warranty** ~ **s** – zamanətli təmir xərcləri; zamanət müddətində maşın işləndikdə istehsalçı zavodun təmirə zamanət xərcləri.

split taper ~ konusvari kəsilmiş açar (klapanın yayı).

6. Bəzi hallarda mənə yükünü öz üzərində götürən əsas termin özü kifayət qədər törəmə terminlər yaradır və həmin törəmə terminlərlə yanaşı müstəqil yuva şəklində baş hərfi götürülür və lüğətdə yerləşdirilmişdir.

line detector cote – şərti meyledici sarğac;

bal-and-socket gear – ötürmələri dəyişən kürəvi dayaqlı dəstək;

car-for disabled drivers – şirkət sürücülərin avtomobillərin idarəetmə mexanizmi;

central travel management – hərəkətin idarəetmə mərkəzi.

Müasir ingilis dilində bir sıra fellərin pr, pp və pr.p formalarını düzəldərkən son samit qoşalaşır. İngilis dili felinə xas olan bu xüsusiyyət bu lüğətdə belə işarə edilir: baş söz kimi verilmiş felin transkripsiyasından sonra mötərizədə qoşalaşan samit göstərilir. Məsələn: permit [pə'mit] v (- tt -).(5-s.165.)Müasir ingilis dilində mövcud olan **you** şəxs əvəzliyi və **your** yiyəlik əvəzliyi Azərbaycan dilinə iki cür tərcümə edilir: you – sən, siz; your – sən, sizin. Bu tərcümə variant-

ların hansının seçilməsi həmin əvəzliliklərin işləndiyi kontekstdən asılı olur. Məlumdur ki, lüğətdə kontekst olmur. Bununla belə, iki dil (ingilis dili və Azərbaycan dili) arasında mövcud olan bu xüsusiyyəti bu lüğətdə əks etdirmək vacibdir. Lüğətdə bu məsələ belə həll edilmişdir: **you** və **your** əvəzliliklərinin işləndiyi hər bir məqamda onların dilimizə tərcümə edilə biləcək hər iki variantı verilir, bu variantlar arasında çəpəki xətt (/) işarəsi qoyulur.

Müasir ingilis dilində, xüsusilə onun amerikan variantında, bir sıra sözləri tələffüz edərkən [r] səsi eşidilir, lakin bu hal orfoqrafiyada özünü büruzə vermir. Bu qəbildən olan sözlərin axırında [r] səsinin tələffüz edilməli olduğunu göstərmək üçün həmin sözlərin transkriptasiyasının sonunda yuxarıdan kiçik [r] işarəsi qoyulur. Məsələn: write ['raɪtə'], sailo ['seɪlə'], labour [leɪbə] və s. Beləliklə, avtonəqliyyat ixtisası üzrə ingiliscə-azərbaycanca tərtib edilmiş lüğət ilk dəfə olaraq Azərbaycan auditoriyasında istifadə ediləcək və ondan indiki tələbələr, həmçinin magistrələr və aspirantlar da fayda götürəcəklər. Əlbəttə, müəlliflərin söylərinə baxmayaraq, şübhəsiz ki, avtonəqliyyat ixtisası heç də bütün terminlər bu lüğətdə öz yerini tapa bilməmişdir. Həmçinin bəzi söz və terminlərin uğurlu alınmaması da istisna deyildir.

Ədəbiyyat

1. «Rusca-azərbaycanca-ingiliscə radioelektronika terminləri» lüğəti. U.S.Kəngərli, D.X.Kəngərli. «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1978.s.79.
2. Cəfərov R.C. «Qərbi Avropa mənşəli sözlərin izahlı lüğəti». «Nurlan» nəşriyyatı, Bakı, 2001.s.167.
3. Balotin A.A. Avtonəqliyyat ixtisası üzrə rusca-ingiliscə terminlər lüğəti. M.1986.s.36-38.
4. Чеспинхина А.Е. Англо-русский технический словарь. Москва, 1938, Изд. «Русский язык».s.145.
- 5.T.S.Vəliyev: «Rusca-Azərbaycanca sənaye qurğuları terminləri sözlüyü». B, 1983.s.165.

A. Гаджиева

Принципы составления многоязычных терминологических лексических словарей Резюме

В статье рассматриваются основные принципы изготовления английского и азербайджанского словаря по специальности автотранспорта, выделяют с наиболее употребительных слов английского языка, а также синонимы некоторых терминов в азербайджанском языке. Данная статья посвящена также официально-деловому стилю современного английского языка. Функции официально-делового стиля связаны с текстами письменных документов государственных и общественных ведомств.

Последние исследования показывают, что официальный деловой стиль в основном опирается на письменный текст. Официально-деловой стиль формирует предупреждения и информацию в тексте. Как коммуникативное средство перевод имеет свои специфические особенности. Эти свойства часто связаны с социологическими, психологическими и др. факторами, влияющие на языки народов разных культур.

Как коммуникативное средство перевод имеет свои специфические особенности. Эти свойства часто связаны с социологическими, психологическими и др. факторами, влияющие на языки народов разных культур. В статье рассматриваются заимствованные слова английского происхождения употребляющиеся в словарном составе азербайджанского языка, а также некоторые фонетические свойства английских терминов в Азербайджанском языке. В статье рассматриваются семантические

трансформация заимствованные слова английского происхождения в Азербайджанском языке, исследуются некоторые термины спортивного и бытового характера, а также анализируются употребление этих терминов публицистических текстах и художественных литературах. The article analyses semantic transformation of mutual English origin words in Azerbaijani, investigated some turns of sports and domestic character, also it analyses the use of these turns in public texts and literary literature.

Ключевые слова: Английский язык, международный язык, терминология словарь.

A. Gadjieva

Arrangement principles of multilingual terminological lexical dictionaries
Summary

Represented article has been devoted to the official-business style of the modern English. Official-business style is in connection with post of the style the writing documents of state and social office.

Preliminary studies show that more and more official style based on the writing text. Official-business style forming warning and informational texts.

The article deals with the main principle arrangement of the English and Azerbaijan vocabulary of the specialty of auto transport where mostly English words, also synonyms of some turns in Azerbaijani.

This article deals with the composition principles of multi languages terminological dictionaries, the using methods of multilingual terminological dictionaries also the rules of terms styles and some mean specialities.

As a communicative means the translation has its own specific features. These features are often interrelated with sociological, psychological and some other factors, influencing the language of the peoples representing different cultures.

The article analyses mutual word of English origin words used in the vocabulary of Azerbaijan also some phonetical peculiarities of English turns in Azerbaijan. The article analyses mutual word of English origin words used in the vocabulary of Azerbaijan also some phonetical peculiarities of English turns in Azerbaijan. The article analyses semantic transformation of mutual English origin words in Azerbaijani, investigated some turns of sports and domestic character, also it analyses the use of these turns in public texts and literary literature. The article analyses the different kinds of verbs in English and Azerbaijani, also analyses the role and meaning of parts of speech in simple and complex sentences, also personal and impersonal forms of verbs and their changes in present, past and tense forms.

Key words: English language, international language, terminology, vocabulary

Məqalənin redaksiyaya daxil olunma tarixi: 27.07.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 15.09.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Natella Axundzadə tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ZİBAHƏT NƏSİROVA
Azərbaycan Texniki Universiteti
H.Cavid pr.25.Bakı.
Xarici Dillər kafedrası,baş müəllim
zibahət.@mail.ru.

**ALMAN DİLİNDƏ İNGİLİS DİLİ MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN İŞLƏNMƏSİ VƏ ON-
LARIN LEKSİK- SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

XÜLASƏ

Qədim zamanlardan başlayaraq dünya dilləri arasında qarşılıqlı və sıx əlaqə mövcud olmuşdur. Bu əlaqə cəmiyyətin tərəqqisi ilə eyni zamanda yaranmış və inkişaf edərək möhkəmlənmişdir. Elmi-texniki, siyasi-iqtisadi və mədəni inkişafın nəticəsində dilə əcnəbi sözlərin daxil olması, lüğət tərkibini zənginləşdirməklə yanaşı, bir sıra problemlər də yaradır. Bu mövzudan danışarkən alman dilinin lüğət tərkibində xeyli əcnəbi sözün olduğunu qeyd etmək lazımdır. Belə sözlər zaman keçdikcə fonetik və qrammatik qanunlara uyğunlaşır və həmin dilin lüğət tərkibinə daxil olur. Sözlərin bir dildən başqa dilə davamlı və ya müvəqqəti qəbul edilməsi və uyğunlaşması hər bir dilin ifadəliliyinə aiddir. Alman dilinin denqlišləşməsi, yəni lüğətin (anqlisizmləşməsi) söz mənalının, işarə qoyuluşunun və qrammatikanın, hətta cümlə quruluşunun və üslubunun dəyişməsinə gətirib çıxarır.

«Dengisch» şübhəsiz alman dilinin tez-tez saxta anqlisizmlərin təsiri nəticəsində yaranan ifadə vasitəsidir. Denqlišləşmə hal-hazırda alman dilçiliyinin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Araşdırmalar nəticəsində aşağıdakı yeddi faktorun dil dəyişmələrinə təsiri müəyyənəndirilmişdir.(1-s.45-48)

Açar sözlər: dilçilik elmi,İngilis dili,təsnifat,tədqiqat,frazeologiya

1. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının hegemonluğu altında iqtisadiyyat və turizmin qloballaşması;
2. Əsrlər boyu Böyük Britaniyanın ən qüdrətli dövlətlərdən biri olması, Amerika mədəniyyətinin təqlid edilməsi, daha çox azadlığa və inkişafa olan ehtiyac;
3. Modernləşmənin simvollaşması, ictimai-iqtisadi, texniki və mədəni inkişaf;
4. ABŞ-ın siyasi və iqtisadi innovasiyanın dayağı olması;
5. İngilis dilinin istifadəsinin artıq adət halına keçdiyi ABŞ və digər ingilis dilli ölkələrin təhsil ocağı olması;
6. Gülünc purizmin yenidən dirçəlməsi qorxusu;
7. İngilis dilində olan sözlərin tərcümə edilməsi tənbəlliyi.

Denqlišləşmə cəmiyyəti sosial və siyasi təbəqəyə ayrıldığından məhdudlaşdırılması daha məqsədəuyğundur. İmkan daxilində alman dilinə məxsus və uyğun olan ifadələr və sözlər düzəltmək lazımdır. Çünki hər bir dil daim dəyişilən həyat tərzinə uyğunlaşdırılmalıdır. Avropa və global təhsil siyasəti insanların iki və üç dilliliyinə imkan yaradır. Ana dili və ingilis

dilindən başqa hər bir insan dövlət dilini və qonşu ölkənin dilini öyrənə bilir. Yer üzündə hər bir insanın ingilis dilini birinci və ikinci xarici dil kimi öyrənməyə şansı var. İş bazarında, mədəniyyətə münasib mübadilələrdə yaranan əlaqələrdə sosial-iqtisadi imtiyazlar əldə etmək üçün eyni şansları dilə aid etmək olmur. Burada yalnız qəbul edilən sözlər, onların mənaları deyil, həm də qrammatik, sintaktik və stilistik vərdişlər müzakirə obyektinə çevrilir. İngilis sözləri alman sözlərinə müxtəlif yollarla keçir. Bəzi sözlər xarici söz kimi dəyişilmədən qəbul edilir və o şəkildə də tanınır. (2-s.137-140)

Məsələn: *Herunterladen – downloaden. Cakes – der Keks.*

Bəzi sözlər bir çox almanlar tərəfindən ingiliscə yazılır, amma almanca tələffüz olunur.

Məsələn: *City – Zitti; Computer – Komputer.*

İlk vaxtlar deyilən söz yazılışından daha önəmli əhəmiyyət kəsb etdiyindən alman yazı versiyası danışmaq versiyasına uyğunlaşdırılırdı. Müasir alman dilinin düzgün yazılış qaydalarında xeyli sayda almanlaşmış xarici söz var. Bu gün Almaniyada *Natioln* sözü altında *ein Staatsvolk* (dik *Gesamtheit aller Staatsbürger*) və ya hərdən *ein Land* kimi başa düşülür. *Nationalität* deyəndə hansı dövlətə mənsubluğu anlaşılar. Hazırda *Denglisch* adlanan sözlərdə *Dativ* və *Genitiv* halları get-gedə itməyə başlayır

Məsələn: *Man gibt dem Präsident die Hand, die Sitzungsdauer des Pardaments verkürzt sich unterm Umstanden nicht nur das Wort.*

Der Laden Heinrichs - Heinrich's Boutique, Heinrichs Geschäft - Heinrich's Shop.

Anqlisizmlər (əsasən isim və isimləşmiş fellər, *e-mail; computer, laptop*) və ya ingilis dilindən götürülmüş cümlə və ibarələr (*Liebe mache von, to be make love*) və formalardır. «*Denglisch*» *Deutsch* və *Englisch* sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Denglischdən yalnız o zaman danışmaq olar ki, yalnız isimlər deyil, həm də ingilis dilindən fellər və sifətlər də alman dilinə keçmiş olsun.

Əsas faktlardan biri odur ki, alınma sifətlər və fellər isimləşərkən alman fleksiya sisteminə daxil olmalıdır.

Məsələn: *die/das E-Mail, die E-Mails, der Server, die Server.*

İngilis dilinin qrammatikası alman dilinin qrammatikasından fərqləndiyi üçün tez-tez ingilis dilindən alınma sözlərdə hallanmada və sözlərin cinsinin təyin edilməsində qeyri-müəyyənlik meydana çıxır. İngilis dilindən tərcümədə çox zaman eyni mənanı verməsə də formal şəkildə uyğun gələn alman sözlərindən istifadə olunur.

Məsələn: *Novelle-novel* (ingiliscə *roman* deməkdir).

Hər bir dildə normal proses olan məna dəyişmələri gündəlik danışmaq dilinə tərcümələrdə daha geniş vüsət almışdır. Alman dilində uyğun ekvivalentin olub-olmadığını yoxlamadan anlaşılmaz yeni sözlər yaran bilər.(3-s.156-159)

Məsələn: *Nonproliferationsvertrag* (ing. *non-proliferation treaty*)

Əslində isə 1960-cı ildən bəri *Atomwaffensperrvertrag* sözü mövcuddur və işlənir. Anqlisizmlərə ingilis dilinin daha çox hökmran olduğu iqtisadiyyat, elm, pop musiqi, informatika sahələrində olduqca çox rast gəlinir.

Məsələn: «*Ich musste die Harddisk neu formatieren, weil der falsch gesteckte Jumper zur data corruption geführt hat und der Computer gecrasht ist*».

Anqlisizmlərsiz bu cümlə aşağıdakı kimi səslənərdi:

«Ich musste die Festplatte neu formatieren, weil der Daten durch eine falsch gesetzte Steckbrücke wurden und der Rechner abgestürzt ist».

Marketingdə də tez-tez səslənməsi gözəl olan ilkin məna və tərcüməsi aydın olmayan başlıqlardan istifadə olunur. Elə bu şəkildə də yeni istehsal prosesində vahid məhsul adları yaranır. Əvvəllər sahə və sosial jarqonlardan götürülmüş sözlər yazılışına görə alınma dilinə uyğunlaşdırılırdı.

Buna bariz nümunə olaraq *Couvert* (Kuvert), *Cakes* (Keks) və *Disquettes* (Disketten) və başqalarını misal göstərmək olar. Bu gün isə sözlərin alman dilinə uyğunlaşdırılmasından yan keçilir..

İngilis dilində alınan sözlərin spesifik kontekstdə işlədilməsi zamanı pragmatik kontekstə fikir verilməzsə, semantik dolaşıqlığa gətirib çıxarır. Məsələn: *Rückack* – *Umhängetasche*, *Body bag* – *Leichensack* və s.

Məsələn: *Ich habe «gedownloadet»* (və ya *geupdatet*) düzgün forması olan «*Ich habe cowngeloadet*» cümləsilə eyni səviyyədə işlənir (*down-herunter*, *geloadet-geladen*).

- *Not really* – *nicht wirklich* (*eigentlich nicht əvəzinə*)

Alınma sözlərdə çox zaman alman dilinin qrammatik strukturu itir və ingilis dilinin strukturu ilə əvəz edilir. «*Sinn machen*» və təsirli fel olan «*erinnern*» felinin işlənməsindən hiss olunur ki, bu ifadələr əvvəllər də alman dilində işlənmişdir. Bu adı çəkilən formalara əbədi qaydalar sistemində də rast gəlinir. Denqlişin əleyhinə olanlar fikirləşirlər ki, köhnə formalar getdikcə məhv olur və yalnız bu gün istifadə olunan dil həlledici rol oynayır.(4-sü.53)

İngilis dilinin təsiri orfoqrafiyadan da yan keçməyib.

Məsələn: apastrofla ayrılan «s» sonluğu

- *Genitivdə* - *Angela's Frittenbude*

- qısaldılmış sözlərin cəmində, «*LKW*»s

Başqa bir misalda ingilis dilinə sonu *y* ilə bitən isimlərin cəm formasına alman dilində olan mətnlərdə də rast gəlinir. *Hobbys* və *Babys* əvəzinə *Hobbies* və *Babbies*. Dilçilikdə daima təsirə və dəyişikliyə məruz qalma fikri heç də mübahisəli fikir deyil. Tam «təmiz» və «ən yaxşı» dil olmayıb.

Ümumiyyətlə, söhbət alman dilindən gedirsə o, on minlərlə söz əgiz etdiyi müxtəlif avropa dilləri ilə daim kontaktdadır. Bunun nəticəsində Denqliş canlı dillər üçün səciyyəvidir. Əksər hallarda bir çox əşyaların alman dilində düzgün ifadə olunmadığı fikrinə rast gəlinir.

Texnika sahəsində yeni yaranan anlayışlar eyni şəkildə beynəlxalq arenada istifadə olunur və bu müsbət hal hesab edilir. Xarici dil öyrənən və ya danışan insanlar üçün yeni anlayışların tərcümə olunmaması münasib olardı. Denqlişin istifadə olunmasının əleyhinə olan insanlar anlayışların həm də alman dilində işlənməsi fikrini irəli sürürlər. Əsas argument ondan ibarətdir ki, yeni anlayışlar birinci istifadə olunmalıdır. Bununla yanaşı alınma sözlərdən əvvəl mövcud olan alman sözlərindən yenə də istifadə olunmalı və yenidən canlandırılmalıdır.

Məsələn: *motherboard* – *Hauptplatine*.

Bundan başqa uyğun və yararlı sözlər axtarılmalı və ya düzəldilməlidir. Hərçənd ki, bu cəhdlər də uğurlu olmya bilər. Bundan başqa nəzərə çatdırılır ki, alınan sözlər alman əlifbasına uyğunlaşdırılarsa bu heç də yararlı olmaz.

Məsələn: *komputer* – *computer*.

Latın qrafikalı olmayan dillərdən (rus, yunan) keçən anlayışları da orijinal şəkildə saxlamaq mümkün olmayacaq. Purizm tərəfdarları alman dilini xarici təsirlərdən qorumaq üçün «təmizlənmə» aparılmasının vacib olması fikrini söyləyirlər. Başqa tənqidçilər dilin saflaşdırılmasından çox Denqlişin bir dəb növü ifadə etdiyini bildirirlər. Alman dili ilə bir çox dillərin qrammatik quruluşlarının bir-birindən köklü surətdə fərqlənməsi başqa dildən keçən sözlərin də alman dilinin fonetik normalarına və morfoloji quruluşuna tabe olmasına müəyyən dərəcədə təsir göstərir. Alman dilinə məxsus olan söz başqa dil mühitində asanlıqla assimilyasiyaya uğraya bilirdi halda bu dilə keçən əcnəbi sözlər assimilyasiya edilmir və öz formasını az və ya çox dərəcədə saxlaya bilir..(5-s.98.)

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq bu nəticəyə gəlmək olar ki, bir dildən digər dilə yeni sözlərin daxil olması heç də göründüyü qədər asan proses deyildir.

ƏDƏBİYYAT:

1. ans Wikipedia, der freien Enzyklopadie.s.45-48.
2. Ferris Goldenstein, Business Denglisch. The book For the better moneymaking. Baumhaus Verlag. Frankfurt am Main 2007.s.137-140.
3. Gerhard H. Junker: Der Anglizismen – INDEX, IFV, Verlag 2005.s.53.
- 4.Sprachnachrichten. Nr. 27/Juli 2005.s.156-159.
- 5.Sprachnachrichten. Nr. 44/Dezember 2009.s.98.

3.Насирова

Английские заимствованные слова в немецком языке и их лексические и семантические свойства.

Резюме

Слова, прошедшие в современный немецкий язык с английского языка и проблема соответствия их языку.

В данной статье рассматриваются пути перехода слов с английского языка в современный немецкий язык, перевод новых понятий, а также сложности, возникшие при этом процессе.

Если относительное местоимение в придаточном определительном предложении, относящемся ко всему главному предложению, стоит после предлога, необходимость использования которого продиктована особенностью управления смыслового глагола, то оно сливается с «wo». Придаточные определительные в немецком могут также соединяться с главным предложением при помощи относительного местоимения в Genitiv с предлогом.

В этом случае местоимение стоит в Genitiv, а падеж имени определяется соответствующим предлогом. Придаточные определительные могут также вводиться относительным местоимением «который — welcher», что, однако, происходит значительно реже и призвано, как правило, помочь избежать лишних повторений.

Условные придаточные часто бывают бессоюзными. Этот тип придаточных предложений можно распознать по следующим признакам: чаще всего придаточное предшествует главному; изменяемая часть сказуемого в придаточном стоит не на последнем месте, а на первом месте; одно за другим следуют два предложения с одинаковой позицией сказуемого; главное предложение начинается со слов so (так).

Ключевые слова: наука языковедения, Английский, язык, классификация, исследования, фразеология

Z.Nasirova

English words in German in their lexic-semantic peculiarite
Summary

The words in the modern German language which were taken from the English language and their problems.

In this article is spoken about the English words, which are used in modern German language, new meanings of these words and about difficulties which we met during this process. Wiederholen wir noch einmal, daß es nur die Wörter auszulassen sind, welche keinen Einfluss auf den Sinn ausüben, und nur für den Aufbau der Ausgangssprache charakteristisch sind.

Die fünfte Erscheinungsform der Buchstäblichkeit zeigt sich in der Angst des Übersetzers, ein vom Kontext bedingtes, aufklärendes Wort in die Übersetzung einzusetzen.

Über die Zweckmäßigkeit in die Übersetzung von aufklärenden Wörtern haben wir schon oben gesprochen. Sie werden vom Kontext bedingt und ersetzen die Verluste, welche sich bei einer buchstäblichen Übersetzung ergeben. Nehmen wir zum Beispiel, ein Fragment aus dem Roman „Verwandte und Bekannte“ von W.Bredel. Nach der Schilderung der Verwüstung des Hamburger Hafens durch Wirtschaftskrise 1929-1933 erzählt der Autor, daß der Hafen während des Sozialismus nicht so aussehen werde: „die Schiffe werden nicht verrostet brauchen, sondern die Erzeugnisse der sozialisierten Industrie in die Welt tragen“. In der buchstäblichen Übersetzung: Aserb.: „Gemilerin paslanması lazım gelmeyecek, onlar sosyalist sanayesinin mehsullarını dünyaya (ölkelere) daşıyacaq“. Russisch: „Судам не придется ржаветь, но они понесут в мир изделия социалистической промышленности“ fehlt etwas und zwar die Rücksicht auf den Autorenuntertext, der behauptet, daß es keine Wirtschaftskrise

beim Sozialismus geben wird, und die Schiffe nicht mehr in ihrem Stillstand zu verrostet 'brauchen werden, wie es während des Kapitalismus vorging. Also der Kontext benötigt ein aufklärendes Wort.

Key words: linguistics, English, classification, reshers, frazeology

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.07.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 27.09.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Natella Axundzadə tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SEVİNC BAĞIROVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
H.Əliyev 135.Bakı.
Xarici Dillər kafedrasının müəllimi
sevinc.@mail.ru.

İQTİSADİYYAT SAHƏSİNDƏ İŞLƏNƏN İNGİLİS DİLİ MƏNŞƏLİ ALINMA SÖZLƏRDƏ BAŞ VERƏN SEMANTİK VƏ STRUKTUR DƏYİŞİKLİKLƏR XÜLASƏ

Dilin başqa dillərdən aldığı sözlərin müəyyən anlayışların, əşyaların, hadisələrin adlarını ifadə etməyə xidmət edir. Alınma sözlər ilkin dövrdə konkret semantikaya malik olur. Adətən, söz aid olduğu dildə bir sıra mənalara malik olursa, keçdiyi yeni dildə onun bu mənalardan çox vaxt biri istifadə olunur. Zaman keçdikcə, alınma söz yeni mənalar qazana bildiyi kimi, əvvəlki mənasını itirə bilər. Alınma sözün belə bir prosesə qoşulmasının dil vasitəsi ilə assimilyasiyası əlaməti kimi qəbul edilir. Alınma obyekt dildə semantik transformasiyaya məruz qalır. Sematik transformasiya dilçilikdə araşdırılmış məsələlərdəndir. Obyekt dildə alınma sözün mənasının genişlənməsi və ya daralması, onun məcazi mənada işlənməsi semantik transformasiya kimi başa düşülür. Bir sıra tədqiqatçılar alınma sözlərə yalnız onların mənalarının daralmasının, bu sözlərin məcazi mənalarda işlənməsinin xas olmasını qeyd etmişlər. Bu fikir sonralar tənqid olunmuşdur. Alınma sözlərin yeni keyfiyyət qazanması cəmiyyətdə baş vermiş dəyişmələrlə millətlərarası əlaqələrin, o cümlədən dil əlaqələrinin genişlənməsi ilə bağlıdır. V.Q.Kostomarov müasir dövrdə sözlərin semantik strukturunun dərinləşdiyini, onların yeni mənalarının yaranmasını qeyd edir. İngilis dilindən alınmaların semantik strukturunun genişlənməsi onların həyatımızın müxtəlif sahələrinə nüfuz etməsi prosesində baş verir. Alınma sözün iqtisadi sahələrə keçməsi onun mənə dairəsinə təsir göstərir. Bəzi hallarda keçid prosesində söz bir vaxt dilə daxil olduğu ilkin mənanı itirərək yeni mənə qazanır. Başqa halda ilkin mənə qalmaqla alınma sözün semantikasında dəyişmə yaranır. Qeyd olunan məsələləri konkret nümunə əsasında araşdırmaq düzgün nəticələr əldə etməyə imkan verir. (1-s.156)

AÇAR SÖZLƏR: İngilis dili, omonomika, yeni sözlər, Azərbaycan dili, stilistika.

İqtisadi termin “*Biznes*” (ing. *business*) sözü 1966-cı ildə çapdan çıxmış Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinə daxil edilmişdir. Avropa mənşəli sözlərin qısa lüğətində alınma sözün mənası şəxsi yığımla əlaqədar kommersiya işi kimi izahlanır. Bu fəaliyyətlə məşğul olan şəxs isə “*biznesmen*” adlanır. Lüğətdə “*biznesmen*” sözünün izahında yazılır: “ABŞ-da tacir, fırıl-daqqı, işbaz, sahibkar; hər şeydən yüksək gəlir almağa çalışan kapitalist” (ASML). Göründüyü kimi, rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçmiş alınma leksik vahid sovet dövründə mənfi mənə daşımışdır. İngilis dilində biznes çoxmənalıdır. Onun əsas mənası “iş”, “daimi məşğuliyyət”, “ixtisas”dır. Sözün digər mənası “ticarət və kommersiya fəaliyyəti”dir. Hazırda Azərbaycan dilində istifadə edilən biznes sözü “gəlir gətirən iş” mənasında işlənir. İşlənmə səviyyəsinə görə məhsuldardır. Təkcə iqtisadi sahəyə aid termin olmayıb, ümumişlək leksik vahiddir: “De-yirəm ki, Həmid yaradıcı insan olmaqla yanaşı, biznesi də çox gözəl bilir. Ailə qurandan sonra müəyyən ehtiyaclar vardır, o, bir biznes əməliyyatını həyata keçirdi və çox da uğurlu alındı” (“Şərq” qəzeti, 12 oktyabr, 2004); “Bir neçə gün öncə Şəkidə Regional biznes Tədris Mərkəzinin açılışında iştirak edən Fərhad Əliyev özünü prezident kimi aparırdı” (“Etimad” qəzeti, 06-09.11.2004). Böyük tennisdə və voleybolda topun oyuna daxil edilməsi *servis* (service) adlanır.

İngilis dilindən Azərbaycan dilinə ilk keçən mənə da idman termini olmuşdur. “İlahə Qədimovanın əsas heyətdə oyuna buraxılması servis zamanı olur. Görünür, məşqçi Faiq Qarayev yetirməsinin servisdən komandamıza xal qazandıracağına ümidlidir” (“Olimpiya dünyası”, 1 oktyabr, 2004). Sonralar servis “məişət xidməti” anlamında da işlənməyə başlanmışdır.

“*Server*” sözü həm **iqtisadi**, həm də idman terminidir. Tennisdə topu oyuna daxil edən idmançı server adlanır. 90-cı illərdə həm *servis*, həm də *server* sözlərinin semantikasında dəyişmə baş vermişdir. Terminlər indi sosial-iqtisadi və başqa sahələrə aid anlayışları ifadə edir. *Server* - “kiçik və orta biznesdə istifadə olunan, əsas məlumatları saxlayan və ötürən kompüter” mənasındadır. Servis sözünün daha iki mənası yaranmışdır: 1) məhsulun istehlak və satışı sisteminin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş kompleks xidməti təmin edən marketinq fəaliyyətinin alt sistemi; 2) sosioloji sorğu.

Eyni hadisə özünü *server* sözünə münasibətdə də göstərir. Bu söz də yeni mənə qazanmış, müxtəlif sözlərlə yeni terminoloji birləşmələr əmələ gətirmişdir. İndi server – “internet şəbəkəsinə qoşucu kompüter” mənasında işlənir. “İnternetə girmək üçün əvvəlcə serverə qoşulmaq lazımdır. Bunun üçün serverin telefon nömrəsi yığılmalıdır”. Alınma leksika, o cümlədən ingilisdən alınma sözlər dilin leksik sistemində gedən proseslərdə fəal iştirak edir. Ümumişlək leksik vahid kimi alınmış söz terminləşə bildiyi kimi, alınma terminin xüsusi leksik vahid səciyyəsinə itirməsi də mümkündür. İngilis dilindən alınma sözlərin publisistik mətnlərdə, mətbuatda tez-tez istifadə olunması onların semantikasına əsaslı təsir göstərir. Mətbuatda işlənən alınma sözlərin semantik strukturunda dəyişmə baş verir. Sözün mənə həcmnin genişlənməsi yeni semlərlə zənginləşməsi özünü göstərir. Belə hallarda determinləşmə semantik genişlənmənin təzahür amilidir. Bir çox innovasiyalar məcazi mənada istifadə olunur, yeni mənalı söz müxtəlif semantik qrupun sözləri ilə söz birləşməsi tərkibində işlənir. Semantik derivasiya prosesində mənənin genişlənməsi əsas yeri tutur. İngilis dilindən alınma sözlərdə mənənin genişlənməsində ilkin leksik-semantik variantın arxiseminin ümumiləşməsi baza leksik-semantik paradigmasının hüdudlarından kənara çıxması da mühüm rol oynayır. (2-s.14-16)

Məsələn, *xit* müəyyən dövrdə böyük populyarlıq qazanmış musiqi əsərinə deyilir. “Populyar musiqi əsəri” arxisemi semantik derivasiya prosesində istənilən populyar hadisə və fakta aid edilir.

Pressinq – bəketbolda qarşı tərəfin oyunçusuna tətbiq olunan sərt mübarizə formasıdır. Əsas arxisem kiminsə fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq, onun sərbəstliyini əlindən almaqdır. Əvvəllər bu yalnız idman oyunlarına aid olsa da, hazırda istənilən fəaliyyət sahələrinə şamil olunur.

Treninq – yarış dövrü üçün orqanizmin maksimal hazırlığını təmin etmək üçün sistemtik məşqləri nəzərdə tutur. Arxisema “idman məşqidir”. Müasir dövrdə sözün mənası genişlənməmiş və müxtəlif fəaliyyət sahələrində işə hazır olmaq üçün məşqləri, formanı saxlamağa əhatə etməyə başlamışdır. (3-s.66)

Reyting – fərdi və komanda fəaliyyətlərinin ədədi göstəricisidir. İlk əvvəl şahmata, sonralar tennisə aid olmuşdur. Hazırda təkbətək mübarizə və komanda idamın növlərində istifadə olunur. Qiymətləndirmənin ədədi göstəricisi arxisemində dəyişmə baş vermişdir. Ədədi göstərici əsas götürülmür. Hazırda *reyting* sözünün semantikasi genişlənməmişdir. *Autsayder* – “futbol və ya xokkey komandasında sağ və ya sol kənar oyunçusu” anlamındadır. *Monitor* – 1) emal sistemlərində əməliyyatları idarə və nəzarət edən, yoxlayan maşın proqramı; 2) proqramlaşdırma dillərində ümumi vasitələrdən istifadə etmək üçün proseslərin sinxronlaşdırılması və əlaqələndirilməsi mexanizmi; 3) sistemi idarə edən displey. Kompüterin insan məişətində geniş yer alması, onun dəstinə daxil olan monitor sözü də ümumişlək leksik qata daxil olmuşdur. Bununla yanaşı, monitorun “ekran” mənası da vardır. *Monitoring* – cari mühiti (sistemi) fasiləsiz yoxlayan və idarə edən, istifadəçiləri xoşagəlməz halların və böhran vəziyyətlərinin yaxşılaşması haqda xə-

bərdar edə bilən proses. *Monitor* və *monitorinq* alınma sözləri terminoloji səciyyə daşıyan yeni söz birləşmələrinin tərkibində iştirak edirlər. İngilis dilindən alınma sözlərin bir qisminin mənasının genişlənməsi ilkin leksik-semantik variantının differensial semləri itirməsi nəticəsində meydana çıxır.

Alınma sözün mənbə dildəki predment-anlayış uyğunluğu obyekt dildə başqa sözlərlə sistem daxili əlaqəyə girməmiş bu leksik vahidin mənasını açmağın əsas şərtidir. Dilə keçməsinin başlanğıc mərhələsindəki sözlə yeni dilə uyğunlaşmasının digər mərhələləri arasında olan söz arasında fərq vardır. İlkin mərhələdə yeni leksik sistemə girən söz başqagerçəkliyə aid anlayışı, predmenti adlandırır, leksik sistemin digər vahidləri ilə rəhbərlikdə çıxış etmir. Belə sözlər, bir qayda olaraq etnoqrafik, tarixi, coğrafi, bədii mətnlərdə işlənir.

Nitq – insanların ünsiyyət qurmaq məqsədilə istifadə olunan bir prosesdir. Dil və nitq bir-birilə möhkəm bağlıdırlar və bu bağlılıq onu göstərir ki, dil ünsiyyət zamanı və insanlar danışdıqları vaxt mövcud olur. İngilis dili də beynəlxalq dil olub, hal hazırda mühüm ünsiyyət vasitəsi kimi böyük rol oynayır. (5-s.46-49)

İngilis dilində ünsiyyət vasitələrinə kömək edən vasitələrdən biri də idimlərdir. Hər bir dil üçün əsas material sözdür və dil öyrənmək istəyən hər kəs gündəlik olaraq yeni söz və söz birləşmələri öyrənir. Həmin söz birləşmələrinin tərkibində idiomlar xüsusi yer tutur. İngilis dili idiom və idiomatik birləşmələrlə zəngin dildir. İdiomlara bütün üslublarda rast gəlmək mümkündür: yazıda, danışqda, bədii ədəbiyyatda və s. Hətta qəzetlər belə idiomatik ifadələrlə zəngindir. İngilis dili idiomatik birləşmələrlə zəngin bir dildir. İdiomları təşkil edən sözlər bir yerdə öz əvvəlki mənalərini itirir və birləşmə tərkibində yeni məna çalarlığı yaradır. Məsələn:

I could eat a horse. Dəhşətli dərəcədə acam.

Money doesn't grow on trees. Pulun qədrini bilmək lazımdır.

We are all at six and sevens. Biz çaş-baş qalmışıq.

I got there in the nick of time. Mən ora ən son anda çatdım. İdiomları təşkil edən sözlərin çoxu məcazi məna daşıyır. Müasir ingilis dilində sözlərin həqiqi mənalərinə nisbətən, məcazi

mənalərindən daha çox istifadə olunur. Məsələn: "to each" feli həqiqi mənadan daha çox məcazi mənada işlədilir.

Azərbaycan dilində ilk olaraq mübtəda, sonda isə xəbər gəlir, ikinci dərəcəli üzvlər isə mübtəda ilə xəbər arasında olur. Məsələn: İnsanlar hər məntəqədə artıq səs verəcək seçiciləri gözləyirdilər.

İngilis dilində bunun əksi olaraq ilk öncə mübtəda, ondan sonra xəbər daha sonra isə ikinci dərəcəli üzvlər gəlir. Məsələn: John hurried past us without stopping. Dialoqlar və monoloqlar da ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunur.

Dialoqlar şifahi dildə üstünlük təşkil etdiyi halda, monoloqların yazılı ədəbiyyatda daha çox üstünlüyü var. Dialoqlarda şərhçi tələb edir, ancaq monoloqlarda şərhçi tələb etmir, çünki fərdin özü şərhçi olur.

Bu gün ingilis dilinin yayılma coğrafiyasına nəzər salsaq görürük ki, bu dil təxminən dünyanın bütün ərazilələrini əhatə edir. Avropada ingilis dili bir nömrəli ünsiyyət vasitəsi olmaqla sadəcə dövlət dili statusu daşdığı ölkələrin yox, həmçinin digər ölkələrin (Fransa, Portuqaliya, İtaliya, İspanya, İsveç, Norveç və s.) xalqları tərəfindən danışılır. İngilis dili nəyin ki Avropada, hətta İngiltərə daxilində müxtəlif dialektlərə bölünür. Ancaq ədəbi dil kimi İngiltərənin London dialekti qəbul olunmuş variant (*Received Pronunciation*) hesab olunur.

Hər hansı bir dilin beynəlxalq dil olması təsadüfi hal deyil. Buradan bu kimi məsələlər meydana çıxır: Necə oldu ki, ingilis dili beynəlxalq dilə çevrildi? Onun beynəlxalq dil olmasını şərtləndirən başlıca amil nədir?

Bu məsələlərin həllinə iki aspektdən yanaşa bilərik: tarixi və sosial aspektlərdən.

Tarixi cəhətdən ingilis dilinin qloballaşması prosesi birmənalı şəkildə bu cür izah edilə bilər: Engels və Sakson tayfalarının danışdığı Qərbi-German (West-Germanic) dialektindən törəyən ingilis dili Anglo-Sakson krallığı vasitəsilə Şotlandiyanın cənubi-şərqinə yayılmışdır. Daha sonra Birləşmiş Krallığın kolonial rejimində ingilis dili Britaniya İmperatorluğunun (British Empire) koloniyalarında ümumişlək dilə çevrilmişdir. Sosial aspektə gəldikdə isə ingilis dilinin dünyəviləşməsini şərtləndirən başlıca amillərin tapılmasında fikir ayrılığı meydana gəlir. Bəzi alimlərin fikrincə dilin ümumi lingvistik imkanları onun beynəlxalq dil olmasının başlıca səbəbidir. Məsələn: İngilis dilli ölkələri inner, outer və expanding (hərfi tərcümədə daxili, xarici, genişlənmiş) olmaqla üç qrupa ayıran hind alimi Braj Kaçrunun fikrincə, ingilis dilinin zəngin lüğət fondu, sözlərdəki geniş sinonimlik imkanları, fonetik cəhətdən səlis və axıcı bir dil olması bu dilin bir çox xalqlarda maraq doğurmasına və asanlıqla mənimsənilməsinə gətirib çıxarmışdır. İngilis yazıçısı Robert McCrum isə özünün “The english story” (İngilis dili hekayəsi) əsərində ingilis dilinə tarix boyu və indi də digər dillərdən çoxsaylı sözlərin daxil olduğunu vurğulayır. Yazıçı ingilis dilindəki çoxsaylı alınma sözlərin bu dilin dünyəvi dil hesab edilməsinin əsas səbəbi kimi göstərir.

ƏDƏBİYYAT

- 1N.Xudiyev: “Azərbaycan dilinin zənginləşmə yolları”.2001 il.s.156.
- 2A.Qarayev: “Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar”s.14-16..
- 3R.C.Cəfərov: Azərb. dilində işlənən Qərbi Avropa mənşəli alınma sözlər”,B 2001.s.66.
- 4.2001H.Ə.Həsənov: “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası”. Bakı 1978,s.46-49.

S.Bagirova

The role of foreign language as the method of communication at present day

Summary

The article analyses semantic transformation of mutual English origin words in Azerbaijani, investigated some turns of sports and domestic character, also it analyses the use of these turns in public texts and literary literature. Observations show that the role of English language in modern time is undeniable. The role of English language not only in oral speech but also in grammar. The observations of English language find out so many problems. Observations show that the role of English language in modern time is undeniable. The role of English language not only in oral speech but also in grammar. The observations of English language find out so many problems.

These two clubs to which you and I belong are filled with two-faced, double-breasted hypocrites. Double-cüt, breast isə sinə mənasını versə də, birlikdə “qeyri-səmimi insan” deməkdir.(4-s.190)(

At the mention of great beef-packer, who was one of the bank's heaviest depositors, Addison stirred slightly with approval.

But now, no champagne, in fact, no liquor of any kind, for a while at least, and no food wish the exception of a cream soup, perhaps and plenty of buttermilk.

Bu nümunədə göründüyü kimi “buttermilk” mürəkkəb sözü işlənib ki, bu da N+N modeli əsasında yaranıb. Burada işlənən “butter” sözü “yağ, milk” sözü isə süd mənasını verir. Birlikdə

mürəkkəb söz kimi isə bu söz “ayran” mənasını verir. Cümləsində tamamlıq funksiyasını daşıyır. *It was filled with slips of paper, some mileage books, a roll of greenbacks. Are you a stenographer or typewriter?* Bu cümlədə mürəkkəb isim N+N modelinə əsasən yaranmışdır. Mürəkkəb söz kimi bu söz “yazı makinası” mənasını verir. Bu sözün tərkibində “type” sözü “tip, növ, nümunə, rəms, simvol, nabor” mənalarını verir. “Writer” sözü isə “yazıçı, müəllif” mənalarını ifadə etmək üçün istifadə olunur. Mürəkkəb isim kimi tərcüməsi isə yeni mənadadır. *The thoroughfare, in this part, was like a walled canon of brown stone and dark red brick.* Bu cümlədə thoroughfare mürəkkəb sözü işlənib ki, bu “keçid, keçid yeri” mənasını verir. Beləliklə, mürəkkəb sözlərin bu cür təsnifatı bu birləşmələrin struktur-semantik quruluşunun ətraflı təhlili üçün prinsipial əhəmiyyət kəsb edir..

KEY WORDS: English, omonimy, words news, stylistic, Azerbaijani.

С.Багирова

Роль иностранных языков как способ общения
в современный период
Резюме

Согласно исследованиям роль английского языка в современный период неизбежна. Роль английского языка показана не только в устной речи, но и в грамматике. Во время исследования английского языка были выявлены проблемы. В тоже время, во время исследования были широко изучены основные факторы, обусловленные глобализацией языка и общие лингвистические возможности языка.

В статье отмечено, что компоненты сложных существительных пишутся или отдельно, или вместе, или через дефис, или раздельно. Также в статье говорится, что в связи с развитием науки и технологии и, сложные существительные стали часто употребляться. С появлением новых понятий, вещей и событий в лексическом фонде языка произошли определенные изменения. Автор отмечает, что значение некоторых сложных существительных не соответствует значению их компонентов. В статье говорится, что значение некоторых сложных существительных абстрагируется и в результате значение их компонентов теряет свое конкретное значение. К примеру: tall-boy, longhead. Сложные слова меняют свое значение в случае переставления местами их компонентов. Life-boat, boat-life. Автор отмечает, что сложные слова в английском языке делятся на 2 группы endocentric, exocentric.

Отмечено, что сложные слова на английском языке отличаются от сложных слов других языков двумя особенностями. Во-первых, они могут употребляться своими значениями в разных формах. Во-вторых, на английском языке преобладают сложные слова, состоящие из двух корней.

Ключевые слова: Английский язык, омонимика, Азербайджанский язык, стилистика.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.08.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 18.10.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Adilə Zeynalova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

XALİDƏ ZAMANOVA
QƏNİRƏ ALLAHVERDİYEVƏ
Azərbaycan Texniki Universiteti
H.Cavid pr.25.Bakı
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimləri
xalidə-qənirə@com.ru.

**MÜQAYİSƏLİ DİLÇİLİKDƏ KƏMİYYƏT KATEQORİYASININ TƏKLİK TOPLU-
LUQ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN DİLİN MORFOLOJİ SİSTEMİNƏ TƏSİRİ**
XÜLASƏ

Müqayisəli dilçiliyin əsas məqsədi və vəzifəsi çox yayılmış dillərdə, müxtəlif millətlərin ayn-ayn dillərində ümumbəşəri dilin bəzi hissələrinin işlədilməsini müşahidə və müqayisə etməkdən ibarət olmalıdır. Qrammatik formalar müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkildə təzahür edir. Belə olan halda bu formalara xas olan xüsusi keyfiyyətləri ayn-ayn dillərdə olan ayn-ayn qrammatik formalarla müqayisə etmək olar.

Dilçilikdə dilin inkişaf tarixinə və müasir vəziyyətinə dair yazılmış əsərlərə nəzər saldıqda açıq şəkildə görürük ki, kəmiyyət kateqoriyası morfoloji xüsusiyyətlərinə görə digər kateqoriyalardan fərqlənir, yəni, bu kateqoriyada təklilik və cəralik, topluluq və qeyri müəyyən çoxluq kimi anlayışlar vardır.

Ümumiyyətlə, dildə kəmiyyət kateqoriyası çox mürəkkəb bir kateqoriyadır. Kəmiyyət kateqoriyası yalnız isimlərə aid deyil, eyni zamanda digər nitq hissələrinə də (sifət, say, əvəzlilik, fel) aiddir.

Avropa dillərində, türk dillərində və o cümlədən azərbaycan dilində də nitq hissələrinə aid iki kəmiyyət mövcuddur: tək və cəm.

Mənasına görə təklilik yalnız əşya, şəxs, hərəkət və s-nin vahid, tək olmasını bildirir. Cəmlilik isə göstərilənlərin cəm halda olduğunu, topluluğunu, çox olmasını (çoxluğunu) bildirir, əksəriyyəti isə -lar, -lər şəkilçisi ilə və ya müxtəlif dillərdə bu şəkilçinin ekvivalent forması ilə düzəlir.

Açar sözlər: isim, ismin kəmiyyət kateqoriyası, və ya toplu isimlər

Cəmliyin formalardan biri də topluluqdur. Toplu dünyamın əksər diuərində yayılmışdır və bu dillərdə sözlər adlıq halmda heç bir şəkilçi qəbul etmədən cəmlilik bildirir. Bəzən toplu isimlərə cəm şəkilçisi qəbul etmiş isimlər bir- birilə qarşıdır. Diqqət etmək lazımdır ki, ismin məna topluluq bildirməsi ilə onun kəmiyyət göstəricisi qəbul edərək cəmlilik bildirməsi eyni deyil. (1-s.161).

Birincinin əsasında sözün leksik-semantik mənası durar, yəni formaca təkdə olur, onun tərkibində heç bir kəmiyyət göstəricisi iştirak etmir, ikincidə isə qrammatik proses gedir, yəni şəkilçi vasitəsilə formalaşır.

Topluluq mənasında olan söz bir neçə şəxsin, əşyanın və s-nin toplu halda olmasını bildirir. Lakin topluluq cəmlilik anlayışını bildirsə də onlar bölünmür və bütöv halda olur. Cəmlilik isə hissələrə bölünür. Məsələn meşədədikdə orada bitən bütün ağaclar, ordu dedikdə orada olan bütün heyət nəzərdə tutulur və s. Digər dillərdə olduğu kimi müasir Azərbaycan və ingilis dillərində də topluluq bildiren sözlər geniş yayılmışdır. Topluluq anlayışı A.Aslanovun yazdığı kimi “əşyanın və ya hadisənin qruplaşması əsasında yaranır, lakin bu qruplaşma analiz əsasında deyil, sintez əsasında meydana çıxır. Müasir ingilis dilində ümumi isimlərin çoxu tək bir sözə ibarət olub ayn- ayn varlığını bildirdiyi halda bir qismi də cəmlilik şəkilçisi qəbul etmədən tək bir

sözlə varlığın topluluğunu-çoxluğunu bildirir. Belə isimlərə misal olaraq family, crowd, crew, company, audience, jury, team, herd, troop və s. sözlərini göstərmək olar. Bu qəbildən olan isimlərə kollektiv isimlər və ya toplu isimlər deyilir.

Topluluq bildirən adlar şəkildə başqa ümumi adlardan fərqlənmədiyi kimi, morfoloji əlamət qəbul etdiyi zaman da onlardan fərqlənir. Müərrəd isimlərdən fərqli olaraq kollektiv isimlər həm təkdə, həm də cəmdə işləyə bilər. Onlar da cəmlilik şəkilçisi qəbul edib, məsələn: *family - families (ailə-ailələr)*, *company - companies (təşkilat-təşkilatlar)*, *team - teams* və s.

şəklində işləyə bilər. Cəmlənmiş toplu bildirən isimlərdə topluluq məzmunu sözün kökündə özünü saxlayır və *-s (-es)*, yəni *(~lar -lər)* cəmlilik şəkilçisi bu məzmunun qeyri-müəyyən miqdandan artmasını bildirir. (2-s.123-126)

Bu hal ilk baxışdan onları, yəni kollektiv (toplu) isimləri konkret isimlərlə yaxınlaşdırır, lakin toplu isimlərin təklik və ya cəmlilik ifadə etməsi başqa bir cəhətlə də əlaqədardır: danışan, kollektiv bildirən hər hansı bir ismin ifadə etdiyi məfhumu bütövlükdə götürürsə, həmin isim tək mənada işlənir.

Danışan bu kollektivə aid olan üzvlərin hər birini aynılıqda nəzərdə tutursa bu halda isim formaca tək olsa da cəmlilik bildirir. Məsələn, əgər hər hansı bir ailənin haqqında ümumiyyətlə danışılırsa, o, bir kollektiv kimi götürülürsə, family sözü tək formada hesab olunur. Buna görə də, ondan sonra gələn fcl təkdə olur, məs: *My friend's family is large.* Dostumun ailəsi böyükdür.

Həmin ailənin hər bir üzvü ayn-aynılıqda götürülürsə, *famiy* sözü tək formada işlənməsinə baxmayaraq cəmlilik bildirir və ondan sonra feil cəmdə işlənir. Məs: *My friend's family are early risers.* Dostumun ailəsi erkən qalxır.

My family are diligent. Mənim ailəm çalışqandır.

Bundan başqa, ifadə etdikləri məfhum bütövlükdə bir vahid kimi götürüldükdə təklik, bu kollektivə aid olan üzvlər ayn-aynılıqda nəzərdə tutularsa cəmlilik ifadə edən digər toplu isimlərə *congress, organization, government, team, jury, group, army, committee, club, class, crowd, public, audience, firm, staff, cast, minority, majority, vacation, association, college, community, company, crew, department, electorate, enemy, generation, opposition*

school, university; müəyyən təşkilat adları, məs: The Bank of England, The BBC, IBM, Sony, The United Nations və s. *aidir.*

Belə hallarda isimlərin tək və ya cəm bildirməsi onları öz morfoloji forması ilə deyil, özlərindən sonra işlənən feillə müəyyən edilir, məsələn:

The jury is ready with its verdict-Münsiflər heyəti öz hökmü ilə hazırdır.

The jury have accepted the decision-Münsiflər heyəti qərar qəbul edib.

Müasir ingilis dilində mövcud olan *police (polis), cattle (mal-qara, sürü, naxır), poultry (ev quşları), gentry (zadəgan)* sözləri topluluq bildirən isimlər adlanır. Bu isimlər heç vaxt cəm şəkilçisi qəbul etmir, lakin həmişə cəmlilik bildirir. Cəmlilik bu qəbildən olan isimlərin nominativ mənasma daxildir. Buna görə də həmin isimlərdən hər hansı biri cümlədə mübtəda rolunda çıxış etdikdə, ondan sonra fel hökmən cəmdə işlədilir, məs: **The police were** looking for the robber Polis oğrunu axtarırdı.-**The cattle were** grazing in the meadow.-Mal-qara çəmənlikdə otlayır; **The poultry are in the yard.** Quşlar həyətdədir.

Çoxluq bildirən money (pul), youth linen (kətan), foliage

yarpaqları), machinery (aparət, qurğu) və s. isimləri bir qayda olaraq həmişə tək formada işlədilir və özlərindən sonra feli təkdə tələb edir, məsələn:

Money makes money. (proverb); Pul pulu gətirir. (atalar sözü)

Youth is everything in the world; Gənclik dünyadakı hər şeydir.

Modern machinery is required for this plant; Zavoda müasir qurğular tələb olunur.

Müasir ingilis dilində işlənən *people* sözü *adamlar, camaat* mənasma işlənərkən tək

formada həmişə cəmlilik, *xalq* mənasında işləndikdə isə ifadə etdiyi kəmiyyətdən asılı olaraq həm tək, həm də cəmlilik bildirir, məsələn:

The weather was warm and the people were sitting at their doors.

Hava isti olduğuna görə adamlar qapılartının ağzında oturmuşdular.

The Azerbaijani are a turkic people. Long live the friendship of all the peoples.

Azərbaycan türkdilli xalqdır. Yaşasın xalqlar dostluğu. Cəmlilik ifadə edən topla isimlərdən sonra cəm fel işlənir və qrup they və who əvəzlilikləri ilə ifadə edilir, məsələn: Her family are very kind. They do all they can for her.

Onun ailəsi çox mərhəmətlidir. Onlar ona bacardıqları hər şeyi edirlər.

I don't know any other family who would do so much.

Ailənin malik olduğu gücə heç bir başqa qüvvə malik deyil.

Təklilik ifadə edən topla isimlər tək fel və əvəzliliklə işlənir. Əgər bu sözlərin qarşısında a(an), each, every, this və ya that işlənsə adətən onlar cəm fellərlə işlənmirlər, məs: Almost every family in the country owns a television.

Demək olar ki, ölkədə hər ailənin televiziyası var; A team which is full of enthusiasm is more likely to win. Yaxşı ruhlu komandanı qazanmaq ehtimalı daha çoxdur.

İngilis dilinin amerikan variantında təklilik ifadə edən topla isimlərdən sonra həm tək, həm də cəm fel işlədilir, məs: The jury *has/have* returned a verdict of guilty-Hakim günahkarın hökmünü qaytardı; The team *is/are* not playing very well this season. Komanda bu mövsümdə çox da yaxşı oynamadı. (3-s.5-62)

Majority - tək işləndikdə həmişə xəbər təkdə, cəm isimlə işləndikdə xəbər cəmdə işlənir, məs: The *majority believes* that we are in no danger.

Əksəriyyət bizim təhlükəsiz olduğumuza inanır.

The **majority** of the students believe him to be innocent.

Tələbələrin çoxu onun günahsız olduğuna inanır.

Vacation - sözünün qarşısında say olduqda cəmdə işlənir, məs: Our summer vacation lasts 2 months-Bizim yay tətlimiz iki ay davam edir.

We have 2 vacations a year-İldə bizim iki tətlimiz olur.

Heyvanlar *sürü, dəstə*, insanlar isə *qrup, izdiham* və s. mənasını ifadə etdikdə tək isim kimi işlənir, məs: The flock of birds *is circling* overhead.

Bir dəstə quş başımızın üzərində dövrə vurur-The herd of cattle is breaking away.

Mal-qara sürüsü ayrılır-A small crowd *is lined* up to see the guests arrive.

Qonaqların gəldiyini görən kiçik izdiham düzüldü-A group of people who play, act, or work together is a team; Birlikdə oynayan, fəaliyyət göstərən və işləyən insan qrupu komandadır. Toplu isimlər vaxt, pul və məsafə bildirdikdə təkdə işlənir, məsələn: *Twenty five dollars is too much to pay for the shirt*. İyirmi beş dollar bu köynəyə ödəmək üçün çox bahadır; *Fifty minutes isn't* enough time to finish this test-Əlli dəqiqə vaxt bu testi bitirməyə kifayət etmir; Two miles is too much to run in one day; Bir günə iki mil qaçmaq həddindən artıq çoxdur. *Three years is* a long time to be without a job-Uç il işsiz olmaq uzun müddətdir.

Müasir ingilis dilində kəmiyyət kateqoriyası yalnız isimlərə xas deyildir O. Yespersen «A Modern English Grammar on historical principles» kitabında qeyd edirdi ki, kəmiyyət kateqoriyası isimlərdə, əvəzliliklərdə və fellərdə fərqləndirilir. Belə ki, şəxs, yiyəlik, qayıdış, işarə əvəzliliklərində, habelə indiki qeyri-müəyyən, davamedici, bitmiş zamanlarda üçüncü şəxsin təkində kəmiyyət kateqoriyası öz əksini tapır. (4-s.98-100)

Kəmiyyət kateqoriyası ismin morfoloji əlamətlərindən biridir. Bu əlamət ismi digər nitq hissələrindən asanlıqla ayırır, çünki kəmiyyət kateqoriyası yalnız isimlərdə müntəzəm olaraq morfoloji yolla ifadə olunur.

Müasir ingilis dilində ismin kəmiyyət kateqoriyası o/fleksiya şəklində ikili oppozisiya təşkil edir. Bu oppozisiyanın güclü tərəfi ismin cəmidir, çünki ismin tək formasının heç bir morfoloji əlaməti yoxdur.

V.V.Vinoqradov ismin kəmiyyət kateqoriyasından bəhs edərkən qeyd edirdi ki, ismin cəm kateqoriyası çox mənalı kateqoriyasıdır, onunla müqayisədə ismin tək neqativ və bəzən də sıfır kimi təsir bağışlayır.

Ədəbiyyat:

1. Aslanov V. "Azərbaycan dilində inkarlıq və kəmiyyət kateqoriyaları" B, 1963.s.161.
2. Axundov A.A "İngilis və Azərbaycan dillərində kəmiyyət kateqoriyası" . Dil və ədəbiyyat. 2cildə. I cild. Bakı: Gənclik, 2003, 123- 126 s.
3. B.S.Khaimovich., B.I.Rogovskaya "A course in English Grammar" M, 1967.s.58-62
4. Cəfərov C. İsmnin tədrisinin nəzəri əsasları. Bakı, 1962.-98-100s.

X.заманова,
Г.Аллахвердиева

Категория число имен существительных

Резюме

Данная статья посвящена категории числа имен существительных в современном английском языке. Известно, что категория числа является одним из основных морфологических признаков имени существительных. Она четко выделяется существительное на фоне других частей, поскольку число в английском языке регулярно выражается морфологически лишь в существительном. В данной статье не только приведены примеры из работ многих лингвистов, а также анализированы средства выражения категории числа, имен существительных в современном английском языке.

В статье рассматриваются некоторые аспекты контрастивной морфологии, практический курс английского языка, категория количества в английском языке, их сопоставительная характеристика в азербайджанском языке, их семантике в разных терминах и словосочетаниях.

В статье описываются категории количества в современном английском языке. Автор отличает что категория количества является лексической категорией а не грамматической. В тоже время автор доказывает, а наличии взаимоственных английских грамматических количественных окончаний, которые используются в современном английском язык, и приводит свои примеры.

.В статье описываются категории количества в современном английском язык. Автор отличает что категория рода является лексической категорией а не грамматической. В тоже время автор доказывает, а наличии взаимоственных французских грамматических родовых окончаний, которые используются в современном английском язык, и приводит свои примеры. В статье также рассматриваются простые и сложные существительные, употребление категория рода в родственных отношениях и анализируются английские слова как "man, woman, maid, boy, girl, he, she" которые употребляется с категориям рода

Ключевые Слова : существительное, категория количества.английский язык.

Kh.zamanova,
G.alakhverdieva

The category of number of nouns

Summary

This article has been dedicated to the category of number of nouns in Modern English. It is known that the category of number is one of the main morphological categories of the noun. It clearly differentiates the noun from other parts of speech as the category of number only in nouns is regularly expressed morphologically. Not only the examples from the works of some linguists have been given, but also the means of the expression of the category of number of nouns in Modern English have been analysed in this article.

The category of number exist in all languages. It carries philosophical maintenance and its circle of scope is very broad. There is no area of activity of the human life the authors use the category of number. The category of number have lexical and grammatical expressions in different languages system. The category of number is mainly formed in language the ways of lexical, morphological and syntactic.

The article deals with the some aspects of contrastive morphology, practical course of the English language, the category of quantity in English, their mutual peculiarities in the Azerbaijani language, also their semantics in various turns and word expressions.

This article deals with the Category number of in Modern English. The author proves it as a lexical category but not a grammatical category. She also mentions the borrowed French gender suffix endings with the examples used in English language.

This article deals with the Category of Gender in Modern English. The author proves it as a lexical category but not a grammatical category. She also mentions the borrowed French gender suffix endings with the examples used in English language. The article also speaks about the simple and compound nouns, the use of the category of gender in relations and analyses the English words such as "man, woman, maid, boy, girl, he, she" which are used with the category of number.

Key words: the noun, the category of number of the noun, collective nouns

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.08.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 21.10.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Adilə Zeynalova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

НИНА БУНЯТОВА
ЛЯМАН АХУНДОВА

Азербайджанский Технический Университет
Пр. Г.Джавид 25.Баку.
nina-laman.@mail.ru.

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ МОРФОЛОГИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ МОДАЛЬНЫХ СЛОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

Особенности морфологической структуры модальных слов, а в частности модальных слов, выражающих предположение, объясняются их развитием из других частей речи. В группу модальных глаголов входит небольшое число глаголов, выделяющихся среди всех глаголов целым рядом характерных особенностей в значении, употреблении и грамматических формах. Эти глаголы не имеют ни одной собственно глагольной грамматической категории (вида, временной отнесенности залога); у них могут быть лишь формы наклонения и времени, являющиеся показателем сказуемого. В силу этого, а также в силу отсутствия у них непредикативных форм (инфинитива, герундия, причастий), модальные глаголы стоят на периферии глагольной системы английского языка. По роли в предложении модальные глаголы являются служебными. Они обозначают возможность, способность, вероятность, необходимость совершения действия, выраженного смысловым глаголом. Поскольку они выражают лишь модальное отношение, а не действие, они в качестве отдельного предложения никогда не употребляются. Модальные глаголы всегда сочетаются только с инфинитивом, образуя с ним сочетания, которые в предложении являются сложным модальным сказуемым. По своей этимологии большинство модальных глаголов являются претерито-презентными.

Ключевые слова: исследование, структура, различный, значение, литература, использование.

Модальные глаголы являются недостаточными глаголами, т.к. они не имеют всех форм, которые имеют другие глаголы (*defective verbs*). Отсутствие у них флексии -s в 3-м лице единственного числа настоящего времени изъявительного наклонения объясняется исторически: современные формы настоящего времени были когда-то формами прошедшего времени, а 3-е лицо единственного числа прошедшего времени не имело личного окончания. Модальные глаголы **must, should, ought, will-would, can-could, may-might, need** могут выражать различные оттенки предположения. Ученые предполагают, что модальные глаголы выражают объективную реальность, в то время как вводные слова - субъективную. Опираясь на исследования Доронных А.И. можно предположить, что глаголы **can** и **may** специализируются на передаче возможных, предполагаемых действий, а глаголы **must, should, might**, помимо значения долженствования, передают и предполагаемые, вероятные действия тесно касаясь, таким образом, со значением вводных слов, таких как **perhaps, possibly, probably, certainly**. (1-s.34).

Когда модальные слова и вводные слова употребляются одновременно, в таких случаях мы имеем дело с синонимичными конструкциями. Близость значений таких единиц настолько очевидно что, например, Доленская А.И. называет их совместное

употребление тавтологией. В предложении модальные глаголы всегда сочетаются с инфинитивом (перфектным и неперфектным), образуя с ним одно сочетание, которое называется составным модальным сказуемым. В качестве отдельных членов предложения модальные глаголы не употребляются. Модальные слова - это часть речи, к которой относятся неизменяемые слова, выражающие субъективное отношение говорящего к высказываемой мысли. В отношении формы у модальных слов не выработалось какого-либо единого внешнего признака. Однако два других признака - семантический и синтаксический - представлены достаточно четко, что и заставляет многих лингвистов говорить о модальных словах, как о самостоятельной части речи. Семантическим признаком модальных слов является их значение субъективного отношения к высказыванию с точки зрения его достоверности, предположительности или желательности. В отношении значения модальные слова значительно отличаются от других знаменательных частей речи, выполняющих номинативную функцию; однако по самостоятельности значения они, несомненно, принадлежат к знаменательным, а не к служебным частям речи. В современном английском языке к модальным словам относятся следующие слова:

Cer-	indeed	perhaps
happ	unhappily	
Of	evidently	maybe
luc-	unluckily	
No	naturally	probably
fortunately		
Su-	obviously	possibly

По своему значению модальные слова могут быть подразделены в зависимости от выражаемого ими субъективного отношения к фактам реальной действительности на :

- 1) слова, выражающие утверждение ;
- 2) слова, выражающие предположение;
- 3) слова, выражающие субъективную оценку содержания высказывания с точки зрения его желательности или нежелательности.

В пределах каждой группы модальные слова близки между собой по значению, но вместе с тем каждое из них выражает свои оттенки или отличается по своему употреблению в речи от других модальных слов той же семантической группы. По своему происхождению основная группа модальных слов связана с наречиями. (2-s.112-114).

Развитие модального слова из наречия состоит в переходе от, значения объективного признака к значению субъективного отношения, сопровождающемся развитием нового грамматического значения - значения иной части речи. При переходе из наречий в модальные слова переосмыслению не сопутствует никакое изменение в формообразовании. Так, очень часто можно обнаружить формальное сходство между модальными словами и наречиями. Такие модальные слова как **probably**, **possibly** также являются производными от наречий, но не имеют омонимичных наречий, так как последние перестали использоваться в современном английском языке. Выполняя функцию вводного члена предложения, модальные слова чаще всего относятся ко всему предложению, но могут относиться и к одному из его членов. Когда вводный член предложения, выраженный модальным словом, относится ко всему предложению, он может стоять в начале, в середине или, реже, в конце предложения. Место вводного

члена, выраженного модальным словом, в предложении отражается на степени его связанности с содержанием предложения и на яркость выражения модального оттенка.

Probably, they were right to keep him.

They were probably right to keep him.

They were right to keep him, probably.

Эти примеры показывают, во-первых, что модальное слово теснее всего связано с содержанием высказывания, когда оно стоит между членами предложения, и, наоборот, менее всего связано с ним при постановке в конце предложения, и, во-вторых, что оттенок, передаваемый модальным словом, оказывается выраженным наиболее ярко при употреблении такого вводного члена в начале предложения. Сочетаемость модальных слов очень ограничена. Модальные слова могут иметь при себе определение, выраженное наречием степени: *most probably*. Генетически соотнесенность модальных слов и наречий с различными частями речи находит свое выражение в том, что модальные слова связаны с наречиями, тогда как интересующие нас здесь наречия образа действия связаны с прилагательными и существительными. Таковы особенности, отграничивающие описанную нами основную группу модальных слов от наречий. Однако, так как язык постоянно находится в движении и так как его изменение происходит очень медленно и постепенно, то и создание новой части речи не может происходить иначе как в течение очень длительного периода времени. Модальные слова - это часть речи, сейчас находящаяся в процессе оформления и развития. Она продолжает пополняться новыми словами, развивающимися из наречий, семантика которых может способствовать развитию абстрагированного значения субъективного отношения к высказыванию. Наряду с модальными глаголами, модальные слова являются еще одним способом выражения предположения. Из таких модальных слов как: **perhaps, maybe, probably, possibly**, наиболее часто для выражения предположения используется модальное слово **probably**. Некоторые лингвисты не выделяют такой категории как модальные слова и причисляют их к наречиям. В целом же лингвисты упоминают о модальных словах очень кратко, просто выделяя их из общей системы частей речи.

В основном значения в *The Present Continuous* соотносимы со значениями актуального настоящего в русском языке и обозначают действие в настоящем совершающееся в момент речи.

момент речи, при этом могут употребляться или подразумеваться слова *now, at the moment, currently, still*. *He is not playing well today*. – Сегодня он играет плохо. *The children are growing up fast*. – Дети растут быстро

Многие лингвисты говорят о модальных словах как о самостоятельной части речи. Их синтаксическая функция - функция вводного члена предложения. (З-с.239-245).

Вопрос о модальных словах был впервые поставлен русскими лингвистами в отношении русского языка. В зарубежной лингвистике данный тип был отмечен, но не был выделен в особый разряд. Представляется, что здесь возможны два решения: или они являются особыми модальными словами, или это наречия, способные функционировать наряду с модальными словами. Проведенный анализ художественной литературы позволил сделать вывод о том, что для выражения предположения наиболее часто используются модальные глаголы. *The Present Continuous* употребляется для обозначения **действии, происходящего в момент речи**, при этом могут употребляться или подразумеваться слова *now, at the moment, currently, still*.

We are sailing, We are sailing... - Мы идем под парусами ...

Be quiet! I am talking on the phone. – Потихе, пожалуйста! Я говорю по телефону. *Hurry up! We are all waiting for you!* – Побейстрее, пожалуйста. Все тебя ждут!

What is he doing? – Что он (сейчас) делает ?

He *is watching* television . – Он смотрит телевизор.

Модальные глаголы являются недостаточными глаголами, т.к. они не имеют всех форм, которые имеют другие глаголы (defective verbs). (4-s.76-79),

Отсутствие у них флексии -s в 3-м лице единственного числа настоящего времени изъявительного наклонения объясняется исторически: современные формы настоящего времени были когда-то формами прошедшего времени, а 3-е лицо единственного числа прошедшего време(5-s.68-70).

Литература

- 1.Fleron S. A course of theoretical English grammar , London , 2001 1.-s.34.
- 2.A grammar for English language professionals, Oxford University , 1995.2-s.112-114.
- 3.Roberts R. English Syntax , Moscow , 1980.səh.239-245.
- 4.Виноградова Л. П. Грамматика английского языка , Москва, 1954 4.-s.76-79.
- 5.Качалова К.Н. Практическая грамматика английского языка М. , 1998.5-s.68-70.

N.Bunyatova,
L.Akhundova

Methodological aspects of understanding texts on speciality Summary

The present article is devoted to the analysis of use of various ways of expression of the assumption in modern English language. To open this theme, the use of some modal verbs and modal words in the value of the assumption is considered; a number of theoretical researches about a subjunctive mood is described. This article deals with the methodological aspects of understanding texts on speciality in both native language and English. It is spoken about the task which stands before the teachers of foreign languages not only to define and satisfy the students needs and give them new material deman- , ding explanations but systematically guide their independent work at language and texts.

In modern English , the time forms are much larger than in modern Russian. So , in English there are 4 forms of the presents time: the Present Indefinite , the Present Continuous , the Present Perfect , the Present Perfect Continuous. Present and past tense in modern English.

The semantics meaning of verbs, both in the present and in the past , is complex and diverse. Being connected with the category of the form. The present forms can express the actual present , correlated with the real moment of speech. The quantitave terms express both the permanent action and the abstract , all the values are timeless in nature.

Many cases of portable use forms of the present tense . In English there are 4 forms of the Past time: the Past Indefinite , the Past Continuous , the Past Perfect , the Past Perfect Continuous . In this article are a lot of samples comparing the Present and Past simple both in Russian and English.

Effectiveness of teaching is impossible without introducing new forms of organizing the process of studying. One of the main ways of realising this idea is using multimedia technologies.

This article deals with advantages of using multimedia technologies and the internet resources in teaching foreign languages at school. It describes the peculiarities of information perception in a multimedia format and effectiveness of multimedia technologies at the lessons of foreign languages. Using multimedia presentations gives teachers an opportunity to intensify

the process of teaching English, to make it more visual and dynamic. The article gives the information about frequently used multimedia technologies.

Key words: verb, word, possible, modern, language, sentence, literature, various, mean, expression, use, research, structure, clear

Н.Бунятова,
Л.Ахундова

Rus dilinde cümlənin quruluşunda sözlərin birləşmə
prinsiplərinin azərbaycanlı tələbələrə öyrədilməsi

Xülasə

Məqalə rus dilinin xarici dil kimi praktik məşğələlərdə feil konstruksiyastrukturu və semantik xüsusiyyətlərinin öyrədilməsinə həsr edilir. Mövzunun aktuallığı rus dilində sözlərin birləşməsinin prinsiplərinin öyrənilməsi zamanı azərbaycanlı tələbələrin bir sıra səhvlərinin aradan qaldırılması ilə əlaqədardır. Feil, ismin

yönlük və təsirlik hallarının birləşməsi ilə sintaktik konstruksiyastrukturu yaranmasına xüsusi diqqət yetirilir. Verilmə, məlumat, iradə və yardım münasibətlərini ifadə edən sözlər olmaqla feil konstruksiyastrukturu materialı əsasında tapşırıqların yerinə

yetirilməsi daha yaxşı nəticə verir. Bundan ötrü müəyyən sintaktik münasibətləri

ifadə edən modelləri qumaq üçün dayaq feil sözlərin seçilməsi zəruri hesab edilir. Sonra tələbələrə bu dayaq sözlərdən ibarət vərəqlərin paylanması da

mühüm rol oynayır. Bu birləşmələrin leksik-qrammatik və funksional xüsusiyyətləri şərh edilir. Bu tipli sözlərin birləşməsinin qurulma mexanizmi və işlənməsinin mənimsənilməsi azərbaycanlı tələbələrin rus dilində nitqinin inkişafına şərait yaradır.

İsmin hal formalarının feil konstruksiyalarda bir-biri ilə qarşılaşdırılması tələbələrin idrak fəaliyyətini fəallaşdırır. Feil konstruksiyastrukturu tələbələr tərəfindən lazımı səviyyədə mənimsənilməsi vacib amillərdən biridir. Məqalədə həmçinin, dilin canlı sistemi üzrə müşahidədən, tələbələrin fərdi müstəqil işlərindən, auditoriyada onların işləmək qabiliyyətindən, bilik və bacarıqlarını ortaya qoymaqdan, cümlə və tapşırıqları təhlil etmək və düzgün nəticə çıxarmaq qabiliyyətlərindən bəhs olunur. Dərs prosesində söz birləşmələrinin kartoçka sistemi ilə tədris edilməsi metodikasından da istifadə edilməsi şəxəzərdə tutulmaqla yanaşı, fərdi tapşırıqlar verilməsi də onun nəticəsinin yoxlanılmasının həyata keçirilməsi məqalədə geniş şəkildə açıqlanmışdır. Rus dilində söz birləşmələrinin əmələ gəlmə prosesi azərbaycanlı tələbələrə öyrətməklə bərabər, onların qrammatik kateqoriyalarının da (hal kateqoriyası, cins kateqoriyası, kəmiyyət kateqoriyası) xatırlamaq, yada salmaq, təkrarlamaq yerinə düşərdi.

Hər bir kateqoriyanı müqayisəli şəkildə öyrədilməsinə (rus və azərbaycan dilləri nəzərdə tutulur) üstünlük verilməli və tələbələrin bu prosesi necə mənimsəmələri yoxlanılmalıdır.

Açar sözlər: feil, söz, mümkünat, ifadə, danışq dili, cümlə, ədəbiyyat, müasir, dil, cümlə, araşdırma, quruluş, müxtəlif, mənə, ədəbiyyat, istifadə

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.05.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 12.09.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülarə Teymurova tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur

XURAMAN QURBANOVA
Azərbaycan Texniki Universiteti
H.Cavid pr. 25.Bakı
xuraman.@.mail.ru

**ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SİNONİMİK VƏ ETNOQRAFIYAYA
AİD BƏZİ ARAŞDIRMALAR HAQQINDA
XÜLASƏ**

Dilçilik tarixində leksikoqrafiyanın iki böyük növü mövcuddur: ensiklopedik və filoloji lüğətlər. Tərtib olunmuş sinonimlər lüğəti də filoloji lüğətin əsas növlərindən biridir. İstər Azərbaycan dilində, istərsə də alman dilində sinonim haqqında bir çox məqalələr, monoqrafiyalar, dissertasiya işləri yazılmış, bu sahəyə aid müxtəlif fikirlər irəli sürülsə də, tərfi haqqında fikir ayrılığı yaransa da, ona üslubi nöqtəyi-nəzərdən yanaşılmamışdır. Lakin N.Seyidəliyev “Müasir Azərbaycan dilində üslubi sinonimlər” adlı monoqrafiyasında yazır ki, sinonimlərin özləri üslubi rənglərə görə bir-biri ilə eyniyyət və oxşarlıq təşkil edirlər. Alman dilçiliyində də sinonimlər eyni və yaxın mənaları ifadə edən sözlər kimi qeyd edilir. Hər iki dildə sinonimlərin iki əsas növü göstərilir: mütləq sinonimlər və nisbi sinonimlər. Əslə sinonimlərə aid aşağıdakı nümunələri göstərmək olar. Azərbaycan dilində: yaz - bahar, masa - miz - stol, qış - zımlıstan . Alman dilində: Frühstück – Morgenimb, Stabchen – Zigarette. Nisbi sinonimlər də ideoqrafik və üslubi sinonimlər adı altında qruplaşdırılır.İdeoqrafik sinonimlərdə nisbi və mətni sinonimlər araşdırılır. Məsələn, Alman dilində nisbi sinonimlərə Ufer – Strand – Küste – Kai sözlərini, mətni sinonimlərə isə çoxmənalı sözlər: lediq – frei – los – unverheiratet və s. misallarını gösdərmək olar. Birinci sinonim cərgəsini Azərbaycan dilində mənası “sahil”, ikinci sinonim cərgəsinin mənası isə “subay, evlənməmiş” kimi səsləndirilir.

Açar sözlər:Alman dili, Azərbaycan dili, lüğət, sinonim, söz, mətbuat,etnografiya

Sinonim cərgələr, adətən lüğətlərdə daha çox nəzərə çarpır. Bu cür lüğətlərin tərtibinə gəldikdə, onu vurğulamaq lazımdır ki, Alman dilində bu prosesə bizim dilimizə nisbətən çox-çox əvvəl başlamışdır. Alman dilçiliyində “Synonymische Handwörterbuch der deutschen Sprache” adlı ilk sinonimlər lüğəti J. A. Eberhard tərəfindən hazırlanaraq 1802 - ci ildə nəşr olunmuşdur. Sonralar həmin lüğət O. Lyon tərəfindən yenidən təkmilləşdirilərək bir neçə dəfə nəşr olunmuşdur.

İkinci sinonimlər lüğəti P. F. L. Hofman tərəfindən hazırlanmış və “Volstümliche Wörterbuch der deutschen Synony ume” adı altında nəşr olunmuşdur. Lüğət professor W. Oppermann tərəfindən təkmilləşdirilərək bir neçə dəfə çap olunmuşdur. Onuncu dəfə nəşri isə 1936 – cı ilə təsadüf edir.

1964 – cü ildə isə Dudenin “Wergleichendes Synonymwörterbuch (Sinnerwandte Wörter) kitabı P. Qrebe və V. Müller yenidən işləyərək təkmilləşdirmiş və çap etdirmişdir.

Bu sahə ilə rus dilçiləri də (germanistlər) maraqlanmış və 1963 - cü ildə pedaqoji institut tələbələri üçün «Пособые по синонимии современного немецкого языка » adlı sinonimlər lüğəti nəşr olunmuşdur. Lüğətin müəllifləri M. Q. Arsenyeva, D. B. Zamçuk və A. P. Xazanoviçdir. Həmin lüğət müəlliflər tərəfindən təkmilləşdirilərək 1967 – ci ildə ikinci dəfə nəşr olunmuşdur. Lüğətin adı rus dilində olsa da, içəridəki materiallar sırf Alman dilindədir.

Həmin lüğətdən nümunə üçün bir parça veririk:

Angst (f), Furcht (f), Schreck (en) (m) – cтpax (qorxu)

G e m e i n s a m e s

Die drei Substantive bezeichnen das Gefühl der Bangigkeit, der Beangstigung. Das Substantiv Angst drückt den Begriff allgemeiner aus, Furcht und Schreck (en) deuten auf einen hohen Grad dieses Gefühls. Im Vergleich zu Angst und Furcht ist Schreck (en) nie von langer Dauer.

Im Hof herrschte die Stille der namenlosen Angst. (L. Frank)

Er hatte groooooose Angst. (L. Renn)

Haben Sie keine Frucht, keine Angst vor dem Aufsehen? (W. Steinberg)

Aber wenn ich es taste, dann geschehe es nicht aus Frucht. (L. Feuchtwanger)

Das Gefühl der Furcht sonderte sich von Nebengefühlen. (A. Seghers)

Furcht überkam ihn. (St. Zweig)

Sie starrte ihn voll Furcht an und wagte nichts zu sagen. (J. Weidenheim)

Er erwachte vor Schreck. (A. Seghers)

Sein Schreck war so gewaltig, dass er nicht länger als seine Sekunde dauern konnte. (L. Frank)

Aber so schnell war dieser Schreck, so groß die Frucht Annas vor ihrem Vater, dass sie zu schwanken anfangte. (A. Seghers)

Lügətdə sinonim sözlərin ayrı – ayrılıqda üslubi cəhətdən işlənmə mövqeyi göstərilmiş və hər birinə aid bədii ədəbiyyatdan illüstrativ nümunələr verilmişdir.

Bu növ ikinci bir lügət "Destuch – russisches synonymwörterbuch" adı altında Moskvada "Russkiy yazık" nəşriyyatı tərəfindən 1983 – cü ildə buraxılmışdır. Lügətin müəllifləri İ. B. Baxmanov, N. M. Minina, D. Q. Malseva və L. İ. Raxmanovadır. Lügətdə 2680 sinonim söz verilmişdir.

Alman dilçiliyində geniş yayılmış sinonimlər lügətlərindən biri də Herbert Qörner və Qünter Kempckenin redaktorluğu ilə 1973-cü ildə Leypsiqdə nəşr olunan "Synonymwörterbuch (Sinnverwandte Ausdrücke der deutschen Sprache)" kitabıdır. Lügətdə 50 min sinonim söz və ifadə verilmişdir. Lakin buna baxmayaraq, onu tam, mükəmməl lügət hesab etmək olmaz.

Alman dilçiliyindən fərqli olaraq Azərbaycan dilçiliyində ilk sözlük şəkildə tərtib edilmiş sinonim nümunələr S. Cəfərovun 1958-ci ildə nəşr olunmuş "Müasir Azərbaycan dilinin leksikası" adlı kitabında verilmişdir. 1990-cı ildə isə İ. Məmmədov və H. Həsənov həmmüəllifliyi ilə "Azərbaycan dilinin sinonimlər lügəti" çapdan çıxmışdır. Bu, ilk təcrübə lügəti idi və yalnız sözlüklərdən ibarətdir.

N. Məmmədovun 1991-ci ildə çapdan çıxmış "Müasir Azərbaycan dilində feillərin leksik sinonimliyi" monoqrafiyasında da feili sinonimlərin qısa lügəti verilmişdir.

Müasir Azərbaycan dilçiliyində ən mükəmməl sinonimlər lügəti Nəriman Seyidəliyevin prezident İlham Əliyevin "Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında" 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə 2007-ci ildə nəşr olunan "Azərbaycan dilinin sinonimlər lügəti"dir. Lügətdə 11 minə qədər sinonim söz və ifadə verilmişdir ki, onların da əksəriyyəti bədii ədəbiyyatdan gətirilmiş nümunələrdə əksini tapmışdır. Lügətdə olan ehtiyac nəzərə alınaraq ikinci dəfə 2012-ci ildə təkrar nəşr olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, alman və Azərbaycan dillərində mövcud sinonimlər lügəti hələ tam akademik lügət deyildir. Bunları mükəmməl şəkildə inkişaf etdirmək vacib məsələlərdəndir.

Böyük həcmdə almanca-azərbaycanca sinonimlər lügətinin hazırlanıb çap olunmasının artıq vaxtı çatmışdır. Belə bir lügətin tərtib olunub nəşr edilməsi hər iki xalqın marağına səbəb ola bilər və diqqəti daha çox cəlb edir.

Etnologiya xalqların həyat tərzinin müxtəlifliyini yaranmasını öyrənir. Etnoloqlar üçün xalqların harada və necə yaranması, nə ilə qidalanması və nə geyinməsinə bilmək çox vacibdir, etnoslar hansı evlərdə yaşayır, necə uşaq böyüdür, hansı alətləri var və onların hansıları bu və ya digər xalqlarda mövcuddur. (1-s.5-6) Etnologiyanın daha dərinə və səmərəli öyrənilməsi baxımından folklorun xüsusi yeri vardır, məlum olduğu üzrə folklor hər xalqa məxsus spesifik

xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirir. Volkskunde (folklor) və Volkerkunde (etnologiya) arasında fərq uzun illər secilməmişdir. Avropadan olan tədqiqatçılar bizdən olmayan yeni avropadan olmayan xalqları tədqiq etdikcə, yeni bir elmin əsasını qoyduqlarının fərqi belə varmırdılar. Etnologiya avropadan olamayan etnosların müşahidəsi ilə yaranan bir tədqiqat sahəsidir. Folklarla (volkskunde) etnologiya (volkerkunde) arasındakı incə fərqi belə tərif edilib. Folklor və etnologiya arasındakı klassik fərq uzun müddət çox sadə bir formada qarşı- qarşı qoyuldu ki, folklor bir xalqın özünə məxsus mədəniyyəti ilə məşğul olur. (2.-s .109) . Etnologiya (etnoqrafiya) lingvistikla ilə sıx bağlıdır, çünki bir xalqın tarixini ən gözəl dil özündə təzahür etdirə bilər. Dil özündə etnosun bütün tarixini daşıyır və yaşadır-bu daşıyıcı özündə xalqın bütün tarixi dəyişikliklərinə reaksiya verir. Məhz dil (leksika, dilin lüğət tərkibi) bir xalqın etnosun təcrübəsi həyat tərzidir. Etnoqrafik leksikanın öyrənilməsi, xalqın mədəniyyətinin onun adət və ənənələrinin, müəyyən mərasimlərinin izahına xidmət edir. Etnoqrafiya, bununla yanaşı etnoqrafik leksika xalqın tarixinin , dilinin qədimliyinin, həyat tərzinin güzgüsüdür. Bu səbəbdən dəhər hansı bir xalqın,etnosun tarixini öyrənmək baxımından onun lüğət tərkibinə müraciət edərək, adət-ənənə, geyim, yemək adları, folklor (oyunlar, nağıllar, mahnılar və s.)

“Allemands” leksemi – aleman tayfasının adından götürülüb,Fransızlar tərəfindən hələ də alman xalqı belə adlandırılır- “Allemands” . Die Allemand sözü isə 16. əsrdən bəri fransızların almanları belə adlandırdıqları etnosun adı ilə əlaqədar olaraq Fransa , İngiltərə və İspaniyada ikihissəli addımlı rəqs adıdır. Instrumental Allemande rəqs Allemandesindən daha fərqli inkişaf etdi və Johann Matthesonun yazdığına görə oyun (rəqs) və instrumental Allemande bir – birindən yerlə göy qədər fərqlidirlər. (Eine Allemande zum Tanzen und eine zum Spielen sind wie Himmel und Erden unterschieden...(Johann Mattheson in: Das beschützte Orchester , Hamburg))

Deməli bir rəqsin adında tarixdə qədim alman tayfası olan almanların adları qorunub və nəinki fransızların hətta türk xalqlarının dillərində həmin xalq (etnos) alman adı ilə adlandırmaqdadır

Biz bu məqalədə üç sözün tarixinə nəzər salaraq sözlərin yalnız semantik tərəfdən araşdırmasını təqdim etdik. Hər üç söz vasitəsilə alman xalqının adlanmasından (Allemands) və yaşayış tərzinə, tarixi keçmişinə (Fraulein), adət ənələrinə qədər olan inkişaf dövrü haqqında qısa da olsa məlumat əldə etmək imkanı yaratdıq. Təqdim olunan hər üç sözdən biri olan Fraulein öz qloballığını bu günkü dövr üçün itirmiş,köhnəlmiş sözlər sırasında lüğətlərdə təqdim olunur və məhdud çərçivədə işləkliyi saxlamaqdadır. Der Polterabend toy adət- ənənəsini ta qədim dövrlərdən bu günə qədər olan tarixi keçmişi özündə cəmləmiş və xalqın həyat təzi inancları burada cəmləmişdir.

Təəssüf ki, bir çox hallarda biz öz dövrümüzdə milli adətlərin taleyinin tam və dəqiq olduğuna şahidlik edə bilmirik onlar qorunublar və ya itiblər , formalarını dəyişiblər və ya öz ilkin mənalarnı itiriblər, yenisini qazanıblar.(s.7-17)

Lingvistikada əsasən dil və dialektlər mövzusuna toxunmaq lazımdır.Etiraf etmək lazımdır ki, lingvistikada bunları bir- birindən ayıran dəqiq səliss faktlar yoxdur.Buna misal olaraq alman dilində Niederhochdeutsch misal göstərmək olar ki, bu da holland dilinə yaxındır. Neu-hochdeutsch isə alman ədəbi dilidir yuxarı alman dialektləri əsasında yaranıb. Bu fərqlərə baxmayaraq onlar alman dilinin dialektləri sayılırlar (s. 12., 45)

Fraulein və Allemands sözləri də artıq ümumişləkliyi itirmiş misallardan da göründüyü üzərə almaniyanın və alman dili ölkələrində işlənməkdədir

Ədəbiyyat:

1. N. Seyidəliyev. Müasir Azərbaycan dilində üslubi sinonimlər. Bakı, 2012. S.12-45.
2. A. İskos, A. Lenkova. Deutsche Lexikologie. Leningrad, 1970. s.7-17
3. М. Г. Арсеньева, Д. Б. Замчук, А. П. Хазанович. Пособие по синонимии современного немецкого языка (для студентов педагогических инстутов) изд. 2-е. Ленинград, 1967.s.109
4. L. W. Rachmanov. N. M. Minina, D. G. Malzewa, L. İ. Rachmonova. Deutschrussisches synonymwörterbuch. Moskva, 1983.s.5-6

KH.Kurbanova

About the Vocabular of Synonyms and Etnografic in German and Azerbaijani
Summary

The presented article is dedicated to the available vocabulary of synonyms in the German and Azerbaijani languages. Firstly, it is informed about synonyms and then it is spoken about their types. In both languages there are two types of synonyms: original and relative synonyms.

There are also two types of relative synonyms: stylistic and ideographic synonyms. Samples for relative synonyms are Ufer-Strand-Küste-Kai and samples for textual synonyms are ledig-frei-losunverheiratet. Information about the publication of the vocabulary of synonyms is also given in the presented article

This article deals with the change of the meaning of the ethnographic lexemes in the German language. On the basis of factual materials of the German language the author studies the shortening and being archaic. The meaning of some ethnographicisms which are used to address people. In order to explain the purpose of the investigation the examples taken from fiction. They are given in the article. And in this article used a lot of examples from the literature. On the basis of these examples, the author tries to prove shortening and archaic tokens Fraulein və Allemands. der polterabend was used as an example of the customs of the German people. Proves that the Germans also one of the oldest nations in Europe. They still retain their customs. Examples helped prove the author shortening and archaic Ethnographic token.

Bei der freien Übersetzung ergibt sich keine Übersetzung, sondern eine Wiedererzählung, Darlegung auf eine andere Sprache, was sehr oft zur Verdrehung des Sinnes führt. Eine üble Form der freien Übersetzung ist die bewußte absichtliche Verdrehung dessen, was der Autor gesagt oder gemeint habe. Die freie Übersetzung zeigt sich in einer anderen Form. Sie kann "von guten Vorsätzen" durchgeführt werden, um das Original zu "beschönigen" und das Werk anstelle vom Verfasser zu ergänzen. Manchmal kann man in solchen Übersetzungen Autorenübersetzung nicht erkennen. Der Übersetzer muß den Sinn des Originals genau wiedergeben und keine unbegründeten "eigene Erfindungen" zulassen. Es ist selbstverständlich, daß man dem russischen Übersetzer J. Wwedenski nicht nachahmen darf, der in 40-50-er Jahren des 19. Jahrhunderts statt "я поцеловал ее" – «я запечатал поцелуй на ее вишневых губах» übersetzt hat, statt «она заплакала» - «слезы покатались на глазах прелестной малютки».

Keywords: German, Azerbaijani, vocabulary, synonym, word, publication ,etnografy.

Х.Курбанова

О словарях синонимов и этнография в немецком и азербайджанском языках
Резюме

В статье говорится о словарях синонимов имеющихся в немецком и азербайджанском языках. Здесь, в первую очередь приводятся все лексические и грамматические характеристики синонимов. Далее говорится о разрядах (видах) синонимов. В обоих языках различаются два вида синонимов: истинные синонимы и относительные синонимы. Относительные синонимы, в свою очередь, делятся на стилистические и идеографические синонимы.

Среди идеографических синонимов выделяются относительные и текстуальные. Например: Ufer-Strand-Küste-Kai; из текстуальных синонимов: ledig-frei-los-unverheiratet. В статье также приводятся данные об изданных на обоих языках синонимических словарях.en in the presented article.

В этой статье говорится об изменении значениях этнографических лексемов в немецком языке. На основании фактических материалов немецкого языка автор исследует форма обращения . Здесь исследуется изменения формы обращения этнографических лексемов , укорочение и архаичность. И в этой статье использовался много примеры из литературы. На основе этих примеров попытался автор доказать укорочение и архаичность лексемов как Fraulein və Allemands. Der Polterabend использовался как пример обычая немецкого народа. Der Polterabend доказывает что немцы тоже один из древнейших народов в европе . Они до сих пор сохраняют свои обычаи . Примеры помогли доказать автору укорочение и архаичность этнографических лексемов. *Условные придаточные часто бывают бессоюзными. Этот тип придаточных предложений можно распознать по следующим признакам:* чаще всего придаточное предшествует главному; изменяемая часть сказуемого в придаточном стоит не на последнем месте, а на первом месте; одно за другим следуют два предложения с одинаковой позицией сказуемого; главное предложение начинается со слов so (так), dann (тогда). При переводе на русский язык союз обычно восстанавливается. Бессоюзное условное придаточное трудно узнать, если оно следует за главным. Здесь лишь расположение частей сказуемого в придаточном предложении, а также смысловые соотношения с главным позволяют определить его как придаточное предложение. Придаточные предложения обстоятельства образа действия (Modalsätze) отвечают на вопросы wie? (как?), auf welche Weise? (каким образом?)

Ключевые слова: Немецкий язык, словарь, синоним, слова, публикация, этнография

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.06.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 21.08.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Xatirə Məmmədova tövsiyə etmişdir.

LALƏ SƏNANİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
H.Əliyevküç.135.Bakı
Xarici Dillər kafedrasının müəllimi
Laləsənani@com.ru.

FEİLİN XƏBƏR ŞƏKLİNİN İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN
DİLLƏRİNDƏ İFADƏ ÜSULLARI
XÜLASƏ

Şəkilçilərin işlənilib-ışlənməməsinə görə xəbər şəkli özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə seçilir. Türk dillərinin hamısında olduğu kimi, Azərbaycan dilində də xəbər şəklini başqa şəkilçilərdən fərqləndirəcək xüsusi şəkilçilər yoxdur. Yəni özünəməxsus elə bir şəkilçi yoxdur ki, məsələn, felin, vacib, lazım, arzu, şərt və s. Şəkillərindəki kimi, xəbər şəklini formal cəhətdən yanaşanlar, bəlkə də onun cəhətinə əsaslanırlar. Lakin fel şəkillərinin ümumi vəzifəsi, yəni hərəkətin gerçəkliyə münasibəti baxımından xəbər şəklinin müstəqil varlığına nəinki şübhə qalmır, əksinə, o başqa şəkillərdən öz genişliyi və zənginliyi ilə tamamilə fərqlənir. Digər tərəfdən, fel şəkillərinin varlığını şərtləndirən qalan iki xüsusiyyətin, zaman və şəxs, xüsusən zaman şəkillərinin işlənməsinə görə də xəbər şəkli başqa şəkillərə nisbətən üstünlük təşkil edir. Daha doğrusu, fel şəkilləri içərisində yalnız xəbər şəkli qrammatik zaman əlamətlərini özündə birləşdirir. Felin bu şəklinin ümumi məzmunu zaman və şəxs anlayışları ilə daha çox bağlı olduğu üçün xüsusi şəkilçiyə ehtiyac qalmır.

Çünki xəbər şəklində hər hansı bir iş, hal və hərəkətin icrası müəyyən şəxs tərəfindən xəbər verir. Bunun üçün isə zaman şəxs şəkilçiləri vardır. Deməli, zaman və şəxs şəkilçiləri vardır. Deməli, zaman və şəxs şəkilçiləri xəbər şəklinin modallıqsemantikasını bütünlüklə ifadə etdiklərinə görə başqa əlamətlərə ehtiyac qalmır. İrəlidə deyilənlərdən aydın olur ki, felin xəbər şəkli bütövlüklə zaman və şəxs anlayışları ilə bağlıdır.

Açar sözlər: müqayisə , bağlayıcı , mürəkkəb , cümlə , ifadə , söz , qrammatik

İngilis və Azərbaycan dillərində xəbər şəkli real iş bildirir. Başqa sözlə desək, işin keçmiş, indiki və gələcəkdə icra olunub-olunmamasını göstərir. Bu və ya digər işin ümumi zamanın müxtəlif anlarında icrası isə dildə qrammatik zaman kateqoriyasının varlığını şərtləndirir. Qrammatik zaman obyektiv zamanın dildə ifadə Vəsitiəsidir. Lakin məlumdur ki, obyektiv zaman şüurdan asılı olmayaraq mövcud olduğu kimi, onun başlanğıcı və sonunda yoxdur. Bir sözlə, obyektiv zaman öz-özlüyündə hissələrə bölünül-s.126)

O ardıcıl davam edən tam şəkildədir. Lakin baş vermiş hər hansı bir hərəkət obyektiv zamanın mütləq müəyyən bir nöqtəsinə, anına aid olur. Obyektiv zamandan fərqli olaraq, qrammatik zaman şüurla, onun gerçəkliyi əks etdirmə dərəcəsi və inkişaf səviyyələri ilə bağlıdır, bununla əlaqədar olaraq bütün dünya xalqları üçün ümumi olan obyekt zaman bu xalqların müxtəlif ictimai, iqtisadi və mədəni, bir sözlə özünəməxsus inkişafı ilə bağlı, onların dilində də müxtəlif səviyyədə və müxtəlif formalarda ifadə olunur. Bu baxımdan İngilis və Azərbaycan dilinin obyektiv zamanı ifadə etmək üçün özünəməxsus üsul formaları vardır ki, bunlar da qrammatik zamanı vardır ki, bunlarda qrammatik zamanı özündə birləşdirir. İşin, hadisənin, obyektiv zamanın müxtəlif anlarında baş verməsindən asılı olaraq qrammatik zamanın keçmiş, indikin və gələcək kimi növləri meydana çıxır. Bu növlər içərisində idiki zaman meyar müəyyənləşdiricisi sərhəd kimi qəbul edilir, keçmiş və gələcək zamanlardan varlığını şərtləşdirir. Söz söyləninən vaxta icra olunan iş, hal və hərəkət, indiki, söz söyləninən vaxtdan icra olunan iş, hal və hərəkət indiki,

söylənən vaxtdan icra olunan iş, hal və hərəkət gələcək, söz söylənən vaxtdan qabaq icra edilmiş iş, hal və ya hərəkət isə keçmiş zaman adlanır. Fel zamanlarının morfologiyadakı yeri qəti olmalıdır. Fel zamanlarının qrammatikada dəqiq müəyyənləşdirilməsi həm onların öyrənilməsi, həm də lüzumsuz tərarı aradan qaldırır. (2- s., 96.)

The Indicative Mood (xəbər şəkil) hər hansı bir iş, hal, hərəkətin müəyyən zamanda, müəyyən şəxs tərəfindən icra olunması haqqında xəbər verir. Yəni şəkilinin semantikasi, əsasən zaman və şəxs kateqoriyaları ilə bağlıdır. Bu kateqoriyalardan ikincisi, xəbər şəkli ilə bərabər, felin başqa şəkillərində özünü görsədir. Fel zamanları qrammatik kateqoriya kimi yalnız xəbər şəkli ilə bağlıdır. Belə ki zaman şəkilçisi qəbul etmiş fellər xəbər şəkli dairəsindən kənara çıxa bilmir. Ümumiyyətlə, xəbər şəkli felin başqa şəkillərinə nisbətən qrammatik cəhətdən tam differensiallaşmışdır.

Butun türk dillərində olduğu kimi azərbaycan dilində fel zamanlarının üç növü haqqında heç bir fikir ayrılığı özünü göstərmir. İngilis dilində konkret dil faktları əsasında fel zamanları aşağıdakı şəkildə təsnif olunur: The present Indefinite Tense Form – İndiki qeyri- müəyyən zaman forması. Bu zaman forması hal-hərəkətin indiki qeyri müəyyən bir anda baş verdiyini bildirir. Ex: we go to school every day. (3-s. 103)

1) İndiki zaman əsasən adət, vərdiş halına düşmüş, həmişə baş verən, təkrar olunan hərəkətləri ifadə edir. It snows in winter- Qışda qar yağır.

2) İndiki zaman real bir fakt kimi hərflərin işlənməsi ilə səciyyələnir.

He often tells me interesting stories.

3) İndiki zaman və şərt budaq cümlələrində hərəkət gələcəyə aid olduqda işlədilir. Belə halda budaq cümlə ən çox if, when, before, as soon as ilə başlayır.

If he comes- Əgər o gəlsə- When they return- onlar qayıdanda

When I see him- Mən onu görəndə

İndiki zamanın şəkli əlaməti. İndiki zaman fel əsasında -ır- ir- ur- ür; - yır- yir- yur- yür şəkilçisinin əlavəsilə düzəlir. Ex: I come, he goes, she smiles

İndiki zaman aşağıdakı şəxs şəkilçilərinin qəbul edir: birinci şəxsin təkində -am- əm: alıram, gəlirəm; cəmində - iq- ik- uq- ük: məs: alırıq, gəlirik; ikinci şəxsin təkində -san- sən məs: alırsan, gəlirsiniz. Üçüncü şəxsin təkinin şəxs şəkilçisi yoxdur. Məs: alır, gəlir, durur, gülür. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində indiki zaman tək bir zamanla deyil 4 zamanla səciyyələnir.

1) The present Indefinite Tense Form;

2) The present Continuous Tense Form

3) The present Perfekt Tense Form;

4) The present perfekt Continuous Tense Form

The present Continuous – un aşağıdakı işlənmə halları var.

1. Şəxsə xas olan səciyyəvi xüsusiyyətləri ifadə edərkən:

(Constantly – elə hey zərfi ilə)

She is constantly laughing – O elə hey gülür

2. Hərəkətin danışılan anda ifadə olunduğunu bildirir.

Is it raining? Raining?

It is raining.

3. Davamlı hərəkətin müəyyən bir müddətdə icra olunduğunu: Bu zaman this winter; this summer və s. işlədilir.

Ex: we are learning English Grammar this summer.

Bu yay biz ingilis dilinin qrammatikasını öyrənirik.

Azərbaycan dilində də davamlı indiki zaman var. O, iş hal və ya hərəkətin söz söylənən vaxtdan əvvəl başlanıb davam etdiyini bildirir.

Ex: Tikintidə hidrotexnika getdikcə üstünlük qazanmaqdadır.

(Ə.Sadiq)

4. The present perfekt Tense Form – indiki bitmiş zaman forması aşağıdakı hallarda işlədilir.

1. Keçmişdə icra olan və nəticəsi indiki anla bağlı olan, göz qabağında olan hərəkətləri.

I have read this book –Mən bu kitabı oxumuşam (danışan və dinləyici üçün kitabın nə vaxt oxunduğu vacib deyildir. Vacib olan odur ki, kitab artıq oxunmamışdır.) (4-s57-60)

2. İndicə baş vermiş hərəkətləri ifadə etmək üçün. Belə halda “ just “ zərfi işlənir.

İngilis dilində konkret dil faktları arasında fel zamanlarə aşağıdakı şəkildə təsnif olunur.

Müstəqillik qazanan respublikamızda xarici dövlətlərlə mədəni-iqtisadi, siyasi əlaqələr ingilis dilinin vətənimizdə daha sürətlə yayılmasına təkan olmuşdur. Bir sıra amillər, xüsusilə də Azərbaycanda yeni yaranan xarici şirkətlər, xarici səfirliklərin fəaliyyətə başlaması, xarici dövlətlərlə işbirliyi və s. kimi hallar dilimizin daha da inkişaf etməsinə səbəb oldu. Artıq müxtəlif kitab və jurnallar, qəzetlər, elmi-kütləvi informasiya vasitələri ingilis dilindən birbaşa Azərbaycan dilinə tərcümə olunmağa başladı. Belə bir dövrdə dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsi, düzgün tərcümə problemləri həm dilin lüğət tərkibinə, həm də elmi-praktik məsələlərə təsir göstərən amillərdən biri olmuşdur. Mənim bu günkü mövzum ingilis-Azərbaycan dillərində çox işlənən feli tərkiblər, onların müqayisəli təhlili, oxşar və fərqli cəhətləri bəzi dil materialları əsasında araşdırılmışdır.

Bildiyimiz kimi ingilis dilinin fel sisteminə felin şəxslı və şəxssiz formaları daxildir. İstər danışq dilində, istər elmi üslubda, istərsə də bədii ədəbiyyatda ingilis və Azərbaycan dilində felin təsriflənməyən formalarına tez-tez rast gəlirik. Morfologiyanın böyük bir hissəsi olan felin təsriflənməyən formaları ingilis və Azərbaycan dillərində isim və əvəzliliklə birlikdə feli tərkib əmələ gətirir və cümlənin bir üzvü kimi çıxış edir. (5-s123-128).

İngilis dilində feli tərkiblər Azərbaycan dilinə bir çox variantlarda tərcümə olunur. Məna təhrifinə yol vermədən tərcümə variantlarının yaranması məqbul sayılmalı, üslubi xüsusiyyətlər mühüm yer tutmalıdır. Deyilənlər bu günkü mövzunun aktuallığını şərtləndirir. Məsdər felin qeyri-müəyyən forması olaraq, yalnız hərəkəti bildirərək onun nə şəxsinə, nə də kəmiyyətini göstərir. Məsdər tarixən feli isimdən inkişaf edərək cümlədə ismin sintaktik vəzifələrini yerinə yetirir. Məsdərin formal əlaməti «to» hissəciyidir ki, bunun müstəqil mənası yoxdur və vurğusuzdur. Lakin «to» hissəciyi məsdərdən əvvəl atıla da bilər.

Məsələn: *They came to see us. I can see them.*

Müasir ingilis dilində «to» hissəciyi istək, arzu, cəhd və s. ifadə edən fellərdə məsdəri əvəz edə bilər.

Perhaps you can do something, he said drily, «I intend to» («Çox güman ki, sən nə işə edə bilərsən». O soyuqqanlıqla dedi: «Mən buna hazırlaşırım»). «to» (adətən) bilavasitə məsdərdən əvvəl gəlir.

Ədəbiyyat:

1)O. Musayev “ ingilis dilinin qrammatikası “ 1986.səh:126

2) müasir azərbaycan dili icild. “ elm “ nəşriyyatı, baki 1980.səh:96.

3) m.hüseynzadə “ müasir azərbaycan dili “. Morfologiya, baki, 1973.s.103.s.67-60.

4) z.n.verdiyeva, c.m. axundov, v.a. “ learn english “. Maarif nəşr, b, 1993.s123-128.

L.Sanani

The structural modelə of the verbal in the modern English and Azerbaidjani

Summary

This article is devoted to the investigation of the structural peculiarities of the using of the phraseological units in the modern English language. The phraseology of any language presents great differences as for studying language, also for interpretes. The phraseology is one of main origin of enrichment of the language. To my mind, as word combinations, so sentences, including proverbs and sayings, may be the phraseological units.

It is well know It is well know that various cahnges are formed by means of social- political events which had happened in economiccultural life of every people, and these events have an influence on the mutula development of the languages, for example: English-Azerbaijani and on the enrichment of the word stock and the changes of internal structure of these languages. This scientific investigation is important from the practical point of view or the audience, which learns modern English.

The national culture is most fully and brightly shown in such units of language as the words, phraseological units and language aphorisms including proverbs, sayings and popular expressions. This layer of language directly reflects extra language reality, calls objects and the phenomena of the world surrounding us, fixes the contents which is going back to people living conditions — the native speaker of this or that language, being a mirror and the keeper of nationalculture.

The article deals with the word formation of modern English distinguished by its urgency. Words in the English language are formed in different ways, as well as lexical, semantic and morphological ways have been explained in the article. Belonging to grammar word formation process operates on the basis of its material resources. The main duty of word formation process is to study objective laws and peculiarities appeared in the development of a language.

Key words: comparison , conjunction , compound , sentence ,word ,grammtical

Л.Санани

Предикативные и структурные модели глагольных словосочетаний
в современном английском языке

Резюме

Данная статья посвящена исследованию структурных особенностей употребления фразеологических единиц в современном английском языке. Фразеология любого языка представляет большие трудности для изучающих иностранный язык, также и для переводчиков. Фразеология является одним из главных источников обогащения языка. С нашей точки зрения, как словосочетания, так и предложения, включая пословицы и поговорки, являются фразеологическими единицами.

Хорошо известно, что различные изменения, происходящие посредством социально-политических событий, происходящих в экономической и культурной жизни каждого народа, влияют на развитие языков, например: английского и азербайджанского языков и на обогащение словарного состава и изменений внутренней структуры данных языков.

Данное научное исследование является важным с практической точки зрения для аудитории, изучающей современный английский язык.

Теории значения иногда используются, чтобы пролить свет на феномен перевода. Мы утверждаем, что свет может быть плодотворно направлен в противоположном направлении: мы можем использовать переводы, чтобы получить справиться со смыслом. В частности, мотивирован и представлен способ автоматического извлечения информации типа слова сети из данных перевода.

Основное понимание метода состоит в том, что большая часть информации о семантических отношениях между словами в языке находится в том, как перекрываются наборы их возможных переводов на некоторый другой язык. Поэтому, если мы возьмем переводческие отношения между двумя языками в качестве теоретического примитива, языки могут служить «семантическими зеркалами» друг друга. Перевод - это процесс, основанный на теории о том, что можно выразить значение текста из его форм и воспроизвести это значение в самых разных формах второго языка.

Перевод включает в себя изучение семантической, грамматической структуры, а также анализ ситуации общения, чтобы определить ее значение, а затем воспроизвести то же значение, используя лексическую и грамматическую структуру.

Ключевые слова:: семантическое значение, язык, перевод, синтаксическая структура

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.08.2019

Çapa hazırlanma tarixi: 01.10.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Yusif Süleymanov tövsiyə etmişdir.

RAMİLƏ SÜLEYMANOVA
Gəncə Dövlət Universitetinin
Azərbaycan dili kafedrasının doktorantı
ramile_suleymanova@list.ru

TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİ İLƏ MÜŞTƏRƏK DİALEKT SÖZLƏRİNDƏ LEKSİK ŞƏKİLÇİLƏR VASİTƏSİLƏ MƏCAZİLƏŞMƏ PROSESİ

Müştərək söz dil formalarında müxtəlif şəkilçilərlə işlənir. Müxtəlif morfoloji quruluşda təmsil olunan törəmə mənalar fərqlənsə də, kök mənə ilə əlaqələri qorunub saxlanır. Ün sözündən yaranmış ünlü türk dilində “məşhur”, “şöhrətli”, ünnəx’ Qazax şivəsində “adı pisliyə çıxan” mənalarındadır. Ancaq hər iki forma kökün məzmun tutumu (“səs” anlamında) ilə assosiativ əlaqələrlə bağlanır. “Məşhur” və “adı pisliyə çıxan” mənalarını birləşdirən cəhət onların (və onları ifadə edən sözlərin) səs anlayışı ilə etimoloji yaxınlığıdır.

Leksik şəkilçi dil formalarından birində işlənir və ortağ sözün leksik mənə tutumuna tamamilə uyğun gəlir. Dağar sözü Ağdam, Kəlbəcər, Cəbrayıl, Kürdəmir, Quba, Oğuz, Salyan, Şamaxı, şivələrində “qoyun, keçi dərisindən hazırlanmış kisə, torba” mənasını ifadə edir. Türk dilində isə dağarcıq sözü “dəri çanta” anlamındadır. Ortaq sözün mənə yükü şivələrdə və ədəbi türkcədə eyni olmadığından quruluş, forma xüsusiyyətlərinə (hər birinə ayrı-ayrılıqda) maksimum uyğunlaşır. Ona görə də türkcədə (şivələrlə müqayisədə) məhdud ölçü, həcm, xüsusiyyətlərini əhatə etdiyinə görə -cıq şəkilçisi ilə (dağarcıq şəklində) işlənir. Lakin şivələrdə geniş ölçü, həcm xüsusiyyətləri ifadə olunduğundan kiçiltmə çalarını bildirən şəkilçinin iştirakına ehtiyac qalmır (və dağar formasında ifadə olunur).

Açar sözlər: məcaziləşmə prosesi, keçid istiqamətləri, leksik şəkilçilər, müştərək leksik vahidlər

Türkiyə türkcəsi ilə müştərək şivə sözləri eyni morfoloji quruluşda olmur. Düzəltmə və mürəkkəb quruluşlu sözlər hər iki dil formasında qeyri-bərabər təmsil olunur. Ortaq leksik vahidlərdə ümumi leksik mənə hər iki dilə aid morfoloji quruluş həddlərindən kənara çıxmır. Məsələn, eyni şəkilçinin iştirakı ilə yaranmış sözformalar eyni nominativ mənə ifadə edir. Və mənənin təşəkkül tapmasında iştirakçı olan morfoloji quruluş faktoru hər ikisində eyni dərəcədə vacib rol oynayır. Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, türk dilində də aylıq sözü “məvacib” mənasını (5, s. 36) ifadə edir. Sözün -çı şəkilçisinin əlavəsi ilə düzəlmiş forması ədəbi dilimizdə işlənməsə də, dialektlər üçün daha səciyyəvidir. Şəki şivəsində aylıxçı “bir ayda otuz əməkünü alan” mənasını (1, s. 31) ifadə edir. Eyni quruluşa türk dilində də təsadüf olunur. Türk dilində aylıqçı “aylıq əməkhaqqına işləyən şəxs” anlamındadır. Bu və buna bənzər nümunələrdə sözformanın quruluşu mənəni ona görə formalaşdırır ki, hər iki dil formasında onun məzmun yükü ilə şəkilçinin funksional imkanları bir-birini inkar etmir. Əksinə, leksik şəkilçi özünün bütün qrammatik funksional tərəfləri ilə mənə tutumunun ifadəsinə xidmət edir. Bu ona görə belədir ki, şivə materialında da, ədəbi türkcədə də -çı şəkilçisi peşə, sənət mənsubiyyətinə malik şəxs mənasını bildirir. Hər iki dildə eyni morfoloji tərkibə malik müştərək leksik vahid eyni anlamı ifadə etdiyi kimi, fərqli mənə tutumunda da özünü göstərir. Fərqləşmənin səbəbi quruluş forma xüsusiyyətlərindən çox sözdə gedən semantik proseslərlə şərtlənir. Yəni sözün formalaşmasında şəkilçi tərkibi az-çox rol oynasa da, morfoloji quruluş bu halda leksik mənəni dəyişmək səlahiyyətində olmur. Türk dilində öfke sözü “qəzəb”, “hirs”, Azərbaycan dilinin İsmayilli şivəsində

ofgə “ağciyər”, Bərdə, Basarkeçər, Çənbərək, Gədəbəy, Gəncə, Goranboy, Qazax, Mingəçevir, Ordubad, Tərtər, Zəngilan, Zaqatala, Tovuz, Yevlax, şivələrində ofgə, Cəlilabad, Şirvan, Kürdəmir, Zaqatala şivələrində ökbə, Gəncə, Göyçay, Füzuli, Qax, Ordubad şivələrində öpgə, Ordubad şivəsində həmçinin öpkə “ağciyər” mənalarını ifadə edir (5, s. 672; 1, s. 399, 387, 388). Şivələrdə və ədəbi türkcədə fərqli leksik mənası olduğundan eyni şəkilçi tərkibi də müştərək sözü hər iki dil formasında fərqləndirir. Söz kökünün məna tutumuna müvafiq olaraq türk dilində ofkeli “qəzəbli, hirsli”, şivələrdə isə öpgəli (Qarakilsə şivəsi) “qorxmaz”, ökbəli (Kürdəmir, Salyan şivələri) “qorxmaz, cəsarətli, ürəkli” anlamında çıxış edir (1, s. 387, 388). Dil formalarında özünü göstərən məcaziləşmə də burada az rol oynamır: öfkə (“ağciyər”) – öfkeli (“qəzəbli, hirsli”) – öpgəli (“qorxmaz, cəsarətli”). Ortaq leksik vahid ədəbi türkcədən fərqli olaraq şivədə leksik şəkilçi (və onun əmələ gətirdiyi məna çalarları) ilə birlikdə işlənir. Dil formalarındakı (ədəbi dildə və dialektə) quruluşca fərqli sözlər nominativ məna baxımından ciddi şəkildə fərqlənməsə də, ayrı-ayrı obyektlərə ünvanlanır və müxtəlif anlayışlar ifadə edir. Bununla belə, dialekt sözünün ədəbi dil vahidi ilə yaxınlığı fakt olaraq qalır. Davul sözü türkcədə “nağara” mənasını bildirir (5, s. 150). Azərbaycan dilinin Qax şivəsində isə ortaqlıq söz davulbaz morfoloji quruluşunda “nağaraçı” anlamındadır (1, s.120). Birində predmet (çalğı aləti), digərində subyekt (çalğı alətində ifadə edən) anlayışı qabarıqdır. Söz kökünün eyniliyi və məna amili anlayışların birindən digərinə keçidi mümkün edir.

Hər iki dil formasında eyni morfoloji quruluşlu sözlər üstünlük təşkil edir. Bunlar əksəriyyətlə ad və feil köklərindən isim düzəldən şəkilçilərdir. Ortaq sözlərdə morfoloji quruluşu formalaşdıran şəkilçi tərkibi dil formalarında dəyişikliyə uğramadan işlənir. –çı şəkilçisi: aylıxçı (“bir ayda otuz gün əməkünü olan”, Şəki şivəsində; “hər ay pulla əmək haqqı alan, qulluqçu”, Borçalı - Kəpənəkçi kənd şivəsi; 1, s. 31; 3, s. 27) – aylıqçı (türk dilində “aylıq əməkhaqqına işləyən”); -siz şəkilçisi: çəlimsiz (“pis, xoşagəlməyən”, Şəki şivəsi; 1, s. 94) – çəlimsiz (türk dilində “gücsüz, zəif”); -nığ/-lığ/-lik şəkilçisi: alınmış (“alına bağlanan yaylıq”, “kiçik kəlağay”, Salyan şivəsində; 1, s. 22) – alınmış (türk dilində “qadınların alınlarına taxdıqları qızıl və ya gümüşdən bəzək”); -dix/-lax şəkilçisi: başdix (“əldə toxunan yaylıq”, Təbriz şivəsində) – başlıq (türk dilində “baş geyimi”; 1, s. 42; 5, s. 54); -mac/-maç şəkilçisi: tutmac (“xörək adı”; Ağcabədi, Göyçay, İmişli, Quba, Oğuz, Şamaxı, Ucar şivələri) / tutmaş (Ağdam, Basarkeçər, Mingəçevir və Şuşa şivələrində eyni mənada işlənir) – tutmaç (türk dilində “dördkünc kəsilmiş kiçik xəmir parçalarından bişirilən qatıqlı şorba”; 1, s. 510; 6); -məc/-meç şəkilçisi: döyməc (“yağda doğranmış isti çörək”, “yağ doğramacı”; Ağdam, Qarakilsə, Qubadlı, İrəvan şivələrində), dögmənc, dögməş (Gədəbəy şivəsi), dögməş (İmişli şivəsi), döyməş (Gədəbəy, Gəncə, Şuşa), döyməc “meyvəni döyüb əzərək hazırlanmış yemək” (Oğuz, Şəki şivələrində), döymənc (“döyülmüş şəkərlə qozun qarışığı”, Qazax şivəsində), döyməş (Mingəçevir) – döymeç (türk dilində “təzə çörəyi kərə yağına doğrayıb bal və yumurta ilə bişirərək hazırlanan yemək” və “qoz, fındıq, tut qurusu və digər meyvə qurularından şəkərlə birlikdə döyülərək düzəldilən yemək”; 1, s.144,142;6); -lix’/-lik şəkilçisi: əllic (“təkbarmaqlı əlcək”, Bərdə, Borçalı, Qazax, Gədəbəy, Ləçin şivələrində; 1, s. 159) – ellik (türk dilində “əlcək”); -üm şəkilçisi: dönüm (“dəfə”, Qafan şivəsində; 1, s. 143) – dönüm (türk dilində “1000 m²-lik sahə ölçüsü”; 5, s.188); -ma şəkilçisi: çalkama (“ovduq”, Böyük Qarakilsə, Göygöl şivələrində; 1, s. 87) – çalkama (türk dilində ayrına aid təyin kimi işlənir: çalkama ayran), sıxma (“isti qadın koftyası”, Borçalı şivəsi) – sıkma (1, s. 432) (türk dilində “şalvar”); -mə/me şəkilçisi: közdəmə (“köz üzərində bişirilən ət” Çənbərək, Göygöl şivələri) – közleme (türk dilində(1, s. 263) “köz üzərində bişirilən ət”), kəsdirmə (“qısa”, yol haqqında; Gəncə şivəsi - informant)- kestirmə (türk dilində “kəsə, qısa”; 1, s.472); -qal/-kal şəkilçisi: tutqal (“yapışqan”; Borçalı, Gəncə, Şuşa) – tutkal (türk dilində (1, s. 510; 6) “yapışqan maddə”); -ü şəkilçisi: gömü (“dirək basdırmaq üçün qazılmış çala”, Kəlbəcər şivəsində; 1, s. 186) – gömü (türk dilində “torpağa basdırılmış pul, dəyərli əşyalar, dəfinə”; 6); -dır şə-

kilçisi: sızdırmaq (“işarə etmək, eyham vurmaq”, Gəncə şivəsi) – sızdırmaq (türk dilində (1, s. 435; 6) “gizli saxlanılan xəbərin yayılması”); -lğ/-lık şəkilçisi: asmalığ (“içinə qasıq, çəngəl, bıçaq qoymaq üçün ipdən toxunmuş torba”, Biləsuvar, Cəbrayıl, Salyan) – asmalık (türk dilində (1, s. 26; 6) “asma üçün ayrılmış yer”). Lənkəran şivəsində fonetik dəyişikliyə uğrayaraq asmalı (“qarpız və yemiş asmaq üçün qamışdan toxunmuş bağ”; 1, s. 26) şəklində işlədilir. –acağ/-acak şəkilçisi: tutacağ(ocaqdan isti qab və s. götürmək üçün xüsusi dəsmal”, Cəbrayıl, Göyçay, Quba, Zəngilan şivələri) –tutacak (türk dilində (1, s. 509; 6) “isti qab götürmək üçün dəsmal”). Ortaq sözə digər şivələrdə -ğac şəkilçisi ilə təsadüf edilir: tutağac (Bakı, Basarkeçər, Borçalı, Daşkəsən, Göyçay, Qazax, Mingəçevir, Tərtər şivələri), tutağac (Qazax), tutaqş (Şəmkir). Qazax şivəsində tutağac sözü məcazlaşaraq “kömək, arxa”, “qohum” (1, s. 509) anlamında da işlənir. Şivələrdəki -ğac şəkilçili variantın əvvəl yarandığını ehtimal edirik. Ortaq sözlərdə şəkilçinin fonetik tərkibi şivələrdə daha çox dəyişikliyə uğrayır. Şəkilçi tərkibi fonetik cəhətdən dəyişmiş söz xırda məna dəyişikliyi ilə müşayiət oluna bilər. Salacaq sözü türk dilində “üzərində ölü yuyulan yer”, sözün salaca variantı Ağdam, Gədəbəy şivələrində “tabut” mənalarında işlənir (1, s. 416; 6). Eyni kök şivədə və türkcədə fərqli şəkilçi tərkibi ilə eyni məna ifadə edir: tutumcul sözü Cəbrayıl şivəsində, tutumlu sözü müasir türk dilində “qənaətcil” mənasında işlənir (1, s. 511; 6). Yaxud dialektoloji lüğətdə sarağan sözünün Balakən şivəsində “bitki adını” bildirdiyi qeyd edilir. Türkiyə türkcəsində isə sarılqan “sarmaşıq” anlamını bildirir (1, s. 420; 6). Türkcə ilə şivədə sözlərin morfoloji quruluşu eyni olmaya bilər. Dil formalarından birində ortaqlıq söz sözdüzəldici şəkilçi ilə, digərində sözdüzəldici şəkilçisiz işlənir. Leksik şəkilçili söz daha çox şivələrdə, az halda türkcədə də müşahidə olunur. Bütün hallarda şivə ilə ədəbi türkcədəki mənalar bir-birinə yaxın olur (yaxud ciddi şəkildə fərqlənir). Sözlərin fərqli morfoloji quruluşlarda (şəkilçili və şəkilçisiz) təmsil olunması müxtəlif anlayışların ifadəsi ilə nəticələnir. Və bir mənadan digərinə keçid baş verir: -hərəkət mənasını əmələ gətirir: domruxlamax (1, s. 140) (qaçmaması üçün inək və ya camışın ayağına ağac bağlamaq; Bərdə şivəsi) – tomruk (ağacın kəsilərək silindir formasına salınmış gövdəsi və ayaq və əllərə keçərilib bağlanan iki parça kütükdən ibarət işgəncə aləti; türk dilində); -obyekt anlayışından subyekt anlayışına keçid özünü göstərir: davul (nağara; türk dilində; 5, s. 150) – davulbaz (nağaraçı; Qax şivəsi (1, s.120); tartı (tərəzidə çəkilmə; türk dilində; 5, s. 852) – dartıcı (qapançı; Şuşa şivəsi; 1, s. 118); -anlayış daha da konkretləşir: qalaba (“böyük”, “insanların çoxluğu”; qalaba külfət “böyük külfət”, Salyan şivəsi) –kalabalık (izdiham, insanların çoxluğu; türk dilində; 1, s.275 ;5, s. 426); -həcm, ölçü xüsusiyyətləri konkretləşir: daqar (qoyun, keçi dərisindən hazırlanmış kisə, torba; Şəki şivəsi; 1, s. 111) – dağarcık (dəri çanta; türk dilində (5, s. 142); -leksik məna dəyişir: görk (gözəllik; türk dilində) – görklü (görməli; Ağdam şivəsi ; 1, s. 186). Mürəkkəb quruluşlu ortaqlıq sözlər sayca çox (digərləri ilə nisbətə) olsa da, cəmi iki yolla - müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsi və eyni sözün təkrarı ilə əmələ gəlir. Belə sözləri dil formalarında təmsil olunduqları quruluş xüsusiyyətləri baxımından iki şəkildə qruplaşdırmaq olar: a) hər iki dil formasında mürəkkəb quruluşu olan vahidlər; b) dil formalarından yalnız birində mürəkkəb quruluşu olan vahidlər. Bəzi müştərək şivə sözləri türk ədəbi dilindəki qarşılığının quruluşca növünə uyğunlaşmış şəklində müşahidə olunur. Quruluş yaxınlığı ortaqlıq sözləri formaca olduğu kimi, məzmunca da birləşdirir. Məsələn, Lənkəran şivəsində böynənə, Abşeron şivələr qrupunda böügməmə sözləri (2, s. 64; 4, s. 85) “nənə” mənasını ifadə edir. Komponent tərkibinə görə sifətlə qohumluq bildirən sözün birləşməsindən yaranmış mürəkkəb sözlərdə böyük sözünün məna yükü həm leksik vahidin ümumi semantikasını qoruyub saxlayır, həm də onu türkcədəki qarşılığına (türk dilində böyük anne birləşməsi “nənə” anlamını bildirir; 5, s. 88) yaxınlaşdırır. Ordubad şivəsinə məxsus ağənənə, Zəngilan şivəsinə aid ağainnə (4, s. 85; 1, s. 13) formaları isə türkcədəki babaanne birləşməsinə məzmun və quruluş yaxınlığı ilə seçilir.

Mürəkkəb sözün komponentləri hər iki dil formasında eyni sözlərdən təşkil olunur: quşburnu (itburnu; Daşkəsən, Gədəbəy, Göygöl şivələrində; 1, s. 317) – kuşburnu (eyni mənada; müasir türk dilində).

Bir dil formasında mürəkkəb quruluşlu ortaq söz digərində sadə quruluşlu olur. Ortaq sözlərə daha çox şivələrdə mürəkkəb quruluşda təsadüf olunur. Bu cür sözləri, demək olar ki, bütün hallarda leksik mənə dəyişiklikləri müşayiət edir. Mənə dəyişikliyin səbəbi komponent tərkibində leksik və qrammatik mənə əlaqələrinin yarandığı sözlərdir. Adətən, qonşuluqdakı sözün məzmun tutumu onu az və ya çox dərəcədə dəyişir. Məsələn, türkcədəki “çörək” mənasında ekmək sözünün eyni mənəli dialekt qarşılığı olan əpbəx’ dialektə iki mürəkkəb sözün komponentlərindən birini təşkil edir. Əpbəx’yapan Şərur şivəsində “lavaşı təndirə yaxmaq üçün alət” mənasını bildirir (1, s. 163). Burada yapan feili sifəti (və onun leksik-qrammatik mənə yükü) bir mənadan (ərzaq mənəsi) digər mənaya (alət mənəsi) keçidi şərtləndirir. Başqa bir halda hər iki komponent nominativ mənəsini itirir. İravanəpbəyi Basarkeçər şivəsində “yeməli yabanı bitki” anlamındadır (1, s. 235). Yaxud türkcədə halay “yallı” mənasını bildirdiyi halda, şivələrdə mürəkkəb söz tərkibində müxtəlif mənalar ifadə edir. Ağdam şivəsində halaygəldi “uşaq oyunu adı” (hərəkət sıra gəldi), halaypozan Quba şivəsində “qüvvətli, güclü” (hərəkət sırası pozan) deməkdir (1, s. 193). Hətta məcazi mənə ifadə etsə belə, yanaşı sözün təsiri mənə dəyişikliyinə əhəmiyyətli rol oynaya bilir (müqayisə et: halaypozan - hərəkət: sırası pozan- məcazi mənada: qüvvətli, güclü).

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, 2007
2. Azərbaycan dialektoloji lüğəti, I cilt, A-L. Ankara, 1999
3. Çobanov M. N. Borçalı şivələrinin leksikası. Bakı “Təhsil”, 1997
4. Vəliyeva G. Azərbaycan dialektologiyası: dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2014

Türk dilində

5. Karşılaştırılmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü. I c., Ankara-1991
6. Türkçe sözlük. <http://birsözlük.com>

P. Сулейманова.

Процесс формирования переносного значения с помощью лексических суффиксов в совместных словах в диалектах азербайджанского языка с турецким языком

Резюме

Смысловые переходы переносных значений в совместных диалектах с турецким языком включают в себя нижеуказанные направления:

Наблюдается при переходе от понятия объекта к понятию субъекта. Слово «Tögrü» в акцентах регионов Агdam, Гаракилсе, Шуша, Барда выражается как «оборудование, с огромными конечниками», в Гейчайском и Шемахинской акцентах «пила», в Турецком языке в той же форме “пила”, в акцентах регионов Агdam, Шуша переводится как «непоседа, неконтролируемый, грубый». В данном примере слово «tögrü» («пила») выражает значение как синоним «заточенный, заостренный», но наряду с этим, не означает субъект. Только в акцентах в регионах Шуша и Агdam, данные понятия выполняют функцию в последней трети дополнительных значений этого соединения в форме «неконтролируемое, грубое, бескровное, бессвязное, некультурное». Например:

«Törpü dəyməmiş adamda mərfət olmaz» (в акценте Шуши);

-Существует смена названий одежд к понятиям мест и местоположений. В Билясуварском акценте слово «уаха» означает «боковой», на турецком языке «боковой», «берег»; -переходы от слов, которые выражают другие существа к человеческому пониманию. «Hüthüt» на турецком означает «птица секретарь»; в Ордубадском акценте «удод»; В Мингячевирском акценте используется в смысле «безудержный».

Ключевые слова: процесс формирования переносного значения, направления переходов, лексические суффиксы, совместные лексические единицы

R. Suleymanova

Process of forming a figurative value using lexical suffixes
in joint lexical units with the turkish language
Summary

Key words: figurative value process, directions of transitions, lexical suffixes, joint lexical units

Semantic transitions of figurative meanings in joint dialects with the Turkish language include the following areas: - Observed during the transition from the concept of an object to the concept of subject. The word "Törpü" in accents of the regions of Agdam, Garakils, Shusha, Barda is expressed as "equipment with huge endings", in the Goychay and Shemakhi accents "saw", in the Turkish language in the same form "saw", in accents of the regions Agdam, Shusha translates as "fidget, uncontrollable, rude." In this example, the word "törpü" ("saw") expresses the meaning as a synonym for "sharpened, pointed", but along with this, does not mean the subject. Only in accents in the Shusha and Agdam regions, do these concepts fulfill the function in the last third of the additional meanings of this compound in the form of "uncontrolled, rude, bloodless, incoherent, uncultured". For example: "Törpü dəyməmiş adamda mərfət olmaz" (accent of Shusha); -There is a change in the names of clothes to the concepts of places and locations. In Bilasovar accent, the word "yaxa" means "side", in Turkish "side", "shore";

-transitions from words that express other beings to human understanding. "Hüthüt" in Turkish means "bird secretary"; in Ordubad accent "hoopoe"; Mingachevir accent is used in the sense of "rampant".

Key words: figurative value process, directions of transitions, lexical suffixes, joint lexical units

Redaksiyaya daxil olma tarixi:11.08.2019

Çapa hazırlanma tarixi:13.09.2019

Filologiya elmlər doktoru Yadigar Əliyev tövsiyə etmişdir.

FATMA BAĞIROVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

DİL BACARIQLARININ QAZANILMASI PRINSIPLƏRİ

Xülasə

Dilin tədrisi praktikasında dil təcrübəsi, vəzifə və fəaliyyət istiqaməti üzrə çox sayda yeni cəhdlərə baxmayaraq, tədrisin inkişafının müəyyən olunmasında, səviyyə dərəcələrində, səhvlərin aradan qaldırılmasında və nəaliyyətin ölçülməsində daha da geniş yayılmış ənənəvi üsullardan istifadə olunur. Koqnitiv dilçilik və digər koqnitiv əlaqəli yaxın elm sahələrinin təkmilləşdirilməsi ilə bir çox məsələlərdə dilin tədrisi zamanı paradigmalardan dəyişilməsi meydana gəlməyə başlayır. Bu paradigma dəyişikliyinə koqnitiv dilçilik əsasları sistemləşdirilir, bir sıra materiallar, qrammatik animasiyalar və əlavə tapşırıqlar vasitəsilə təcrübəyə transfer üçün istifadə olunur. Dilin tədrisi sahəsində baza təhsili və ixtisasartırmaya tələbat davamlı olaraq artması ilə əlaqədar olaraq ixtisas və peşə dilinə, səriştə və hədəf qruplarına xüsusi tələblər ön plana çıxır. Müvafiq təkliflər nəzəri olaraq əsaslı, eyni zamanda təcrübəyə yararlı və sınaqdan çıxarılmış olmalıdır. Mədəniyyətlərarası əlaqənin geniş kontekstində dilin hansı rolu oynadığını və ya oynaya biləcəyini, bir az daha dərinlən başa düşməyə çalışan hər kəs cəmiyyət, siyasət və ixtisas barədə müzakirələri müəyyən edən təzadlardan, ziddiyyətlərdən və ümumiləşdirmələrdən tamamilə qaçıb qalır. Bəlkə də elə bu qaşqınlıq nə üçün bu sahənin bu qədər çox dayanıqlı miflər, ehkamlar və qaydalar tərəfindən idarə olunduğunu, bu səbəbdən də nəzəri əsaslı innovasiyalar üçün zəruri olan səylərin meydana gəlmədiyini izah edir. Öz növbəsində xüsusilə ictimaiyyətdə və siyasətdə əskik olan linqvistik şüur, sonda tədris-praktiki səviyyəyə geniş şəkildə təsir edən ziddiyyətli mövqelərin tam spektrinə gətirib çıxarır. Bu spektr bir tərəfdən mədəniyyətlərlə münasibətdə dilin əhəmiyyəti barədə yalnız qənaətə gəlinməsi vasitəsilə, digər tərəfdən isə onun tədrisi üçün reduksiyanist üsullarla xarakterizə edilir.

Açar sözlər: prinsiplər, dil bacarıqları, formalaşma, professional ünsiyyət

Məlum olduğu kimi koqnitiv dilçiliyin yeni konsepsiyalarına əsasən dil abstrakt qaydalardan formalaşmır, dilin istifadəsindən yararlanır. O, dünyanı simvolik formada təsvir edir. Amma dil bu cür əmələ gəlsə və dil cəmiyyətləri daha çox və yaxud daha az vahid dil istifadəsindən meydana çıxırsa və fərdi öyrənənlər bunu idiosinkratik qazanılmada bərpa edirlərsə, onda xarici dil dərslərini də bu konsepsiyaya uyğunlaşdırmaq əhəmiyyətli olardı. Çünki tez-tez dərslərdə təklif olunan kommunikativ situasiyalar bu tələbləri yerinə yetirmir, onlar bundan başqa həddindən artıq göstərişli təqdim olunurlar və öyrənənə az sərbəstlik verirlər, yaxud ona görə ki, onlar həddindən artıq sadələşdirilib və buna görə əsl hərəkətləri əks etdirmirlər.

Hərəkət yönümlü dil dərsləri müxtəlif pragmatik prinsiplərin əsasında xüsusən uşaq və yeniyetmələr üçün təcrübədə, həm peşə kontekstlərində, həm də elmi dilin öyrənilməsində ən yüksək effektiv şəkildə ortaya çıxır. Uşaqlar və yeniyetmələr hətta böyüklər də dili davamlı yolla öyrənirlər. Onlar hərəkət və təcrübə etməklə öyrənirlər. Onlar sadəcə təkrar etmirlər, ya da onlara danışmağa və yazmağa can atmadan öncə geniş qrammatik izahlar lazımdır. Onlar özlərini instinktiv əhatə edən ətraf mühitdə məna axtarırlar. Dil öyrənənlər bütün dil inputunu məna üçün axtarır, başqalarının etdiklərini özlərinin ilkin bilikləri ilə müqayisə edir, fərziyyə qurur, sadə şəkildə sınaqdan keçirir və mənimsənilmiş təsəvvürləri sistematik kateqoriyaya görə növlərə ayırırlar. Anlama situasiyasında təsdiqini tapan intuitiv qazanılmış prinsiplər – Chunkslar öyrənmə kimi və qaydaların tədrisi

inkışafı ilə – dilin suksessiv quruluşuna imkan yaradır. Dil ilə bir iş görən ya da onunla hərəkət edən kəs dili daha çox bir başa və bilavasitə öyrənir. Paralel informasiya dili bir başa və məqsədəuyğun tərzdə müşahidə edir. Dil öyrənənlər bu zaman öyrənilər ki, dillə nəyəsə nail olmaq olar. Piagetdən bəri məlumdur ki, düşünmə simvolik və öncədən qavranılmış düşünmə vasitəsilə konkret düşünmədən formal düşünməyə inkişaf gedir, davranışlardakı təcrübələrin konkret formaları vasitəsilə qavranıla bilər (5, 18). Bu zaman feillərin ortaya çıxması tam normaldır. Səhvlər inkişafda olan dilin və hətta fərdi öyrənmə inkişafının təbii, yayınılmaz tərkib hissəsidir. Dil öyrənən özünü fərqləndirərsə və kompleks ifadə etməyə nə qədər çox cəsarət göstərərsə, bir o qədər çox səhv etməlidir.

Hərəkət yönümlü dil öyrənmənin ən vacib prinsiplərini aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar (10, 37).

- Əgər autentik səbəblər mövcuddursa, öyrənilir. (nisbilik nəzəriyyəsi) (çoxlu input)
- Sözlər və qrammatika hərəkətlər kimi başa düşülsə, onda onun uğuru üzərində öyrənmək olar. (hərəkət prinsipi)
- Fərqli situasiyalar fərqli dil vasitələri tələb edir. (variyaasiya prinsipi)
- Hərəkət qabiliyyəti bacarıqların tədrisi üçün əsasdır. (mediasiya prinsipi)
- Konseptlər formalardan daha vacibdir. (konsept prinsipi)
- Qrammatika istifadədən və sözlərdən yaranır. Əksinə yox. (leksikallaşma prinsipi)
- Baza variativliyi komplekslik və vaciblik meyarlarına əsasən struktur qazanılmasını müəyyənləşdirir. (konstruksiya prinsipi)
- Ön planda nə varsa, öyrənilir. (diqqət çəkmə prinsipi)
- Formullar sistematik parçalanır (De-Chunking prinsipi)

Tədris praktikasında ssenarilər didaktikasının genişlənmiş ziddiyyətini əsas məsələyə gətirmək üçün Hölscher (2006) dil öyrənmə maneələrinin necə aradan qaldırmağı 20 təklifini irəli sürüb.

Dil öyrənmə maneələrinin aradan qaldırmağa dair 20 təklif:

1. Sistemativ qrammatik kurs hazırlayın.
2. Kursunuzda bacarığa görə fərq qurun.
3. Yalnız eyni ana dilli uşaqların bir-birilə oynamasına çalışın.
4. Çoxlu çalışmaları tətbiq edin.
5. Uşağa səhv etmə qorxusunu öyrədin.
6. Deyilmiş sözün formasından daha çox məzmununa fikir verin.
7. Uşağa daimi olaraq izah edin ki, o səhv edir. Alnınızın qırışını açın, üzünüzü yumşaldın və hər səhvi düzəldin.
8. Başqa uşaqlardan tələb edin ki, yoldaşlarından biri səhv edəndə, onun səhvini düzəltsinlər.
9. Səhv cümləni uşaq daha səhv etmədən deyənə qədər təkrar etdirin.
10. Uşağa imkan yaradın ki, o daha çox danışa bilsin.
11. Yad sözlər olan şəkilli kitabları ucadan oxumayın.
12. Uşaqla ən sadə, qısa dildə danışın.
13. Uşağa ana dilini qadağan edin.
14. Uşaq danışmağa həvəs göstərməsinə baxmayaraq onu ilk gündən etibarən danışdırmağa çalışın.
15. Bu cür çalışmalardan çox edin: Uşağa nəyi gördüyünü təsvir etdirin, misal üçün, *der Stift ist rot. Auf dem Bild ist eine Kuh*. Cümlələrin təkrarlanması da əhəmiyyətlidir. Bunun az maraqsız olması, sizi narahat etməməlidir.
16. Dərsdə çox danışın və şagirdləri az danışdırın. Bu yaxşı danışq nümunəsidir və uşaq yalnız sizin dediklərinizi düzgün şəkildə öyrənir.
17. Uşaqları öz aralarında nəzarətsiz danışmalarına imkan verməyin çünki, onlar bir-birləri ilə danışarkən çoxlu səhvlər öyrənirlər.

18. Uşaq dili sadəcə təcrübədən keçirtməyə imkan verməyin çünki, bu zaman səhvlər ortaya çıxır.

19. Tərifdə qənaətcil olun. Uşaq öz inkişafından xəbərsiz olmalıdır.

Konstruktiv səhv mədəniyyətinin qeyri-qənaətbəxş ifadəsində dil dərslərinin uğursuzluğu üçün əhəmiyyətli səbəbin olduğu görünür. Əgər dilin inkişafı kəşf və eksperimentlər tələb edirsə, eyni miqyaslarla səhvlərin düzəldilməsi yerinə yetirilə bilər, bu dərslərdə öyrənilən materialın sisteməlik təqdimatındakı məsələ kimidir:

Əksinə olaraq bununla güman etmək olar ki, belə “səhv”lərin çoxu həqiqi və davamlı səhvlər deyillər, bu elementlər daha tez öyrənmənin inkişafını qeydə alırlar. Dilə yiyələnmə araşdırmasından bilirik ki, belə “inkişaf səhvləri” dilin sonrakı inkişafının gedişatında öz-özünə yoxa çıxırlar. Uşaqlara inkişaf etmək üçün səhvlər lazımdır. Bu növ inkişaf səhvlərinə yuxarıda söylənilən səbəblərə görə həddindən artıq diqqət yetirilməməlidir. Hətta belə olur ki, xüsusən uşaqlar dil öyrənərkən səhvə səbr etməklə yararlanırlar. (9, 56)

İlk dilə yiyələnmədə valideynlər çox vaxt uşağın səhvlərini qəbul etmirlər, deyilmiş sözün məzmununa fikirlərini cəmləmir və ifadəni davam etdirirlər. Onlar bununla uşağa hər şeydən əvvəl signal ötürürlər ki, bu başa düşülür və “qəbul olunur” (Butzkamm 2004)

Dil bacarıqlarının qazanılması prinsiplərinə dair məlumatları ümumiləşdirsək və onları dilin tədrisinə köçürsək, onda aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür:

➤ Dil düzgünlüyü ilə bağlı inkişaf düzgün həyatdakı kimi sınaqdan keçirilən hərəkətlər vasitəsilə gedir.

➤ Ümumi dərslər və əvvəlcədən hazırlanmış dialoqlar və dil nümunələrinin çalışması öyrənlərin dilinin inkişafı üçün az fayda verir.

➤ Öyrənlərin təcrübə dünyasının nitq səbəbləri və mövzularla hərəkətli öyrənməsi dilə yiyələnmə üçün həvəsləndirici və effektivdir (Apeltauer 2004: 97; Hölscher və Roche 2003: 17f; Roche 2013b).

➤ Mübtəda, tamamlıq yaxud təsirlik hal mövzu yox, praktik dil tətbiqində qrammatikanın funksional istifadəsidir. Dilin inkişafı üçün belə vacib sınaq və tətbiq və bununla da ətraf mühitə təkrar cavablar mərkəzdə dayanır.

➤ Şəxsi qorxusuz sınaq üçün əsaslandırmanın köməyi buna görə dərsin vacib tapşırığıdır.

➤ Səhvlər dil öyrənməyə aiddir. Öyrənmənin dil ifadələri ilə əhəmiyyətli davranışının böyük əhəmiyyəti var.

➤ Söz bazasının genişlənməsi dil öyrənmənin mərkəzində dayanır.

➤ Oyunun təcrübəvi hərəkət kimi yüksək dəyəri var. “Oyunlarla öyrənmə bütün yaş mərhələlərində vacib öyrənmə formasıdır. O, dil strukturlarının öyrənmə-adekvat çalışmasına imkan yaradır. Cütlərlə, qrup və birgə oyunlar həyata yaxın situasiyalarda dil öyrənilməsinə kömək olur” (Bavariyanın Tədris və Mədəniyyət üzrə Dövlət Nazirliyi 2003:11).

➤

Ədəbiyyat:

1. Anderson J. Kognitive Psychologie. Eine Einführung. Heidelberg: Francke, 1989, 118 S.
2. Ausubel D.P. Educational Psychology: A cognitive view. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1968, 733 p.
3. Blumstengel A. Entwicklung hypermedialer Lernsysteme. Berlin: Hueber, 1998, 345 S.
4. Foerster H., Glasersfeld E. Wie wir uns empfinden. Eine Autobiographie des radikalen Konstruktivismus. Heidelberg: Hueber, 1999, 244 S.
5. Hoffmann, Joachim & Engelkamp, Johannes (2013), *Lern- und Gedächtnispsychologie*. Heidelberg: Springer.
6. Hoffmann, Ludger (2003), Einleitung. In: Hoffmann, Ludger (Hrsg.), *Funktionale Syntax*. Berlin / New York: de Gruyter, 1 – 17.

7. Hölscher, Petra (2003), *Lernszenarien. Ein neuer Weg, der Lust auf Schule macht*.
8. Hölscher, Petra (2006), *Unser kleiner Wörterladen. Sprachlernspiel für Kinder im Vorschulalter*. Oberursel: Finken.
9. Hölscher, Petra; Piepho, Hans-Eberhard & Roche, Jörg (2006), *Handlungsorientierter Unterricht mit Lernszenarien. Kernfragen zum Spracherwerb*. Oberursel: Finken.
10. Hölscher, Petra & Roche, Jörg (2003), *Handbuch: Grenzenlos. Sprachen beherrschen, Grenzen überwinden*. In: BMW AG (Hrsg.). »Grenzenlos«. *Ein neues Programm zum Deutsch lernen auf der Basis von interkulturellem Erfahrungsaustausch für Kinder auf der ganzen Welt über CD Rom und Internet*. München.
11. Roche, Jörg (2001), *Interkulturelle Sprachdidaktik. Eine Einführung*. Tübingen: Narr.
12. Roche, Jörg (2007), *Hypertextualität und Kognition im Fremdspracherwerb*. In: Bausch, Karl-Richard

Багирова Фатма Билал кызы

Принципы формирования речевых умений

Резюме

Данная статья посвящена вопросу формирования навыков общения на иностранном языке. В статье раскрыто значение речевой деятельности для формирования указанных навыков. Формирование первоначальных навыков профессионального общения на иностранном, развитие умений и навыков устной речи требует от преподавателя большого и напряженного труда. В обучении профессиональному общению речевая деятельность является объектом, предметом обучения — мысль. Обучение речевой деятельности учащихся требует постоянных упражнений и овладения выражать свои мысли на иностранном языке в устной форме. В процессе обучения иностранному языку владение средствами общения речевыми умениями занимают ведущее место. Каждое умение в результате практики превращается в навык, то есть научиться читать можно через чтение, говорить-через говорение, профессионально общаться-через профессиональное общение. Речевые умения и навыки формируются путем выполнения речевых упражнений, конкретных коммуникативных задач и заданий. Речевые упражнения могут оформляться в виде ежедневной информации, описания конкретных событий и различных жизненных ситуаций. Упражнения развивают творческую деятельность учащихся, помогают сформировать навыки самостоятельной работы. Создание разнообразных речевых ситуаций на профессиональные темы, организация общения повышают активность учащихся, способствуют свободному высказыванию своих мыслей. Цель формирования навыков профессионального общения на иностранном языке через речевую деятельность — использовать язык в речевой практике, подготовить учащихся к самостоятельной работе на иностранном языке в процессе профессиональной деятельности. Кроме того, овладение навыками на иностранном языке поможет учащимся читать тексты по специальности со словарем и без словаря, вести беседу на материале изученных текстов, получать устную и письменную информацию на иностранном языке.

Ключевые слова: принципы, формирования речевых умений, профессиональная общения

Bagirova Fatma Bilal

Principles of speech skills formation

Summary

This article is devoted to the development of communication skills in the foreign language. The article discloses the importance of speech activity for the formation of these skills. Formation of initial skills of professional communication on foreign, development of skills and skills of oral speech requires from the teacher a lot and hard work. In training in professional communication, speech activity is the object, the subject of training is thought. Teaching the speech activities of students requires constant exercise and learning to express their thoughts in a foreign language orally. In the course of teaching a foreign language, the mastery of the means of communication with speech skills takes a leading place. Each skill as a result of practice turns into a skill, that is, you can learn to read through reading, speak-through speaking, professionally communicate-through professional communication. Speech skills and skills are formed by performing speech exercises, specific communicative tasks and tasks. Speech exercises can take the form of daily information, descriptions of specific events and various life situations. Exercises develop creative activity of students, help to form skills of independent work. Creation of various speech situations on professional topics, organization of communication increase activity of students, promote free expression of thoughts. The aim is to develop skills of professional communication in foreign language through speech activity - to use language in speech practice, to prepare students for independent work in foreign language in the course of professional activity. In addition, the acquisition of skills in a foreign language will help students to read texts in a specialty with and without a dictionary, to talk on the material of the studied texts, to receive oral and written information in a foreign language.

Key words: principles, speech skills formation, professional communication

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.03.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Minaxanım Hacıyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Prof. CAHANGİR MƏMMƏDLİ,
GÜNEY FRİDUNBƏYOVA
BDU, Zəhid Xəlilov küçəsi
guney_f@mail.ru

“525-Cİ QƏZET” DƏ MÜSAHİBƏ JANRI

Xülasə

Azərbaycanın müasir qəzet sistemində respublika üzrə yayılan və auditoriyası geniş olan bir sıra mətbuat orqanları var. Onların arasında daha çox informasiyaya önəm verən, yaxud geniş analitik təhlillərə üstünlük verən mətbuat orqanları var. Lakin bu qəzetlərin demək olar ki, hamısı müsahibə janrına müntəzəm yer verir. Həmin qəzetlər içərisində “525-ci qəzet”, “Yeni Azərbaycan”, “Azərbaycan”, “Xalq qəzeti” kimi iqtidar istiqamətli qəzetləri, “Kaspi”, “Şərq” kimi müstəqil qəzetləri göstərmək olar. Bu tip mətbuat orqanları müsahibə janrına ona görə üstünlük verirlər ki, “müsahibə bir janr kimi jurnalistə hər hansı bir hadisə, problem ətrafında geniş məlumat almağa imkan verir”. Müsahibə o janrlardandır ki, o həm informasiya kimi, həm də analitik formatda jurnalistin köməyinə gəlir. Bir məsələni də xüsusi qeyd etməliyik ki, hər bir qəzet müsahibə janrına müraciət edərkən mütləq özünün informasiya siyasətini nəzərə alır.

Məqalədə qeyd etdiyimiz kimi, müsahibə janrı ən çox işlək janrlardan biridir. Xüsusən qəzetlər müsahibə janrına tez-tez müraciət edir. Bu vasitə ilə cəmiyyətdə baş vermiş hər hansı bir hadisə ilə bağlı müsahibin fikrini öyrənmək, onu ictimaiyyətə çatdırmaq çox böyük önəm kəsb edir. “Azərbaycan”, “Şərq”, “Kaspi” və sair qəzetlər kimi “525-ci qəzet” də öz saylarında müsahibəyə geniş yer ayırır. Qəzetin reportyorları müsahiblərini də mövzuya uyğun çox böyük həssaslıqla seçir. Belə bir cəhət çox vacibdir. Jurnalist müsahibədən əvvəl başlıca olaraq nə istədiyini müəyyənləşdirməlidir. Ən əsası isə hansı informasiyaya diqqət yönəlməlidir - bunu bilmək lazımdır. Hər şey verilən suallarla həll olunmalıdır. “525-ci qəzet” bu cəhəti ilə hər zaman seçilir. Məqalə bu cəhətdən çox önəmlidir. Müəllif bu məsələni ətraflı təhlil edib. “525-ci qəzet” müsahibə janrına ən çox yer ayıran qəzetlərdən biridir.

Açar sözlər: Qarabağ, müsahibə, janr, qəzet, jurnalist, məsuliyyət

Bu gün KİV istehlakçısı daha çox informasiyaya meyllidir və daha çox bu janrda və ona yaxın formatlarda yazıları qəbul etməkdədir. Bütün bunların elmi əsasları isə hələlik mükəmməl şəkildə işlənib hazırlanmayıb. Elmi ədəbiyyat özü də etiraf edir ki, “elmi-nəzəri cəhətdən nə qədər işlənmiş olsa da, müasir dövrdə dəyişməkdə olan janr ətrafında tədqiqatlar hələ də problem olaraq qalmaqdadır” (2, s. 181). Bu sırada müsahibə janrı ona görə daha böyük diqqət tələb edir ki, “bu janr ən maraqlı informasiya mənbəyi hesab edilir” (5). Əgər “jurnalistin əsas məqsədi informasiya almaqdırsa – onda bu informasiyanı birbaşa sahəyə məsul, hadisəyə bələd mənbədən almaq daha sərfəli olur” (6, s. 118). Bütün bunlara görə müsahibə müasir KİV sistemində ən çox işlənən janrdır. Belə bir janrın xarakterini və onun KİV sistemində yerini tədqiq etmək həm nəzəri cəhətdən, həm də praktik cəhətdən ciddi aktualıq kəsb edir.

Məlumdur ki, Azərbaycanın taleyüklü problemləri sırasında Qarabağ məsələsi ilk sırada durur. Bu məsələ ilə bağlı kiçik informasiyadan tutmuş təhlili müsahibə və məqalələrdəki bütün

janrlarda yazıları “525-ci qəzet”in səhifələrində görmək olur. Qəzet bu məsələyə dolayısı ilə bağlı olan saxta erməni soyqırımı və Fransada bunu inkar edənlərin cinayət məsuliyyətinə alınması haqqında bədnam qanun layihəsi ətrafında Prezident Administrasiyasının ictimai-siyasi məsələlər şöbəsinin müdiri Əli Həsənovdan alınan geniş müsahibəni özünün birinci səhifəsinə çıxarmışdır (4). Müsahibədə Ə.Həsənova 20-yə yaxın sual verilmiş və bu suallar səriştəli şəkildə cavablandırılmışdır. Bu suallar içərisində Fransada qəbul ediləcəyi ehtimal olunan məlum qanuna münasibət, Türkiyənin Fransaya reaksiyası, Dağlıq Qarabağ problemləri ilə bağlı Azərbaycanın 2012-ci ildə gözləntiləri, Xocalı soyqırımının 20-ci ildönümünə hazırlıq tədbirləri, Azərbaycana qarşı İranın xüsusi xidmət orqanlarının təxribat planları, korrupsiya ilə mübarizənin nəticələri, “Siyasi partiyalar haqqında” qanun layihəsinin gedişinin vəziyyəti, İctimai Palatanın təşkil etdiyi mitinqlərdə təxribata görə həbs olunanların əhv olunması gözləntiləri, güclü qar yağması ilə əlaqədar qurumların tədbirlərinin qənaətbəxş olub-olmaması... kimi çox müxtəlif istiqamətli sualların hamısına Ə.Həsənov obyektiv, səriştəli cavabları ilə aydınlıq gətirmişdir.

Sual oluna bilər: Nə üçün bu müsahibədə çox müxtəlif aspektlərdən suallar verilmişdir? Bunun bir cavabı var: Qəzetin əməkdaşı elə bir səlahiyyətli dövlət adamını müsahibəyə cəlb etmişdir ki, qoyulan sualların hamısına cavab vermək iqtidarındadır.

Qəzetin səhifələrində vaxtaşırı olaraq müxtəlif siyasi partiyaların, millət vəkllərinin, səlahiyyətli dövlət məmurlarının müsahibələri yer alır. Məsələn, “525-ci qəzet”in təkcə bir nömrəsində millət vəkili Qənirə Paşayeva ilə, QHT-nın Əməkdaşlıq Alyansının Koordinatoru Rufiz Qonaqovla, “Bakı” klubunun kapitanı Cəmişid Məhərrəmovla geniş müsahibələr özünə yer tapmışdır.

Məlumdur ki, “525-ci qəzet” Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlər sistemində daim diqqətlə yanaşan, ədəbiyyatımızın, tariximizin böyük faktlarını daim gündəmdə saxlayan bir mətbuat orqanıdır. Xüsusilə bu qəzetdə ədəbiyyatla bağlı müxtəlif yazıçı, şair və tənqidçilərlə təşkil etdiyi müsahibələr çox aktual olur və bizi milli sənət nümunələri ilə tanış edir. Belə yadda qalan müsahibələrdən biri jurnalist Yaşar Əliyevin yazıçı Elçinlə apardığı çox geniş formatda bir yazıdır (1).

“Söhbətin əvvəli”ndə Yaşar bir jurnalist kimi mövzunun silsilə şəklində davam edəcəyini bildirir və “Elçinlə söhbət” elə bu janrın, müsahibənin özünə və tarixçəsinə aydınlıq gətirməklə başlamağı” təklif edir. Yaşar ötən əsrdə müsahibənin bir janr kimi çox işlək olduğunu deyir və indi bunun səngidiyi qənaətinə gəlir. Və yazıçıya belə bir sual verir: “Necə düşünürsünüz, epistolyar janr kimi, müsahibə janrı da gələcəkdə yazıçıların külliyyatının tərkib hissəsi olacaqmı?” Əlbəttə, Elçin Yaşarın bundan əvvəl qoyduğu “Kütləvi yazıçılıq ab-havası niyə birdən-birə qeybə çəkildi? Bunu da sürət əsrinin ayağına yazarmı?” kimi sualına və qeyd etdiyimiz suala da çox ətraflı, elmi-nəzəri, illüstrativ prizmadan cavab verir. Bütün bunlarla bərabər, müsahibədən doğan bir həqiqət də artıq ortadadır ki, Yaşarın Elçinlə bu müsahibəsi həm jurnalistin, həm də yazıçının gələcək külliyyatının şəxsiz tərkib hissəsi olacaq. Çünki bu müsahibə sənət və sənətkar dünyasına, böyük bədii sözə, dünya ədəbi məktəblərinə, ayrı-ayrı məktəblərə məxsus yazıçıların yaradıcılıq laboratoriyasına elə səriştəli münasibətdən Elçinin öz bədii dünyası, Azərbaycan ədəbiyyatının klassik və yeni mənzərəsi ətrafında elə maraqlı gəzişmələrdən ibarətdir ki, ona nə müəllif özü etinasızlıq edə bilər, nə də oxucu.

Jurnalistin belə bir müsahibə üçün Elçini müsahib seçməsi heç də təsadüfi deyil. Bunu professor Cahangir Məmmədli əsərlərinin birində belə əsaslandırmışdır: “Azərbaycan elmi-filologiyası, ədəbi-bədii-ictimai dairəsi Elçinin yaradıcılıq istedadına, zəngin mütaliəsinə və bu mütaliədən gələn təfəkkürünə, yazıçı şəxsiyyətinə və bədii sözə nəzəri qiymətinə çoxdan bələddir... Elçin bir yazıçı və bir ədəbiyyatşünas kimi Azərbaycan ədəbi mühitində fenomenal hadisədir” (3, s. 41). Ancaq bir halda ki, söhbət müsahibə janrının imkanları daxilində baş verən ədəbi hadisə-

dən gedir, onda bu müsahibəni aparan jurnalistdən də danışmamaq olmur. Nəzəri fikir və təcrübə sübut edir ki, bütün hallarda müsahibənin uğuru jurnalistin predmetə bələdliyindən doğan suallardan çox asılıdır. Burada jurnalist müsahibindən yeni texnoloji əsrin ortaya qoyduğu sənətə yanaşma tərzinin uğurları və fəsadlarından, epistolyar janrın taleyindən danışmağı xahiş edir. Və Elçin sanki bədahətən bu sualı gözləyir. O, kompüter əsrinin yaratdığı yeni ədəbi dünyanı heyranəmiz bir müşahidəçi kimi təsvir edir, məktub romantikası, elektron kitab, haçansa gerçəkləşə biləcək elektron teatr haqqında çox maraqlı proqnozlar verir.

Yaxud, jurnalist soruşur: “Ədəbiyyata – özünü yazılı sözlə ifadə etməyə tələbat insanda necə yaranır. Və yazıçılığa mübtəlalıq nələrdən doğur?” Bu sual elə bu anda ədəbiyyatşünas Elçinə, filosof Elçinə deyil, daha çox bədii söz ustası olan Elçinə - yəni ancaq yazıçıya ünvanlanır. Və Elçin cavaba başlayan kimi bu suala çox maraqlı, orijinal, sənətkar cavabının böyük vədlər verdiyi hiss olunur. Elçin, həqiqətən də sual üzərində xeyli gəzişmədən sonra bu cavabı filoloji yaddaşlara çökəcək bir rezümə ilə yekunlaşdırır: “Söhbət qrafomanlığın yox, istedadın yaratdığı tələbatdan gedirsə, bu – bir sirri-xudadır. Yazıçılığa mübtəlalıq – yaşamağa mübtəlalıq kimi bir şeydir”. Elçinin gəldiyi bu nəticə dəqiq postulatdır. Yaradan sənə həyat verdiyi kimi istedad da verir. İstedad yazıçılığa – ümumiyyətlə əsl sənətə mübtəlalığın əsasıdır. Yaşar müsahibəyə “Ön söz əvəzi”ndə Elçinin çox məşhur bir obrazını xatırlayır və maraqlı bir fikir deyir: ... “nə qədər qərribə olsa da, mən bir vaxtlar yaşdım olmuş o məşhur Baladadaşı indi də yaşdım kimi təsəvvür edirəm. Elə bil üstündən illər keçdikcə, o da mənimlə birgə yaşa dolub”. Elçinin öz obrazına bu qədər səmimi və bu qədər gerçəkliklə yanaşması söhbətin qızgın vaxtında bədii sözün indiki taleyi ilə bağlı fundamental bir suala zəmin yaradır:

- “Sizcə, niyə daha belə obrazlar yaranmır? Ədəbiyyatın missiyası dəyişib, yoxsa oxucu tələbatı, yaxud dövr o dövr deyil?”

Elçin bu suala cavabda yazıçıdan çox ədəbiyyatşünasdır, öz hekayəsinə ədəbiyyatşünas gözü ilə baxan bir alimdir. Cavabda Baladadaş obrazının uğurunu təmin edən bədii detallar açılır və ədəbiyyatşünas Elçin maraqlı bir nəticəyə gəlir: “Belə obrazların daha yaranmadığını dedikdə, sən yəqin bizim ədəbiyyatı nəzərdə tutursan. Çünki, hər xalqın öz “baladadaş”ları var və mən güman etmirəm ki, müasir dünya ədəbiyyatı onlardan yazmır”. Və cavabın yekununda müsahib deyir: “Ədəbiyyatın missiyası isə əbədidir. – Xeyirlə Şərin mübarizəsində Xeyirə kömək etmək və bu, dövrün dəyişməsindən asılı deyil. Hər dövrün öz məxsusi ədəbiyyatı var, ancaq həmin dövr ədəbiyyatı o dəyişməz, daimi missiyanın tərkibindədir, oradan kənara çıxmır”. Bu dəqiq və orijinal cavabın sahibi böyük ədəbiyyatın böyük missiyasının, əbədi missiyasının elmi-nəzəri modelini, portretini çəkən alim Elçindir.

Müsahibə xüsusi hazırlıq tələb edir. Ona görə də müsahibə götürmək işini həmin mövzuya bələd olan jurnalistə tapşırırlar. Bütün mövzularda müsahibə götürmək bacarığı hər jurnalistə nəsis olmur. Sırf filoloji, humanitar təhsilli jurnalistin tibbin yeni kəşfləri ilə bağlı hansısa alim-həkimdən müsahibəyə girişməsi çox effektiv olmadığı kimi, fundamental təbiət elmləri üzrə təhsil almış jurnalistin də yazıçının sənət dünyası ilə bağlı onunla müsahibəsi o qədər səmərəsiz ola bilər. Əlbəttə, xüsusi istedadlı jurnalistlər istisna olmaqla, bu problemin qəzet səhifələrində özünü göstərməsinə dair faktlar da az deyil.

Ciddi, əsaslı müsahibəyə ciddi hazırlıq prosesi gərəkdir.

Tutaq ki, yazıçı ilə müasir ədəbiyyatın problemləri barədə söhbət aparmaq lazımdır. Jurnalist bunun üçün Azərbaycan ədəbiyyatının müasir durumunu, onun problemlərini, həmin yazıçının öz əsərlərini, cəmiyyətin bədii sözə münasibətini, ədəbi tənqidin ədəbi prosesə təsirini və s. onlarca məsələni öyrənib onlara xeyli bələd olmalıdır.

Telekanalların birində axşam saatlarında efirə çıxacaq analitik söhbətə məşhur bir yazıçını dəvət etmək qərara alınır. Proqramın efirə çıxmasına cəmi bir neçə saat qalıb. Analitik söhbətin aparıcısı tanışına mobil telefonla zəng edib həmin yazıçı haqqında ona bilgilər verməsini xahiş

edir. Tanışı hiss edir ki, aparıcı həmin yazıcının yaradıcılığına, ümumiyyətlə söhbətin əsas mövzusu ola biləcək müasir ədəbi prosesə bələd deyil. Ona görə də, tanışı jurnalisti bu müsahibədən çəkəndirməyə cəhd edir. Ancaq iş-işdən keçib: Yazıçı artıq xəbərdar edilib, proqramın isə başqa aparıcısı yoxdur. Tanışı ələcsiz qalıb həmin yazıcının əsərləri barədə, müasir ədəbi prosesin bəzi məqamları barədə mobil telefonla jurnalistə bəzi bilgilər verir. Axşam isə çox narahat halda onun yazıçı ilə söhbətinə baxır.

Qərribə mənzərə yaranır: Jurnalistin bir çox suallarında məsələyə səriştəsizlik, yazıçıya bələd olmaması açıqca duyulur. Yazıçı bunu bürüzə vermək istəmir, lakin özündən asılı olmayaraq, tez-tez əsəbiləşir, jurnalisti təkzib edir və s. Jurnalistin ədəbi proseslə bağlı diletantlığı verilişin səviyyəsini sifirə endirir...

Bu yerdə "525-ci qəzet"-in müxbiri Bəsti Əlibəylinin bir vaxtlar siyasətçilərlə, millət vəkilləri ilə, yazıçılarla, rejissorlarla, alimlərlə... apardığı onlarca müsahibəsinin hər birində hiss olunan söhbətə böyük hazırlıq məqamını misal göstərə bilərik. "525-ci qəzet"-in 2000-2002-ci il nömrələrində müsahibə janrında çox məhsuldar işləmiş bu jurnalistin müxtəlif istiqamətli müsahibələrə hazırlıq səviyyəsi nümunə olaraq dərəcədə maraqlıdır. "525-ci qəzet"-in redaktoru, istedadlı jurnalist-yazıçı Yaşar Əliyevin qəzetin 2011-ci il noyabr-dekabr şənbə buraxılışlarında yuxarıda xatırlatdığımız yazıçı Elçinlə apardığı silsilə formalı müsahibələri jurnalistin müsahibəyə necə söylə hazırlaşmağına klassik nümunə sayıla bilər.

Belə bir cəhət çox vacibdir. Jurnalist müsahibədən əvvəl başlıca olaraq nə istədiyini müəyyənləşdirməlidir. Ən əsası isə hansı informasiyaya diqqət yönəlməlidir - bunu bilmək lazımdır. Hər şey verilən suallarla həll olunmalıdır. Jurnalist heç vaxt müsahibə ilə dialoqa girməməlidir. Əvvəla ona görə ki, dialoq tamam başqa janrdır, ikincisi, dialoqa girəndə jurnalist mütləq öz mövqeyini göstərir – müsahibədə bu məqam yolverilməzdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Elçinlə ədəbiyyat söhbəti. "525-ci qəzet", Bakı, 19-20 yanvar
2. Məmmədli C. Jurnalistikaya giriş. Bakı, "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2001, 385 s.
3. Məmmədli C. Dünya sözə qalacaq... Bakı: Zərdabi LTD, 2016, 296 s.
4. "525-ci qəzet", Bakı, 2012, 8 fevral
5. Газетные жанры. Москва: Политиздат, 1971, 184 с.
6. Самарцев О.Р. Творческая деятельность журналиста. Москва: Академический Проект, 2007, 528 с.

C.Mammadli,
G. Fridunbekova

INTERVIEW GENRE IN NEWSPAPER "525-CI GAZET"

Summary

There are has a number of media outlets across the country that have a wide audienc in Azerbaijan's modern newspaper system. Among them have the press agencies that place greater emphasis on information, or prefer broader analytical analysis. However, almost all of these newspapers regularly provide an interview genre. "525-ci gazet", "Yeni Azerbaijan", "Azerbaijan", "Xalg gazet", independent newspapers "Kaspi" and "Sharg" are the ruling newspapers among these newspapers. The media prefers the interview genre as it allows a journalist to gain extensive information about any problem. The interview is one of those genres that help a journalist in both information and analytical format. It is also worth noting that each newspaper should take into account its information policy in relation to the genre of interviews.

As mentioned in the article, interview is one of the most active genre. Newspapers, in particular, often refer to the interview genre. It is great importance to learn the opinion of an interviewer about any event happened in the community and communicate it to the public. "525-ci gazet" also gives a wide range to interviews, such as "Azerbaijan", "Sharg", "Kaspi" and other newspapers. Newspaper interviewers who select certain topics also choose with great sensitivity to the subject. Newspaper reporters select their interviewers with great sensitivity to the subject. This aspect is very important. The journalist at first must determine what he or she wants before the interview. And most importantly, what kind of information should be addressed - you need to know. Everything has to be answered by the questions asked. The "525-ci gazet" is always selected for this aspect. The article is very important in this regard. The author has analyzed this issue in detail. "525-ci gazet" is one of the most widely distributed newspapers in the interview genre.

Keywords: Karabakh, interview, genre, newspaper, journalist, responsibility

Дж.Мамедли,
Г. Фридунбекова

Жанр интервью в «525-джи газет»

Резюме

В современной газетной системе Азербайджана имеется ряд периодических изданий с широкой аудиторией по всей стране. Среди них имеются периодические издания, которые уделяют больше внимания информации или аналитическому анализу. Почти все эти периодические издания размещают интервью. Среди них можно назвать такие влиятельные газеты, как «525-джи газет», «Ени Азербайджан», «Азербайджан», «Халг газети», а также независимые газеты, такие как «Каспий», «Шарг». Эти газеты на своих страницах используют жанр интервью, потому что «интервью, как жанр, позволяет журналисту получать обширную информацию о любом событии или проблеме». Интервью является одним из тех жанров, которые в аналитическом формате помогают журналисту в достижении своей цели. Важно отметить и тот факт, что каждая газета должна учитывать свою информационную политику при обращении к жанру интервью.

Как упоминалось в статье, жанр интервью является одним из востребованных жанров. В частности, газеты часто ссылаются на жанр интервью. Крайне важно узнать мнение интервьюера о происходящем событии в обществе и донести его до общественного мнения. «525-джи газет», так же как и газеты «Азербайджан», «Шарг», «Каспий» и другие, на своих страницах часто прибегают к жанру интервью. Репортеры предельно тщательно выбирают интервьюера. Это очень важно. Журналист изначально должен определить свою цель. Самое важное знать, какую информацию необходимо получить. Все определяется задаваемыми вопросами. И в этом деле «525-джи газет» выделяется. Статья очень важна в этом отношении. Автор подробно проанализировал эту проблему. 525-я газета - одна из самых распространенных газет в жанре интервью.

Ключевые слова: Карабах, интервью, жанр, газета, журналист, ответственность

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.06.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Nəsir Əhmədli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

Prof. ŞAMİL VƏLİYEV
GÜNAY MƏMMƏDOVA
Bakı Dövlət Universiteti
Zahid Xəlilov küçəsi
g-alizade87@mail.ru

RAYON QƏZETLƏRİNİN MƏZMUN VƏ FORMA YENİLİKLƏRİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın bölgələrində çıxan qəzetlərin müstəqillik dövründəki fəaliyyətinə nəzər yetirilir. Bir neçə qəzetin təmsalında rayon qəzetlərinin məzmunu, forması, tipoloji yenilikləri araşdırılır. Region mediasının bölgələrdə hansı öhdəlikləri yerinə yetirdiyi müəyyənəşdirilir. Yerli media dövlətlə xalq arasında əlaqənin qurulmasında önəmli rol oynayır. Bölgə KİV-nin təməl özəlliyi aid olduğu rayon sakinlərinin, habelə ayrı-ayrı fərdlərin problemlərini dilə gətirmək, bunları əlaqədar qurumlara çatdırmaq, ictimai fikir formalaşdırmaqdır. Eyni zamanda rayonlarda fəaliyyət göstərən dövlət və özəl qurumların iş prinsiplərini nəzərdə saxlamaq, lazım olduqda tənqid etmək vəzifəsini yerinə yetirməlidir. Media bölgə camaatı ilə yanaşı eyni zamanda da həmin qurumların, idarələrin, təşkilatların, ümumilikdə yerli hakimiyyətin dili ola bilməlidir. Bu balansı qurmaq və qoruyub saxlamaq prioritet məsələ hesab olunur. Bizim təhlil obyektimizə çevrilən bölgə qəzetlərinin bu işi hansı zaman kəsiyində necə etməsi məqalənin səmərəliliyini artırır.

Müasir dövrdən fərqli olaraq sovet hakimiyyəti dövründə alternativ variantlar olmadığından rayon qəzetlərinin oxucu sayı çox idi. Mətbuat hakimiyyətin mübariz dəstəsi, partiyanın kəsərli və güclü silahı idi. Rayon qəzetlərinin fəaliyyəti kəndlərimizin gündəlik həyatı ilə sıx bağlı idi.

Rayon qəzetlərinin dil və üslub xüsusiyyətləri hər zaman nəzəriyyəçilərin diqqətində olub. Qəzet ədəbi dilin sürətlə formalaşmasını və sabitləşməsinə təmin edirdi. Qəzet ədəbi dili danışiq dilinə yaxınlaşdırır, xalq dilinin rəngarəngliyini yazılı nitqə gətirirdi. O həmçinin dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə və qrammatik quruluşunun daha da cilalanmasına, gözəlləşməsinə xidmət edirdi. Ona görə də qəzet istər mövzu dairəsinə, istərsə də dilinə görə seçilməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, qəzet hər gün müxtəlif yaşa, müxtəlif zövqə, müxtəlif savada, müxtəlif sənətə malik olan adamlarla ünsiyyət saxlayır, onları siyasi və mədəni cəhətdən tərbiyə edir. Məqalədə sovet hakimiyyəti dövründə çıxan qəzetlərin müstəqillik dövründə çap olunan bölgə qəzetlərindən dil-üslub baxımından müqayisəli təhlil olunur. Məqalədə Sabirabadın “Suqovuşan”, Gəncənin “Qırmızı Gəncə”, Yevləyin “Kür” qəzetləri daha geniş şəkildə təhlil olunub.

Açar sözlər: region, media, rayon qəzetləri, müstəqillik dövrü, mətbuat, bölgə mətbuatı

90-cı illərdə ölkənin həyatında baş verən dəyişikliklər ilk olaraq özünü qəzetlərdə göstərirdi. İndiyə kimi partiya hökumətinin diqqəti ilə sujet xətti müəyyənləşdirən rayon qəzetlərinin bir neçə gün içində mövzu dairəsi tamamilə dəyişdi. Baş vermiş dəyişikliklərə bir neçə rayon qəzetinin təmsalında nəzər yetirək:

Sabirabadda çıxan “Suqovuşan” qəzeti də rayonun ictimai-siyasi həyatında baş verən hadisələri öz səhifələrində işıqlandırmağa başladı. Müstəqillik dövrünün ilk illərində 20 yanvar hadisələri, erməni təcavüzkarlarına qarşı aparılan mübarizə qəzetin daimi mövzusunə çevrilmişdir. Əslən Sabirabaddan olan şəhidlər haqqında qəzetdə publisistik yazılar çap olunmuşdur. Qəzet Azərbaycan dövlətçiliyini üstün tutmuş və öz istiqamətini bu yöndə qurmuşdur. Erməni tə-

cavüzü nəticəsində torpaqlarından uzaq düşmüş məcburi köçkünlərin həyat şəraitinə dair yazılar “Suqovuşan” qəzetinin əsas mövzularından idi. Müstəqillik dövründə digər rayonlarda olduğu kimi “Suqovuşan” qəzeti də artıq kənd təsərrüfatı mövzusunda xeyli dərəcədə uzaqlaşmış bölgə əhalisinin ictimai-siyasi qəzetinə çevrilmişdir. 1995-ci ilin noyabrından bu günədək “Suqovuşan” qəzeti Sabirabad rayon İcra Hakimiyyətinin orqanı kimi fəaliyyət göstərir.

Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə Sabirabad rayonunda müxtəlif sahələrdə aparılan islahatlar qəzetin mövzu dairəsini dəyişdi. Rayonun sosial həyatında və iqtisadi sahədə görülən işlər qəzetin hər sayında işıqlandırılıb. Rayonda tikinti quruculuq işləri ilbəl genişlənirdi. Kür çayının üzərində nəhəng körpü, möhtəşəm mədəniyyət sarayı, müasir məktəblər, rabitə, səhiyyə və mədəniyyət ocaqları, çoxmərtəbəli yaşayış evləri və digər sosial tikililər az müddət ərzində rayonun simasını tanınmaz dərəcədə dəyişmişdi. Bu obyektlərin bir çoxunun təntənəli açılışında ümummilli lider Heydər Əliyev şəxsən özü iştirak edib (1).

Müstəqillik dövründə digər rayon qəzetləri kimi “Suqovuşan” qəzeti də Azərbaycan nəşriyyatında fotosəkillərin klişə edilməsi mümkün olmadığı üçün şəkilsiz çıxarıldı. Qəzetlərin siması olduqca bəsit və cansız idi. 1997-ci ildən başlayaraq qəzetin xüsusi sayları Bakıdakı nəşriyyatlarda yığılıb rəngli və şəkili nəşr olunub. Lakin bu uzun sürən və çətin proses olduğundan bütün nüsxələri rəngli-şəkili formatda nəşr etmək mümkün olmayıb. Sabirabadda bir müəssisə rəhbəri “Suqovuşan” qəzetinin redaksiyasına öz hesabına kompüter avadanlıqları hədiyyə edib. Bu avadanlıqlar hesabına qəzetin materialları redaksiyada yığılır və səhifələnir və Azərbaycan nəşriyyatında çap edilirdi. Qəzet əksər vaxtlar 4 səhifəlik buraxılırdı. Vaxtaşırı 8 səhifədə çap olunan qəzetin xüsusi sayları 12-16 səhifə A2 formatında, rəngli və xüsusi parlaq kağızlarda nəşr edilir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın bölgələrində çıxan ilk qəzetlərdən biri də Gəncədə olub. “Gəncənin səsi” qəzeti ilk dəfə 1920-ci ilin may ayında “Qırmızı Gəncə” adı ilə fəaliyyətə başlayıb.

Bütün respublika qəzetləri susdurulan zaman sovet qoşunlarının Azərbaycanda törətdikləri qırğını, 20 Yanvar faciəsini əks etdirən fotosəkilləri və həqiqətləri elə ilk günlərdə aləmə car çəkənlər arasında “Gəncənin səsi” qəzeti də vardı. “Gəncənin səsi”ni həm də bir jurnalistika məktəbinə bənzətmək olar (2). Gəncədə çap olunan qəzetlərin keçmiş və müasir nüsxələrinə nəzər yetirdikdə böyük inkişafın şahidi oluruq. Şəkillərdəki köhnə Gəncə və müasir Gəncə ölkəmizin inkişafından xəbər verir.

Müxtəlif vaxtlarda ayrı-ayrı adlarda çap olunan “Gəncənin səsi” qəzetinə Məmməd Kazım Ələkbərli, Balabəy Həsənbəyov, Cavad Fərhadov, Cəfər Bağır, Cahangir Hüseynov, Qara Abbas, Kəramət Tağıyev, Abdulla Şərifov, Fərid Cəfərov, Zahid İsmayılov, Sabir Hacıyev redaktorluq ediblər. Hazırda qəzetin redaktoru Rəfiqə Sadıqovadır. Qəzet Gəncə şəhər İcra Hakimiyyəti rəhbərliyinin təşəbbüsü və dəstəyi ilə fəaliyyət göstərir. “Yeni Gəncə” qəzeti olduğu kimi “Gəncənin səsi” qəzeti də öz tərtibatı ilə göz oxşayır. Maraqlı dizayn, rəngli şəkillərlə yazıların vəhdəti qəzeti oxunaqlı edir. Qəzet redaksiyanın kompüter mərkəzində yığılır və Azərbaycan nəşriyyatında çap olunur. 2500 tirajla çıxan qəzet 60 qəpiyə satılır və alıcıları da əsasən abunə yazılan müəssisələr və dövlət qurumlarıdır. Mütəmadi olaraq qəzetin ilk səhifəsi dövlət başçısı İlham Əliyevin səfərlərinə, sərəncamlarına həsr olunur. Dörd səhifəlik qəzet İcra Hakimiyyəti rəhbərinin rayon camaatı ilə görüşlərini, Gəncə şəhərində baş verən hadisələri, Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramına dair görülən işləri işıqlandırır. “Gəncənin səsi” qəzetində redaktor Rəfiqə Sadıqovanın imzası ilə məqalələr də çap olunur.

Bundan başqa bəzi nömrələrdə oxuculardan gələn xırda məzmunlu yazılar da qəzet səhifələrində çap olunur. Bir çox bölgə qəzetlərindən fərqli olaraq “Gəncənin səsi” qəzetinin internet portalı operativlik göstərir. Saytda hər gün yeni yazılar yerləşdirilir, Gəncənin gündəlik hava proqnozu verilir. Qəzetin səhifələrində olduğu kimi saytda da heç bir reklama rast gəlinmir.

“Yeni Gəncə” 1996-cı ildən fəaliyyət göstərir. Qəzet “Güclü-qüdrətli Azərbaycan uğruna” şüarı altında çap olunur. YAP Gəncə şəhər Təşkilatının orqanıdır. Qəzet təkcə Gəncə şəhərində deyil, ölkəmizin ictimai-siyasi, sosial-mədəni həyatında olan yenilikləri oxuculara çatdırır. www.yenigence.com internet saytı daha operativ işləyir. Saytda “Gəncə” adlı bölmədə bölgə həyatında baş verən hadisələr, tədbirlər işıqlandırılır. Gəncə bölməsində Gəncəlilərin ictimai-siyasi həyatında baş verən hadisələr barədə geniş informasiya verilir. Saytda təkcə Gəncə şəhəri deyil Azərbaycanın Qərb bölgəsində baş verən vacib hadisələrə də yer verilir. Saytdan fərqli olaraq “Yeni Gəncə” qəzeti bütün səhifələrini sırf Gəncə həyatına həsr edib. Qəzetdə Gəncədə fəaliyyət göstərən universitetlərin iş proseslərindən, tələbə həyatından, tədrisdə baş verən yeniliklərdən geniş informasiyalar verilir. Qəzetin ilk iki səhifəsi ardıcıl olaraq Gəncə şəhər İcra Hakimiyyətinin, deputatların çıxışlarına, görüşlərinə həsr olunur. Qəzet ayda bir dəfə dörd səhifədən ibarət olmaqla Mingəçevir Poliqrafiya Müəssisəsində çap edilir. Qəzetin redaktoru Hicranə Məmmədovadır. “Yeni Gəncə”ni digər rayon qəzetlərindən fərqləndirən əsas mühüm cəhət onun tərtibatıdır. Qəzet rəngarəng, keyfiyyətli vərəqlərdə çap olunur. Heç bir səhifədə reklama rast gəlinmir. Bir neçə nömrəsində Gəncə Dövlət Dram Teatrından Gənclər Birliyinin keçirəcəyi tədbirlər barədə elanlar verilir.

Saytın Gəncə bölməsinin əsas mövzusu Gəncə haqqında verdiyi xəbərlərdən və müsahibələrdən ibarətdir. Janr müxtəlifliyinə rast gəlinmir. Analitik və köşə yazılarına yer verilmir. Qəzet sadəcə məlumatlandırma funksiyasını yerinə yetirir. Maarifləndirmə məqsədli yazılara, oxucu şikayətlərinə, ictimai, sosial problemlərə yer ayrılır. Qəzetdə maarifləndirici yazılara da rast gəlinir: “Xeyirxah məqsədlə verilən qan kiminsə həyatını xilas edəcək” (28 sentyabr 2018) adlı məqalədə oxuculara qan verməyin xeyirxah əməl olmağı ilə yanaşı qanverənin orqanizminədə müsbət təsirlərindən bəhs edilir (3). Bundan başqa bəzi nömrələrdə oxuculardan gələn xırda məzmunlu yazılar da qəzet səhifələrində çap olunur. Bir çox bölgə qəzetlərindən fərqli olaraq “Gəncənin səsi” qəzetinin internet portalı operativlik göstərir. Saytda hər gün yeni yazılar yerləşdirilir, Gəncənin gündəlik hava proqnozu verilir. Qəzetin səhifələrində olduğu kimi saytda da heç bir reklama rast gəlinmir.

Saytdan fərqli olaraq “Yeni Gəncə” qəzeti bütün səhifələrini sırf Gəncə həyatına həsr edib. Qəzetdə Gəncədə fəaliyyət göstərən universitetlərin iş proseslərindən, tələbə həyatından, tədrisdə baş verən yeniliklərdən geniş informasiyalar verilir. Qəzetin ilk iki səhifəsi ardıcıl olaraq Gəncə şəhər İcra Hakimiyyətinin, deputatların çıxışlarına, görüşlərinə həsr olunur. YAP Gəncə şəhər Təşkilatının orqanıdır. Saytın Gəncə bölməsinin əsas mövzusu Gəncə haqqında verdiyi xəbərlərdən və müsahibələrdən ibarətdir. Janr müxtəlifliyinə rast gəlinmir. Analitik və köşə yazılarına yer verilmir. Qəzet sadəcə məlumatlandırma funksiyasını yerinə yetirir. Maarifləndirmə məqsədli yazılara, oxucu şikayətlərinə, ictimai, sosial problemlərə yer ayrılır.

Yevlaxda qəzet rayonun yaranışı ilə eyni vaxtda fəaliyyətə başlayıb. 1935-ci ildə rayon icraiyyə komitəsinin ilk qərarlarından biri rayon qəzetinin buraxılması haqqında oldu. Beləliklə 1935-ci ildə “Yeni Yevlax” qəzetinin ilk sayı işıq üzü gördü. Qəzetə İbrahim Əliyev, Əli Bün-yadzadə, Adil Elçiyev, Sədrəddin Cəvəzadə, Bala Yusifov redaktorluq ediblər. Qəzet 1959-cu ildə fəaliyyətini dayandıraraq. 1962-ci ildə Qasım İsmayilovun redaktorluğu ilə Goranboy, Mingəçevir və Yevlax şəhərlərini əhatə edən “Qələbə” (bir müddət “Mübariz” adı ilə) qəzeti çap olunub. qəzet cəmi 3 ildən sonra fəaliyyətini dayandırdı. 1965-ci ildə Yevlaxda yenidən “Təşəbbüs” adı ilə qəzet buraxıldı. Qəzetin ilk redaktoru İsrail Rzayev olub. 1986-1991-ci illərdə “Təşəbbüs” qəzetinə Mustafa Əhmədov redaktorluq etmişdir. 1991-ci ildə qəzetin fəaliyyətinə xitam verilib. Nəhayət 1992-ci ildə əsası “Yeni Yevlax”la qoyulan Yevlax rayon mətbuatını sələfi “Kür” qəzeti çap olunmağa başlayır. “Kür” qəzeti yeganə qəzetlərdəndir ki, fəaliyyətə başladığı gündən bu günədək bir redaktor Əminə Yusifqızının rəhbərliyi ilə çıxır. Yevlax rayonunun yeganə mətbu orqanı “Kür” qəzetidir. Qəzet A3 formatında 4 səhifədə Mingəçevir Poliqrafiya

Müəssisəsində ofset üsulu ilə buraxılır. Rayon qəzetləri içərisində ən çox tirajla nəşr olunan qəzet məhz “Kür”dür. Qəzet 7000-7200 nüsxəylə buraxılır. Bu rəqəm digər rayon qəzetlərinin tirajından 3-4 dəfə çoxdur. Qəzet Yevlax Şəhər İcra Hakimiyyətinin orqanıdır.

Yevlax rayonunun həyatında baş verən hadisələr “Kür” qəzetində tarixiləşib. Bir sıra rayon qəzetlərindən fərqli olaraq “Kür”də mərkəzi mətbuatdan götürülən xəbərlər olmur. Qəzet bütün məlumatları öz dəsti-xətti ilə qələmə alır. Qəzetin səhifələri tamamilə Yevlax rayonunda baş verən hadisələrə həsr olunur. Janr kasadlığından şikayətləndiyimiz xüsusiyyətlər “Kür” qəzetinə aid deyil. Digər rayon qəzetləri ilə müqayisədə “Kür” qəzetində təkcə xəbər yox müsahibə janrı da üstünlük təşkil edir. Rayonun yüksək bal toplamış, olimpiyadalardan qalib olmuş gənclərlə müsahibələr qəzetin oxunaqlılığını artırır. “Qafqaz Albaniyası və Qarabağ” (2013, 16 avqust N28), “Cəmiyyətin idarə olunmasının mahiyyəti və tarixi inkişaf formaları” (13 dekabr 2016), “Azərbaycanda demokratik və hüquqi dövlət quruculuğu davamlı prosesdir” (13 dekabr 2016), “Qafqaz islam ordusu-95 xilaskarlıq missiyası” (3 sentyabr 2013), “Şah İsmayıl Xətai” (10 sentyabr, 2013), “Qafqaz Albaniyası və Qarabağ” (3 sentyabr 2013) kimi məqalələrdə ölkənin tarixi ilə bağlı faktlar araşdırılır. “Qabaqcıl betonçu”, “Peşəsinin ustası” (3 iyun 2011) kimi məqalələrdə peşə adamlarının obrazı yaradılıb. Bu forma əslində sovet dövrü mətbuatı üçün xarakterik olsa da qəzetin müstəqillik dövründə çıxan saylarında da aktualdır. Lakin daha az mübaligədən istifadə edərək yazılan yazılarda bir növ insan əməyinə qiymət verilir. “Kür” qəzetinin “Unudulmayanlar” adlı rubrikasında hər dəfə həmin ayda doğulan şəhidlər haqqında məlumat verilir. 2011-ci ildə 75 yaşı tamam olan qəzetin Azərbaycan Mətbuat Şurası İdarə Heyəti üzvlərinin, ölkənin tanınmış ziyalılarınin qatıldığı yubiley tədbirində çıxış edən baş redaktoru Əminə Yusifqızı qəzetin tarixindən belə bəhs edir: “Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra yaşadığımız keçid dövrünün çətinlikləri qəzetimizdən də yan keçmədi. Tirajımız və dövriliyimiz kəskin surətdə azaldı. Əməkdaşlarımız çox cüzi əmək haqqına işləmək məcburiyyətində qalsa da, kimsə nə qələmini əldən qoydu, nə də kollektivi tərk etmək barədə düşündü. Şükürlər olsun ki, böyük səbrimizin sonu ürəkaçan oldu. 2004-cü ildən sonrakı dövrü “Kür”çülər dogma qəzetlərinin “Qızıl dövrü” adlandırırlar” (4).

Qəzetin son səhifəsində rayonun əsas təsərrüfat sahələrindən olan pambıqçılıqla bağlı yazılar verilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Yevlax şəhəri ilə bağlı verdiyi sərəncamlar, tədbirlər, görülmək işlər barədə geniş materiallar dərc edir. Bu məlumatları oxucunun mərkəzi qəzetlərdən əldə etməsi mümkün deyil. Qəzetdə vaxtaşırı verilən “Təhsil xəbərləri” rubrikasında məktəb həyatı barədə məlumatlar dərc olunur. Ümumiyyətlə qəzet öz rayonunda təhsilini uğurla başa vurmuş şagirdlərin neçəsinin hansı universitetlərdə tələbə adını alması barədə ardıcıl olaraq statistik məlumatları dərc edir, yüksək nailiyyət əldə etmiş şagirdlərdən müsahibələr alır, gənc oxucularını təhsilə meyilləndirir. Bu məlumatlarda bütün məktəblərin şagirdlərinin universitetə qəbul olunduqları ballar, olimpiadada göstərdiyi nəticələr ardıcıl yazılır. Bu cədvəllə məktəblərin ümumi vəziyyəti göz önündə olur. Bu cür yanaşma təhsil ocaqları arasında rəqabəti gücləndirir və təhsil səviyyələrini artırmaq barədə düşündürür.

Rayon qəzetlərinin bəzən qondarma məlumatlarla gündəmi dəyişdirilməkdə, mərkəzi mətbuatın əsas məlumatlarından kənara çıxmamasının əsas səbəbi bölgənin hakim strukturlarının təsiridir. Bütün bunlar qəzetin tamamilə öz istiqamətlərindən çıxaraq funksiyalarını yerinə yetirməyən kağız yığınınə çevrilməsinə və demokratik istiqamətləri reallaşdıracaq mexanizmlərin qarşısını almağa xidmət edir.

Ümumi prizmadan yanaşsaq media sistemində mövcudluğunu qorumağa çalışan, mərkəzlə istər iqtisadi, istərsə də nəşr keyfiyyəti baxımından rəqabət etməsi mümkün olmayan, nə də tələbat olmadığından maliyyə çətinlikləri yaşayan bölgə mətbuatının varlığının şahidi oluruq. “Rayon mətbuatı mərkəzi mətbuatın demokratik dəyərlərini möhkəmləndirmək baxımından mühüm rol oynaya bilər. Mərkəzdə baş verən hadisələrdən kənarda qalan rayon camaatının öz böl-

gə qəzetində özünü daha dəyərli hiss etməsinə və hansısa problemlərinin həllinə ümid bəsləməsinə səbəb olur” (5). Oxucuya verilən bu imkan ölkənin siyasi sferasında hər bir şəxsin özünü bu sistemin bir hissəsi kimi hiss etməsinə səbəb olacağını düşünürük. Belə vəziyyətlərdə oxucu özünə bənzər problemləri, hədəfləri olan bir referans çərçivədə görüşür. Beləliklə, rayon qəzetləri, mərkəzi qəzetlərin doldura bilməyəcəyi boşluqları doldurmaq imkanına malikdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. “525-ci qəzet”, 28 avqust, 2012 “Suqovuşan” qəzeti Sabirabadın inkişaf yolunun güzgüsü kimi, Bəxtiyar Məmmədli, s4
2. www.azerbaijan-news.az
3. “Gəncənin səsi” qəzeti, 28 sentyabr 2018, Xeyirxah məqsədlə verilən qan kiminsə həyatını xilas edəcək
4. Kür qəzeti, 2011, 11 yanvar, №1
5. Alankuş S. 2003, Demokratik Bir Medya Ortamı için Yerel/Sivil Medya və Yeni imkanlar, 95-130 s, Medya və Toplum, İPS İletişim Vakfı Yayım, İstanbul

Ş.Vəliyev

Gunay Mammadova

Content and form news of the region newspapers Summary

There are take a look to activities of newspaper in the regions of Azerbaijan during the period of independence. In the content of the several newspapers there are investigated form and typological innovations of the district newspapers It determines what regional media commitments are in the regions. Local media play an important role in building relations between the state and the people. The main purpose of the region's media is to express the problems of the residents, as well as of individual persons, to bring them to the appropriate level, to form public opinion. At the same time, the state and private bodies operating in the regions should be responsible for monitoring and criticizing where appropriate. The media should be the language of the community, as well as the local authorities. Establishing and maintaining this balance is a priority. The efficiency of the article increases how the regional newspapers, which have become our object of analysis, do this work at any time.

Unlike the modern era, there were no alternative options in the Soviet era, because there were many readers in the district newspapers. The press was a fierce group of the government, a strong and powerful weapon of the party. The activities of the district newspapers are closely connected with the daily life of our villages.

The language and style of regional newspapers have always been in the focus of theorists. The formation and stabilization of the newspapers provided at the literary language. The newspaper brings the literary language closer to the spoken language, introducing the diversity of the national language in writing. It also served to enrich the vocabulary of the language and to polish and improve the grammatical structure. Therefore, the newspaper must be chosen either by its subject matter or by its language. It is important to keep in mind that the newspaper communicates with people of all ages, tastes, and different backgrounds, and educates them politically and morally on a daily basis. The article provides a comparative analysis of the Soviet-era newspapers in terms of language styles from regional newspapers published during the independence period. The article analyzes more broadly the newspapers “Sugovushan” of Sabirabad, Ganja “Kirmizi Ganja” and Yevlakh's “Kur”.

Key words: region, media, regional newspapers, period of independence, press, regional press

Ш.Велиев
Гюнай Маммедова

Форма и содержание региональной печати

Резюме

В научной статье исследуются региональные периодические издания и их деятельность. Анализируется содержание, форма и типология самых популярных региональных газет. Определяется цель и задачи региональной печати. Местные СМИ играют важную роль в построении взаимоотношений между государством и народом. Основная цель региональных средств массовой информации – осветить проблемы жителей, а также отдельных лиц, довести до сведений соответствующих организаций, сформировать общественное мнение. А также контролировать принципы работы государственных и частных органов, действующих в регионах, и при необходимости критиковать. Региональные СМИ должны выражаться языком не только жителей, но и организаций, сообществ, и всего правительства. Установление и поддержание этого баланса является приоритетом. Статья анализирует, как региональные СМИ выполняют свою работу в этом деле.

В отличие от современного периода, в советский период за неимением альтернативных вариантов, региональные газеты были популярны. Пресса была жестким орудием власти, сильным и мощным рупором партии. Деятельность районных газет была тесно связана с повседневной жизнью наших округов. Особенности языка и стиля районных газет всегда находились под бдительным вниманием теоретиков. Газета способствовала быстрому становлению и стабилизации литературного языка. Газета приближает литературный язык к разговорной речи, представляя разнообразие национального языка в письменной форме. Он также служил для обогащения словарного состава языка, а также для улучшения грамматической структуры. Поэтому газета должна выделяться и по тематике, и по языку. Надо учитывать и тот факт, что газета находится в постоянном контакте с людьми всех возрастов, вкусов и разного происхождения, а также обучает их политическим и нравственным вкусам. В статье приводится сравнительный анализ газет советских времен с точки зрения языковых стилей из региональных газет, издаваемых в период независимости. В статье более широко анализируются газеты «Суговушан» из Сабирабада, «Гырмазы аскер» из Гянджи, и «Кура» из Евлаха.

Ключевые слова: регион, региональные газеты, период независимости, пресс, региональная печать

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.03.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Alxan Məmmədov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

QƏRƏNFİL RZAYEVA

ADPU

qerenfilrzayeva40@gmail.com

**XƏLİL RZA ULUTÜRKÜN “MÜHARİBƏDƏN SONRAKI AZƏRBAYCAN
SOVET ƏDƏBİYYATINDA POEMA JANRI (1945-1950)” MÖVZUSUNDA YAZDIĞI
DISSERTASIYA İŞİNİN TƏDQIQI**

Xülasə

Məqalədə Xəlil Rzanın “Müharibədən sonrakı Azərbaycan Sovet ədəbiyyatında poema janrı (1945-1950)” mövzusunda yazdığı dissertasiya işi tədqiqata cəlb edilmiş, ədəbi-nəzəri fikirləri təhlil olunmuşdur. Poemanın spesifik xüsusiyyətləri araşdırılmış, dünya klassiklərinin bu janr haqqında qiymətli fikirlərinə istinad edilmişdir. Müharibədən sonrakı dövrdə ədəbiyyatın, xüsusilə poema janrının inkişafı ardıcıl izlənmiş, qanunauyğunluqları müəyyən olunmuşdur.

Məqalədə Xəlil Rzanın poema janrının tədqiqinə olan marağı aydınlaşdırılmışdır.

Dissertasiya müəllifini məşğul edən məsələ 1945-1950-ci illər arasında ədəbiyyatımızda yaranan poema janrının yeni inkişaf mərhələsidir. Həmin dövrdə poema janrının hansı gözəl nümunələri yaranmışdır? Bu nümunələrin ideya və fikir yeniliyi, sənətkarlıq xüsusiyyətləri nədən ibarətdir? Həmin dövrdə poema janrı ictimai həyatın tələblərinə necə cavab vermişdir? Poemada ənənə və novatorluq, müsbət qəhrəman, lirik qəhrəman, xarakter və konflikt, milli kolorit, bədii dil və üslub kimi mühüm problemlər nöqtəyi-nəzərindən poema janrının inkişafını təmin edən amillər və buna mane olan qüsurlar hansılardır? Göründüyü kimi, tədqiqat işini yazmaqda Xəlil Rzanın məqsədi bu kimi suallara cavab tapmaq olmuşdur.

Açar sözlər: Xəlil Rza, poema, sovet ədəbiyyatı, dissertasiya, janr, müharibə

Xəlil Rza Azərbaycan ədəbiyyatına əsasən şair kimi qədəm qoymuş, epik-lirik əsərlər yaratmış, tərcümə yaradıcılığı ilə məşğul olmuşdur. Şairin yaradıcılığının hərtərəfli tədqiqi bir daha sübut edir ki, o, nəinki şair, eyni zamanda görkəmli ədəbiyyatşünas-alim kimi də fəaliyyət göstərmiş, Azərbaycan ədəbiyyatının müəyyən mərhələsində yaranmış poetik nümunələrin tədqiqi ilə də məşğul olmuşdur. “1959-cu ildə ikinci ali ixtisas təsilini bitirib Bakıya qayıdan Xəlil Rza bir müddət Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda aspirant olmuş, müəllimlik etmiş, 1963-cü ildə orada “Müharibədən sonrakı Azərbaycan Sovet ədəbiyyatında poema janrı (1945-1950)” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir” (1, 24). Dissertasiya işi giriş, üç fəsil və nəticədən ibarətdir. Mövzunun araşdırılması üçün müəllif 150-dən çox elmi və bədii ədəbiyyatları araşdırmış, öz qənaətlərini dünyanın tanınmış, görkəmli ədəbiyyatşünas alimlərinin fikirlərinə istinadən ifadə etmişdir. Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində Xəlil Rza əsas tədqiqat obyekti olaraq poema janrının ədəbiyyatımızda tarixən yaranma aspektlərini araşdırmış və belə bir fakta əsaslanmışdır ki, X-XI əsrin ən böyük poetik abidəsi sayılan “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanında poema janrının bədii ünsürləri özünü göstərməkdədir. Klassik irsimizdə bu janrın xüsusilə Xaqani Şirvani və Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatdığını qeyd edən Xəlil Rza hər iki sənətkarın, xüsusilə Nizaminin mənzum roman səviyyəsinə yüksəlmiş poemalarını nəinki Azərbaycan, həmçinin dünya ədəbiyyatının nadir incisi kimi qiymətləndirmişdir.

Dissertasiya müəllifi Nizaminin poemalarında dövrün siyasəti, mədəniyyəti, tarixi, əxlaqı və məişəti, fəlsəfi görüşləri, elmi fikir səviyyəsinin müəyyənliyi baxımından onu tarixi inkişafın müəyyən mərhələsində Azərbaycan ədəbiyyatının bədii ensiklopediyası adlandırmışdır.

XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında poema janrının inkişafını izləyən Xəlil Rza qeyd edir ki, hansı dövrdə yazılmasından asılı olmayaraq poemanın sonrakı inkişafında Nizaminin təsiri aydın duyulmaqdadır. Nizamidən sonra dahi sənətkarımız Məhəmməd Füzulinin poema yaradıcılığını araşdıran Xəlil Rza, Füzuli poemalarını səciyyələndirən əsas cəhət kimi onlarda lirikanın çox qüvvətli olması və insanın daxili dünyasını hərtərəfli işıqlandırmasında görür. O, xüsusilə “Leyli və Məcnun” poemasının üzərində dayanır. ““Leyli və Məcnun” əsəri Azərbaycan dilinin sənət qüdrəti və bədii təlatümü ilə doludur” – deyən Xəlil Rza həmin poemanı anadilli ədəbiyyatımızın ən nadir incilərindən biri olaraq qiymətləndirir.

Tədqiqat işində ədəbiyyatımızın müxtəlif tarixi dövrlərində yazılmış ədəbi abidələri, xüsusilə poema haqqında dəyərli fikirlər söylənmişdir. Lakin o da qeyd olunmuşdur ki, poema heç də həmişə, bütün dövrlərdə başlıca rol oynamamışdır. Bunun isə ədəbi janrların məqsəd deyil, sənətkar düşüncəsi və fikirlərinin ifadəsi üçün vasitə olduğu qənaətinə gəlmiş və əsaslandırmışdır ki, poema janrının ayrı-ayrı vaxtlarda inkişafındakı fasilələr ədəbi şəxsiyyətlərin bədii zövqünə əsasən olmamış, ilk növbədə ədəbiyyatın həyata fəal müdaxiləsi, zamanın tələbinə uyğun əsərlər yazılması kimi mühüm səbəblərdən qaynaqlanmışdır. Zakir və Sabir satirasının bədii qüdrətindən danışarkən bu ədəbi nümunələrin zamanın nəbzini tutmaq baxımından poema janrından daha üstün olduğunu vurğulamışdır.

Ayrı-ayrı dövrlərin ədəbi nümunələrini ümumiləşdirən Xəlil Rza sübuta yetirməyə çalışır ki, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti illərində yaranmış ədəbiyyat boş bir yerdə deyil, həm zəngin klassik irsimizin, həm də xalqımızın min illər boyu yaratmış olduğu folklor sərvətlərini əhatə edən möhkəm bir ədəbi-bədii bünövrə üzərində inkişaf etmişdir.

“Müharibə dövrü poeziyasında, poema bir janr kimi zəifləmişdi. Dörd ildə Azərbaycanda barmaqla sayılacaq qədər az poema meydana gəlmişdi. Poema aparıcı janra çevrilə bilmir, müharibənin epik mənzərəsini yaratmaq vəzifəsini yerinə yetirə bilmirdi” (3, 85).

Dissertasiya müəllifini məşğul edən məsələ 1945-1950-ci illər arasında ədəbiyyatımızda yaranan poema janrının yeni inkişaf mərhələsidir. “Həmin dövrdə poema janrının hansı gözəl nümunələri yaranmışdır? Bu nümunələrin ideya və fikir yeniliyi, sənətkarlıq xüsusiyyətləri nədən ibarətdir? Həmin dövrdə poema janrı ictimai həyatın tələblərinə necə cavab vermişdir? Poemada ənənə və novatorluq, müsbət qəhrəman, lirik qəhrəman, xarakter və konflikt, milli kolorit, bədii dil və üslub kimi mühüm problemlər nöqtəyi-nəzərindən poema janrının inkişafını təmin edən amillər və buna mane olan qüsurlar hansılardır?” (2, 9)

Göründüyü kimi tədqiqat işini yazmaqda Xəlil Rzanın məqsədi bu kimi suallara cavab tapmaq olmuşdur. Tədqiqat işinin predmetinə keçməzdən əvvəl Xəlil Rza ümumiyyətlə, poema janrının xüsusiyyətləri və növləri barədə fikir yürüdür. Poemanı digər ədəbi janrlardan onun hansı xüsusiyyətlərinin ayırması, daha doğrusu, “poemanın spesifikasiyası”nın nədən ibarət olması barədə düşündürücü fikirlər söyləyir. O, fikirlərini əsaslandırarkən D. Didro, V. Belinski kimi ədəbiyyatşünas alimlərin poema haqqında düşüncələrinə toxunur. O, poemanı vəzn-qafiyə ilə yazıldığı üçün povestdən, hekayədən fərqləndirir, lakin bunu başlıca amil hesab etmir.

“Volterin “Henriada” sı haqqında danışarkən Didro əbəs yerə deməmişdir ki, əgər bu əsər vəzn-qafiyə buxovlarından azad olunub adi nəsr ilə verilərsə, o, yenə poema olaraq qalacaq” (2, 11). Dissertasiya işində diqqəti çəkən məqamlardan biri Xəlil Rzanın görkəmli rus ədəbiyyatşünas-alimi V. Belinskinin ədəbi növ və janrlar, xüsusilə də poema janrı haqqında fikirlərinə istinad etməsi və hətta həmin fikirlərə münasibət bildirməsidir. Xəlil Rza Qoqolun “Ölü canlar” əsəri haqqında fikir bildirən V. Belinskinin ədəbi düşüncələrini araşdırır və həmin fikirləri qeyd-şərtsiz bizə təqdim edir: “Müasir poeziyada eposun xüsusi bir növü vardır ki,

həyatın prozasını yaxına buraxmır, həyatın yalnız poetik, ideal anlarını əhatə edir, onun məzmunu dərin idrakdan, habelə müasir bəşəriyyətin mənəvi məsələlərindən ibarətdir. Eposun yalnız bu növü poema adını qazanmışdır. Bayronun bütün poemaları, Puşkinin bəzi poemaları, xüsusilə “Qaraçılar” və “Qalub”, həmçinin Lermontovun “Demon”, “Mtsiri” və “Boyarın Orşa” poemaları belədir”(2, 12). Belə düşünə bilərik ki, Xəlil Rza Belinskidən gətirdiyi sitatlarla razılaşır və ona görə də onun hər bir kəlməsi üzərində xüsusilə dayanır.

Xəlil Rza düşünür ki, poema həyatın adiliklərini – gündəlik məişət məsələlərini, xırdalıqlarını yaxına buraxmayan, lakin ən ali həqiqətləri, ideal, poetik məqamlarını təsvir və tərənnüm edən ədəbi janrdır. Xəlil Rza V. Belinskinin poema haqqında qənaətlərini ən xırda detallarına qədər araşdırır və düşünür ki, Belinski poemaya şeir ilə hekayətin xüsusi bir növü kimi baxır, poemanın özünəməxsusluğunu həyatın ali anlarını təsvir etməsində görür.

Belinskinin “ideal həqiqət”, “həyatın ali anları” kimi fikirlərinə münasibət bildirən Xəlil Rza hesab edir ki, Belinski ideal həqiqət dedikdə elə həyat həqiqətlərini nəzərdə tutur ki, şair bundan vəcdə gəlmiş olsun, ilhamlansın və hiss etdiyini tərənnüm etsin. Həyatın ali anları dedikdə isə təriflənməyə, tərənnüm edilməyə layiq anlarını nəzərdə tutduğunu bildirir.

Xəlil Rzaya görə, hər hansı mövzu poema mövzusu ola bilməz və poemanın özünün xüsusi mövzuları var. Necə ki, Puşkinin və S. Vurgunun poemalarını nəsrə yazmaq mümkün deyil, eləcə də A. P. Çexovun, M. Cəlilin hekayələrini də poema şəklində yazmaq olmaz. Deməli, poemada şairin dünyagörüşü, bədii qayəsi, zövqü və istedad dərəcəsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Dünya klassiklərinin həyat materialına yanaşma tərzinə diqqət çəkən Xəlil Rza yazır ki, Bayron üçün ali həqiqət insanın öz azadlığı uğrunda mübarizəyə qalxması, köhnə cəmiyyət, köhnə əxlaq normalarına qarşı döyüş bayrağı qaldırmaqdırsa, Petefi üçün həyatın ali həqiqəti macar xalqının milli istiqlaliyyət uğrunda mübarizədə qalibiyyətinin əsasını meydanlara çıxmaq istəyində görə bilməsidir. “Poemada qələmə alınan həyat – real həyatdır, bu real həyatdan, real varlıqdan alınan təəssürat isə qanadlıdır, yüksəkdir, idealdır!” (2, 13) qənaətinə gələn Xəlil Rza “həyatın ali anları” ifadəsinə təkrar münasibət bildirərkən bu ifadənin çox zaman yanlış başa düşüldüyünü və fikir çaşqınlığı yaratdığını söyləyir. Çoxlarının bunu yalnız məişət hadisələri, sevgi və eşq iztirabları, yaxud ailə münasibətləri həddində qavramasını qəbul etmir və düşünür ki, real insanın fədakarlığı, yaşamaq uğrunda mübarizəsi, ürəyindən gəlib keçən arzuları, sevinc və kədəri, bir sözlə, zəngin mənəvi aləminin təsviri verilsə, elə bu, həyatın ali həqiqəti və bu həqiqətin əsərdə bədii inikasıdır.

Poemanın mühüm məziyyəti kimi orada sənətkar şəxsiyyətinin ciddi rol oynaması və bir surət kimi yer tutmasını xüsusilə qeyd edən Xəlil Rza göstərir ki, poema müəllifi əsər boyu öz qəhrəmanları ilə birlikdə həyəcan keçirir, kiməsə məhəbbət, yaxud nifrət bəsləyir, qarşı tərəflə döyüşür. Belə halda şair açıq təbliğatçı kimi diqqətimizi çəkir və “lirik mən” olmaq etibarilə poemanın əsas qəhrəmanlarından biridir. “Lirik poemalarda hadisələrin özündən çox lirik qəhrəmanların hiss və həyəcanları ön plana gətirilir. Belə əsərlərdə müəllif öz qayəsini lirik səpkidə ifadə etməyə çalışır”(4, 40). Poemada şair şəxsiyyətinin vacibliyini isbatla çalışan Xəlil Rza yenə də V. Belinskinin bu bərdəki fikirlərinə istinad edir. O, yazır: “Mənşum romanın spesifikasi nədir? Bu sualın ən yaxşı cavabını biz yenə Belinskidən ala bilərik. Bayron tərəfindən yaradılmış mənşum romanı nəzərdə tutaraq o, yazır: “təsvir edilən həyat həqiqətində poeziyanın və prozanın qarışığı, ricətlər, şairin öz-özünə müraciətləri və xüsusilə şairin şəxsiyyətinin özünü hədsiz dərəcədə hiss etməsi onun başlıca xüsusiyyətlərindəndir”(2, 17).

Dissertasiyanın giriş hissəsində V. Belinskinin nəzəri görüşlərinə geniş yer verən Xəlil Rza, hesab etmək olar ki, poema haqqındakı düşüncələrində etibarlı mənbədən bəhrələnmiş olur.

Poema janrı ilə mənşum roman arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri araşdıran Xəlil Rza bildirir ki, bu janrlarda oxşarlıq əsasən iki mühüm amillə şərtlənir: tərənnüm ruhu və şair

şəxsiyyətinin roluna görə, fərqliliyə gəlincə isə Xəlil Rzaya görə, “poema həyatın prozasını özünə yaxın buraxmadığı halda, roman bu səddi vurub keçir, həyatın prozasından ehtiyat eləmir” (2, 19).

Görkəmli rus tədqiqatçısı P. Vixodsevin lirik “mən”lə bağlı araşdırmalarında oxuyuruq: “Müasir poemanın strukturunda tarixin iştirakçısı və müşahidəçisi olan sənətkar şəxsiyyətinin çox mühüm yer tutması əsərin emosional atmosferini yüksəldir və tarixi hadisələrin mahiyyətini daha aydın müəyyənləşdirməyə kömək edir” (5, 103).

Dissertasiyanın giriş hissəsi poema haqqında ümumi məsələlərə aydınlıq gətirmək məqsədilə yazıldığından Xəlil Rza bu janrı növlərinə görə də təsnif edir. Epik poema, epik-lirik poema və lirik poema olmaq etibarilə şərti bölgü aparır. Qeyd edir ki, epik poemada lirikanın, lirik poemada epik ünsürlərin olması qanunauyğun haldır. Lakin bu poema növlərini bir-birindən əsaslı surətdə fərqləndirən amillərin də mövcudluğunu bildirir, bunu isə hər bir növün qarşısında xüsusi tələblər qoyan amillərin var olması ilə əsaslandırır.

Dünyanın tanınmış ədəbiyyatşünas alimlərinin poema haqqında bəzi fikirlərinə nəzər salaq. “Lirik poemaların ən yaxşı nümunələri göstərir ki, bu cür əsərlər həyat hadisələrinə getdikcə daha çox yaxınlaşır, insanların mənəvi dünyasının ən dərin qatlarına daxil olmaqla müasirlərimizin xarakterini daha dolğun əks etdirməyə çalışır. Bu yolda o özünün lirik təbiətini dəyişmədən, yeri gəldikcə epik cizgilər qazanır, birbaşa epik poeziya təcrübəsinə istinad edir” (6, 223). “Xarakter yaradanda poema nəsrin təcrübəsindən, lirikanın ilahi imkanlarından, dramın daim hərəkətdə olan başlanğıcından istifadə edə bilər. Hətta ehtiraslı publisistika da poema üçün ögey element deyildir. Bundan başqa, dünyanı və insanların vəziyyətini qiymətləndirərkən poema yeni kriteriyalar axtarır ki, bu mənada o daha çox fəlsəfəyə yaxınlaşır. Poema üçün tarixi hadisələr, cəmiyyət və onun ayrı-ayrı sinifləri yox, həm də ictimai fikirlər və ideyalar tarixi vacibdir” (7, 373).

“Dramın, eposun və lirikanın poema daxilində bugünkü sintezi lirikanın xeyrinə olub” (8, 81). “Poema böyük, çətin və mürəkkəb formalı əsərdir. Poema qəhrəmannamədir, onun əsasında mühüm, böyük hadisələr və qəhrəmanlar qoyula bilər. Ancaq şərt poemanın işlənməsindədir” (9, 280-281). “Düzgün qurulmuş bitkin və ahəngdar poema yüngül həvəs və təsadüf nəticəsində deyil, böyük bir həyat təcrübəsi, zəhmət sayəsində yaranır. Bunun üçün təcrübəsiz şagirdin zəif səsi yox, güclü sənətkar nəfəsi lazımdır” (10, 56).

Xəlil Rza epik poema üçün müəllifdən möhkəm süjet xətti qurmaq tələb olunduğu halda, lirik-epik və lirik poemalarda bunun o qədər də vacib olmadığını bildirir. Zahirən süjetsiz görünən lirik-epik və lirik poemalarda fikir və hisslər süjetinin başlıca rol oynadığını və burada baş qəhrəmanın şairin özü, onun subyektiv məninin olduğunu göstərir.

Dissertasiyanın birinci fəslə Azərbaycan Sovet şeirində poema janrının yaranması və inkişaf tarixinin araşdırılmasına həsr olunmuşdur. XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan ədəbiyyatında bədii yaradıcılığın bütün janrlarında sürətli inkişaf izlənilmiş və bu inkişafın köklü səbəbləri cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi məsələlərlə əlaqələndirilmişdir.

C. Cabbarlının “Qız qalası”, H. Cavidin “Azər” poeması, H. K. Sanılının “Namus davası”, “Kəndimiz”, “Aran köçü” poemaları Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulduğu ilk onilliyin dəyərli əsərləri kimi səciyyələndirilmişdir.

Xəlil Rza H. Cavidin “Azər” poemasında mübarizə ruhunu, yenilik eşqini yüksək qiymətləndirmiş, əsər qəhrəmanının hər cür geriliyə, cəmiyyətin törətdiyi yaramazlıqlara qarşı etiraz, üsyan ruhunu xarakterizə etmişdir. H. K. Sanılının poemalarını araşdıran X. Rza şairin kənd həyatına, kənd təbiəti, kəndin adət və ənənələrinə yaxından bələd olduğunu və qələmə aldığı bədii lövhələri dərin məhəbbətlə təsvir etdiyini göstərmişdir. H. K. Sanılının təsvirlərindəki dəqiqlik, xüsusilə şairin nəzərindən yayınmamış, qeyd etmişdir ki, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulmamışdan əvvəlki dövr üçün Azərbaycan kəndlilərinin həyatı, məişəti,

adət-ənənələri, təsərrüfat həyatı, yaşayış tərzı və hətta geyimlərini öyrənmək istəyən etnoqraflar üçün bu poemalarda kifayət qədər material vardır. H. K. Sanılının “Namus davası” poeması haqqında fikir söyləyən Xəlil Rza bildirir ki, şair bu poemada öz mənafeyini vətənin, xalqın mənafeyindən üstün tutan dargöz insanları ifşa və rüsvay etməyə çalışır. Poema ictimai-siyasi məzmununa görə tədqiqatçının diqqətini daha çox özünə çəkir. Əsərin qısa xülasəsini təqdim edən X. Rza əsasən Nəsib Sultan, Gəncə xanı Cavad xan və Qazax mahalından olan Cəvahir xanımın ətrafında cərəyan edən hadisələrə aydınlıq gətirir. Məlum olur ki, Nəsib Sultan Cəvahir xanımla sevrək ailə qurur. Lakin Cəvahirin gözəlliyini eşidən Cavad xan ona sahib olmaq məqsədilə hiyləyə əl atır, Nəsib Sultanı dağlı ləzgilərlə vuruşmağa təhrik edir və bir müddət sonra onun dilindən bir məktub yazaraq Cəvahiri Gəncəyə gətirməyə müvəffəq olur. Lakin aldadıldığını bilən Cəvahir öz namusunu qorumaq üçün gizlicə qaçıb qurtulur. Hadisədən xəbər tutan Nəsib Sultan isə hissə qapılaraq Cavad xana göz dağı vermək məqsədilə xanlığa hücumə keçir. Xeyli günahsız insan tələf olur. Bununla ürəyi soyumur, şəxsi intiqam hissi onun xalqa məhəbbətini də öldürür. Düşməni qəti məğlub etmək üçün Tiflisdəki çar generallarından kömək istəyir və Gəncəni qana qər q edir. Poema haqqında dərin düşüncələrə dalan Xəlil Rza “namus” sözünü yalnız qadınla əlaqələndirmir, ilk növbədə vətənin taleyi ilə bağlı geniş məfhum kimi şərh edir və bildirir ki, müəllif bu fikri əsərdə qabarıq verə bilməmiş, səmərəli bir toxum olaraq torpağa əkmisə də, cücərdib qol-qanad atmasına imkan verməmişdir. Bu cəhəti isə “Namus davası” poemasının ciddi qüsuru kimi qəbul etmiş, bu yüksək amalı ifadə edəcək obrazın əsərdə yer almamasına təəssüflənmişdir. Xəlil Rza “Namus davası” poemasında vətənin namusu üçün savaşılan elə bir obraz istəyirdi ki, xırda çəkişmələr üstündə ölkənin iqtisadi-siyasi qüdrətini zəiflədən, burnunun ucundan uzağı görməyən Nəsib Sultanları, zülmkar Cavad xanları ifşa etməyə qadir olsun. Əgər yoxdursa, onda şair belə bir zəruri rolu öz üzərinə götürməli idi.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin birinci onilliyində yaranmış poemaların ictimai-siyasi mahiyyətinin zəifliyini bildirən Xəlil Rza, 1930-40-cı illərdə yaranan poetik nümunələrin əvvəlkilərə nisbətən daha uğurlu olmasından bəhs edir. M. Müşfiqin “Buruqlar arasında”(1933), “Çoban”(1933), “Şair və vətəndaş”, “Dağlar faciəsi”(1936) və başqa əsərlərindən danışan Xəlil Rza şairin qarşıya qoyduğu problemləri həll etmək üçün göstərdiyi səyləri yüksək qiymətləndirir. Xüsusilə 1930-cu illərdə poema yaradıcılığı ilə ciddi məşğul olan M. Müşfiqin əsərdən-əsərə təkmilləşdiyini, dilinin bəllurlaşdığını, obrazlı təfəkkürünün daha da qüvvətlənməsini nəzərə çatdıran Xəlil Rza şairin “Şölə”(1934), “Səhər”, “Sındırılan saz”, “Tərtərhes nəğmələri”, “Azadlıq dastanı” (1936) poemalarında bu keyfiyyətlərin daha aydın göründüyünü vurğulayır. Adları çəkilən poemalarda yüksək insan xarakterləri yaratmaq, yaddaqalan epik lövhələr təsvir etmək, təbii dialoqlar qurmaq, lirik qəhrəmanın mənəvi aləmini göstərmək, təkcə ölkə daxilində deyil, hətta beynəlxalq aləmdə baş verən bir sıra ictimai-siyasi hadisələrə münasibətin ifadəsi baxımından müəllifin nailiyyəti kimi yüksək qiymətləndirilir.

S. Rüstəm, R. Rza kimi söz ustadlarının yaradıcılığına müraciət edən X. Rza Azərbaycan Sovet şeirində poema janrının yaranması və sonrakı inkişaf mərhələsinə çatmasında həmin sənətkarların və eləcə də S. Vurğunun xidmətlərini xüsusilə qeyd edir.

S. Vurğunun “Komsomol poeması”, “Ölüm kürsüsü”(1934), “26-lar”(1935), “Üsyan”(1936), “Bəsti”(1937), “Talistan”(1939), “Ayın əfsanəsi”(1940) poemalarının bu janrın sonrakı inkişafında əhəmiyyətli rolunun olduğu göstərilmişdir.

S. Vurğunun poema yaradıcılığını araşdıran Xəlil Rza onun Azərbaycan poeziyasına müasirlik havası gətirməsindən, epik poema janrında mükəmməl insan xarakteri yaratmasından, Azərbaycan poetik dilini saflaşdırmasından, kamilləşdirərək yeni və yüksək inkişaf mərhələsinə çatdırmasından ürək dolusu danışmışdır. Müharibədən sonrakı dövr ədəbiyyatımızda yaranan ədəbi janrlar içərisində poema janrı birbaşa olaraq Xəlil Rzanın diqqətini özünə cəlb edir. Dövrün sənətkarlarının bu janra meyl etməsinin səbəbini alman faşizmi üzərində qələbə çalan

sovet adamının daha yüksək amallarla yaşaması, qurub-yaratmaq əzmi, humanizm, vətənpərvərlik duyğularını tərənnüm etmək istəyindən irəli gəldiyini göstərməyə çalışmaları ilə izah edir. Xəlil Rza haqlı olaraq bildirir ki, həmin dövrdə (1945-50) elə bir şair tapılmaz ki, ən azı bir, ya iki poema yazmış olmasın. Müharibədən sonra istər ölkəmizdə, istərsə də dünyada baş verən ən mühüm hadisələr poeziyamızın ən yaxşı nümunələrində öz bədii ifadəsini tapmışdır. Xəlil Rzanın araşdırmalarında “Qoca Şərqə günəş doğur”, “Avropa xatirələri”, “Yandırılan kitablar” (S. Vurğun), “Sadəcə suallar” (O. Sarıvəlli), “Yeddi zənci” (S. Rüstəm), “Təbrizdə əzan çağı” (Ə. Cəmil) kimi əsərlər müharibədən sonrakı şeirimizin qızıl fonduna daxil olan ədəbi nümunələr kimi yüksək qiymətləndirilmişdir.

S. Vurğunun “Muğan”, “Bakının dastanı”, “Zəncinin arzuları”, “Köhnə dostlar”, B. Vahabzadənin “Toxucu qız”, “Dostluq”, B. Azəroğlunun “Mingəçevir”, Z. Xəlilin “İki dost”, M. Rahimin “Leninqrad göylərində”, S. Rüstəmin “Qafurun qəlbi”, “On ikinci tüfəng”, Q. Qasımozadənin “Qəzəbli dağlar”, Ə. Tudənin “Qırmızı bayraq” və başqa əsərləri müharibədən sonrakı dövrdə yaranmış poema janrının ən dəyərli nümunələri kimi dissertasiya müəllifinin təhlil obyektinə çevrilmişdir. Qeyd olunur ki, həmin əsərlər xalqımızın həyatı, öz dövrü üçün işi, əməyi, fikir və arzuları ilə bağlı bütün məsələləri özündə əks etdirmişdir. Azərbaycan xalqının keçdiyi tarixi yolun böyük mənası, adamlarımızın müharibədə və dinc quruculuq illərində fədakar əməyi, beynəlxalq aləmdə imperializmin antihumanist təbiətinin ifşası, ikiye bölünmüş ana vətənimizin milli birlik və istiqlaliyyət arzuları, tarixi şəxsiyyətlərin nəcib qayə və düşüncələri kimi motivlər həmin dövr poemalarının əsas pafosunu təşkil edən mühüm məsələlər kimi mənalandırılmışdır.

“Xalqın tarixi yaddaşı onun yaşadığı əxlaqi iqlimi formalaşdırır” (12, 17).

Xəlil Rza 1945-50-ci illərdə yaranmış poemaları xarakterizə edərkən yazır: “Poemalarımızın mövzusu belə düşünməyə əsas verir ki, onların ideya-siyasi istiqaməti doğrudüzgün olmuşdur. Poemaların əksəriyyətinin sənaye və quruculuq, kolxoz kəndi mövzusunda yazılması da təbii və fəxrli bir haldır. Görünür, 1945-50-ci illərdə şairlərimiz adamlarımızın xarakterində yaranan yeni və gözəl keyfiyyətləri aşkara çıxarmaq vəzifəsini ön plana çəkmişlər ki, bu da tamamilə qanunauyğun hadisədir”(2, 61). Dissertasiyada 1945-50-ci illər həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət etibarilə Azərbaycan sovet poemasının inkişafında ən parlaq dövr kimi göstərilmişdir. Poema qəhrəmanlarının yüksək amallar uğrunda mübarizəsinin mahiyyətini düzgün mənimsətmək məqsədilə geniş təhlil aparmağın vacibliyini vurğulayan Xəlil Rza poemada müsbət qəhrəman və lirik qəhrəman problemlərindən danışır. O, müsbət qəhrəman kimdir? sualına belə cavab verir: “O, fəhlədir, kolxozçudur, ziyalıdır, əsgər və sərkərdə, alim və memar, çilingər və dövlət xadimi, sağıcı və müharibə veteranıdır”(2, 63). Müharibədən sonrakı dövr Azərbaycan poemasının inkişaf qanunauyğunluqlarını analiz edən X. Rza eyni zamanda sənətkarlara bəzi tövsiyələr verir: “...sənətkarın böyüklüyü orasındadır ki, o, həyatı hərtərəfli görür, bütün müsbət və qüsurlu cəhətləri ilə birlikdə dərinlən qavrayır. Lakin sənətkar “həyatın dibini” təsvir edərkən də özü yüksək bir mövqedə dayanmalıdır, mənfi qəhrəmanına böyük ideal səviyyəsindən baxmağı bacarmalıdır. Əgər sənətkar həyatın qaranlıq və kölgəli cəhətlərini qələmə alarkən onun nəzərləri irəlindəki yüksəklərə, aydın və işıqlı üfüqlərə zillənməyibsə, onun əsəri həyatın inkişaf dialektikasını göstərə bilməyəcəkdir” (2, 64).

Şirindil Alışanlı yazır: “Müasir lirik qəhrəman şairin özü, onun şəxsi “mən”idir, bizim müasirimiz, XX əsrin insanıdır. Onun narahat, həyəcanlı, axtarıcı lirik düşüncələrinin predmeti bütün dünya, bütün zaman, planetimizin bütün taleyidir” (14, 35).

Xəlil Rza müsbət qəhrəman dedikdə hər şeydən əvvəl həyatı dəyişən, gözəlləşdirən qəhrəmanı nəzərdə tutur. Həmçinin bu qəhrəmanlarla yanaşı əsərdə heç bir adı, soyadı olmayan, əslində şair şəxsiyyətini özündə təcəssüm etdirən lirik qəhrəmana da önəm verərək bildirir ki, epik-lirik poemalarda, xüsusilə də lirik poemada əsərin əsas ruhunu, pafosunu ifadə edən təkcə

konkret surətlər deyil, həm də lirik qəhrəmanlardır. Bu baxımdan Xəlil Rza müsbət qəhrəman problemindən danışarkən lirik qəhrəmanı unutmamağı tövsiyə edir.

“İncəsənətdə müsbət xarakter, şübhəsiz, əsasdır, ancaq estetik idealın yeganə daşıyıcısı deyildir. İdeal təkcə müsbət qəhrəmanın bilavasitə təsviri vasitəsilə deyil, ən müxtəlif yollar və vasitələrlə ifadə olunur” (13, 12). Mir Cəlala görə, “epik janrın tələbi elədir ki, belə əsərlərdə əgər şair canlı obyektiv təsvirləri ilə, canlı real xarakterləri ilə oxucunu qənaətləndirə bilmirsə, inandıra bilmirsə, sözlə, məntiqi mülahizə ilə, “başdan-başa lirizm” ilə qətiyyənlə oxucunu inandıra bilməz. Hər janrın öz təbiəti, öz tələbi var” (11, 53). Xəlil Rzanın sənət adamlarından tələbi nədir? O düşünür ki, sənətdə yenilikdən, novatorluqdan qorxmaq lazım deyildir. İnsan fəaliyyətinin bütün sahələrində yeniliyin çox vaxt müqavimətlə qarşılandığını təəssüflə qeyd edən X. Rza bildirir ki, bütün novator sənətkarlar qarşısına çıxan maneələri aşağı-aşağı köynüllərə yol tapa bilməmişlər. “Hər hansı təcrübə yalnız istifadə olunduğu zaman müsbət nəticə verir. Xalqın indiki həyatını əks etdirən yeni qiymətli sənət əsərlərinin yaranması böyük bir dərəcədə novatorluq axtarışlarının mütləq əhəmiyyətlə bağlı olmasından asılıdır” (15, 207-208).

İncəsənətdə, xüsusilə poeziyada lirik qəhrəmanın rolu Xəlil Rza üçün önəmlidir. O düşünür ki, əgər poeziya canlı bir insana bənzədilsə, lirik qəhrəman bu insanın çarpan ürəyidir. Sevilən əsərlər ona görə uzun müddət öz təsirini saxlayır ki, orada lirik qəhrəmanın mənəvi zənginliyi öz əksini tapmışdır.

Ədəbiyyat :

1. B. Nəbiyev. İstiqlal şairi. Bakı, “Elm”, 2001
2. X. R. Ulutürk. Mühəribədən sonrakı Azərbaycan Sovet ədəbiyyatında poema janrı (1945-1950). Bakı – 1963 (namizədlik dissertasiyası)
3. Nəbiyev B. Böyük Vətən Mühəribəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm nəşriyyatı, 1977. 330 s
4. Yusifov R. Azərbaycan poemalarının sənətkarlıq xüsusiyyətləri. Bakı-2010, 485 s
5. Выходцев П. Новаторства, традиции, мастерства. Ленинград: Советский писатель, 1973, 336 с.
6. Числов М. Современная советская поэма/Современный литературный процесс и критика. Москва, Мысль, 1975, с.199-231
7. Марцинкявичюс Юстинас. Судьбы поэмы/ Литература и современность, сб.7. Москва: Худ. Литература, 1967, с.370-379
8. Qarayev Y. Poeziya və nəsr. Bakı: Yazıçı, 1979, 200 s.
9. Cəlal M. Klassiklər və müasirlər. Bakı, Azər nəşr, 1973. 296 s.
10. Bualo Poeziya sənəti, Bakı, Azər nəşr, 1969, 184 s.
11. Cəlal M. Bir poema haqqında // “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1934, N-6-7, s.52-54
12. Мирзаджанзаде А. Х. Этюды о гуманитаризации образования. Баку: Азернешр, 1933, 416 с
13. Проблема характера в современной советской литературе. Москва-Ленинград: 1962, 318 с.
14. Alishanlı Ş. “Ədəbi proses-77”, Bakı, Elm, 1978
15. İbrahimov M. Xəlqilik və realizm cəbhəsindən. Bakı, Azər nəşr, 1961, 524 s.

Г.Рзаева

Жанровая поэма Халила Рзы Улутюрка в послевоенной Азербайджанской советской литературе (1945-1950) "на диссертацию

Резюме

В статье была изучена диссертация на тему жанра поэмы Халила Рзы в послевоенной Азербайджанской советской литературе (1945-1950) и проанализированы его литературные теории. Изучены особенности стихотворения, и в этом жанре ценятся последствия мировой классики. В послевоенную эпоху развитие литературы, особенно жанра стихотворения, постоянно контролировалось и определялась его законность. В статье интерес Халила Рзы к жанру поэмы очевиден. Вопрос автора диссертации является новым этапом развития жанра поэмы в нашей литературе между 1945 и 1950 годами. Каковы некоторые хорошие примеры жанра стихотворения в тот период? Каковы особенности идей и идей этих примеров, мастерство этих примеров? Как жанр стихотворения отвечал требованиям общественной жизни того периода? Какие факторы способствуют развитию жанра стихотворения с точки зрения таких важных проблем, как традиции и инновации, позитивный герой, лирический герой, характер и конфликт, национальный колорит, язык и стиль искусства и какие препятствия этому мешают? По-видимому, целью исследования Халила Рзы было найти ответы на такие вопросы.

Ключевые слова: Халил Рза, поэма, советская литература, диссертация, жанр, война

Q.Rzayeva

Khalil Rza Uluturk's poem genre in post-war Azerbaijan Soviet literature (1945-1950) "on the dissertation

Summary

In the article, the dissertation on Khalil Rza's poem genre in the post-war Azerbaijan Soviet Literature (1945-1950) was studied and his literary theories were analyzed. The specific features of the poem have been studied, and the repercussions of world classics are valued in this genre. During the post-war era, the development of literature, especially the poem genre, was consistently monitored, and its legality was determined. In the article, interest of Khalil Rza to the poem genre is clear. The issue of the author of the dissertation is a new stage of development of the poem genre in our literature between 1945 and 1950. What are some good examples of poem genre in that period? What are the features of the ideas and ideas of these examples, the mastery of these examples? How did the poem genre respond to the demands of social life in that period? What are the factors that contribute to the development of the poem genre from the point of view of important problems such as tradition and innovation, positive hero, lyric hero, character and conflict, national color, art language and style, and what are the obstacles to it? Apparently, the purpose of Khalil Rza's research was to find answers to such questions.

Key words: Khalil Rza, poem, Soviet literature, dissertation, genre, war

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.03.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Əlizadə Əsgərli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

проф. ШАМИЛЬ ВЕЛИЕВ,
НИГЯР АГАЕВА
БГУ
улица Захида Халилова
aghayevanigar86@gmail.com

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВЕДУЩИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ ПЕРИОДА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

В научной статье анализируется деятельность периодических изданий ведущих политических организаций АДР. Автор исследует деятельность партии «Мусават» - первой национальной политической партии, участвовавшей в создании демократической республики и разработавшей ее идейно-политическую программу. «Мусават» - крупнейшая политическая сила, выступившая на арену политической борьбы в 1917 году. И в 1917-1920 годах была самой мощной и авторитетной политической силой на политической арене Закавказья. Партия «Мусават» руководствовалась принципами национализма и федерализма. Национализм при этом заключался в признании того, что азербайджанцы, будучи частью семьи тюркских народов, составляют самостоятельную нацию. Идеолог национально-освободительного движения М.Э.Расулзаде писал: «Партия «Мусават» заложила фундамент национального единства и национальной солидарности. И для национального государства, которое придет вслед за национальным возрождением, объединила нацию и указала самый верный путь, который приведет как к моральному, так и к материальному благосостоянию. Органом центрального комитета «Мусавата» была еженедельная общественно-политическая и литературная газета «Наш путь». Автор исследует деятельность данной газеты, издаваемая с 17 февраля 1919 года в Баку. Газета «Наш путь» выходила по программе больших краевых газет. Издавалась при участии виднейших закавказских литературных сил. Газета располагала кроме обширного литературного материала по всем вопросам современной жизни Азербайджана, богатым информационным отделом. Также автор анализирует деятельность и других политических партий, и деятельность их периодических изданий. Обзор периодических изданий и партийных организаций показывает, что партийная борьба в Азербайджане, в эпоху АДР имела место. Каждое из политических течений боролось за практическое осуществление своих целей и стремлений, боролось и за участие во власти, искало газеты для проведения в жизнь своей собственной программы. И примечательно то, что ни одна из существовавших в Азербайджане политических партий в своей взаимной борьбе не сходила с платформы государственной независимости и неприкосновенности. Даже партии Иттихад и социалисты, выступавшие в оппозиции к правительству, в основных вопросах особенно в вопросах о суверенности азербайджанского народа были солидарны с руководящими правительственными кругами. И при наличии такой ситуации, никакие партийные разногласия не были страшны молодой республике.

Ключевые слова: партия, Мусават, политическая арена, государство, независимость

Политические партии сформировались на Востоке позже, чем на Западе, и процесс этот сопровождался определенными трудностями. С чувством гордости можно отметить, что первая в тюркском и исламском мире истинно демократическая и многопартийная парламентская республика была создана в Азербайджане [6,133]. Партия придерживалась

собственной идеологической ориентации: национализма, панисламизма, социализма. Национализм в то время означал утверждения компонента азербайджанской идентичности. Представители всех фракций выступили с декларациями, отражающими программу их будущей деятельности в парламенте. Большинство парламентских фракций были едины в одном: защита независимости Азербайджана, его национально-политических прав и установление демократического строя в стране. Первой национальной политической партией, участвовавшей в создании демократической республики и разработавшей ее идейно-политическую программу, была народно-демократическая партия Азербайджана «Мусават». «Мусават» - крупнейшая политическая сила, выступившая на арену политической борьбы в 1917 году, и в 1917-1920 годах была самой мощной и авторитетной политической силой на политической арене Закавказья. При оглашении парламентской платформы партии «Мусават» ее лидер М.Э.Расулзаде заявил: «Защита самостоятельности Азербайджана является общей программой для всех. И поэтому партиям следует заниматься уже не пропагандой идеи Азербайджана, а политической, юридической и внешней защитой существующего факта» [2, № 56, 10 декабря 1918]. В книге «Непролетарские партии России. Урок истории», вышедшей в 1984 году в Москве читаем: «Одной из привлекательных буржуазно-националистических партий Закавказья являлась партия «Мусават» (равенство). В основу резолюции по национальному вопросу Объединенного съезда была положена программа федералистов, предусматривавшая создание в Азербайджане национального буржуазного государства» [7,7]. Идеолог национально-освободительного движения М.Э.Расулзаде писал: «Партия «Мусават» заложила фундамент национального единства и национальной солидарности. И для национального государства, которое придет вслед за национальным возрождением, объединила нацию и указала самый верный путь, который приведет как к моральному, так и к материальному благосостоянию. Этим путем «Мусават» будет идти неуклонно и увидит реализацию великой национальной идеи, вместе с нацией и государством» [6, 137]. Что касается федерализма, то в соответствии с программой партии «Мусават» он был средством достижения безопасности малых наций. М.Э.Расулзаде провозгласил, что «наше отделение от России не является актом вражды по отношению к России. Мы не ощущаем неприязни к русскому народу, который более нас страдал от деспотизма» [8, 159]. Органом центрального комитета «Мусавата» была еженедельная общественно-политическая и литературная газета «Наш путь», издаваемая с 17 февраля 1919 года в Баку. Газета печаталась в типографии правительства. Основные рубрики: «На тему дня», «Из газет», «Местная хроника», «Происшествие», «Письмо в редакцию», «Парламентская хроника», «Партийная хроника», «На границе Азербайджана». Среди авторов газеты такие видные деятели, как М.Э.Расулзаде, М.Г.Мохамед-заде, Сулкевич, М.И.Мир-Багиров, Абульфат бек Гасанбеков, Шафи бек Рустамбейли, Сеид Гусейн, Дж.Гольдсмит, Адиль хан Зиядханов, Старожиль, Мир Абдул Азиз, Сеид Гусейн.

В передовице «От тюркской демократической партии федералистов «Мусават» обосновывалась необходимость издания газеты «Наш путь»: «...Мы во всеоружии стоим и будем стоять на страже интересов нашей независимости, нашей демократии, и если наш этот орган разбудит заблуждающихся добросовестно и достойно отразить неприятное и враждебное нам, то мы будем думать, что наш путь достаточно освещен» [5, № 1, 17 февраля 1919]. Газета опиралась на демократию, не сомневаясь в конечном торжестве своих лозунгов. Второй по значимости партией на внутривнутриполитической арене АДР был «Иттихад» («Мусульманство в России»), возникший в сентябре 1917 года. Девизом «Иттихада» было единение сил мусульманской демократии без различия

национальности. «Иттихад» выступала за демократическую республику на федеральных началах, призывал мусульман общими усилиями, закрепить завоеванную свободу и стремиться добыть ее для мусульман, находящихся под игом европейского капитализма и империализма [1, 7]. При этом партия являлась «самым решительным противником всякого клерикализма, который распустился пышным цветком на почве мусульманской действительности и, считала себя мусульманской партией, поскольку мусульманство не доросло еще до уровня общечеловеческой культуры, и, прозябая во тьме, благодаря проискам капиталистически-империалистических классов цивилизованного мира, может стать страдающим элементом в борьбе народов за лучшее будущее» [2, №1, 21 февраля 1919]. Партия издавала еженедельный орган – газету «Иттихад» с 1 февраля 1919 года. Изначально газета издавалась редакционной коллегией, с № 11 редактором стал Гази Ахмед Мамедбеков. Газета исповедовала те принципы социализма, которые не противоречили мусульманской религии. Партия социалистов-революционеров (эсеров) активно участвовали в политической жизни России. Они были сторонниками демократического социализма, то есть хозяйственной и политической демократии, которая должна была выражаться через представительство организованных производителей, организованных потребителей и организованных граждан. После распада Российской империи эсеры активизировались во вновь возникших государствах. В Азербайджане в период АДР они издавали ряд газет, одной из популярных была газета «Заря» – ежедневная общественно-политическая и литературная газета, орган мусульманских социалистов. Газета издавалась в Баку в 1919 году. Первый номер вышел 29 января, последний 109 номер – 15 сентября. Издателем была редакционная коллегия. Газета отстаивала интересы рабочих и крестьян, защищая в одинаковой степени права трудящихся всех наций. Основная идея партии армянской революционной федерации «Дашнакцутюн» – образование единой и независимой Армении посредством «народной войны против турецкого правительства». В 1918—1920 годах «Дашнакцутюн» была правящей партией в Республике Армения. Самым популярным органом бакинского комитета «Дашнакцутюн» была газета «Вперед», издаваемая в Баку в 1919 году редакционной коллегией. Газета стремилась разжигать межнациональные страсти и дискредитировать азербайджанский государственный строй [3, № 68, 28 декабря 1918].

Обзор периодических изданий и партийных организаций показывает, что партийная борьба в Азербайджане, в эпоху АДР имела место. Возможно, в партийной борьбе были отдельные нежелательные явления, может быть отдельные лица той или иной партии делали безответственные выступления, не считаясь даже с идеологией своей собственной партии. Как бы ни были различны их пути, перед всеми партиями, от социалистов до «Иттихада» стояла одна общая цель – благо и процветание свободного и независимого Азербайджана. Борьба шла лишь за детали и подробности.

Список использованной литературы

1. Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955). Политический портрет. Баку: KitabKlub.org, 2014, 504 с.
2. Газета «Бакинская жизнь» (1919 г.)
3. Газета «Бакинский листок», (1871-1872 гг.)
4. Газета «Единая Россия» (1918-1919 гг.)
5. Газета «Иттихад» (1919-1920 гг.)
6. Гусейнов Ш. Публицистическое наследие и современность. Баку: Элм, 2007, 484 с.

7. Мовлаева С. Пропаганда русской и азербайджанской культуры на страницах газеты «Каспий» (1881-1917 гг.). Баку: ЭЛМ, 1983, 128 с.
8. Мəhəmməd Əmin Rəsulzadə. Bibliografiya. Bakı: Kitab Klubu, 2015, 464 s.

Ş.Vəliyev

Nigar Ağayeva

Azərbaycan xalq cümhuriyyətinin aparıcı siyasi təşkilatlarının fəaliyyəti

Xülasə

Elmi məqalədə AXC-nin aparıcı siyasi təşkilatlarının dövrü nəşrlərinin fəaliyyəti təhlil edilir. Müəllif demokratik respublikanın yaranmasında iştirak edən, onun ideoloji və siyasi proqramını hazırlayan ilk milli siyasi partiya - "Müsavat" partiyasının fəaliyyətini araşdırır.

"Müsavat" 1917-ci ildə siyasi mübarizə arenasına daxil olan ən böyük siyasi qüvvə idi. Partiya eyni zamanda, 1917-1920-ci illərdə Zaqafqazıyanın siyasi arenasında ən güclü və nüfuzlu siyasi qüvvə hesab olunurdu. "Müsavat" partiyası milliyyətçilik və federalizm prinsiplərini rəhbər tuturdu. Milliyyətçilik azərbaycanlıların türkdilli ailələrin bir hissəsi olmaqla yanaşı, ayrıca bir millət təşkil etmələrinin tanınması idi. Milli azadlıq hərəkatının ideoloqu M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: "Müsavat Partiyası milli birliyin və milli həmrəyliyin əsasını qoydu. Milləti birləşdirdi, onu həm mənəvi, həm də maddi rifaha aparacaq ən doğru yolu göstərdi. Partiya mərkəzi komitəsinin rəsmi orqanı həftəlik ictimai-siyasi və ədəbi "Naş put" qəzeti idi. Müəllif 17 fevral 1919-cu ildən Bakıda nəşr olunan bu qəzetin fəaliyyətini araşdırır. "Naş put" qəzeti böyük əyalət qəzetlərinin proqramı çərçivəsində nəşr olundu. Qəzet Zaqafqazıyanın ən görkəmli ədəbi qüvvələrinin iştirakı ilə çıxırdı. Azərbaycanda müasir həyatın bütün mövzularına dair geniş materiallardan əlavə qəzetin zəngin informasiya şöbəsi var idi.

Məqalədə həmçinin digər siyasi partiyaların dövrü nəşrlərinin fəaliyyəti də təhlil edilir. Müəllifin gəldiyi nəticə budur ki, Azərbaycanda mövcud olan siyasi partiyalar qarşılıqlı mübarizədə fəaliyyət göstərsələr də, dövlət müstəqilliyi və bölünməzlik məsələsində yekdil mövqedən çıxış edirdilər. "İttihad" partiyası və sosialistlər milli hökumətə müxalifətdə olsalar da, əsas məsələlərdə, xüsusən Azərbaycan xalqının suverenliyi məsələsində hökumət dairələri ilə həmrəy idilər. Belə bir vəziyyətin olması halında, partiya fərqləri gənc respublika üçün problem yaratmırdı.

Açar sözlər: partiya, Müsavat, siyasi arena, dövlət, müstəqillik

Shşvaliyev

N.Aghayeva

Activities of the leading political organizations of the
azerbaijan democratic republic

Summary

At the scientific article analyzes the activities of periodicals of the leading political organizations of the ADR. The author investigates the activities of the first national political party – "Musavat", which participates in the creation of a democratic republic and develops its ideological and political program. "Musavat" was the largest political force entering the political arena in 1917. At the same time, the party was considered the most powerful and influential political force in the Transcaucasia political arena in 1917-1920. The "Musavat" party was guided by the principles of nationalism and federalism. Nationalism was the recognition of the Azerbaijanis that they were part of Turkic-speaking families but also formed a separate nation. The ideologist of the national liberation movement M.A. Rasululzade wrote: "The Musavat Party laid the foundation for national unity and national solidarity. He has united the nation and has shown him the best way to lead both spiritually and materially. The official body of the party's central committee was the weekly socio-political and literary newspaper "Nash Put".

The author investigates the activities of this newspaper, published in Baku on 17 February 1919. The “Nash put” newspaper was published as part of a large provincial newspapers program. The newspaper was published with the participation of the most prominent literary forces of the Transcaucasia. In addition to extensive material on all aspects of modern life in Azerbaijan, the newspaper had a wealth of information.

The author also analyzes the activities of other political parties and the activities of their periodicals. And it is noteworthy that not one of the political parties that existed in Azerbaijan in its mutual struggle left the platform of state independence and inviolability. Although the Union party and the socialists were in opposition to the national government, they were in solidarity with the government on key issues, especially the sovereignty of the Azerbaijani people. If such a situation existed, party differences would not be a problem for the young republic.

Key words: party, Musavat, political arena, state, independence

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.08.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Alxan Məmmədov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

PƏRİXANIM SOLTANQIZI (HÜSEYNOVA)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ADPU

Üzeyir Hacıbəyov

perixanim@mail

XAQANI ŞİRVANININ YARADICILIĞINDA UŞAQ MÜTALİƏSİ NÜMUNƏLƏRİ

Xülasə

Məqalədə Ə. Xəqani Şirvaninin yaradıcılığında uşaq mütaləsi nümunələri araşdırmaya cəlb olunur. Şairin “Şirvanın tərfi”, “Savalan dağının tərfi”, “Quşların söhbəti”, “Qəsidiyi siniyyə”, “Bir içim su”, “Kor və Kufəli gözəl”, “Hikmət və nəsihət”, “Şairin Mosululu ilə görüşü və söhbəti” (Tohfətul İraqeyn), “Anam”, “Atam” şeirləri uşaq oxusu kimi elmi təqdim edilir. Mövzu, məzmun, ideya və təlim-tərbiyə məsələsi önə gətirilir. Yeniyetmə və gənclərdə vətənə, torpağa, əməyə, təbiətə, sevgi, böyüklərə, kiçiklərə, ataya, anaya hörmət, insanın əməklə ucalığı, ədalətli, xeyirxah olmağı və s. məsələlər araşdırılaraq təhlil olunur. Elmi polemika aparılır. Müəllif belə qənaətə gəlir ki, bu əsərlərin uşaq, yeniyetmə və gənclərin tərbiyə olunmasında hərtərəfli şəxsiyyət kim inkişaf edib formalaşmalarında, vətənə layiqli övlad olmalarında mühüm hadisədir. Tədqiqatçı mülahizələrini poetik nümunələr üzərində qurur.

Müəllif təhlil zamanı milli-mənəvi əxlaqi dəyərləri önə gətirir. Şairin gənclərə tövsiyələrini elmi nəzəri baxımdan təhlil edir. Məqalədə “Kor və kufəli gözəl” əsəri təmsil janrı kimi tədqiq olunur. Təhlil zamanı insan xislətində olan tamahkarlıq, acgözlük, hiyləgərlik ədəbi baxımdan tənqid edilir. Xeyirxahlıq, açıq gözlülük düzlük təqdir edilir, mənzum hekayə kimi təqdim olunur. “Bir içim su” əsərində rüşvətxorluq lənətlənir, müəllifin münasibəti bildirilir. Tədqiqatda folklor nümunələri də araşdırılır. Müəllif təhlil etdiyi əsərləri qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı uşaq mütaləsinin ən kamil nümunələri kimi təqdim edir.

Açar sözlər: Klassik, ədəbiyyat, poetika, şeir, qəsidə, rübai, bədiilik, obraz, vətən, torpaq, məhəbbət, uşaq

X.Şirvaninin yaradıcılığında təlim-tərbiyə məsələləri- vətənə, torpağa bağlılıq, təbiətə, əməyə, ata-anaya sevgi, ədalət, xeyirxahlıq və s. xüsusi yer tutur. Bu keyfiyyətlər yeniyetmə və gənclərə yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərlər aşılayır. Bu xüsusiyyətlərinə görə şairin “Şirvanın tərfi”, “Savalan dağının tərfi”, “Quşların söhbəti”, “Kor və Kufəli gözəl”, “Hikmət və Nəsihət”, “Bir içim su”, “Qəsidiyi- siniyyə” (Töhfətül-iraqeyn), “Şairin Cəmaləddin Mosulu ilə görüşü və onunla söhbəti”, “Anam”, “Atam” əsərləri uşaq mütaləsinin ən gözəl nümunələridir. Ə. Xaqaninin “Qəsidiyi siniyyə”si çox maraqlı əsərlərindəndir. Şairin yaşadığı dövrdə və ondan sonra da bu əsər şərhin tanınmış, məşhur sənətkarları tərəfindən dərinlən sevilmiş və ona nəzirələr yazılmışdır. Burada insanın əməklə yüksəlməsi tərənnüm olunur. İnsan yaşından asılı olmayaraq hər zaman öyrənməli, elmə, biliyə etiqadla yanaşmalıdır.

Mənim könlüm müəllimdir, dizim üstü dəbistanı,
O şagirdəm ki, öyrəndim sükut ilə əlifbanı
Nə hər dizdən olar məktəb, nə hər şagird əzbərxan,
Nə hər qətrə olar nişan, nə hər dərya sədəf kanı.
Dizi məktəb olan kəsdə gərək bir hümmət olsun ki,
Özündə it kimi diz çökdürə bilsin o, aslanı
Mənim öyrəndiyim ilk söz bu məktəbdə “sükut” oldu

Bələdir dil başa, lakin, sükutdur dərd dərmanı

Bu poetik deyimlərdə Xaqani elm, bilik almağın tək yolunun zəhmətdə olmasını, özünün zəhmətlə ucaltmasını göstərir. Müəllim kimi üzərində çalışmasında, könlünün daim öyrənib, oxumaq istəyində olmasında, kitabların dizinin üstündən düşməməsində, öyrəndiklərindən mənə anlayıb onları diqqətlə əxz etməsində görür. Oxuyub, anladıkları ilə məqamında hünər kəsb edərək qarşısında ən güclü düşməninə susdura bilməyin qüdrətinə malik olmasını çəkdiyi zəhmət, ağıl, və idrakın nəticəsi kimi mənalandırır. Şair məktəbdə ilk öncə iki mənəni -dil və sükutu anladığını söyləyir. Bu iki mənənin mahiyyəti nədir? Sükutla öyrəndiklərindən, oxuduqlarından mənə kəsb edərsən. Dilinlə başına bəla açdığın halda susmaqla bələlardan xilas olarsan. Şair burada yersiz, mənasız danışmaqdan susmağın gözəlliyindən, faydalılığından bəhs edir. Xaqaninin bu fikirləri yeniyetmə və gənclərə təlim-təربیevî baxımdan bir məktəbdır. Şairin bu fikirləri böyük Nizaminin yaradıcılığına süzölmüş “danışmaq gümüşdürsə, susmaq qızıldır” kəlamı Xaqanidən gəlmişdir. Xaqani yaradıcılığını sevən şair üçün Xaqani mənbə olmuşdu. Nizami Xaqaninin bu qəsidəsinə nəzirə də yazmışdı, lakin o bizə gəlib çatmamışdır.

Xızırın mənalı möcüzələr yaratdığını söyləyən Xaqani özünün də zəhmət və yaradıcılıq məktəbinin olmasını, Musanın, Xızırın mənalı möcüzələri alim və üləmaları heyratə salan kimi onun da məktəbini keçib yazdıqlarının mənalərini anlayanlar heyrat edirlər.

Bu mənə Xızırın hər kəs ətkədən tutsa, Musatək

Suyu xatırladır, Xızır Əli möcüzədə Musanı

İnsanlar məskəni olan yer kürəsi (qara möhrə) sakitdir, dincdir. göy kürəsi (göy möhrə) isə (fələk) yerin üstündə çox oyunlar çıxarır.

Oyun həngaməsi qurmuş uşaqlar, mən baxıb gördüm

Qara möhrə durar, göy möhrə dövr eylər bu meydanı

Xaqani “Qəsideyi-Siniyyə”si ilə XII əsr klassik Şərq poeziyasına orijinallıq gətirdi. Burada insanın ancaq öz zəhmətinin sayəsində yüksələ biləcəyi fikri səslənir. Bu əsər yeniyetmə və gəncləri əməyə məhəbbət, sevgi ruhunda təربیyə edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi “Qəsideyi-siniyyə” Şərq sənətkarları tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmış və ona bir çoxları nəzirə yazmışdı. Məsələn hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvi “Saf güzgü” (“Milratüs Səfa”) tacik şairi Əbdürrəhman Cami “Ruhun cilası” (“Cilair-ruh”) Azərbaycan şairi M. Füzuli (“Ənisül-qəlb”) yazmışdı. Ə. Xaqaninin “Nəsihət” əsəri dərin və əxlaqi mahiyyət kəsb edir. “Nəsihət” şeirini şair özünə xitabən yazmışdı. Lakin bu əsər ümumiləşərək fərdilikdən ictimailəşir. Onun yaxşı dost seçmək, pis dostlardan, insanlardan uzaq gəzmək, ədalətli, qorxmaz, düz olmaq, böyüklərə hörmət etmək, məclisdə yerini bilmək, səbirli olmaq, nakəslərdən sədaqət, etibar gözləməmək, sözünün sahibi olmaq, həqiqəti söyləmək və s. kimi çağırışları humanist bir qəlbə sahib olan sənətkarın harayıdır.

Dilxor olma tənəsindən heç zaman

Rəsmidir? Ay nur saçanda qibtədən itlər hürər.

Fazil insanlarla dost ol, ta ki, qansınlar səni

Dost avamdırsa, günəş olarsan səni bir ay bilər.

Xaqaninin “Nəsihət” əsərindən sonra bir çox sənətkarlar nəsihətlər yazmışdı. N. Gəncəvi “Oğlum Məhəmmədə nəsihət” M. Füzuli “Oğlum Fəziliyə”, Ş. İ. Xətai “Nəsihətnamə” A. Bakıxanov Hikmət və Nəsihət, “Kitabi-nəsihət” və s. (1, 426)

“Kor və gufəli gözəl” təmsilində şair oxucularını, ağıllı, gözüaçaq, düşüncəli olmağa, hiyləgər toruna düşməməyə səsləyir. Təmsildə söylənilir ki, Gutəli gözəl kor bir ərəblə eşqdən söhbət edir. Yolu keçən bir şəxs (bu şəxs şairin özüdür) onların söhbətini eşidir. Kora deyir ki, sən bu gözələ inanma, sən puluna göz dikib. Axmaqlıq edib birdən ona inanarsan. Ona bir el məsəli nümunə çəkərək deyir ki, eşşəyi toya çağırırlar, eşşək bu dəvətə gülüb deyir: “Mən nə

siz istəyən şöhrətli çalğıçı, nə də rəqqasam deyəsən mənə özünü üçün hərbəlliq etməyə, su, odun daşımağa çağırırsınız". Şair təmsildə Kufəli gözəlin simasında yalançılığı, hiyləgərliyi, təməhkarlığı tənqid edir. Uşaq və gəncləri bu pisliliklərdən uzaq olmağa səsləyir.

Anasına ithaf etdiyi silsilə şeirlərində Xaqani ana-övlad məhəbbətindən, anasının onun həyatında mühüm rol oynamasından, onu ədəbli, mərifətli bir övlad kimi böyütməsindən fəxrlə söz açır. Şair şeirin günəşi olmasında, şöhrət qazanmasında, anasının çəkdiyi əməyi, zəhməti, məhəbbəti, nəvəsi, dualarının ona kömək olmasını önə gətirir. Şamaxı mühitinin onu nə qədər sıxsı da övladlıq borcundan və anasına olan bağlılığından, ondan ötrü burada qalmaq məcburiyyətindən danışır. "Əgər olmasaydı ana zəhməti, Qazana bilməzdim mən bu şöhrəti".

Bilal Həsənlənin qeyd etdiyi kimi əsərdə şair öz anası haqqında "Mənalar anası", zəif qarı sözlərini də işlədir. Bu sözlər ağsaçlı, artıq qocalmış, beli bükülmüş, lakin ürəyi şəfqətlə, mərhəmətlə döyünən, gözləri övlada məhəbbətlə nurlanan bir ananın obrazını göz önündə canlandırır" (4, 59). Xaqani "Anama" şeirində sevimli anasının bütöv, bitkin obrazını yaradır. Bu obrazla oxucularını tanış edir. Anasının xristian qızı olmasından, müsəlmanlığı qəbul etməsindən, səxavətli, əliaçıq olmasından, övlad məhəbbətilə söz açır. Onu İsanın anası Məryəmlə, Məhəmməd Peyğəmbərin qızı Fatiməyi-Zəhra ilə müqayisə edir.

Ona da Məryəm tək atdılar böhtan,

O da Zəhra kimi payları ehsan.

Züleyxa kimi adlı-sanlı olan anasının Yusif peyğəmbər kimi sonradan qul sifətində satılmasından bəhs edir. Anasına olan məhəbbətini Uveysin Məhəmməd Peyğəmbərə olan sevgisi ilə müqayisə edir. Şair anasının dindar, təmiz, su kimi paklığını IX əsrdə yaşamış, şöhrət qazanmış Rabiə adlı ərəb qadınına bənzədir. Bu xüsusiyyətlərinə görə anasına Şamaxılıların hörmət bəslədiyini ifadə edir. Şair "Atam" şeirində də atasına olan məhəbbətini ifadə edir. Onu İmam Əliyə özünü isə Əlinin sadıq quluna- Qənbərə bənzədir.

O da bir Əliydi-adlı dilavər

Mən isə önündə bir sadıq Qənbər.

Şairin "Anama", "Atama" şeirləri uşaqları, yeniyetmə, gəncləri ataya, anaya məhəbbət, sevgi ruhunda tərbiyə edir. Onların boynunda hər zaman övladlıq borclarının olduğunu valideynlərinin çəkdiyi zəhməti itirməməyi, dəyərləndirməyi, unutmamağı, valideynlərinin qədrini bilməyi təlqin edir. "Əmimə" şeridə "Anama", "Atama" şeirləri kimi böyük tərbiyəvi əxlaqi əhəmiyyətə malikdir. Xaqani bu əsərində onun boynunda əmisinin haqqı olduğunu ona tərbiyə və təhsil verdiyini, əmisinin sayəsində bütün elmlərdən hali, ağıl, kamal, mərifət sahibi olduğunu, kainatın sirlərini öyrəndiyini, "Qurani" oxumasından danışır. Şair əmisinin simasında nəcib, xeyirxah, , şöhrətli alim- filosof, dövrünün məşhur bütün insani keyfiyyətləri özündə cəmləşdirən bir obraz yaratmışdı. Şair əmisinin obrazını yaradarkən heç bir fantastiklikə yol verməmiş, həqiqəti olduğu kimi poetik bir dillə söyləmişdi. İnsanlığın bütöv bir obrazını yaratmışdı. Şair bu əsəri ilə gənc nəslə özündən böyüklərə, kiçiklərə hörmət etməyə, əl tutmağa, yaxşılığa, xeyirxah əməllərə çağırır. Bunnla şair demək istəyir ki, əgər əmisi ona kömək etməsəydi, yaxın qohumu kimi qayğısını əsirgəsəydi o Xaqani olmazdı. "Hikmət və nəsihət" şeirində dostluqda sədaqətli, düz olmağı, nadanla, cahillə dost olmamağı, ustadına, böyüklərə hörmət etməyi, onları diqqətlə dinləməyi nəsihət edir. Elm, bilik almağa, ədəbli, mərifətli olmağa çağırır, hiyləgərliyi, cahilliyi pisləyir. Belələrindən fayda axtarmağın mənasız olduğunu söyləyir. "Bir içim su" mənzum hekayəsində şair Bağdadda müşahidə etdiyi real bir hadisəni poetikləşdirib. Dəclənin kənarında əylənən gənclərin birindən çaydan su götürüb içməyə belə təqəti olmayan, atəşdən yanan, dərddən, qüssədən beli bükülmüş xəstə qoca ona bir içim su verməsini xahiş edir. Gənc ona deyir –Ay qoca, pul ver, nəyə lazım bu rica? "Qoca ona Pulum yoxdur, igid mən fəqirəm" dedikdə gənc "Allah səni kəssin, ey əcəm!" Qocaya su verməyərək qəzəblə ondan uzaqlaşır. Şair burada uşaq, yeniyetmə və gəncləri təmnnəsiz xeyirxahlığa, yaxşılığa, qocaya, xəstəyə kömək etməyə

səsləyir. Gəncin simasında pisliyi, rüşvətxorluğu, təkəbbürlüyü lənətləyir. “Təhfətül- İraqeyn” əsəri ilə şair Azərbaycan ədəbiyyatında poema və nəsr janrının əsasını qoyub. Əsər ictimai-siyasi fəlsəfi məzmununda yazılsa da avtobioqrafik səciyyə daşıyır. Burada şairin bütün həyatı, təhsili, tərbiyəsi, yaşantıları, ictimai-fəlsəfi düşüncələri, fikirləri və s. təsvir olunur. Əsər təhkiyə formasındadır. Bu əsərdə o dövr Şamaxı mühiti, Şamaxının ictimai-siyasi həyatı, insanları, elmi, təhsili, şeiri və s. haqqında danışan şairin özüdür. Bu baxımdan da poema bütünlüklə Şərq poeziyasında oxşarı olmayan bir əsərdir. Şair burada özü və özü ilə təmasda olan əsər haqqında sərbəst şəkildə söz açır. Güclü humanizm, cəsarətli inkar, işığa ehriraslı meyl Xaqani poemasının əsas məziyyətidir (2, s. 116). Xaqani “Aldığı təhsili ardıcılıqla nəzmə çəkərək, öz dövrünün maarifçiliyi haqqında ümumi mənzərə yaratmışdı”. (3, səh 46). Xüsusən də əsərdə şairin Cəmaləddin Mosulu ilə görüşü və onunla söhbəti, Əmisinin tərfi bölümləri gənc nəslin tərbiyəsində mühüm əxlaqi əhəmiyyətə malikdir və bu hissələr uşaq mütaliəsinin ən gözəl kamil nümunələrindəndir.

“Xaqani əsərdə xalq folklorundan da istifadə etmişdir. O Xıdırı xilaskarı, ağıl, zəka, ismət xəzinədarı, yolunu azmışlara yol göstərən, pənah istinadgahı, şəfa verən müdrik bir insan kimi obrazını da yaratmışdı”. (5,104)

Azmış yolçulara düz yol göstərən,
Hikmət dünyasının sən açarısan.
İsmət dünyasının xəzinədarısan
Nicat verir ruhun gündə min kərə
Qaranlıq yollara düşən kəslərə.

Tələbələrə Xaqani yaradıcılığında uşaq mütaliəsi nümunələri kimi təqdim olunan bu əsərlər uşaq, yeniyetmə və gənclərin təlim-tərbiyəsində onlara bəşəri və milli, mənəvi əxlaqi dəyərlərin aşılmasında mühüm hadisə olmaqla yanaşı bir nümunədir.

Ədəbiyyat

- 1.Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. “Lider”, Bakı, 2004.
- 2.Ə.Şərəfli, X.Yusifli. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. “Ozan”, Bakı, 1998.
- 3.Z.Xəlil, F. Əsgərli. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı, ADPU, 2007.
- 4.B.Həsənlı Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı Müəllim, Bakı, 2005.
- 5.P. Soltanqızı. Klaasik və müasir ədəbiyyatın aktual məsələləri. (Dərs vəsaiti). Elm və təhsil, bakı, 2015.
- 6.Q.Namazov Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı, BDU, Bakı, 2007.

Xülasə

Ə.X. Şirvaninin yaradıcılığında uşaq mütaliəsi nümunələri

The examples of children's reading in Shirvani's creation

P.Soltanqızı

Summary

The examples of children's reading are involved in article at Khagani Shirvani's creativity. Poets' "Shirvan in praise", "Savalan mountain is ptoise", "The birds talk", "Gasiddeyi-shi-niyya", "A group of water", "Blind nd beauty from Kufa", "Kisdom and admontion", "Meeting and conversation of the poet with from Mosul", "My father". His poems are reserched as a child's reading. Subject, content and teaching education task is drown to the foreground. To tenbagers and young people to homeland, to land, to work, love, to adults and children to father, mother, human is work of advance fairness and widness and so on. Issue are being investigated

and are analysed. Scientific polemics are conducted. The author concludes that, these works are an important event the upbringing of children, teenagers and young people, the development and development of a personality and worthy of their homeland. The investigator build up to the conclusions on the poetic examples.

The author places national-moral values in the analysis. Analyzes the poet's recommendations to young people from a scientific standpoint. The article explores the genre of "Blind and Beautiful". In the course of the analysis, literary criticism of human traits, such as greed, and cunning. Kindness, open-mindedness are respected, and the narrative is presented as a story. "Drinking water" curses bribery, reveals the author's attitude. The study also examines examples of foil. The works analyzed by the author present ancient literature of Azerbaijan as one of the most perfect examples of children's reading.

Key words: classical, literature, poetics, ode, quatrain, artistry, image, motherland, land, love, child

П.Солтангызы

Образцы детского чтения в творчестве Хагани Ширвани

Резюме

Статья опирается на изучение закономерностей детского чтения в творчестве Хагани Ширвани. Стихи поэта «Şirvanın tərifi», «Savalan dağının tərifi», «Quşların söhbəti», «Qəsideyi siniyyə», «Bir içim su», «Kor və Kufəli gözəl», «Hikmət və nəsihət», «Şairin Mosulu-lu ilə görüşü və söhbəti», «Anam», «Atam» научно рассматриваются как детское чтение. Темы, содержания и вопросы обучения –воспитания выдвигаются на первый план. Вопросы родина, земли, труда, природы, любви, уважения к старшим, а также уважение отцу и матери, возвышение человеческого труда, быть честным и добрым у подростков и у молодежи исследуются анализируются. Проводится научная полемика. Автор приходит к выводу что, эти произведения играют важную роль у детей, у подростков и у молодежи в воспитании и всестороннем развитии как личность, а также быть достойным родине. Исследователь свои рассматривании строит на поэтических примерах, а также проводит научную полемику. Автор анализирует национально-нравственные ценности. Анализирует рекомендации поэта молодым людям с научной точки зрения. В статье исследуется жанр «Слепые и красивые». В ходе анализа литературная критика человеческих качеств, таких как жадность, жадность и хитрость. Доброта, непредубежденность уважаются, а повествование представляется в виде истории. «Питьевая вода» проклиная подкуп, раскрывает авторское отношение. В исследовании также рассматриваются примеры фальги. Произведения, проанализированные автором, представляют древнюю литературу Азербайджана как один из наиболее совершенных примеров детского чтения.

Ключевые слова: классическая литература, поэтика, стихотворение, касыда, рубаи, искусство, образы, родина, земля, любовь, дети

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.09.2019

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aygün Əhmədova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

GÜLBƏNİZ BABAYEVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Hüseyn Cavid prospekti
gulbeniz-babayeva@mail.ru

MOLLANƏSRƏDDİNÇİ SATIRANIN İDEYA QAYNAQLARI

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan satirik mətbuatının banisi Cəlil Məmmədquluzadənin “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc edilən şeirləri təhlilə cəlb edilir. Ədəbiyyatımıza çoxlu sayda publisist məqalə, hekayə, povest və dram əsərləri bəxş etmiş Cəlil Məmmədquluzadə həm də satirik şeirlər müəllifi kimi “Molla Nəsrəddin” jurnalında çıxış etmişdir. C.Məmmədquluzadənin satiraları kəmiyyətə çox olmasa da, keyfiyyətə Azərbaycan realist-satirik şeirini yönəltdirmiş və zənginləşdirmişdir. O, bu satirik şeirləri ilə molla-nəsrəddinçilərə bir səsləniş etmiş və dövrün ictimai-siyasi sosial bəlalарının ifşa üsullarını göstərmişdir. Bununla da, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi ətrafında M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi, Ə.Razi, B.Abbasızadə kimi şairlərin yaradıcılığının satirik istiqamətini müəyyənləşdirmiş, Azərbaycan ədəbiyyatında bu janrın zənginliyinə, inkişafına və təkamülünə təminat yaratmış, jurnalın ideya-bədii xəttini aydınlaşdırmışdır. C.Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” ətrafında oxucu sayını artırmaq, geniş maarifləndirmə işi aparmaq, öz həmvətənlərini fəal mübarizəyə səsləmək məqsədilə üç istiqamətdə mühüm işlər görürdü: 1. Azərbaycan klassik şeir ənənələrindən yaradıcılıqla istifadə etmək, 2. Şifahi xalq ədəbiyyatının zəngin xəzinəsindən bəhrələnərək satirik şeirlər yazıb molla-nəsrəddinçi şairlərə əsl satirik şeirin səciyyəvi xüsusiyyətlərini göstərmək, 3. Öz felyetonlarında Sabir satiralarından istifadə etməklə “Molla Nəsrəddin” jurnalında fəal iştirak edən şairlərə yeni şeirin ruhunu, mövzu və ideyasını, sənətkarlıq xüsusiyyətlərini aşılamaq və bu şəkildə əsərlər yazmağa sövq etmək.

Açar sözlər: Cəlil Məmmədquluzadə, “Molla Nəsrəddin” jurnalı, klassik şeir, satirik şeir, folklor, ezop dili, parodiya, perifraz.

Azərbaycan satirik mətbuatının banisi Cəlil Məmmədquluzadə ədəbiyyatımıza çoxlu sayda publisist məqalə, hekayə, povest və dram əsərləri bəxş etmiş qüdrətli sənətkardır. O, “Molla Nəsrəddin” jurnalında satirik hekayə, satirik məktub, felyeton, satirik məqalə və satirik xəbərlərə müraciət etmiş və bu ədəbi janrların digər molla-nəsrəddinçilər tərəfindən də yaradılmasına və inkişafına nail olmuşdur. Bununla yanaşı C.Məmmədquluzadə yaradıcılığının bir istiqamətini də onun nəşiri olduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc etdirdiyi satirik şeirləri təşkil edir.

C.Məmmədquluzadənin satiraları kəmiyyətə çox olmasa da, keyfiyyətə Azərbaycan realist satirik şeirini yeni istiqamətə yönəltdirmiş və zənginləşdirmişdir. O, bu satirik şeirləri ilə molla-nəsrəddinçilərə bir səsləniş etmiş və dövrün ictimai-siyasi, sosial bəlalарının ifşa üsullarını göstərmişdir. Bununla da, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi ətrafında M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi, Ə.Razi, B.Abbasızadə kimi şairlərin yaradıcılığının satirik istiqamətini müəyyənləşdirmiş, Azərbaycan ədəbiyyatında bu janrın zənginliyinə, inkişafına və təkamülünə təminat yaratmış, jurnalın ideya-bədii xəttini aydınlaşdırmışdır. C.Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” ətrafında oxucu sayını artırmaq, geniş maarifləndirmə işi aparmaq, öz həmvətənlərini fəal mübarizəyə səsləmək məqsədilə üç istiqamətdə mühüm işlər görürdü: 1. Azərbaycan klassik şeir ənənələrindən yaradıcılıqla istifadə etmək. 2. Şifahi xalq ədəbiyyatının zəngin xəzinəsindən bəhrələnərək satiri-

rik şeirlər yazıb mollaəsrəddinçi şairlərə əsl satirik şeirin səciyyəvi xüsusiyyətlərini göstərmək. 3. Öz felyetonlarında Sabir satiralarından istifadə etməklə “Molla Nəsrəddin” jurnalında fəal iştirak edən şairlərə yeni şeirin ruhunu, mövzu və ideyasını, sənətkarlıq xüsusiyyətlərini aşılamaq və bu şəkildə əsərlər yazmağa sövq etmək.

C.Məmmədquluzadə jurnalda dərc edilən əsərləri, qeyd və şərhləri ilə XX əsr Azərbaycan satirik şeirinin əsas ideya xəttini, orijinallığını, çoxçalarlığını qoruyub saxlaya bilmiş, ezop dili ilə yazılmış əsərlərin dərin məna qatlarının, polifonikliyin inkişafına təminat yaratmışdır. C.Məmmədquluzadənin “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc etdirdiyi “Lisan bəlası”, “Xoş ol zaman ki, xalq yatıb bizəban idi”, “Qız və nənə”, “Axunda müraciət”, “O kimdir?”, “Görəndə”, “Ey axund”, “Utanma”, “Nə bilim”, “Ey könül”, “Olacaqsan”, “Ey yazıq”, “Nədir”, “Sən qanmasan” və s. satirik şeirləri klassik ədəbiyyatdan edilmiş pardodiyalar şəklində yazılmış və felyetonlara əlavə olunmuşdur. Yazıçı daha çox Seyid Əbülqasım Nəbatı, Seyid Əzim Şirvani və Mirzə Ələkbər Sabirin əsərlərinə müraciət etmiş, dövrün ictimai eyiblərini parodiya və perifrazlar şəklində oxuculara çatdırmışdır.

C.Məmmədquluzadə satirik şeirin ilk orijinal formalarını “Molla Nəsrəddin” jurnalı vasitəsilə ədəbiyyata gətirmişdir. Onun şeirlərinin əksəriyyəti felyetonlara əlavə şəklində qələmə alınmış, nəzm parçaları nəsrin ideya və məzmunu ilə harmoniya yaratmış, bütövlükdə mətnin ruhunu özündə ehtiva etmişdir. Ədibin “Molla Nəsrəddin” jurnalının ilk nömrəsində dərc olunan “Lisan bəlası” felyetonunda yer alan şeiri müəllifin zaman-zaman insanların şüurunda stabilləşən susmaq, danışmamaq, haqq səsinə ucaltmamaq, zalımların məhkumluq siyasətinə qarşı çıxmamaq, mütilik göstərmək kimi yanlış tendensiyasına etirazı və bu mənfur siyasətə kinayəli, satirik münasibəti idi. Müəllifin acı, istehzal gülüşü mətnin nəsr hissəsi ilə yanaşı şeirin də ümumi ruhuna hakim kəsilmiş və sarkazma yüksəlmişdir:

Ey dil, dəxi dinmə və sükut et tarı,
Lal ol və danışma!
Sal başını aşağı və heç baxma yuxarı,
Mal ol və danışma! (2,1)

C.Məmmədquluzadənin Seyid Əzim Şirvaninin “Xoş ol zaman ki, yar mənə həməbəban idi” misrası ilə başlayan müsəddəsinə nəzirə şəklində qələmə aldığı “Xoş ol zaman ki, xalq hələ bizəban idi” perifrazı ədibin yeni tapıntısı, klassik Azərbaycan ədəbiyyatından yaradıcılıqla bəhrələnmənin uğurlu təzahürü idi. Jurnalın üçüncü sayında dərc edilən “Qəbirdən məktub” felyetonuna əlavə şəklində verilmiş dörd bənddən ibarət şeir mətnin məzmunu və alt qatda gizlənməmiş müəllif ideyası ilə ekvivalentlik yaradır, felyetonun təsir gücünü artırır. İkiüzlü, fırldaqçı mollaların ifşasına xidmət edən bu nəzm parçasında “Molla Nəsrəddin” üslubu, satirik ifadə tərz-i ön plana çəkilir:

Xoş ol zaman ki, xalq yatıb bizəban idi,
Bəzmim pilavü çay ilə rəşki-cənan idi.
Soltan idim ki, vəz ilə hökmüm rəvan idi,
Millət qulam idi mənə, bəxtim cəvan idi,
Malü xəzinə mayili-arami-can idi.
Dəmlər o dəmlər idi, zaman ol zaman idi! (3,3)

C.Məmmədquluzadənin müstəzad şəklində yazdığı “Xoş ol zaman ki, xalq yatıb bizəban idi” şeiri bədii forma və struktur özəlliyi ilə klassik ənənəni yaşatsa da, ideya və məzmun yeniliyi baxımından tamamilə orijinaldır. “Molla Nəsrəddin” jurnalında perifrazın ilk yaradıcısı kimi C.Məmmədquluzadə S.Ə.Şirvani şeirinə müraciət etməklə sadəcə şeirin şəklindən, formasından satirik ifşa məqsədilə bəhrələnməmişdir. Ədib bu perifrazlarla mövcud rejimin daxili puçluğunu aşkara çıxarır və satirik şəkildə tənqid hədəfinə çevirir. C.Məmmədquluzadənin lirik “qəhrəman”ı Seyid Əzimin ülvə hisslərlə yaşayan estetik “mən”i deyil, aşıq obrazı funksiyasından

uzaqlaşmış ictimai idealların daşıyıcısına çevrilən, mənfi çalarlarla yüklənmiş “mən”dir. Satirada müəllif qayəsinə uyğun olaraq estetik idealla ictimai ideal, həyat hadisələri qarşılaşdırılır və antitezalığa yol açır. Seyid Əzimin “mən”i düşdüyü bəla və möhnətin ağırlığını dərk edib onunla yaşayan bir dərddli aşıqdırsa, Mirzə Cəlilin “mən”i isə mövcud situasiyanı, onun siqlətini anlamayan ifşa obyektidir. Əsasən bu üsulla yaradılan perifrazlardakı personajların danışmaq aktında zamanədən şikayət, keçmiş günlərə həsəd hissi, mübahisə və qarşı tərəfə müraciət forması aparıcı rol oynayır. C.Məmmədquluzadə məhz bu ədəbi priyomu seçmişdir. Ədibin bu orijinal və maraqlı üslubu ictimai qüsurları, cəmiyyətdəki çoxsaylı eybəcərlikləri ifşa etmək üçün digər mollaşrəddinçilərə də geniş imkanlar vermiş və onlar da perifrazın orijinal nümunələrini yaratmağa nail olmuşlar.

S.Ə.Şirvaninin zəngin lirikası parodiyalar üçün əlverişli, effektiv mənbələrdən biri olduğu üçün C.Məmmədquluzadə dönə-dönə şairin ədəbi irsinə müraciət etmişdir. O, “Yar ilə görüşmək”, “Keçən günlər” adlı felyetonlarında klassik Azərbaycan şeirinin bədii imkanlarından ustalıqla yararlanmışdır. “Yar ilə görüşmək” felyetonunun epigrafinə Seyid Əzimin “Nə xoşdur bir zaman bir dilbərin eşqində zar olmaq, Ümidi-vəsl ilə hicrində müddət biqərar olmaq” misralarını vermişdir. Qəzəlin digər beytləri nəslə yazılmış mətnarası abzaslarda yer almış və mövzu ilə tam uyurluq yaradaraq vəhdət təşkil etmişdir:

Yetib nəgəh visalə, kamə yetmək çərxi-kəcrudən,
Dolanmaq başına, şayisteyi-busə kənar olmaq.

Yazıçı bu misraları o məqamda işlədir ki, “Tamam üç aydır ki, məktəblər bağlı, küçələr boş, cavanlarımız sərgərdan, balaca məhbublardan ayrı düşüb, Məcnuntək biixtiyar veyillənməkdə idilər” (4,23). Yazıcının “qəhrəman”ı Füzulinin dərddli aşıqı, təmiz və saf məhəbbətlə sevən Məcnun obrazı deyildir. O, insani hisslərdən uzaq, əxlaq və mənəviyyatca kasad olan mənfi bir tipdir. Müəllif hədəfə götürdüyü satirik obrazı ifşa məqsədilə Məcnun obrazına bənzətməmiş və beləliklə, kinayəni daha da dərinləşdirərək sarkazma yüksəltmişdir. Deməli, obraz öz həqiqi dominantlığından tamamilə uzaqlaşdırılaraq mənfi çalarla yüklənmişdir.

C.Məmmədquluzadənin “Keçən günlər” felyetonunda yazıcının mətnə orijinal və yaradıcı münasibəti bütün aydınlığı ilə görünür. Mətnin sonunda yer alan “Ey könül” rədifli satirik şeir müəllifin özünə məxsusdur. Yenə də Şirvaninin aşiqanə-lirik qəzəlinin ecəzkar mənə yükünü satirik səmtə yönəldən ədib dövrün daha bir ağırlı problemini- qadın azadlığını gündəmə gətirmişdir:

Ta keçəl-küçəllər oldu indi yarın, ey könül,
Qarə oldu yar əlindən ruzigarın, ey könül. (5,24).

C.Məmmədquluzadə felyetonda həyatdan götürülmüş sadə hadisələr fonunda böyük mətləbləri açıb göstərməyə müvəffəq olmuşdur. Problemin kökündə Azərbaycan qızlarının savadsızlığı, elmə, mədəniyyətə meyl etməməsi və bunun acınacaqlı nəticələri paralellər əsasında oxucuya çatdırılır. Yazıçı öz həmvətənlərinin başqa xalqların qızları ilə müqayisədə geri qaldığını təəssüf hissi ilə bildirir, hətta onları abbası ilə şahını ayırd etməkdə çətinlik çəkdiklərinə görə ittihamlandırır və bunların hamısının əsasında elmsizliyin dayandığını ironik bir dillə izhar edir.

Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığına önəm verdiyi və müraciət etdiyi sənətkarlardan bir də S.Ə.Nəbatidir. Ədib məqsədli şəkildə aşiqanə-lirik, romantik və dini mövzularda qələmə alınmış nəzm əsərlərinə satirik təhəzillər, parodiya və bənzətmələr yaratmaq üçün klassik şairlərin yaradıcılığından bir fon kimi istifadə etmişdir. Bu baxımdan Nəbatilə lirikası da Mirzə Cəlilin satirik şeirlərinin ərsəyə gəlməsində və əsas missiyanın həyata keçirilməsində mühüm rol oynamışdır. Ədib özünün məşhur “İranın Batum konsuluna başıbağlı məktub” adlı siyasi felyetonunda Əbülqasım Nəbatinin “Get dolangılən xamışən hənuz” şeirinə satirik bir bənzətmə, parodiya şəklində yazdığı nəzm parçasını əlavə etmişdir. Felyetonda beynəlxalq aləmdə baş

verən mühüm ictimai-siyasi məsələlərdən bəhs edən müəllif rus-yapon müharibəsini diqqət mərkəzində saxlamaqla çarizmin məğlub olma səbəblərinə toxunur, getdikcə güclənən inqilab dalğasının İrandakı əks-sədasına, xalqın siyasi şüurundakı oyanışına təsirindən söhbət açır. Felyetonun ideya və məzmun xətti ilə şeirin ruhu arasındakı bağlılıq mətnin satirik boyalarını daha da artırmış və iki janrın sintezi ilə orijinal bir formanı reallaşdırmışdır. C.Məmmədquluzadə şeiri lirik mahiyyətindən uzaqlaşdıraraq ona siyasi mahiyyət vermiş və satirik ittihamı kəskinləşdirmişdir:

Keçdi ol zaman padşahdınız,
Padşah nədir, qibləgahdınız,
Həmşərilərə bir Allahdınız,
İndi bəsdi ta, ta yetər gərək!..
(6,39).

Nəbati şeirindən bir fon kimi yararlanan C.Məmmədquluzadə yalnız forma-struktur özəlliklərini, vəznə şaxlamış, lakin əsərə tamamilə yeni ideya və ictimai-siyasi çalar vermişdir.

C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında onun “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc etdirdiyi ümumi faktlı felyetonları xüsusi yer tutur. Bu felyetonların əsas mövzunu ictimai-siyasi məsələlər, azadlıq, vətənpərvərlik, ana dili kimi önəmli və taleyüklü problemlər təşkil edir. Felyetonların ideyasında isə doğma xalqın milli istismara, zülm və əsarətə, haqsızlığa qarşı barışmazlıq, birlik, ana dilinin saflığını, təmizliyini qorumaq məsələləri dayanır. Yazıcının “Axund ilə keşişin vəzi” felyetonunda da həmin ideya aparıcıdır. Felyetonda C.Məmmədquluzadə xalqın taleyinə biganə olan, vətəninə sevməyən axundun mənəvi yoxsulluğunu, şəxsi mənafeyini ümumin mənafeyindən üstün tutmasını antitezalıq yaratmaqla ifşa edir, tənqid hədəfinə çevirir. Müəllif fikri felyetonun sonunda verilən satirik şeirdə funksionallaşır:

Yüz zəhmət ilə qonşuların elmi tapanda,
Sən alim olursan gedib asudə yatanda,
Sən eyş qıl, onlar toza-torpağa batanda,
Get yarı rəfiq ilə gülüstanə, utanma! (7,14).

C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığına böyük dəyər verdiyi satirik şairlərdən biri də Mirzə Ələkbər Sabirdir. O, “Molla Nəsrəddin”də dərc etdirdiyi felyetonlarının xeyli hissəsində Sabir satiralarından istifadə etmiş, onların birgə fəaliyyəti olduqca uğurlu alınmışdır. C.Məmmədquluzadə ilə Sabir yaradıcılığını bir-birindən janr xüsusiyyətləri ayırsa da, lakin onları bir araya gətirib birləşdirən ideya, məslək və əqidə birliyi var idi. Məhz elə bu məqsədlə də ədib “Niyə mən dərsdən qaçdım?”, “Tərəqqi əlamətləri”, “Qoloşapovun geri çağırılması”, “Qarnıyoğunlar”, “Həmşəri” felyetonları Sabirin “Ol gün ki, sənə xaliq edər lütf bir övlad”, “Bilməm nə görübdür bizim oğlan oxumaqdan?!”, “Etdi bu fələk hər kəsə bir tövr yamanlıq”, “Hər nə versən ver, mabada vermə bir dirhəm zəkat”, “Nolur şirinməzaq etsə mənə həlvayi-hürriyyət”, “Zahida, gəl soyunaq bir kərə paltarımızı” kimi satirik şeirləri ilə eyni mətnə yer almış, bir-biri ilə məzmun və ideya tamlığı, bütövlük yaratmışdır.

C.Məmmədquluzadə satirik şeirlər yazmaqla yanaşı həm də “Molla Nəsrəddin” şeir məktəbinin əsas istiqamətlərini özünün jurnalda dərc etdirdiyi qeydlərində göstərirdi. O, əsasən molla-nəsrəddinçilər qarşısında aşağıdakı tələbləri qoyurdu:

1. Açıq türk dilində (Azərbaycan), sadə və anlaşıqlı yazmaq.
2. İdeya və məzmun zənginliyi.
3. Tənqidi-satirik üslub.
4. Zəmanənin nəbzini tutmaq, müasirlik ruhu.
5. Yığcamlıq, lakoniklik.
6. Təkrarçılığa yol verməmək.

Bu prinsiplər pozulduqda, qarşıya qoyulan tələblərə əməl olunmadıqda yazılar jurnalda dərc edilmirdi. Bu baxımdan jurnalın "Poçt qutusu"nda böyük satirik Sabirə ünvanlanan "Bu səfərki şeiriniz çap olunmayacaq, çünki təkrardır, Əli Raziyə "Yazılan şeirlər bir az qıjqırıbdır", Məmmədli Sabit Manafzadəyə "Xoşumuza gəldiyi üçün çap etməyib idarədə saxladıq" kimi cavablar jurnaldakı bədii keyfiyyətin yüksəkliyindən və tələbkarlıqdan xəbər verirdi. Şübhəsiz ki, bu prinsiplər "Molla Nəsrəddin"də yer alan lirik üslublu tənqidi şeirləri klassik Azərbaycan ədəbiyyatındakı lirik şeirlərdən fərqləndirirdi.

C.Məmmədquluzadənin yaradıcılıqla bəhrələndiyi ikinci mənbə şifahi xalq ədəbiyyatının zəngin və tükənməyən xəzinəsidir. O, folklorun həm lirik, həm də epik şəkillərinə müraciət etməklə xalqla onun öz təfəkkürünə, düşüncə tərzinə uyğun bir dildə danışmağı daha məqsədəuyğun hesab edirdi. Ədib şifahi xalq ədəbiyyatının atalar sözləri, məsəllər, müəmmalar, mahnılar, bayatılar, nəğmələr, sayacı sözlər və s. kimi geniş yayılmış şəkillərdən istifadə etməklə kəskin ictimai-siyasi problemləri obrazlı və lakonik bir dillə oxucuya çatdırmağa müvəffəq olurdu. C.Məmmədquluzadənin əsrlərin sınağından keçmiş folklor nümunələrinə istinad etməsinin başlıca səbəbi həmcəmi kiçik, lakin dərin məna tutumu, lakoniklik, yığcamlıq, canlı xalq dilinin üslubi çalarlarından yerli-yerində, məqamında istifadə etmək zərurətindən irəli gəlirdi.

C.Məmmədquluzadə folklorun həm müstəqim, həm məqsəd və məramına uyğunlaşdırılmış şəkildə, həm də özünün yaratdığı formada istifadə etmişdir. O, "Keçən günə gün çatmaz" xalq məsəlini məşhur "Keçən günlər" felyetonuna epigrafla seçmişdir. Ümumiyyətlə, C.Məmmədquluzadə öz yaradıcılığında çoxlu sayda atalar sözlərinə müraciət etmişdir. Onun yaradıcılığında müəmmalar da xüsusi yer tuturdu.

Məlumdur ki, müəmmaların səciyyəvi əlaməti onun hər hansı bir şəxs, məfhum və yaxud hadisə haqqında metaforik, gizli mənanı öz dərin qatlarında gizlətməsidir. Yazıçı mövcud cəmiyyətdə qadınların hüquq və azadlıqlarının pozulmasını digər janrlı əsərlərində olduğu kimi müəmmalarda da satirik bir dillə izhar etmişdir. Bu, onun Şərq qadınını azad və bərabər hüquqlu görmək istəyindən irəli gəlirdi. Yazıçı oxucunun diqqətini "O nədir ki?" sualı ilə bu önəmli məsələyə yönəldir:

Gündə döyər atası,
Alar başına tası,
Abbasını iki şahı bilib xərcələr,
İki şahını da abbası? (8,24).

Əziz Mirəhmədov C.Məmmədquluzadənin folklor örnəklərindən istifadəsini yüksək dəyərləndirərək yazır: "C.Məmmədquluzadənin istifadə etdiyi mənbə üzərində yaradıcılıq işi cürbəcürdür. Gah kədər ifadə edən aşiqanə şeirə məsxərə ruhu verilir, gah lirik tərənnüm ruhunda yazılan şeir istehza bildirən şeir olur, gah vüqar dolu, şən, oynaq şeir ürəkdən tikan çıxardan ifşaçı bir şeirə çevrilir, gah da nəsihətamiz didaktik şeirdən ciddi, tənqidi şeir əmələ gəlir..." (1,5).

C.Məmmədquluzadə xalq mahnılarından dövrün ictimai eyiblərini, qüsurlarını göstərmək məqsədilə istifadə etmişdir. O, "Dərədə yatmış idim" misrası ilə başlayan xalq mahnısını lirik mahiyyətindən uzaqlaşdıraraq dövrün ictimai bəlasına çevrilən süstlüyə, ətalətə, fəaliyyətsizliyə qarşı bir satirik vasitə kimi göstərməklə insanları dinamik fəaliyyətə səsləyir:

Dərədə yatmış idim, oyatdılar, oyanmadım,
Burnuma tikanları uzatdılar, oyanmadım. (9,30).

Cəlil Məmmədquluzadənin jurnalda dərc olunan bu satirik əsərləri öz dinamikliyi, rəngarəngliyi və məna tutumu ilə oxucu rəğbəti qazanmış, böyük bir hərəkata stimül vermiş və "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin yaranmasına, təşəkkülünə və formalaşmasına yol açmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Əziz Mirəhmədov. Onun şairliyi də vardı. Azərbaycan jurnalı, 1967, №5.
2. "Molla Nəsrəddin", 1906, №1.
3. "Molla Nəsrəddin", 1906, №3.
4. "Molla Nəsrəddin", 1906, №24.
5. "Molla Nəsrəddin", 1906, №39.
6. "Molla Nəsrəddin", 1906, №14.
7. "Molla Nəsrəddin", 1908, №51.
8. "Molla Nəsrəddin", 1906, №24.
9. "Molla Nəsrəddin", 1906, №30.

Г.Бабаева

Источник идеи молла насрадинистической сатиры /источник идеи сатиры молла насрадинистического духа

Резюме

В статье анализируются стихи Джалила Мамедгулузаде, основателя сатирической прессы Азербайджана, опубликованные в журнале «Молла Насреддин». Джалил Мамедгулузаде, внесший большое количество публицистических статей, рассказов, повестей и драм в нашу литературу, также выступил в журнале «Молла Насреддин» как автор сатирических стихов. Несмотря на небольшое количество сатирических стихотворений Мамедгулузаде, он качественно руководил и обогащал Азербайджанскую реалистически-сатирическую поэзию. Этими сатирическими стихами он обратился к Молла Насрадинистам и показал способы разоблачения социально-политических проблем эпохи. Вместе с тем, он определил сатирическую тенденцию творчества таких поэтов, как М.А.Сабир, А.Назми, А.Рази, Б.Аббасзаде вокруг литературной школы «Молла Насреддин», обеспечил богатство, развитие и эволюцию этого жанра в Азербайджанской литературе, осветил идейно-художественную линию журнала. Для увеличения числа читателей вокруг журнала «Молла Насреддин», проведения обширной просветительной работы, поощрения своих соотечественников к активной борьбе, Мамедгулузаде в трех направлениях проводил важную работу: 1. Творчески использовать традиции Азербайджанской классической поэзии, 2. Воспользовавшись богатым сокровищем устной народной литературы, написав сатирические стихи, показать Молла Насрадинистам особенности истинной сатирической поэзии, 3. Используя сатиры Сабир в своих фельетонах привить поэтам, которые активно участвуют в журнале "Молла Насреддин" дух, тему и идею, и особенности мастерства новой поэзии, и поощрять создание таких произведений.

Ключевые слова: Джалил Мамедгулузаде, журнал «Молла Насреддин», классическая поэзия, сатирическая поэзия, фольклор, эзопский язык, пародия, перифраз.

G.Babayeva

Source of the idea of the satire of the molla nasraddinistic spirit

Summary

The article analyzes the poems, published in the journal Molla Nasraddin by Jalil Mammadguluzade, the founder of the satirical press of Azerbaijan. Jalil Mammadguluzade, who contributed a large number of publicist articles, stories, novels and dramas to our literature, also acted in the journal Molla Nasreddin as the author of satirical poems. Despite the small number of satirical poems of Mammadguluzade, he qualitatively directed and enriched Azerbaijani realistic and satirical poetry. With these satirical poems, he turned to the Molla Nasraddinists and showed them the ways to expose the socio-political problems of the era. Thus, he determined the satirical tendency of poets such as M.A.Sabir, A.Nazmi, A.Razi, B.Abbaszade around the literary school "Molla Nasraddin", provided the richness, development and evolution of this genre in Azerbaijani literature, clarified the ideological and artistic line of the journal. J.Mamedguluzade carried out important work in three directions for increasing the number of readers around the journal "Molla Nasraddin", carrying out extensive enlightenment work, encouraging his compatriots to actively fight: 1. Creative use of the traditions of Azerbaijani classical poetry, 2. Taking advantage of the rich treasure of oral folk literature, writing satirical poems, to show the Molla Nasraddinists the features of true satirical poetry, 3. Using the satires of Sabir in his feuilletons, to instill the spirit, theme and idea, and the features of the mastery of new poetry in poets who are actively take part in the journal "Molla Nasruddin", and to encourage the creation of such works.

Keywords: Jalil Mammadguluzade, the journal Molla Nasreddin, classical poetry, satirical poetry, folklore, Aesopian language, parody, periphras.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.06.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 22.09.2019

filologiya elmləri doktoru, professor Vüqar Əhməd tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

AİDƏ RƏCƏBOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ADU
Süleyman Rüstəm küç
aida@mail.ru

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DEMOKRATİK İNKİŞAF YOLUNDA MULTIKULTURALİZMIN ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan multikulturalizm və tolerantlıq siyasətindən danışılır. Bu məsələləri müəllif hüquqi və mənəvi cəhətdən izah edir. Multikulturalizm Azərbaycan siyasətinin əsasıdır. Azərbaycan multikulturalizm siyasəti dünyaya nümunədir. Azərbaycan onun ərazisində yaşayan bütün xalqlara eyni hüquqlar vermişdir. Multikulturalizm siyasətinin əsası tolerantlıq prinsipi-
dir. Azərbaycan multikultural ənənələri dövlət tərəfindən qorunur. Multikulturalizm siyasəti xalqımızın həyat tərzidir. Multikulturalizm bizim dövlətin adət-ənənəsidir. Multikulturalizm Azərbaycanın xarici və daxili siyasətinin tərkib hissəsidir. 2016-cı il Azərbaycanda multikulturalizm ili elan edildi. Azərbaycan multikulturalizmi Azərbaycan insanının canına, qanına xass olan dəyərləri dünyaya çatdırır. Multikulturalizm millətlər və dinlər arasında körpü rolunu oynayır. Multikulturalizm siyasəti haqqında çoxlu məqalələr, kitablar yazılmışdır. Ölkəmizdə multikulturalizm alternativini olmayan həyat tərzidir.

Açar Sözlər: multikulturalizm siyasəti, integrasiya, din, dövlət, millət.

Müasir dövrdə çox mədəniyyətli cəmiyyətin inkişafını şərtləndirən, ictimai-siyasi sabitliyi təmin edən multikulturalizm siyasi-idarəçilik modeli Azərbaycanın dövlət siyasətinin özəyini təşkil edir.

Multikulturalizm eyni bir ölkədə yaşayan müxtəlif xalqların nümayəndələrinin mədəniyyət hüquqlarını tanıyan humanist dünyagörüşü və ona uyğun olan siyasətdir.

Multikulturalizm siyasəti hər hansı bir ölkədə və bütövlükdə dünyada müxtəlif millətlərə və dinlərə aid olan insanların mədəni müxtəlifliklərinin qorunması, inkişafı və azsaylı xalqların dövlətlərin milli mədəniyyətinə integrasiyasına yönəldilmişdir. Multikulturalizmin inkişafı tolerantlığın təəcəssümüdür. Multikulturalizm olmadan humanizm, yüksək fərdi və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyəti, insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma, qarşılıqlı zənginləşmə, əməkdaşlıq və dostluq mümkün deyil. Multikulturalizm etik global cəmiyyətin formalaşması səviyyəsinə, xalqların tarixi məsuliyyətinə, siyasətə və idarəçiliyə, sülh və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyətinə böyük təsir göstərir. [2] Multikulturalizm mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların dialoqunun zəruri alətidir. Multikulturalizmin beynəlxalq əhəmiyyəti müasir dünyamızda son dərəcə əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Multikulturalizm Azərbaycanda da əsrlərdən bəri formalaşan, eyni zamanda, bədii, mənəvi müstəvidən kənara çıxmıyan dəyərlər toplusu kimi mövcud olub və böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan tarixən müxtəlif xalqların və dinlərin nümayəndələrinin sülh və dostluq şəraitində yaşadığı məkan olub. Bu gün Azərbaycan dünyada yalnız demokratik bir ölkə kimi deyil, həm də tolerant və multikultural ölkə kimi tanınır. Azərbaycan çoxmillətli ölkədir. Burada tarixən birgə yaşayan xalqlar, azsaylı xalqlar özlərini bərabər hüquqlu hiss ediblər, çünki onlar özlərinə həmişə tolerant münasibət görüb, sərbəst yaşayıb, yaşayırlar və mədəniyyətlərini yaşadırlar. Bu

gün ölkəmizdə başqa xalqların nümayəndələri öz ana dillərində danışır, öz dini inanclarına uyğun ibadət edir, milli adət-ənənələrini yaşadır, heç bir ayrı-seçkiliklə üzləşmədən müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərirlər. Bu da göstərir ki, Azərbaycan multikulturalizmin inkişaf etdiyi məkanlarından biridir.[4] Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın humanitar sahədə beynəlxalq tədbirlər keçirir və bu tədbirlər həmin toplantıların iştirakçıları tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Azərbaycanın gündəlik həyatı sülh, sabitlik və qarşılıqlı anlaşma ilə yaşanan ölkələrdən biri olması belə mötəbər tədbirlərin keçirilməsi üçün böyük zəmin yaradır, çünki bir sıra ölkələrdə müşahidə edilən millətlərarası və dini münaqişələrin artan gərginliyi fonunda Azərbaycan öz sabitliyini qoruyub saxlayır. Müstəqil Azərbaycanda etnik azlıqların hüquqlarının müdafiəsi ölkənin siyasi sabitliyinin təminatı və xarici siyasətin vəzifələrindəndir. Respublikamızın milli siyasəti bütün etnik qruplar, o cümlədən, milli azlıqlar üçün şəraitin təmin edilməsi və yaradılmasıdır.[1]

Azərbaycanda multikulturalizmin dövlət siyasəti səviyyəsində inkişaf etdirilməsinin əsaslarını ölkənin qədim dövlətçilik tarixi təşkil edir. Tarixə nəzər salsaq görərik ki, istər Səfəvilər dövləti, istər XIX-XX əsrlər maarifçilik dalğası, istərsə də Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan ərazisində yaşayan etnik xalqlar və dini qrupların nümayəndələrinin təmsilçiliyini özündə cəmləyən bu siyasi davranış XX əsrin sonlarında ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən dövlətçilik ideologiyası formasına çevrilmişdir. Ölkəmizdə multikulturalizm siyasətinin əsasını ümummilli lider Heydər Əliyev qoymuşdur.[5]

O, Azərbaycanın gələcək uğurlu inkişafı üçün dəqiq ideoloji hədəf seçdi və öz uzaqgörən siyasəti ilə əsrlər boyu formalaşmış çoxmədəniyyətlik ənənəsini inkişaf etdirərək onu keyfiyyətə yeni mərhələyə qaldırdı. Bu mərhələ siyasi mərhələ idi. Əslində, ulu öndər Azərbaycan multikulturalizminin siyasi banisi oldu. "Azərbaycan əhalisinin çoxmilli tərkibi bizim sərvətimizdir, üstünlüyümüzdür. Biz bunu qiymətləndiririk və qoruyub saxlayacağıq" deyən ulu öndər bütün sonrakı siyasi fəaliyyətini bu sərvətin əbədi olması istiqamətinə yönəltdi. Azərbaycanın multikultural ənənələrinin dövlət tərəfindən qorunması işində ən vacib olanı ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü və göstərişi ilə bu məsələnin hüquqi sənədlərdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında əks olunmasıdır. Belə ki, multikulturalizm siyasətinin əsasını təşkil edən tolerantlıq prinsipi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının bir sıra maddələrində aydın şəkildə göstərilmişdir. Bununla bağlı "Bərabərlik hüququ" (maddə 25, bənd 3), "Milli mənsubiyyət hüququ" (maddə 44, bəndlər 1, 2), "Ana dilindən istifadə hüququ" (maddə 45, bəndlər 1, 2) və başqa maddələri göstərmək mümkündür. Ulu öndər haqlı olaraq multikulturalizm siyasətini ölkənin demokratik inkişafının tərkib hissəsi hesab edirdi. O, Azərbaycan ərazisində yaşayan milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının, o cümlədən etnik-mədəni, dini dəyərlərinin qorunmasını demokratiyanın mühüm prinsipi olan əsas insan hüquq və azadlıqları kontekstində görürdü. Ulu öndərin rəhbərliyi ilə, nəhayət ki, dönüşü olmayan demokratik inkişaf yoluna çıxmış Azərbaycan Respublikası, onun qeyd etdiyi kimi, "dinindən, dilindən, irqindən asılı olmayaraq Azərbaycanın bütün vətəndaşlarının eyni hüquqlara malik" olmalarını təmin etməli idi. Ulu öndərin dediyi kimi, həqiqətən də "Azərbaycan onun ərazisində yaşayan bütün millət və xalqların ümumi vətənidir. Ərazimizdə yaşayan azərbaycanlı da, ləzgi də, avar da, kürd də, talış da, udin də, kumik da, başqası da - bütünlükdə hamısı azərbaycanlıdır". Bu sözlər bu gün də son dərəcə əhəmiyyətlidir və belə bir aydın siyasi həqiqəti aktuallaşdırır: biz, yəni Azərbaycanda yaşayan bütün xalqlar məhz bir yerdə, məhz azərbaycanlı olaraq dünya üçün maraq kəsb edə bilərik. Biz ayrı-ayrılıqda heç kim üçün maraqlı deyilik! [6]

Ulu öndər Heydər etnik millətçiliyə alternativ kimi bütövlükdə Azərbaycan xalqının və cəmiyyətinin, eyni zamanda Azərbaycan dövlətçiliyinin yüksəlişini şərtləndirən və multikulturalizmin əsas mənəvi bazası olan azərbaycançılıq dövlət təlimini milli ideologiya kimi irəli sürdü. Azərbaycan Respublikasının Prezident Administrasiyasının rəhbəri, akademik Ramiz Meh-

diyevqeyd etmişdir ki, “azərbaycançılıq” anlayışı milli siyasi diskursda yaxın zamanlarda işlədilib. O, ölkədə yaşayan etnik qrupları və millətləri ümumdövlət mənafeləri və dəyərləri əsasında real surətdə birləşdirmək ideyasının verballaşdırılması kimi, 1992-1993 – cü illərdə, xüsusilə geniş yayılan şovinist və separatçılıq əhval ruhiyyəsinə qarşı mübarizə ideyası kimi meydana gəlmişdir. Yeni anlayış ictimaiyyət tərəfindən kifayət qədər tez dəstəklənmiş, yeni, məzmunlu elementlərlə dolğunlaşmışdır. Heydər Əliyev Azərbaycanın çoxmillətli dövlət olduğunu bildirərək, milli siyasətin əsas məzmununu belə müəyyən etmişdir: “ Respublikamızın ən başlıca sərvəti əsrlərdən bəri bu torpaqda yaşayan, öz taleyini, öz həyatını bu torpağa bağlayan, müxtəlif millətlərdən olan, müxtəlif dirlərə etiqad edən adamlardır. Ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər zəngin olar”. [1]

Ulu öndər Heydər Əliyev xaricdə yaşayan azərbaycanlıların dağınıq halda yaşamaması, onların diaspor fəaliyyət göstərməsi üçün milli həmrəyliyin vacib olduğunu bildirdi. O, həm də bildirdi ki, milli həmrəyliyin möhkəmlənməsi üçün azərbaycançılıq ideologiyası zəruridir. Məhz bu ideologiyanın təbliği nəticəsində Azərbaycanı hansı səbəbdən tərk etmələrindən asılı olmayaraq xaricdə yaşayan soydaşlarımız arasında milli həmrəylik yarandı və onlar ümummilli maraqlar naminə birlikdə fəaliyyət göstərməyə başladılar. Bunun nəticəsində də soydaşlarımız arasında azərbaycançılıq ideologiyası milli həmrəyliyin konsepsiyasına çevrildi. Heydər Əliyevin 2001-ci il noyabrında Bakıda Dünya azərbaycanlılarının I qurultayında bəyan etdiyi tezislər əsasında azərbaycançılığın ən lakonik ifadəsi idi: “ Biz istəyirik ki, müxtəlif ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar həmin ölkələrin vətəndaşı kimi yaşasınlar. Ancaq heç vaxt öz milli köklərini, milli mənsubiyyətlərini itirməsinlər. Bizim hamımızı birləşdirən bu amillərdir. Azərbaycançılıq öz milli mənsubiyyətini, milli- mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamaq, eyni zamanda, onların ümumbəşəri dəyərlərlə sintezindən, integrasiyasından bəhrələnmək deməkdir. Hər bir insan üçün onun milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı yaşatmalıyıq”. [3]

Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında ölkəmizdə Azərbaycan xalqının multikultural ənənələrin qorunması və inkişaf etdirilməsi sahəsində həyata keçirilən siyasi istiqamət yeni mərhələdə onun layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla inkişaf etdirilir. Ulu öndər Heydər Əliyevin müəllifi olduğu çoxmədəniyyətlik siyasətinin prezident İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilməsi kursu dünyanın üzləşdiyi potensial və real risklərin, o cümlədən ksenefobiya, irqçilik, islamafobiya və multikulturalizmin alternativləri olan digər təhdidlərin aradan qaldırılmasımənafeyinə xidmət göstərən otijinal həll yollarının irəli sürülməsi baxımından da unikalıdır. Multikulturalizmi Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasəti, xalqımızın həyat tərzini kimi dəyərləndirən Prezident İlham Əliyev bu siyasətin həyata keçirilməsində BMT, ATƏT, Avropa Şurası, Avropa İttifaqı, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığa xüsusi önəm verir. O, daim ölkəmizin bu təşkilatlar tərəfindən qəbul edilən milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi ilə bağlı konvensiyalara qoşulmasının vacibliyini qeyd edir. Məhz bu siyasi xəttin nəticəsi kimi, Azərbaycan Prezidentinin göstərişi ilə ölkəmizin 26 noyabr 2009-cu il tarixli qanunla “Mədəni özünüifadə formalarının müxtəlifliyinin qorunması və təşviqinə dair” UNESCO Konvensiyasına qoşulmasını göstərmək olar. Sivilizasiyalararası dialoq prosesinə töhfə vermək məqsədilə Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə 2008-ci ildə Avropa Şurasının mədəniyyət nazirlərinin toplantısı Bakıda keçirildi və bu tədbirə İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının mədəniyyət nazirləri də dəvət edildi. Prezident İlham Əliyevin təbircə desək, “Multikulturalizm üstünlüklərdən, böyük varlıqlardan biridir. Əfsuslar ki, dünyanın müxtəlif yerlərində, qonşu bölgələrdə, Orta Şərqdə və Avropada müəyyən narahatlıq yaranan meyillərin şahidi oluruq. [7]

İşğalçı Ermənistan dövləti üçün terrorçuluq və etnik təmizləmə siyasəti xarakterikdir və Azərbaycanın mədəni irsini məhv etməyi hədəf seçmişdir. “Mən müsəlman ölkəsini, erməni terrorizmindən, işğalından, tarixi abidələrinin məhv edilməsindən əziyyət çəkən bir ölkəni təmsil edirəm,” – deyən Prezident İlham Əliyev 2015-ci il noyabrın 17-də Parisdə UNESCO Baş Konfransı 38-ci sessiyasının Liderlər Forumunun tribunasından Ermənistanın mədəni isrə qarşı vandalizm siyasətini ifşa edərək, işğalçı dövlətə sərt xəbərdarlığını çatdırdı: “İşğal nəticəsində ölkəmizin 600-dən çox tarixi və memarlıq abidəsi, 40 min eksponatı olan 22 muzey, 10 məscid məhv edilmişdir. Buna baxmayaraq, siz bu gün Bakının mərkəzində Azərbaycan hökuməti tərəfindən bərpa edilmiş erməni kilsəsini görə bilərsiniz. Əlbəttə ki, biz torpaqlarımıza qayıdacağıq, şəhərlərimizi bərpa edəcəyik, orada yeni məktəblər və xəstəxanalar inşa edəcəyik, lakin tarixi abidələrimizi bərpa edə bilməyəcəyik. Ermənilər bizim tarixi irsimizi məhv ediblər, lakin onlar bizim iradəmizi məhv edə bilməzlər, evlərinə geri qayıtmaq istəyən qaçqın və məcburi köçkünlərin, Bakıda və Azərbaycanın digər şəhərlərində dünyaya gələn, öz tarixi torpaqlarını heç vaxt görməyən, lakin doğma torpaqlarına qayıtmaq üçün qəlbində böyük iradə ilə yaşayan insanların nəvə və nəticələrinin iradəsini məhv edə bilməzlər. Onlar geri qayıdacaqlar! Biz Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etmək üçün hər şeyi edəcəyik” “Multikulturalizm bizim adət – ənənəmizdir. Multikulturalizm-dövlət siyasəti və ictimai sifarişdir. Multikulturalizm bizim həyat tərzimizdir”, – deyən Prezident İlham Əliyev Qafqazda ən qədim kilsələrdən birinin Azərbaycanda, qədim Şəki şəhərinin yaxınlığında yerləşməsindən, o cümlədən, 743-cü ildə tikilmiş ən qədim məscidlərdən birinin Azərbaycanda, qədim Şamaxı şəhərində olmasından xalqımızın qürur və fərah hissi keçirdiyini bildirmişdir. Belə bir siyasi kontekstdə Prezident İlham Əliyev 28 fevral 2014-cü il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət Müşavirinin Xidmətini yaratmışdır. Bu gün bu xidmət ölkənin ideoloji həyatının önəmli istiqamətlərini əlaqəli şəkildə öyrənən, obyektiv səbəbdən özünü göstərən müəyyən boşluqların doldurulmasını təmin edən vacib bir orqan kimi fəaliyyətini qurmaqdadır. Prezident İlham Əliyevin multikulturalizm siyasətinin növbəti əhəmiyyətli addımı Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılmasına dair 15 may 2014-cü il tarixində imzaladığı fərman oldu. Bu mərkəzin yaradılmasının əsas məqsədi ölkəmizdə əsrlər boyu formalaşmış tolerantlığın, etnik-mədəni, dini müxtəlifliyin qorunmasını və çiçəklənməsini təmin etmək, habelə Azərbaycanı dünyada multikulturalizm mərkəzi kimi tanıtmak və mövcud multikultural modellərini tədqiq və təşviq etməkdir. Cəmiyyətdəki etnik-mədəni müxtəlifliyin tənzimlənməsinə yönələn, səmərəli siyasət modeli olan multikulturalizm dövlətin xarici siyasəti ilə yanaşı onun xarici siyasətinin də tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Multikulturalizm daxili siyasətin hissəsi olmadan ölkənin xarici siyasətində özünü biruzə verə bilməz. Bu da daxili və xarici arasında olan münasibətdən irəli gəlir. Daxili siyasətin xarici siyasətə münasibətdə müəyyən edici rol oynamasını əsas götürərək deyə bilərik ki, əgər ölkə daxilində etnik, dini zəmində heç bir qarşıdurma yoxdursa, müxtəlif xalqların, dinlərin arasında dözümlülük, dialoq və əməkdaşlıq münasibətləri mövcuddursa, bu dövlətin xarici siyasəti sülhyönümlü olaraq dünyada dinlər və mədəniyyətlərarası dialoqa və əməkdaşlığa yönələcəkdir. Milli azlıqların etnik-mədəni dəyərlərinin qorunması, həmçinin dövlət daxilində dövlət-din münasibətlərinin yüksək səviyyədə olması multikulturalizmin daxili siyasətin tərkib hissəsi olmasını göstərir. Dövlət-din münasibətlərinin yüksək səviyyədə qurulmasının digər mühüm cəhəti ölkə ərazisində mövcud olan dinlərin və dini məzhəblərin qanun qarşısında bərabər olmasıdır. Azərbaycan multikulturalizmi Azərbaycançılıq məfkurəsinin əsası olan dövlətçilik milli-mənəvi dəyərlər, müasirlik və milli mentalitetimizə hopmuşdur.

Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində multikulturalizm ölkəmizdə dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırıldı. Prezidentin sərəncamı ilə 2016-cı il Azərbaycanda “Multikulturalizm ili” elan edildi. Bu o deməkdir ki, Azərbaycanda cəmiyyətin müx-

təlif təbəqələri multikulturalizm istiqamətində müəyyən fəaliyyət göstərir, fikirlərini söyləyir, Azərbaycan multikulturalizmini, yəni Azərbaycan insanının canına, qanına xas olan dəyərləri dünyaya çatdırmaq istəyirlər.

Azərbaycanda tolerantlıq hər zaman yüksək səviyyədə olduğu üçün burada multikulturalizm, millətlər və dinlər arasında olan münasibətlərə həsr edilmiş beynəlxalq səviyyəli bir çox tədbirlər, elmi konfranslar keçirilir. 2015-ci il sentyabrın 8-də Parisdə "Dini tolerantlıq: Azərbaycanda birgə yaşamaq mədəniyyəti" mövzusunda konfrans keçirilmişdir. 2014-cü il sentyabrın 26-da BMT Baş Məclisinin 69-cu sessiyasında Sivilizasiyalar Alyansının VII Qlobal Forumunun 2016-cı ildə Bakıda keçirilməsi barədə qərarına əsasən 2016-cı il aprelin 25-27-də Bakıda Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Sivilizasiyalar Alyansının VII qlobal forumu keçirilmişdir. 2016-cı ildə "Azərbaycan multikulturalizminin qaynaqları" seriyasından "Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları" kitabı işıq üzü görmüşdür. Kitabda görkəmli Azərbaycan ədiblərinin əsərlərində bədii ifadəsini tapan çoxəsrlik multikultural dəyərlər və tolerantlıq ənənələri öz əksini tapmışdır. Ölkəmizdə Multikulturalizmlə bağlı çox işlər görülmüşdür. Multikulturalizm siyasəti ilə bağlı kitablar, məqalələr yazılır, daha öncə də qeyd olunduğu kimi tədbirlər, konfranslar keçirilir. Ölkəmizdə multikulturalizm artıq alternativ olmayan həyat tərzinə çevrilmişdir. Müasir dövrdə Azərbaycanda həyata keçirilən multikulturalizm siyasəti dövlətin tolerantlıq prinsiplərinə sadıq qalmasının bariz nümunəsidir.[9]

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 1995, <http://www.e-qanun.az/framework/897>
2. Heydər Əliyev, "Müstəqillik yolu" seçilmiş fikirlər, Bakı, 1997
3. İlham Əliyev. IV Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunun rəsmi açılış mərasimində İlham Əliyevin nitqi: <http://www.prezident.az/articles/13038>
4. Mehdiyev R. "Tarixi idrakın elmliyi problemlərinə dair", Bakı, 2015
5. Abdullayev, Kamal. Azərbaycan multikulturalizmi bu gün: Portuqaliyadan İndoneziyaya-dək... / K. Abdullayev // Multikulturalizm.- 2016.- № 1.- S. 37-43
6. Xalq Cəbhəsi Qəzeti / 14 yanvar 2016/ S.13
7. İki sahil qəzeti/29 aprel 2016-cı il/ S.6
8. Rzayev, Rövşən. Dövlət quruculuğunda azərbaycançılıq ideologiyasının rolu / R. Rzayev // 525-ci qəzet.- 2014.- 28 may.- № 93.- S. 6.
9. MULTİKULTURALİZMƏ GİRİŞ: Ali Məktəblər üçün dərslik.-Bakı:Şərq Qərb,2019
10. www.dejure.az/az/article/azrbaycanda-multikulturalizm-siyasti-huseynsoy-rhman
11. <http://kamalabdulla.az/3011/azerbaycanda-multikulturalizmin-ciceklenmesi-goz-qabagindadir/>

Aida Rajabova

The Importance of Multiculturalism in the Way of Democratic Development of the Republic of Azerbaijan
Summary

The article describes Azerbaijan's policy of multiculturalism and tolerance. The author explains these issues both legally and morally. Multiculturalism is the basis of Azerbaijani politics. Azerbaijan's multiculturalism policy is a model for the world. Azerbaijan has granted the same rights to all the peoples living on its territory.

The basis of the policy of multiculturalism is the principle of tolerance. Azerbaijani multicultural traditions are protected by the state. The policy of multiculturalism is the lifestyle of our people. Multiculturalism is a tradition of our state. Multiculturalism is an integral part of Azerbaijan's foreign and domestic policy. 2016 was declared the year of multiculturalism in Azerbaijan. Azerbaijani multiculturalism brings to the world values that are unique to the life and blood of the Azerbaijani people. Multiculturalism plays the role of a bridge between nations and religions. He has written numerous articles and books on the policy of multiculturalism. It is a lifestyle that has no alternative to multiculturalism in our country.

Key Words: politics of multiculturalism, integration, religion, state, nation

Аида Раджабова

Значение мультикультурализма на пути демократического развития
Азербайджанской Республики
Резюме

В статье описывается политика мультикультурализма и толерантности в Азербайджане. Автор объясняет эти вопросы как юридически, так и морально. Мультикультурализм является основой азербайджанской политики. Политика мультикультурализма Азербайджана является образцом для всего мира. Азербайджан предоставил одинаковые права всем народам, проживающим на его территории. Основой политики мультикультурализма является принцип толерантности. Азербайджанские мультикультурные традиции охраняются государством.

Политика мультикультурализма - это стиль жизни наших людей. Мультикультурализм - это традиция нашего государства. Мультикультурализм является неотъемлемой частью внешней и внутренней политики Азербайджана. 2016 год объявлен в Азербайджане годом мультикультурализма. Азербайджанский мультикультурализм привносит в мир ценности, уникальные для жизни и крови азербайджанского народа. Мультикультурализм играет роль моста между нациями и религиями. Он написал множество статей и книг по политике мультикультурализма. Это стиль жизни, который не имеет альтернативы мультикультурализму в нашей стране.

Ключевые слова: политика мультикультурализма, интеграция, религия, государство, нация.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.06.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.09.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şükufə Cabbarova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

s.e.ü.f.d. AYTƏKİN ZEYNALOVA
Bakı Dövlət Universiteti
Zahid Xəlilov küçəsi
aytekinzeynalova@mail.ru

AZƏRBAYCANIN İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ SİYASƏTİ

Beynəlxalq aləmdəki müasir vəziyyət, siyasi qarşıdurmalara meyilliliyin müşahidə olunduğu indiki vaxtda hər bir dövlətin və cəmiyyətin təhlükəsizliyinin qorunması, insanların həm siyasi, həm də digər maraqlarının təmin olunması mühüm vəzifələr sırasındadır. Elm və texnikanın, informasiya texnologiyalarının inkişaf etdiyi və geniş tətbiq olunduğu müasir şəraitdə informasiya təhlükəsizliyi xüsusilə aktualdır. Milli maraqların xarakteri, onların dövlət siyasətinin bütün istiqamətlərində, o cümlədən informasiya təhlükəsizliyi sahəsində prioritet yer tutması tədqiqat obyektidir. Dövlətin və millətin mövcudluğu üçün zəruri olan təhlükəsizlik və milli maraqlar bir-birini tamamlayan əsas faktorlardır. Belə ki, təhlükəsizlik mühiti olmadan milli maraqlar, milli maraqlar təmin edilmədikdə isə təhlükəsizlik şəraiti yaradıla bilməz. Geniş mənada təhlükəsizlik ölkənin, millətin, xalqın və nəhayət, hər bir vətəndaşın fəaliyyətinin, yaşam tərzinin təməl daşdır, sabitliyin qarantıdır. Milli, iqtisadi, hərbi siyasətin əsas məqsədi sabitliyin təmin olunması, təhlükəsizlik mühitinin yaradılmasıdır. Çoxmillətli, çoxkonfessiyalı cəmiyyətin mövcud olduğu Azərbaycan Respublikasında əsrlərdən gələn birgəyaşayış, milli və dini dözümlülük mühiti buradakı insanların hüquqlarının təmin olunmasında əsas rol oynayır. İnsanlarda milli şüur və siyasi şüurun formalaşması, qədim ənənələrin bu günə daşınması onun inkişafının mühüm amillərindəndir. Bu yöndə ideoloji təbliğatın aparılması və zəruri informasiya mühitinin yaradılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu gün KİV və onun aparıcı qüvvəsi olan jurnalistlərin üzərinə xüsusilə böyük məsuliyyət düşür. Çünki, onlar bəzən silahdan da güclü olan söz sahibi, yaradıcı şəxslər və təbliğatçıdırlar. Bununla belə, jurnalistlər onlara verilən bu imkandan sui-istifadə etməməli, qanunlar çərçivəsində fəaliyyət göstərməlidir. Dövlətin konstitusion quruluşuna qarşı çıxmamalı, vətəni sevməli, insanlarda vətənpərvərlik hissləri aşılamalıdır. Eyni zamanda zorakılıq və qəddarlığı təbliğ etməməli, öz peşələrinə vicdanla yanaşmalıdırlar. Beləki, informasiya təhlükəsizliyi cəmiyyətin mövcudluğu, onun inkişafı, dövlətçiliyin saxlanılması üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. İnformasiya texnologiyalarından səmərəli istifadə isə bu işə əlavə stimül verir və təhlükəsizliyin təminatı üçün əsas yaradır. Müasir şəraitdə dünya düzənində informasiya təhlükəsizliyi və digər təhlükəsizlik məsələlərini yönləndirən ideologiyada deqradasiya və konfrantasiya müşahidə olunmaqdadır. Bir sıra aparıcı ölkələrin yürütdüyü siyasət bəşəriyyətin gələcəyi üçün müəyyən şübhələr yaradır. Beynəlxalq iqtisadi böhran şəraitində özünü biruzə verən bu hal dövlətlər, millətlər və xalqlar arasında inamsızlığa səbəb olur. Tədqiqatda Azərbaycan Respublikasında informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması ilə bağlı görülmüş işlər təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: milli təhlükəsizlik, informasiya təhlükəsizliyi, milli maraqlar, hibrid müharibələr, terrorizm, multikulturalizm, media

Əsas strateji əmtəəsinin informasiya olduğu müasir informasiya cəmiyyəti bu sahədə mövcud və potensial münasibətləri, habelə fəaliyyətləri tənzimləmək məqsədilə müvafiq institutların və nəzəri-konseptual sənədlərin hazırlanmasının qayğısına qalır. Dövlətin informasiya siyasətinin yaranmasını da belə bir zərurət səbəbləndirir. Dövlətin informasiya siyasəti dedikdə, dövlət orqanlarının informasiya sektorunun inkişafına yönəlmiş tənzimləyici fəaliyyəti başa düşülür. İnformasiya sektoru telekommunikasiyanı, informasiya sistemlərini və kütləvi informasi-

ya vasitələrini (KİV), habelə hər növ (işgüzar, əyləncəli, elmi-tədris, xəbər və sair) informasiyaların yaradılması, mühafizəsi, işlənməsi, nümayişi, ötürülməsi ilə bağlı istehsalın və münasibətlərin məcmusunu əhatə edir (1). Fikir, söz və məlumat azadlığı, sərbəst düşüncə KİV-in və bütövlükdə müasir informasiya cəmiyyətinin söykəndiyi əsas dəyər və məqsədlərdir. KİV hakimiyyətin fəaliyyəti haqqında cəmiyyətin məlumatlandırılmasını və ictimai fikrin ifadə olunmasını təmin edən təsirli vasitədir. KİV-in bu xüsusiyyətləri onu dövlətin informasiya siyasətinin mühüm sosial institutlarından birinə çevirir. 1999-cu ilin dekabrında İnsan Haqları və Əsas Azadlıqları üzrə Avropa Konvensiyasının əsas tələblərinə uyğunlaşdırılmış “Kütləvi informasiya vasitələri haqqında” Azərbaycan Respublikasının yeni demokratik Qanunu qəbul olunmuşdur (9). 2001-ci il dekabrın 28-də Milli Məclisin yeni redaksiyada qəbul etdiyi həmin Qanun, mütəxəssislərin fikrinə görə, bütün demokratik tələblərə-söz və məlumat azadlığına, KİV-lərin və jurnalistlərin müstəqilliyinə və sərbəst fəaliyyətinə tam təminat verir. 2002-ci ildə Avropa Şurası ilə əməkdaşlıq şəraitində beynəlxalq standartlara tam cavab verən “Televiziya və radio yayımı haqqında” Qanun işlənib hazırlanmış və qəbul edilmişdir (10). Bunun ardınca, 2003-cü ildə elektron KİV sahəsində fəaliyyətin demokratik normalara uyğun qurulmasını təmin edəcək, TV və Radio sahəsində fəaliyyəti tənzimləyən müstəqil dövlət orqanı- Milli Televiziya və Radio Şurası yaradılmışdır. Şura öz fəaliyyətində yalnız qanuna tabedir. 2004-cü ildə “İctimai Televiziya və radio yayımı haqqında” yeni qanun layihəsi işlənib hazırlanmış və qəbul edilmişdir (11). Xüsusi qeyd olunmalıdır ki, qanunun hazırlanmasında Avropa Şurasının ekspertləri bilavasitə iştirak etmiş və əksər prinsipial müddəalar onlarla razılaşdırılmışdır. 2004-cü ilin sentyabrından etibarən “Dövlət sirri haqqında” Qanun qüvvəyə minmiş, bir müddət sonra isə Azərbaycan Prezidenti bu kateqoriyaya aid məlumatlar siyahısını təsdiq etmişdir. Bu, əsasən, hərbi sahəyə, dövlətin kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyətinə dair məlumatlardır. Jurnalistlərin informasiya almaq azadlığının tam reallaşdırılması üçün 2005-ci il sentyabrın 30-da Azərbaycan Prezidentinin Sərəncamı ilə “İnformasiya əldə etmək haqqında” yeni Qanun təsdiq olunmuşdur (12). Qanun layihəsinin hazırlanmasına həm əsas journalist təşkilatları, həm də Avropa Şurasının ekspertləri cəlb olunmuşdur. Nəticədə qanun yerli və xarici ekspertlər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və hazırda Avropa məkanında ən mütərəqqi qanunvericilik aktlarından hesab olunur. “İnformasiya əldə etmək haqqında” Qanun qəbul edildikdən sonra dövlət orqanlarında ictimaiyyətlə əlaqələr idarələrinin və mətbuat xidmətlərinin formalaşdırılmasına başlanmışdır. Qanunla müəyyən edilmiş bütün informasiya sahibləri, mərkəzi və yerli hakimiyyət qurumları onlara məxsus internet informasiya resursları yaradaraq jurnalistlərin xidmətnə təqdim etmişlər. Hazırda həmin resursların fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə ardıcıl tədbirlər həyata keçirilir. Yeni dünyaya nizami informasiya azadlığını, söz və mətbuat azadlıqlarının sərhədlərinin genişləndirilməsini sivil və davamlı inkişafın prioritet istiqaməti kimi meydana çıxarmış, sivilizasiyalararası dialoqun əsas amili kimi müəyyənləşdirmişdir. Xüsusən də bəşəriyyətin siyasi qarşıdurmalar, terrorizm, separatizm, dini ekstremizm, transmilli cinayətkarlıq kimi təhlükələrlə üzləşdiyi bir vaxtda insanların obyektiv və qərəzsiz informasiya almağa daha çox ehtiyacı vardır. İnsanların məhz belə informasiya ala bilməsi onlara təkcə öz ölkələrində deyil, həm də ümumən dünyada baş verən hadisələri doğru-düzgün qiymətləndirməyə imkan verir. Bu isə son nəticədə xalqların və ölkələrin bir-birini daha yaxşı tanımasına, onların yaxınlaşmasına xidmət edir (7).

Qeyd etmək lazımdır ki, informasiya təhlükəsizliyinə xarici və daxili təhdidlər, onların qarşısının alınması metodları və s. kimi məsələlər milli təhlükəsizliyin bütün sahələri üçün əsasən ümumi xarakter daşıyır. Lakin bu sahələrin (iqtisadi, siyasi, hərbi, sərhəd və s.) hər biri özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olduğuna görə. Mütəxəssislərin fikrinə görə, onların təhlükəsizliyinin təmin olunması metodları bir-birindən fərqlənir. Azərbaycanda informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması məsələləri yuxarıda adı çəkilən bir çox qanunlarla yanaşı ümumi formada Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasında və Azərbaycan Respublikasının “Milli Təhlükəsizlik haq-

qında” qanununda da öz əksini tapmışdır. Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasında ölkənin informasiya təhlükəsizliyinə təhdidlər ümumi və qısa formada öz əksini tapmışdır. Konsepsiyada qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikasının informasiya təhlükəsizliyi siyasəti dövlət, ictimai və fərdi informasiya ehtiyatlarının qorunmasına, habelə informasiya sahəsində milli maraqların müdafiəsinə yönəlmiş tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsindən ibarətdir (13). Konsepsiyada Azərbaycan Respublikasının informasiya sahəsində milli təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədi ilə ölkədə informasiyanın, həmçinin dövlət informasiya ehtiyatlarının müdafiəsi sahəsində milli sistem və informasiya infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və möhkəmləndirilməsi zərurəti qeyd olunur. Bundan başqa, dövlət orqanları və vəzifəli şəxslər tərəfindən qərarların qəbul edilməsinin informasiya təminatının həyata keçirilməsi məqsədi ilə obyektiv və mühüm məlumatların toplanması təklif edilir. Sənəddə ümumi formada ölkənin kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyətinin uzlaşdırılması və səmərəliliyinin artırılması zərurəti, habelə məxfi informasiyanın mühafizə olunmasının koordinasiyasının milli təhlükəsizlik sektorunun əsas məsələlərdən biri olduğu vurğulanır və qeyd edilir ki, Azərbaycan bundan sonra da öz milli kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat qabiliyyətini artıracaq, dövlət sirrinə aid edilmiş məlumatların mühafizəsi ilə bağlı fəaliyyətini davam etdirəcəkdir (13). Dövlət orqanlarında kibertəhlükəsizlik sahəsində hazırlığın artırılması, bu sahədə qabaqlayıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi, internet informasiya resurslarının və informasiya sistemlərinin təhlükəsizlik parametrləri üzrə monitorinqlər, onların kibertəhlükəsizliyinin artırılması, dövlət orqanlarının informasiya sistemlərinin təhlükəsizliyi barədə məlumatların verilməsi yeni strukturların səlahiyyətlərinə aid olacaq. Bu, həm də ona görə lazımdır ki, milli informasiya təhlükəsizliyi və kibertəhlükələrə qarşı güclü platformanın yaradılması hər bir dövlətin strateji fundamental məqsədlərindən biri sayılır. Bildiyimiz kimi, son illər qlobal informasiya cəmiyyətinin formalaşması nəticəsində dövlətlərarası ziddiyyətlər və münaqişələr virtual məkana da keçib. Virtual məkan bir sıra siyasi və ictimai proseslərin episentrinə çevrilib. Yad ideologiyaların ayaq açıb yeriməsi bu gün dünyada çox asan prosesə çevrilib. Burada, sözsüz ki, informasiya-kommunikasiya sistemlərinin, internetin sürətli inkişafı da rol oynayıb. İnformasiya-kommunikasiya sistemlərində təhlükəsizliyin qorunması bilavasitə informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasına şərait yaradan amildir. Qloballaşan dünyada informasiya texnologiyalarının yaratdığı imkanlardan sui-istifadə etməklə cinayətin yeni növləri yaranır, dövlətin ərazi bütövlüyü ilə bağlı məlumatlar təhrif edilir, terrorizm ideologiyasının təbliğ edilməsi və terror aktlarının planlaşdırılması üçün internet şəbəkəsindən fəal şəkildə istifadə olunur. Transmilli cinayətkarlıq, beynəlxalq narkoticarət kimi bəşəriyyət üçün təhlükə mənbəyi hesab olunan proseslərdə informasiya siyasətinin və təhlükəsizliyinin rolu son dərəcə əhəmiyyətlidir (13).

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasında KİV-in İnkişafına Dövlət Dəstəyi Konsepsiyası. www.press-council.az.
2. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası.-www.migration.gov.az (08.-05.2015)
3. Həsənov Ə. Azərbaycan Respublikasında informasiya fəaliyyəti və təhlükəsizliyi siyasəti// “Geostrategiya” jurnalı, № 01(19), 2014, s. 3-15.
4. Qasımov E. İnformasiya təhlükəsizliyinin qorunmasında dövlət siyasətinin prinsipləri. “Respublika” qəzeti, Bakı, 22 iyun 2012-ci il.
5. Mehdiyev R. “Vətənpərvərlik, milli dövlətçiliyə sədaqət, milli maraqlar uğrunda prinsipiallıq KİV-lərin fəaliyyətinin başlıca elementlərini təşkil etməlidir” Azertac – news.milli.az/politics
6. Mətbuatda dövlət siyasətinin təbliğinə dəstək: reallıqlar, problemlər, vəzifələr. Bakı: Şəms, 2009, s.62

7. “Kütləvi informasiya vasitələri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu www.e-qanun.az
8. “Televiziya və radio yayımı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu - www.e-qanun.az
9. “İctimai televiziya və radio yayımı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu www.e-qanun.az
10. “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu- www.e-qanun.az
11. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası Qanunu- www.e-qanun.az
12. www.xalqqazeti.com
13. www.stj.sam.az

A.Zeynalova

Information security policy of Azerbaijan
summary

Maintenance of security of each and every state and society and the provision of political and other interests of people are among the major tasks in modern times in the international arena at the time where tendencies for political confrontations are observed. In the times where science, technology and information technologies are developed and widely applied, information security is specifically becoming a priority issue. The character of national interests, their prioritization in all the directions of state policy, including in the field of information security is a subject of this research. Security and national interests are essential for complementing each other. Thus, without national security, national interests cannot be created without national security. In the broadest sense, security is the cornerstone of the activities of the country, the nation, the people, and, finally, every citizen, the security of stability. The main purpose of national, economic and military policies is to ensure stability and create a security environment. The centuries-old coexistence in the Republic of Azerbaijan, where a multinational and multi-confessional society exists, plays an important role in ensuring the rights of people here. Formation of national consciousness and political consciousness in people, transfer of ancient traditions to the present day is one of the important factors of its development. It is also important to carry out the ideological propaganda and to create the necessary information environment. Today, the media and its leading journalists have a great responsibility. Because of, they are words, creators and preachers who are sometimes more powerful than weapons. However, journalists should not abuse this opportunity and act in accordance with the law. They should not oppose the constitutional structure of the state, love their country and instill in them a sense of patriotism. At the same time, they should not advocate violence and brutality, and should respect their profession honestly. Thus, information security is important for the existence of society, its development and the preservation of statehood. Effective use of information technology provides additional incentives and provides a basis for security. In today's world, there is a degradation and confusion in the ideology of information security and other security issues around the world. The policies pursued by a number of leading countries have raised doubts about the future of humanity. This state of affairs, which has found itself in the face of an international economic crisis, has led to mistrust between states, nations and peoples. At the article analyzed the work done to ensure information security in the Republic of Azerbaijan.

Keywords – state, national security, information security, national interests, hybrid wars, information protection, terrorism, multiculturalism, media

А.Зейналова

Политика информационной безопасности Азербайджана

Резюме

Нынешнее положение дел на международной арене является одной из важнейших задач защиты безопасности каждого государства и общества, обеспечения политических и других интересов людей. Информационная безопасность особенно актуальна в современной среде, где наука и техника, информационные технологии развиваются и широко используются. Характер национальных интересов, их приоритетное положение во всех сферах государственной политики, а также в сфере безопасности является объектом исследования. Безопасность и национальные интересы необходимы для существования государства и нации. Таким образом, без национальной безопасности не может быть речи о национальных ценностях, а также без национальных ценностей нет национальной безопасности. В широком смысле безопасность является основой развития страны, нации, народа и, наконец, каждого гражданина, и гарантией стабильности. Основной целью национальной, экономической и военной политики является обеспечение стабильности и создание обстановки безопасности. Многонациональный Азербайджан, который с давних веков создал все условия для мирного сосуществования наций, обеспечил национальную безопасность в полной мере. Формирование национального и политического самосознания у людей, передача древних традиций на сегодняшний день является одним из важных факторов его развития. В этом смысле очень важно проводить идеологическую пропаганду и создавать необходимую информационную среду. Сегодня СМИ и их ведущие журналисты несут большую ответственность. Так как, журналисты владеют силой слова, являются творческими личностями и пропагандистами. Однако журналисты не должны злоупотреблять этой возможностью и действовать в соответствии с законом. Журналисты не должны противостоять конституции государства, любить свою страну, прививать людям чувство патриотизма. В то же время они не должны пропагандировать насилие и жестокость и должны честно уважать свою профессию. Таким образом, информационная безопасность важна для существования общества, его развития и сохранения государственности. Эффективное использование информационных технологий создает дополнительные стимулы и обеспечивает основу для безопасности. В современных условиях идеология информационной безопасности и другие проблемы безопасности во всем мире претерпевают этапы деградации и конфронтации. Политика, проводимая рядом ведущих стран, вызывает сомнения относительно будущего человечества. Это состояние уверенности в себе в условиях глобального экономического кризиса вызывает недоверие между государствами, нациями и народами. В статье анализируются работы, проделанные для обеспечения информационной безопасности в Азербайджанской Республике.

Ключевые слова: национальная безопасность, информационная безопасность, национальные интересы, социальные войны, терроризм, мультикультурализм, медиа

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.07.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.09.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Sabir Məmmədli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

NURLANƏ MƏMMƏDOVA
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
memmedovanurlane89@gmail.com

**ƏKBƏR AĞAYEVİN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ FƏALİYYƏTİNDƏ
QARŞILIQLI ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİN YERİ VƏ MÖVQEYİ**

Xülasə

Əkbər Ağayev Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikir tarixinin inkişafında böyük xidmətləri olan tənqidçilərdəndir. O, XX əsrin 40-cı illərindən ədəbi tənqid sahəsində fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Məqalə tənqidçi-ədəbiyyatşünas Əkbər Ağayevin ədəbi əlaqələr problemi ilə bağlı tədqiqatlarına həsr olunmuşdur. Belə ki, o, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında “Nizami və dünya ədəbiyyatı” kitabı vasitəsilə bu problemə toxunan ilk tənqidçi idi. Bu tədqiqatlar nəticəsində Əkbər Ağayevin tənqidçi fərdiyyəti, tənqidçi şəxsiyyəti aparılan təhlillər, müqayisə və paralellər əsasında üzə çıxarılır.

Məqalədə Əkbər Ağayevin tədqiqatları əsasında Nizami Gəncəvinin dünya ədəbiyyatında mövqeyi, Qərbi Avropa ədəbiyyatına təsiri məsələsi araşdırılmışdır. Onun fəlsəfi fikirləri şairi dünya ədəbiyyatının görkəmli yazıçıları ilə müqayisə etməyə imkan yaradır. Dante, Şekspir, Höte, Şiller kimi yazıçıların yaradıcılığında Nizaminin əsərlərindəki motivlərin olması faktına aydınlıq gətirilir. Dante, Şekspir və Nizaminin əsərləri tutuşdurularkən tənqidçinin məqsədi paralellikləri izah etmək idi. O, Höte, Şiller yaradıcılığında isə Nizaminin birbaşa təsirini diqqətə çatdırmışdır. Tənqidçinin bu tipli tədqiqatlarında əsas diqqət müxtəlif xalqların ədəbiyyatları arasında ümumi ideya yaxınlığının səbəbinin izah edilməsinə yönəlmişdir. Məqalədə bu nəticəyə gəlinir ki, Nizaminin “Xəmsə”sinə daxil olan poemaların süjet və motivləri Qərbi Avropa ədəbiyyatına təsir etmişdir. Avropa yazıçılarının əsərlərində əks olunan ideyaları Nizami Gəncəvi həmin yazıçılardan bir neçə əsr əvvəl öz yaradıcılığında qələmə almışdır.

Əkbər Ağayevin müqayisəli ədəbiyyatşünaslıqla bağlı apardığı araşdırmalar milli ədəbiyyatın və dünya bədii düşüncəsinin inkişaf dinamikası haqqında geniş məlumat verir. Ona görə də bu tipli tədqiqatların aparılmasının əhəmiyyəti böyükdür.

Açar sözlər: Əkbər Ağayev, tənqidçi, Nizami Gəncəvi, müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, dünya ədəbiyyatı

Ədəbi tənqidin inkişafı üçün milli zəminlə yanaşı, dünya ədəbi təcrübəsinin nailiyyətlərini qarşılıqlı şəkildə tədqiqata cəlb etmək lazımdır. Dünya ədəbi-mədəni irsinin milli zəminlə tarixi-müqayisəli kontekstdə araşdırılması, paralellər aparılması, oxşar və fərqli cəhətlərin aşkar edilməsi qarşılıqlı əlaqələrin inkişafı üçün imkan yaradır: “Təsir tədqiqatları müqayisəli ədəbiyyatın ən çətin və mürəkkəb tədqiqatlarıdır. Bu tədqiqat müxtəlif mədəniyyətlərin yazıçıları arasında oxşarlıq / paralelliğin səbəblərini müəyyənləşdirmək və mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsir gücünü görmək məqsədi daşıyır. Bu cür araşdırmaların nəticələri ədəbiyyatımızda təsirin güclü yazıçıların təxəyyülünü istiqamətləndirən, həvəsləndirən bir qaynaq metodu olaraq ortaya çıxdığını göstərir” [1, 340].

Hər bir tənqidçinin ədəbi prosesdə rolu və yeri onun araşdırdığı istiqamətdən asılı olaraq müəyyənləşir. Əkbər Ağayev ədəbi tənqid tarixində dünya ədəbiyyatına aid olan tədqiqatları ilə iz qoya bilmişdir. O, Nizaminin dünya ədəbiyyatında tutduğu yeri, onun Qərbi Avropa yazıçılarının yaradıcılığına təsiri məsələsini araşdıran ilk tənqidçi idi. Düzdür, bu işdə ilk addımı Yev-

geni Bertels 1940-cı ildə “Böyük Azərbaycan şairi Nizami” adlı kitabı ilə atmışdır [2]. O, kitabda şairin yaradıcılığının dünya ədəbiyyatına təsiri məsələsinə toxunsa da, bu problem üzərində geniş dayanmamış, əsas diqqəti Nizaminin yaradıcılığının ictimai mənasının araşdırılmasına yönəlmişdir. Əkbər Ağayev də Nizaminin dünya ədəbiyyatında təsiri məsələsinin araşdırılmasına 1940-cı ildən başlamışdır. Tənqidçi “Höte Nizami haqqında”, “Nizami və Şiller”, “Nizami və dünya ədəbiyyatı”, “Nizami və Qərbi Avropa ədəbiyyatı” məqalələri ilə dövrü mətbuat səhifələrində bu məsələyə toxunmuşdur. Bu məqalələr 1964-cü ildə çap olunan “Nizami və dünya ədəbiyyatı” monoqrafiyasının fəsilələrində öz əksini tapmışdır. XX əsrin 40-cı illərində Nizami yaradıcılığına marağın artmasına səbəb onun 800 illik yubileyinin keçirilməsi təşəbbüsü ilə bağlı idi. Dövlət səviyyəsində bu məsələyə diqqət ayrılması onun yaradıcılığının araşdırılma arealını genişləndirmişdir.

Əkbər Ağayev Nizaminin dünya ədəbiyyatında mövqeyini aydınlaşdırmaq üçün dörd istiqamətdə tədqiqat aparılmasını məqsəduyğun hesab etmişdir: “1.Nizaminin dövrü, 2.Nizaminin intibah dövründə yetişmiş Qərbi Avropa yazıçıları ilə ideya yaxınlığı, 3.Ədəbi təsir dairəsi, 4.Nizami yaradıcılığının Qərbi Avropa ədəbiyyatına bilavasitə təsiri və Avropa şərqşünaslarının Nizami yaradıcılığını öyrənmələri tarixi” [3, 11].

Əkbər Ağayevin bu yanaşması göstərir ki, Nizaminin dünya ədəbiyyatındakı mövqeyi məhdud dairədə öyrənilə bilməz, dünya ədəbiyyatının qabaqcıl nümayəndələri, meyilləri ilə qarşılıqlı əlaqədə bu münasibətin əsas xüsusiyyətləri tam açılmalıdır. Tənqidçinin doğru yanaşması idi ki, Nizaminin dünya ədəbiyyatındakı mövqeyini müəyyənləşdirmək ilk öncə “Qərbi Avropanın bir sıra görkəmli humanist yazıçılarının və birinci növbədə Dante, Bokkaçio, Petrarca, Tomas Mor, Şekspir, Volter, Göte, Şiller, Heyne və başqa bu kimi görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılıqları ilə yaxından tanış olmağı tələb edir” [3, 31].

Əkbər Ağayevin Nizaminin dövrünü ayrıca təhlilə cəlb etməsi problemin həllində maraqlı yanaşma idi. XII əsr intibah dövrü mədəniyyətinin dünyaya Nizami kimi böyük bir sənətkar verməsi fikri Şərq və Qərbin mədəniyyətinin vəhdət halında araşdırılması məsələsinə ortaya çıxarmışdır. Nizaminin Şərqdən başlayaraq Qərbi Avropa ölkələrinə qədər məlumatlı olmasının qeyd etməklə, tənqidçi şairin geniş dünyagörüşə malik olduğunu sübut etmək, Nizaminin mühiti, Əxi təşkilatı ilə bağlılığı haqqında məlumat verilməsi şairin dövrünün ictimai həyatında oynadığı rolu göstərmək məqsədi daşmışdır. “Ə.Ağayevin tənqidçi və tədqiqatçı təfəkkürü, təhlil və qiymətləndirmə meyarı Şərqlə Qərbin qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyətindən faydalanmış, mühakimələrində, qənaətlərində, müqayisə və tipoloji təsnifatlarında bu arealın mühüm problem məsələləri öz müsbət həllini tapmışdır” [4, 104]. Belə bir mütəfəkkiri yetişdirən mühitin təhlili zamanı ədəbi əlaqələrin inkişaf dinamikasına nəzər yetirilməsi zərurəti monoqrafiyanın əhəmiyyətini göstərən faktorlardan biridir. Xüsusilə, Azərbaycan - Gürcüstan əlaqələrinin qurulmasının Qərbi Avropa mədəniyyətinin inkişafında vasitəçi rolunun qabardılması, Nizaminin “Xəmsə”si ilə Şota Rustavellinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” poemasının iki mədəniyyətin birləşməsindən yaranan əsərlər kimi qeyd edilməsi tarixi-mədəni yaxınlığın təzahürüdür.

Müəllif intibah dövrünün tarixi mərhələ kimi Azərbaycandan başladığı iddiasında deyildi. Qərbi Avropa yazıçıları və Nizaminin fikir və ideyaları arasında olan oxşarlığı üzə çıxarmaq tənqidçinin diqqət mərkəzində idi. Şekspirin, Dantenin, yaradıcılığında bilavasitə Nizaminin təsiri olduğu fikri tənqidçini qane etmirdi. Bu da səbəbsiz deyildi. Çünki Qərbi Avropa yazıçılarının Nizami yaradıcılığı ilə bağlı tanışlığı, ondan təsirləndiyi haqqında əlimizdə tutarlı bir tarixi məlumat yoxdur. Nizaminin intibah dövründə yetişmiş Qərbi Avropa yazıçıları ilə ideya yaxınlığı məsələsi tədqiqata cəlb etməkdə tənqidçinin məqsədi Nizaminin birbaşa təsirini ortaya çıxarmaq deyildir. XII əsrdə Nizami Azərbaycan ədəbiyyatında intibah mədəniyyətinin təmsilçisi sayılırdısa, XIV-XVI əsrlərdə Avropa intibahının zirvəsində Dante, Şekspir dayanırdı. Bu faktı da qeyd etmək yerinə düşər ki, həmin yazıçıların əsərlərində qaldırdığı məsələlərə Nizami bir

neçə əvvəl cavab tapmışdır. Bu məsələnin özü tənqidçiyə əsas verir ki, o, Nizamini Qərbi Avropa yazıçılarının sələfi adlandırsın. Buna görə də Əkbər Ağayev Nizami yaradıcılığının birbaşa Şərq intibahi ilə bağlanması tərəfdarı deyildi. Belə ki, Nizaminin qədim yunan fəlsəfəsi ilə tanışlığının qeyd edilməsi şairin yaradıcılığını iki mədəniyyətin (Şərq və Qərb mədəniyyəti nəzərdə tutulur – N.M.) vahid təəcəssümünə çevirirdi.

Əkbər Ağayev monoqrafiyada Nizaminin Qərbi Avropa yazıçıları ilə əlaqəsini müəyyənəlmək üçün təhlillərini “Həyat eşqi”, “İctimai ideallar və insanın yaradıcı qüvvəsinə inam”, “Nizaminin sevgi fəlsəfəsi”, “Nizami yaradıcılığının hərtərəfliliyi və şairin elmi baxışları”, “Nizami humanist və mütəfəkkir şairdir” başlıqları altında aparmışdır. Bu bölgü Nizaminin dünya ədəbiyyatındakı mövqeyini aydınlaşdırmaq baxımından tənqidçinin tutduğu doğru istiqamət idi. Göründüyü kimi, Əkbər Ağayev Nizaminin yaradıcılığının təfərrüatı üzərində geniş dayanır, şairin yaradıcılığı əsasında dünya ədəbiyyatının inkişaf meyilləri haqqında məlumat verir.

Tənqidçi Şekspirin “Olm, ya ölüm?” sualını intibah dövrünün əsərlərinin vacib dilemması kimi qeyd etmiş, Nizaminin qəhrəmanlarının yaşamaq eşqini mübarizə ehtirası ilə bağlamışdır. Bu müstəvidə “Hamlet”, “Kral Lir”, “Romeo və Cülyetta”, “Yuli Sezar”, “Antoni və Kleopatra” əsərləri ilə Nizaminin “Xəmsə”si arasında bağlılığın izahına yönələn təhlillər qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin açılmasına xidmət edirdi. İnsanın cəmiyyətdəki nöqsanlara qarşı barışmaz mövqeyinin əsərlərdə təsviri baxımından Nizami və Şekspir arasında oxşarlıqlar araşdırılarkən tənqidçinin üstünlüyü Nizamiyə verdiyi özünü qabarıq şəkildə göstərir. Tənqidçi var-dövlət hərisliyi, pula meyillilik, ikiüzlülük kimi keyfiyyətlərin tənqidi baxımından Şekspirin “Kral Lir” əsərinə və Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” poemasına müraciət etmişdir. “Sultan Səncər və qarı” hekayəsində Nizaminin fikirlərinin nəsihət yolu ilə verilməsini ifşaedici tənqidin forması kimi təqdim etmişdir. Bu qənaətin özü şairin yaradıcılığının didaktik əhəmiyyətinə diqqəti yönəldirdi.

Nizami yaradıcılığının fəlsəfi qatının açılması dünyagörüş dairəsinin genişliyini sübut edən faktorlardan idi. Tənqidçinin fəlsəfi problemlərin izahında dialektik elementlərə və materialist dünyagörüşə əhəmiyyət verməsi qədim yunan fəlsəfəsinin izlərinin şairin yaradıcılığında olduğunu göstərən cəhətdir. Hansı fəlsəfi görüşə yiyələnməsindən asılı olmayaraq, Nizamini maraqlandıran dünya-insan münasibətləri idi. Homerin “İliada” əsərində tərənnüm olunan insan sevgisinin Nizami, Şota Rustaveli və Şekspir yaradıcılığında izlərinin axtarılması oxşar ideyaların mənbəyinin haradan gəldiyini göstərirdi.

Əkbər Ağayev eşq anlayışının izahı zamanı Dantenin “İlahi komediyası”, Nizaminin “Leyli və Məcnun”, Şekspirin “Romeo və Cülyetta” əsərlərində eşqin platonik səciyyəsinə diqqəti yönəltdirmişdir. Dantenin əsərlərindəki məhəbbətin platonik səciyyə daşdığı barədəki fikirləri reallığı əks etdirməklə yanaşı, vacib bir problemin izahını da tələb edirdi. Dantenin “İlahi komediyası”nın əsas qəhrəmanı Beatriçanı platonik eşqin simvolu kimi dəyərləndirən tənqidçi eşqi həyatilikdən uzaqlaşdırıb, dini zəminə bağlayırdı. Bu cəhətdən Dantenin Nizami və Şekspirdən fərqləndirirdi. “Leyli və Məcnun” və “Romeo və Cülyetta” əsərlərində eşqin həyatiliyini diqqətə çatdırmaqla hər iki ədibin məhəbbət konsepsiyasını Platonun eşq fəlsəfəsindən uzaqlaşdırırdı. Tənqidçi Nizaminin eşq fəlsəfəsinin platonik təsviri ilə razılaşmır, bu tipli axtarışların son nəticədə real məhəbbətin təsdiqinə gətirib çıxardığını vurğulayırdı. Onu da qeyd edək ki, Platonun eşq fəlsəfəsi istər Şərq, istərsə də Qərbə təsirsiz qalmamışdır. Sufizmin və xristian dinlərinin mahiyyətinə hopan bu anlayışın əsasında ideal eşq dayanır. Platonun “Simpozium” əsərindən meydana çıxan sevgiyə tənqidçinin bu şəkildə yanaşması mübahisəli görünür. Yunan filosofunun sevgi və gözəllik fəlsəfəsi Şekspirin yaradıcılığının əsas mənbəyi olmuşdur. Bununla belə, Platonun eşq fəlsəfəsinin mütləq eşq anlayışına uyğunluğu Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında bu fəlsəfənin varlığı haqqında ziddiyyətli fikirlərin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Ni-

zamidə eşq insanı kamilliyə aparan amil kimi səciyyələnir. Bu faktın özü Nizamidə təsəvvüfi motivlərin olduğunu göstərir. Lakin bu onun yaradıcılığının bir istiqamətdə qaynağı idi. Onun dünyagörüşünün əsasını bu dini-fəlsəfi təlim təşkil etməmiş, bu mənbədən yalnız istifadə etmişdir.

Yohan Volfqanq Höte yaradıcılığında Nizami Gəncəvinin təsiri məsələsini araşdıran müəllif oxşar motivlər tapmışdır. “Sirlər xəzinəsi”, “Yeddi gözəl”, “İskəndərnamə” əsərlərinin təsirini Hötenin yaradıcılığında görmüş, lakin tədqiqatını bu istiqamətdə aparmamışdır. Əsas diqqəti Hötenin Nizaminin yaradıcılığının əsas xüsusiyyətləri haqqında bildirdiyi fikirlərə yönəltmişdir. Bu da bir həqiqətdir ki, “Nizami Gəncəvinin dünyaya, bütün bəşəriyyətə məxsus olması barədə heç bir mübahisə, fikir ayrılığı yoxdur. Bu mənada Qərb də, Şərq də Nizamidən ümumbəşəri idealları özündə əks etdirən əsərlərin dahi yaradıcısı kimi ürək dolusu söz açır” [5].

Hötenin Şərqə marağının səbəbi Şərq poeziyasının fikir dərinliyi, zəngin yaradıcılıq xüsusiyyətləri ilə bağlı idi. Heç təsadüfi deyil ki, o, Şərqlin yeddi şairinin özündən yaxşı şair olduğunu vurğulamışdır. Firdovsi, Ənvəri, Rumi, Sədi, Hafiz və Cami kimi şairlərin sırasına Nizaminin daxil edilməsi yanlışlığını diqqət mərkəzinə çəkməklə, Əkbər Ağayev Nizaminin Azərbaycan mənsubluğunu qabartmaq istəmişdir. Bununla belə, İranın böyük şairləri sırasında Nizami Gəncəvinin adının çəkilməsini maraqlı yanaşma kimi qeyd etmiş, Azərbaycan şairinə böyük dəyərin göstəricisi kimi qiymətləndirmişdir. Tənqidçi Hötenin səhvini Nizamini İran şairi kimi qiymətləndirməsində görür, bu münasibətin səbəblərini izah etməyə çalışırdı. Eyni zamanda, tənqidçi tərəfindən Hötenin “Qərb-Şərq Divanı”nda Nizaminin Gəncə şəhərində yaşayıb-yaratdığının vurğulanması təsdiq edir ki, o, Nizaminin fars dilində yazdığını əsas gətirərək, İran şairləri cərgəsinə daxil edən şərqşünaslardan Höteni fərqləndirmək istəmişdir.

Höte Nizami yaradıcılığının tədqiqi ilə məşğul olmuşdusa, Fridrix Şiller haqqında əlimizdə belə bir fakt yoxdur. Buna görə də tədqiqatçı Nizami və Şiller arasında bağlılığı onların yaradıcılığı əsasında araşdırmağa diqqəti yönəltmişdir. Lesajın “Çin şahzadə xanımı”, Karlo Qotsinin “Turandot”, Şillerin “Turandot” əsərlərində Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasının dördüncü iqlim padşahının qızının hekayəsindən istifadə etdikləri fikri elm üçün yeni olmasa da, fransız, italyan, alman ədəbiyyatına Nizami yaradıcılığının təsiri məsələsinin qeyd edilməsi təqdirəlayiq bir hadisədir. Əkbər Ağayev Şillerin Nizamidən götürdüyü süjetə sadıq qalmasını, Lesaj və Qotsinin bu süjeti qeyri-ciddi, yüngül planda işləməsini vurğulayarkən üstünlüyü Şillərə vermişdir. Təbii ki, tənqidçi maska komediyasının elementlərini süjetə daxil edən Qotsinin işi ilə razılaşa bilməzdi. Maraqlı cəhət budur ki, Lesaj və Qotsi əsərlərini Şillərdən əvvəl yazmışdır. Şiller bu mözəvunu işlərkən Qotsinin və Lesajın əsərləri ilə tanış idi. Bununla belə, öz əsərini yaradarkən bu iki ədibə deyil, Nizami Gəncəvinin ideya və fikirlərinə yaxınlaşmışdır. Beləliklə, tənqidçinin problemin həllində gəldiyi yekun qənaət təhlillər zamanı elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır: “Alman ədəbiyyatının Höte və Şiller kimi iki nəhəng yazıçısının Nizami yaradıcılığı ilə olan əlaqəsi böyük Azərbaycan şairinin dünya ədəbiyyatındakı təsirinin nə qədər geniş olduğunu bütün aydınlığı ilə sübut edir” [3, 155].

Bütün bunlar göstərir ki, Əkbər Ağayev “Nizami və dünya ədəbiyyatı” problemi üzərində işlərkən düzgün yanaşma istiqaməti seçmiş, müqayisə və paralellərini dəqiq faktlara söykənərək izah etmişdir. Bu problemin araşdırılması Nizami Gəncəvinin yalnız Şərqlin deyil, eyni zamanda dünya ədəbiyyatının görkəmli sənətkarı olduğunu göstərmək məqsədi daşımışdır.

Nizami Gəncəvinin dünya ədəbiyyatına təsiri məsələsindən danışdıqda unutmamalıyıq ki, zaman və məkan ayrılığı əlaqələrin labüdlüyünə təsir edə bilməz. Təsir, oxşar və fərqli cəhətlərin müxtəlif mədəniyyətə malik olan bədii nümunələrdə axtarılması ikitərəfli münasibətin müəyyənlişməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Əkbər Ağayev ədəbi əlaqələr problemini araşdırarkən Avropa təcrübəsini milli ədəbiyyata tətbiq etməyə çalışmırdı. O, milli ədəbi-bədii təcrübəni əsas tutaraq, ədəbiyyatların müqayisəli şəkildə araşdırılmasına diqqət ayırırdı.

Ədəbiyyat

1. Kefeli Emel. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 4, Sayı 8, 2006, 331-350
2. Bertels Y. Böyük Azərbaycan şairi Nizami. Bakı: EAAzF, 1940, 150 s.
3. Ağayev Ə. Nizami və dünya ədəbiyyatı. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1964, 172 s.
4. Mirzəzadə Q. Tənqidçi dünyası. Bakı: Azərnəşr, 2000, 160 s.
5. Həbibbəyli İ. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi.
<http://www.respublica-news.az/index.php/dig-r-x-b-rl-r/m-d-niyy-t/item/18904-boeyuk-azaerbaydzan-shairi-nizami-zhaendzaevi>

Н.Мамедова

Место и проведение литературных отношений Акбер Агаевы

Резюме

Акбер Агаев является одним из первых критиков, вклад которого добавило в развитие истории литературы теоретические мысли Азербайджана. Он начал работать в литературоведия в 40-х годах XX века. Статья посвящена исследованию критика-литературоведа Акбера Агаева по проблеме литературных отношений. Он был первым критиком азербайджанской литературы, решившим эту проблему в своей книге «Низами и мировая литература». В результате этих исследований сравниваются и анализируются критическая личность и анализ Акбера Агаева.

В статье исследуется положение Низами Гянджеви в мировой литературе и влияние западно-европейской литературы на основе исследований Акбера Агаева. Его философские мысли позволяют поэту сравнивать себя с выдающимися писателями мировой литературы. Уточняется тот факт, что мотивы в работах Низами есть и в работах таких авторов, как Данте, Шекспир, Гете и Шиллер. Целью критика было объяснить параллели, произведения Данте, Шекспира и Низами были переплетены. Он отметил прямое влияние Низами на работы Гете и Шиллера. В исследованиях такого рода, проводимых критиком, основное внимание уделяется объяснению причины близости общих идей между литературой разных народов. Из статьи можно сделать вывод о том, что сюжет и мотивы стихов Низами вошедших в «Хамсе» оказали влияние на западно-европейскую литературу. Идеи, выраженные в произведениях европейских писателей, были написаны Низами Гянджеви несколько столетий назад этими авторами.

Исследования Акбера Агаева по сравнительному изучению литературы дают исчерпывающий обзор динамики развития отечественной литературы и мирового литературного мышления. Поэтому очень важно проводить исследования такого типа.

Ключевые слова: Акбар Агаев, критик, Низами Гянджеви, сравнительная литература, мировая литература

N.Mammadova

Generation and position of mutual literary relations
in Akbar Agayev's literary activity
Summary

Akbar Agayev is one of the first critics whose contribution has added the theoretical thoughts of Azerbaijan to the development of the history of literature. He began working in literary criticism in the 40s of the XX century. The article is devoted to the study of literary critic Akbar Agayev on the problem of literary relations. He was the first critic of Azerbaijani literature to solve this problem in his book Nizami and world literature. As a result of these studies, the critical personality and analysis of Akbar Agayev are compared and analyzed.

The article examines the position of Nizami Ganjavi in world literature and the influence of Western European literature based on the research of Akbar Agayev. His philosophical thoughts allow the poet to compare himself with outstanding writers of world literature. The fact is clarified that the motives in the works of Nizami are also in the works of such authors as Dante, Shakespeare, Goethe and Shiller. The critic's goal was to explain the parallels; the works of Dante, Shakespeare and Nizami were intertwined. He noted the direct influence of Nizami on the work of Goethe and Shiller. Studies of this kind conducted by the critic focus on explaining the reasons for the proximity of common ideas between the literature of different nations. From the article, we can conclude that the plot and motives of Nizami's poems included in "Xamsa" influenced Western European literature. The ideas expressed in the works of European writers were written by Nizami Ganjavi several centuries ago by these authors.

Research Akbara Agayev on the comparative study of literature gives a comprehensive overview of the dynamics of the development of national literature and world literary thinking. Therefore, it is very important to conduct studies of this type.

Key words: Akbar Agayev, critic, Nizami Ganjavi, comparative literature, world literature

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.07.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 12.09.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Qürbət Mirzəzadə tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

TƏHMİNƏ VƏLİYEVƏ
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Hüseyn Cavid prospekti
valiyevatahmına@gmail.com

ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN “İSLAMA GÖRƏ VƏ İSLAMİYYƏTDƏ QADIN” ƏSƏRİNDƏ MÜSƏLMAN QADININ SƏCİYYƏSİ

Xülasə

Əhməd bəy Ağaoğlunun “İslama görə və islamiyyətdə qadın” əsəri İslamın mərkəzi problemlərindən biri olan qadın probleminə həsr olunmuşdur. Əsərdə müsəlman qadını problemi tarixi və müasir aspektdən tədqiq olunur. Burada qadın problemi müxtəlif zamanlarda - islamqədərki dövr, İslamın ilk illəri, Əməvilər, Abbasilər dövrü və XIX əsr, XX əsrin əvvəllərində araşdırılır. Əhməd bəy müasiri olduğu dövrdə qadın məsələsini canlı həyatdan aldığı konkret nümunələrlə verir. Lakin islamqədərki dövrdə, Məhəmməd peyğəmbər və İslam xəlifələri zamanında müsəlman xalqlarında qadının vəziyyəti onların məişət həyatını və düşüncə tərzini ifadə edən etibarlı elmi qaynaqlara əsasən şərh edilir. İslamdan öncə və islamın müxtəlif dövrlərində qadına qarşı mövcud olan münasibət burada öz əksini tapır. Bu isə konkret problem üzrə tarixən müqayisə aparmağa əsaslı material verir.

Qadınların İslamın ilk dövrlərində hərarətlə İslamı dəstəkləməsini Əhməd bəy Ağaoğlu islamqədərki dövrdə qadınların acınacaqlı vəziyyəti ilə əlaqələndirir. Əsərdə İslamın qadına verdiyi hüquq və azadlıqlar önə çəkilir. Əhməd bəy Ağaoğlunun İslamda qadın məsələsini bu qədər qabartmasının əsas səbəbi isə islamiyyətdə qadına qarşı olan münasibətdir. Qadını ictimai həyatın ən önəmli parçası hesab edən Əhməd bəy qadınların hüquq və azadlığının tanınması tərəfdarıdır.

Açar sözlər: İslam, müsəlman xalqları, qadın, Məhəmməd peyğəmbər, din və şəriət, qadına münasibət, tərəqqi və tənəzzül, tarix və müasir dövr

Əhməd bəy Ağaoğlunun “İslama görə və islamiyyətdə qadın” əsəri ədibin islamlaşmaq konsepsiyası üzrə ərsəyə gətirdiyi kamil əsərlərindən biridir. O, İslam mövzusunda yazdığı müsəlman xalqlarının tərəqqisində önəmli rol oynayan amilləri qabardır. Nəinki XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində və hətta təəssüf ki, bu gün də öz müasirliyini qoruyub saxlayan qadın problemi hər zaman Əhməd bəyin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu səbəbdən, İslam və qadın mövzusunda ayrıca kitab ərsəyə gətirməsi təsadüfi görünür. Ədibin “İslama görə və islamiyyətdə qadın” adlı əsəri ilk dəfə 1901-ci ildə Tiflisdə rus dilində çap edilmişdir. Əhməd bəy Ağaoğlu irsinin tədqiqatçısı Mübariz Süleymanlı “Əhməd Ağaoğlunun “İslama görə və islamiyyətdə qadın” əsərinə elmi-tənqidi yanaşmalar” adlı kitabında əsərin nəşr tarixinə nəzər salmaqla bərabər onun nəşr və tərcümə mətnlərinə elmi-tənqidi aspektdən münasibət bildirmişdir. O qeyd edir ki, əsər ikinci dəfə 1959-cu ildə İstanbulda “İslamlıqda qadın” (“İslamlıqta kadın”), 1985-ci ildə isə Ankarada “İslamiyyətdə qadın” (“İslamiyyetde kadın”) adı ilə nəşr olunmuş və bu nəşrə Səməd Ağaoğlu “Kitab, müəllif və “İslamlıqda qadın” adını daşıyan “ön söz” yazmışdır. Əsəri ilk dəfə rus dilindən türk dilinə tərcümə edən Həsən Əli Ediz olmuşdur. Azərbaycan dilində əsərin ilk dəfə “Ulduz” jurnalında (1990, №3 (275)) çap olunması və geniş elmi ictimaiyyətə çatdırılması Elman Mustafaoğlunun adı ilə bağlıdır. Həmçinin o, “Ölümsüz adam” başlıqlı təqdimat yazısında Ə.Ağaoğlu şəxsiyyəti və fəaliyyətinə obyektiv münasibət bildirmişdir. E.Mustafaoğlu bu işi İstanbul nəşri əsasında həyata keçirmişdir. İstanbul nəşrlərində əsərə əlavə baş-

lıqlar daxil edilmişdir. E.Mustafaoğlunun Türkiyə türkcəsindən Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmasında bir qüsurların olduğunu M.Süleymanlı qeyd edir. Əsərin İstanbul nəşrlərində yer alan bir başlığın – “Peyğəmbərin qız cocuğuna göstərdiyi məhəbbət” (Ahmet Ağaoğlu. İslamlıqta kadın. İstanbul, Nebioğlu Yayınevi, 1959, s.29), “Peyğəmbərin qız cocuğuna göstərdiyi sevgi” (Ahmet Ağaoğlu. İslamiyyette kadın. Ankara, Birey ve toplum yayınları, 1985, s.28) 1990-cı il Bakı variantında “Peyğəmbərin qızına məhəbbəti” şəklində verilməsinə qarşı çıxır (6, 7). Əlbəttə “qız uşağı” və “öz qızı” kəlmələri ayrı-ayrı anlam ifadə edir. Əsər isə daha bəşəri səciyyə daşıyıb İslam dünyasındakı ümumqadın probleminə həsr olunub. Bu baxımdan tədqiqatçının iradını haqlı saymaq olar. M.Süleymanlı bəzi improvizə hallarının mövcudluğunu, sinonimlərin əsərin dilini ağırlaşdırdığını və fransızca istinadların yazılışında diqqətsizliyə yol verildiyini də nəzərə çatdırır. O, “Əhməd Ağaoğlunun “İslama görə və islamiyyətdə qadın” əsərinə elmi-tənqidi yanaşmalar” kitabında əsərin orijinal və tərcümə variantlarını (tərcüməçilər: Həsən Əli Ediz və Rüşfət Şərifov) daxil etmişdir. Kitabda yer alan bu əsəri rus dilindən Azərbaycan türkcəsinə Rüşfət Şərifov tərcümə etmişdir. Əsəri ədibin külliyyatı üçün isə Kərim Axundov azərbaycancaya çevirmişdir.

“İslama görə və islamiyyətdə qadın” əsərində Ə.Ağaoğlu müsəlman xalqlarında qadına münasibət məsələsini İslam dini mövqeyindən araşdırmışdır. Səməd Ağaoğlunun kitaba yazdığı müqəddimədə qeyd edildiyi kimi, əsər “Ağaoğlunun bütün həyatı boyunca müdafiə etdiyi bəzi prinsiplərin ilk köklərini göstərən bir vəsiqə” hesab olunan bilər (2, 11). Qadın məsələsi Əhməd bəyi hər zaman düşündürmüş, istər elmi və publisistik yazılarında, istər pedaqoji, istərsə də siyasi fəaliyyətində qaldırdığı ən ümdə problemlərdən olmuşdur. Türkiyədə ilk dəfə əsər barədə geniş surətdə bəhs açan Yusuf Akçuranın sözləri ilə desək “Əhməd bəy bu risaləsində islamın irəliləməsi və geriləməsinə ölçü olaraq “qadın”ı almışdır” (3, 158). Əhməd bəy Ağaoğlu “İslama görə və islamiyyətdə qadın” əsəri maarifçi-inqilabi ruhda yazılmışdır. Ədib “Qurani-Kərim”ə, islami hədislərə istinad edərək İslam dəyərləri barədə məlumat verməklə yanaşı İslam dünyasında qadının hazırkı durumunu təfərrüatı ilə təsvir edir. Bu isə problemin daha dərinə qavranılmasına kömək olur. Əsərin yazıldığı dövrdə Qərbdə feminizm ideologiyasının geniş vüsət aldığını və qadınların cəmiyyətdə yüksək nüfuz qazanmağa başladığını nəzərə alaraq müsəlman Şərqi qadının tutduğu mövqeyi aydınlaşdırmaq baxımından “İslama görə və islamiyyətdə qadın” əsəri olduqca qiymətli material verir. Tədqiqatçı Bəsirə Əzizəliyeva əsər barədə “zamanın çox mühüm aktuallığı kimi meydana çıxmış, global düşüncənin, dövrün tələblərinin müsəlman cəmiyyətindəki qadınların vəziyyəti ilə nə qədər uyğun olub-olmaması sualı araşdırılmışdır” (5, 6) deyərək onun məhz zamanın tələbi ilə yarandığını qeyd edir. Əsərdə İslamda qadına verilən hüquqlar ilə İslam ölkələrində qadınlara tanıtılan hüquq və azadlıqlar qarşılaşdırılır. Ə.Ağaoğlu Qərbin Məhəmmədə (s.ə.v) dair fikirlərini səciyyələndirmək üçün Lavellenin “Fransız ədəbiyyatı tarixi”, Kazan missionerlərinin “Bizansın müsəlmanlar əleyhinə ədəbiyyatı”, Edel de Merilin “Poesies populaires latines du moyen age”, E.Renanın “Din tarixinə dair etüdlər” və F.Mişelin “Məhəmmədin romanı” kimi qaynaqlara istinad etmişdir.

Əhməd bəy Ağaoğlu Qərbdə İslam dininə və onun peyğəmbərinə qarşı mövcud olan qərəzli fikirlərə yer verməklə yanaşı onlara münasibətini obyektiv surətdə bildirir. Ədib İslam dini və peyğəmbəri barədə yetərincə məlumatlı olmayan başqa xalq və başqa din nümayəndələri tərəfindən İslam dini və Həzrəti Məhəmməd (s.ə.v) barədə yanlış təbliğat aparılmasını, İslam peyğəmbərinin “dəvələr çarvadarı”, “yalançı ərəb peyğəmbəri” adlandırılmasını, onun “qızıl büt Maqom” şəklində təsvir edilməsini məqbul hesab etmir. Bunu islama dair ilkin təsəvvürlərin təcəssümü kimi səciyyələndirir və bu cür fikirlərin İslam dini haqqında yetərsiz məlumatdan qaynaqlandığını bildirirdi. Zamanla müqəddəs “Qurani-Kərim” abidəsinin Qərbdə öyrənilməsi avropalıların İslama qarşı münasibətinin dəyişilməsinə səbəb oldu. Bu isə XIX əsrin ikinci yarısında gerçəkləşdi. Ədib Şekspir, Volter, Leybnitsin kütləni əyləndirmək üçün peyğəmbər haq-

qında uydurulan komik əhvalatlar, yazılan pamfletlər qarşısında öz təəccübünü və təəssüfünü gizlətmir. Məşhur italyan yazıçısı Dante “İlahi komediya”sında Məhəmməd peyğəmbəri (s.ə.v) qədim dövr müdrikləri içərisində göstərdiyinə görə tonqalda yandırılmaq qorxusu ilə onu Fra Dolçino və Bertrano de Born kimi nifaq salanların arasında, cəhənnəmdə təsvir etməsi, yaxud italyan memar Orkaniya Pizanin Kampo-Santasında peyğəmbəri Averroes və Antixrist kimi bütün dinlərə nifrət bəsləyənlər sırasında verməsi və hətta papalığa yüksələ bilmədiyindən onun öz yoldaşlarından qisas almaq məqsədilə “yeni din” uyduran şəxs şəklində təsvir kimi faktlar da əsərdə yer alır. Hətta elmdə də belə təzahürlər özünü göstərirdi. Əhməd bəy göstərir ki, ingilis alimi Karl Foster 1829-cu ildə nəşr etdirdiyi iki cildlik əsərində peyğəmbər “Daniilin öncəgörmələrinin səkkizinci hissəsində təsvir edilən keçinin kiçik buynuzu” (6, 54) şəklində verilmişdir. Təəssüf doğuran bu cür təsvirlərin katolik kilsəsinin yüksək nüfuza malik dövrlərdə meydana çıxması kilsə hakimiyyəti faktoru ilə də bağlı ola bilər. Görkəmli ədəbiyyatşünas Əziz Mirəhmədov məlumat verir ki, adı çəkilən və Əhməd bəyin tənqid hədəfinə çevrilən bu müəlliflərə ərəbşünas Y.Belyayev də “Ərəblər islam və ərəb xilafəti erkən orta əsrlərdə” əsərində eyni qiyməti vermişdir (4, 56). Y.Belyayev həmin əsərində alman ərəbşünası Q.Qrimin “Məhəmməd” əsərində İslamın yalnız din deyil, sosialist hərəkət kimi səciyyələndirməsinə qarşı çıxır. Sual yaranır: məgər iki qüvvətli din – Xristianlıq ilə İslam arasında qəti sərhəd çəkmək mümkündür? Necə ki katolikliklə pravoslavlıq, şiəliklə sünnilik arasında mütləq hədd qoymaq olmur, bu iki din münasibətlərində də elədir. Onlar bir məxəzdən, bir mənbədən qaynaq götürür. Şiəliklə sünnilik İslamın, katolikliklə pravoslavlıq Xristianlığın iki tərəfidirsə, bu iki qüvvətli din də elə. Hər ikisi təkallahlığa xidmət edir. Əhməd bəy də, XX əsr Qərbinin fikirlərinə şərik çıxaraq bu iki din arasında mənəvi bağ olduğunu bildirirdi. Bu barədə ingilis şərqşünası Maks Müller yazırdı: “İllər ötəcək xristianlar Məhəmmədi İsanın silahdaşı, İslam dinini isə xristianlığın məzhəbi kimi tanıyacaqlar; və onda həm xristianlar, həm də müsəlmanlar onların tarixində baş verən mübarizə və qarşıdurmalara təəccüb edəcəklər” (6, 56). Bu fikrə rus alimləri V.Solovyov və Petrov da şərik çıxırdı. Əhməd bəyin sözləri ilə desək, “bu gün dinlər emosional münasibət predmeti deyil, mənəviyyatın orijinal təzahürlərini” əks etdirir. O, qadın mövzusunə dair “müsəlmanlar arasında Məryəm bəzi xristian sektalarda olduğundan daha hörmətlidir” (6, 56) şəklində münasibətini bildirir və Məhəmməd peyğəmbərin Həzrəti Məryəm haqqında səsləndirdiyi fikri “ilahi ruhun anası olan Məryəmdən sonra Fatimə ikinci qadındır” sitat gətirməklə bu mənəvi bağa bir işarə edir və eləcə də Quranda Məryəmin adı hörmətlə anılır. Əhməd bəy Ağaoğlu Qərbin İslam barədə təsəvvürləri ilə oxucusunu tanış etdikdən sonra qadın probleminə müsəlman xalqlarının düşüncəsi ilə İslam dini ideologiyasının qarşılaşdırılması zəminində araşdırır. O, müsəlman qadının bugünkü vəziyyətinə əsaslanaraq “İslam və qadın” problemini analiz etməyin aprior nəticə verəcəyini bildirirdi. Müsəlman Şərq xalqlarının islamaqədərki dövrdə qadınların vəziyyətini təsvir edən ədib göstərir ki, bədəvi ərəblərdə qız uşağının dünyaya gəlməsi bəd əlamət hesab edilmiş, allahların qarğıdığı ailəyə qız övladı göndərdiyi barədə təsəvvürlər var idi. Əksər hallarda qız uşaqları diri-diri quma basdırılır, başqasına satılır yaxud bir ev heyvanı ilə dəyişdirilirdi. İbn Xəldun göstərir ki, bu qadınlar ərəblərinə və kişi cinsinə mənsub olan valideynlərinə aid olan “malın varisi” olmaq hüququndan da məhrum idilər. İslamaqədərki dövrdə ərəblərin yaşam tərzində kəbinlərin əxlaqi öhdəlik deyil, təsadüfi birləşmə xarakteri daşması, poliqamiyanın (çoxarvadlılıq) baş alıb-gətməsi, ümumiyyətlə ailə dəyərlərinin olmaması və cahiliyyə dövrü ərəb qadınlarının ictimai yerlərdə “varlı tacir axtarışına çıxması” kimi hallar hökm sürürdü. Ədibin ərəblərin islamaqədərki həyat tərzinin təsvirini verməsi İslamın ərəb yaşam tərzində və əqli düşüncəsində oynadığı rolu göstərmək, qadın probleminə bədəvi ərəb nəzərindən baxmaq üçün olduqca faydalıdır. O, təkcə ərəb xalqlarında deyil, türklərdə və farslarda “İslam və qadın” problemini şərh edir. Əgər Misirdə, Ərəbistanda, İranda qadının “qul”a çevrildiyini görürüksə, türk qadınları öz ərələri ilə döyüşə gedir, cəsurluğu ilə seçilir. Türk qadınları-

nın örtünməsi İslam dini ilə əlaqədar olmuşdur. Müsəlman türk qadınları arasında xəlifə Harun ər-Rəşidin xanımı Heyzaran böyük nüfuz sahibi olmuş, “Əmir” və “Valid Sultan” titullarına yiyələnmişdi. Atabəyin xanımı Saada-Tarxan-xanım naib vəzifəsini yerinə yetirmiş, Atabəylər ailəsindən olan Alma Xatın Şirazda çarlıq etmişdir. Səlahəddin Əyyubinin xanımı Xədicə isə Dəməşqdə məktəb və kolleclərin əsasını qoymuşdu. Fars qadınlarının islamdan öncəki durumunu təsvir edərkən İran şairi Firdovsinin “Şahnamə”sinə və M.Darmsteterin “Zənd Avesta” əsərinə isnad edir: “Qədim İranda qadın tamamilə kölə halında idi. O, bütövlükdə bir dustaq kimi ömür sürürdü, Allahın işığına da həsrət idi. Mülki qanunlar qadının alınıb-satılmasına da icazə verirdi. Darmsteterin “Zənd Avesta” əsərində deyildiyi kimi, dini qanunlara görə oğlan öz anası, bacısı, xalası, bibisi, bacısının və ya qardaşının qızı ilə evlənə bilərdi. Qadınlığın müəyyən təbii günlərində İranda qadınlar ev-eşikdən uzaq daxmalara çəkilməli idilər. Onlara yemək-içmək gətirən adam əvvəlcə qulaq və burun dəliklərini tıxaclamalılı və əllərinə əski sarımalı idi; çünki bu vaxt həmin qadınların vücudu, hətta onları əhatə edən hava və əşya ilə təmasda olmaq murdarlıq hesab olunurdu” (6, 59).

Azadlığı və hüquqları əldən alınmış qadınların əzəli müdafiəçisi olan Həzrəti Məhəmmədin dinində - İslamda qadın mərkəzi yer tutur, ona müvafiq azadlıqlar verilirdi. Təsadüfi deyil ki, “Qurani-Kərim”in 16 surəsində (“Bəqərə”, “Ali İmran”, “Nisa”, “Maidə”, “Yusif”, “İbrahim”, “Nəhl”, “Məryəm”, “Nur”, “Nəml”, “Qəsəs”, “Əhzab”, “Rəhman”, “Mücadilə”, “Təlaq”, “Buruc”) qadın probleminə toxunulmuşdur. Kitabın irihəcmli surələrindən birinin “Nisa” (“Qadınlar”, 176 ayə) adını daşıyır və surənin mərkəzi problemi qadındır. “Ey insanlar! Sizi tək bir şəxsdən (Adəmdən) xəlfə edən, ondan zövcəsini (Həvvanı) yaradan və onlardan da bir çox kişi və qadınlar törədən Rəbbinizdən qorxun!” (1, 55) sözləri başlayan “Surətun-Nisa” qadına xor baxıldığı zamanda bir inqilabi çağırış kimi səslənir.

“Məni hansı günahıma görə öldürürsən?” sualı ilə üzləşən valideynlərə “öz uşaqlarınızı öldürməyin!” çağırışı ilə səsləndi. Qız övladlarına məhəbbəti öz qızı Fatiməyə sevgisi ilə göstərdi. “Cənnət anaların ayaqları altındadır” dedi. Cahilliyə dövründə yüzə yaxın arvadı olan qəbilə başçılarından sayı az deyildi. Poliqamiyaya qarşılıq kəbinlərin sayı dördlə məhdudlaşdırılması oldu. Ancaq hər birinə qarşı ədalətli olmaq şərtilə, yəni eyni cür davranmalı, eyni rəftar edilmək şərtilə. Bu isə faktiki olaraq monoqamiyaya gətirib çıxarmalı idi. Çünki ağır şərtlər altında dörd qadınla evli olmaq olduqca çətindir. “Quran”da bu barədə deyilir: “Siz heç vaxt qadınlarınızla tam mənada ədalətli münasibətlər qura bilməzsiniz ... Əgər sizin bütün qadınlarınıza münasibətdə ədaləti gözləyəcəyinizə az da olsa şübhəniz varsa bir qadınla evlənin. Bu, ədalətsizliyə yol verməməyin, günah işlətməməyin ən yaxşı vasitəsidir”. Hətta qadınlar tərəfindən xəyanətlə üzləşildiyi halda onları bağışlamaq məqbul hesab edilir və dörd şahid istənilir. Boşanma məsələsi isə “talaq” qaydası ilə həyata keçirilirdi. “Tadcamunn” adı ilə bilinən adətə - “ər axtarmaq” məqsədilə ictimai yerlərə açıq-saçıq geyimlərdə gedənlərə, peyğəmbərin yanına gələnlərə qarşı əvvəlcə eyib yerlərinin örtünməsi, daha sonra “hicab” buyuruldu. Ərəblərdə guşənişinliyin Məhəmməddən xeyli əvvəl mövcud olduğunu bildirən Ə. Ağaoğlu tarixə müraciət edərək peyğəmbər və ilk xəlifələr dövründə kişilərlə qadınların eyni məclisdə oturması, ictimai yerlərdə söhbət etməsi və hətta Ayişənin orduya başçılıq etməsi kimi faktları misal gətirir. İlk çıxışlarından ömrünün sonuna qədər qadın hüquqlarının müdafiəçisi olan Məhəmməd peyğəmbəri qadınlar daha çox himayə edirdilər. Bütün var dövlətini din yolunda xərcləyən Xədicə, ərindən gizlin islamı qəbul edib Həbəşistana qaçan Ümmü Həbibə, Ömər in islamın qəbul etməsində böyük rol alan bacısı Fatimə buna ən yaxşı nüsxələrdir.

Əhməd bəy Ağaoğlu müsəlman qadınlarının təkamül tarixini dörd dövrə böldü: “1. Məhəmməddən Əməvilərin hakimiyyətə gəlmələrinə qədərki dövr; 2. Əməvilərdən türk hakimiyyətinə qədərki dövr; 3. Türk hakimiyyəti dövrü; 4. Qadının qəti alçalması dövrü” (6, 66). İslamın ilkin dövrü bu tarixi təkamül dövrünün birinci mərhələsini əhatə edir. Məhəmməd pey-

ğəmbərin və dörd xəlifənin – Həzrəti Əbubəkr, Həzrəti Ömər, Həzrəti Osman, Həzrəti Əlinin hakimiyyəti dövründə müsəlman qadınlarında “ciddilik və əxlaq möhkəmliyi, din yolunda əzab-lara dözmə, qəhrəmanlıq şövqü, poeziyaya və moizəyə meyil” əsas təşkil edirdi. Müsəlman qadınlarında Xədicə, Fatimə, Aişə kimi İslam cəbhəsinin öndə gedən qadınlarından nümunə götürüb yeni zəminli xarakter – “İslam qadını” formalaşırdı. Bütün var-dövlətini İslam uğrunda fədakarcasına sərf edən, güclü qohumları ilə mübarizəyə girişən Xədicə İslam qadınları üçün güc, səxavət, Fatimə dözümlü və səbat rəmzi kimi səciyyələnirsə, Aişə isə kiçik yaşlarından peyğəmbər əxlaqı ilə böyüyən qadınların simvolu idi. İslam dininin və onun peyğəmbərinin qadına olan humanist mövqeyi, qadına hüquq və azadlıqlar tanınması islamın ilkin dövrlərində qadınlara olan münasibətin yüksəlməsinə səbəb oldu. İslamın sonrakı dövrlərində qadınların nüfuzunun artması bu yöndə Həzrəti Məhəmmədin (s.ə.v) apardığı əzmkar mübarizə və qazandığı ilk uğurlarla əsaslı surətdə bağlı idi. Əlbəttə İslamın ilk uğurlarında Belal, Xədicə kimi qadınların da rolu az deyildi. Qadınlar peyğəmbərə böyük rəğbət göstərirdi. Fransız alim Ernest Renan bu barədə qeyd edir: “Qadınların rəğbəti peyğəmbərin fəaliyyətinin ilk çağlarında öz ünvanına eşitdiyi təhqirlərə dözümlü olmağa məcbur edirdi” (6, 66). Müsəlman qadınlarının təkamül tarixinin ikinci dövründə - Əməvi xəlifəsi Xişam və Validin hakimiyyəti zamanında müsəlman qadınlarının daha da tərəqqi etdiyini bildirən Ə. Ağaoğlu onların təlim-tərbiyəsinin kişilərlə bərabər aparıldığını, onların poeziya, natiqlik kimi sənətlərə yanaşı müxtəlif bilik sahələrinə yiyələndiklərini qeyd edir. Bu dövr müsəlman qadınlarının mənəvi kamillik nümunəsi olaraq İbn Həllaqın “Bioqrafik Ensiklopediyasına” əsaslanaraq Əhməd bəy də İmam Hüseynin qızı Sükeynəni göstərir. O, ensiklopediyada “dövrün qadınları içərisində gözəllikdə, zəkada və xeyirxahlıqda birinci qadın” şəklində təsvir olunur. Dövrünün qibtə olunan qadını Sükeynə barədə “Xəlifəlik dövründə mədəniyyət” kitabının müəllifi de Slane, fransız şərqşünası Perron böyük rəğbətlə bəhs açmışlar. Bu mənbələrdə Sükeynənin nəinki qadınlar, həm də kişilər arasında böyük təsir gücünə malik olduğu qeyd edilir. Onun geyimi, duruşu, davranışı təqlid edilir, qadınlar hər cəhətdən ona bənzəməyə çalışırdılar. Ondən məsləhət almaq üçün uzaq yerlərdən ziyarətinə gəlirdilər. Ə. Ağaoğlu hətta Sükeynənin şərəfinə “Turrat-ül-Sükeynə” sarığının hazırlandığını bildirir. Əziz Mirəhmədov Sükeynənin müsəlmanlar arasında unudulmasına təəssüfünü bildirir və “bu fakt bir də ona görə ibrətli və acıdır ki, Sükeynə ilə eyni vaxtda yaşamış və “İncilin eynən icrasını tələb edən Rəbiənin məqbərəsi dini bir ziyarətgaha çevrilmiş” və Xaqani kimi şairlər fəxrlə öz analarını onunla müqayisə etmişlər” (4, 67) Abbasilər dövrü qadınlarının xronikasını verən Ə. Ağaoğlu “ərəb mədəniyyəti Abbasilər dövründə yüksəlib sonra birdən iflasa uğradığı kimi müsəlman qadını da öz inkişafında ən yüksək səviyyəyə çatıb birdən geriləməyə başladı” (6, 72) – sözləri ilə III dövrü səciyyələndirir. O, bu iflası əxlaqın pozulması, həyat tərzində sadəliyin itirilməsi və farsların, suriyalıların təsiri ilə bağlayır. Abbasilər farsların köməyi ilə İranda hakimiyyəti ələ keçirdiklərindən onlarda iranpərəstlik özünü açıq-aşkar göstərirdi. Fars mədəniyyəti İslam mədəniyyətini zənginləşdirsə də İslamın öz qüdrətini itirməsində böyük rol oynadı. Abbasilərin hakimiyyətinin ilk dövrlərində müsəlman qadınları elmə, sənətə yiyələnir və hətta idarəçilikdə də təmsil olunurdular. Ədib “Biliyə qarşı meyil, mənəbindən asılı olmayaraq o dövrün bütün qadınları üçün xas idi” (6, 77) sözləri ilə müsəlman qadının keçdiyi bu tarixi dövrü səciyyələndirir. İlk abbasi Əbül-Abbəs xanımı Ümmü Sələmə, xəlifə Məhdinin xanımı Heyzaran xəlifə Harun ər-Rəşidin həyat yoldaşı Zübeydə, xəlifənin bacısı Abbasə bu dövrün nüfuzlu qadınları idi. Ə. Ağaoğlu tarixçi Məsudin “Qızıl çöllər” əsərindən “onun ərinə təsiri o qədər böyük idi ki, əri onunla məsləhətləşmədən, bəzən isə hətta onun razılığı olmadan heç bir məsələyə dair qərar verməzdi” (6, 74) sitatını gətirərək Ümmü Sələmənin necə təsir gücünə malik olduğunu göstərir. Qabaqcıl fəaliyyəti ilə seçilən, kasıbları, şair və ədiblərin himayəçisi Heyzaran da həm xəlifə əri üzərində olduqca güclü təsirə malik idi, həm də xalq arasında xeyriyyəçiliyi və səxavəti ilə hörmət qazanmışdı. Bir çox Şərq və Qərb yazıçılarının diqqətini özünə cəlb

etmiş, ağıllı, xeyirxah, sadədil və gözəl qadın – Zübeydə həm abadlıq, idarəçilik işlərində yaxından iştirak edir, həm də “kasıb şair və yazıçıların himayədarı” idi. Əbəs yerə Əhməd bəy “Bağdad şəhəri öz şöhrəti və əzəmətinə görə məhz bu qadına minnətdar olmalıdır” (6, 75) sözlərini demir və onun təkcə Bağdad deyil, Ərəbistan üçün gördüyü işləri sadalayır. Abbasə də Zübeydə kimi xilafətin ictimai və ədəbi həyatında fəal iştirak edirdi və öz gözəl məziyyətləri ilə seçilirdi. Ancaq onun Bərməkilərdən olan gənc sərkərdə Cəfərlə nakam sevgi macərası bu dövrün əxlaq qaydalarını və xəlifə Harun ər-Rəşidin xarakterini açan cəhətləri özündə əks etdiyinə görə bir çox ədib və tarixçilərin diqqətini çəkmişdi. Ə. Ağaoğlu həтта bununla bağlı şərqilərdə rəvayət və məsələlərin yarandığını bildirir və “xoşbəxtliyə bel bağlama – o, Bərməkilərə də xain çıxdı” (6, 76) məsələni nümunə göstərir. XVI əsr yazıçısı Siyutinin “... Bu dövrdə xəlifələrin zəifliyi ucbatından hakimiyyət tamamilə qadınlara əlinə keçmişdi və iş o yerə çatmışdı ki, gənc xəlifənin anası dövləti müstəqil idarə edirdi; ... o, öz adından qanunlar çıxarırdı” (6, 77) sitatı xəlifə I Mətaizidin xanımı Katr ül-Nadanın fəaliyyətini səciyələndirir. Məhz Əhməd bəy Katr ül-Nada barədə ilkin məlumat verdikdən sonra bu sitatı gətirir. Katr ül-Nada şəxsiyyəti ilə XX əsr müsəlman qadını arasında ciddi fərq və həтта təzad vardı. İdarəedici qadınlar arasında iki Misir şahzadəsinin – Sitt ül-Mülk və Saqrur-Durun da adı çəkilməlidir. Dövrün öz elmi, biliyi ilə seçilən qadınları sırasında Ə. Ağaoğlu Bağdad mədrəsələrində ədəbiyyata dair mühazirələr oxuyan Fəxrur-Nisənin, kişi və qadınlar üçün teologiya kursu keçən Ümmül-Xeyr Fatimənin, məşhur Şafinin müəllimi olan Seidey Nəfisənin adını çəkir. Bu dövrdə müsəlman qadını həm də şücaəti ilə seçilirdi. Əmir Asamanın tərcümeyi-halında dediyinə görə xaç yürüşlərində onun anası və bacısı, xəlifə Mənsurun dövründə Bizansla müharibədə iki qadın qohumu iştirak etmiş və hərbi geyimdə vuruşmuşlar. Ə. Ağaoğlu müsəlman qadınlara İran təsirinə uyaraq kosmetika və hərəm intriqalarına hədsiz qurşanması onları elmdən, sənətdən uzaqlaşdırmaqla qalmadı, həтта nüfuzlarını itirmələrinə səbəb oldu. Hərəmxanalar isə farslardan müsəlmanlara keçmiş adət idi. Qadınlara əqli fəaliyyətdən uzaqlaşdırma passiv hərəm həyatına keçidi onların tənəzzülünün başlanğıcı idi. Misir, Hindistan və İspaniyada yaşayan müsəlman qadınlara da ümumi səciyyəsinə verən ədib müsəlmanların nicətinin qadın məsələsi və əlifba islahatından asılı olduğunu bildirir. Əhməd bəyin müsəlman qadınlara tarixi inkişafını izləyərkən bu və ya digər dövrdə qadının yüksəlişinin də, süqutunun da maariflə bağlılığı ən dəqiq faktor kimi qarşıda dayanır. Qadın oxuduqca, elmə, təhsilə yiyələndikcə yüksəldi və təkcə özü yüksəlmədi. Öz ailəsini və cəmiyyətini də yüksəltdi. Qəliz ərəb qrafikalı əlifbadan qurtulmaq XIX və XX əsr Azərbaycan ziyalıların həllinə ən çox çalışdığı məsələlərdən idi. Bu əlifba maariflənmənin qarşısında böyük əngəl idi. Məhz bu səbəbdən Ə. Ağaoğlu da əlifba islahatının keçirilməsini vacib sayırdı. Yusuf Akçura Əhməd bəyin islam qövmlərinin qurtuluşu üçün “qadın” və “əlifba” problemlərinin islahı məsələsini qoymasını təqdir edir. Ə. Ağaoğlu bu iki məsələni İslam dünyasının qatı düşməni hesab edərək şəriət əhlini Quranı və dini təhrif etməkdən yaxa qurtarmağa çağırır. Ədib məşhur türk şairi Ömər Xəyyamın “İslamın özü heç bir qüsura malik deyil, bütün qüsurlar bizim müsəlmançılığımızdadır” (6, 58) – sözlərini xatırladaraq İslamda qadına verilən hüquqları məhz “müsəlmançılığın” əldən almasına işarə edirdi. Türkiyəli tədqiqatçı Ufuk Özcan isə əsərin Əhməd bəyin hələ türkçü ideoloq kimi tanınmamışdan öncə yazıldığını qeyd edərək bu əsərin də İslamın müasirləşdirilməsi məqsədinə xidmət etdiyini yazır: “... Ağaoğlu İslam sivilizasiyasına reformist-yenilikçi bir anlayışla yanaşmış və eynilə Göyalp kimi “islamlaşmaq” əqidəsini Qərb dəyərlərindən qopmaq və uzaqlaşmaq deyil, yeni bir kimlik çərçivəsində İslamın çağdaşlaşmasının gərəkli olduğunu düşünür” (7, 264).

Əhməd bəy Ağaoğlunun “İslama görə və İslamiyyətdə qadın” əsərində qaldırılan problemlər təəssüflər olsun ki, bu gün də tam olaraq öz həllini tapmayıb və öz aktuallığını saxlayır. Müsəlman qadını bir zamanlar yüksəltdiyi zirvəyə hələ də qalxa bilmir. Hərəmxana yoxdursa da, məişət qayğıları sənətə marağın qarşısında bir əngələ çevrilibsə, geyim-keçimə həddən ziyadə vurğunluq təhsilə, elmə həvəsi azaldıb. Necə deyərlər, hər dövrün öz problemi...!

Əhməd bəy Ağaoğlu İslam dünyasının XX əsrdəki (və eləcə də bugünkü) vəziyyətə gəlməsini fars və Suriya mədəniyyətlərinin pozucu təsiri ilə bağlayır. O, müsəlman xalqlarının ilkin islamdan uzaqlaşması, qadının sosial və kultürel mövqeyini itirməsi bu təsirlərə uyumla əlaqələndirir. Zamanla bu əks-təsirlər türk xalqlarına da nüfuz etmişdi. Ə. Ağaoğlu müsəlman xalqları arasında pozucu təsirlərə uymayan türk-tatarlar və İspaniya mağribiləri arasında sərbəstliyin qalmasını qeyd edir. Mübariz Süleymanlı bunu “ənənəvi fars kultürünün üstünlüyü düşüncəsindən uzaqlaşaraq azərbaycanlıların modern milliyyətçi idealına yaxınlaşması” (6, 19) ilə əlaqələndirir. Bildirək ki, türklər islamdan öncə də sərbəst yaşam sürmüşlər və islamın gətirdiyi yeni yaşayış, yeni düşüncə onların qadın azadlığını əldən almamışdı. Əhməd bəy Ağaoğlu “Şiə dinində məzdəki inancları” əsərində gəldiyi qənaəti burada da davam etdirir və müsəlman xalqlarının əsl İslamdan uzaqlaşmasının səbəbini xarici təsirlərlə bağlayır. Bu səciyyədə o, əski fars mədəniyyəti və sürfani təsirlərin rolunu qabardır. Ənənəvi fars kultürü bu qadınların düşüncə və yaşam tərzinə təsir etdikcə onlar xarakter etibarilə dəyişmiş, əvvəlki nüfuz və sosial hüququnu itirmişlər. Qadının əsarət zəncirləri ilə hüququnun əldən alınması İran İslam Respublikasında və Suriya, Livan kimi ərəb ölkələrində bu gün də qalmaqdadır. Şərqdə ilk dəfə qadına səsvermə hüququ verən Azərbaycan türkləri və qadını sosial fiqur kimi tanıyan, ölkələrinin ictimai-siyasi həyatında yaxından iştirak etmələrinə imkan yaradan ümumən türk xalqlarının islamlığında ilkin islama yanaşma meyli aşkar görünür.

Əhməd bəy Ağaoğlunun İslamın müasirləşdirilməsi və ilkin islami dəyərlərə qayıdış problemində “qadın”ı əsas vahid seçməsi övladların tərbiyəsi ilə daha çox qadının məşğul olması, onların intellektual yetişdirilməsində qadının böyük rolu olması faktorları ilə bağlıdır. Sağlam əqidəli cəmiyyətin formalaşmasında qadının rolu danılmazdır.

Ədəbiyyat:

1. “Qurani-Kərim”in Azərbaycan dilinə mənaca tərcüməsi. (Ərəb dilindən tərcümə edənlər: akad. Ziya Bünyadov, akad.Vasim Məmmədəliyev). Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2012, 568 s.
2. Ahmet Ağaoğlu. İslamlıqta kadın. İstanbul, Nebioğlu Yayınevi, 1959, 60 s.
3. Akçura Y. Türkçülüğün tarihi. İstanbul, Kaynak yayınları, 2001
4. Mirəhmədov Ə. Əhməd bəy Ağaoğlu. Bakı, Ərgünəş, 2014, 264 s.
5. Əzizəliyeva B. Əhməd bəy Ağaoğlunun İslam dünyasında qadına münasibət barədə düşüncələri // 525-ci qəzet, 13 dekabr 2016, s.6
6. Süleymanlı M. Əhməd Ağaoğlunun “İslama görə və islamiyyətdə qadın” əsərinə elmi-tənqidi yanaşmalar. Bakı, 2008, 148 s.
7. Ufuk Özcan. Yüzyıl dönümünde batıcı bir aydın Ahmet Ağaoğlu ve rol değişikliyi. İstanbul, Kitabevi, 316 s.

T.Valiyeva

The character of muslim woman in ahmad bay aghaoghlu's "Woman in islam and islamic world"

Summary: Ahmad Aghaoghlu's "Woman in İslam and İslamic world" was devoted to the woman problem which was the main issue of İslam. İn this work the problem of muslim woman was investigated on historical and modern aspects. The woman problem has explored at different times – in pre-İslamic period, the early years of İslam, the Amavis, the Abbasies and in the end of the 19th century and early 20th century. Ahmad bay showed about this topic with specific examples in modern, real life. But in this work, the condition of woman in muslim pe-

ople was talked in the period of pre-islamic, the prophet Muhammed and the İslamic caliph's time, it based on reliable scientific resources, showing their lifestyle and the way of thinking. The occasion to muslim woman has reflected in pre-islam and different periods in there. This gives important material to compare on a specific problem. Ahmad bay Aghaoghlu attributes women's strongly support to İslam in the early years of İslam with their pitiful situation in the pre-islamic period. In this work the rights and freedoms are highlighted that giving by İslam to women. The main reason of Ahmad bay Aghaoghlu's women issues in İslam promotion is the attitude to women in the islamic world. Ahmad bay who sees women as the most important part of public life, defends the recognition of women's rights and freedoms.

Key words: İslam, muslim people, woman, the prophet Muhammed, religion and sharia, occasion to woman, progress and decline, history and the modern era

Т.Валиева

Характер мусульманской женщины в ахмад бей агаоглу «Женщина в исламе и исламском мире»

Резюме: «Женщина в исламе и исламском мире» Ахмада Агаоглу была посвящена проблеме женщин, которая была главной проблемой Ислама. В произведение проблема мусульманской женщины была исследована в историческом и современном аспектах. Проблема женщин рассматривалась здесь в разное время - в доисламский период, в первые годы Ислама, Амависа, Аббасий, а также в конце 19-го и начале 20-го века. Ахмад Бэй показал на эту тему конкретные примеры из современной, реальной жизни. Но в этой произведение о положении женщины в мусульманских людях говорилось в период до-ислама, пророка Мухаммеда и времени исламского халифа, оно основывалось на надежных научных ресурсах, показывая их образ жизни и образ мышления. Повод для мусульманки отразился в доисламе и разных периодах там. Это дает важный материал для сравнения по конкретной проблеме. Ахмад бэй Агаоглу приписывает женщине решительную поддержку Ислама в первые годы Ислама и их жалкое положение в до-исламский период. В этой произведение подчеркиваются права и свободы, которые дает Ислам женщинам. Главная причина женских проблем Ахмада Бэй Агаоглу в продвижении Ислама - это отношение против к женщинам в исламском мире. Ахмад Бэй, который считает женщин наиболее важной частью общественной жизни, защищает признание прав и свобод женщин.

Ключевые слова: Ислам, мусульмане, женщина, пророк Мухаммед, религия и шариат, повод для женщин, прогресс и упадок, история и современность

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.03.2019

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Rauf Sadıxov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

NİGAR MİRZƏYEVA

ADPU

Üzeyir Hacıbəyov küç

nigarm2004@yahoo.fr

LE SIÈCLE DES LUMIÈRES

Sommaire

Vers la fin du XVIIIe siècle, des changements importants se produisirent dans la pensée des Lumières. Sous l'influence de Rousseau, le sentiment et l'émotion devinrent aussi respectables que la raison. Dans les années 1770, les écrivains étendirent le champ de leurs critiques aux questions politiques et économiques. La guerre de l'Indépendance américaine ne manqua pas de frapper les esprits. Aux yeux des Européens, la déclaration d'Indépendance et la guerre révolutionnaire représentaient, pour la première fois, la mise en œuvre des idées éclairées et encouragèrent les mouvements politiques dirigés contre les régimes établis en Europe. Cette constitution d'Amérique devient un modèle qui sera diffusé et admiré. Cela entraîne la remise en cause de l'absolutisme. De l'avis général, le siècle des Lumières aboutit à la Révolution française de 1789. Comme elle incarnait de nombreux idéaux des philosophes, la Révolution, dans ses phases de violence entre 1792 et 1794, discrédita provisoirement ces idéaux aux yeux de nombre de contemporains européens. Pourtant, les Lumières léguèrent un héritage durable aux XIXe et XXe siècles. Le XVIIIe siècle marqua le déclin de l'Église, ouvrit la voie au libéralisme politique et économique, et suscita des changements démocratiques dans le monde occidental du XIXe siècle. Le siècle des Lumières apparaît ainsi à la fois comme un mouvement intellectuel et une période historique marquée par des événements décisifs (4, 89).

La littérature française du XVIIIe siècle montre une grande richesse d'œuvres dans tous les genres, en associant plus qu'en opposant l'engagement des Lumières et la naissance de la subjectivité et de la sensibilité modernes. L'histoire littéraire n'a pas tout retenu mais l'originalité du XVIIIe siècle tient pour une bonne part au fait que l'expression des idées relevait encore de la littérature - ceux qu'on appelle les « Philosophes » étaient des hommes de lettres à part entière - et les créateurs ne répugnaient pas à faire de leurs romans ou de leurs pièces des œuvres de combat tout en exprimant leur personnalité et leur sensibilité dans une langue qui devenait la langue de la culture de toute l'Europe.

Certes, le XVIIIe siècle est marqué vers 1750 par l'émergence de la sensibilité préromantique, mais c'est le rationalisme critique qui va inspirer la Révolution de 1789. Des bouleversements définitifs ont été longuement préparés par les philosophes et l'on comprend que les révolutionnaires aient tenu, dans un hommage suprême, à placer les cendres de Voltaire et de Rousseau au Panthéon, temple des bienfaiteurs de la patrie.

Mots clés: Le siècle des Lumières, la nature humaine, la révolution française, le chef-d'œuvre, le mouvement littéraire.

Le siècle des Lumières a débuté au lendemain de la mort de Louis XIV, en 1715, et a pris fin à l'avènement de la Révolution française en 1789. Cette période se caractérise, d'une part, par un fort mouvement de remise en question ainsi que par l'établissement d'une plus grande tolérance et, d'autre part, par l'affaiblissement de la monarchie, suivi de la fin de la suprématie française en Europe et du début de la prépondérance anglaise. Des personnalités comme

Voltaire, Jean-Jacques Rousseau ont certainement marqué leur époque de même que **Diderot** et **Goethe**.

Cette atmosphère de progrès matériels a modifié profondément les valeurs de la société. Les philosophes rationalistes et les écrivains de premier plan se sont rendus indépendants de la royauté et de l'Église; de grands seigneurs ont pactisé avec les représentants des idées nouvelles et n'ont pas hésité à les protéger contre la police associée aux forces conservatrices. Fait nouveau, la lutte des idées a été dirigée surtout contre l'Église et la religion catholique elle-même; on a combattu agressivement en faveur de la tolérance au nom de la raison.

Par ailleurs, la société française s'ouvre aux influences extérieures, particulièrement à celles venant de l'Angleterre devenue la première puissance mondiale. Le parlementarisme et le libéralisme anglais attirent l'attention, de même que la guerre de l'Indépendance américaine, ce qui permet l'acquisition d'un nouveau vocabulaire. Parallèlement, les journaux (surtout mensuels) scientifiques, techniques et politiques se développent, se multiplient rapidement et sont diffusés jusque dans les provinces, alimentant la soif de lecture chez un public de plus en plus étendu et sensibilisé au choc des idées. Le développement de la presse a été à la fois la conséquence et la cause de cette curiosité générale, ainsi que de la contestation qui se répandait graduellement dans la société.

Siècle des Lumières est l'expression qu'on utilise pour définir le XVIIIe siècle. Lors de cette période, les philosophes et les intellectuels échangent leurs idées et leurs connaissances afin de contribuer au progrès de la science. Ils veulent ainsi s'opposer à l'obscurantisme causé par les autorités religieuses et politiques de l'époque.

Les philosophes de l'époque sont les *Lumières* du XVIIIe siècle. C'est principalement eux qui vont critiquer et remettre en question le pouvoir religieux et étatique. Les philosophes célèbres du XVIIIe siècle sont nombreux: Rousseau, Voltaire, Montesquieu, Diderot, etc.

Certains de ces philosophes ont élaboré des méthodes de pensée qui leur sont propres, donnant naissance à leur philosophie. (1, 78)

Diderot réalisa un ouvrage considérable pour l'époque, la création de l'Encyclopédie. C'est par le libraire Le Breton que tout commence. Il confie à Denis Diderot une responsabilité énorme en lui demandant de traduire un Dictionnaire des arts et sciences, la Cyclopædia de l'éditeur anglais Chambers. C'est ainsi que naît le projet de l'Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers.

A l'époque, pas d'accès à Internet et encore moins de dictionnaire pour se documenter. Le défi était donc de taille : donner de l'information accessible à tous. Diderot fait appel à un mathématicien, d'Alembert, pour l'aider dans cette lourde tâche. Imaginez vous qu'il fallut plus de 24 années pour la finir. Prévue en dix volumes, l'Encyclopédie atteindra, à son achèvement, 28 volumes, 17 de discours et 11 de planches. Dans le Prospectus de lancement de l'Encyclopédie, Diderot parle de ses rédacteurs puisque c'est grâce à leur travail si l'Encyclopédie est née. Ils seront plus de 160, connus et méconnus, à avoir participé son élaboration. On retrouvera Rousseau qui écrit des articles de musique ; Voltaire avec ses articles de littérature et d'histoire ; le chevalier de Jaucourt avec ses textes de toutes sortes ; le baron d'Holbach pour ses articles concernant la minéralogie et la métallurgie. Les académiciens aussi ont mis la main à la pâte comme La Condamine et Marmontel ; des aristocrates comme Saint-Lambert ; des hauts fonctionnaires comme Turgot et Perronet et des artistes comme le graveur Cochin. Une belle liste de talents. Ouvrage majeur du XVIIIe siècle, composé de 17 volumes de texte et 11 volumes de planches, l'"Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers" fut éditée de 1751 à 1772 sous la direction de Diderot et d'Alembert. Cette première encyclopédie française est conçue comme un vaste système de classement, de hiérarchisation et d'appréhensi-

on des connaissances humaines. Elle est composée de volumes d'articles, classés par ordre alphabétique, et de volumes de gravures, établis par thématique, en grande partie

Les principes des Lumières

Même si leurs idées divergent légèrement, les philosophes des Lumières croient en certains principes universels. Parmi ces principes, on compte: la vie, la liberté et la propriété. Pour les *Lumières*, ces concepts sont naturels et ne peuvent être limités par les autorités de l'État. Ils s'opposent donc à l'idée qu'une personne peut avoir plus de droits si elle est dans une classe sociale plus élevée. Aussi, selon eux, les pouvoirs de l'État doivent être séparés, car si une personne détient tous les pouvoirs, elle peut les utiliser à son avantage.

La pensée du siècle des Lumières se développe autour de deux thèmes majeurs : **le retour à la nature, la recherche du bonheur**. Les philosophes dénoncent dans les religions et les pouvoirs tyranniques des forces obscurantistes responsables de l'apparition du mal, dans un monde où l'homme aurait dû être heureux.

La diffusion des idées humanistes

Les philosophes vont répandre et partager leurs idées de différentes façons. D'abord, plusieurs ouvrages présentant leurs pensées seront publiés. La plus célèbre de ces œuvres est l'*Encyclopédie*. Publiée de 1751 à 1772, cette série de livres a été écrite par Diderot et Alesmbert, deux philosophes, qui ont eu l'audace de répertorier toutes les connaissances de l'époque! Aussi, les idées des Lumières se partagent dans les salons. En effet, à l'époque, plusieurs femmes tiennent salon, c'est-à-dire qu'elles invitent plusieurs grands penseurs et artistes de l'époque pour des discussions souvent philosophiques.

Les philosophes des Lumières partent à la recherche de la vérité. Cette vérité ne se trouve pas dans les sources attestées et sacrées telles que les textes d'Aristote, de Platon ou bibliques. Cette quête va permettre de garder les hommes loin des préjugés et de l'intolérance tout en favorisant leur ascension vers le savoir et le bonheur.

En ce qui concerne la religion, de manière générale, les philosophes croient en Dieu tout en rejetant la théologie chrétienne, les dogmes et l'institution. Ils attaquent l'Église, sa richesse, son pouvoir et sa volonté d'entraver la liberté.

Les thèmes essentiels et les grands principes de la philosophie des Lumières

La contestation sociale et politique : après la révocation de l'édit de Nantes en 1685 et après la mort de Louis XIV en 1715, les philosophes des Lumières remettent en question l'autorité politique. Au XVIIIe siècle, le roi détient en effet les trois pouvoirs (les pouvoirs législatif, exécutif et judiciaire → absolutisme) et sa fonction est héréditaire. Les philosophes dénoncent également les inégalités sociales. Le combat contre l'injustice et l'ignorance : les philosophes et les écrivains des Lumières défendent les libertés individuelles et collectives, notamment la liberté d'expression. C'est par l'éducation et grâce à la diffusion du savoir que les hommes accéderont à la liberté et au bonheur, c'est pourquoi les philosophes entreprennent la rédaction de l'œuvre majeure du XVIIIe siècle qu'est l'*Encyclopédie* (1751-1772), un dictionnaire qui constitue la somme des savoirs et des idées nouvelles de l'époque. L'hostilité à l'esclavage : les philosophes des Lumières n'acceptent pas que l'homme puisse asservir son semblable. La dénonciation de l'intolérance et du fanatisme religieux : certains philosophes¹ dénoncent les privilèges du clergé et l'obscurantisme.

Bibliographie:

1. Littérature, textes et méthode, Hatier 1996, Bruno Doucey, Adeline Lesot, Helene Sabbah, Catherine Weil
2. Littérature, XVIIIe siècle, textes et documents, Nathan 1991, Michel Charpentier, Jeanne Charpentier
3. Collection littéraire XVIIIe siècle, Edition 1993, M. André Lagarde, M. Laurent Michard
4. Itinéraires littéraires du XVIIIe siècle, Hatier 1989, Georges Décote, Hélène Sabbat

N.Mirzəyeva

Maarifçilik dövrü

Xülasə

Bu yazıda müəllif XVIII əsr Fransız Maarifçiliyindən bəhs edir. Maarifçilik İngiltərədə meydana gəlsə də dövrün mədəni mərkəzinə çevrilən Fransaya ən böyük təsirini göstərdi. XVIII əsrdə fərdin və ruhun azadlığı məsələsinin kəskin qoyulduğu ictimai həyatın fəal inkişafı baş verdi. Bu zaman insanlar daha azad oldu, bu dünyanı tanımağa, dünyanı yeni nöqtəyi-nəzərlərdən öyrənməyə çalışdılar. Köhnə görüşlər və baxışlar getdikcə cəmiyyətdə geniş müzakirələrə səbəb olan suallara çevrilirdi.

Maarifçilik dövrü Diderot, Holbach və o dövrün ensiklopedistləri kimi tanınan adlarla xarakterizə olunur. Maarifçiliyin bədii ədəbiyyatda dövrün vahid üslubu, vahid bədii dili yox idi. Bununla belə müxtəlif stilistik formalar mövcud idi: sonradan barok, rokoko, klasisizm, sentimentalizm, pre-romantizm. Dövrün tanınmış simaları Volter, Russo, Didro humanist ideyaların yayılmasında böyük rol oynayıblar.

Maarifçilik 1750-ci ilədək romantizmdən əvvəl həssaslığın ortaya çıxması ilə qeyd olunurdu. Lakin 1789-cu il Böyük Fransa inqilabına ilham verəcək tənqidi rəşadət olmuşdur. XVIII əsrin sonlarına yaxın Maarifçilik düşüncəsində mühüm dəyişikliklər baş verdi. Russonun təsiri ilə hiss olunur. 1770-ci illərdə yazıçılar siyasi və iqtisadi məsələlərə dair tənqid dairələrini genişləndirdilər. Bu, mütləqiyyətin sual altına düşməsinə səbəb olur. Ümumiyyətlə, Maarifçilik 1789-cu il Fransa inqilabına səbəb oldu.

Açar sözlər: Maarifçilik əsri, insan təbiəti, fransız inqilabı, şah əsər, ədəbi cərəyanlar

Н. Мирзоева

Эпоха Просвещения

Резюме

В этой статье автор рассказывает об эпохе Просвещения. Просвещение зародилось в Англии, однако наибольшее влияние оно оказало на Францию, которая стала центром этой эпохи. Именно в XVIII веке происходило активное развитие общественной жизни, где остро стоял вопрос о свободе личности и духа.

В это время люди становились более раскрепощенными, они старались познать этот мир, узнать его с новых сторон. Старые взгляды и точки зрения все чаще ставились под сомнение, что порождало огромные споры в обществе.

Эпоха Просвещения характеризуется такими именами, как Дидро, Гольбах и энциклопедистами того времени. В художественной культуре Просвещения не было единого стиля эпохи, единого художественного языка. В нем одновременно

существовали разнообразные стилевые формы: позднее барокко, рококо, классицизм, сентиментализм, предромантизм. К концу восемнадцатого века произошли важные изменения в мысли Просвещения. Под влиянием Руссо чувства и эмоции стали такими же respectable, как и разум.

В 1770-х писатели расширили сферу своей критики на политические и экономические проблемы. В глазах европейцев Декларация независимости и революционная война впервые представляли собой реализацию просвещенных идей и поощряли политические движения, направленные против режимов, установленных в Европе. Эпоха Просвещения привело к французской революции 1789 года.

Ключевые слова: Век просвещения , человеческая природа, французская революция, шедевр, литературное движение

N. Mirzayeva

Age of Enlightenment
Summary

In this article, the author talks about the Age of Enlightenment. The Enlightenment originated in England, but it had the greatest influence also on France, which became the center of this era. It was in the 18th century that the active development of social life took place, where the question of freedom of the individual and spirit was acute. At this time, people became more liberated; they tried to know this world, to learn it from new perspectives. Old views and points of view were increasingly being called into question, which gave rise to enormous debate in society.

The era of Enlightenment is characterized by such names as Diderot, Holbach and the Encyclopedists of that time. In the artistic culture of the Enlightenment there was no single style of the era, a single artistic language. There were a variety of stylistic forms in it at the same time: late Baroque, Rococo, Classicism, sentimentalism, pre-romanticism. Towards the end of the eighteenth century, important changes occurred in Enlightenment thought. Under the influence of Rousseau, sentiment and emotion became as respectable as reason.

In the 1770s, writers extended the scope of their criticism to political and economic issues. The War of American Independence did not fail to strike the spirits. In the eyes of Europeans, the Declaration of Independence and the Revolutionary War represented, for the first time, the implementation of enlightened ideas and encouraged the political movements directed against the regimes established in Europe. This constitution of America becomes a model that will be broadcast and admired. This leads to the questioning of absolutism. In general, the Enlightenment led to the French Revolution of 1789.

Keywords: Age of enlightenment, human nature, French revolution, masterpiece, literary movement

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.03.2019

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Gülbəniz Məmmədova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

SAMİR XALİDOĞLU (MİRZƏYEV)
Bakı Dövlət Universiteti
Zahid Xəlilov küçəsi
samir.xalidoglu@gmail.com

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN MƏTBUATINDA MÜHARİBƏ MÖVZUSU (1914-1918-Cİ İLLƏR)

Məqalə Birinci Dünya müharibəsi illərində Azərbaycan mətbuatının aparıcı mövzularından biri olan müharibə mövzusunun bəhs edir. Anadilli mətbuat orqanları bir qayda olaraq, bu mövzunu diqqət mərkəzində saxlayırdılar. Həm ciddi, həm də satira mətbuatının hər nömrəsində müharibə ilə bağlı kifayət qədər material dərc edilmişdi. Dövri nəşrlərdə oxşar başlıq və yarımbaşlıqlar altında müharibə dəhşətlərindən bəhs edən məqalə, xülasə, icmallar verilirdi. Burada müharibənin törətdiyi faciələr mövcud vəziyyət və faktlar əsasında təhlil olunurdu. Dərc edilən yazılarda müharibənin özü ilə gətirdiyi problemlərə nəzər salınırdı. Aparıcı müəlliflər mövcud problemlərin aradan qaldırılması üçün yollar nəzərdən keçirirdilər.

Jurnalist və publisistlər arasında müharibəyə münasibət fərqli idi. Əgər hərbin başlanğıcında ictimai rəy çar Rusiyasının tərəfində idisə, Osmanlı Türkiyəsinin müharibəyə qoşulmasından sonra bu münasibət tədricən dəyişməyə başladı. Xüsusən də Osmanlının ard-arda məğlubiyyəti fonunda rusların irəliləməsilə Bakıya xeyli türk əsiri gətirilməyə başladı. Əsirlərin Nargin adasında pis şəraitdə saxlanması, Qars, Ərdahan və Ərzurumda yerli əhaliyə qarşı erməni-rus quldurları tərəfindən törədilən qırğınlar milli mətbuatın narahatlığına səbəb olmuşdu. “Açıq söz”, “Bəsirət”, “Hümmət” kimi qəzetlərdə bu barədə davamlı olaraq materiallar dərc edilirdi. M.Ə.Rəsulzadə, Ö.F.Nemanzadə, N.Nərimanov və digər müəlliflərin adıçəlinən qəzetlərdə bu mövzuda kifayət qədər yazısı işıq üzü görmüşdür. Bu yazılarda əsirlərin acınacaqlı vəziyyətindən bəhs edilirdi. Onların durumunun yaxşılaşdırılması üçün rəhbər strukturlardan əməli fəaliyyət tələb olunurdu.

Müharibə həm də milli azadlıq məfkurəsinin formalaşması prosesinə də təsir göstərirdi. Xüsusən də Qafqaz cəbhəsində baş verənlər türkçülük fikirlərinin güclənməsinə rəvac verirdi. Dövrün aparıcı qələm sahibləri Azərbaycan xalqının hüquqlarının bərpası üçün mübarizə aparırdılar. Onlar əvvəlcə muxtariyyət, sonra isə müstəqillik şüarları səsləndirirdilər.

Açar sözlər: Azərbaycan, dünya, müharibə, mətbuat, əsirlər, qəzet, mövzu, jurnalist,

Birinci Dünya müharibəsi illərində milli mətbuatda yer verilən əsas mövzulardan biri müharibə mövzusu idi. Bu, barədə daimi olaraq həm ciddi, həm də satirik mətbuatda ətraflı bəhs olunurdu. “Dünya müharibəsi”, “Avropa müharibəsi”, “Avropa davası” ümumi başlığı, “Müharibə gedişləri”, “Hərb əhvalı”, “Hərbiyyə gedişləri”, “Avropa səhneyi-hərbində” və s. bu kimi oxşar yarımbaşlıqlar altında əksər mətbu orqanlarda materiallar verilirdi. Burada müharibənin törətdiyi faciələr mövcud vəziyyət və faktlar əsasında təhlil olunur, məqalələr, xəbərlər, icmallar yazılır, dünya müharibəsinin özü ilə gətirdiyi problemlərə nəzər salınır, onların aradan qaldırılması üçün mümkün yollar nəzərdən keçirilirdi. Bəzən qəzet və jurnalların bütün səhifələri hərbdən bəhs edən materiallarla dolu olurdu. Hüseyn Mirzə Camalovun “Müharibəyə dair bir neçə söz” məqaləsində (“Açıq söz” qəzeti, 4 yanvar 1916, №77) yazdıqları bu fikri təsdiq etmək üçün kifayətdir: “Ümumavropa müharibəsi, millətlər müharibəsi. Bu bir neçə kəlməyə o qədər öyrəşdik, o qədər qulaqlarımız doldu ki, daha bunun mahiyyətini, gedişini, gələcəyini, tərədəcəyini idraka belə iqtidarımız qalmadığı kibi görünür. Bir tərz-i laübalı ilə sabahleyin yatağımızdan qalxar-qalxmaz ilk işimiz qəzetlərə müraciət etmək, cəbhələrdəki təbəddülatı bilmə-

yə çalışmaqdır. Biri irəliləmiş, o biri hücumun şiddətindən geri çəkilməmiş, filan sularda filanların zirehliləri qərq edilmiş, filan mövqeyə sualtı qayıqları gəlmiş, bir bu qədər məqtul, bir o qədər yaralı buraxılmış, əsirlər alınmış, xətlərə yavuş yerlərdən filan şəhərlərə minlərcə ac-çılpaq mühacir toplanmış və ilaxır” [4].

Müharibəyə münasibətə gəldikdə, ilkin dövrlərdə bir çox mətbu orqan, tanınmış jurnalist və ictimai-siyasi xadimlər müharibədə Rusiyaya qələbə arzulayıb və hökumətə hər sahədə kömək etməyin vacibliyini vurğulayırdılar. Xüsusən də cəmiyyətin yuxarı sosial təbəqəsini təşkil edən burjuaziya, mülkədarlar və liberal ziyalılar bu məsələdə əsas etibarilə Çar Rusiyasının müdafiəçisi kimi çıxış edirdilər. Yuxarı təbəqələrin sərgilədiyi bu münasibət aşağılara da müəyyən qədər sirayət edirdi. Cəmiyyətin aşağı sosial təbəqələri də ilk vaxtlarda müharibənin əsl mahiyyətini dərk etmədiklərindən birlik və bərabərlik mesajları verirdilər. Belə ki, Bakı, Gəncə və digər şəhərlərdə vətənpərvərlik mitinqləri və nümayişləri təşkil edilir, məscidlərdə təntənəli dua oxuma mərasimləri keçirilir, bu tədbirlərdə bütün qüvvələrin, sərvətin və həyatın “vətən və taxt-tac” naminə verilməsinə hazırlıq ifadə edilirdi.

Dövrün aparıcı qələm sahibləri də məqalələrində təxminən bu mövqedən çıxış edirdilər. Qəzetlərdə dərc edilən edilən məqalələrdə Rusiyadan ümumi vətən kimi bəhs olunur, müharibəyə münasibət bildirərkən əsasən bu mövqe gözlənilirdi. Qeyri-leqal fəaliyyət göstərən “Müsavat” partiyasının lideri M.Ə.Rəsulzadə də ilkin dövrlərdə çar Rusiyasının müharibədəki xəttini müdafiə edirdi. “Şərikli vətənimiz Rusiyanın müqəddəratına gəlincə, bütün vətəndaşlarımızla bərabər biz də, hər şeydən əvvəl, Rusiyanın müzəffəriyyət və müvəffəqiyyətini arzu edəriz” [7, 182] deyən M.Ə.Rəsulzadənin vətənpərvərənə mövqeyi onun redaktəsi ilə çıxan mətbu orqanlarda nəzərə çarpırdı. O, “İqbal” qəzetində çıxan “Tarixi vaqeələr qarşısında” (14 yanvar 1915, №839) adlı məqaləsində də oxşar mövqedən çıxış edirdi: “Müştərək vətənin vermək məcburiyyətində olduğu imtahanda onun övladları bilafərq millət və məzhəb bir dərəcə vətənpərəstlik əlaqəsi göstərüb hər kəs məmləkətinə qarşı sadıq və səmimi qaldığını bütün qəlbilə ibraz etməkdə gecikmiyor. Bütün Rusiya mətbuatının da təsdiq etdiyi kimi bu xüsusda Rusiyada yaşayan millətlər bilafərq millət və məzhəb hamısı bir dərəcədə vətənpərvərdirlər” [6, 51].

Bir çox qələm sahibləri kimi M.Ə.Rəsulzadə də ilkin dövrlərdə müharibə məsələsinə çox ehtiyatla yanaşır, çar hakim dairələrinin diqqətini cəlb etməməyə çalışırdı. Odur ki, həm senzura yaymaq, həm də mətbu fəaliyyəti davam etdirə bilmək üçün o, bu cür priyomlardan istifadə edirdi. “Müharibə gedişi” (“İqbal” qəzeti, 8 oktyabr 1914, №758) məqaləsində də bu mövqeni aydın görmək olar: “İştə bütün rusiyalı vətəndaşlar ilə bərabər biz də rus soldatının davam və istiqamətinə etimadən bu müharibənin nəticəsinə intişar edəlim. Burada vaqe olan hadisələr haqqında marağımız böyüksə də, ümumi işin mənfəətini gözləyərək mütəvəkkilənə ərkanı-hərbin xoş xəbərlərini gözləyəlim [6, 380].

Beləliklə, 1914-1915-ci illərdə Osmanlıdan Qafqaza göndərilən emissarlar, habelə mühacir həyatı yaşayan azərbaycanlı publisistlərin antirus təbliğatına baxmayaraq bütünlükdə Azərbaycan cəmiyyətinin yuxarı təbəqələri sözdə də, işdə də Rusiyaya tam loyallıq göstərirdilər. Azərbaycan cəmiyyətində müharibənin ilkin dövrlərində özünü göstərən bu münasibət həm də rus hakim dairələrinin verdiyi vədlərdən qaynaqlanırdı. Çünki digər dövlətlər kimi çar Rusiyası da bu müharibənin məhkum millətlərin milli-azadlığı uğrunda mübarizəsi olduğunu nəzərə çatdırır və bununla əsas işğalçı mahiyyətini gizlətməyə çalışırdı. Dumadakı müsəlman fraksiyası və türk burjuaziyasının dövləti müdafiə etməsini, onların Rusiya, Fransa və İngiltərənin Türkiyə və İranı parçalamaq planlarından xəbərsiz olmaları ilə də izah etmək olar. Lakin rus mətbuatında şovinist çıxışlar, rus qoşunlarının Qafqaz cəbhəsində irəliləməsi, laz və acarlara divan tutması Rusiya müsəlmanlarının mövqeyində əsaslı dəyişikliklərə səbəb oldu. Osmanlı Türkiyəsinin müharibəyə cəlb olunması və Rusiyaya qarşı cəbhədə yer alması bu dəyişikliklərdə böyük rol oynadı. Xüsusilə də Osmanlının ard-arda məğlubiyyəti, Bakıya xeyli sayda türk əsirlərinin

gətirilməsi, onlara qeyri-humanist münasibət ziyalılarda millətçilik, türkçülük ruhunun yüksəlməsinə, eyni zamanda Rusiya əleyhinə etiraz motivlərinin baş qaldırmasına səbəb oldu.

Ümumiyyətlə, Osmanlı Türkiyəsinin müharibəyə qoşulması Rusiya türkləri və müsəlmanları, xüsusən də azərbaycanlılar arasında birmənalı qarşılanmamışdı. Avropada müharibənin ilk günlərində, 1914-cü ilin 9 avqust tarixli sayında "Bəsirət" qəzetində Mustafa Sübhinin "Türkiyənin daxili işləri" başlıqlı məqaləsində Türkiyənin üzərində "savaş ruzigarının əsdiyi" barədə xəbər verilirdi. Bu yazısında M.Sübhü Türkiyə mətbuatının müharibəni təbliğ etdiyini yazırdı. Buna cavab olaraq "İqbal" qəzetində dərc edilmiş "Türkiyə və Avropa müharibəsi" başlıqlı məqalədə isə əksinə olaraq, İstanbul mətbuatının sülhü təbliğ etdiyi əsaslandırılırdı. Mətbuatda belə yazıların dərci Azərbaycan cəmiyyətinin bu məsələdən duyduğu narahatlığın təzahürü idi. Azərbaycan ziyalıları bu savaşın türk xalqına və ümumilikdə müsəlman dünyasına böyük faciələr gətirəcəyi qənaətində idilər. Onlar gözəl başa düşürdülər ki, Osmanlı ilə Rusiya imperiyalarının üz-üzə gəlməsi onların tabeliyində olan türk və müsəlmanların da qarşılaşması olacaqdı. Sənətulla İbrahimovun "Müharibənin üçüncü səneyi-davamiyyəsi" adlı yazısında ("Açıq söz" qəzeti, 19 iyul 1916, №238) yazdıqları bu fikirlərin əyani sübutudur: "Avropa siyasətinin və bu siyasətdən törəmiş atəş dəryasının girdabeyi-həlakəti gərdisində bir çöp təşkil edərək qırıldayan islam aləmi dəxi Türkiyə bir tərəfdə, geri qalan yüz milyonlar digər tərəfdə olmaq üzrə başdan-başa iki qismə ayrılıb qarşı-qarşıya gələrək bir-birilə boğuşmaqda və bir-birini itlaf edib qırmaqdadır. Bu gün Əqsayi-Qərbdən başlayıb Əqsayi-Şərqə qədər yapılmış olan əhli-islam: Mərakeş, Tunis, Cəzayir, Trablis, Misir, Hicaz, Suriya və İraq və bütün Ərəbistan və Kürdüstan, Anadolu, Qərbi İran və Hindistan və Kazan müsəlmanları bu ümumi yangında milyonlarla yanaraq iştirak etdiyi kibi, iyun 25-də sadir olan fərmani-ali mucibincə bütün Qafqaz və Türküstan, Sibiryə və Qırğızıstan müsəlmanları dəxi bu müharibədə iş işləmək surətilə bir türlü iştiraka dəvət olunmuş oluyorlar ki, bu surətlə yalnız Əfqanıstan kənarda qalmaq üzrə müsəlman dünyasının da hər guşəsi, hər nöqtəsi yuxarıda zikr olunan qital və cidali-əqvama qarışmış bulunuyor, deməlidir" [5].

Hadisələrin gedişi göstərdi ki, Azərbaycan aydınlarının narahatlığı əbəs yerə deyildi. Türkiyənin müttəfiqi Almaniya tərəfindən sonu bəlli olmayan savaşa sürüklənməsi ona daha çox hərbi-siyasi uğursuzluqlar gətirdi, dünyanın müxtəlif cinahlarında savaşan türk əsgərləri tək şəhid olmadı, əsir həyatı yaşadılar. 29 oktyabr 1914-cü il tarixində Qafqaz cəbhəsində başlanan və 15 dekabr 1917-ci il tarixində bitən müharibədə minlərlə türk əsgəri ruslara əsir düşdü. Bu əsirlər arasında hətta yüksək çinli zabitlər də vardı. Müharibə illərində Rusiya imperiyasının bir sıra yerlərində əsirlər üçün düşərgələr təşkil edilmişdi. Çox vaxt hərbi əsirlərlə yanaşı, mülki şəxslər də həmin məntəqələrə gətirilirdi. Belə düşərgələrdən biri Bakıda Nargin adasında yerləşirdi. Bura ictimai fikirdə "ölüm adası" adlanırdı. Adadakı əsirlərin vəziyyəti barədə dövrü mətbuatda sistemətlə olaraq materiallar dərc edilirdi. "Hümmət", "Bəsirət", "Açıq söz" qəzetlərinin 1917-ci ildə həbsxana həyatı ilə bağlı dərc etdikləri məqalələrindən bəlli olur ki, bu həbs düşərgəsində 7 mindən çox türk əsiri məhkumluq həyatı yaşamışdı. "Hümmət" qəzetinin 1917-1918-ci illərdəki nömrələrində bu mövzudan bəhs edən onlarla yazı çıxmışdır. Həbs düşərgəsində əsirlərin vəziyyətinin dözülməz olduğu haqda ilk dəfə rəsmi şəkildə Azərbaycanın böyük dövlət və ictimai xadimi Nəriman Nərimanov "Hümmət" qəzetinin 28 noyabr 1917-ci il sayında "Göz yaşı tökdürən cəzirə" məqaləsi ilə çıxış etmişdir. N.Nərimanov bu məqalədə adadakı vəziyyəti açıq və kəskin şəkildə göstərərək yazırdı: "Kaş bu cəzirəyə getməyə idim. Kaş bir dəri, bir sümük bədənləri, sifətsiz gözləri, ah-zar edən insanları görməyə idim. Kaş "Əfəndim su", "Əfəndim yemək", "Əfəndim paltar" sözlərini eşitməyə idim. Kaş çılpaq, dodaqları soyuqdan titrəyən, üzləri bozarmış atasız-anasız balalarla sözləşməyə idim. Kaş xəstəxanada başları kərpic üstə can verən igidlərə rast gəlməyə idim" [2, 20].

N.Nərimanovun qəzetdəki bu məqaləsi ictimaiyyətin, milli qüvvələrin, yerli özünüidarə orqanlarının diqqətini çəkmiş, təcili olaraq Bakı Şəhər Dumasının nəzdində əsir işlərinə dair komitə yaradılmışdı. “Hümmət” qəzetinin 5 dekabr sayılı nömrəsində N.Nərimanovun əsir işlərinə dair komitədə etdiyi çıxışın təfərrüatı dərc olundu. Bu çıxışda o göstərir ki, Narginə əsir göndərilməməli, qocalar və müharibədə iştirak etməyən əhali, məxsusi olaraq uşaqlar vətənlərinə göndərilməlidir. Vəziyyəti ağır olan, həmçinin müxtəlif xəstəliklərdən əziyyət çəkən xəstə məhbusları həbsxanadan kənara, şəhərə köçürmək üçün tədbirlərin görülməsi də “Hümmət” liderinin təkliflərinin sırasına daxil idi. Qəzetin həmin sayda verilən məlumatına görə, səslənən təkliflərin bir neçəsi həyata keçirilmişdir. Bakıda fəaliyyət göstərən xeyriyyə cəmiyyətləri bu istiqamətdə xeyli iş görürdülər. Onlar Bakıdakı türk əsirlərinin himayəçiliyini qəbul etmək üçün hökumətdən rəsmi icazə almış, nəticədə əsirlərin olduğu yerlərə girib-çıxmaq və nəzarət edə bilmək hüququ əldə etmişdi. Azərbaycan türkləri, xüsusən də imkanlı şəxslər öz türk qardaşlarına maddi və mənəvi dəstək olmaqla kifayətlənmir, fürsət düşdükcə əsirlərin qaçırılmasına çalışır və bəzən buna nail olurdular. Bu barədə bir çox arxiv sənədləri mövcuddur.

Azərbaycan cəmiyyətinin istər ayrı-ayrı fərdlər şəklində, istərsə də təşkilatlar halında etdikləri yardım kampaniyalarına milli mətbuat da yaxından dəstək verirdi. “İqbal” (1912-1915), “Yeni iqbal” (1915-1917), “Açıq söz” (1915-1918), “Bəsirət” (1914-1920), “Hümmət” (1917-1918) kimi qəzetlərin fəaliyyətləri bu qəbildən təqdirəlayiq idi. Adlarını çəkdiyimiz mətbuat orqanlarında çıxış edən yazıçı və jurnalistlər müharibənin gedişini, onun insanların həyat və məişətinə vurduğu yaraları qələmə almaqla bərabər, əsir və müharibədən zərərçəkmişlərin vəziyyətlərinin düzəldilməsi üçün müxtəlif tədbirlərin təşkilinə də çalışırdılar. Belə ki, Birinci Dünya müharibəsi illərində Bakı müsəlman-türk jurnalistləri müharibə nəticəsində yurdsuz-yuvasız qalan insanlar, ata-analarını itirən uşaqlara yardım məqsədilə bir sosial layihə həyata keçirməyə müvəffəq olmuşdular. Onlar “Qardaş günü” adlı xüsusi bir gün təyin etmiş və həmin gündəki fəaliyyətləri ilə cəmiyyətin diqqətini müharibə qurbanlarının acınacaqlı vəziyyətinin düzəldilməsinə yönəltməyi bacarmışdı. Bu işdə M.Ə.Rəsulzadə, Ö.F.Nemanzadə və digər publisistlər xüsusi fəallığı ilə seçilirdilər. M.Ə.Rəsulzadə Qars və Ərdahan qaçqınlarına yardım məqsədi ilə Bakıda və Azərbaycanın digər bölgələrində keçirilən tədbirlərin fəal iştirakçısı və təşkilatçılardan olmuşdur. Bu tədbirlərə dəstək olaraq “Qardaş köməyi” adlı birnömrəlik qəzet (1915) və jurnal (1917) nəşrinə də nail olunmuşdu. Burada əsas məqsəd Qars, Ərdahan səmtlərindən qaçqın və əsir düşən dindəşlərinə, irqdaşlarına yardım əlini uzatmaq idi. Adıçəkilən qəzet və jurnalın nəşrində M.Ə.Rəsulzadə başda olmaqla əksər “Açıq söz”çülər yaxından iştirak etmiş, məqalə və ədəbi-bədii nümunələrlə bu xeyriyyəçilik marafonuna öz töhfələrini vermişdilər. Müəlliflər yazıların müqabilində məvacib almamış, üstəgəl də satışla bərabər bəlli bir məbləğ yığıla bilmişdi. Toplanan pullar Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinə verilmiş, daha sonra da aidiyyəti üzrə xərclənmişdi. Bu fakt da “Açıq söz” başda olmaqla azərbaycanlı jurnalist və yazarların həmrəyliyini göstərirdi. Həmçinin “Möhtaclara kömək” qəzetinin də nəşr olunması açıqsözçülərin yardımı ilə olmuşdu. Belə ki, eyniadlı cəmiyyətin ayrıca bir qəzet nəşr etdirmək planı olsa da, könüllülərin azlığı bu işi yubandırır. Lakin “Açıq söz” kollektivi bu xeyirxah işə qol qoyduqdan sonra nəşr məsələsi öz müsbət həllini tapmış və sırf xeyriyyəçilik məqsədilə nəşr edilən “Möhtaclara kömək” qəzeti işıq üzü görmüşdü. Sadalanan faktlarla yanaşı, “İqbal”, “Yeni iqbal”, “Açıq söz” redaksiyaları ayrıca xeyriyyəçilik tədbirləri də təşkil edirdilər.

Azərbaycan ictimaiyyəti təkcə türk əsirlərinin vəziyyəti ilə maraqlanmır, Türkiyənin Şərqi vilayətlərinin müharibədən zərər çəkən əhəlisinə də sistemli şəkildə maddi və mənəvi yardım göstərirdi. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Qars, Ərdəhan və Ərzurum vilayətlərinin rus ordusu tərəfindən işğal edilməsi oradakı müsəlmanların rus-erməni qırğınına uğraması ilə nəticələnmişdi. Bu da öz növbəsində azərbaycanlılar tərəfindən hiddətlə qarşılanmışdı. Bu hadisələr həm də Azərbaycan və Türkiyə türkləri arasında yaxınlaşmaya səbəb olan amillərdən ən

mühümü hesab olunur. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xeyriyyə cəmiyyətləri çar hökumətinin müxtəlif maneələrinə baxmayaraq Anadoludakı qardaşlarına yardım əlini uzatmaqda davam edirdi. Xüsusilə bu məsələdə “Cəmiyyəti-Xeyriyyə”nin fəaliyyəti diqqətəlayiqdir. “Cəmiyyəti-Xeyriyyə”nin Bakıda yaratmış olduğu xüsusi komissiya Qars, Ərdəhan, Ərzurum və başqa əyalətlərə gedib müharibədən zərər çəkmiş yerli əhəlinin ağır vəziyyəti ilə tanış olmuş və bu barədə mətbuatda ətraflı məlumat dərc etdirmişdi.

Beləliklə, Birinci Dünya müharibəsi Azərbaycanda milli istiqlal hərəkatının genişlənməsinə, milli istiqlal məfkurəsinin formalaşmasına böyük təkan verdi. Bu prosesdə Rusiya ilə Türkiyə arasındakı müharibə də mühüm rol oynadı. Sözügedən müharibə Azərbaycanda türkcülük və islamçılıq meyllərinin güclənməsinə, Rusiya əleyhinə etiraz motivlərinin çoxalmasına səbəb oldu, muxtariyyət və gələcək müstəqillik üçün münbit şərait yaratdı. Bu işdə Osmanlı hökumətinin müharibə dövründə Qafqaz müsəlmanları və Azərbaycan türkləri arasında ciddi, sistemli təbliğat da öz sözünü dedi.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Aşırılı A.A. (Vəliyev) Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920). Bakı: “Elm və təhsil”, 2009, 296 s.
2. Aşırılı A.A. Nargin adasında türk əsirləri. Bakı: “Elm və təhsil”, 2011, 112 s.
3. İbrahimov S. Müharibənin üçüncü səneyi-davamiyyəsi. “Açıq söz” qəzeti, Bakı, 1916, 19 iyul
4. Mirzəcamalov H. Müharibəyə dair bir neçə söz. “Açıq söz” qəzeti, Bakı, 1916, 4 yanvar
5. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. II cild (1909-1914). İkinci nəşri. Bakı: “Təhsil”, 2014, 528 s.
6. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. III cild (1915-1916). İkinci nəşri. Bakı: “Təhsil”, 2014, 616 s.

Samir Khalidoghlu (Mirzayev)

The theme of war in the Azerbaijani press during First World War (1914-1918)

Summary

The article talks about war, one of the leading issues of the Azerbaijani press during the First World War. The native-language press has, as a rule, kept the issue in focus. Every issue of both the serious and the satire press contained enough war material. Periodical editions included articles, summaries, and reviews about the horrors of war under similar headings and sub-headings. The tragedies of war were analyzed on the basis of the current situation and facts in this press agencies. In the published articles glanced at the problems the war brought about. Leading authors have looked at ways to address existing problems.

The attitude of war was different between journalists and publicists. If at the beginning of the war public opinion was on the side of Russian Imperia, this attitude gradually changed after the joining of Ottoman Turkey to war. With the advance of the Russians, amid the success of the Ottoman Empire, many Turkish captives were brought to Baku. The detention of the captives on the island of Nargin, and the massacres committed by Armenian-Russian pirates against the local population in Kars, Erdahan and Erzurum have caused national media concern. Newspapers such as “Achig soz”, “Basirat”, and “Hummat” regularly published this information. There are enough articles in the newspapers named by M.A.Rasulzadeh, O.F.Nemanzadeh, N.Narimanov and other authors. The writings refer to the plight of captives. Practical actions were required from governing bodies to improve their situation.

The war also influenced the formation of the idea of national freedom. Particularly, the events on the Caucasus front encouraged the strengthening of Turkic ideas. The leading writers

of the period struggled for the restoration of the rights of the Azerbaijani people. They sang slogans of autonomy and then of independence.

Key words: Azerbaijan, world, war, press, prisoner, newspaper, theme, journalist

Самир Халидоглы (Мирзоев)

Тема войны в азербайджанской печати в годы

Первой мировой войны (1914-1918 гг.)

Резюме

В статье анализируется актуальная тема войны в годы Первой Мировой войны. Национальная печать, как правило, держала этот вопрос в центре внимания. Каждый номер, как официальной печати, так и сатирической печати размещала очень много информации о войне. Периодические издания включали статьи, обзоры об ужасах войны в аналогичных рубриках и подзаголовках. В статье все ужасы войны были проанализированы на основе существующих фактов и документов. В опубликованных статьях рассматривались проблемы, которые породила сама война. Ведущие авторы искали способы решения существующих проблем.

У журналистов и публицистов отношение к войне было разное. Если общественное мнение в начале военных действий было в пользу царской России, это отношение постепенно начало меняться после присоединения Османской империи к Турции. С наступлением русских на фоне поражения Османской империи многие турецкие пленники были доставлены в Баку. Задержание пленных на острове Наргин, массовые убийства армяно-русскими пиратами местного населения в Карсе, Эрдахане и Эрзуруме вызвали обеспокоенность национальной печати. Такие газеты, как «Ачыг соз», «Басират» и «Гуммат», регулярно публиковали эту информацию. В газетах достаточно статей М.А.Расулзаде, О.Ф.Неманзаде, Н.Нариманова и других авторов. В произведениях говорится о тяжелом положении пленных. От руководящих органов требовались практические действия для улучшения их положения.

Война оказала большое влияние на процесс формирования идей национальной свободы. В частности, события на Кавказском фронте способствовали укреплению тюркских идей. Ведущие писатели того периода боролись за восстановление прав азербайджанского народа. Они вначале провозглашали лозунги об автономии, а затем о независимости.

Ключевые слова: Азербайджан, мир, война, печать, пленник, газета, тема, журналист

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.06.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 22.09.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Şamil Vəliyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

GÜNEL ORUCƏLİYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
Zahid Xəlilov küçəsi
gunelisgender@hotmail.com

ƏNƏNƏVİ MEDİADAN SOSIAL MEDİAYA KEÇİD

Xülasə

Müasir dövrdə istehlakçılar zamanlarının çoxunu internet başında keçirirlər. Sosial şəbəkələr müasir həyatın önəmli atributuna çevrilib. Məqalədə bu fenomen cəmiyyətin virtual potensialını ortaya qoyan bir sosial-mədəni yanaşma baxımından təhlil edilir. Məqalədə sosial şəbəkələrin təhlili ilə bağlı nəzəri və tətbiqi tədqiqatların icmalı verilir. Müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının cəmiyyət həyatında yaxından iştirakı nəticəsində elektron media kimi bir məhfum yaranmışdır. İnternet jurnalistikası- televiziya ilə qəzetin müsbət tərəflərini bir sintez halına gətirən yeni bir media vasitəsidir. Bəzi populyar sosial şəbəkələrin qısa təsviri sadalanır. Fərdi veb xidmətləri və onların təhlili üçün proqram təminatları göstərilir. Sosial şəbəkələrin sosial-mədəni təsiri üzə çıxır ki, bu da onların qloballaşma əhəmiyyəti ilə bağlıdır. Eləcə də virtual cəmiyyətin formalaşması tendensiyaları barədə nəticə çıxarmağa imkan verir. İnternetin hazırkı inkişafı istehlakçıları sürətlə sosial medianın içinə çəkdiyindən bütün istehlakçılar bu yeni media nizamının və yeni mədəniyyətin təbiətini qavramağa çalışırlar. Çünki bu dəyişməyə uyğunlaşa bilməyənlər yox olma təhlükəsi ilə qarşılaşa bilərlər. Bu səbəbdən də istehsal müəssisələri sosial media vasitəsilə fəaliyyətə önəm verirlər. Müəllif elmi məqalədə jurnalist fəaliyyətinin sosial media üzərindən həyata keçirilməsi məsləsinə toxunur. Eyni zamanda sosial media anlayışı açıqlanır, virtual aləm mövzusu öyrənilir. Sosial medianın nüfuzu, həm də sosial media platformasının cəmiyyətə təsir dərəcəsi araşdırılır. Kompüter mühitində ünsiyyət təmin edən internet, xəbər nümayişləriylə də yeni bir xəbərçilik növünü ortaya çıxarmışdır. İnternet xəbərçiliyi bütün xəbərçilik texnikalarının birləşdiyi ümumi xəbər təqdimatına doğru yönəlməkdədir. Müəllif eyni zamanda müasir sosial medianın inkişaf xüsusiyyətlərini, onun texniki aspektlərini analiz edir. Ölkəmizdə genişlənməyən internet imkanlarının Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasındakı rolundan bəhs edir.

Açar sözlər: sosial media, jurnalistika, media, KİV, funksiya, veb, texnologiya, şəbəkə.

Müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının cəmiyyət həyatında yaxından iştirakı nəticəsində elektron media kimi bir məhfum yaranmışdır. İnternet jurnalistikası - televiziya ilə qəzetin müsbət tərəflərini bir sintez halına gətirən yeni bir media vasitəsidir. Həm yazılı, həm səsli, həm də görünüşlü xəbərlər, internetdəki veb səhifələrində bütünləşmiş olaraq təqdim edilə bilməkdə, bu xüsusiyyəti ilə qəzet və televiziyanın xəbər məsajı sistemlərini integrasiya olunduraraq yazı, səs və hərəkətli görünüşləri eyni mühit üzərində və bərabər zamanlı olaraq internet istifadəçilərinə təqdim edə bilməkdədir. İn-

ternet medianın xüsusiyyətləri məzmununda janrlar yeni bir əhəmiyyət kəsb etməyə başlamış, müxəlif dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Kompüter mühitində ünsiyyəti təmin edən internet, xəbər nümayişləriylə də yeni bir xəbərçilik növünü ortaya çıxarmışdır. İnternet xəbərçiliyi bütün xəbərçilik texnikalarının birləşdiyi ümumi xəbər təqdimatına doğru yönəlməkdədir. İnternet jurnalistikasını qısaca belə yekunlaşdırmaq mümkündür: “TV qədər sürətli, qəzet qədər dərin və əhatəli...” [3, s.68] Bu səbəbdən İnternet jurnalistikasını, televiziya ilə qəzetin müsbət tərəflərini bir sintez halına gətirən yeni bir media vasitəsidir. Həm yazılı, həm səsli, həm də görüntülü xəbərlər, internetdəki veb səhifələrində bütünləşmiş olaraq təqdim edilə bilməkdə, bu xüsusiyyəti ilə qəzet və televiziyanın xəbər mesajı sistemlərini integrasiya olunduraraq yazı, səs və hərəkətli görünüşləri eyni mühit üzərində və bərabər zamanlı olaraq internet istifadəçilərinə təqdim edə bilməkdədir. İnternet xəbərlərinin xüsusiyyətləri məzmununda xəbərlərə yeni bir forma gəlmişdir. İnternet xəbərçiliyinin ən böyük funksiyası məlumatları dərhal köçürə bilməsidir. Bir məlumatın qarşı tərəfə köçürülməsi, kompüter ekranına yazılması qədər asandır. Bu funksiya daha çox xəbər sürətli yayılmasında böyük mərhələlər qət edilməsini təmin etmişdir. Sosial ünsiyyət və paylaşma üçün önəmli vasitə olan sosial media daha əlçatan və veb əsaslı texnologiyalardan istifadə etməklə ünsiyyəti interaktiv dialoqa çevirir. Yeni media vasitələri: elektron informasiya saytları, sosial şəbəkələr, bloqlar, mikro bloqlar, ani ünsiyyət proqramları (msn, skype və s.), forum kimi insanların bir-birilə ünsiyyətinə və informasiya mübadiləsinə şərait yaradan sayt və proqramlar sayəsində internet istifadəçiləri axtardıqları və maraqlandıqları məlumatları əldə etmiş olurlar. İstifadəçi ona aid olan informasiyanı ilk olaraq bir neçə nəfər və ya kiçik qruplar arasında paylaşa bilər, amma şəbəkə artdıqca o daha geniş kütləni məlumatlandırmış olacaq. Çap edilmiş qəzetlərdə bir xəbər oxucuya ən erkən bir gün sonra çatmaqdadır. İnternet jurnalistikasında isə xəbər dəyəri daşıyan hadisə, hadisənin dərhal ardından internet səhifəsində yerini ala bilər. Amerika vətəndaş jurnalistikasının pionerləri – nüfuzlu “The Pew Research Centre of the People & the Press” sosioloji araşdırma mərkəzi yazırdı: “Jurnalistikanın ictimai həyat qarşısında öhdəlikləri var – sadəcə xəbərləri çatdırmaqdan və çoxlu faktı dərc edib diqqətə yetirməkdən çox-çox böyük öhdəlikləri”. [6, s.97]

Bəşəriyyət yarandığı gündən informasiyaya sahib olmaq uğrunda mübarizə aparıb. Sivilizasiyanın ilk dövrlərində insana elementar bilik və bacarıqlar kifayət edirdisə, informasiyanın tədricən çoxalması nəticəsində insan şəxsi biliklərinin az olmasını hiss etməyə başladı. İnformasiyanın emalı üçün nəzərdə tutulan üsul və vasitələr meydana gəldi və onlar cəmiyyətdə ciddi dəyişikliklərə - informasiya inqilablarına gətirib çıxardı. Bəşəriyyət, onun inkişafına daha çox təsir edən və informasiya inqilabı adlanan dörd mərhələdən keçib. *Birinci mərhələdə* yazının meydana gəlməsi nəticəsində bilikləri saxlayaraq, gələcək nəsillərə ötürmək imkanı yarandı. *İkinci mərhələ* (XVI əsrin ortaları) kitab çapının ixtirası ilə bağlıdır. Bu inqilab nəticəsində informasiyanın saxlanılmasının tamamilə yeni bir üsulu meydana gəldi. İnsan informasiyanı saxlamaq, sistemləşdirmək və yaymaq üçün yeni bir vasitə əldə etdi. Bu vasitə mənəvi və mədəni dəyərləri böyük kütlələrə çatdırmağa imkan verdi. *Üçüncü mərhələ* (XIX əsrin sonu) elektrik cərəyanının kəşfi ilə bağlıdır. Teleqraf, telefon və radionun yaranması informasiyanı ixtiyari həcmdə və yüksək sürətlə ötürməyə və qəbul edib saxlamağa imkan verdi. İnformasiya-kommunikasiya vasitələri yarandı. *Dördüncü mərhələdə* (XX əsrin 70-ci illəri) mikroprosessor

texnologiyası ixtira olundu və fərdi kompüterlər meydana çıxdı. İnformasiyanın elektrik və mexaniki vasitələri keçmişdə qaldı. Onları elektron vasitələr əvəz etdi. Bu vasitələr maşın və cihazları daha kiçik ölçüdə istehsal etməyə və proqramla idarə olunan qurğular yaratmağa imkan verdi. Dördüncü inqilabın baş verməsinin əsas səbəbi ötən əsrin 40-cı illərində elektron hesablama maşınlarının yaranması oldu. Dördüncü informasiya inqilabı bəşəriyyətin sənaye cəmiyyətindən informasiya cəmiyyətinə keçməsinə təkan verdi.

Müasir jurnalistika son 10 il ərzində yeni keyfiyyət mərhələsinə qədəm qoyub, bu da informasiyanın maksimum operativliyinə şərait yaradan yeni texnologiyanın inkişafı ilə bağlıdır. Jurnalistika yeni texnologiya və vasitələrlə üzləşmiş, və yeni anlayışlar, həmçinin yeni jurnalistika alətləri ilə zənginləşmişdir. Yeni anlayışlardan biri də “sosial media”dır. Sosial media – insanlar arasında virtual internet alətləri vasitəsilə sosial ünsiyyət yaratmaq və məlumatları paylaşma deməkdir. Sosial media veb əsaslı texnologiyalardan istifadə etməklə ünsiyyəti interaktiv dialoqa çevirir. Biznesmenlərə görə isə sosial media istehlakçı tərəfindən yaradılan mediadır. Sosial mediaya internet üzərindən yayımlanan informasiya saytları, sosial şəbəkələr, ani ünsiyyət proqramları, forumlar daxil edilir. Sosial media öz əhatə dairəsini genişləndirdikdən sonra insan həyatında bir çox şey dəyişməyə başladı. Sosial mediada mövcud olan məzmun istifadəçi tərəfindən yaradıldığından yaradıcılıq əhəmiyyət qazanmağa başladı və iştirak çağı doğuldu. Medianın məzmununu çıxaran və medianı izləyən arasındakı sərt ayrı-seçkilik ortadan qalxdı. Bu meydana gəlməyə bağlı olaraq dəyişmə sürəti atdı. İnsanlar üçün innovativ olmaq və yeniliklərdə başı çəkmək əhəmiyyət qazandı. Gerçəklər deyil fikirlər əhəmiyyət qazandı, obyektiv olmaq deyil içdən olmaq əhəmiyyətli hala gəldi.

Sosial media nümunələri: *Xəbər saytları*: Bunlar elə saytlardır ki, istifadəçilər həm oxuya, həm də münasibət bildirə bilirlər. İnformasiyanı bölüşmək və müzakirəyə çıxarmaq üçün də internet alətləri mövcuddur. Sosial şəbəkələr (Facebook, twitter, google+ və s.). Ani ünsiyyət vasitələri (msn, skype, google talk və s.), xərc ödəmədən bütün dünyaya ilə canlı telefon bağlantısı, internet üzərindən görüntülü video konfranslar aid edilir. *Forumlar* - insanların bir-birilə ünsiyyətinə və informasiya mübadiləsinə şərait yaradan sayt və proqramlar sayəsində internet istifadəçiləri axtardıqları və maralandıqları məlumatları əldə etmiş olurlar. *Bloqlar* - hər bir fərd öz bloqunu yaradır və onu gündəlik kimi istifadə edir. Sosial medianın təşəkkülü və inkişafı da informasiya texnologiyalarının, konkret olaraq internetin imkanlarına əsaslanır. Sosial şəbəkələrdə, bloqlarda, forumlarda hansısa mövzu ortaya qoyulur və hər kəs ona öz münasibətini bildirir. Nəticədə dəqiq müəlif məlum olmayan, kollektiv bir məhsul alınır və hər kəs bu məhsuldan özünə lazım olan hissəni götürür. Bu bizim bildiyimiz ənənəvi jurnalistikadan fərqli bir təcrübədir. Vikipediya, onlayn ensiklopediyadakı iş də kollektiv məhsuldur. Ənənəvi KİV-də interaktivlik yoxdur və ya məhduddur. Cəmiyyətin çox az bir hissəsi öz fikrini böyük kütləyə çatdırı bilirdi.

Sosial media üçün edilən təriflər arasında ən çox rast gəlinən insanların fikirlərini, təcrübələrini, perspektivlərini paylaşmaq və bir-birləriylə ünsiyyət halında olmaq üçün istifadə etdikləri online platformalar ifadəsi istifadə olunur. Online Wikipedia ensiklopediyası ictimai medianı zaman və məkan məhdudlaşdırması olmadan (mobil əsaslı), paylaşımın, müzakirənin əsas olduğu bir insani ünsiyyət formasıdır- deyə təyin etməkdədir. Bir başqa tərifə görə ictimai media, məzmununun istifadəçi tərəfindən yayıldığı, nəşr

olunduğu, paylaşıldığı hər cür platformanın ümumi adıdır. Öncəliklə sosial media istifadəçi məzmununun elə özüdür. Ənənəvi mediada fəaliyyət göstərənlər peşəkar olduqları halda, sosial mediada bunu özünə peşə seçmiş çox az insan var. Ənənəvi mediada təşkilatlar reklam və xəbər vasitəsilə ayaqda qalma döyüşü verərkən ictimai mediada şəxsən təmsil oluna bilirlər. Ənənəvi media ilə sosial medianın ən əhəmiyyətli fərqli nöqtəsi ictimai media məzmununun bir monoloqdan çox dialoq olmasıdır. Sosial medianın və ənənəvi medianın ortaq daşdığı bir xarakteristik xüsusiyyət, kiçik və ya böyük kütlələrə çatma bilmələridir; məsələn, həm bir blog yazısı, həm də bir televiziya proqramı heç kimsəyə çatmaya da bilər, milyonlara da çatma bilər. Sosial media və ənənəvi media arasındakı fərqləri təyin etməyə köməkçi olacaq xüsusiyyətlər istifadə edilən üsula görə fərqliliklər göstərə bilər. İnformasiyanı ünvanla çatdırmaq üçün onu ünvanlaşdırmaq lazımdır. İnternetdə 3 tip ünvandan istifadə edilir: lokal (aparat ünvanı adlanır) ünvan, IP (Internet protocol) ünvan və işarə tipli domen adları DNS (Domain Name System). İnternet şəbəkəsinə qoşulmuş hər bir kompüter unikal ünvanla malikdir. İNTERNET-də kompüterlərin ünvanı Domen Name System (DNS) adlanan adların domen sistemindən istifadə olunur. DNS İnternetdə işləmə prosesində istifadəçilərin işini asanlaşdırır. Bu zaman kompüterə müraciət edərkən qovşağın rəqəm ünvanlarını yadda saxlamaq lazım gəlmir. Ümumdünyaya hörümçək torunda (WWW) DNS standartı üzrə yazılmış ünvanlar nöqtə ilə ayrılmış bir neçə elementdən ibarət olurlar. Bu elementlər domen adlanır. İşarə ünvanları daha asan yadda qalır. DNS ünvanının əsas hissəsi birinci səviyyəli domen adlanıb coğrafi zona və ya sahə üzrə klassifikasiya olunur.

- com-kommersiya təşkilatları
- edu-təhsil müəssisələri
- mil-hərbi müəssisələr
- gov-dövlət təşkilatları
- net-şəbəkə agentlikləri və ya provayderlər
- int-beynəlxalq təşkilatlar
- org-qeyri kommersiya təşkilatları

Ölkəmizdə genişlənən internet imkanları, şəbəkə texnologiyalarının tətbiqi sahəsində MDB-də lider mövqeyimiz, son dövrlər mobil rabitənin ağırlaşmayan şəkildə yayılması, elm müəssisələrində nanotexnologiyaların tətbiqi problemlərinin öyrənilməsinə başlanılması və başqa yenilikləri sadlamaq mümkündür. Bütün bunlar Azərbaycan cəmiyyətinin dünyanın yeni dəyərlərini mənimsəməkdə maraqlı olduğunu və bu prosesə öz tövhesini verəcəyinin göstəriciləridir. Bütün bu yeniliklər içərisində ötən əsrin möcüzəsi hesab olunacaq internetin imkanlarının daha da artması ayrıca vurğulanmalıdır. İnternetin öz əhatə dairəsinə saldığı sahələr içərisində KİV-lərin xüsusi çəkisi var. İndi elə yazılı mətbuat tapmazsan ki, onun veb-səhifəsi olmasın. [7, s.83] Doğrudur, bəziləri bunu “qonşudan qalma geri” prinsipi ilə edir, amma ciddi KİV-lərin internet məkanına daxil olması, eyni zamanda yabancı dillərdə versiyaların hazırlanması indiki informasiya mübadiləsində Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması üçün çox əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat:

1. Агафонова Ю.А. Человек, общество, толерантность. Москва, 2008.
2. Гулиев М.А. Политическая толерантность и безопасность в урегулировании этнического конфликта модернизируемого общества. СПб. 2009.
3. Малькова В.К., Тишков В.А. Этничность и толерантность в средствах массовой информации. М., 2008.
4. Мамедли Дж. Современная журналистика. Баку, 2003.
5. Шалин В.В., Альбов А.П. Право и толерантность: либеральная традиция в эпоху глобализации. Краснодар, 2007.
6. McQual D. Sociology of mass communications. Washington. 2002.
7. O. Gündüz "İnternet. Azərbaycan internet resursları" Bakı, 2010.
8. Paul Klieber Document Classification Through Data Mining Social Media Networks. Washington. (2009).

G.Orujalieva

Transition from traditional media to social media

Summary

Virtual social networking has become a popular modern day life. In this paper, this phenomenon is analyzed in terms of socio-cultural approach, which reveals its potential for society. Identified socio-cultural effects of virtual social networking, which allows to conclude that the globalization of their value, as well as trends in the formation of virtual mass. This paper presents a review of theoretical and applied research on the problems of evolution and social network analysis. The popular social networks, web services and software application to analyze them are briefly considered. A new media has been emerged as a result of these developments. And it is called as "social media" through which consumers now are spending their time, and taking into consideration of this channel when making purchasing decisions. That is why, today's businesses have also been forced to move their advertisement activities to this new media. In modern time, as a result of the close participation of information technology in public life, the concept of electronic media has emerged. Internet journalism is a new media tool that brings together the pros and cons of television and newspapers. At the same time this article seeks to examine the impact of network effects on the social networks. The analysis of the characteristics of the network effect and to determine its effect on the social networks. Today's customers are now spending most of their time on the internet for their purchasing decisions. Web 2.0 technology's making the internet more social and the consumers' creating the content has accelerated the pace of development even more. People have started to generate content as a publisher on the internet and they have the opportunity to share them through the social networks. The internet, which provides communication in the computer environment, has also revealed a new type of news coverage. Internet news is moving toward a common news presentation where all the news techniques are combi-

ned. The author also analyzes the features of modern social media and its technical aspects. It speaks about the role of internet access in our country in conveying Azerbaijani realities to the world community.

Key words: social media, marketing, journalism, media, function, web, technology, network.

Г.Оруджалиева

Переход от традиционных медиа к социальным медиа

Резюме

Виртуальная социальная сеть стала популярным атрибутом современной жизни. В статье этот феномен анализируется с позиций социокультурного подхода, раскрывающего его потенциал для общества. В статье предпринята попытка рассмотреть особенности феномена «социальных сетей», его роль и влияние на процессы, происходящие в сфере реального взаимодействия индивидов. Выявлены социокультурные эффекты виртуальных социальных сетей, что позволяет сделать вывод об их глобализационном значении, а также о тенденциях формирования виртуальной массы. В статье представлен обзор теоретических и прикладных исследований, посвященных проблемам эволюции и анализа социальных сетей. В наше время в результате непосредственного участия информационных технологий в общественной жизни появилась концепция электронных средств массовой информации. Интернет-журналистика - это новый медиа-инструмент, который объединяет плюсы и минусы телевидения и газет. Приведено краткое описание некоторых популярных социальных сетей. Перечислены отдельные веб-сервисы и программные приложения для их анализа. В то же время статье ставится задача рассмотреть влияние сетевого эффекта на социальные сети. Проводится анализ особенностей сетевого эффекта и определяется его влияние на социальные сети. В наше время, потребители тратят много времени в Интернете. В настоящее время развитие Интернета, социальные медиа в потребителей быстро все бренды пытаются понять природу этого нового порядка, средств массовой информации и новую культуру. Для тех, кто не может адаптироваться к этим изменениям могут столкнуться с угрозой исчезновения. По этой причине, институты социального медиа маркетинга, рекламные и рекламной деятельности имеют большое значение. Интернет, который обеспечивает связь в компьютерной среде, также выявил новый тип освещения в новостях. Интернет-новости движутся в направлении общей презентации новостей, где объединяются все новостные технологии. Автор также анализирует особенности современных социальных сетей и их технические аспекты. Говорится о роли доступа в Интернет в нашей стране в донесении азербайджанских проблем до мировой общественности.

Ключевые слова: социальные медиа, маркетинг, журналистика, медиа, СМИ, функция, веб-технологии, сеть

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.08.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.09.2019

Filologiya elmləri doktoru Vüqar Əliyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ÇINARƏ QULIYEVA
Bakı Mühəndislik Universiteti
chquliyeva@beu.edu.az

"DORIAN QREYİN PORTRETI"NDƏKİ PERSONAJLAR VƏ ONLAR ARASINDAKI MÜNAQIŞƏLƏRİN TƏHLİLİ

Xülasə

Allah insanı bioloji cəhətdən bədəndən, şəxsiyyətdən, xasiyyətdən və s. ibarət yaradır hansı ki, Yaradan təməl kimi yaradır və bioloji amil insan xüsusiyyətlərini yaradan yeganə amil deyil. İnsan xarakterində dəyişiklik yaradan bəzi əsas amillər var ki, bunları daxili və xarici olaraq iki qrupa bölmək olar. Hər kəsin daxilində istədiyi an üzə çıxaracağı pis və yaxşı tərəfləri olan fərqli şəxsiyyət və xarakteri vardır.

Roman ədəbiyyatın məhsulu olaraq insan həyatının aspektlərini əks etdirən bir vasitə kimi qəbul edilə bilər. Roman bir sıra hadisələrdə insan təcrübəsini aydın bir hekayə şəklində təsvir edə bilər. O, fərdin təsvirini, davranışını və zehni prosesini bədii üsullardan, personajlardan biri vasitəsilə təsvir edir.

‘Dorian Qreyin Portreti’ qeyri-adi və fəvqəltəbii mövzuya sahib bir romandır. Bu məqalədə yazıçı Viktorian dövründə məşhur ingilis yazıçısı Oskar Uayld tərəfindən 19-cu əsrdə yazılmış ilk və yeganə çap olunmuş ‘Dorian Qreyin Portreti’ adlı romanını təhlil etmək istəyir. Əsər əslində Viktorian ədəbiyyatına aid olsa da "Fəvqəltəbii bir əlaqə" bu romanı Qotik roman kimi təsnif olunmasına imkan yaradır. Bu yazının məqsədi əsas personajın psixoloji münaqişəsini təhlil etməkdir. Yazıçı romanda baş personajın psixoloji qarşıdurmasını təhlil etmək üçün psixanaliz nəzəriyyəsinə istifadə edir. Bundan başqa yazıçı həm də kitabxana tədqiqat metodu və kontekstual metodlardan da istifadə edir. Kitabxana tədqiqat metodu müvafiq kitablar, jurnallar, məqalələr və bəzi internet mənbələrini oxumaqla məlumat toplamaq metodudur. Bu metod yazıçıya psixanaliz nəzəriyyəsinin müzakirəsi ilə bağlı problemləri həll etməyə kömək edir. Bu nəzəriyyə xarakterin psixikasındakı problemləri aşkar etmək üçün istifadə olunur.

Açar sözlər: hedonist, portrait, handsome, character, evil, change

Biz bu əsərdə insanın bir sənət obyektinə dönüşməsinə açıq aşkar görürük. Uayld əsəri sənət və gözəllik haqqında fəlsəfi görüşlərinin əks olunduğu müqəddimə ilə başlayır. O, sənət və gözəlliyin ayrılmaz olduğunu, onların birlikdə bir bütün təşkil etdiyini müdafiə edərək sənətçini də “gözəlliklərin yaradıcısı” adlandırır. Lakin buna baxmayaraq romanın təhkiyyəsindəki fikirlər müqəddimədəki fikirlərlə təzad təşkil edir. Müqəddimədə Uayld ədəbiyyatın məqsədini izah edərək onun didaktik və əxlaqi bir dərs vermək olmadığını vurğulasa da əsərin sonunda “hedonist və dekadən” anti-qəhrəman Dorian Qreyi öldürərək pisliliyin qalib gələcəyini dərsini verir. Sonralar o, özü bunu əsərdəki “tək xəta” olaraq qeyd etmişdir.

Yazıçı eyni zamanda sənəti, rəssamlığı əsərdəki bəzi epizodlarla müqəddəsləşdirərək toxunulmaz edir [1.p.90]. O, həm də əsərdə rəssam Basilin öz yaratdığı rəsm əsəri önündə portretdəki qəhrəman Dorian tərəfindən öldürülməsiylə Dorianın etdiyi pislilikləri əks etdirməklə yanaşı qəddar barbarlığı da nümayiş etdirir.

Bu əsərdə yazıçı öz daxilindəki qarışıq və ixtilafli şəxsiyyətləri üç ayrı qəhəmanın timsalında yaratdığını etiraf etmişdir. Belə ki, onun yazdığına görə o, Basil Holluordun onun əxlaqi, Dorian Qreyin şüüraltı düşüncələrinin, Lord Henrinin isə başqaları ilə tanışlığı zamanı ikiüzlü şəxsiyyətinin təzahür formalarıdır. Onun bu fikirlərini əsər haqqında dediyi bu cümlələrdən də anlamaq olar.

“This book contains much of me in it. Basil Hallward is what I think I am; Lord Henry what the world thinks me; Dorian Gray, what I would like to be.” [1.p.150].

Bütünlükdə insanları həyataki xarakterinə və yaşadıklarına görə bir neçə tipə bölmək olar:

- həyatı boyu oyanmamış insanlar- bu cür insanlar həyatlarını cəmiyyətdə, xüsusilə nəsillərində gördükləri kimi yaşayır.
- bir yerlərdə bir şeylərin ters getdiyinə fərqlənərək oyanmış amma dəyişikliklərdən qorxub stabil həyatı seçmiş insanlar - bunların aqibəti də oyanmamışlar kimidir
- və oyanmış insanlar- hansı ki cəmiyyət normalarını obyektiv olaraq sorğulayır, seçici davranır və həyatını özü istiqamətləndirir.

“Dorian Qreyin Portreti” biz’ rast gəldiyimiz bu üç insan tipologiyası ilə bərabər həyatın üç ayrı mərhələsini təsvir edir. Əsərin başlanğıcındakı Dorian qrey oyanmamış saf biridir və fiziki gözəlliyi ilə daxili aləmi bir bütün təşkil edir. Lakin öyrənmək, kəşf etmək həvəsindədir..bariz olaraq bir yeniyetməlik dövrünü təcəssüm etdirir.

Basil Holluord fərqlənərək varan, amma stabil həyatı seçən biridir, ona görə də Lord Henrinin görüşləri onu qorxudur, Henrinin duyğusal bağ yaratdığı Dorianla ondan uzaq durmasını istəyir. Lord Henriyə gəldikdə isə o, tabuları yıxan biridir, hedonistdir, yaşamın anlamını bir növ həzz almaqda görür.

‘Dorian Qreyin Portreti’ saf şəxsiyyətə və xarakterə sahib olan əsas personaj Doriandan bəhs edir. Hekayə Londondakı ‘Basil Hallward’ studiyasında başladı. Hedonizm fəlsəfəsi ilə o, saf Dorian təsir göstərməyə çalışdı. Dorian birdən özünə heyran oldu və portretini görəndə gözəlliyinin bir gün yoxa çıxacağını anlayaraq qısqanclıq hiss etdi. [2.p.70]. Gözəlliyinin və gəncliyinin əbədi davam etməsini istəyən Dorian bunun yalnız şəkildə mümkün olduğunu anladı və həmin gün əbədi gəncliyi üçün ruhunu iblisə satmağa belə hazır olduğunu düşündü. Yenə də hekayədə fəvqəltəbii hesab olunan şəklin dəyişməyinin səbəbi sirr olaraq qalacaq.

‘Dorian Qreyin Portreti’ əsərində baş qəhrəman Dorianın ətrafında fırlanan həm daxili, həm də xaricdəki münaqişələr vardır. Əsas münaqişə isə mənəvi danışıklardadır ki, bu da romandakı həm daxili, həm də xarici hadisələrə təsir göstərir.

Münaqişələr gərginlik yaradaraq hadisələrin irəliyə doğru maraqla irəliləməsinə şərait yaradır. Bu münaqişələr bəzən xarakterin həyatının sonu olacaq qədər acı nəticələrə səbəb olur. Hekayənin əsas qarşıdurmaları aşağıdakı epizodlarda öz əksini tapır.

Hekayənin əvvəlində Dorian gənc və günahsız bir insandır, lakin etdiyi əxlaqsız hərəkətlərin onun həyatına heç bir təsiri və nəticəsi olmadıqda, o, rəsmə çirkin və eybəcər formaya düşür. Bu hadisələr Dorianın daxilindəki daxili qarşıdurmanı təmsil edir.

Dorian etdiyi hərəkətlərə görə heç bir nəticə almadıqda, səhvlərinin digər insanlara ziyan vurduğunu və onun dayanması üçün yetərli olmadığını görürük. Bu Dorianın içindəki bir daxili qarşıdurmadır.

Dorianın Basil cəsədi ilə nə edəcəyini bilməyində müvəqqəti münaqişə yaşayır. Bu münaqişə xarici münaqişə şəklində baş verir. Ceyms Dorianı öldürmək istəyində də yenə xarici qarşıdurma yaranır. Bu münaqişə Ceymslə dorianın görüşündən əvvəl başlayıb Ceymsin ölümü ilə sona çatır. Dorian, rəsmdən sonra toxunduğu bütün canlılarla xarici ziddiyyət yaradır. Alan Kampbell və başqaları Dorianın hərəkətlərinin qurbanları olur.

Lord Henri sadələşən Dorian təsirindən onunla münaqişə yaradır. Dorian və Henri arasındakı ilk görüşdəki mövzular Dorianın hedonizm dünyasına gözlərini açır və bundan sonra Dorian zövq və gözəllik arxasınca gedir. Lord Henri demək olar ki, Dorianın düşüncə tərzini, tamamilə öz idarəsi altına alır və nəticədə Dorianın çöküşünə və ölümünə səbəb olur.

Dorian Qrey romanda iki fərqli rolda baş qəhrəman və onun əleyhinə olan antaqonist kimi çıxış edir. Antaqonist qəhrəman kimi Dorianın ruhu onun müsbət tərəflərinə qarşıdır. Lord Henri bu romanda baş qəhrəmandan sonra ikinci önəmli bir personajdır. Yaxşı danışan bir ziyalıdır və o, Dorian Qrey'in davranış dəyişikliklərinin əsas səbəbkarıdır. Henri Dorianın səhv etdiyi ni bilə bilə həmişə Dorianın pis işlər görməsini dəstəkləyir.

Cəmiyyət onun haqqında pis şayiələri yayanda Bazil Dorianı müdafiə edir

Basil isə əsərdə üçüncü önəmli qəhrəmandır. Çünki o, Dorianın iztirablarının səbəbkarıdır

Dorian Qrey yaraşıqlı yaraşıqlı siması ilə günahsız bir gəncdir. Onun bu cür görünüşü ilk baxışdan Bezil Holluordu onu bir portretdə ölümsüzləşdirmək fikrinə təşvik edir. Basil Dorianın daxilində güclü xarakterə sahib olduğunu hiss edir. [3.p.2]. Halbuki, hər şey Dorianın onun şəxsiyyətinin dəyişməyində əhəmiyyətli rolu olan Lord Henri ilə görüşündən sonra dəyişir. Dorianın ətrafındakı insanların onu xeyirxah bir insan kimi tanımasına baxmayaraq sonradan o, hərəkətləri sayəsində pis qəlbli insana çevrilmişdir. Buna baxmayaraq, Dorianın əbədi yaraşıqlı və cavan qalmaq arzusu zamanla gerçəkləşir. Ancaq şəkli onun görünüşünün ilə deyil beləki, Dorianın görünüşündə heç bir dəyişiklik olmamasına rəğmən onun portreti yaşına və əməlinə görə dəyişir. Dorian nə qədər pislik edərsə, portreti də bir o qədər çirkin və eybəcər hala çevrilir, sanki portret Dorian Qreyin ruhunu göstərir.

O, xalasının evində məşhur Basil Houlvord adlı bir rəssamla tanış olur. Basil həqiqətən Dorianın paklığına heyran olur və buna görə də onun üçün bir portret çəkir. Bir gün Basilin Lord Henri adlı dostu ona baş çəkir və Basildən indiyə kimi çəkdiyi lakin hər kəsdən gizlədiyi ən yaxşı əsərini göstərməyini xahiş edir. Basil sənət əsərinin ictimaiyyət tərəfindən görünməsinə istəmədiyi üçün təklifini rədd etdi, çünki o ictimaiyyətin onunla Dorian arasında əlaqələrin olduğunu bilməsini istəmirdi. O, o vaxt 20 yaşında idi və Sibil Veyn adlı opera qızına aşiq olur. O, Sibilin oynadığı bütün rolları çox sevirdi. Sibilin qardaşı Ceyms Veyn, Dorian ilə münasibətləri haqda biləndə Dorianı sevmədi. Bir gün Dorian Sibili tamaşada oynayan zaman izləməyə getdi, lakin Sibil yaxşı oynamadığı üçün Dorian ona nifrət etdi və ondan ayrılmaq qərarına gəldi. Ertəsi gün Sibil teatr otağında ölü tapıldı. Dorian ona etdiklərindən dolayı heç peşman deyildi. İlk dəfə Sibilin ölümündən sonra Dorian portretindəki ilk dəyişikliyi gördü. Belə ki, şəkildəki Dorianın gözlərinin küncündə nifrət var idi və əli qanamışdı.

Dorian zamanla yalnız özünü düşünən eqoist və təkəbbürlü bir insana çevrilir. Başqalarının qayğısına qalmır, bir çox insanın həyatını məhv edir lakin etdiklərinin fərqinə varmayaraq öz pisliklərinə davam edir. Lord Henri ilə görüşündən sonra fiziki görünüşünə fikir verməyən Dorian qocalmaq istəmədiyini söyləyən özünə pərəstiş edən birinə çevrilir. Lord Henry'nin hedonizm fəlsəfəsi Dorianın xüsusiyyətlərinin dəyişməsinin səbəbləri kimi görünsə də Dorianın xasiyyət və davranışındakı fərqinə varmadığı dəyişikliklər sırf o özü istədiyi üçün baş verir. Lord Henri yalnız onun daxilindəkini ortaya çıxaran bir amil kimi çıxış edir. Çünki Dorianın həyatında Lord Henrinin olmasına rəğmən insan istəməzsə öz arzusu və istəyi olmazsa onu özündən başqa heç kim dəyişdirə bilməz.

Dorianın hedonist həyat tərzini onun yaxın dostlarına da təsir etdi. Belə ki, Dorianın ətrafa saçdığı mənfi enerji bəzi yoldaşlarının psixi xəstəliklərdən əziyyət çəkməsinə və intiharına səbəb olur. Vaxt keçdikcə Dorianın portreti daha da pisləşərək onun əsl təbiətini əks etdirir. Amma şəklin əksinə Dorian real həyatda yaraşıqlı idi. Bir neçə aydan sonra Basil Dorianı evində ziyarət etmək qərarına gəldi. Dorian Bazilin çəkdiyi portreti özünə göstərdi, lakin Basil gördüklərinə inanmadı və şoka düşdü. Həmin gün Dorian əsəbiləşir və Basilini kürəyindən bıçaqlayaraq öldürür. Basilin ölümündən sonra Dorian həmişə günahının yükü altında əzilir. Önu əhatə etdiyi gözəl şeylərə baxmayaraq, o ruhunu dincəltmək, saflaşdırmaq iqtidarında deyild. Basili öldürülməsi onun sonunun gədiyini göstərən bir işarədir. keçmişdə etdiyi şeytani hərəkətləri olmamış kimi beynindən silib ata bilsə də, dostunu öldürdüyü düşüncəsi heç vaxt onu tərk etmədi.

Sibilin qardaşı Ceyms bacısının qatilini tapıb intiqamını alacağına söz verir və əsgərlikdən qayıtdıqdan sonra qatilin izinə düşüb onu tapsa da Dorianın gənc simasını gördükdə qatilin bu qədər gənc ola biləcəyinə inanmayıb yanıldığını zənn edərək öz fikrindən əl çəkir. Sonradan həmin gənc görünən şəxs axtardığı günahkar Dorian olduğunu biləndə onu izləyir. Dorianı öldürmək üçün gözləyən Ceyms səhv vaxtda səhv yerdə olduğunu düşünür və təsadüfən Dorianın qonaqlarından biri tərəfindən vurulur. Beləliklə, bacısından sonra Ceyms Dorianın hərəkətlərinin ikinci qurbanı olur.

Dorian etdiklərindən sonra dəyişib şəhərdə tanış olduğu qızla həyatını yenidən yaşamağa qərar verir. Lakin Henri Dorianın mükəmməl olduğunu, onun olduğu kimi qalmalı olduğunu deyir.

Dorian evinə gedərkən məhv etdiyi bütün həyatlar haqqında düşünür. O, dəyişmək haqqında verdiyi qərarda ısrarlı davranır. Verdiyi qərarların onun portretinə təsir etdib - etmədiyini bilmək üçün yuxarıda bağlı otaqda saxladığı portreti görmək istiyir. Lakin etdiyi köhnə günahların izinin getmədiyini, əksinə yeni günahların nəticəsinin onun portretində öz əksini tapdığını görür. Bu yeni günahın adı isə ikiüzlülükdür. bundan sonra Dorian əsəbləşərək portreti cırır. Dorianın adamları səs eşidərək Dorianı görmək üçün otağa girəndə Dorianı mükəmməl portretinin qarşısında ölü bir qoca kimi tapdılar.

REFERENCES

1. Wilde, Oscar. The Picture of Dorian Gray. Penguin Classic; 2003. Ebook3000, Web. 22 May 2015.
2. SparkNotes Editors. "SparkNote on The Picture of Dorian Gray." SparkNotes.com. SparkNotes LLC. 2002. Web. 18 Oct. 2019.
3. http://eprints.undip.ac.id/47322/1/FINAL_PROJECT_AISYA_RIZKA_NARATRI.pdf

Ch. Quliyeva

An analysis of the characters in "The Portrait of Dorian Gray" and the conflicts between them

Abstract

God creates humans with the biological aspect as the foundation that builds someone from the body, personality, character, etc., and biological is not the only factor that builds someone's character. There are some key factors, which provoke particular changes in human character, and these aspects can be divided into two groups, internal and external. Everyone has a different personality and character, and they also have a bad side and a good side inside them, which is the strongest side that will be seen clearly as they want.

As a product of the literature, a novel can be considered as a tool that portrays human life aspect. A novel may portray a clear story of human experience in a series of events. It describes an individual's description, both his behavior and mental process, through one of fiction's elements, characters.

The Picture of Dorian Gray is a novel with uncommon themes or supernatural things. The novel is considered Victorian literary works, yet the complexity in moral problems makes this novel more outstanding. "A touch of supernatural" makes this novel classified as a Gothic novel. In this paper, the writer would like to analyze the first and only published novel entitled "The Picture of Dorian Gray" written by Oscar Wilde in the nineteenth century. The purpose of this writing is to analyze the psychological conflict of the main character. The writer uses psychoanalysis theory to analyze the psychological conflict of the main character in the novel and use library research. In this theory, the writer will discover the changes behavior of Dorian Gray. The main themes in this novel are youth, beauty, and homosexuality; it becomes the reason why the writer entitles "Psychological Conflict Dorian Gray in The Novel Entitled "The Picture of Dorian Gray" by Oscar Wilde". The writer uses library research and contextual method to analyze the novel entitled The Picture of Dorian Gray by Oscar Wilde. Library research is a method of collecting data by reading relevant books, journals, articles, and some internet sources. It helps the writer solve the problems related to the discussion psychoanalysis theory. This theory is used to reveal the problems inside the character's psyche.

Key words: hedonist, portret, yaraşıqlı, xarakter, pislik, dəyişiklik

Ч. Кулиева

Анализ персонажей на “Портрете Дориана Грея” и конфликтов между ними

Резюме

Бог создал человека с биологическим телом, личностью и характером. Биологический фактор-это не единственный фактор, который создает человеческие характеристики. Есть несколько ключевых факторов, которые могут изменить личность человека, которые можно разделить на две группы, как внутренние, так и внешние. Каждый человек имеет разную личность и характер, который имеет хорошие и плохие стороны, которые могут быть выявлены в любое время. Роман можно рассматривать как произведение литературы, как средство представления аспектов человеческой жизни. Роман может описать опыт человека в некоторых ситуациях в ясной истории. Он описывает личность, поведение и психические процессы людей через один из художественных элементов или персонажей в романе. "Портрет Дориана Грея" - роман с необычной и сверхъестественной темой. В этой статье писатель хочет проанализировать первый и единственный роман Оскара Уайльда, опубликованный в 19 веке под названием "Портрет Дориана Грея". Хотя работа фактически является Викторианской литературой, "сверхъестественные отношения" позволяют этому роману быть классифицированным как готический роман. Цель данной статьи-раскрыть психологический конфликт главного героя, и именно поэтому писатель использует в романе теорию психоанализа. Кроме того, писатель также использует методы библиотечного исследования и контекстные методы. Библиотечный метод исследования - это метод сбора информации путем чтения соответствующих книг, журналов, статей и некоторых интернет-источников. Этот метод помогает писателю решать проблемы, связанные с теорией психоанализа. Эта теория используется для выявления проблем в психике персонажа.

Ключевые слова: гедонист, портрет, красивый, характер, зло, изменение

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.07.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.10.2019

Filologiya elmləri namizədi, dosent Ətrabə Gül tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

PÜSTƏ İSGƏNDƏRZADƏ
BDU

Bakı, Akademik Zəhid Xəlilov küçəsi 23
pusi091089@gmail.com

XVI-XVII ƏSRLƏRDƏ EPIK ƏDƏBİYYATIMIZDA OXŞAR SÜJETLƏR VƏ MÜŞTƏRƏK MÖVZULAR

Xülasə

“XVI-XVII əsrlərdə epik ədəbiyyatımızda oxşar süjetlər və müştərək mövzular” məqaləsində XVI-XVII əsrlərdə yazıb-yaratmış sənətkarlarımızın qədim və orta dövr şərq ədəbiyyatında məşhur olan mövzulara müraciət etməsindən, oxşar mövzu və süjetlər əsasında yeni əsərlər yazmaq ənənəsindən bəhs edilir. “Leyli və Məcnun”, “Yusif və Züleyxa”, “Vərqa və Gülşah” kimi süjeti qədim köklərə dayanan əfsanələri bu qəbildən olan qiymətli əsərlər kimi nümunə göstərmək olar. Bu mövzudan danışarkən əsas diqqət ədəbiyyatımızda ənənəvi süjetlərə müraciət olunmasının səbəbləri və onların şərhinə yönəldilmişdir. İlk səbəb yaxın coğrafi ərazidə yaşayan qonşu xalqların mədəni həyatındakı qarşılıqlı təsiri və ədəbiyyatımızın ümumşərq ədəbi əlaqələr kontekstində formalaşmasıdır. İkinci bir səbəb isə sənətkarların eyni mövzuya müraciət edərək yaradıcılıq istedadlarını sərgiləmək təşəbbüsü ilə bağlıdır. Bundan başqa, ənənəvi mövzular dövrün əsas problemlərini əks etdirmək üçün sənətkarlara geniş imkanlar verirdi.

Məqalədə həmçinin elmi ədəbiyyatımız üçün yeni olan, mövzusu klassik şərq ədəbiyyatından alınan Molla Camal Rəncinin “Şeyx Sənan və tərza qızı” poemasının təqdiminə də geniş yer verilmişdir. XVII yüzilliyə aid olan sözügedən əsərin mövzusu qədim əfsanədən qaynaqlanır. Şərq ədəbiyyatında “Şeyx Sənan” əfsanəsinin mükəmməl nümunəsi böyük fars şairi Fəridəddin Əttarın (1136-1221) “Məntiqüt-teyr” (“Quşların dili” və yaxud “Uçmağın məntiqi”) adlı allegorik əsərində yer almış, yetəri qədər məşhurlaşmışdır. Milli ədəbiyyatımızda adıçəkilən əfsanəyə ilk dəfə Molla Camal Rənci müraciət etmiş, özünəməxsusluğu və orijinallığı ilə seçilən “Şeyx Sənan və tərza qızı” adlı qiymətli sənət əsəri yaratmışdır.

Açar sözlər: Müştərək, oxşar, mövzu, poema, XVI-XVII əsrlər.

XV əsr durğunluğundan sonra ədəbiyyatımızda həm lirik, həm də epik şeirin bir sıra örnəkləri yaranır, ədəbiyyatımıza yeni-yeni mövzular daxil edilir, çoxsaylı poemalar yazılırdı. Prof. Yaqub Babayev bu dövrlərdə yazılı ədəbiyyatın epik qoluna məxsus yaradıcılıq nümunələrindən bəhs edərkən belə yazır: “XV-XVI yüzilliklər epik şeirimizdə islam coğrafiyasında ənənəvi, işlək süjetlərdən olan “Leyli və Məcnun”, “Yusif və Züleyxa”, “Vərqa və Gülşah” və s. kimi mövzular öz ömrünü davam etdirir. Bu dövrdə Ə.Marağai, Salim Təbrizi, Həqiri Təbrizi, Məhəmməd Füzuli, Zəmiri və s. kimi bir neçə sənətkarın “Leyli və Məcnun” mövzusuna müraciət etdiyi bəllidir”. (1.325) Görüldüyü kimi yeni əsərlərin yazılmasında klassik şərq ədəbiyyatında məşhur olan ənənəvi mövzulara da yer verilirdi.

Yaxın şərqlə sıx ədəbi-bədii əlaqələrin olduğu bir zamanda bu qəbildən olan mövzuların türk xalqlarının ədəbiyyatında, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında işlənməsinin bir çox səbəbləri vardır. Milli ədəbiyyatımızın ümumşərq ədəbi əlaqələri kontekstində formalaşaraq, onun təsiri ilə inkişaf etməsi bunun əsas səbəblərindən biri kimi qəbul edilə bilər. İncəsənətin bütün qollarında olduğu kimi ədəbiyyat sahəsində də şərq ədəbi mühitinin milli ədəbiyyatımıza güclü təsiri onun inkişafına və zənginləşməsinə şərait yaradırdı.

Ənənəvi mövzulara ədəbiyyatımızda sıx müraciət olunmasının səbəblərindən biri də sənətkarların yaradıcılıq qüdrətlərini ortaya qoymaq məsələsi ilə bağlı idi. Hər bir sənətkar öz bacarığı, yaradıcılıq imkanları çərçivəsində əski süjetlərə yenidən ruh verir, onları öz dövrünün tələblərinə cavab verəcək şəkildə işləyirdi. Bu isə ənənəvi süjetlərə müraciət olunmasını dəb halına gətirib çıxarırdı.

XVI-XVII əsrlərdə ədəbiyyatımızda “Leyli və Məcnun”, “Yusif və Züleyxa”, “Vərqa və Gülşah” və b. süjetlərə qədim zamanlardan bu yana aktual mövzu kimi sıx müraciət olunmasının bir səbəbini də dövrün ictimai-sosial problemlərini əks elətdirmək üçün sənətkara verdiyi geniş imkanlarla izah etmək olar.

Mənşəyi ərəb ədəbiyyatından qaynaqlanan “Leyli və Məcnun” mövzusunun Azərbaycan ədəbiyyatında ilk bitkin nümunəsi XII əsrin dahi şairi Nizami Gəncəviyə məxsusdur. Nizaminin yaratdığı “Leyli və Məcnun” zirvəsi ilə yan-yanı dura biləcək başqa bir eyniadlı poema isə Füzuli sənətkarlığının məhsuludur. Onun “Leyli və Məcnun” əsəri ədəbiyyat tariximizin dəyərli inciləri sırasına daxil olan epik əsərlərimizin ən kamilləşmiş nümunələrindəndir. Məhəmməd Füzulidən on il əvvəl Həqiri Təbrizinin qələmə aldığı “Leyli və Məcnun” poeması da vardır ki, anadillə ədəbiyyatımızda özünəməxsus yer tutur. Hər üç əsərə nəzər salsaq görərik ki, bu mövzuya hər bir sənətkar öz baxış prizmasından yanaşmış, dövrünün mənzərəsini, aktual problemlərini əks etdirmişdir.

Orta əsrlər anadilli ədəbiyyatımızın diqqətəşayan nümunələrindən biri də ustad sənətkar Məsinin “Vərqa və Gülşah” əsəridir. Poemanın adından da göründüyü kimi Məsihi bu əsərin də klassik şərq ədəbiyyatında yetəri qədər məşhur süjetlərdən biri olan “Vərqa və Gülşah” mövzuna müraciət etmişdir. Anadilli ədəbiyyatımızda Məsihidən öncə bu mövzuda XIV əsrin görkəmli sənətkarı Yusif Məddah eyni adlı əsər yaratmışdır. Yusif Məddahdan üç əsr sonra XVII əsrdə Məsinin bu mövzuya müraciəti yaxın şərq ədəbiyyatında məşhur mövzularda yeni əsərlər yazmaq ənənəsi ilə bağlı olmuşdur. Ümumiyyətlə ədəbiyyatımızda müştərək mövzulara müraciət olunmasını prof. Əlyar Səfərli “ədəbi mübahisə” və “qarşılıqlı əlaqə” kimi izah edir. Qədim və orta dövr sənətkarlarının müştərək mövzuda yazmaq ənənələrindən danışarkən qeyd edir ki, “Ənənəvi mövzuya müraciət edən sənətkar əsərinin ideya-bədii keyfiyyəti baxımında müstəqil olmasına, əvvəlkilərdən fərqlənməsinə çalışmışdır. Şair dəfələrlə işlənmiş mövzuya öz ilhamı, yaradıcılıq xəyalı ilə qol-qanad vermiş, zamanəsinin ədəbi ictimai və mənəvi tələbləri ilə səsleşən yeni bir sənət əsəri yaratmışdır.” (3. 7) Bu fikirdən çıxış edərək deyə bilərik ki, bədii əsərlər yazıçı təxəyyülünün məhsulu olsa da dövrünün mədəni, ictimai-siyasi ab-havasını əks etdirən bədii güzgüsüdür.

Dahi ustad Məsihi də şərq ədəbiyyatında məşhur olan bu mövzunu öz yaradıcılıq imkanları ilə süsləmiş, özünəməxsus orijinal bir əsər ərsəyə gətirmişdir. Özündən əvvəlki əsərlərdən yeni və müsbət cəhətlərinə görə fərqlənən bu poema onlardan ilk növbədə dolğunluğu və geniş epik lövhələrin zənginliyi ilə seçilir. Mahiyyət etibarıyla oxşar süjet əsasında yazılsa da əsərə yeni epizodların daxil olunması onu ideya və məzmunca zənginləşdirmiş, bədii keyfiyyətini yüksəltmişdir.

XVII əsri epik şeirimizin qiymətli nümunələrindən biri də Molla Camal Rəncinin “Şeyx Sənan və tərza qızı” poemasıdır. Şeyx Sənan əfsanəsi ədəbiyyatımızda ilk “Şeyx Sənan” poeması kimi Molla Camal Rəncinin yaradıcılığında yer almışdır. Elmi ədəbiyyatımız üçün demək olar ki tanış olmayan bu əsər təəssüf ki, diqqətdən kənar qalmış, elmi tədqiqata cəlb olunmamışdır. Elmi ədəbiyyatda əsərin tədqiqdən kənar qalmasının təbii bir sıra səbəbləri vardır ki, onlardan ən başlıcası Molla Camal Rəncinin həyat və yaradıcılığı haqqında ədəbi və elmi qaynaqlarda çox az məlumatın olmasıdır.

Mənşəyi qədim dövrlərdən qaynaqlanan “Şeyx Sənan” əfsanəsi şərq ədəbiyyatında ustad sənətkarlar tərəfindən dəfələrlə qələmə alınmış, müxtəlif sənət adamlarının təfəkkür işığında parlayaraq məşhurlaşmışdır. Əfsanə “Şeyx Sənan” hekayəti kimi XII əsrin görkəmli fars şairi Fəridəddin Əttarın “Məntiqüt-teyr” (“Quşların dili” və yaxud “Uçmağın məntiqi”) adlı alleqorik əsərində yer almış, yetəri qədər məşhurlaşmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə Molla Camal Rənci sözügedən əfsanəyə müraciət etmiş, ədəbiyyatımıza “Şeyx Sənan və tərsa qızı” adlı sanballı bir poema bəxş etmişdir.

Molla Camal Rənci poemada əsərin yazılma səbəbi ilə də bağlı məlumat verərkən, düşüncələrini şeirlə ifadə etmək həvəsini dilə gətirir və bundan məmnunluq hissi keçirdiyini bildirir. Şairin sözlərinə görə, həm Şam, həm də Rumda yetəri qədər məşhur olan əfsanə xeyli müddət sənətkarın fikrini məşğul etmiş, onda bu mövzuda yazmağa maraq oyatmışdır. Ən nəhayət dost və aşnalarının istəyi ilə sözügedən əfsanəni nəzmə çəkmişdir:

Ol fikirdə cuşa gəldi canım,
Göftarə gətirdi xoş zəbanım.
Söylərdim özüm bəzi əşar,
Olmaz olur hərzə-hərzə göftar.
Əlca ilə etdi bəzi yaran,
Söylə bizə şəri Şeyxi Sənan. (6. 30)

Həmçinin sənətkar şərq ədəbiyyatında özündən əvvəl bu mövzuda yazılmış əsərlərə də işarə etmiş, onlardan xəbərdar olduğunu dilə gətirmişdir. Bununla yanaşı, o, şərq ədəbiyyatında yetəri qədər məşhur bir əfsanənin türk dilində hələ də nəzmə çəkilmədiyini bildirmişdir. Əhvalatı doğma ana dilində, Azərbaycan türkcəsində nəzmə çəkmək fikrinə düşən şair bunu özünə şərəf bilmişdir:

Gördüm ki, əcəmdə nəzmi-təkrar
Ətrakda yox vəli bu göftar.
Türkilə demək ziyadə qıldım.
Əşar ilə qıldım ona zinət,
Bəzm əhlinə ondan ola nəşət. (6. 30)

Göründüyü ki, Molla Camal təkrarçılığa yol vermədiyini, Şeyx Sənan əfsanəsini ana dilində nəzmə çəkərək zینətləndirdiyini və əsərin məzmununa öz sənətkarlığının imkanları daxilində yeniliklər qatdığını söyləyir.

Sonda fikrimizi yekunlaşdıraraq deyə bilərik ki, XVI-XVII əsrlər ədəbiyyatımızın yetəri qədər məhsuldar bir dövrü olmuşdur. Sənətkarlar yeni mövzularla yanaşı, qədim şərq ədəbiyyatında məşhur olan ənənəvi mövzulara müraciət etmiş, oxşar süjetlər əsasında nəfis əsərlər ərsəyə gətirmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. C.3. Bakı. Elm, 2009.
2. Babayev Y.M. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (XIII-XVIII əsrlər) Bakı: Elm və təhsil, 2014, 760 s.
3. Səfərli Ə.Q. Məsihi. Bakı: Gənclik, 1992, 232 s.
4. Səfərli Ə.Q., Yusifli X.H. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Ozan nəşriyyatı, 1998, 632 s.

5. S.İbrahimov. Orta əsrlər Azərbaycan romantik ədəbiyyatı. Bakı. 2014
6. F.R.Ələmdari. Molla Camal Rənci. “Şeyx Sənan və tərsa qızı” poeması. Tehran: Firuzan, 2012, 120 s.

P. Isgandarzada

Similar subjects and general themes in our epic literature in
the 16th-17th centuries

Summary

The article entitled “Similar subjects and general themes in our epic literature in the 16th-17th centuries” is devoted to the tradition of writers who wrote in the 16th and 17th centuries in ancient and medieval Eastern literature, the tradition of writing new works based on similar themes and subjects. Legends based on ancient roots such as “Leyli and Majnun”, “Yusuf and Zuleyha”, “Varga and Gulshah” can be regarded as valuable works of this kind. Speaking of this topic, the main focus of article is the reasons for their appeal to traditional plots and their interpretation. The initial reason is the interaction of neighboring peoples cultural who living nearby geographical region and the formation of our literature in the context of all Eastern literary relations. The second reason is poets' initiative to demonstrate their creative talents, turning to the same topic. Furthermore, traditional themes provided poets with ample opportunity to reflect on the main problems of the time.

The article also presents the poem of Mullah Jamal Ranjin “Sheikh Sanan and the Christian girl”, which is new to our scientific literature and comes from classical Eastern literature. The subject of the 17th century's mentioned works is derived from the ancient legend. A great example of the Sheikh Senan legend replaced in Eastern literature is the work of the famous Persian poet Faridaddin Attar's (1136-1221) well known allegorical work “Mantiquit-Teyr” (“Bird's Language” or “Flight Logic”). Molla Jamal Ranchi first turned to the aforementioned legend in our national literature, and created a valuable work called “Sheikh Senan and Christian Girl”, which distinguished by its peculiarity and originality.

Key words: Joint, similar, themes, poem, 16th-17th centuries.

П. Искендерзаде

Подобные сюжеты и общие темы в нашей эпической
литературе в XVI-XVII веках

Резюме

Статья под названием «Подобные сюжеты и общие темы в нашей эпической литературе в XVI-XVII веках» рассказывает историю наших писателей, писавших об актуальных темах XVI-XVII веках в древней и средневековой восточной литературе. Легенды, основанные на древних корнях, таких как «Лейли и Меджнун», «Юсуф и Зулейха», «Варга и Гульшах» могут рассматриваться как ценные произведения такого

рода. Говоря об этой теме, основное внимание в статье уделяется причинам и интерпретации традиционных тем в нашей литературе. Основной причиной является взаимодействие соседних народов в культурной жизни близлежащего географического региона и формирование нашей литературы в контексте всевосточных литературных связей. Вторая причина инициатива поэтов продемонстрировать свои творческие таланты, обращаясь к той же теме. Кроме того, традиционные темы предоставили поэтам широкие возможности для отражения об основных проблемах того времени.

Также в статье представлена поэма Мулла Джамала Ранджина «Шейх Санан и христианская девушка», которая является новым для нашей научной литературы и происходит из классической восточной литературы. Тема обсуждаемой поэмы 17 века, вытекает из древней легенды. Прекрасным примером легенды «Шейх Сенан» в восточной литературе является творчество известного персидского поэта Фаридаддин Аттар (1136-1221), хорошо известный в аллегорической работе «Мантикут-Тайр» («Птичий язык» или «Логика полета»).

Молла Джамал Ранчи впервые обратился в упомянутую легенду в нашей национальной литературе, и создал ценное произведение искусства под названием «Шейх Санан и христианская девушка», отличающееся своей уникальностью и оригинальностью.

Ключевые слова: Совместный, похожий, темы, поэма, XVI-XVII веки.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.07.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 21.10.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Sənan İbrahimov tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur.

ELXAN NƏCƏFOV
AMEA Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutu
elxan.necefov82@gmail.com

MİRZƏ CƏLİLİN “POÇT QUTUSU”NA NƏZƏRİ BAXIŞ

XÜLASƏ

Hekayə janrının ədəbiyyatımızdakı ən qüdrətli sənətkarı kimi tanınan Cəlil Məmmədquluzadənin yaddaşlardan silinməyən əsərləri mövcuddur. Hekayə ən qədim ədəbi janrlardan biridir. Klassik yunan, şərq, sonrakı mərhələdə Avropa və XIX əsrdən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatında bu janrdan istifadə olunur. Hekayə Epik növün yazılı ədəbiyyatda həcm etibarilə kiçik janrıdır. Belə əsərlərdə əhvalatın geniş təsvirinə ehtiyac duyulmur. Yazıçı, əsasən, bir surətin həyatı və taleyindən, konkret bir hadisədən danışır. Hekayədə obrazların sayı elə də çox olmur, əsasən tək süjetdən, yaxud bir neçə süjet üzərinə köməkçi süjet vasitəsiylə fikirlərdən ibarət olur. Həyatı boyu zəngin ictimai-bədii fəaliyyət göstərən Cəlil Məmmədquluzadə hələ gənclik illərindən ədəbiyyat aləmini daim izləmiş, gördüklərini, oxuduqlarını daim təhlil etmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə dərin milli-ictimai təfəkkürə sahib sənətkardır və bu məqalədə onun hekayə janrında göstərdiyi əvəzsiz xidmətlər təhlilə cəlb olunmuşdur.

Ədibin ilk qələm təcrübələrindən olan “Çay dəstgahı” mənzum dram sahəsində, “Ölülər”, “Anamın kitabı” tragikomediya sahəsində, “Molla Nəsrəddin”də çıxan məqalələr publisistika sahəsində yeni ədəbi hadisələrdir. Sadalananlara əlavə “Poçt qutusu” hekayəsini də qeyd etmək lazımdır. Cəlil Məmmədquluzadə nəsr üçün xarakterik olan “adi” insanların həyatının ədəbiyyata gətirilməsi ilk dəfə “Poçt qutusu” ilə başlayır.

Açar sözlər: nəsr, hekayə, ədəbiyyat, ədib, publisistika

Dünya ədəbiyyatında yeni ədəbi hadisə daha çox kollektiv şəkildə meydana gəlirsə (ədəbi cərəyanlar formasında), Azərbaycan ədəbiyyatında bu fərdlər şəkildə baş vermişdir. Azərbaycan tənqidi ədəbi hadisə kimi klassik ədəbiyyatda Nizami “Xəmsə”sini, Nəsiminin fəlsəfi şeirlərini, Füzulinin “Leyli və Məcnun”unu və s. qiymətləndirir. XIX əsr ədəbiyyatında M.F.Axundzadənin yaradıcılığında yeni janrların, fərqli yaradıcılıq formalarının meydana gəlməsindən sonra ədəbi hadisə kimi dəyərləndirilə biləcək əsərlər Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında qarşımıza çıxır.

Ədibin ilk qələm təcrübələrindən olan “Çay dəstgahı” mənzum dram sahəsində, “Ölülər”, “Anamın kitabı” tragikomediya sahəsində, “Molla Nəsrəddin”də çıxan məqalələr publisistika sahəsində yeni ədəbi hadisələrdir. Sadalananlara əlavə “Poçt qutusu” hekayəsini də qeyd etmək lazımdır. Cəlil Məmmədquluzadə nəsr üçün xarakterik olan “adi” insanların həyatının ədəbiyyata gətirilməsi ilk dəfə “Poçt qutusu” ilə başlayır.

Bu kiçik hekayə “kiçik” adamın hekayəsidir, amma təkcə Azərbaycan ədəbiyyatının yox, dünya ədəbiyyatının da bu janrda ən yaxşı nümunələrindəndir. “Poçt qutusu” təkcə həcminə, surətlərinə, hadisələrin baş verdiyi zamana görə hekayə prinsiplərinə uysa da, ictimai məsələlərin təsviri baxımından daha da böyükdür. Akademik İ.Həbibbəyli “Poçt qutusu”nu məhz belə qiymətləndirir: “Poçt qutusu” hekayəsi Cəlil Məmmədquluzadənin kiçik bir hekayənin hüdudları daxilində az qala roman mövzusu ola biləcək böyük ictimai mətləbləri ifadə etmək imkanlarının əyani göstəricisidir. Divanxananı yaxşı tanımağa məcbur edildiyi halda, poçt qutusunun, poçt-

xananın mahiyyətini bilməyən Novruzəlinin qəribə, zavallı taleyinin təqdimi əsasında ədib Azərbaycan kəndlisinin, mənsub olduğu xalqın böyük müdafiəçisi olduğunu nəzərə çarpdırmışdır". (3, 145)

Hekayə ən qədim ədəbi janrlardan biridir. Klassik yunan, şərq, sonrakı mərhələdə Avropa və XIX əsrdən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatında bu janrdan istifadə olunur. Bəs nəzəriyyə müstəvisində hekayə nədir? Bu suala müxtəlif rəqəslərdən cavab verə bilərik. Əvvəla, hekayə Epik növün yazılı ədəbiyyatda həcm etibarilə kiçik janrıdır. Belə əsərlərdə əhvalatın geniş təsvirinə ehtiyac duyulmur. Yazıçı, əsasən, bir surətin həyatı və taleyindən, konkret bir hadisədən danışır. Hekayədə obrazların sayı elə də çox olmur, əsasən tək süjetdən, yaxud bir neçə süjet üzərinə köməkçi süjet vasitəsiylə fikirlərdən ibarət olur.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nərimin Cahangirova hekayəni fərqli şəkildə tərif edir: "Adətən "romandan qoparılmış səhifə" adlandırılan hekayə həyatımızın mərkəzində olan, dövrümüzün, cəmiyyətimizin rənglərini bütün çalarları ilə əks etdirən, insani halların ən kiçik məqamlarını üzə çıxarmaq qüdrətinə sahib bir janrdır" (5). Yerində və doğru təsbitdir. Hekayə ən xırda detallara qədər varə bilən, insanı fiziki cizgilərindən çox mənəvi cizgiləri ilə təsvir etmək gücünə malikdir.

Hekayənin digər nəsr janrlarından fərqli xüsusiyyətləri odur ki, burada süjet vahiddir, hekayədə hadisələrin təsviri daha qısa zaman kəsimini əhatə edir, həm də roman və ya povestdə rastlaşdığımız qədər obraz bu janrdə gözə dəyir. Mərkəzi obraz(lar)la yanaşı bir neçə köməkçi surətlər hesabına hadisələr təsvir olunur. Bu xüsusiyyətlərinə görə hekayə oxucusunu daha tez tapır.

Hekayə nəsr janrları içərisində daha qədimdir. Bu janra məxsus süjetlərdən tədris, tərbiyə və təhsil məqsədləri üçün istifadə edildiyindən onlar ən qədim dövrdən toplular şəklinə salınmış və dərslik kimi istifadə olunmuşdur. "Kəlilə və Dimnə" kimi hekayə topluları çox qədim dövrlərdən məlumdur. Dini ədəbiyyatda hekayələr adətən peyğəmbərlərim, müdriklərin, siyasətçilərin, dövlət adamlarının həyatına aid edilən ibrətamiz, tərbiyəvi və idraki mənalı yığcam süjetlərdir. Bu süjetlər bir qayda olaraq müxtəlif dillərdə olan folklorda təkrarlanır. Belə təkrar süjetlərin qədimlərdən bəri toplular şəklində yayılması ilə də bağlı ola bilər. (6, 301)

Mirzə Cəlilin süjeti isə hansısa ədəbi faktın təkrarı və ya dükonstruksiyası deyil. "Poçt qutusu" həyatın özüdür. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan kəndlisinin durumu, acınacaqlı vəziyyəti burada əks olunmuşdur. Kiçik adam – Novruzəli yaxşı insan ikən pis adam kimi, yaxşılıq etmək istəyərkən pislik etmək istəyirmiş kimi görünür. Xanın, "naçalnikin", poçt işçisinin gözündə alçaldıqca alçalır. Amma bu günah Novruzəlinin günahı deyil, bu günah cəhalətə və geriqliyə, elmsizliyə və savadsızlığa sürüklənmiş bütöv bir xalqın günahıdır. Və bu günahın cəzasını da çəkən tək cə Novruzəli yox, bütün xalq olmuşdur.

Əli Nazim XX əsrə qədərki ədəbiyyatı "yüksək, mümtaz siniflərin zövqünə xidmət edən müqəddəs" bir nəsnə adlandırır, bu müqəddəsliyə ən sarsıdıcı zərbə "Poçt qutusu"ndan gəlir və obrazlı düşünsək, belə qənaətə gələrik ki, Novruzəlinin məktubları aparan rus işçiyə vurduğu yumruqlar ədəbiyyatı bütəldirənələrə, onu əlçatmaz edənlərə endirilən zərbdədir.

"Poçt qutusu" ədəbiyyata ilk dəfə və birdəfəlik olaraq milli cəmiyyətin aşağı qatlarını, zümrələrini, insanlarını gətirir. Novruzəlilər birbaşa bədii ədəbiyyatın tədqiq predmetinə çevrilir, mətbu haqlarında söhbət gedir. Hekayədə Mirzə Cəlil başlıca olaraq milli cəmiyyətin zəminini təşkil edən bəy-xan və kəndli münasibətlərinin anatomiyasına varmağa çalışır. Ən kiçik təfərrüatlardan tutmuş süjet həllinə qədər hər yerdə Vəli xanın teleqraflı, məktublu, səfərli dünyası Novruzəlinin ulaqlı, iş-güclü, gün-güzəranlı dünyasına tuş gəlir, bir-birini tamamlayır. Vəli xan üçün əyləncə, nağıl, "qah-qah" olan məktub əhvalatı Novruzəlinin həyat mündəricəsi, qəziyyəsi, faciəsidir... (9)

Əsərin baş qəhrəmanı olan Novruzəli avam, amma təmiz və safqəlbli xeyirxah bir kəndlidir. Bundan əlavə, o, savadı olmayan, xanın qulluğunda çalışan (bu çalışma təkcə muzzla iş deyil, can-başla, bütün varlığı ilə fəaliyyətdir) bir insandır. Novruzəli xanın ona verdiyi məktubu alandan sonra ağasının “poçtxanaya getməlisən” sözü qarşısında donub qalır. Çünki Novruzəli poçtxananı tanımır. Amma buna baxmayaraq, xana sadıqdır. Məhz buna görə də, məktubu götürüb birbaşa poçtxanaya gedir. Qutuya məktubu salandan sonra nə edəcəyini bilmir və orda daşın üstündə oturub gözləyir. Bir-iki nəfər gəlib, məktublarını Novruzəlinin yanında dayandığı qutuya atıb gedirlər. Sonra bir rus gəlir və poçt qutusunu boşaldıb getmək istəyəndə Novruzəli xanın məktubunu oğurladığını zənn edərək onu əzişdirir. Novruzəlinin qolundan tutub həbsxanaya salırlar və xanın bütün cəhdlərinə baxmayaraq, ona adam döydüyünə görə üç ay iş kəsirlər.

Yazıçı Novruzəlinin avamlığını onun savadsızlığında görür və onun simasında Azərbaycandakı cəhaləti ifşa edir. Ancaq Novruzəlinin savadsızlığından daha ağır məqam var. O öz savadsızlığının heç fərqi belə deyil. Onun üçün ağasına sadıq olmaq, onun bir sözünü iki etməmək əsasdır. Ona görə də, Novruzəli başına gələn hadisənin mahiyyətini anlamaqdan uzaqdır.

Cəlil Məmmədquluzadə bu hekayəsi ilə Novruzəlinin timsalında yüzlərlə, minlərlə novruzəliləri tənqid edir, onların savadsızlıqlarını acı gülüş hədəfinə çevirir. Öz dövründə Azərbaycan və müsəlman aləmində savadsızlığın belə vüsət alması yazıçını düşündürür və sonrakı əsərlərində də o, dönə-dönə bu problemə qaydır.

C.Məmmədquluzadənin bu əsərində tənqid hədəfi kimdir? Novruzəli, yoxsa xan? Yuxarıda qeyd etdik ki, müəllif geniş mənada xalqı savadsızlığa və geriliyə çəkənləri günahlandırır. Bəs dar mənada isə əsərin konkret obrazları arasında axtaracağımız bir satira hədəfi kimdir?

“Poçt qutusu”ndakı Novruzəlinin adi poçt qutusuna nəbələdliyi bir xalqın gerilik və savadsızlığının ümumiləşdirilmiş faktı kimi maraqlıdır. Lakin bu kiçik hekayə həm də azərbaycanlının pis mənada şükranlıq, öz hüquqları uğrunda mübarizə barədə düşünməkdən belə çəkinmək faktını da ifadə edir: Novruzəli onun savadsızlığına bais olan, onu mütiliyə alışıdır xanda heç bir günah görmür, əksinə, əsərin sonunadək ona layiq olmadığını dilə gətirərək səmimi bir ehtiram göstərir. Yazıçı, əslində, novruzəlilərin sivil bir xalq kimi formalaşmasına mane olan xanı – bu kontekstdə ziyalı – daha çox satira atəşinə tutur. (1, 7)

Hekayəni nəzərdən keçirdikdə ədibin Novruzəlinin saflığını hər şeydən yüksək tutduğunu görürük. Müəllif poçt qutusunun nə olduğunu bilməyən bu avam kəndliyə deyil, onun əməyinin məhsulunu mənimsəyən, amma güzəranının qayğısına qalmayan xana qəzəblənir. (7, 84)

Bu hekayə Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı üçün xarakterik olan üslubun əsas cəhətlərini, müəllifin nəsr poetikasının üslubi çalarlarını kamil bir formada əks etdirir. “Poçt qutusu”nda qeyri-xətti süjet və metaforik deyim və hadisə təsviri səciyyəvidir. Dahi Nizaminin “Sözündə çoxluğa qoyma yer olsun, // Birin yüz olmasın, yüzün bir olsun” əmrinə uyan Mirzə Cəlil az sözlə çox fikir söyləmək ustalığını nümayiş etdirir, eyham, işarə sistemini işə salır. Əsərin süjeti çılpaq oxucu gözü ilə baxıldıqda belə iki hissəyə ayrılır: xətti və ümumiləşdirmə.

Süjetin xətti hissəsi əsərin əvvəlindən – xanın məktubu oxuması, Novruzəlinin sovqat gətirməsi ilə başlayır və Novruzəlinin dalaşib həbs olunması, xanın gəlib onu həbsdən çıxarmasına qədər davam edir. Bu hissədə obrazlarla bağlı bütün məlumatlar əlimizdə olur. Obrazlar haqqında fikir söyləmək mümkündür.

Amma obrazın xarakterləşməsi həbsdən sonra Novruzəli və xanın dialoqunda baş verir.

“- Bəli, gördüm ki, hərif utanmaz-utanmaz kağızları qutudan ehmallica çıxartdı, dəstələyib vurdu qoltuğuna! Qutunun qapısını örtüb, istədi düzəlsin yola. Mən tez qaçıb yapışdım urusun qolundan, qoymadım getsin. Dedim, ay aşna, hara aparırsan kağızları? Xalq səndən ötrü kağızları bura salmıyıbdı ki! Dinməz-söyləməz üzünün suyunnan xalqın kağızlarını qoy yerinə! De-

dim Noruzəli hələ ölmüyübdü ki, sən onun ağasının kağızını aparasan. Belə işlər yaxşı deyil, adam özgənin malına tamah salmaz. Məgər sizin şəriətdə oğurluq günah yazılmayıbdı?

Xan, mənəi çövr balalarının başına, mənəi mürəxxəs elə, qoyun gedim: bivaxtdı, hava qaralıqlayır.

- Hələ tələsmə, gedərsən... Sonra necə oldu?

- Qoy görüm harda qaldım... Ədə, qoyma-qoyma, ulağ tənəkləri sındıracaq.

Noruzəli istədi qaçsın ulağın yanına, xan qoymadı.

- Noruzəli, getmə, hələ getmə. De görüm sonra necə oldu?

- Ta necə olacaq? Nə qədər yalvardım, yapışdım ki, mənəim xanım mənəi öldürər. Dedim barı mənəim xanımın kağızını ver; illah dedi ki, vermənəm. Gördüm ki, hərif istəyir qoya qaça. Vallah hirs vurdu tərəmə, ikiəlli yapışdım kafirin çiyindən, bunu üzə üstə elə gətirdim yerə ki, heybətdən ağzı qanadı. Sonra nəçərnək divanxanasından saldatlar tökülüb mənəi döyə-döyə aparıb atdılar dama. Sənəin qədəmlərinə belə mənəi qurban olum. Sən olmasaydın mənəi indi çoxdan göndərmişdilər Sibirə; çünki damda mənədən savayı bir nəçə dustaq vardı, mənəi dedilər ki, o urus qulluq adamıdı. Ta... mənəi neyləyim? Xan, başına dolanım, di gör günah kimdədi?

Xan çox güldü, çox qah-qah çəkib güldü.” (2, 87-88)

Bu hissədən etibarən artıq əsərdə ümumiləşdirmə gedir. Novruzəlinin dünyası ilə xanın dünyası arasındakı fərq, həyata bu iki yanaşma tərzinin sosial mahiyyəti ən incə detallarına qədər açılır, obrazlar haqqında məlumat mədəni, psixoloji, sosial-tarixi, mənəvi baxımdan zənginləşir. Müəllif ideyasının daha bir daşıyıcısı - ciddi, satirik və yumorlu intonasıya isə bütün mətnə yayılır.

“Poçt qutusu” janr olaraq novator olduğu üçün tədqiqatlara da geniş cəlb olunmuşdur. Amma əsərlə bağlı yazılanları oxuduqca diqqət çəkən əsas məqamlardan biri bu oldu ki, ayrı-ayrı tənqidçilər “Poçt qutusu” əsərinin mahiyyəti üzərində dayanmış və bu suallara cavab axtarmışlar. “Poçt qutusu” oxucunu güldürürmü və ümumiyyətlə, bu əsər oxucunu güldürmək üçün mü yazılıb?

Suala 1942-ci ildə “Ədəbiyyat” qəzetində Mehdi Hüseyn cavab verir: “Poçt qutusu” hekayəsini diqqətlə nəzərdən keçirən hər kəs bu nəticəyə gələcəkdir ki, Molla Nəsrəddin maraqlı bir sərgüzəşti yazıb, oxucunu güldürmək istəmişdir. (4)

Bizim qənaətimiz isə tamamilə fərqlidir. Mirzə Cəlil tragikomediya kimi təqdim olunan əsərlərində “Ölülər”də, “Anamın kitabı”nda gülüşü əsas seçmədiyi kimi, “Poçt qutusu”nda da gülüşü hədəf götürməmişdir. Düzdür tənqidçi M.Hüseyn sonra əlavə edir ki, bizim heç birimiz Novruzəliyə sona qədər gülə bilmirik, bunu biz istəsək də, bacarmırıq, çünki Novruzəlinin vəziyyəti yalnız zahirən gülməlidir. Əslində isə ağlamalıdır (4) Qeyd etdiyimiz kimi, Novruzəlinin avamlığı üzümüzə gülüş qonmasına qətiyyəni icazə vermir. Bu hekayə elə əvvəldən sonadək bir xalqın faciəsini ifadə edir, o xalq biz olduqda bu avamlığımıza necə gülə bilərik.

Nəzərə alsaq ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan fərdlər şəklində olan Novruzəlilər deyildi, fərdlər Vəli xan kimilər idi. Novruzəli isə toplumun özü idi. Mirzə Cəlilin qəflət yuxusundan ayılmaq istədiyi xalq Novruzəlinin özü idi.

Novruzəli “tənqidi realizmin proqram tipli qəhrəmanı”na (8, 176) çevrilir və özündən sonrakı tənqidi realist ədəbiyyata işıq tutur. Cəlil Məmmədquluzadə kəndli Novruzəli və “Poçt qutusu” əhvalatı ilə mənəvi intibaha, tərənışə, dəyişməyə ehtiyacı olan insanı və onu əhatə edən cəmiyyəti realistcəsinə təsvir etməyə, göstərməyə müvəffəq olmuşdur. Bu mənada “Poçt qutusu” hekayəsi yeni çağa və yeni insana çağırışın ilk mükəmməl hekayəsidir. (3, 145)

“Poçt qutusu” hekayəsi janr olaraq ilk olmasa da, mövzu və qaldırdığı problem səviyyəsində ilkdir. İsmayıl bəy Qutqaşınlı, Abbasqulu ağa Bakıxanovla yola çıxan Azərbaycan hekayəsi Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı ilə özünün ən yüksək zirvəsinə çatmışdır. Yazılmasından bir əsrdən çox vaxt keçməsinə baxmayaraq, “Poçt qutusu” öz təzəliyini və tərəvətini heç

vaxt itirməyəcək, harda bir cahillik görünsə, avamlıq, bielmlikdən doğan bəla yaransa, Mirzə Cəlil və onun “Poçt qutusu” da xatırlanacaq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Allahverdi Məmmədli. “525-ci qəzet”. 2010. 28 aprel. s.7
2. Cəlil Məmmədquluzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Çinar-çap”, 2003, s.87-88
3. İsa Həbibbəyli. Ədəbi şəxsiyyət və zaman. Əsərləri, 10 cildə, II cild. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, 1068 s.
4. Mehdi Hüseyn. Dahi sənətkar. “Ədəbiyyat” qəz., Bakı, 1942, 10 yanvar.
5. Nərmin Cahangirova. “Ədəbiyyat” qəz., 20 avqust. 2017
6. Rəhim Əliyev. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı. Mütərcim, 2008. 360 s.
7. Səadət Vahabova. Cəlil Məmmədquluzadə nəsrinin poetikası. Bakı, 2013, 164 s.
8. Yaşar Qarayev. Realizm, sənət və həqiqət. Bakı, “Elm” 1980, s.176
9. http://calilbook.musigi-dunya.az/p/pocht_gutusu.html

Э. Наджафов

Теоретический обзор «почтового ящика» мирзы джалила

Резюме

Незабываемые произведения Джагила Мамедкулизаде, который известен как самый великий мастер жанра рассказа, занимают особое место в нашей литературе. Рассказ - один из древнейших литературных жанров. Этот жанр использовался в классической греческой, восточной, на последующих порах европейской и с 19 века в азербайджанской литературе. По своему объему рассказ представляет собой небольшое произведение эпического жанра художественной прозы. В таких произведениях нет необходимости в широком описании события. Писатель в основном рассказывает о жизни и судьбе некоего образа, о конкретном событии. В рассказе не так много действующих лиц, и обычно он состоит из одной сюжетной линии или же идей, связанных вспомогательным сюжетом, который базируется на несколько других сюжетов. Будучи активным общественным деятелем на протяжении всей своей жизни, Джагил Мамедкулизаде ещё с юности всегда наблюдал за литературным миром и постоянно анализировал увиденное и прочитанное. Джагил Мамедкулизаде - мастер с глубоким национальным и общественным сознанием, и в этой статье для подробного анализа собраны сделанные им в жанре повествования бесценные заслуги.

Образцы первого опыта пера литератора считаются новыми литературными событиями: «Чайный сервис» - в области драмы в стихах, «Мертвецы» и «Книга моей матери» - в области трагикомедии, а статьи, вышедшие в журнале «Молла Насреддин» - в сфере публицистики. В дополнение к упомянутому списку следует отметить рассказ «Почтовый ящик». Привнесение характерного для прозы Джагила Мамедкулизаде жизни «простых» людей впервые начинается с рассказа «Почтовый ящик».

Ключевые слова: проза, рассказ, литература, художественная литература, издательство

E.Nejefov

A theoretical glance at “pocht qutusu” (“the post box”) by Jalil Mammadguluzadeh

Summary

Jalil Mammadguluzadeh, known as the most powerful master of the story genre in our literature has works that will not be forgotten. The story is one of the oldest literary genres. This genre is used in classical Greek, Oriental, later European literature and since XIX century the genre is also used in Azerbaijan literature. The story is a small genre of epic type in the written literature. There is no need for a comprehensive description of the story in such works. The writer mainly talks about the life and fate of a character, and about a specific story. There are not so many characters in the story and it is mainly consist of a single plot or thoughts over some plots through helpful plots. Jalil Mammadguluzadeh, acting rich social and artistic performance. He always persued the literature world since his youth, constantly analyzing what he saw and read. He is a master with deep national public consciousness and his valuable services are attracted to analyzing in this article. Author's first literary experiments Çay Destgahi ("The Tea Counter") dram in verse, Oluler ("The Dead"), Anamin Kitabı ("My mother's book") in tragicomedy, the articles pressed in Molla Nesreddin are new literary events in publicity. Additionally we can mention the story "Pocht qutusu" ("The Post Box"). The bringing the life of "ordinary" people specific to Jalil Mammadguluzadeh's prose to the literature starts with "Pocht qutusu" ("The Post Box") for the first time.

Key words: prose, story, literature, author, publishing

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.07.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 21.09.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şəmil Sadiq tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

NƏRMİN MƏMMƏDOVA
Lənkəran Dövlət Universiteti
General Həzi Aslanov xiyabanı 50
ele.eliyev@gmail.com

MƏSUDİ DÖVRAN YARADICILIĞINDA QÜRBƏT MOTİVLƏRİ VƏ XALQ RUHUNA YAXINLIQ

Xülasə

Lənkəran ədəbi mühitində özünəməxsus fərdi üslubu, dəsti - xətti, rəngarəng mövzu dairəsi ilə seçilən söz ustadlarından biri də Məsudi Dövrandır. Elmi araşdırmaları kimi poetik irsi də zəngin olan Məsudi Dövranın yaradıcılığı mövzu dairəsinə görə zəngin və genişdir.

O, yaradıcılığında bir çox mövzulara toxunur . Apardığımız araşdırmalardan görürük ki, şairin yaradıcılığında daha çox toxunduğu mövzular qürbət motivli, vətən həsrətli şeirlər, ana mövzusu və təbiət lirikası təşkil edir. Məsudi Dövranın yaradıcılığını tədqiq edərkən onun yaradıcılığında kifayət qədər ibrətamiz ifadələrlə qarşılaşırıq. Bu ədibin atalar sözlərindən öz şeirlərində məharətlə istifadə etmək bacarığından xəbər verir. Şairin dili olduqca şirindir. Belə ki, apardığımız araşdırmalardan belə qənaətə gəlmək olur ki, müstəqillik dövrü Lənkəran ədəbi mühitində Məsudi Dövrən yaradıcılığı xalq ruhuna yaxınlığı ilə daha çox seçilir. Bu da şairin ana dilinə olan sevgisindən və bağından xəbər verir.

Açar sözlər: Lənkəran ədəbi mühiti, Məsudi Dövrən, qürbət motivləri.

Lənkəran ədəbi mühitində özünəməxsus fərdi üslubu, dəsti - xətti, rəngarəng mövzu dairəsi ilə seçilən söz ustadlarından biri də Məsudi Dövrandır. Elmi araşdırmaları kimi poetik irsi də zəngin olan Məsudi Dövranın yaradıcılığı mövzu dairəsinə görə zəngin və genişdir. O, yaradıcılığında bir çox mövzulara toxunur, bir çox mövzular onun lirikasının aparıcı leymotivinə çevrilə bilər. Amma şairin yaradıcılığında daha çox toxunduğu məqamları, şeirlərinin başlıca mövzularını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Qürbət motivləri və Vətən mövzusu
2. Ana mövzusu
3. Təbiət lirikası

Azərbaycan ədəbiyyatında qürbət motivləri ömrünü vətəndən kənarda keçirən ədiblərin yaradıcılığında həmişə üstünlük təşkil etmişdir. Adətən qürbət motivləri dedikdə gözümüzün önündə ilk növbədə mühacirət ədəbiyyatı dayanır. Çünki daha çox biz mühacirət poeziyasında qürbət nisgili, vətən həsrətli şeirlərlə qarşılaşırıq. Məsudi Dövrən yaradıcılığında da biz eyni ab – havanı müşahidə edirik. Ədibin yaradıcılığın əhatə edən əksər şeirlərin məhz bu mövzunu əhatə etməsi heç də təsadüfi bir hal deyil. Belə ki, ömrünün bir hissəsini vətəndən kənarda – Özbəkistanda, Orta Asiyada keçirən şairin vətən üçün alışıb yanması onun misralarına da siraət etmişdir. Vətən həsrəti, qəribliyin gətirdiyi hüzn Məsudi Dövrən yaradıcılığında əksər şeirlərin aparıcı ahəngini təşkil edə bilmişdir. Şairin yaşantıları, keçirdiyi hislər təbii olduğu kimi misralarında da bu təbiilik bütün çalarları ilə özünü biruzə verir. Qürbət həsrəti Məsudi Dövrən yaradıcılığının baş mövzusu kimi təbii ki, Vətənə söykənir. Belə ki, onun yaradıcılığında qürbət həsrəti Vətən dərdi ilə qovuşur. Şairin qürbət, qəriblik həsrətli şeirlərində birbaşa Vətənlə qarşılaşır oxucu. Əlbəttə ki, Vətənsiz qürbət həsrətli şeirlərin olması mümkünsüzdür:

Eldən ayrı könül qərib, göz qərib.
Baxış qərib, gülüş qərib, söz qərib.
Ayağından yerə düşən iz qərib.

Belə günün aqibətin kim bilir ? [7, s.12]

Məsudi Dövrən “Sən olmadınmı?” şeirində qürbətdə yaşadıklarını, keçirdiyi hiss və həyəcanları, küskünlüyünü, incik düşdüyünü, bir sözlə, həyatının bir çox səhifəsini oxucuya çatdırmağa çalışır. Təsadüfi deyil ki, şair bu şeirini həm də “Məsudnamə” adlandırır:

... Qərib elə həsrət çəkən kim oldu?
Öz yurdunda gülas əkən kim oldu?
Məzlumlara bina tikən kim oldu?
Məsud, söylə görüm, sən olmadınmı? [7, s.31]

Məsudi Dövrən qürbət həsrətli şeirlərində vətənə dönmək arzusunu dönə - dönə dilə gətirir. Şairin “Oyan” şeirində bu hiss daha dolğun formada ifadə olunub:

Mən haqq carçısıyam xoşbəxtdir adım,
Xalqı talayanlar olubdur yadım.
Tanrıdan istəyim arzumda budur.
Vətən çörəyini vətəndə dadım [7, s.208].

Şeirin son misrası sanki bir epoxadır. Burada şairin bütün arzuları deyil – bir arzusu məhz onun qürbət həsrətli şeirlərinin nidası kimi səslənir. Artıq bu həsrətin, bu nisgilin bitməsi üçün Məsudi Dövrən həqiqətən də haqq səsi ilə çar çəkir. Bu səsi biz onun “Gəl sahillərə”, “Niyə mən”, “Yadam”, “Qalmış”, “Neynim”, “Görmədim”, “Astara” [4] kimi qürbət həsrəti daha qabarıq formada əks olunmuş şeirlərində də duyuruq.

Uzun sürən həsrətdən, intizardan düz 25 il sonra vətənə, elinə, obasına dönmək şairin Vətən motivləri sonrakı yaradıcılığında da əsas mövzularından biri olaraq qalmışdır. Hətta şair vətənə döndüyü zaman dönüşünün sevincini, “Lənkərana gəlmişəm” adlı şeiri ilə ifadə etməyə çalışmışdır:

Qardaş ellər məni əziz tutsa da,
Qayıtmışam, Lənkərana gəlmişəm.
Ürəyimdə dövr eləyib həsrətim
Od tutmuşam, yana-yana gəlmişəm
Qayıtmışam, Lənkərana gəlmişəm [5, s. 3].

Hüseyn Kürdoğlu Məsudi Dövrən haqqında yazır: “ Məsud müəllim doğma respublikadan aralansa da, Vətən həsrəti, torpağa bağlılıq duyğusu qəlbindən silinmədi. İndi budur haqq yolunu tapmışdır. O vaxt azərbaycanlı alimin ürəyində dolaşan arzular, dilində səslənən söhbətlər həqiqətə çevrilmiş, bu günün haqq işinə dönmüş, hər yanda populyar mövzu olmuşdur. Dəyişməyən isə eloğlumuzun vüqar və iradəsidir. Həqiqəti ürəyində çıraqlı edən elm və sənət mübarizi yenidən öz vətəninə qayıtmışdır. O, qardaş diyardan özük ilə “Dövrən” təxəllüsünü, Vətən həsrəti, torpaq yangısı ilə çırpınan ürəyinin döyüntülərini –şeirlərini, oradakı elmi axtarışlarının məhsulu olan tədqiqat əsərlərini ərməğan gətirmişdir ” [7, s.11].

Məsudi Dövrən yaradıcılığında vətən mövzusu qürbətdən qayıtdıqdan sonra da əsas mövzulardan biri olaraq qalır. Çünki Vətən mövzusu bədii ədəbiyyatın əzəli və əbədi mövzulardan biridir. Elə buna görə də hər bir qələm əhlinin öz doğma məkanını da məhəbbətlə vəsf - tərənnüm etməsi, onun ağrı - acılarına münasibətini bildirməsi təbii haldır. Bu baxımdan Məsudi Dövrən Vətənə döndükdən sonrakı yaradıcılığında da bu mövzunu davam etdirməsi normaldır. Lakin bu dəfə Məsudi Dövrən yaradıcılığında qürbət həsrəti vətəndə ola – ola davam edir. Bu dəfə Məsudi Dövrən qəlbində Qarabağ dər-dini daşıyır. Azərbaycan ədəbiyyatında bir çox ədiblərin yaralı olaraq toxunduğu Qarabağ mövzusu Məsudi Dövrən yaradıcılığında da eyni yangı ilə ifadəsini tapmışdır. İllərlə vətəndən uzaqda, qürbətdə qalması onun vətənə olan məhəbbətini unutdurmamışdır. Vətənin dər-dini öz dər-dini kimi qəlbində daşıması bacaran şair onun heç bir acısına biganə yanaşmamışdır:

Qarabağın gözü yolda.

Ağlayır hər daş kəsəyi.
Kor çeşmələr izi yolda
Qan bağlayır hər bəbəyi [7, s.91].

Vətənpərvərlik motivləri təkcə Vətənə xitabən yazılan şeirlərdən ibarət deyildir. Bura həmçinin ana dilinin təbliğatına yönələn şeirlər də daxildir. Çünki vətən təkcə üzərinə ayaq basdığımız torpaqdan ibarət deyildir. Vətən geniş anlayışdır hansı ki, özündə bizim keçmişimizi, gələcəyimizi, bu günümüzü hətta milli kimliyimizi belə özündə ehtiva edir. Milli kimliyimizin başlıca göstəricilərindən biri də təbii ki, ana dilimizdir. Çünki dil millətin varlığının əsas şərtlərindən, göstəricilərindən biridir. Azərbaycan xalqının varlığını yaşadan Azərbaycan dili neçə yüz illərdir ki, onun milli, mənəvi varlığını, mövcudluğunu qoruyub saxlayır. Ona görə də ana dili hər bir xalqın qürur mənbəyidir. Bu qürur mənbəyi Məsudi Dövrən yaradıcılığından təbii ki, yan keçə bilməzdi. Dilçi alim ömrünün bir çox hissəsini Vətəndən uzaqda yaşamasına baxmayaraq öz doğma dilini heç vaxt unutmamış, öz ana dilinə olan vurğunluğunu dəfələrlə dilə gətirmişdir. Biz şairin “Ana dili” şeirindən də bunu açıq – aydın görürük:

Mən bu dildə doğulmuşam,
Bu dildə dilə gəlmişəm.
Dirilik bulağı budur,
Bağında gülə gəlmişəm [2, s.5].

Əsrlər, qərinələrdir ki, xalqımızın əbədiyaşarlığına xidmət edən ana dilimiz qədim tarixə malik olan, min illərin müxtəlif burulğanlarından alınmış, üzünə çıxaraq müasir dövrə gələn çətin ən böyük mənəvi sərvətimizdir. Dil elə bir varlıqdır ki, onun hər aspektdən tədqiqi bütün dövrlərdə aktual olmuş və olmaqdadır. Məsudi Dövrən yaradıcılığında təkcə ana dilinə bağlılıq deyil, hətta dilin fəlsəfi anlamını, funksiyalarını, işlənmə məqamlarını, əsas xüsusiyyətlərini, tarixini, bu gününü, hətta gələcəyini belə dərinlən bildiyindən yeri gələndə dilçiliyə dair görüşlərini belə bədii dildə ifadə edir. Dilçi alimin ümumi türk etnosların yaranma tarixini və etimologiyasını poetik dildə, böyük elmi izahatla verdiyi aşağıdakı şeirində olduğu kimi:

Qədim soyum, qədim suyum,
durum - durum.
Bu dünyada izlər qoyan,
qurum - qurum.
Tayfa adı, Ulu türküm,
bu kağıza, sancaq vurum.
İrtiş, Sabir, Avar, Tatar.
Uygur, Qar - qar.
Son hecalar: ir, ur,
dur, vur.

Hamısının mənası bir ... [7, s.15]

Bu şeirində dilçi alim Məsud Məmmədov ana dili fonunda türk dili, onun tarixi inkişafı haqqında elmi görüşlərini poetik dildə dolğun formada ifadə etmişdir.

Əsl vətənpərvərlik əslində elə tarixini bilmək, ona sahib çıxmağı bacarmaqdan ibarətdir. Çünki tarixini bilməyən bir xalqın çox güman ki, gələcəyi də yoxdur. Məsudi Dövrən də tarixini unutmayan şairlərdəndir. Hətta o, şeirlərində tez – tez qədim Azərbaycan torpaqlarının adını çəkir. Təbii ki, bunun əsl səbəbi elinin, obasının qədimliyini diqqətə çatdırmaqdan ibarətdir. Hətta bəzən şair eramızdan çox – çox əvvələ gedir e.ə. 728-ci ildən e.ə. 549-cu ilədək mövcud olmuş, şərqdə ilk imperiya hesab olunan və Azərbaycan ərazisində yaranaraq təşəkkül tapan daha sonra genişlənib Ön Asiya və Mərkəzi Asiya dövlətinə çevrilmiş Midiya torpaqlarını belə öz poeziyasının əsas obyektinə çevirə bilir :

Midiya torpağında doğuldum erkən,
Buluddan qurmuşam özümə yelkən.

Boransız qışım var, yağmurlu yayım,
Yapıncım dağlardır, köynəyim Hirkən [2, s.206].

Onun yaradıcılığında Azərbaycanın başına gətirilmiş tarixi müsibətlər, həmçinin bu müsibətlər fonunda Gülüstən və Türkmənçay müqavilələri zamanı Azərbaycanın tarixi torpaqlarının bölünməsi mütəmadi diqqət mərkəzində saxlanılır. Həmçinin şair həmin torpaqları Azərbaycandan ayırır bilmir :

Bir yurdaş oldum ki, Vətənim candır.
Kökümdə birləşən Azərbaycandır.
Urmiyə, Marağa, Təbriz, Dərbəndim
Qərbim İrəvandır, cənubum candır [2, s.55].

Məsudi Dövrən yaradıcılığının bir qismini ana mövzusu təşkil edir. Onun yaradıcılığında anaya olan sonsuz məhəbbət, qayğı, ətiram bütün dolğunluğu ilə seçilir.

Payızın sapsarı ləçəklərindən,
Bükülmüş bələyəm anacan, ana.
Heç nə sığışmayır qəlbimə inan,
Verdiyin canı da vermişəm cana.
Ana, ay ana! [6, s.95]

Maraqlı məqamlardan biri də odur ki, ədib bir çox şeirlərində sonluqda “Ana, ay ana!” müraciətini işlədərək şeirlərinin emosional təsir gücünü daha da artırır. Şairin bu tip şeirlərinin əsas mövzusu bəzən ana olmasa da, ədibin bu tip müraciəti bu şeirləri məhz ana motivli şeirlər silsiləsinə daxil edir.

Neynyərdim bu dünyanı,
Niyə verdin mənə qanı.
Gah saralır, gah qaralır,
Qiyməti yox bu cahanın [6, s.46].

Bəzi şeirlərində isə anasının itkisi ilə barışa bilmədiyi daha qabarıq duyğulara hiss olunur:

Məzarın üstünə daş qoydum, ana,
Əyildim, üzüldüm, baş qoydum ana.
Sitəmli göz yaşım axdı sel təkin,
Yanında özümə qaş qoydum, ana.
Dərdimə dərd axdı, yaş qoydum ana [8, s.37].

Məsudi Dövrən “Ay insanlar” şeirinin əvvəlində ana mövzusuna toxunmasının əsl səbəblərini belə izah edir: “Bu yazdığım hadisədən 25 il keçmişdir. İndi yaş gəlib yaşıma üstə, heç kimə ana, baba, dədə, nənə, bibi deyə bilmirəm. Bu vəziyyətimə görə karıxıram və darıxıram. Demək olar ki, hər gün şəhərə çıxanda yaşlı xanımlar içində anamı axtarıram, heç olmasa anama oxşarını görmək istəyirəm, atamı yox, çünki eynilə özüm atama oxşayıram, hər üz qırında özümü və atamı güzgüdə görürəm. Bu səbəbdən də Ana haqqında yazılmış və dərc olunmuş şeirlərim çoxdur, hələ bu yaxınlarda yazdığım şeirdə anamı axtarır, bəlkə səsimə səs verə bilər. Mən anamı axtarıram, ay insanlar anamı!” [7, s.216].

Bu dövrəndə Dövrən kimi dövrən görüb sevindim.
Torpaq ömrün yaşar Məsud – anamla mən öyündüm.
Əməllərin doğru - dürüst ürəklərdə öyündüm.
Mən anamı axtarıram hər yazımda, qışımda
Mən anamı axtarıram ay insanlar, anamı !
Həyatımın sönməyən o, həm işığı, həm tamı [7, s.217].

Nəcibə Anarqızı Məsudi Dövrən haqqında yazır: “O, Özbəkistanda olduğu illərdə də “Ana” mövzusunda şeir və poemalar yazmış və ümumiyyətlə, ondan asılı olmayaraq, anaya olan hörmət və məhəbbət zərurətindən bu nəğməkar şair “Ana” nəğmələrini tez - tez yazır ” [2, s.12]. Bunu biz Məsudi Dövrənə Özbəkistanda olduğu illərdə yazdığı “Çağırınsın anamı” şeirində də müşahidə edə bilirik. Bu şeirdə şairin həsrətini, dərini, anaya olan sonsuz məhəbbətini açıq – aşkar görə bilirik:

Burnumun ucu göynədi,
Külək çağırınsın anamı.
Enib tanrı dərindən,
Mələk çağırınsın anamı [2, s.13].

Ən maraqlı məqam odur ki, Məsudi Dövrənə şeirləri o qədər ürəyə yatımlı və heca vəzninin gətirdiyi bir ahəngdarlığa malikdir ki, onu həqiqətən də nəğməkar şair adlandırmaq olar. Məsudi Dövrənə yaradıcılığını tədqiq edərkən təbiət təsvirli şeirlərlə də daha çox qarşılaşırıq. O, doğma yurdunun gözəlliklərini böyük ustalıqla qələmə almağı bacarmışdır. Onun mavi Xəzəri vəsf etdiyi “Xəzərim”, doğulub boya – başa şatdığı Astaranın gözəlliklərini vəsf etdiyi “Astar”, “Astaracay”, doğma Talış dağlarını vəsf etdiyi “Dağlar”, “Lerik” [2], “Mistandır dağların yenilməz tacı” [7, s.235] və s. şeirləri bu qəbildən olanlardır. Şair Azərbaycan haqqında yazdığı ayrı - ayrı şeirlərində də təbiət təsvirlərini vəsf etməyi unutmur:

Azərbaycan can dərmanı.
Cənnət - məkandır hər yanı
Ayrılan bu əzəl yeri
Gəlib tanrıdan fərmanı [2, s.99].

Məsudi Dövrənə yaradıcılığını tədqiq edərkən qarşılaşdığımız əsas məqamlardan biri də onun xalq ruhuna yaxın tərzdə yazılmasıdır. Onun misralarında ana dilimizin bütün şirinliyi qorunub saxlanılmaqdadır. Yaradıcılığında daha çox heca vəznli şeirlər üstünlük təşkil edən Məsudi Dövrənə şeirlərində qəliz ibarələrlə, mənası anlaşılmayan sözlərlə qarşılaşırıq. Dilçi - alim ana dilimizin bütün saflığını öz şeirlərində qoruyub saxlamağı bacarmışdır. Onun yaradıcılığında şahid olduğumuz xalq təfəkküründən süzülüb gələn deyimlər - atalar sözləri, bayatılar, ağılar oxşamalardan kifayət qədər bəhrələndiyi ədibin xalq ruhuna yaxın edən ən mühümi cəhətlərdən biridir. Məumdur ki, bayatı folklorumuzun ən qədim janrlarından biridir. Tədqiqatçı alim Abba Hacıyev bayatı haqqında yazır: “Qəribliyin, həsrət və nigarançılığın təsviri bayatılarda əsas motivdir. Bu duyğu ümumiləşir, zülmə və haqsızlığa qarşı mübarizə, mənəvi qüdrət, təmkin və dözümlü haqqında təsəvvür genişlənir. Etibar, sədaqət, humanist duyğular, izzət, tale və güzərindən şikayət təbii verilir. Çox hallarda bayatıları hislər, həyəcan, daxili izzət, düşüncə və arzular mənalandırır. Çünki bayatı xalqa və vətənə, insana, təbiətə və düşüncələr aləminə müraciətlə deyilir. Fərdi psixoloji hiss və fikirlər, sevinc, kədər və izzətlər ümumi istək səviyyəsindən mənalandırılır” [3, s.251]. Bayatının bu xüsusiyyətlərini araşdırmalarımız zamanı Məsudi Dövrənə yaradıcılığında qarşılaşdığımız şeirlərində də görürük. Maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, ədib bayatı strukturunda yazdığı şeirlərini özünə bayatı adlandırmır. Onun bu tip şeirlərində ayrı - ayrı bəndlər birləşərək bütövlükdə şeirə xas bitkinlik əmələ gətirir. Ancaq bəndlər forma etibarilə bayatıdan təşkil olunmuşdur. Məsələn, şairin “Yol gedir ” şeiri bu qəbildəndir:

Ay paradır, göy para.
Xəbər verin o yara.
Məsud vaxtsız yol gedir,
Dərdinə tapsın çara [6, s.25].

Yaradıcılığında daha çox qürbət motivləri sezilən Məsudi Dövrənə bayatı tipli şeirlərində qəribliyini dönə - dönə dilə gətirir. Bəzən onun bu şeirlərini şair əgər öz təxəllüsünü və yaxud dda adını işlətmə folklorumuzda işlənən bayatılardan ayıtmaq çox çətin olur.

Atma qul oldum helə,
Oğul oldum qərib elə.
Biri deməz Məsud Dövrən,
Can alır o gülə - gülə [6, s.28].

Apardığımız araşdırmalar zamanı Məsudi Dövrənın yaradıcılığında strukturturca bayatıya, məzmunca isə ağıya bənzəyən şeirlərlə də qarşılaşırıq. Məlumdur ki, “ağılar folklorun ən qədim janrlarındandır. Bu janrı bayatılardan məzmun spesifikliyi fərqləndirir. Ağılarda həm kədər, ələm və fəryad, həm də ictimai - siyasi quruluşun və zülmün doğurduğu qüssə və şikayət təsvir olunur; fəryadın, hiss və duyğuların kədərə bürünməsi görünür, fikir və düşüncələr ümumiləşir” [3, s.251]. Məsudi Dövrənın ağılardan təşkil olunmuş şeirlərində ağıların sadalanan bütün xüsusiyyətləri tamlığı ilə seçilir. Bayatılardan qaynaqlanan şeirlərində olduğu kimi, şair ağılardan ibarət şeirlərini də heç də ağı adlandırmır. Ancaq bu şeirlər məzmunca ağıdır. Şairin “Dərdə salıbdır ” şeiri buna bariz nümunə ola bilər :

Buludlar qan ağlayır,
Üfüqdə dan ağlayır.
Yerdəyəm mən biçarə,
İçimdə qan ağlayır [6, s.62].

Maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, şair məzmun və formaca istər bayatı, istərsə də ağılardan ibarət şeirlərin son bəndində öz adını çəkir:

Məsudə nə qalıdır?
Onu dövrən alıbdır.
Həyatda torpaq ömrü,
Onu dərdə salıbdır [6, s.62].

Əsasən, qoşma və onun növləri, gəraylı, qəzəl janrlarında qarşılaşdığımız möhürbəndi şair bayatı formatına uyğunlaşdırmaqla yenilik etmişdir. Düzdür, istər aşiq ədəbiyyatında, istərsə də yazılı ədəbiyyatda bayatı janrı ilə tez – tez üzləşirik və araşdırma zamanı müstəqillik dövrü Lənkəran ədəbi mühitində də bayatı janrında qələmini sınayan bir çox ədiblərlə qarşılaşırıq. Lakin bütün bəndləri bayatıdan ibarət, istər mövzuca, istərsə də sırf struktur baxımından bayatıya bənzəyən və sonda şairin öz adını və yaxud təxəllüsünü çəkdiyi şeirlərlə demək olar ki, qarşılaşırıq. Bu şairin ədəbiyyatımıza gətirmiş olduğu yeniliklərdən biridir və müasir dövrümüzdə də folklor ənənələrini yazılı ədəbiyyatda qoruyub saxlamaq baxımından olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məsudi Dövrənın bayatıya bənzər şeirləri bəzən məzmun ziddiyyəti baxımından da diqqət çəkir. Əsində bu məzmun ziddiyyətinin özü belə yenilikdir. Belə ki, o bəzi şeirlərində bəzi bəndlərdə ağıya xas xüsusiyyət əks olunduğu təqdirdə eyni şeirin digər bəndlərində bayatıya xas nikbinlik müşahidə olunur. Şairin “Qalıb” şeirində olduğu kimi. Belə ki, şeirin ilk bəndində:

Ağacım yox, ağım yox,
Həyatda heç bağım yox.
Tabağım var, tavam var,
Qızartmağa yağ yox

əks olunan ağıya xas qəm - kədər motivləri duyulduğu halda, şeirin digər ikinci bəndində:

Evim var, eşiyim var,
Yurdumda beşiyim var.
Nə qəmim var, dərd çəkim?
Tanrıdan keşiyim var.

bayatılarda müşahidə etdiyimiz nikbinlik öz əksini tapmışdır.

Tədqiqat zamanı Məsudi Dövrənin yaradıcılığında elə şeirlərlə də qarşılaşırıq ki, onlar məzunca və qafiyəcə bayatıya bənzəyir ancaq bayatıdan fərqli olaraq cəmi dörd hecadan ibarətdir. Bu tip şeirlər də həm məzmunca, həm də formaca ədəbiyyatımız üçün yenidir. Düzdür, ədəbiyyatımızda dörd hecalı şeir formalarına həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatımızda kifayət qədər rast gəlirik. Lakin yazılı ədəbiyyatımızda onun bayatıya yaxın formalarını biz Məsudi Dövrənin yaradıcılığında görürük:

Budur zaman
Yoxdur aman
Dost dostuna
Olub yaman [6, s.9].

Apardığımız araşdırma zamanı Məsudi Dövrənin yaradıcılığında nazlamalarada rast gəlirik. Məlumdur ki, "... nazlamalarda ritm daha çox misrarası yaranır, fikir şən, oynaq arzularla dolu əhvali – ruhiyyə ilə söylənilir. Körpələrin əlamətləri sadalanmır. Nurani bir insan onu oxşayır arzularını ifadə edir ..." [3, s.253] Maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, şifahi xalq ədəbiyyatının geniş yayılmış bu janrına yazılı ədəbiyyatda qarşılaşırıq. Məsudi Dövrənin yaradıcılığında bu janrdan yararlanması da yazılı ədəbiyyatımız üçün bir yenilikdir. Düzdür, ədəbiyyatımızda uşaqları vəsf edən kifayət qədər şeirlər vardır. Hətta müstəqillik dövrü Lənkəran ədəbi mühitində biz uşaq ədəbiyyatının kifayət qədər inkişaf etdiyinin şahidi də oluruq. Lakin onların struktur baxımından, sırf oxşamalara xas xüsusiyyətə malik olan nümunələrini yazılı ədəbiyyatımızda görmürük. Bu baxımdan Məsudi Dövrənin qələmə aldığı nazlamalar daha çox diqqət çəkir:

Sən ana qızım,
Gül hana qızım,
Xoş gəldin bizə,
Baharım, yazım [8, s.81].

Məsudi Dövrənin yaradıcılığını tədqiq edərkən onun yaradıcılığında kifayət qədər ibrətamiz ifadələrə qarşılaşırıq. Bu ədibin atalar sözlərindən öz şeirlərində məharətlə istifadə etmək bacarığından xəbər verir. Xüsusilə, atalar sözlərində qarşıma çıxan "Dil adamı bəyan edir", "Dil var – bal gətirər, dil var - bəla gətirər", "Dil yarası, il yarası", "Dilini saxlayan başını saxlar" [1] ifadələrini ədibin "Dil nədir?" şeirində fərqli formada lakin eyni məzmununda müşahidə edə bilirik:

Dil nədir? – Bir dilbərdir,
Aqıl bərabərdir.
Ağadır, həm nökdir,
Yük çəkən dil bəredir [2, s.161].

Apardığımız araşdırmalardan belə qənaətə gəlmək olur ki, müstəqillik dövrü Lənkəran ədəbi mühitində Məsudi Dövrənin yaradıcılığı xalq ruhuna yaxınlığı ilə daha çox seçilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Atalar sözü . Bakı : Öndər Nəşriyyatı, 2004, 263 s.
2. Əliyarov C. Şeirin dərd qəm qatarı. "Yeni era" qəzeti, Bakı , 1963, 12-13 oktyabr N 32(032) səh 7.
3. Hacıyev A. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı :ADPU nəşriyyatı,2005, 367s.
4. Məsudi Dövrə. Belə dünyadı bu dünya. Bakı: Şuşa nəşriyyatı, 1999, 55 s.
5. Məsudi Dövrə "Qəfildən gələn səda" . Bakı: "Elm və təhsil", 2018, 280 səh.
6. Məsudi Dövrə. Ömürdən bir damla. Şeirlər və poemalar. Bakı, "Nurlan" -2003, 168 səh.

7. Məsud Dövrən , Ümidlə inama doğru gedən yol. Bakı: Elm və Təhsil, 2011, 289 s.
8. Məsudi Dövrən “Yetim Dünya” Bakı: “Şuşa” nəşriyyatı, 2000, 88 səh.

N.Mammadova

Experioid motives to the closeness to the spirit of the poeple in Mesudi Devran

Summary

One of the masterpieces of the vocabulary chosen in the Lankaran literary environment is its individual style, set - line, colorful theme circle, also Masudi Dövrən. The creativity of Mesudi Drawan, rich in poetic heritage as well as scientific research, is rich and varied in scope.

He touches on many subjects in his work. In our research, we can see that the themes that are more prominent in the poet's creativity are geographically motivated, native poetry, main theme and nature lyric.

When we examine the work of the Mesudi Dervan, we find enough ueful expressions in his work. This writer tells the story of the writer's ability to use skillfully in his poems.

The poet's language is very sweet. Thus, we can conclude that the period of independence in the Lankaran literary environments is much more prominent with the proximity of the Mesudi Druitan creativity. It gives a poignant love and affection for the mother tongue.

Key words: Lankaran literary environment, Mesudi Dovran, expatriate motives.

Н.Мамедова

Эмиграционные мотивации, близость народному духу в творчестве Месуди Доврана
Резюме

В Ленкоранской литературной среде Месуди Довран, является одним из «Мастером Слова» отличающимся индивидуальным стилем, разнообразием тем и своеобразным почерком. Как научные исследования Месуди Доврана, так поэтическое его наследство богатого разнообразием тем. В своем творчестве, он затрагивает множество тем.

Исследуя творчество поэта мы видим, что эмиграционные мотивы, стихи, о грусти по Родине, тема «матери» и лирика о природе составляют большинство тем, затрагиваемые поэтом. В исследованиях творчества Месуди Доврана достаточно часто встречаются поучительныу выражения. Это черта поэта дает знать о эго способности умело использовать народные пословицы в своих стихах.

Язык поэта-очень сладкий!Так что исследуя эго творчества, можно прийти выводу: В период независимости в Лянкярнской литературной среде, творчества, Месуди Доврана.

Ключевые слова: Литературная среда Лянкярани, Месуди Довран, эмиграционные мотив.

Redaksiyaya daxil olma tarixi:22.09.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 11.10.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Vüqar Əhməd tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

NURANƏ ƏLƏKBƏROVA
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
İstiqlaliyyət küç, 26
nuku_alekperova@yahoo.com

MƏHƏMMƏD ƏLİBƏY MƏCRUH MUĞANI DİVANININ MƏZMUNU

Xülasə

Bu məqalə XIX əsr Azərbaycan şairi Məhəmməd Əlibəy Məcruh Muğanıya həsr edilmişdir. Məqalədə Məcruh Muğaninin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar fondunda mühafizə edilən əlyazmasının məzmunu tədqiq edilmişdir.

Yaxın keçmişimizə aid olan bu əlyazma Azərbaycan dilində yazılmış lirik şeirlər toplusundan ibarətdir. Əlyazmadakı şeirlər lirik şeirin müxtəlif formalarında (qoşma, qəsidə, mütəxəmməs, müsəbbə və s.) yazılmışdır. Şeirlər dini, məhəbbət, sosial, siyasi mövzulardadır. Əlyazmadakı şeirlərin bir qismi Məcruh Muğaninin yaxın dostları və tanışları ilə olan münasibətlərinə həsr edilmişdir. Şeirlərin digər bir qismi şairin dini görüşlərini, onun şəxsi həyatını, sevdidiyi xanımlarla olan münasibətlərini əks etdirir. Şair dini mövzulu şeirlərini Şirvanda yaşayan din xadimlərinə ünvanlamışdır. Gözəllik vurğunu Məcruh əlyazmadakı romantik şeirlərini sevdidiyi xanımlara həsr etmişdir.

Əlyazmanı incələrkən şairin lirikasında XIX əsr şairlərinə məxsus sosial-siyasi mövzularda aktualıq görürük. Bu da təbii ki, şairin yaşadığı dövrdəki gərgin siyasi atmosfərə ilə əlaqədardır. Əlyazma boyunca sosial-siyasi mövzularda yazılmış şeirlər üstünlük təşkil edir.

Əlyazmadakı şeirlərə və oradakı hadisələrə nəzər salsaq müəyyən xronoloji ardıcılığın şahidi oluruq. Buna əsasən də deyə bilərik ki, əlyazma şairin həyatını əks etdirən avtobioqrafik səciyyə daşıyır.

Əlyazmanı tədqiq etməkdə məqsədimiz şairin həyat və yaradıcılığını araşdıraraq geniş oxucu kütləsinə təqdim etməkdir.

Açar sözlər: XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Məcruh Muğanı, əlyazma

XIX əsr Azərbaycan tarixinin olduqca gərgin, siyasi hadisələrlə zəngin bir dövrünü təşkil edir. Azərbaycan torpaqları uğrunda mübarizə aparan Qacar dövləti və Rusiya çarlığı ən sonunda öz niyyətlərinə çataraq müstəqil Azərbaycan xanlıqlarını XIX əsrin 20-30-cu illərində öz aralarında tamamilə bölüşdürə bildilər. Rusiya çarlığının nəzarətinə keçən ərazilərdə çar məmurlarının rəhbərliyi ilə yeni idarə sistemi yaradılırdı. Bu dövrdə Azərbaycan tarixində baş verən bu siyasi dəyişikliklər, yeniliklər, siyasi gərginlik həyatın hər sahəsində olduğu kimi Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətində də özünü əks etdirirdi. Bu dövrdə yaşayıb yaratmış ədiblərin yaradıcılığında dövrün siyasi atmosferi hiss olunur. Məhz bu dövrdə baş verən siyasi hadisələr əsrin birinci yarısında ədəbiyyatımızda satirik şeir cərəyanının əsasını qoymuşdur. Belə ki, Azərbaycanda xanlıq üsuli-idarəsinin ləğv edilərək əvəzində yeni çarlıq idarə sisteminin yaradılması bu şeir cərəyanının yaranmasına səbəb olmuşdur. XIX əsrdə yazıb yaratmış ədiblər öz yaradıcılığında həm ənənəvi Şərq klassik romantik ədəbiyyatının, Füzuli ədəbi məktəbinin ənənələrini davam etdirir, həmçinin də riyakar ruhaniləri, xalqa zülm edən ədalətsiz çar hakimləri və məmurlarını, özbaşına bəyləri, əhalinin ağır həyat tərzini satirik şeirlərlə ifşa edirdilər.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının məşhur ədəbi dühalarına nəzər yetirdikdə Seyid Əzim Şirvani, Qasım bəy Zakir, Mirzə Şəfi Vazeh və sair bir çox məşhur simanı görürük. Amma onlarla eyni dövrdə yaşamasına baxmayaraq ədəbiyyat tarixinə adını yazdıracaq qədər məşhurlaşma bilməyən bir çox digər ədiblər də vardır. Bakı, Dərbənd, Şamaxı, Qarabağda tanınmış sənətkar olan Məhəmməd Əlibəy Məcruh Muğanı da bu qismdən olan ədiblərimizdənədir. Məcruh Muğaninin tərcümeyi-halını öyrənmək uğrunda apardığımız tədqiqatların nəticəsində məlum olmuşdur ki, olduqca az mənbədə şairlə bağlı məlumatlara rast gəlinir. Əldə etdiyimiz məlumatlara görə, şair 1823-cü ildə Muğanda doğulmuşdur. Ərdəbildə mədrəsə təhsili aldıqdan sonra doğma yurdu Muğana qayıdıb, burada yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Məcruh Muğanı müasiri olduğu şairlərdən məşhur Mirzə İsmayıl Qasirlə yazışırdı(4). Şairin həyat və yaradıcılığı haqqında apardığımız tədqiqatların nəticəsindən daha öncə çap edilmiş məqalədə ətraflı şəkildə bəhs edildi-yindən yenidən yazmağa ehtiyac duymuruq (2, 340-343).

Bu məqalədə Məcruh Muğaninin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda B-756 şifrəsi altında mühafizə edilən əlyazmasını incələyəcəyik. Əlyazma mükəmməl vəziyyətdə olmadığından yazılma tarixini müəyyənləşdirmək, həmçinin daxilindəki bəzi şeirləri oxumaq təəssüf ki, mümkün deyildir. 18x21 ölçülü, 115 vərəqdən ibarət, şikəstə xətti ilə yazılmış bu əlyazmanın əvvəli və sonu naqisdir. Kitabdakı şeirlər şairin doğma dili olan Azərbaycan dilində yazılmışdır. Lakin divanın daxilində şeirlərin nədən bəhs etdiyi, hansı hadisəyə və ya kimə həsr edildiyini izah edən farsca başlıqlara rast gəlinir. Bu başlıqlarda şair şeiri nə səbəbdən yazması və ya kimə ithaf etməsi, həmçinin həyatında baş verən bir sıra şəxsi hadisələrdən bəhs edir. Bu başlıqlara nəzər yetirdikdə görürük ki, divandakı şeirlər biri digərini izləyən hadisələr zəncirindən ibarətdir. Buna əsasən deyə bilərik ki, divan avtobioqrafik səciyyə daşıyır. Əlyazmadakı şeirlər şairin həyatındakı hadisələrlə xronoloji ardıcılığa uyğun olaraq bir-birini izləyir. Bu şeirlərin bir qismi şairin yaxın dostları ilə olan münasibətləri və pərəstiş bəslədiyi şəxslərin mədhi, bir qismi dövrün siyasi təsvirini və həmçinin o dövrdə rəhbər mövqe tutan yerli bəylər, çar məmurları və çarlıq idarə sisteminin digər simaları, bu şəxslərlə şairin arasında baş verən münasibətləri və hadisələri əks etdirdiyi halda, bir sıra şeirlər isə Məcruhun şəxsi sevgi həyatını, sevdidiyi qadınlarla olan münasibətlərini əks etdirir. Əlyazmadakı şeirlər qəsidə, məsnəvi, müxəmməs, qoşma, gəraylı kimi lirik şeir formalarındadır. Divan aşağıdakı şeirlə başlayır:

...məhşər bizlərə fəryadrəs heç kimsədür.
Olmuşuq şək`i-rəsulə tabefərman gəzək.
Lütfinə ümidvar olmaq fəzayi-eşqidə,
Çıxmasun mir`ati-qəlbindən şəhi-mərdan gəzək.
Üstüvar olmaq şəriətdə təriqət gözləmək,
Həm həqiqət mülkini əğyardən pünhan gəzək.

Zövrəqi-Nuh içrə əgləşmək məqami-əmrür,
Basqac oldum aləmi tənəvvərlərdən tufan.
Yar vardur dəhrdə xeylək vəchilə dilbənd,
Xoş keçər bu beş gün olmaq ona mehman.
Nazını çəkmək bənim üçün xeyli müşkildür məgər,
Lütf baqi eyliyə bu müşkili asan gəzək.

...

Hiç deməzsən özgə yerdən gəl gedək dərman gəzək. (1, 1A)

Əlyazmanın əvvəlində verilmiş bu şeirdən sonra şairin cavanlıq dostu və sinif yoldaşı Axund Molla Hüseyn adlı şəxsə ünvanladığı mənzum məktubu gəlir. Dini mövzulu bu şeir lirik

növün qəsidə formasındadır. Şeirdə şair dostu ilə dini mövzularla bağlı fikirlərini bölüşür. Bu qəsidənin ardınca şairin ilahi hikmətlər qarşısında aciz olduğunu və ətrafında özlərini akif sayan şəxslərin necədə yanıldığını ifadə edən qoşma formasında yazılmış bir şeiri vardır. Bu qoşmanın ardınca yenə də dini mövzulu şeirlər davam edir. Məcrüh Muğani Kərbəla ziyarətinə getmiş tanışı Kərbəlayi Molla Saleh Zakir Göklaniyə bu müsibət haqqında onun fəryadını ifadə edən bir qəsidə ünvanlamışdır. Bu mövzudan təsirlənən şair Kərbəla müsibəti və İmam Hüseynin əhvalatına biganə qalanları tənqid edən şeirlər yazmışdır.

Dini mövzularla bağlı şeirlər yekunlaşdıqdan sonra şairin şəxsi həyatı ilə əlaqədar şeirlər vardır. Bu şeirlər şairin sevgilisi olan Mələk adlı bir xanıma həsr edilmişdir. Əlyazmada bu mövzuda verilmiş ilk şeirin başlığından məlum olur ki, şair Mələk xanımı bir sıra gənclərin ətrafında gördüyündən ondan inciyir və ona “istəmədik” rədifli bu müxəmməsi həsr edir. Müxəmməsdən bir parça.

Səndən, ey şüx, dəxi mehrü vəfa istəmədik,
Görmədik yə'ni səva, cövrü cəfa istəmədik,
Şövdən düşdi könül, zövqü səfa istəmədik,
Olmadı hüsnünə halın ki, səza istəmədik,
Can verdiksə əlaq busə, bəha istəmədik.

Necə hal əhli idin, bilmədin heç halımızı,
Könlümüzə niyə qoydun qala amalımızı?
Eyb dutdun, buyurdun yollar yalımızı,
Oxladun, yoxlamadun xəstəvəş əhvalımızı,
Sən ki, gördün bizə bu zülmü rəva istəmədik (1, 7A, 7B).

Şairin incikliyi və qısqıncılığını əks etdirən bu şeirdən sonra onun Mələk xanıma olan hisslərinin daha da artdığını ifadə edən “Mələk” rədifli müsəbbə formasında yazılmış daha bir şeiri vardır.

Gəl bənə həmdəm ol, ey şuxi-sitəmkar Mələk,
Aşiqə vəsli məsəl bülbülə gülzar, Mələk.
Firqətin qıldı tənim xəstəvü bimar, Mələk,
Nə ola eyləyəsən bir belə iqrar, Mələk,
Küyinə qoymayasan kim, gələ əğyar, Mələk,
Olasan yə'ni mənə yari-vəfadar, Mələk (1, 7B, 8A).

Bu şeirdən sonra gələn başlıqdan məlum olur ki, Mələk xanım şairdən ayrılaraq Şamaxıya getmişdir. Bu ayrılıqdan məyus olan və hicran atəşi ilə qovrulan şair “Mələk” adlı daha bir müxəmməs yazaraq sevdii xanıma ünvanlamışdır. Bu şeirdə şairin sevgi izzətinin şahidi olur.

Əlyazmadakı Məcrüh Muğani ilə Mələk xanımın münasibətlərini əks etdirən məhəbbət xəttini sonunadək izlədikdə məlum olur ki, şairdən ayrılan Mələk xanım bir müddətdən sonra vəfat etmişdir. Bu xəbəri eşidən Məcrüh Muğani kədərdən ölmək həddinə çatır.

Gecə gündüz ahü fəryad etməkdən,
Bu şikəstə cismim xəstə düşübdür.
Gülzari-cəhanda-ğönçə bitməkdən,
Qalub aşüftədə nistə düşübdür.

Ey fələk, dünyada azdı mələgin,
Qurbani olmadı nazdı mələgin,
Olan növhəgəri yazdı mələgin,
Açılmaz göncəsi bəstə düşübdür (1, 39B,40A).

Şairin bu halını görən dostları ona başqa xanımlarla tanış olmağı və evlənməyi təklif edir. Şair sevgili axtarışındaykən bir çox qadınlarla tanış olur və onlara elçi düşür. Əlyazmada onun bu qadınlarla münasibətlərindən və elçilik əhvalatlarından bəhs edən çoxlu şeirlər vardır.

Mələk xanımla ayrılıqdan sonra şair başqa mözulara müraciət edərək yeni məzmunlu şeirlər yazmışdır. Şair Mirzə Sadiq adlı bir şəxsə müəyyən hadisəylə bağlı bir şeir ünvanlayaraq onu qınamışdır. Bu qınaqdan inciyən həmin Mirzə Sadiq adlı şəxs şairi həcv etmişdir və Məcruh ona ünvanlanan bu həcvi də öz əlyazmasına qeyd etmişdir. Bu şeirdən sonra şairin Mirzə Sadiq adlı şəxslə gərgin münasibətlərinə həsr edilmiş silsilə şeirlər vardır. Bu şeirlərdə bu mövzu ilə əlaqədar olan bir sıra şəxslərin adları çəkilir. Şeirlərin məzmunundan məlum olur ki, Mirzə Sadiq hansısa rus məmuru ilə bağlı məsələni həll edə bilməmiş və bu səbəbdən şairin qınaq obyektinə çevrilmişdir.

Məcruhun Mirzə Sadiqlə bağlı əhvalatını əks etdirən şeirlər bitdikdən sonra onun Mirzə Bəxş Nəvahili adlı başqa bir şəxslə münasibətlərini əks etdirən şeirlər silsiləsi başlayır. Şeirlərdən məlum olur ki, şairlə Bəxş Nəvahili arasında səmimi dostluq vardır və Məcruh ona “kərgədan” ləqəbini vermişdir. Əlyazmadakı məlumatlardan bəlli olur ki, həmin dövrdə Muğanda Məcruhla yanaşı Bəxş Nəvahili adlı daha bir şair olmuşdur və bu şair qüssəli şeirləri ilə məşhur olmuşdur.

Məcruhun Bəxş Nəvahili ilə bağlı münasibətlərini əks etdirən hissələrdən sonra şairin daha bir şair dostundan – Molla İbrahimdən – bəhs edən əhvalatlar başlayır. Molla İbrahimdən sonra şairin başqa bir şair dostu Mirzə Əbdürrəhim Şirvani ilə aralarında baş verən hadisələrdən bəhs olunur.

Məcruh Muğani əlyazmasını incələdikdə şairin Şirvan əhalisinin sosial-siyasi həyatında aktiv rol oynadığının da şahidi oluruq. Belə ki, şair çarlıq idarə sisteminin təyin etdiyi məmurların bəzilərindən narazı qalan xalqın dilindən onlar haqqında şikayət məzmunlu şeirlər yazmışdır. Bu şəxslərdən birisi Krımlı Xəlil Mustafa bəydir. Krımlı Xəlil Mustafa bəyin yeni vəzifəyə təyin olunmasından şikayətlənən Məcruh Muğani bu məsələ haqqında bir şeir yazmışdır. Həmin şeirdən bir parçanı sizə təqdim edirik.

Qrımdan bir Xəlil adlı pəristöv
Bizə təyin olub bir qüssədür növ.

Qılıb hökmi-qəzanı çərx zahir.
Kimə xəşdur sevər, bən sevmirəm səv (1, 25B).

Daha sonra Molla Vaizli tayfasından olan Soltanmurad və Muli adlı şəxslərin Məcruh da daxil olmaqla Şirvan əhalisinin çoxunu aldadaraq pulunu almasından bəhs edir. Təbii ki, şairin əlyazmasında bu hadisə haqqında da şeirlər yer almışdır.

Krımlı Xəlil Mustafa bəyin vəzifəyə təyin olunmasından narazı qalan şair çarlıq idarə sisteminin başqa məmurlarının vəzifəyə təyin olunmasından olduqca şad olmuş və həmin şəxsləri mədh edərək, onlarla bağlı şeirlər yazmışdır. Bu məmurlardan biri yeni qubernator təyin edilmiş knyaz Tərxanov, digəri isə naçalnik Mimqanof idi. Knyaz Tərxanov o dövrdə olduqca

məşhur və nüfuzlu bir tarixi şəxsiyyət idi, Qasim bəy Zakirin həyatını incələdikdə bunun şahidi oluruq (3, 331).

“Çünki ərizə vermişdik adımız dəftərə səbt olmaqə müddət çəkdi. Bizə bir cəvabi-səhih məlum olmadı və ehtiyatə düşüb peşiman olduq. Mütəfəkkir qalan zamanda knyaz Tarxanof qubernator oldı və Məmqanof naçalnik. Bir parə adamlar da buların yanında ümürat üstə idi. Hamısı bizi yaxşı tanıdılar, şad olub dedik”.

Dövri-ğnyaz Tərxanofdur, əsri-arif Məmqanof.
Var onların lütfünə, rəhminə ümmiddarlıq.

Tərxanof fərmanı birlə Məmqanof eylər divan,
Xaneyi-viraneyi-dillər tapar memarlıq (1, 28A).

Əlyazmadakı maraqlı məqamlardan birisi də Məcruh Muğaninin Rusiya çarına müraciət edərək şeir yazmasıdır. Rusiya çarlıq sisteminin təyin etdiyi məmurların bacarıqsızlığından, özbaşnalığından cana gəlmiş şair birbaşa çara müraciət etmək qərarına gəlir. Buna isə səbəb müəyyən işlə bağlı Həsən bəy adlı şəxsə müraciət etməsi və bu şəxsin onun işini ərsəyə gətirə bilməməsidir. Bu hadisə ilə bağlı çara ünvanlı mənzum məktub yazan Məcruh Muğanini şeirdə bacarıqsız və özbaşna məmurları tənqid atəşinə tutmuşdur. Şeiri sizə təqdim edirik.

Padişah ki, ədalət olə hər karında,
Bu dənizadələri sahibi-divan eləməz.
Zulmi-asari onun rəyinin ətvarında,
Olmasə zülm özini beylə nüməyan eləməz.

Şah əgər adil olur nayibi də adil olur.
Keçirən beylə ümurları aqıl olur.
Nəki, mey خارəvü kündadə səfiyə cahil olur.
Bəs ki, ol yerdə ədalət əsəri zayıll olur.
Dəri-gəncində kişi sariqi dərban eləməz.

Neçə meqro bizə təyin olub amadə,
Hami bitəcrübə, cahil özi rəyət zadə,
Maili-ləhvü lə`əb, rəğibi-bəngü badə,
Hökmi-zaqoni salur məst olan kəs yadə.
Hər abadən lövqə getsə oni viran eləməz.

Özinə mal qazanur dölətə töhmət Meqro,
Rəiyəti bəg eləyüb bəgləri rəyət Meqro.
Zulmi-divan ilə salmış elə nifrət Meqro.
Qoymayubdur qalə bir kimsədə rəğbət Meqro.
Dəxi hikmət tapa hər kəs rəhi-imkan eləməz.

Mulki-İrandə olan xəlqə olub beylə yəqin,
Danışurlar ki, bu keyfiyyəti nifrətlə çinin,
Qəlbi- Rusiyyədə zahir var imiş büğz ilə kin.
Eyləməzlər bu işi olmasalar düşməni-din.
Yəni bu zülmi müsəlmanə müsəlman eləməz.

Yaz Məcruh sözün ərzə ilə şahə yetür,
Rayi ədl ilə olan zülmədən ikrahə yetür.
Olmaz ondan sonrə ondan gələ allahə yetür.
Qəmu dərdindən olan xubtər agahə yetür.
Bağla ümmid eylə dərgahə ki, hərman eləməz (1, 32a,33B).

Məcruh Muğani əlyazmasını tədqiq edərkən şairin sosial-siyasi mövzulara aktiv müraciət etdiyini görürük. Şair şeirlərində yaşadığı ərazidəki əhalinin sosial vəziyyətini dilə gətirir, həmin dövrün siyasi güclərini tənqid edir. Xalqın hər əziyyətini, iztirabını dilə gətirən, onları bəyan edən, xalqın dilindən şikayət məzmunlu şeirlər yazan cəsur şairi – Məcruh Muğanini – əsl xalq şairi kimi qiymətləndirə bilərik. Həm romantik və həm də realist şair olan Məcruh Muğaninin əlyazmasının araşdırılması o dönmənin sosial-siyasi vəziyyəti, həmçinin xalqın adət-ənənələrini öyrənmək baxımından dəyərli mənbədir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Məhəmməd Əlibəy Məcruh Muğani. Əlyazma, şifrə - Б-756. АМЕА Əlyazmalar İnstitutu.
2. Nuranə Ələkbərova. Məcruh Muğani yaradıcılığı. Filologiya məsələləri” jurnalı. Bakı, 2007, № 6.
3. Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. II cildə. I cild. Bakı, 2005, 511 s.
4. https://az.wikipedia.org/wiki/M%C9%99h%C9%99mm%C9%99d%C9%99li_b%C9%99y_M%C9%99cruh

Н.Алакбарова

Содержание дивана Мухаммеда Алибека Маджруха Мугани

Резюме

Статья посвящена азербайджанскому поэту XIX века Мухаммеду Алибеку Маджруху Мугани. В ней исследуется текст рукописи Маджруха Мугани, содержащейся в Фонде рукописей имени Мухаммеда Физули НАНА.

Данная рукопись, относящаяся к нашему недавнему прошлому, состоит из сборника лирических стихов, написанных на азербайджанском языке. Стихотворения, входящие в рукопись, написаны в разных жанрах лирической поэзии (гошма, гасиде, мухаммес, мусаббе и др.). Они охватывают такие темы, как религия, любовь, социальная жизнь и политика. Часть стихов, входящих в рукопись, посвящена взаимоотношениям Маджруха Мугани с его близкими друзьями и знакомыми. Другие стихи отражают религиозные взгляды поэта, его личную жизнь и связи с женщинами. Свои труды религиозного характера поэт адресовывал религиозным деятелям Ширвана. Будучи ценителем красоты, романтические стихотворения Маджрух посвящал любимым женщинам.

Анализируя рукопись, в лирике поэта наблюдается его влечение к актуальным социально-политическим темам, присущее к поэтам XIX века. Это, в свою очередь, связано с напряженной политической ситуацией в годы деятельности поэта. В этой связи, стихи, написанные на социально-политические темы, явно преобладают над другими.

Обращая внимание на стихи и события, отраженные в них, мы невольно становимся свидетелями хронологической последовательности. Руководствуясь этим, можно утверждать, что рукопись является автобиографическим трудом, отражающим жизненную деятельность поэта.

Главной целью исследования рукописи является донесение фактов из жизни поэта и его творческой деятельности до широкого круга читателей.

Ключевые слова: азербайджанская литература XIX века, Маджрух Мугани, рукопись

N.Ələkbərova

Contents of divan written by Mohammed Alibey Majruh Mughani

Summary

The article deals with the Azerbaijani poet Mohammed Alibey Majruh Mughani who lived in the 19th century. The study analyzes the manuscript written by Majruh Mughani which is being kept in the Manuscript Repository named after Mohammed Fuzuli under the Azerbaijan National Academy of Sciences.

This is a manuscript of the modern history consisted of the digest of lyrical poems in the Azerbaijani language. The poems were written in different genres of lyrical poetry (goshma, gaside, muhammas, mushabbe etc.) by covering various themes such as religion, love, social life and politics. The part of the poems was dedicated to the relatives and kith of Majruh Mughani. Others deal with his religious affiliation, personal life and ties with women. Majruh Mughani addressed his religious poems to priests of the Shirvan region. He really valued the beauty, so all the romantic poems of the poet were devoted to his lovely women.

While exploring the manuscript, the author pays great attention to the tendency of focusing on contemporary social and political topics. This is a main common singularity of poets lived in the 19th century. It is related to political tensions occurred in that period. In this regard, the poems on socio-political theme prevail over other topics.

Looking through the poems and events, it is possible to realize that the chronological order is abided by the poet. Guided by this, we may consider the manuscript as autobiographical poems reflected the private life of the poet.

The main purpose of the exploration is to discover facts from the personal life of the poet and bring his works with the details to attention of readers.

Key words: 19th century Azerbaijani literature, Majruh Mughani, manuscript

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.18.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 12.09.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Lamiyə Rəhimova** tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur.

VÜQAR ƏHMƏD
filologiya elmləri doktoru, professor

TƏDQIQATÇININ MEYARI ZƏHMƏT VƏ HƏQİQƏTDİRSƏ...

(Sevinc Rəsulova. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının maarifçi-realist mərhələsi (XIX əsrin II yarısı—XX əsrin əvvəlləri). Bakı, Elm və təhsil, 2018

Yazımıza giriş vermədən birbaşa mətləbə keçmək istəyirik. Sevinc Rəsulovanın imzasına bir tədqiqatçı filoloq kimi biz ara-sıra mətbuat orqanlarında, elmi məcmuə və jurnallarda rast gəlirik. Əlbəttə, onun uşaq ədəbiyyatımızın müxtəlif problemləri ilə əlaqədar elmi yazıları bizi qane edir. Onları balalarımız üçün yaradılan ədəbiyyatın öyrənilməsində faydalı addım hesab edirik. Müəllifin “Elm və təhsil” nəşriyyatında 2018-ci ildə nəşr olunmuş “ Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının maarifçi-realist mərhələsi (XIX əsrin II yarısı—XX əsrin əvvəlləri)” (Bakı, Elm və təhsil, 2018) adlı monoqrafiyası isə Sevinc xanımın filoloq-tədqiqatçı imici haqqında təsəvvürü daha da dolğunlaşdırdı. Onun bir alim kimi bacarığını, cəfəkeşliyini, tədqiqatçı həssaslığını, axtarışçı təşnəsini, filoloq təəssübkeşliyini ortalığa qoydu.

Monoqrafiyada tədqiqat obyektini kimi götürülən dövr XIX əsrin II yarısı-XX əsrin əvvəlləridir. Bu, xalqımızın tarixində bütün mənələrdə son dərəcə kəhəkəşanlı, parlaq, əlamətdar bir dövrüdür. İctimai, siyasi, ədəbi, mədəni, təsərrüfat və iqtisadi baxımdan dirçəliş və vüsətli tərəqqi epoxasıdır. Bir qayda olaraq həmin mərhələ Azərbaycan xalqının tarixi inkişafında milli intibah epoxası kimi səciyyələndirilir. Bizim uşaq ədəbiyyatımızın təşəkkül və ilkin inkişaf mərhələsi də həmin dövrün payına düşür. Sevinc xanım belə bir möhtəşəm epoxada Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının pərvəriş və inkişaf prosesini geniş mənada araşdırma obyektinə çevirmişdir. Təbii ki, bu, məsuliyyətli, mürəkkəb, ağır zəhmət və bacarıq tələb edən bir problemdir. Çiyinlərini belə bir yükün altına verən ədəbiyyatşünas alimdən xüsusi hazırlıq, cəfəkeşlik, alim məsuliyyətini dərk etmək, dövrün ictimai-siyasi, ədəbi-tarixi və mədəni mənzərəsini, gedişatını öyrənmək, bilmək tələb olunur. Monoqrafiya ilə tanışlıq müəllifin belə bir “yükü” ləyaqətlə daşıya bildiyini, öz işinin öhdəsindən namusla gəldiyini sübut edir.

Kitabın girişində tədqiqatçı monoqrafiyanı yazarkən öz üzərinə götürdüyü öhdəlikləri sayır. Həmin öhdəliklərin sayı kifayət qədər çox və həm də miqyaslıdır. Bunları bir nəfər alimin yerinə yetirə biləcəyi xeyli çətin və hətta şübhəli görünür. Deyilən öhdəliklərdən bəzilərini sadəcə olaraq xatırlatmaq istəyirik: Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tarixini düzəltməkdə, bununla bağlı mübahisələri durulaşdırmaq; Uşaq ədəbiyyatımızın təşəkkülünü şərtləndirən və onun inkişafına təkan verən amilləri üzə çıxarmaq; Bu ədəbiyyatın inkişafında tərcümə əsərlərinin rolunu aydınlaşdırmaq; Dərsliklərin, oxu kitablarının və uşaq mətbuatının kiçiklər üçün ədəbiyyatın təşəkkülündə və yüksəlişində rolunu müəyyənləşdirmək; XIX-XX yüzilliklərin həddlərində Azərbaycan uşaq poeziyasının, nəsrinin və dramaturgiyasının ideya axtarışlarını, mövzu dairəsini, obrazlar aləmini, əsas inkişaf təmayüllərini təhlil süzgəcindən keçirmək və s. Göründüyü kimi, müəllif həm uşaq ədəbiyyatımızın təşəkkül və inkişaf problemi ilə əlaqədar ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni, maarifçi-pedaqoji məsələlərə aydınlıq gətirmək, həm də hər üç ədəbi növ-də (poeziya, nəsr, dramaturgiya) yaranan coxsaylı uşaq ədəbiyyatı nümunələrini bir bütöv və kompleks halında elmi analizdən keçirmək məqsədi izləyir. Bunun üçün çoxlu sayda məxəz və mənbələri nəzərdən keçirməli olur.

Ədəbiyyatşünas alim öz məqsədini gerçəkləşdirməkdən ötrü elmi əsərini dörd fəsilə ayırır. Fəsillərin bu cür bölgü prinsipi qarşıya qoyulan problemin və praktiki materialların diktəsindən irəli gəlir. Belə ki, ilk fəsildə müəllif XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan

uşaq ədəbiyyatının təşəkkülünə və inkişafına təkan verən amillərdən söhbət açır. Ədəbiyyatşünaslığımızda uzun illər mübahisə predmetinə çevrilən, lakin indiyə qədər durulaşmayan, mübahisəli olaraq qalan bu məsələyə aydınlıq gətirir. Özünün tutarlı dəlilləri, məntiqli fikirləri, elmi sübutları ilə bir növ mübahisələrə son qoyur. Milli uşaq ədəbiyyatımızın təşəkkül səbəbləri və tarixi, habelə bu işin ilk müəssisinin kim olması barədə mövcud olan ixtilaflara, fərqli baxış və qənaətlərə yekun vurur. Göstərir və həm də sübut edir ki, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının tarixini gah folklordan, gah Nizamidən, gah Füzulidən, gah Q.Zakirdən, gah R.Əfəndiyevdən, gah A.Şaiqdən başlamaq təşəbbüsləri problemə birtərəfli yanaşmadan, daha doğrusu, bu ədəbiyyata özünün “müstəqil hüquq və qanunları olan” bir ədəbiyyat prizmasından yanaşmamaq stixiyasından irəli gəlmişdir. Halbuki beynəlxalq miqyasda ədəbiyyatşünaslıqda sübut və qəbul olunmuş yekdil fikrə görə “kiçiklər üçün” ədəbiyyatın “böyükələr üçün” ədəbiyyatla ortaq, kəşşən cəhətləri olsa da, onların bir sıra fərqli əlamətləri də mövcuddur. Yəni uşaq ədəbiyyatı özünün “müstəqil hüquq və qanunları” olan bir mədəni sərətdir. Həmin parametrlərlə yanaşdıqda biz milli uşaq ədəbiyyatımızın tarixini XIX yüzilliyin 70-ci illərindən götürməliyik. Onun banisi, ilk qələm sahibi kimi də S.Ə.Şirvanini qəbul etməliyik. Şərh zamanı S.Rəsulovanın fikirləri kifayət qədər sübutlu görünür.

Deyilən məsələnin şərhində tədqiqatçı yüz illik sürəkli bir tarixi dövrün ədəbi-nəzəri fikrini izləməli olur. Qeyd edir ki, Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrində övladlarımız üçün milli dildə bəddii sərətdə yaratmağın hansı tarixə və kimə aid olması ilə bağlı qənaətlər F.Köçərlidən başlayır. Lakin ümumiyyətlə, uşaq ədəbiyyatının nə olduğu, daha doğrusu, balacalar üçün əsərlərin xüsusiyyətləri, səciyyəsi ilə əlaqədar nəzəri-estetik mülahizələr isə zamanca daha əvvəlki dövrə aiddir. Bu barədə ilk mülahizəyə biz A.Bakıxanovun “Kitabi-nəsihət”ə yazdığı kiçik müqəddimədə rast gəlirik. Sevinc xanım həmin fikirləri A.Bakıxanovdan başlayaraq 1920-ci ilə, yəni araşdırma hədəfi kimi götürdüyü zaman intervalının son ilinə qədər izləyir. Təbii ki, bunun üçün XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində işıq üzü görən çoxlu sayda qəzet və jurnalları, dərslikləri, qiraət kitablarını, uşaq mətbuatı orqanlarını nəzərdən keçirməli olur. Əlbəttə, bu fikirləri ilkin mənbələrdən tapıb üzə çıxarmaq, saf-çürük etmək, analizdən keçirmək ciddi əziyyət və səbr tələb edir.

Beləliklə, ilk fəsildə alim həm Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkülünü şərtləndirən, mümkün edən amillərə, həm milli ədəbi-nəzəri fikirdə uşaq əsərlərinə, onun xüsusiyyətlərinə, kriteriyalarına, spesifikasiyaya münasibətə, həm də F.Köçərlidən başlayaraq son bir əsr ərzində milli uşaq ədəbiyyatımızın təşəkkül tarixi ilə əlaqəli elmi-nəzəri mülahizələrə, mübahisələrə aydınlıq gətirir. Bundan əlavə bizim milli uşaq ədəbiyyatımızın qaynaqlarını, yəni onun köklərini, mənbələrini təşəkkülünə, inkişafına və intişarına təkan verən amilləri də təhlil obyektinə çevirir. Doğru olaraq bu amillər içərisində tərcümə əsərlərinin böyük rol oynadığını göstərir. Uşaq yazıçı və şairlərimizin tərcümə əsərlərindən necə bəhrələndiyini geniş şəkildə şərh edir. Eyni zamanda milli ziyalılarımız tərəfindən balacalardan ötrü tərcümə və nəşr olunan çoxlu sayda əsərlərin onların müəllifliyi yolundakı səmərəsini də izah edir. Təbii ki, tədqiqatçı uşaq ədəbiyyatımızın dirçəlişinə boy və stimula verən amillərdən danışarkən milli qaynaqları da unutmur. Bu mötəbər qaynaqlar isə Azərbaycan folkloru və klassik yazılı ədəbiyyatımızdır.

İlk fəsildə uşaq ədəbiyyatımızın maarifçi-realist və həm də ilkin mərhələsində bu ədəbiyyatın təşəkkül səbəblərini, mənbə və qaynaqlarını, onun xüsusiyyətləri ilə bağlı milli məkanda baş verən nəzəri-estetik mülahizələri, mübahisələri, onun inkişaf kanallarını elmi-nəzəri baxımdan əhatəli şəkildə şərh edən filoloq alim sonrakı üç fəsildə praktiki materialların təhlilinə və təşrihinə təşəbbüs göstərir. İkinci fəsildə XIX əsrin II yarısı-XX əsrin əvvəllərində kiçik oxucular üçün yaradılan poeziya, üçüncü fəsildə nəsr, dördüncü fəsildə isə dramaturgiya nümunələri saf-çürük edilir, bir kompleks halında analizdən keçirilir. Bu zaman tədqiqatçı haqlı olaraq ümumiləşdirmələr yolu ilə gedir. Təbii ki, müəllifi bu vacib işə təhrik edən materialın bolluğudur.

İkinci və üçüncü fəsillərdə tədqiqatçı bədii əsərləri doğru olaraq ideya-mövzu dairələrinə, həmçinin obrazlar aləminin səciyyəsinə görə qruplaşdırır və yarım-fəsil-lərə ayırır. Onları həmin yarım-fəsillər çərçivəsi daxilində təhlilə cəlb edir. Belə bir münasib prinsip əsərlərin mövzu, ideya və obrazlar aləmi dairəsində qənaətbəxş şəkildə ümumiləşdirilməsinə yol açır. Lakin üçüncü fəsildə müəllif bu yolla getmir. Çünki mövzu obyekt kimi götürülən zaman çərçivəsində uşaq dramaturgiyası nümunələrinin azlığı buna imkan vermir.

Uşaq poeziyasından danışarkən S.Rəsulova bu nümunələrin inkişaf xüsusiyyətlərini dörd yarım-fəsil üzrə izah edir. Yarım-fəsillərin bölgüsü, təbii ki, materialın diktəsinə və tələbinə əsaslanır. Ona görə də bölgü prinsipi elmi baxımdan yerli-yerində görünür. Həmin yarım-fəsillər bunlardır: 1.Poeziyada maarifə, məktəbə və elmə çağırış motivləri; 2.Mənəvi-əxlaqi gözəlliklərin tərənnümü və təbliği; 3.İnsanpərvərlik və vətənpərvərlik ideyalarının poetik təəcəssümü; 4.Əməyə və təbiətə məhəbbət ideyalarının inikası.

O dövrdə məktəbə, maarifə, elmə çağırış ruhlu bədii əsərlər daha çox yazılırdı. Belə bir ideya-mövzu istiqaməti yalnız poeziyada deyil, həm də nəsrə və dramaturgiyada da özünü qabarıq şəkildə göstərirdi. Maarifçiliyin tələb və estetikasından doğan bu əlamət XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq “böyükələr üçün” ədəbiyyatda da yaranan bədii fikir təsərrüfatının mühüm bir qismini təşkil edirdi. Araşdırma zamanı müəllif bu cür əsərlərə kəmiyyət baxımından nə üçün daha çox diqqət yetirilməsinin səbəblərini izah edir. Göstərir ki, milli ziyalı elitası xalqın oyanışı, dirçəlişi və yüksəlişi yolunda ilk addım kimi məktəbdən, maarifdən başlamaq lazım gəldiyini anlayır, vətən övladlarını maarifləndirməyi, elm və bilik sahibi etməyi ilkin və zəruri missiya hesab edirdilər. Bu ideyanı kütlənin şüuruna yeritməkdən, vətəndaşları ayılmaqdan ötrü bu cür əsərlər yazırdılar. Belə bir missiya millət balaları üçün əsərlər yazan müəllifləri də əsaslı şəkildə məşğul edirdi.

Monoqrafiyada qələm sahiblərinin balaca oxuculardan ötrü əsər yazarkən mümkün qədər sənətkarlıq məsələlərinə diqqət yetirdiklərinə də önəm verilir. Nəzərə çatdırılır ki, sənətkarlar ideyanın təbliğində, daha təsirli olmasında, kiçik oxucu tərəfindən daha yaxşı anlaşılmasında əl-verişli bədii üsullara əl atırdılar. Məsələn, bu üsullardan biri “ideyadan süjetə” doğru getmək prinsipi idi. Yəni sənətkar əvvəlcədən hansı ideyanı oxucuya çatdıracağını müəyyənləşdirir, sonra ona müvafiq süjet qururdu. Müəlliflər əsərlərin dil-üslub sadəliyinə, hadisə və süjetlərin yaddaqalan olmasına da diqqət yetirirdilər. Lakin yaranan bütün əsərlər uğurlu olmurdu. Mükəmməl bədii nümunələrlə yanaşı çoxlu sayda zəif nümunələr də meydana çıxırdı. S.Rəsulova göstərilən bu məsələyə də münasibət bildirir. Haqlı olaraq qeyd edir ki, o dövrdə uşaqlardan ötrü səviyyəli bədii əsərlərin yaranması ilə yanaşı kəifət qədər zəif nümunələrin ərsəyə gəlməsi də ədəbiyyatın inkişaf prosesi üçün təbii, qanunauyğun hadisə idi. Çünki bəşər tarixinin elə bir konkret dövrü, ədəbi prosesin elə bir konkret mərhələsi mövcud deyil ki, yaranan bədii əsərlərin hamısı mükəmməl, seçmə nümunələrdən ibarət olsun. XIX-XX əsrlərin həddində da milli uşaq ədəbiyyatımızın yaranış və inkişaf axarında zəif əsərlərlə yanaşı uşaq ədəbiyyatımızın son dərəcə dəyərli, klassik nümunələri də ərsəyə gəldi. S.Ə.Şirvaninin, R.Əfəndizadənin, A.Şaiqin, M.Ə.Sabirin, A.Səhhətin və s. sənətkarlarımızın kiçik oxucular üçün qələmə aldıkları bədii əsərlər bunun aydın sübutudur.

Tədqiqatçı ikinci və üçüncü fəsillərdə mənəvi-əxlaqi gözəlliklərin təbliğinə və tərənnümünə həsr olunmuş, habelə insanpərvərlik və vətənpərvərlik ruhunda yazılmış əsərlərin təhlilinə də geniş yer ayırır. Belə əsərlərin hansı məqsədlə yaradıldığının səbəblərini, mahiyyətini, böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsində, əsl vətəndaş kimi yetişməsində rolunu açıb göstərir. Bədii nümunələrin təhlilində səbrsizliyə, tələskənliyə yol vermir. Səbr və təmkinlə hərəkət edir, hər şeyi öz yerinə qoya bilir. Müəllif vurğulayır ki, o dövrdə uşaq yazıçılarımız xalqın həyat və məişətini, adət-ənənələrini də qələm vasitəsi ilə millət balalarına anlatmağa, öyrətməyə çalışırdılar. Ona gö-

rə də bu mövzuda da bədii və publisistik əsərlər qələmə alırdılar. Üçüncü fəslin ikinci yarım fəslində alim bu mövzuda yazılmış əsərlərin elmi-nəzəri analizinə də diqqət yetirir.

Təqdirəlayiq cəhətdir ki, filoloq alim araşdırma zamanı üzərinə düşən bütün öhdəlikləri məsuliyyətlə yerinə yetirməyə təşəbbüs göstərmişdir. Bu məziyyət əsərlərin ideya-mövzu qruplarına ayrılmasından tutmuş sənətkarlıq məsələlərinə qədər çeşidli sahələri əhatə edir. Məsələn, ikinci fəslin dördüncü yarım fəslində o, əməyə və təbiətə məhəbbət hissləri aşılayan, yəni əmək və təbiət mövzulu poeziya nümunələrini araşdırmaya cəlb edir. Bu zaman şeirlərin sənətkarlıq siqlətinə xüsusi diqqət yetirir. Uşaq şairlərimizin təlqin etmək istədikləri mətləbləri hansı səpkidə, hansı sənətkarlıq bacarığı ilə oxuculara aşıladığını açıb göstərir. Forma və məzmun vəhdətində şairlərin nəyə nail ola bildiklərini ortalığa qoyur. Bu vacib keyfiyyətin həm balaca oxuculara təsir sferasını, həm də sonrakı dövrdə eyni mövzuda əsər yazan istedad sahiblərinin yaradıcılığına necə təsir göstərdiyini izah edir. Bədii ədəbiyyatda ədəbi irs və varislik probleminin incə bir xəttini aydınlaşdırır.

Müəllifin maarifçi-realist uşaq nəsrimizdə dini ideyaların inikası barədə mülahizələri və təhlilləri də xüsusi maraq doğurur. Çünki bu mövzuda qələmə alınmış uşaq əsərlərimizin ən əhatəli təhlilinə biz ilk dəfə burada rast gəlirik.

Maarifçi-realist uşaq nəsrimizin öyrənilməsi ilə bağlı üçüncü fəslin sonuncu yarım fəslə, yəni “Gülməli və qorxulu nağıllar” silsiləsindən olan bədii nümunələrin ədəbiyyatşünaslıq nöqteyi-nəzərindən elmi-nəzəri analizi də bizə xoş təsir bağışladı. Doğrudur, görkəmli uşaq yazıçısı S.S.Axundovun qələminə məxsus “Qorxulu nağıllar” silsilə hekayələri ayrı-ayrı ədəbiyyatşünas alimlər tərəfindən bu və ya digər dərəcədə tədqiq və təhlil obyektinə çevrilmişdir. Lakin ədalət naminə deməliyik ki, Sevinc xanımın bu hekayələr barədə baxışları, mülahizələri əvvəlkilərdən fərqlənir. Özünün yeniliyi və orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Eyni zamanda daha geniş, əhatəli səciyyə daşıyır. Açığını deyək ki, hekayələrin bu cür əhatəli, tutumlu və ən başlıcası “ideologiyasız” təhlili ilk dəfədir ki, aparılır.

Biz monoqrafiyanın sonuncu fəslə barədə də kifayət qədər xoş sözlər deyə bilərik. Bu fəsil XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq dramaturgiyasının tədqiqinə həsr olunmuşdur. Tədqiqatçının əzabkeşliyi, problemə məsuliyyət və qayğı ilə yanaşması bu fəsildə bir daha özünü biruzə verir. Bu fikri söylədikdə biz öncə onu nəzərdə tuturuq ki, burada haqqında danışılan uşaq pyeslərinin çoxu ədəbiyyatşünaslığımızda ilk dəfədir ki, araşdırmaya cəlb edilmişdir. Əksər hallarda filoloq alimlərimiz A.Şaiqin və A.Səhhətin uşaq pyeslərindən danışmaqla kifayətlənmişlər. Qalan dram əsərlərinin isə ən uzağı adları çəkilmişdir. Lakin Sevinc xanım o zaman yazılan bütün mətbu uşaq pyeslərini araşdırma predmetinə çevirmiş, onların mövzu-məzmun, ideya və obrazlar aləmini incələmişdir.

S.Rəsulovanın monoqrafiyası ilə tanış olan hər kəs bu əsərin uzun və gərgin bir zəhmətin məhsulu olduğunu, ədəbiyyatşünaslığımızda son onilliklərdə uşaq ədəbiyyatımızın öyrənilməsi istiqamətində ən yaxşı təşəbbüslərdən biri kimi diqqəti cəlb etdiyini etiraf edə bilər. Fikrimizcə monoqrafiyanın uğurunu təmin edən bir çox cəhətlər vardır. Lakin onlardan ikisi daha qabarıq və həlledicidir: zəhmətkeşlik və həqiqətpərəstlik. Əlbəttə, bunlar hər bir elm adamının vicdan borcuna çevrilməlidir. Bunlarsız alimin nə uğuru, nə də gördüyü işin faydası olar. Haqqında söhbət açdığımız, bəzi məziyyətlərini yığcam şəkildə şərh etdiyimiz bu kitab da zəhmətdən və həqiqətdən yoğrulmuş dəyərli bir tədqiqat əsəridir. Bu tipli fundamental əsərlər gələcək tədqiqatlar üçün də ip ucu verir. Müasirləri və xələfləri bu sahədə yeni-yeni axtarışlara sövq edir, həvəsləndirir.

KÖNÜL MƏMMƏDOVA
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Mətbuat tarixi və publisistika şöbəsinin dissertantı

C.CABBARLININ ƏDƏBİ TƏNQİDİNDƏ
AKTYOR SƏNƏTİ
(Milli mətbuat materialları əsasında)

Böyük dramaturq, isdedadlı yazıçı, təcrübəli teatrşünas Cəfər Cabbarlı Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin və incəsənətinin görkəmli simalarından biridir. Onun yüksək bədii-estetik keyfiyyətə malik dram əsərləri, nəsr nümunələri və poeziya inciləri ilə yanaşı, uzun illər mətbuat səhifələrində dərc edilən, əsasən tədqiqatlardan kənarda qalmış ədəbi-tənqidi məqalələrində teatr məsələləri, aktyorluq sənəti, səhnə həyatı, teatrşünaslıq işi geniş yer almışdır. Onun 1920-1927-ci illərdə “Azərbaycan”, “Azərbaycan fəqərəsi”, “Azərbaycan xəbərləri”, “Kommunist”, “Qızıl qələm”, “Yeni yol”, “Zəhmət”, “Revolusiya və kultura”, “İnqilab və mədəniyyət” və b. qəzet və jurnallarda çap etdirdiyi elmi-tənqidi məqalələri, publisistik yazıları bu gün də aktuallığını qoruyub saxlayır, teatr tariximizin təşəkkül yolunun, təkamül prosesinin salnaməsini məzmununda əks etdirir.

Bu elmi məqalədə xüsusi qeyd edilir ki, C.Cabbarlının XX əsrin 20-ci illərinin əvvəlində milli mətbuat orqanlarında teatr işi, aktyor sənəti ilə bağlı çap etdirdiyi məqalə və resenziyalarında Azərbaycan səhnəsinin vəziyyəti, tamaşaçı və müasirlik problemi onun ədəbi-tənqidi məqalələrinin əsas tədqiqat obyekti olmuşdur. Onun Üzeyir Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun” operası, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Dağılan tifaq” faciəsi, görkəmli ingilis dramaturqu Uilyam Şekspirin “Otella” tamaşası haqqında yazdığı və eləcə də 1924-cü ildə “Qızıl qələm” məcmuəsində çap etdirdiyi “Bizdə teatro” adlı ədəbi-tənqidi məqalələri, aktyorluq sənətinə verdiyi tərif, bu yaradıcılıq sahəsini yeni təfəkkür müstəvisində dəyərləndirilmə meyarları bu gün də aktualdır və elmi, nəzəri-estetik əhəmiyyətini qoruyub saxlayır.

Açar sözlər: Cəfər Cabbarlı, ədəbi tənqid, teatr, aktyor, mətbuat

Böyük dramaturq, isdedadlı yazıçı, mahir tərcüməçi Cəfər Cabbarlının fenomenal biliyə, geniş yaradıcılıq diapazonuna, fəal həyat mövqeyinə, fədakar yaşam tərzinə malik olması onun mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənət sahəsində yaratdığı çoxsaylı, parlaq sənət nümunələri ilə təsdiqini tapmışdır. Ədibin yüksək bədii-estetik keyfiyyətə malik dram əsərləri, nəsr nümunələri və poeziya inciləri ilə yanaşı, onun uzun illər mətbuat səhifələrinə səpələnmiş, əsasən tədqiqatdan kənarda qalmış ədəbi-tənqidi məqalələrində teatr mədəniyyəti, aktyorluq sənəti, səhnə həyatı, teatrşünaslıq məsələləri geniş yer almışdır. Onun 1920-1927-ci illərdə “Azərbaycan”, “Azərbaycan fəqərəsi”, “Azərbaycan xəbərləri”, “Kommunist”, “Qızıl qələm”, “Yeni yol”, “Zəhmət”, “Revolusiya və kultura”, “İnqilab və mədəniyyət” və b. qəzet və jurnallarda çap etdirdiyi elmi-tənqidi məqalələri, publisistik yazıları bu gün də aktuallığını qoruyub saxlayır, teatr tariximizin təşəkkül yolunun, təkamül prosesinin salnaməsini mündəricatında, məzmununda əks etdirir.

Görkəmli ədibin mətbuat orqanlarında teatr sənəti ilə bağlı yazdığı məqalə və resenziyalarında XX əsrin əvvəlində Azərbaycan səhnəsinin vəziyyəti, aktyor, tamaşaçı və müasirlik problemi onun məqalələrinin əsas tədqiqat obyekti olmuşdur. Onun Cümhuriyyət

dövründə Üzeyir Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun” operası haqqında yazdığı və “Azərbaycan” qəzetində “Aktyor” gizli imzası ilə dərc etdirdiyi eyniadlı məqalədə aktyora verdiyi tərif, sənətin yeni təfəkkür müstəvisində dəyərləndirilməsi teatrşünaslıq nəzəri meyarları baxımından tamamilə fərqli baxış, yeni mənalandırma üsulu idi. C.Cabbarlı aktyor-tamaşaçı münasibətlərinə diqqət yetirərək yazırdı: “Aktyor – sənətkardır. Sənət hər şeydən ucadır. Aktyor sənətdə söylədiyi sözlərinin ifadə etdiyi mənalarından dolayı alqışlanmıyor. Əgər alqışlanırsa, o alqış əsərin müəllifinə rəcedir. Aktyor yalnız girdiyi rollardan və ifa etdiyi tiplərdən dolayı alqışlanıyor ki, onların da məharət və dühaları həp bundadır” (1).

C.Cabbarlı aktyorun sənətkarlıq səviyyəsini onun ifa etdiyi, canlandırıdığı obrazın inandırıcılıq dərəcəsi, təbii jest və mimikalardan yerli-yerində istifadə məharəti, bacarığı ilə dəyərləndirirdi. O dövr üçün ənənəyə çevrilən uzun-uzadı “səhnə nitqləri”nin əleyhinə idi. Çünki Cabbarlı teatrı məktəb hesab etsə də, aktyoru müəllim statusunda görmürdü, düşünürdü ki, aktyor müəllimliyi (əgər belə bir istedadı və təcrübəsi varsa – K.M.) səhnədən kənarda həyata keçirməlidir. Ədib teatrşünaslar üçün həssas olan bu mövzuda fikrini bir az da dəqiqləşdirir və genişləndirərək yazır: “Bu gün teatroya gələnlər içərisində bir aktyorun verəcəyi tərbiyədən faydələndən olanlar bəlkə də vardır. Hər halda tamaşaçıların əksəriyyəti tiatroya aktyordan dərs almağa gəlmirlər. Vəqə ki, böylədir, aktyor da özünün (səhnədə - K.M.) müəllimliyi unutulmalıdır” (1).

Ədibin problemə yanaşma tərzı şübhəsiz ki, dövrün ənənəvi baxışlarından, “sənət” meyarlarından fərqli və obyektiv idi. Aktyorun fəaliyyəti ilk növbədə yazarın mətninə dayalı, məramına sayğılı olmaqla yanaşı tamaşaçısının hiss və duyğularına hakim kəsilmək, anlatmaq, ayılmaq və ictimai aktivliyini artırmaq məqamına hesablanmış yaradıcılıq prosesidir. Aktyor xidmətinin effektivliyi, təsir imkanları ilk növbədə obrazın təbii, inandırıcı canlandırılması ilə birbaşa bağlıdır. C.Cabbarlı böyük dramaturq Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin 29 oktyabr 1920-ci il tarixində Hökumət Teatrosunda tamaşaya qoyulan “Dağılan tifaq” faciəsinə baxdıqdan sonra “Cim” imzası ilə “Kommunist” qəzetində dərc etdirdiyi eyniadlı məqaləsində aktyor işinin keyfiyyət məsələlərinə, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə toxunmuş, bədii obrazın təqdim edilməsində həyatiliyin önəmliliyini xüsusi vurğulamışdır. Zəmanəsinin qüdrətli səhnə ustası Abbas Mirzə Şərifzadənin baş qəhrəman rolunu canlandırarkən yüksək peşəkarlığına xələl gətirən, kölgə salan bəzi məqamları C.Cabbarlı qabardaraq yazırdı: “Oyun qəhrəmanı Nəcəf bəy rolunda Abbas Mirzə Şərifzadə idi. Hər bir şeydən əvvəl onu xatırladım ki, birinci pərdədə tək danışarkən və ikinci pərdədə kağız oxuyarkən, rəcəz (əruz şeir forması – K.M.) oxurcasına, bərkdən və yersiz olaraq sərt danışdı. Bizə qalırsa, bu sözləri yalnız düşüncə olduqları üçün qırıq-qırıq təzahür edilərək, olduqca kölgəli və dumanlı deməlidilər. Əvvəla, bir aktyorun səhnədə tək danışdırılması, əsasən qeyri-təbii bir şeydir. Biz həyatda özü-özü ilə danışan (normal) bir adam görmərik. Fəqət mədəm ki, əsər köhnə məktəb ilə yazıldığından belə nöqtələrə təsadüf edilir, o zaman bunu heç olmasa bir rəcəz kimi deyil, bulanlıq bir tövr ilə söylənməlidir. Biz, mütəəssüfanə, təsəvvür etdiyimizi olduğu kimi təsəvvür edə bilmirik” (2).

Zəmanəsinin müqtədir sənət fədaisi, romantik-psixoloji üslubun bənzərsiz nümayəndəsi, milli səhnəmizdə Aydın, Oqtay, Eyvaz, Səyavuş, İblis, Şeyx Sənan, Otello, Hamlet, Don Kixot, Karl, Maqbet, Teymur ağa, Dəli knyaz, nəhayət Nəcəf bəy kimi bir-birindən fərqli, çoxsaylı obrazlar qalareyasını böyük məharətlə, peşəkarlıqla yaradan Azərbaycan teatrının korifeyi Abbas Mirzə Şərifzadə haqqında müşahidələr, tövsiyələr və sənətkarlıq məsələlərinə dair qeydlər ciddi maraq doğurur. C.Cabbarlının ədəbi-tənqidi məqalələrində hər zaman yüksək dəyərləndirilən səhnə ustasının “Dağılan tifaq” faciəsində sözlərin məntiqi rabitəsinin pozulması, fikrin məna çalarının səsin yüksək tonu içərisində duyulmaz hala salınması, qeyri-təbiiyyə rəvac verilməsi və s. xüsusiyyətlər mənəvi bürkünün hiss və duyğulara birbaşa təsir

etdiyi, cəmiyyətin qırmızı yalanlara büründüyü bir mühitdə ehtiyaclar məngənəsində çırpınan sənətin tənəzzül sindromunun əlamətləridir.

C.Cabbarlının görkəmli ingilis dramaturqu, şairi, aktyoru Uilyam Şekspirin “Otella” tamaşası haqqında yazdığı və “Kommunist” qəzetində 1921-ci il 24 may tarixli 92-ci sayında dərc etdirdiyi eyniadlı məqaləsində də A.M.Şərifzadənin yaradıcılığından bəhs edilmiş, sənət məsələlərinə və aktyor peşəkarlığına toxunulmuşdur. Müəllif ən incə məqamlara səriştəli teatrşünas prizmasından yanaşaraq yazırdı: “Otello rolunda ən qüvvətli aktyorumuz Abbas Mirzə ilk iki pərdələrdəki ruhsuzluğunu unutmaq şərt ilə son dərəcə gözəl idi. Bir çox yeni və müvafiq hərəkətlər göstərməsi üzərinə daima bir hərəkət üstündə mıxlanıb durmaması və hər dəqiqə bir yenilik göstərdiyi üçün möhtərəm aktyorumuzu ayrıca qeyd edirik. Onu da əlavə edim ki, bütün aktyorlarımızın müttəhid nöqsanı olan tədrisi yığılmaq bəlasından yeganə mübərri (eybdən, qüsurdan uzaq – K.M.) olan Abbas Mirzə bu gecə əzilməsin deyə, qeyri-təbii olaraq yerin rahatlayaraq, tədrisən yığıldı ki, bu bir nöqsandır” (3).

Məlumdur ki, XIX yüzillikdən indiyədək müxtəlif zamanlarda “Otello” faciəsini Həşim bəy Vəzirov, Hasan Səbri Ayvazov, Əhməd Cavad, Cəfər Cabbarlı, Əziz Şərif, Sabir Mustafa və b. peşəkar mütərcimlər Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdirlər. Bu tərcümələr içərisində bədii-estetik məziyyətləri ilə gənc Cabbarlının mütərcimlik işi şübhəsiz ki, xüsusilə seçilirdi. Otellonu Hüseyn Ərəblinskiyə ifasında dəfələrlə izləyən Cəfər Cabbarlı aktyor Abbas Mirzə Şərifzadənin Otelloşuna baxdıqdan sonra paralellər aparmaq, müqayisə etmək imkanları genişlənməmişdir. Abbas Mirzəni “ən qüvvətli aktyorumuz” adlandıran müəllif aktyorun yaradıcılıq dinamikasını yüksək qiymətləndirməklə yanaşı əksər sənətkarlarda müşahidə edilən qeyri-təbii sindromunu qeyd etməyi bu tamaşada da zəruri saymışdır. Müəllifin fikrincə aktyor səhnədə yalnız dramaturqun fikir və düşüncələri ilə deyil, mimika, jest və hərəkətləri ilə də təbii, inandırıcı olmalıdır. Abbas Mirzənin səhnədə “yerin rahatlayaraq, tədrisən yığıl”ması teatra inamın, ümidin yığılmasını yalnız sürətləndirə bilər. C.Cabbarlının A.M.Şərifzadə yaradıcılığında, xüsusilə adları vurğulanan iki faciə əsərindəki detallara ciddi diqqət yetirməsi, teatr mizanları baxımından nöqsan hesab etməsi onun sənətə qutsal baxışları ilə bağlı olsa da, Abbas Mirzə dünyasının açılmamış qatları ilə tutulan qüsurlar arasında mübhəm bir uyğunsuzluğun mövcudluğunu inkar etmək mümkünsüzdür.

Ölkə və dünya dramaturqlarının əsasən faciə qəhrəmanlarını səhnədə canlandırmaqla şöhrət qazanan Azərbaycanın xalq artisti Abbas Mirzə Şərifzadə “Dağılan tifaq” və “Otella” faciələrindəki vurğulanan “nöqsanlara” rəğmən sovet rejiminin amansız, qanlı repressiyasının günahsız qurbanı olaraq 1938-ci ilin sonuna 45 gün qalmış, 45 yaşında faciə qəhrəmanlığını şəxsi nümunəsində qüsursuz, “bulanlıq bir tövr ilə” başa vuraraq aktyor sənətinə təbiiyin, inandırıcılığın ən ali və ağrılıq məqamını bəxş etmişdir.

C.Cabbarlının teatrın problemlərinə kompleks halda yanaşdığı elmi-nəzəri əsərlərindən biri də 1924-cü ildə “Qızıl qələm” məcmuəsində çap etdirdiyi “Bizdə teatro” ədəbi-tənqidi məqaləsidir. Ədib bu yazısında biri-digəri ilə sıx bağlı olan əsasən dörd məsələyə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. O teatrın ehtiyacları haqqında düşünərkən zamanla səsleşən, aktualıq kəsb edən milli dram əsərlərinin yetərinə olmadığını, istedadlı, peşəkar aktyorların azlığını, səhnədə qadın sənətkarların yoxluğunu və səriştəli, mahir rejissorların qıtlığını dərin təəssüf hissi, ürək ağrısı ilə vurğulayırdı.

Çətin, mürəkkəb şəraitdə fəaliyyət göstərən dramaturq öz yaradıcılıq imkanlarının verdiyi miqyasda böyük qüvvə və ruh yüksəkliyi ilə milli teatrı müasir tamaşaçının tələbatına uyğun inkişaf etdirməyə cəba göstərsə də, problemin müşküllüyünə, prosesin çətin irəliləyişinə sıxılırdı. O teatrımızın tərəqqisi üçün böyük fədakarlıqla çalışır, yazdığı məqalələrində teatr üçün hazırlıqlı, mükəmməl, yaradıcılıq eşqi, sənət qüdrəti olan aktyorların yetişəcəyinə dərin ümid bəsləyirdi.

Milli Azərbaycan teatrının yaradıcılıq tarixindən, aktyorların səhnə fəaliyyətindən yazan sənətsünasların, teatr tənqidçilərinin əsərlərində C.Cabbarlı qədər ağırlı məsələlərə həssaslıq nümayiş etdirən, problemləri ciddi qabardan, sənət adamlarının səlahiyyətlərini müzakirə obyektinə çevirən, bu sahənin incəliklərini, özünəməxsusluğunu, fərqli mənəvi keyfiyyətlərini bu qədər geniş şərh edən ikinci bir mütəxəssisə rast gəlmək çətindir. Cabbarlının fikrincə hər hansı bir müəllifin əsərindən fraqmetləri əzbərləyib səhnədə ucadan söyləməklə, “əl-ayaqlarını, göz-qaşlarını oynadıb get”məklə aktyor sənətini inkişaf etdirmək mümkünsüzdür.

Böyük sənətkar “Bizdə teatro” adlı məqaləsində “Aktyor kimdir? O necə olmalıdır?” suallarına cavab arayarkən qətiyyətlə yazırdı: “Hər şeydən əvvəl aktyor canlı bir ədəbiyyatdır. Böyük bir ədibin uyğusuz gecələr boyu çalışıb vücuda gətirdiyi bir əsəri, onun kağızlar üzərində qaraladığı fikirləri, fəlsəfələri, gözəllikləri, incəlikləri, gülüşləri, göz yaşlarını aktyorlar alır və özündə canlandıraraq böyləliklə söylədikləri sözlər, fırladığı fəryadlar, iniltilər etibarilə canlı bir ədəbiyyat olmuş olur. Və Aktyor bir rəssamdır ki, özü öz əsəridir. Başqa bir sözlə söyləsək aktyor bir rəssamdır... Aktyor bir yerdə sözlər ilə təsvir olunmuş bir tipi alır, öz dühasının, öz istedadının qüvvəsi ilə onu özündə canlandırır...”

Aktyor bir heykəltəraşdır ki, yaratdığı heykəl yenə özüdür...

Aktyor bir musiqişünasdır. Eyni zamanda aktyor canlı bir aləti-musiqidir...

Söylədiklərimizin həpsini bir sözlə deyəcək olursaq, aktyor gözəl sənətin bütün qismlərini özündə toplayıb canlandıran bir sənətkardır.” (4).

C.Cabbarlının aktyorluq sənəti haqqındakı tezləri, incəsənətin bu sahəsinin cazibəsinə aludə olub mahiyyətindəki incəliklərə, mənəvi məsuliyyətin dərinliklərinə varmadan teatra yüngül, dayaz düşüncə ilə yanaşanlara açıq, birbaşa xatırlatmaları XX yüzilliyin 20-ci illərində milli tendensiyanın aparıcı meyllərini, istiqamətlərini özündə əks etdirirdi.

Böyük dramaturq aktyorun canlı bir ədəbiyyat olduğunu qeyd edirdi. Mövzusunə görə milli ruhla bağlı olan əsərlərin oynanmasını arzu edən ədib aktyordan həm də tələb edirdi ki, yuxusuz gecələr hesabına yaradılan əsərləri tamaşaçıya çatdırarkən yaratdığı obrazın bütün mənəvi tərəflərini, bütün ruhunu, bütün varlığını ilk baxışda əks etdirdirsin.

Yaratdığı tipin xarakterindəki ziddiyyətləri, daxili dəyişmələri öz istedadı ilə səhnədə canlandıran sənətkarların, aktyorların yetişməsi zamanın zəruri tələbidir.

C.Cabbarlı haqlı olaraq qeyd edir ki, aktyor səhnədə oynadıqlarını özü yaşamalındır. Dramaturqun fikrincə, aktyor rolunu yaxşı ifa etmək, canlandırmaq üçün bütün qüvvəsini işlətməkdən başqa, özündən əvvəl oynayanları təqlid etməməli, özündən yeni, yaradıcı hərəkətlər göstərməlidir.

O, teatrın inkişafı ilə bağlı yazdığı tənqidi məqalələrində gənc aktyorların oyunlarına yüksək qiymət verməklə bərabər onların nöqsanlarını da göstərir, sənətkarlıq cəhətdən püxtələşməsi üçün təkcə istedadın kifayət olmamasını xüsusi olaraq qeyd edirdi.

C.Cabbarlı dərin zəkaya, nadir dramaturji istedadı malik böyük şəxsiyyət idi. Onun fikrincə, aktyor səhnəyə mənfəət xatirinə gəlməməli, səhnədən, teatrdan mənəvi zövq almağı bacarmalıdır. Ədib Hüseyn Ərəblinski, Abbas Mirzə Şərifzadə, Hacı Hacınski, Hacıbaba Şərifzadə və b. bu kimi bütün həyatını, varlığını sənətə, səhnəyə bağlayan, ağır, çətin şəraitə, mənəvi sıxıntılara baxmayaraq qəlbi, ruhu ilə teatrı işığa, nura qərq edən, tamaşaçılara sənət sevincləri yaşadan, gənclərə örnək olan aktyorları yüksək dəyərləndirirdi.

Ədəbiyyat:

1. Aktyor (C.Cabbarlı). Leyli və Məcnun. // Bakı: - “Azərbaycan” qəz., 1920, 5 mart.
2. Cim (C.Cabbarlı). Dağılan tifaq. // Bakı: - “Kommunist” qəz., 1920, 11 noyabr.
3. Cim (C.Cabbarlı). Otello. // Bakı: - “Kommunist” qəz., 1921, 24 may.

4. C.Cabbarzadə. Bizdə teatro. // Bakı: - "Qızıl qələm" məc., 1924, №4, səh. 54-56

KMammadova

**Actor's art in Jafar Jabbarly's literary criticism
(Based on national press materials)**

Summary

The great dramatist, talented writer and experienced playwright Jafar Jabbarly is one of the prominent persons of Azerbaijani literature, culture and art. In addition to his high artistic and aesthetic quality dramatic works, prose works and poetry pearls, his literary and critical articles, which have been published for many years in the media, are widely covered by theater issues, acting, scenic life, and theater studies. In 1920-1927 his work included various scientific articles and scripts published in the "Azerbaijan", "Azerbaijani Citizen", "Azerbaijan News", "Communist", "The Golden Pen", "New Road", "Work", "Revolution and Culture" newspapers and magazines, which are still relevant today, reflect the history of theatrical history, the chronicles of its evolution.

This scientific article emphasizes that in the early 20-s years of the XX-th century the theatrical work in the national press, articles and reviews on the art of Azerbaijan, the state of the Azerbaijani scene, the audience and the problem of modernity have been the main focus of J. Jabbarly's literary-critical articles. His critical articles of "Leyli and Majnun" opera of Uzeyir Hajibeyli, the tragedy of Abdurrahim bey Hagverdiyev "The Destructive Fable", written by the famous British playwright William Shakespeare in the "Golden Pen" magazine in 1924 – praise for acting, criteria for evaluating this creative field in a new way of thinking are still relevant and preserve their scientific, theoretical and aesthetic significance.

Keywords: Jafar Jabbarli, literary critic, theater, actor, press

К Мамедова

**Актерское искусство в литературно- критических работах Джафара Джаббарлы
(По материалам национальной прессы)**

Резюме

Великий драматург, талантливый писатель и опытный театровед Джафар Джаббарлы - один из выдающихся деятелей азербайджанской литературы, культуры и искусства. Помимо высококлассных драматических, прозаических и поэтических шедевров, он является автором литературно-критических статей где большое внимание уделяется вопросам театра, проблемам актерского мастерства, сценической жизни и театроведению. Эти статьи, долгие годы публиковавшиеся в периодической печати, в основном оставались не исследованными. Опубликованные в 1920-1927-е годы в таких изданиях как «Азербайджан», «Азербайджанская беднота», «Азербайджанские известия», «Коммунист», «Золотое перо», «Новый путь», «Труд», «Революция и культура» и др. его научно-критические работы, публицистические статьи, отражающие пути развития театральной истории, летописи эволюционных изменений и по сегодняшний день сохраняют свою актуальность.

В статье особо отмечается, что в литературно-критических работах и рецензиях Джафара Джаббарлы 20-х годов XX века главным объектом исследования являются

вопросы состояния Азербайджанского театра, проблемы зрительского восприятия и современности. Его литературно-критические статьи, посвященные опере Узеира Гаджибейли «Лейли и Меджнун», трагедиям Абдуррагим бека Ахвердиева «Разрушающийся дворец», великого английского драматурга Уильяма Шекспира «Отелло», а так же цикл аналитических работ «Театр у нас» опубликованные в 1924 году в журнале «Золотое перо» содержащие в себе высокие критерии оценки театрального искусства, актерского мастерства и основные требования в контексте нового мышления, сохраняя высокую научную, теоретико-эстетическую ценность, не потеряли свою актуальность и в наши дни.

Ключевые слова: Джафар Джаббарлы, литературный критик, театр, актер, пресса

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.04.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.09.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Asif Rüstəmli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

RƏYLƏR

LALƏ ƏLİZADƏ

**Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin
Azərbaycan dili və pedaqogika kafedrasının dosenti,
filologiya elmləri doktoru
26 sentyabr 2019-cu il**

**AZƏRBAYCAN MEMARLIQ VƏ İNŞAAT UNIVERSİTETİNİN AZƏRBAYCAN DİLİ
VƏ PEDAQOGIKA KAFEDRASININ PROFESSORU NADİR MƏMMƏDLİNİN
“AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ” DƏRSLİYİNƏ**

RƏY

Ümummilli lider Heydər Əliyevin 18 iyun 2001-ci il tarixli “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərmanı, 30 sentyabr 2002-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu”, Prezident İlham Əliyevin 23 may 2012-ci ildə “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair” sərəncamı, 9 avqust 2013-cü ildə Azərbaycan dilinin inkişafına dair “Dövlət Proqramı”, 1 noyabr 2018-ci ildə “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” fərmanı, təhsil konsepsiyasında Milli Kurikulumun qəbulu dilçiliyin inkişafına təkan vermiş, bu qanun və fərmanlara dəstək olaraq Azərbaycan dilinin nəzəri və praktik sahələri ilə bağlı bir sıra dərsliklər yazılmışdır. Təcrübə göstərir ki, dilimizin öyrənilməsi və tətbiqi sahəsində hələ görüləsi işlərə, ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin müasir dünya standartlarına, milli-mədəni inkişaf tariximizin tələblərinə cavab verən, tədrisi işini təkmilləşdirən dərsliklərin yazılmasına böyük ehtiyac vardır. Bu cəhətdən universitetin Azərbaycan dili və pedaqogika kafedrasının professoru, filologiya elmləri doktoru Nadir Məmmədlinin “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” dərsliyi olduqca aktualdır. Dərslikdə Azərbaycan dilinin cəmiyyətin ictimai-siyasi, mədəni həyatında istifadə imkanlarından, onun cəmiyyətdəki mövqeyindən, özünəməxsus inkişaf qanunları ilə cilalanmış kamil qrammatik quruluşundan, zəngin söz fondu, geniş ifadə imkanlarından, mükəmməl əlifba, yüksək səviyyəli yazı normalarından, nitq mədəniyyəti məsələlərinin nizamlanmasından, kommunikativ anlaşımda ədəbi dilin müvafiq normalarına uyğun dil vahidlərindən, onların müxtəlif səviyyələrdə işlədilməsindən, ünsiyyətin ardıcılıq mexanizmindən, mövcud şəraiti nəzərə alaraq yerinin, məqamının, zamanının, tərəf müqabilinin nitq mübadiləsindən bəhs olunur. Azərbaycan təhsil sisteminin Boloniya prosesinə inteqrasiyası ilə əlaqədar bakalavr hazırlığının əsas şərtlərindən biri kimi kommunikativ təcrübələrin məqsədyönlü şəkildə istifadəsi nəzərdə tutulur.

Dövlət Proqramında ali təhsil müəssisələrində “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənninin tədris edilməsini əsas prioritetlərdən biri kimi qarşıya qoyulmasını nəzərə alaraq professor Nadir Məmmədlinin eyni adlı bu dərsliyinin çapını vacib hesab edirik.

Mündəricat

DİLÇİLİK

NADİR MƏMMƏDLİ	
ESTETİKA VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ	3
MAHIRƏ HÜSEYNOVA	
AKADEMİK MƏMMƏDAĞA ŞİRƏLİYEVİN YARADICILIĞINDA ÜMUMTÜRK	
DİLLƏRİ DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN TƏDQIQI	8
HÜSEYN ƏSGƏROV	
TABELİLİK ƏLAQƏSİ ƏSASINDA YARANAN PEŞƏ-SƏNƏT SÖZLƏRİ	18
İDRIS ABBASOV	
GÜNEL BAYRAMOVA	
VERBAL İRONİYAYA MÜASİR KOQNİTİV YANAŞMALAR	28
ANAR KƏRİMOV	
VÜSAL YÜZBAŞYEV	
FARS DİLİNDƏ MƏKAN İFADƏ EDƏN ZƏRFLƏR	35
ƏSMƏTXANIM MƏMMƏDOVA	
YENİ FARS DİLİNİN FONEM İNVENTARI	43
RAHİMA MAMMADOVA	
INTERPRETATION AND TRANSLATION.....	51
ŞÖVKƏT TAĞIYEV	
ÜMUMDİLÇİLİK SİSTEMİNDƏ FRAZELOGİZMLƏRİN ELMİ ƏDƏBİYYATDA	
ÖYRƏNİLMƏ TARİXİ VƏ DİLÇİ ALİMLƏRİN RƏY VƏ MÜLAHİZƏLƏRİ	
(İngilis və Azərbaycan dilləri materialları istinadən)	56
GÜLNARƏ CABBAROVA	
SƏHRAYƏ NƏBİYEV	
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ QRAMMATİK MATERIALIN	
TƏDRİSİ METODİKASI	61
LEYLA MƏCİDOVA	
VƏRQƏ VƏ GÜLŞA ƏSƏRİNDƏ SUFI TƏRİQƏT İDEYALARI	66
VAFƏ İSGƏNDAROVA	
ETHICAL ISSUES IN JOURNALISM	71
SƏYANƏ BAĞIROVA	
İNSANLARDA RAST GƏLİNƏN DİL POZUNTULARI	78
SEVİNC QULİYEV	
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ HİSS, HƏYACAN, EMOTİV	
MƏNALI FRAZELOGİZMLƏRİN SİNTAKTİK BÜTÖVLÜYÜ VƏ VERBAL	
STEREOTİPLƏRİ	84
KÖNÜL MƏMMƏDOVA	
FƏXRİYYƏ ABDULLAYEV	
MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ PREDİKATİV BİRLƏŞMƏLƏRİN	
VƏ CÜMLƏDƏ SÖZ SİRASININ STİLİSTİK FUNKSİYASININ	
SEMANTİK-TİPOLOJİ ASPEKTDƏ ARAŞDIRILMASINA DAİR	
(İngilis və Azərbaycan dilləri materialları əsasən)	89
ŞƏFİQƏ ƏLİYEV	
SƏKİNƏ SEYİDOVA	
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ ŞİFAHİ NİTQIN MÜRACİƏT- NƏZAKƏT FORMALARI	
ÜNSİYYƏT PROSESİNİN MÜHÜM KATEQORİYALARINDAN	
BİRİ KİMİ	94

HƏQIQƏT MEHDİYEVƏ

ALMAN DİLİNİN AZƏRBAYCAN AUDITORIYASINDA ÖYRƏNİLMƏSİNİN İLKİN MƏRHƏLƏSİ	99
--	----

KÖNÜL NƏCƏFOVA

BRİTANİYA LEKSİK İNKİŞAFINA MULTİKULTURALİZM TERMİNLƏRİNİN TƏSİRİ	107
--	-----

ƏLƏVİYYƏ NURİ

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ ŞİFAHİ NİTQ VƏRDİŞLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN LİNQVİSTİK ƏSASLARI	112
--	-----

SAIDA GAMARLI

THE FUNDAMENTAL THESES OF OPERATIONAL SEMANTICS	117
---	-----

KÖNÜL HƏSƏNOVA

HÜSEYN CAVİDİN DRAM ƏSƏRLƏRİNİN DİLİNDƏ NİTQ ETİKETİ FORMALARI	122
---	-----

ZƏRİFƏ MƏMMƏDOVA

NEOLOGİZMLƏRİN BƏDİİ MƏTNƏDƏ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	128
--	-----

ZEYNƏB SALAMOVA

DİL SİSTEMİNDƏ KONSEPT NƏZƏRİYYƏSİ	133
--	-----

SEVİL MİKAYİLOVA

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN TƏDRİSİ	138
-----------------------------------	-----

САМАЯ КЕРИМОВА

ОЗНАКОМЛЕНИЕ С ЖАНРАМИ ДЕЛОВОЙ РИТОРИКИ В КУРСЕ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ	143
--	-----

VƏFA MƏHƏRRƏMOVA

MÜASİR AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ NEOLOGİZMLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ	148
--	-----

SƏDAQƏT QASIMOVA

DİALEKTLƏR, ONLARIN TƏDQIQI VƏ BÖLGÜSÜ (V.V.Radlovun lüğəti əsasında)	153
--	-----

AYGÜN ZEYNALOVA

AZƏRBAYCAN TÜRKCƏSİNİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ FORMALAŞMA TARİXİNƏ BİR NƏZƏR	158
--	-----

ŞƏHLA MƏMMƏDOVA

İNGİLİS DİLİNDƏ ÇOXMƏNALILILIĞIN LİNQVİSTİK CƏHƏTLƏRİ VƏ KONTEKSTƏ UYGUNLAŞMASI MƏSƏLƏSİ	163
---	-----

MARAL QƏNDİLOVA

İRADƏ BƏDƏLOVA

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TERMİNOLOJİ LEKSİKANIN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN GRAMMATİK-SEMANTİK DUBLETLİK PARALELLƏRİ	168
--	-----

ZEMFİRA MƏMMƏDOVA

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB TƏRKİBLİ İSİMLƏRİN FƏRQLİ MƏNA XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ SİNTAKTİK ÜSULLA YARANAN SADƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN SEMANTİKASI	173
--	-----

FİRƏNGİZ PƏNAHOVA

LEYLAXANIM NƏCƏFOVA

İNGİLİS DİLİNDƏ SADƏ CÜMLƏNİN KOMMUNİKATİV VƏ ÜNSİYYƏT MƏQSƏDLİ TƏSNİFATINA DİLÇİ ALİMLƏRİN RƏY VƏ MÜLAHİZƏLƏRİ	178
--	-----

YEGANƏ QURBANOVA,

KÖNÜL RİZVANOVƏ

SONOR TIPLI AĞIZ VƏ BURUN SAMİTLƏRİNİN İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MÜQAYİSƏLİ XARAKTERİSTİKASINA DAİR	183
---	-----

ŞƏHLA MƏMMƏDOVA İNGİLİS DİLİNDƏ ÇOXMƏNALILIĞIN LİŊVİSTİK CƏHƏTLƏRİ VƏ KONTEKSTƏ UYĞUNLAŞMASI MƏSƏLƏSİ.....	188
LAİLƏ QƏDİMOVA İNGİLİS DİLİNDƏ QRAMMATİK KONVERSIYA	193
XURAMAN RƏFİİYEVA FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI YENİ TƏLİM TEKNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ	198
SEVİNC CƏFƏROVA, İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MODALLIQ ANLAYIŞI	203
GÖVHƏR BAĞIROVA XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ ŞƏKİLLƏRDƏN İSTİFADƏ	208
OFELİYA ŞÜKÜROVA MOBİL TELEFONLAR DİL TƏDRİSİNDƏ	213
ZÜMRÜD MAHMUDOVA QƏZET MATERIALLARI İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ	218
QAİBOVA SARELLA ACADEMIC WRITING	223
АЙНУР ТУРАБОВА ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ИДИОМ И ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ	228
BAFA TAĞIZADƏ КУЛЬТУРА РЕЧИ И КУЛЬТУРА ПРОИЗНОШЕНИЯ.....	234
DİLARƏ HƏMİDOVA SOSIAL MÜNASIİBƏTLƏR VƏ MÜRACİƏT FORMALARI	240
SÜRƏYYA MƏMMƏDLİ DİALOJİ MƏTNƏ MƏNTİQİ-SEMANTİK ƏLAQƏ FORMALARI	248
ELNURƏ HÜSEYNOVA TÜRK DİLİNDƏ MÖVCUD OLAN MİLLİ KOLORİTLİ SÖZLƏRLƏ BAĞLI TƏRCÜMƏ PROSESİNDƏ YARANAN LİŊVO-PSIXOLOJİ PROBLEMLƏR	256
İNGİLİS DİLİNDƏ TEMPORAL LEKSİKANIN FUNKSIONAL- SEMANTİK TƏSNİFATI VƏ ONUN AZƏRBAYCAN DİLİ İLƏ FƏRQLİLİYİ	261
SƏİDƏ MEHDİYEVA İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN TƏRCÜMƏ ÜSULLARI	266
KƏMALƏ HÜSEYNOVA İRADƏ VƏLİYEVA İNGİLİS DİLİ İDİOMLARININ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MƏQBUL EKVİVALENTLƏRİ VƏ ONLARIN İFADƏ ÜSULLARI	271
AYTƏN HACIYEVA ÇOXDİLLİ TERMINOLOJİ LÜĞƏTLƏRİN TƏRTİBİ PRİNSİPLƏRİ	276
ZİBAHƏT NƏSİROVA ALMAN DİLİNDƏ İNGİLİS DİLİ MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN İŞLƏNMƏSİ VƏ ONLARIN LEKSİK- SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	281
SEVİNC BAĞIROVA İQTİSADİYYAT SAHƏSİNDƏ İŞLƏNƏN İNGİLİS DİLİ MƏNŞƏLİ ALINMA SÖZLƏRDƏ BAŞ VERƏN SEMANTİK VƏ STRUKTUR DƏYİŞİKLİKLƏR	286
XALİDƏ ZAMANOVA QƏNİRƏ ALLAHVERDİYEVA MÜQAYİSƏLİ DİLÇİLİKDƏ KƏMİYYƏT KATEQORİYASININ TƏKLİK TOPLULUQ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN DİLİN MORFOLOJİ SİSTEMİNƏ TƏSİRİ	291

НИНА БУНЯТОВА	
ЛЯМАН АХУНДОВА	
НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ МОРФОЛОГИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ МОДАЛЬНЫХ СЛОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА	296
XURAMAN QURBANOVA	
ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SİNONİMİK VƏ ETNOQRAFİYAYA AİD BƏZİ ARAŞDIRMALAR HAQQINDA	301
LALƏ SƏNANİ	
FEİLİN XƏBƏR ŞƏKLİNİN İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İFADƏ ÜSULLARI	306
RAMİLƏ SÜLEYMANOVA	
TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİ İLƏ MÜŞTƏRƏK DİALEKT SÖZLƏRİNDƏ LEKSİK ŞƏKİLÇİLƏR VASİTƏSİLƏ MƏCAZİLƏŞMƏ PROSESİ	311
FATMA BAĞIROVA	
DİL BACARIQLARININ QAZANILMASI PRINSİPLƏRİ	316

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

CAHANGİR MƏMMƏDLİ,	
GÜNEY FRİDUNBƏYOVA	
“525-Cİ QƏZET” DƏ MÜSAHİBƏ JANRI	321
ŞAMİL VƏLİYEV	
GÜNAY MƏMMƏDOVA	
RAYON QƏZETLƏRİNİN MƏZMUN VƏ FORMA YENİLİKLƏRİ	326
QƏRƏNFİL RZAYEVA	
XƏLİL RZA ULUTÜRKÜN “MÜHARİBƏDƏN SONRAKİ AZƏRBAYCAN SOVET ƏDƏBİYYATINDA POEMA JANRI (1945-1950)” MÖVZUSUNDA YAZDIĞI DISSERTASIYA İŞİNİN TƏDQIQI	332
ШАМИЛЬ ВЕЛИЕВ,	
НИГЯР АГАЕВА	
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВЕДУЩИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ ПЕРИОДА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ	340
PƏRİXANIM SOLTANQIZI (HÜSEYNOVA)	
XAQANI ŞİRVANININ YARADICILIĞINDA UŞAQ MÜTALİƏSİ NÜMUNƏLƏRİ	345
GÜLBƏNİZ BABAYEVA	
MOLLANƏSRƏDDİNÇİ SATİRANIN İDEYA QAYNAQLARI	350
AİDƏ RƏCƏBOVA	
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DEMOKRATİK İNKİŞAF YOLUNDA MULTİKULTURALİZMIN ƏHƏMİYYƏTİ	357
AYTƏKİN ZEYNALOVA	
AZƏRBAYCANIN İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ SİYASƏTİ	363
NURLANƏ MƏMMƏDOVA	
ƏKBƏR AĞAYEVİN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ FƏALİYYƏTİNDƏ QARŞILIQLI ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİN YERİ VƏ MÖVQEYİ	368
TƏHMİNƏ VƏLİYEVA	
ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN “İSLAMA GÖRƏ VƏ İSLAMİYYƏTDƏ QADIN” ƏSƏRİNDƏ MÜSƏLMAN QADININ SƏCİYYƏSİ	374
NİGAR MİRZƏYEVA	
LE SIÈCLE DES LUMIÈRES	382
SAMİR XALİDOĞLU (MİRZƏYEV)	
BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN MƏTBUATINDA MÜHARİBƏ MÖVZUSU (1914-1918-Cİ İLLƏR)	387

GÜNEL ORUCƏLİYEV

ƏNƏNƏVİ MEDİADAN SOSIAL MEDİAYA KEÇİD393

ÇINARƏ QULİYEV

"DORIAN GREYİN PORTRETI"NDƏKİ PERSONAJLAR VƏ ONLAR

ARASINDAKI MÜNAQİŞƏLƏRİN TƏHLİLİ 399

PÜSTƏ İSGƏNDƏRZADƏ

XVI-XVII ƏSRLƏRDƏ EPIK ƏDƏBİYYATIMIZDA OXŞAR

SÜJETLƏR VƏ MÜŞTƏRƏK MÖVZULAR 404

ELXAN NƏCƏFOV

MİRZƏ CƏLİLİN "POÇT QUTUSU"NA NƏZƏRİ BAXIŞ 409

NƏRMİN MƏMMƏDOVA

MƏSUDİ DÖVRAN YARADICILIĞINDA QÜRBƏT

MOTİVLƏRİ VƏ XALQ RUHUNA YAXINLIQ 415

NURANƏ ƏLƏKBƏROVA

MƏHƏMMƏD ƏLİBƏY MƏCRUH MUĞANİ DİVANININ MƏZMUNU 423

VÜQAR ƏHMƏD

TƏDQIQATÇININ MEYARI ZƏHMƏT VƏ HƏQIQƏTDIRSƏ 430

LALƏ ƏLİZADƏ

AZƏRBAYCAN MEMARLIQ VƏ İNŞAAT UNİVERSİTETİNİN

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ PEDAQOGİKA KAFEDRASININ

PROFESSORU NADİR MƏMMƏDLİNİN "AZƏRBAYCAN DİLİ

VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ" DƏRSLİYİNƏ RƏY 440

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
Filologiya elmləri doktoru, professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Yadigar Mirbagırzadə

Çapa imzalanmış 12. 10. 2019.
Şərti çap vərəqi 43,75 Sifariş № 13
Kağız formatı 60x84 1/8. Tiraj 300.

*Jurnal “Elm və təhsil nəşriyyat-poliqrafiya” müəssisəsində
elektron nüsxə əsasında çap olunmuşdur.*

E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru

Tel: 497-16-32; 055 426 -72-27

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

